

कृष्ण-यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता ।

170

122

पारडी (जि. बलसाड)

कृष्ण-यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता ।

अनेकवैदिकानां साहाय्येन विविधप्राचीनलिखितपुस्तकपाठानुसारेण च
विद्यालंकार-छन्दोनिधि-मीमांसामार्तण्डाद्यनेकोपाधिधारिभिः वेदशास्त्रपारंगतैः

अनन्तशास्त्रिभिः यज्ञेश्वरशास्त्रिसूनुभिः धुपकरोपाह्वयैः

संशोध्य ऋषिदेवता-मंत्रगणनादिनिर्देशपूर्वकं संपादिता,
वेदविदुषां पण्डितवर्याणां गजानन्दशर्मणां ' वेदवेदिका ' नाम्न्या भूमिकया च समलंकृता ।

सा च

श्रीपादशर्मणा दामोदरसूनुना सातवलेकरकुलजेन
पारडीनगरे

भारतमुद्रणालये भुद्रयित्वा स्वाध्याय-मण्डलद्वारा प्रकाशिता ।

मूल्य दशरूप्यकाः ।

कृष्ण-यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता ।

अनेकवेदिकानां साहाय्येन विविधप्राचीनलिखितपुस्तकपाठानुसारेण च
विद्यालंकार-छन्दोनिधि-मोमांसामार्तण्डाद्यनेकोपाधिधारिभिः वेदशास्त्रपारंगतैः
अनन्तशास्त्रिभिः यज्ञेश्वरशास्त्रिसूनुभिः ध्रुपकरोपाह्वयैः
संशोध्य ऋगिदेवता-मंत्रगणनादिनिर्देशपूर्वकं संपादिता,
वेदविदुषां पण्डितवर्याणां गजानन्दशर्मणां ' वेदवेदिका ' नाम्न्या भूमिकया च समलंकृता ।

सा च

श्रीपादशर्मणा दामोदरसूनुना सातवलेकरकुलजेन

पारडीनगरे

भारतमुद्रणालये मुद्रयित्वा स्वाध्याय-मण्डलद्वारा प्रकाशिता ।

No. 122

मूल्यं दशरूप्यकाः ।

विक्रमीय संवत् २०१३

शालीवाहन शकः १८७८

इसवी सन् १९५७

द्वितीयं संस्करणम्

मूल्यं दशरूप्यकाः

मुद्रकः प्रकाशकश्च

वसन्त-श्रीपाद-सातवलेकरः (वी. ए.)

भारत मुद्रणालयम्, स्वाध्याय-मंडलम्

पारडी-नगरम् (सूरत प्रदेशे) मुंबई-प्रान्ते ।

वेदवेदिका

170

(श्रीपण्डितवर्येण वेदमार्तण्डेन गोकर्णस्थब्रह्मचर्याश्रमप्रतिष्ठापनाचार्येण दैवरातेन गजानन्दशर्मणा लिखिता ।)

ईशशासनरूपं ऋगादिशास्त्रम्

विदितमस्तु तत्रभवताम्, यदिह प्रपञ्चे परिदृश्यमानायामस्याभीशसृष्टौ सदसद्विवेकशाकिनीं मनुष्यजातिमाधिकृत्य, सदसदात्मकेषु कर्तव्याकर्तव्यावबोधादिविषयेषु प्रवृत्तं दितशासनात्मकं त्रिधि-निषेध-अध्यात्माविचारादिविषयकं नियतप्रवृत्ति-निवृत्ति-आत्मानिष्ठादिप्रयोजकं ईशशासनरूपं चेति सर्वत्र सुप्रसिद्धं ऋग्वेदादिशास्त्रम् । तदेव ऋगादिशास्त्रमनुसृत्य पूर्वं महर्षयः ज्ञानोपासना-कर्मयोगात्मकेन तपसा, यज्ञरूपेण, धर्मेण, विश्वस्यापि जगतः प्रतिष्ठया, स्वतन्त्रं शाश्वतं सुखं तत्परमं पदमुपप्राप्ताः । तथैव पुनरिदानीमपि तत्प्राप्तुं शक्यमिति शास्त्रसिद्धं वस्तुतत्त्वम् । तदर्थमेवास्माकं उपनयनसंस्कारपूर्वकं ऋगादिवेदाध्ययनं, तदर्थज्ञानं, तथैवाचरणं तत्प्रचारणं च अवश्यकर्तव्यतया विहितम् । तच्च प्राचाभ्युषाणामाचार्याणां च सद्विद्याशिक्षणाचारादिपरम्परया अद्यापि समागतमित्यत्र भारतीयानामस्माकं बीजक्षेत्रादिनिसर्गसिद्धा वैदिकसद्विद्यात्मकसत्य-धर्मपरायणतैव प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

तच्च ऋग्वेदादिशास्त्रं ईशशासनात्मकं सर्वविद्यानिधिरूपं, प्रदीपवत् स्वतन्त्रेण सर्वार्थज्ञानप्रकाशकं, सर्वेषामपि विषयाणां, विश्वस्यापि जगतः, तथा तत्कारणीभूतस्य परब्रह्मणोऽपि यथार्थतत्त्वाधिगमे प्रत्यक्षं प्रमाणभूतं चेति, तदिदं प्राचां सर्वेषां, प्रामाणिकानां अभिमतं, तथा अविरोद्धं च विद्याविनीतानां आधुनिकानां पाश्चात्यविपश्चितां चेति निर्विवादमभ्युपगन्तव्यं भवति ।

ब्राह्मणग्रन्था मन्त्रार्थानुवादकाः

अथ तादृशानां ऋगादिमन्त्राणां प्रत्यक्षब्रह्मरूपाणां गूढार्थप्रकाशनाय प्रवृत्तः, गद्यगाथाद्यात्मकः ब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिनामभिः प्रसिद्धः ब्राह्मणभागग्रन्थोऽपि वेदमन्त्रार्थानुवादकत्वेन क्वचित्द्विनियोगादिविधायकत्वेन च वेदानां साक्षात् सम्बन्धात् वेदे एवान्तर्गतः, वेदः एवेत्यपि व्यवहियते “ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ” इत्यादिसूत्रवचनात् ।

सर्वेषां वेदाश्रयणम्

अत्र वेदानामर्थविषये तथा पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वादिना नित्यत्वानित्यत्वादिनाऽपि हेतुना, तत्प्रामाण्ये च बहूनां बहुधा मतभेदोऽपि, भौतिक-दैवत-अध्यात्मादितत्त्वविज्ञानाय सर्वविद्याप्रतिपत्तये च, यथाकथञ्चिद्वेदाश्रयणं तु सर्वेषामप्यावश्यकतया समभिलषितं तत्समानमेवेति सन्तोषास्पदम् । तद्यथा वैदिकानां समाजे वेदनास्तिकत्वेन गण्यमाना अपि जैनाः, वेदस्य ईश्वरोक्तत्वानङ्गीकारेऽपि, सर्वज्ञमहर्षिप्रोक्तत्वादेव तत्प्रामाण्यस्वीकारेण गायत्र्यादीनां वेदमन्त्राणां अवलम्बनेन भाष्यादिमुखेन तदर्थप्रकाशनात् तदुपदिष्टसूर्यादिदेवतोपासनादिना च तत्त्वज्ञानोदयादिसर्वाभीष्टसिद्धिं मन्यन्ते । तथा इंग्लन्डजर्मनअमेरिकादिदेशान्तरीया मतान्तरावलम्बिनोऽपि सुप्रसिद्धा भट्टमोक्षमुल्लरप्रभृतयः पाश्चात्यपण्डिता अपि स्वस्वप्रज्ञानुसारेण स्वाभिमतानुरोधेन भौतिकादितत्त्वविमर्शनेन च आंग्लग्रीकप्रभृतिभाषान्तरेण भाष्यादिरचनया स्वजनाङ्गेषु स्वकीयज्ञाननिधित्वाभिमानेन वेदार्थप्रचारं चक्रुः । तथैव इदानीमपि तत्र तत्र विदेशेषु प्रायोगिकेन विधानेन च वेदानां तत्त्वसंशोधनं भौतिकप्रेतिहासिकादिदृष्ट्या तत्त्वविमर्शनं तद्व्याख्यानं अध्ययन-ग्रन्थप्रकाशनादिमुखेन च विशेषतः प्रचारणं च प्रचलितमिति, अत्रत्याः प्रायः सर्वेऽपि विद्वांसो जानन्ति । अत्रापि पुनः वैदिकेषु जनाङ्गेषु पौराणिकशैववैष्णवादिविषयकमतभेदोऽपि वेदे तु सर्वेषां समानतन्त्रमेव प्रचलितं प्रसिद्धम् ।

अपि च भूताद्यर्थानां देवताद्यलौकिकतत्त्वानां चाधिगमे प्रमाणभूतेभ्यः सर्ववाङ्मयेभ्यः अतिप्राचीनानां वेदानामभावे, प्राक् च सृष्टेः स्वतःसिद्धस्य वस्तुतत्त्वस्य, तथा उत्तरत्रापि तदानीमेवाविर्भूतानां वस्तुविषयादीनां तत्त्वविशेषाणां च इदानीं अस्माकं बोधाय, तत्र प्राचां वसिष्ठादीनां महर्षीणामनुभवस्याप्यन्येषां पुनरवबोधाय च प्रमाणान्तराभावात्, तद्विषये इदानींतनानाम-
न्वकार एवाभविष्यत् । अथवा कचित्तु तत्परिकल्पनेऽपि तस्य कल्पनामात्रत्वपर्यवसायित्वेन अप्रामाण्यमेव परिशिष्येत ।
एवं च आदिसृष्टिमारभ्य वेदाविर्भावादनन्तरं च एतावत् पर्यन्तं एकरूपेण स्थितं, तथा उपदेशपरम्पराप्रवाहेण चिरात्समागतमपि
“ ब्रह्मवस्तुवत् ” अविकलितं सत् सुप्रतिष्ठितं अनादिसिद्धं सर्वेषामपि प्रत्यक्षप्रमाणभूतं इहलोके यत् किञ्चिदस्ति चेत्, तथा
अस्तीति वक्तव्यं चेत्, वक्तुं च शक्यं चेत् “ प्रत्यक्षब्रह्मरूपः स वेद एव एवेति ” वक्तव्यमापतति । तस्मात् सर्वविद्यानिधिरूपः
सर्वजगदादिभूतः “ ब्रह्मवस्तुवत् ” नित्यसिद्धः सर्वप्रमाणास्पदीभूतः “ वेद एव ” सर्वथा प्रतिष्ठितः इति प्रतिज्ञेयं सुतरां
सम्पद्यते ।

वेदस्वरूपविचारः

अथ पुनर्वेदस्य किं स्वरूपं ? किं च तद्वास्तवं तत्त्वम् ? कथं कुतश्च तस्याविर्भावः ? किं तत्र निमित्तम् ? किं च तत्प्रयोजनं
कीदृशी च तत्प्रामाण्यप्रतिष्ठा ? किं तन्महत्त्वम् ? कथं कुतश्च तदुपलब्धिरस्मिन् लोके मनुष्याणां ? कस्तत्र विशेष इतरेभ्यः
सर्वेभ्यो वाङ्मयेभ्यः ? एतेषु विषयेषु प्राचाश्रुषीणामाचार्याणां च, तथा भाष्यकृतः सायनस्यापि किमभिप्रेतम् ? तद्भाष्ये च
किं नियतं तत्त्वम् ? का च तत्र वस्तुस्थितिरिति चावश्यं विवेक्तव्यम् । येन ब्राह्मणादिग्रन्थेन महता प्रबन्धेन तदङ्गोपाङ्गादि-
रूपैः वेदांग-दार्शनिकादिसूत्रप्रमुखैः, तद्भाष्यादिमुखेन च वेदार्थसमर्थनेन सर्वेऽप्येकमुखेन तत्प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति आस्तिक-
त्वेन प्रसिद्धाः, अन्यथा नास्तिकतापवादार्हा भवन्ति ।

तथा सर्वेष्वपि विषयेषु वैदिकेषु लौकिकेष्वपि वेदावलम्बेनैव प्रवर्तन्ते सर्वेऽपि लोकाः, यद्विज्ञानाय सर्वविद्यापरिशीलन-
प्रवृत्तिः प्रामाणिकानां श्रद्धालूनाम्; कचित्तु तत्प्रामाण्यानङ्गीकारेऽपि नास्तिकानामपि तत्त्वज्ञानार्थं तत्र प्राचामनुभवादिनि-
दर्शने वेद एव सर्वथा शरणं तदनिवार्यं भवति । एवं वेदैकशरणानां सर्वेषामपि एकमुखेन सर्वेषामपि प्रवृत्तिरनर्थायैव स्यात्
इति ।

अत्रोच्यते— “ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । ” (ऋ. मं. १।१६४।३९; अथर्व० ९।१०।१८)
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत । (ऋ० १०।१०।९)
अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयीविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । (तै० ब्रा० १।१।१०।३; ५;
२।१।२६; आप० श्रौ० ५।१।८।२)

इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टाः गायत्र्यादिच्छन्दोनिबद्धाः ऋग्यजुःसामशब्दाहर्हाः प्रसिद्धास्ते ऋगादयो मन्त्राः छन्दःपुरुषात्मक-
ब्रह्मवाचकत्वात् सर्वत्रापि वेदे ब्रह्मशब्देनैव निर्दिष्टाः श्रूयन्ते—

मन्त्रा ब्रह्मवाचकाः

विश्वामित्रस्य रक्षति “ ब्रह्मेदं ” भारतं जनम् (ऋ० ३।५३।१२)
“ ब्रह्माणि ” मन्दंगृणतामृषीणाम् । (ऋ० १०।८९।१६)
“ ब्रह्मणा ” ते ब्रह्मयुजा युनजिम ” । (ऋ० ३।३५।४; अथ० २०।८३।१)
नि “ ब्रह्मभि ” रथमो दस्युमिन्द्र । (ऋ० १।३३।९)
ज्येष्ठराजं “ ब्रह्मणा ” ब्रह्मणस्पते ” । (ऋ० २।२३।१; तै० सं० २।३।१४।३; का० १०।१३)
गूळहं सूर्यं तमसाऽपवतेन तुरीयेण “ ब्रह्मणा ” ऽविन्ददत्रिः ॥ इति (ऋ० ५।४०।६)
ते च ऋगादयो मन्त्राः वाग्रूपाः वाच एव प्रत्यक्षब्रह्मरूपाः परोक्षेण परमेण ब्रह्मात्मना मिथुनीभूताः, सत्याः, ब्रह्मवस्तुवत्
नित्याः, सत्यधर्मयुक्ताः, परोक्षस्यापि परब्रह्मणो यथावत् स्वरूपतत्त्वावगमे प्रत्यक्षप्रमाणभूताश्च भवन्ति । तथा च ऋङ्मन्त्रवर्ण

“ यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् ” इति (ऋ० मं० १०।११४।८; ऐ० आ० १।३।८) तस्येदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्—
 “ यत्र ह क च ब्रह्म तद् वाक्, यत्र वा वाक् तद्वा ब्रह्मेत्येतदुक्तं भवति ” इति (ऐ० आ० १।३।८) वाच्यवाचकयो-
 रभेदस्तादात्म्यं च क्वचित्तु तदन्यतरद्वा सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां शब्दप्रामाण्यवादिनामभिमतं न्यायसिद्धं प्रसिद्धतरं वस्तुतत्त्वम् ।
 अत एव प्रत्यक्षं ब्रह्मैव वाक्, वागेव प्रत्यक्षं ब्रह्म, परोक्षं परं ब्रह्मैव, तस्याः अधिपतिः परमः पुरुषः इति, तत्त्वदर्शनेन वाग्-
 ब्रह्मणोस्तयोः, ब्रह्म-ब्रह्मणस्पतिशब्दाभ्यां, वेदेषु असकृदभिप्रेतुतिः सर्वथा सङ्गच्छते ।

‘ वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये (ऋ० मं० १०।८।१०); ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मस्पते । (ऋ० मं० २।२३।१)’

‘ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः, वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिः ’ इति च औपनिषदं ब्राह्मणम् । (बृ० उ० १।३।२१)
 अस्मिन्नेवार्थे कवीन्द्रस्य कालिदासस्य काव्यराशेः शिरोभूतं मङ्गलवचनं सुप्रसिद्धम्—

‘ वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेष्ठिनौ । ’ इति । एवं ‘ ऋचो अक्षरे परमेव्योमन् ।
 ॐ खं ब्रह्म; ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । औमित्येतदक्षरमिदं सर्वं । ओंकार आत्मैव । तस्य वाचकः प्रणवः ’
 इत्यादीनि श्रुतिस्मृतिवचनान्येतदेव समर्थयन्ति ।

‘ छन्दः । गायत्री । दैव्येकं । ’ इति पिङ्गलछन्दःसूत्रात्; तथा ‘ प्रणवस्य ब्रह्मा ब्रह्मा देवी गायत्री ’ इति (आ०
 गृ० प०) सूत्राच्च यथोक्तैकाक्षरब्रह्मरूपस्य प्रणवस्य गायत्रीछन्दोनिबन्धनसिद्धं प्रसिद्धं मन्त्रत्वम् । तस्माद् ब्रह्मात्मकः प्रणवः
 प्रणवात्मकं च ब्रह्मेति सम्पद्यते । तथा च औपनिषदं वचनम्— ‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम् ।
 गायत्रे छन्दं परमात्मं सरूपं सायुज्यं विनियोगम् ’ इति (म० ना० उ० ३३) । एवं गायत्री छन्दोनिबद्धत्वात्
 ब्रह्मवाचकस्य प्रणवाक्षरस्य, गायत्रीछन्दोमयाक्षरब्रह्मप्रणवोद्भूतत्वाच्च, ऋगादिमन्त्राणां तादृशगायत्र्यादिछन्दःशरीरं प्रत्यक्ष-
 ब्रह्मरूपऋगादिमन्त्रात्मकं, तत्परं ब्रह्म, ब्रह्मात्मकं छन्दः, ब्रह्मात्मकाः छन्दोमयाः ऋगादिमन्त्राः इति च अर्थात् सिध्यति ।

वस्तुतस्तु वागात्मकस्य छन्दोमयस्य, मन्त्ररूपस्य वेदस्यैव मुख्यो ब्रह्मशब्दः प्रत्यक्षब्रह्मरूपत्वात्; निर्गुणस्य परमात्म-
 वस्तुनः परब्रह्मणस्तु गौणो ब्रह्मणस्पतेस्तस्य नामरूपातीतत्वात् इत्येव वक्तुं युक्तम् इति प्रतीयते ।

‘ आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितम् । गायत्री छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे । इति (म० ना० उ०)

अयं औपनिषदः गाथात्मकः याजुषो मन्त्ररूपः श्लोकः तदेव समर्थयति । तस्मात् प्रत्यक्षब्रह्मात्मकवाग्मूपाः गायत्र्यादिमन्त्राः
 वाचकात्मानः, तथा परोक्षं परं ब्रह्मैव तद्वाच्यार्थात्मकं इति सामरस्ययोगेन उभयोरपि तयोः वेद-ब्रह्मरूपयोः वाक्-पुरुषयोः
 तादात्म्यं ऐक्यं च नाम्ना रूपेण तत्त्वेन चेति वस्तुसिद्धं शास्त्रतत्त्वम् । अत एवाचार्येन्द्रः ‘ शास्त्रयोनित्वात् ’ इत्यत्र ऋगा-
 दिवेदस्य सर्वज्ञब्रह्मत्वमात्मत्वं प्रदीपवत् स्वातंत्र्येण सर्वार्थप्रकाशकत्वं सर्वविद्यास्पदत्वं परब्रह्मणः यथार्थतत्त्वावबोधे प्रत्यक्ष-
 प्रमाणत्वं च स्पष्टं निर्वर्णयामास भाष्यमुखेन । ‘ महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्
 सर्वार्थावबोधोतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । इति । अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं
 प्रमाणं अस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत
 इत्याभिप्रायः । इति (ब्र० सू० १।१।३) तदिदं सर्वमपि प्रत्यक्षब्रह्म-परब्रह्मात्मकयोः वाचक-वाच्यार्थरूपयोः वेदवाग्-
 ब्रह्मवस्तुनोः तादात्म्ये ऐक्ये एव सङ्गच्छते ।

अत एव सर्ववेदाध्ययन-तदर्थज्ञानाद्यधिकारसिध्यर्थं दिव्येन द्वितीयजन्मरूपेण स्वरूपज्ञानोदयेन द्विजत्वसिद्धये, परब्रह्मात्म-
 साक्षात्कारेण शास्त्रोक्तपूर्णब्राह्मणत्वयोगाभ्युदयार्थं च वेदमातृरूपप्रत्यक्षब्रह्मात्मकब्रह्मगायत्रीमन्त्रमुखेनैव ब्रह्मोपदेशः, तथा पूर्ण
 ज्ञानोदयेन ब्रह्मसाक्षात्काराय नित्यं तदुपासनायोगश्च प्राधान्येन विहितः, तदर्थज्ञानमुखेन आत्मसाक्षात्कारश्च उपदिष्टः, सोऽयं
 पूर्वेषामृषीणां आचार्याणां च ब्रह्मोपदेशपरम्परया समागतः अद्यापि प्रचलतीति सर्वत्र सुप्रसिद्धम् । तथा च औपनिषदं वच-
 नम्— ‘ गायत्र्या गायत्री छन्दो विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, अग्निमुखं, ब्रह्मा शिरो, विष्णुर्हृदयं, रुद्रः
 शिक्षा, पृथिवी योनिः, प्राणापानव्यानोदानसमाना सप्राणा श्वेतवर्णा, सांख्यायनसगोत्रा गायत्री
 चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा, षट् कुक्षिः, पञ्च शीर्षा उपनयने विनियोग इति । (म० ना० उ० ३५)

“ गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत । अहरहः सन्ध्यामुपासीत । जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । ” (या० स्मृ०) इति उपनयनसन्ध्योपासनयोगायाश्च विनियोगः । एवं गायत्रीमुखेन ब्रह्मात्मैक्यतत्त्वज्ञानं तदनुसन्धानं च उपदिष्टं शास्त्रे प्रसिद्धम् ।

न भिक्षां प्रतिपद्येत् गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित् । ’ इति ।—

एवं सर्वसंन्यासयोगेन केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं आश्रयितव्ये सुप्रसिद्धे चतुर्थाश्रमेऽपि गायत्रीप्रवेश एवोपदिष्टः ।

‘ ॐ भूः तत्सवितुर्वरेण्यम् गायत्रीं प्रविशामि । ॐ भुवः भर्गो देवस्य धीमहि सावित्रीं प्रविशामि ।

ॐ स्वः धियो यो नः प्रचोदयात् सरस्वतीं प्रविशामि । ’

इति तत्प्रयोगविधानात् तथैवाचाराच्च (बौद्धायन धर्मसूत्रे) गायत्र्याश्च ब्रह्मात्मैक्यमेव परमः प्रधानोऽर्थः इति प्राञ्चः सर्वेऽपि ऋषयः आचार्याः, तथा अर्वाचीनाश्च वेदविदः एकमुखेन अङ्गीकुर्वन्ति, समर्थयन्ति च तत्तद्भाष्यमुखेन । तस्माद् ब्रह्मणः सकाशात् सर्वेषां छन्दसामाविर्भावः; तथा छन्दोमुखेनैव विश्वतो रूपेण ब्रह्माविर्भावः; ब्रह्मतत्त्वज्ञानोदयश्च श्रुतिनिर्दिष्टः, तयोर्वेदब्रह्मणयोः वाक्-पुरुषात्मकयोः अन्योऽन्यात्मत्वे एवोपपद्यते । तथा च मन्त्रवर्णः ‘ यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छान्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु० । ’ इति । (तै० आ० ७।४।१; १०।६।१; तै० उ० १।४।१)

वेदाविर्भावः

अथेदं सर्वं जगत् नाम्ना रूपेण च व्याकृतं, पुनर्विनष्टं सत् नामशेषतां गतमिति गण्यते, नाम्नैवावशिष्टमिति यावत् । ‘ यथा सर्वोऽपि जन्तुमृतः सन् नामशेषोऽभूदित्युच्यते, ’ तथैव प्राक् च सृष्टेरपि परमे ब्रह्मणि अव्यक्तबीजरूपेण शब्दात्मकेन नाम्नैवावशिष्टं सत्, सर्वमेतत् प्रथमतः नाम्नैव शब्दतन्मात्रात्मकेन आविर्भूतं, ततः नामत एवोद्भूतं सत् स्वेन स्वेन रूपेण युज्यते, साकारेण स्वरूपतः आविर्भवतीति यावत् । एवं वाग्रूपाः नामात्मकास्ते च शब्दाः स्वयं वाचकरूपाः सन्तः ज्ञानरूपेण विलीनाः, प्रज्ञातात्मकेन परेण ब्रह्मणा एकीभूताः ब्रह्मण्येव प्रतितिष्ठन्ति । वाचैव मुखेन पुनस्तज्ज्ञानं ज्ञातमर्थजातं च व्याक्रियते । यथा आत्मनः स्वं ज्ञानं स्वरूपेणैव प्रतिष्ठितं सत् वाचैव मुखेन आविर्भूतं नाम्ना शब्दनैव प्रकाशते, प्रकाशयति च स्वं सन्तमर्थमिति सर्वानुभूतिसिद्धम् । एवमेव प्राग् विश्वसृष्टेरपि निर्विशेषे केवले प्रज्ञानरूपे सर्वज्ञे परमे ब्रह्मणि सर्वज्ञरूपः प्रत्यक्षब्रह्मरूपः छन्दोमयः ऋगादिवेदराशिरपि परावाग्रूपेण उपसम्पन्नतरः सामरस्ययोगेन ब्रह्मात्मना एकीभूतः, प्रज्ञानरूपेण अवशिष्टः ब्रह्मस्वरूपेणैव प्रतितिष्ठति । तथा तत्प्रज्ञानप्रकाशनेन विश्वविकासार्थं तत् एवाविर्भवति । तथा समाविर्भूतः सोऽयं वेदः सर्वं स्वं अर्थं प्रकाशयन् सर्वज्ञं तत्परं ब्रह्म, तद्वस्तुतत्त्वमपि समर्थयति ।

विश्वरूपः परमात्मा वेदरूपः

यः खलु परमात्मा स्वयं नित्यसिद्धः, अस्माकं सर्वेषामपि पितृस्थानीयः सर्वसाक्षी स्वयं यज्ञरूपः सन्, सर्वं यज्ञं यजमानः निर्विशेषः प्रत्यग्दशा आत्मन्येवान्तर्विलीनः “ मौनीव ” सर्वथा अनेकव्यपदेशास्पदीभूतः, इमानि इदानीं परिदृश्यमानानि सर्वाण्यपि भूतानि तदानीं तु केवलं ब्रह्मात्मना बीजरूपेणावशिष्टानि, उत्तरत्र बहिर्विशृज्यमानानि स्वीये यज्ञीये केवले प्रज्ञानरूपे तपोऽग्नौ आजुहाव; तथा अन्ततः आत्मानमपि तस्मिन्नेव तपोऽग्नौ जुहवाचकार । यज्ञमुखेनैव विश्वस्य विसृष्ट्यै स्वयं यजमान इव प्रज्ञानेन स्वरूपेण प्रज्वलन्नेव आस; तस्मिन् स्वीये केवले प्रज्ञाने एव विश्वं भावयामास ।

स च पुनस्तस्मिन् सर्वद्वितीये विश्वहवनपूर्णे आत्मयज्ञे आत्मनोऽपि हवनेन नामावशेषतामुपप्राप्तोऽपि सत्तामात्रेण प्रज्ञानरूपेण स्वयं प्रकाशमानः सन्, आशीर्वागुच्चारमात्रेण आत्मविभूतियोगपूर्णं विश्वविकासमभिलषन् आदिभूतः स्वयमनादिसिद्ध-प्रज्ञानात्मा स छन्दःपुरुषः छन्दोमुखेन विश्वमुत्सृज्य, तत्र स्वयं प्रज्ञानात्मना आविष्टः सन्, विश्वकारणादिव्यपदेशार्हो बभूव । तथा च विश्वकर्मणः आर्षं ऋक्मन्त्रदर्शनम् ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वन्तिर्होता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वराऽआ विवेश । ’ इति । (ऋ० १०।८।११)

स परमः पुरुषः स्वयं न जातः, तथा कदाचिदपि न जायमानः, न च पुनर्जनिष्यमाणोऽपि, विश्वविभूतियोगेन सर्वज्ञान-
क्रियाशक्तियोगाच्च एक एव बहुधा नामभिः रूपैश्च युक्तः सन् प्रकाशते ।

“ अजायमानो बहुधा विजायते ” इति च श्रुतिः (वा० य० ३१।१९; तै. आ. ३।१३।१)

तथा स विश्वतः प्राचीनतमः प्रथमः परः पुरुषः स्वीयेनैव प्रज्ञानप्रकाशशक्तिविशेषेण पूर्णः आत्मयज्ञाद् बहुधा विश्वरूपेण
स्वयं आविर्भवन्, विश्वमेतदुत्सृजन्, विश्वमूलबीजभूतां छन्दोमयीं वाचं छन्दोनिबद्धं काव्यरूपं सर्वार्थवाचकस्वरूपं शब्दराशिं
सन्धधार, आत्मविभवाय विश्वविभूतिविजयाय च बाणसन्धानमिव प्रज्ञानरूपेण सिद्धां सर्वज्ञानक्रियाशक्तिपूर्णां मन्त्रमयीं
वाचं आत्मन्यन्तः धारयामासेति यावत् । तथा च कुत्सस्य आर्षं दर्शनम्—

‘ स प्रतनथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बलधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ’ इति । (ऋ० १।९६।१)

तथा सर्वज्ञानप्रकर्षाय प्रज्ञानरूपेण सन्धृतां तां छन्दोमयीं वाचं, स परमः पुरुषः प्रथमतः सर्वहुक्कामकार्पूर्वोक्तात् आत्म-
यज्ञरूपात्तपसः उच्छ्वासरूपेण बहिरुत्सर्ज । सा परा वागेव गायत्र्यादिछन्दोनिबन्धनकृता मन्त्रमयी ऋगादिरूपा आसीत् ।
तथा च ऋग्मन्त्रवर्णः नारायणार्षेयः । ‘ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्
यजुस्तस्मादजायत । ’ इति (ऋ० १०।९०।९)

‘ उक्त्वा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि । ’ (ऋ० २।२३।२), ‘ प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं
वदत्युक्थम् । ’ इति (ऋ० १।४०।५) ‘ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-
थर्ववेदः ० ’ इत्याद्यौपनिषदं ब्राह्मणम् । (बृ० उ० २।४।१०) तथैव स परमः पुरुषः छन्दोनिबद्धया काव्यरूपया तथा
आदिमया परया वाचैव देवादिमानवान्ताः स्वस्रूपाः सचेतनाः इमाः सर्वाः प्रजाः जनयामास । तथा च कुत्सः— ‘ स
पूर्वया निविदा काव्यताऽऽयोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ’ इति । (ऋ० १।९६।२) प्रज्ञानचेतनाशक्तेः सञ्चालनेन
उच्छ्वासरूपेण वागुच्चारमात्रेण विश्वमेतदुत्सर्जति श्रूयते । अविद्यमानवद् बीजरूपेण ब्रह्मण्यन्तर्हितस्य अनुमिषतोऽस्य
जगतः स एव प्रथमतः, सङ्घटितः आविर्भावः इति च । तथा च बृहस्पतेरार्षं दर्शनम्—

‘ ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मर इवाधमत् । देवानां पूर्ये युगेऽसतः सदाजायत । ’ इति (ऋ० १०।७२।२)
तत्तद्वाचकात् वैदिकाच्छब्दादेव सर्वजगदाविर्भावः श्रूयते । ‘ एते असृग्रमिन्द्रवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभि
सौभगा ’ इति (ऋ० ९।६२।१; साम० ८३०); तस्येदमौपनिषदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्—

‘ एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यान् इन्द्रव इति पितॄन् तिरः पवित्रमिति ग्रहान्
आशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः । इति (ब्र० सू० मा० १।३।२८)

‘ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः । ’ इति च स्मृतिः ।
तदेतन्निर्णीतं विस्तरशश्च प्रपञ्चितमुभयत्रापि मीमांसायाम् । ‘ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सबन्धस्तस्य ज्ञान
मुपदेशश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् । ’ इति । (पू० मी० सू० १।१।५)

‘ शब्द इति चेन्नातः प्रभावात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अत एव च नित्यत्वम् । ’ इत्यादिभिः सूत्रैः (ब्र० सू०)
कथं वागुद्धारमात्रेण विश्वाविर्भावः ? इति वचनमुपपद्यते— ‘ ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनु धावति ’ इति सिद्धमन्त्राणां
सत्यवचनानां च तादृशसामर्थ्ययोगात् । किं पुनः सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः स्वतःसिद्धसत्यमन्त्रवचनस्य “ स
भूरिति व्याहरद् भुवमसृजत, तत्पृथिव्येव समपद्यत ” इत्यादिश्रुतेः । “ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्व-
भूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः ० ” इति च स्पष्टम् । एवं संसिद्धसत्यमन्त्रवचनानां ऋषीणामपि तादृशं सामर्थ्यं
श्रूयते— “ युवानां पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्यकृत । ” इति (ऋ० १।२०।४)

सत्यमन्त्रा ऋजुगामिनः ऋभवः—सुधन्वनः पुत्राः “ ऋभुः—विश्वा—वाजः ” इत्येते त्रयः ऋषयः बृहदौ मातापितरौ कर्मणा
तपसा सिद्धमन्त्रसामर्थ्याच्च पुनः युवानौ चक्रुरिति वेदे प्रसिद्धम् । ‘ अमन्यानां अभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्यु-

मिन्द्र (ऋ० १।३३।९) इति च अर्थज्ञानरहितानपि रक्षितुं स्वकीयत्वेन अभिमन्यमानैर्मन्त्रैः इन्द्रः दस्युं निर्जवानेति । प्रसिद्धं चेदमिदानीमपि लोके तथा शास्त्रे च सिद्धमन्त्राणां सत्यवचनानां महात्मनां तपस्विनां तथा गुरुजनानां च शापेन आशिषा च तद्वचनमात्रेण निग्रहानुग्रहादिरूपः तदर्थः फलतः प्रत्यक्षं सिध्यतीति ।

तस्माद्विश्वाविर्भावकारणीभूतत्वात् परब्रह्मणः स्वतःसिद्धं सर्वशक्तिमत्त्वादिकमिव, तत् एव हेतोः तदात्मकस्य प्रत्यक्षब्रह्म-
रूपस्य ऋगादिवेदस्यापि सर्वार्थबोधकत्वात्सर्वज्ञकल्पत्वं, सर्वकार्यकारित्वात् सर्वशक्तिरूपत्वं, सर्वप्रकाशकत्वं, तथा अनन्य-
सापेक्षकं प्रत्यक्षं प्रामाण्यं च स्वतःसिद्धमेवेति यथोक्तं सर्वं सम्पन्नतरम् ।

अत्रायं कश्चित्पुनर्विचारप्रसङ्गः, कथमेतदुपपद्यते-तत्स्वरूपाधिगमे तद्वचनमेव प्रमाणं भवितुमर्हतीति । तथा चेत् स्वमुखे-
नैव स्वपाण्डित्योपवर्णनमिव, कचिदहङ्कारादिस्तवनमिव, कचिद् वृथाजल्पनमिव, कचिदुन्मत्ताद्युद्धोषणमिव, वेदवचनमपि
प्रामाणिकानामप्रमाणार्हं आस्तिकानामश्रद्दार्हं च भवेत् । तथा आस्तिकानामपि चिरात्प्रतिष्ठिता दृढतरा वेदश्रद्धाऽपि अन्धपर-
म्परागतैवेति नास्तिकप्रसिद्धिरेव चिरतरप्रतिष्ठा र्हा स्यात् । तथा च एतावता महता प्रबन्धेन स्वतः प्रत्यक्षं प्रमाणं इति
साधितोऽपि वेदः सर्वेषामप्यश्रद्धेयवचन एव भवेत् ।

तेन सदसद्विषयकयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयोजकप्रमाणान्तराभावात् सर्वेषामपि सर्वत्र विषयेषु यथेच्छाचारप्रवृत्तिरनिवार्या
स्यात्, तेनैव च सर्वेषामप्यनर्थपरम्परया सर्वदा सर्वथैव दुःखानुभवप्रसङ्गः समापद्येतेति अत्यन्तं शोचनीयमेवेदम् । सत्यमे-
वैतत्, तथापि अत्रास्ति कश्चिद्विकः समाधानकारणीभूतः, तत्तत्पुरुषविदितार्थानां स्वरूपप्रज्ञानानुभवादीनां अन्यस्मै वितरणेन
प्रकाशने तत्तत्पुरुषवचनमेव प्रमाणमिति ब्रूमः, तदेतद्वस्तुसिद्धं तत्त्वमिदानीमपि सर्वेषां तत्समानम् । सुविदितशास्त्रतत्त्वानां
विदुषामपि वचनं अहङ्कारादिप्रख्यापननिमित्तेन अप्रमाणं चेत्, एकस्यानुभूतं विदितं चार्थं को वाऽन्यो विज्ञातुं समर्थः ?
तद्वचनस्याभावे तदप्रामाण्ये च तद्विज्ञातार्थादिप्रकाशे तद्वचनमन्तरेण साधनान्तरस्यासम्भवात् अशक्यत्वादयोग्यत्वाच्च
ज्ञानोपदेशादेरनवकाशः, तथा आनर्थक्यप्रसङ्गश्च प्रसज्येत ।

तद्यथा मौनिनो भूकस्य च वचनाभावेन तद्विदितार्थप्रकाशः सर्वथाप्यशक्यसम्पाद एवेति प्रत्यक्षसिद्धम् । कथं तर्हि एकेन
विदितस्यार्थस्य उपलब्धिर्न्येयाम्, तद्वचनाभावे तदर्थं किमन्यत्साधनं भवितुमर्हति ? ततः किम् ? यदि एकस्य वचनमन्यस्य
प्रमाणं न भवेत्, तर्हि सर्वैरपि स्वयम्भूतैः सर्वज्ञैरेव भवितव्यं, अज्ञैर्वा स्थातव्यमिति ज्ञानोपदेशाद्यनवकाशात् अन्धपरम्परैव
समापद्येत । तद्यथा भिषग्बराणां वचनमौषधं च अप्रमाणं चेत् रुग्णैरेव स्वानुभावेन औषधं शोधनीयं, सर्वदा रोगदुःखं वा अनु-
भावं भवेत् । तथा च औषधसेवनमन्तरेण न तदनुभवः, अनुभवं विना औषधमप्रयोजनकरमिति अनर्थ एव तत्र प्रसज्येत ।
एवमेव प्राग्विश्वविरुद्धः अन्यस्याभावात् स्रष्टुर्वचनस्याभावे तदप्रामाण्ये च विश्वस्रष्टुस्तस्य वस्तुतत्त्वे सृष्ट्यादेश्च विषये
अत्यन्तमप्रसिद्धेऽर्थे किमन्यत्प्रमाणं भवितुमर्हति, उत्तरत्र हृदानीं तनैर्यथा कथञ्चित् तत्परिकल्पनेऽपि तस्य कल्पनामात्रार्थ-
पर्यवसायित्वेन सर्वथा अज्ञानमेव व्याप्रियेत ।

एवं प्राचासृणीणां ईशस्य वा वेदादिरूपं शास्त्रवचनं अप्रमाणमिति मन्यमानः अन्यवचनाप्रामाण्यवादेन स्ववचनस्यैव
प्रामाण्यमनुवदन् अहङ्कारवादीव अश्रद्धेयवचन एव भवेत्, कथं तर्हि “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ”
(तै० उ० २।४; ब्रह्म० २२) “ मौनव्याख्याप्रकटितपरब्रह्मतत्त्वं युवानम् ” इति च श्रुतिनिर्दिष्टं तस्य ब्रह्मणः
वाचा अनिर्वचनीयत्वं तथा मौनेनैव तत्प्रकाशनीयत्वं च प्रसिद्धम् ।

कथं अनिर्वचनीयस्य निर्गुणस्यापि ब्रह्मणः श्रुत्या निर्वचनम्, कथं च वेदवाचा तदुपदेशः कर्तुं शक्यः, येन तत्प्रामाण्यमभ्यु-
पगम्येत ? उच्यते—तस्य शब्दमुखेन श्रुतस्यापि अनुभवैकगम्यत्वोपदेशोऽयम्, नहि तावता तद्वचनस्य वेदस्याभावः, तदप्रा-
माण्यं चेत्पुक्तं भवति । यतः निर्गुणस्यापि ब्रह्मणस्तस्य शब्दस्पर्शादिभ्यो भूतगुणभ्यो भिन्नाः विशिष्टाः सत्यज्ञानान्तत्वादयः
स्वभावतो नित्यासिद्धाः धर्माः श्रूयन्ते ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इति (तै० उ० २।१।१) । ते च श्रुत्यौषद्वैष्ट-
शक्या अनुभवैकगम्याश्च भवन्तीति । अन्यथा ‘ यतो वाचो निवर्तन्ते ’ इति तदनिर्वचनीयश्रुतिवचनमपि स्पष्टैवेति
तदप्रामाण्येन च सर्वथाप्यनवकाशं प्रसज्येत ।

अपि च वेदस्य ईशवचनाभावे कृतकत्वे च अभ्युपगम्यमाने ।—

‘ अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।

तस्य त्वष्टा विद्वद्भूपमेति । तत्पुरुषस्य विद्वन्माजानमग्रे । (वा० य० ३१।१७; मै० सं० २।७।१९९, का० सं० ३९।२१; तै० आ० ३।१३।१)

इत्यादिकमादिसृष्टिविषयं प्रत्यक्षमेवानुवदद्देवचनमपि ‘ स्वयमहमद्राक्षं समपितुर्जन्म ’ इतिवत् अप्रमाणमश्रद्धेयमेव भवेत् । तस्माद्ब्रह्मणः यथावत् स्वरूपाधिगमे तदुच्छ्वसितं ऋगादिवेदवचनमेव प्रमाणमिति सर्वथा सम्पद्यते । तथैव साक्षात्कृतात्म-
नामृषीणामपि वचनस्य प्रामाण्यं वेदितव्यम् ।

‘ अहं मनुरभवं सूर्यश्च । ’ इति वामदेवः (ऋ० मं० ४।२६।१)

‘ अश्रिरस्मि जन्मना जातवेदाः ’ इति विश्वामित्रः । (ऋ० मं० ३।२६।७)

‘ अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि । ’ इति वागांभृणी (ऋ० मं० १०।१२५।१)

इत्यादिवचनसिद्धं । वेदैकवेद्यं तत्तत्त्वं वामदेवादिमहर्षीणामनुभवसिद्धं ब्रह्मात्मैक्यं दर्शयितुमन्यथा अशक्यमेव । अत एव ‘ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व ’ इति (कौ० ब्रा० ३।२) इन्द्रप्रतर्दनसंवादे इन्द्रस्याभिमानव-
चनाक्षेपेण ‘ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवादिवत् । ’ इति (ब्र० सू० १।१) विदुषां साक्षात्कृतात्मनां तादृशानुभवो-
पदेशः नाभिमानादिरूपः नाप्यप्रमाणभूतः इति निर्णीतम् ब्रह्ममीमांसायाम् । ‘ तद्धेतुत्पद्यन्तृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभवं सूर्यश्चेति ’ इति च औपनिषदं ब्राह्मणम् (वृ० उ० १।४।१०)

तथैव सर्वेषां विदुषां इदानींतनानामपि वचनं तद्विदितार्थावबोधे प्रमाणमेव । अज्ञानां तु ‘ अहं प्राज्ञः अहं सर्वज्ञः ’
इत्यादिकमयथार्थवचनमप्रमाणमेवेति निर्विवादम् ।

प्रत्युत अज्ञानामपि यथार्थवचनं तद्विदितार्थावबोधे प्रमाणमेव “ बालादपि सुभाषितम्, ” इति च न्यायसिद्धम्, तद्विदि-
तार्थस्य तु सत्यत्वासत्यत्वयोरेवास्ति विवादः । तस्मात् सर्वदा समस्वरूपस्य परब्रह्मणः समुदितं प्रत्यक्षब्रह्मरूपं नित्यसिद्धं
सर्वथा दिततमं यथार्थावबोधकत्वात् वेदवचनं प्रमाणम्, तद्वत् सद्ब्रह्मापरिशीलनेन तपसा सदसद्विवेकेन सुविदितसत्यवस्तु-
तत्त्वानां साक्षात्कृतात्मनां ब्रह्माभावोपपन्नानां सर्वत्र समदृष्टीनां विश्वहितैषिणामृषीणां विदुषामपि श्रुतिस्मृत्यादिसद्वचनं प्रमाणार्ह-
मिति सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां सिद्धान्तः ।

अत्र केचिदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते— विश्वस्यास्य जडप्रपञ्चस्य भौतिकादितत्त्वबोधविषये वेदवचनं प्रमाणं भवितुमर्हतीत्युच्यतां
नाम, भौतिकप्रपञ्चस्य वेदकार्यत्वात् । न तु निर्विशेषस्य स्वतःसिद्धस्य चेतनात्मनः परब्रह्मणः बोधे तत्प्रमाणं भविमनुर्हति,
ततोऽपि परत्वात् । तथैव सर्वेषामप्यन्तर्हृदये अहमिति स्फुरणतः प्रसिद्धस्य ब्रह्मात्मनो ज्ञानं तत्साक्षात्कारः तन्निष्ठा च येन
केनचित् साधनविशेषेण तपसा वाक्यार्थावेचारादिना सेव्यति, सुषुप्तिवत् समाधिरपि एकाग्रतातिशये सति स्वयमेव
सम्पद्यते, तत्र श्रुतिरन्यथासिद्धैव भवेत्, सिद्धार्थानुवादकत्वेन वा चरितार्थेति वक्तव्यमापत्तिः । तदा तस्य सत्यत्वादिकं
वस्तुतत्त्वं तु अविदितमपि तन्निष्ठया अनुभूतमेव भवेदिति ।

अत्रेदं रहस्यम्—अन्तरात्मनः अहमिति प्रत्ययस्फुरणे वस्तुसिद्धमपि ब्रह्मतत्त्वं न विज्ञायते, नापि तत्सर्वानुभवसिद्धम्, तथा
नो चेत् सर्वेऽपि कृतकृत्याः स्वतःसिद्धाः साक्षात्कृतात्मान एवेति, न तत्र साधनान्तरापेक्षा भवेत्, तत्तु विशिष्टाधिकारिणा-
मितिचेत् यथा वामदेवस्य गर्भे एव ज्ञानोदयः प्रसिद्धः, तथास्तु तर्हि; तेषां तथा तत्परं ब्रह्मतत्त्वं स्फुरतीति कथं ज्ञायत अन्यैः ?
किं तत्र प्रमाणम् ? तेषामनुभूतिनिनदितं वचनमेव प्रमाणमिति चेत्, नहि तत् ऋषीणामनुभवोदिताद्देववचनाद्विशिष्टम्,
ज्ञानिनां वचनमेव तदनुभूतार्थावबोधे प्रमाणं चेत् वेदवचनमेवाप्रमाणमिति वचने को हेतुः ? अन्यानुभूतिवचनस्य वेद
वचनस्य वा अप्रामाण्यवादेन स्ववचनैकप्रमाणवादी पुरुषोऽपि परेषामश्रद्धेयवचन एव भवेत् ।

अथ पुनः स्वानुभवैकतत्त्वपराणां तेषां तादृशानुभूतिज्ञानस्य परेषामलाभेऽपि, स्वसुखायालं भवति । किं तत्र अन्येषां
ज्ञानलाभादिचिन्तनानुसन्धानेन ? तदिदं स्वयं श्रुतिरेवानुश्राव्यति—

‘ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।’

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ।’ इति (बृ० उ० ४।४।१२)

तथा चेत् मौनिमूकादीनां ज्ञातार्थस्येव ज्ञानिनोऽपि ज्ञानस्य वाङ्मुखेन उपदेशाभावे तत्प्रकाशाभावात् प्रज्ञानाभिवृद्धि-
स्तत्सन्ततिश्च विच्छिद्येत । अथवा सर्वं वस्तुतत्त्वज्ञानं सर्वैरपि स्वयमेव सम्पादनीयं इति सर्वैरपि स्वयम्प्रज्ञैरेव भवितव्यं, नो
चेत् अज्ञैर्वा स्थातव्यं भवेत् इत्यापद्येत । श्रुतिस्तु आत्मज्ञानिनो स्वभावतः सिद्धां ज्ञानतः सम्पन्नां च आत्मसुखानुभवै-
कतत्त्वपरतां यथा येन मुखेनानुवदति, तथा तेनैव च मुखेन ज्ञानोपदेशात् तत्प्रकाशेन ज्ञानाभिवृद्धिं तत्सन्ततिं चानु-
श्रावयति । तथाहि—

‘ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयित्वा यज्येष्टपुत्राय प्राह ॥’ इति० (मुं० उ० १।१)

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुप ससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच० ।’

इति (तै० अ० उ० १)

‘ तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः ॥’ इति (छां० उ० ७।२६।२)

‘ एतावदेवाहं तत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति (प्रश्नो० ६।७) अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । (बृ० उ० ४।२।४)
इत्यादीनि वचनान्युदाहर्तव्यानि ॥

यथा मनुष्याणां प्रसव-गर्भाधानादिकं स्त्रीत्वपुंस्त्वादिलिङ्गं, अन्यथा तयोः स्त्रीपुरुषयोः स्वात्मसुखसिद्धावपि बन्ध्यात्वनपुं-
सकत्वादिप्रसिद्धिरनिवार्या स्यात् तत्सन्ततिविच्छित्तिश्च । तथा स्त्रीपुरुषयोगेन आत्मप्रज्ञासन्तत्या अमृतत्वप्रतिष्ठेन जिज्ञासोर्ज्ञा-
निनश्च योगेन ज्ञानसन्तत्या उत्तमामृतत्वप्रतिष्ठापि भवतीति सम्पद्यते ।

‘ प्रजाभिरग्रे अमृतत्वमश्याम् (ऋ० ५।४।१०) ; त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः’ (कै० उ० २ ; महानि० १०।५)
इति । तथा उभयविधममृतत्वमेकस्यैव सेत्स्यति उभययोगात् ।

‘ त्वं तमग्रे अमृतत्व उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवे दिवे

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥’ (ऋ० १।३।१७) इति मन्त्रवर्णात्

‘ स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, नास्याब्रह्मवित् कुले भवति० ॥’ इति (मुं० उ० ३।२।९)

‘ इदं वाच तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रवूयात्’ (छां० उ० ३।१।५)

इति च उभयविधममृतत्वनिर्देशात् । अत एव ज्ञानोदयाय विद्वद्विदुषोयोगोपदेशः—

“ अविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ” (ऋ० ६।१।१०) “ अहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ” इति (ऋ० १०।३।४।९)

यथा च परब्रह्मणः स्वतःसिद्धमपि सर्वज्ञत्वं सर्वक्रियाशक्तिमत्त्वं च सर्वज्ञानपूर्णवेदवागुद्गारेण, तथा वेदवाङ्मुखेन विश्व-
भूतसृष्ट्या, स्वसरूपसचेतनजीवराशिविसृष्ट्या च प्रकाश्यते । तथैव सर्वज्ञानां सर्वज्ञकल्पानां च ऋषीणामपि—

“ अहं ब्रह्मास्मि ” इत्यादिकं ज्ञानमपि “ अहं मनुरभयं सूर्यश्च ” (ऋ० ४।२६।१)

“ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः ” (ऋ० मं० ३।२६।७)

इत्यादि वेदवागुद्गारेण प्रकाश्यं गतं सन्, सर्वेषामपि तादृशज्ञानोदयाय कारणं भवति । तस्मात् तत् सर्वज्ञं परं ब्रह्मापि
स्वात्मप्रज्ञानप्रकाशायैव सर्वज्ञानपूर्णं वेदं प्रकाशयति, वेदमुखेन स्वं परं ब्रह्मरूपं तथा विश्वरूपं च तत्त्वं प्रकाशयति । अत
एव वेदमुखेनैव तत्परब्रह्मप्रकाश इति सम्पद्यते, तथा च मन्त्रवर्णः—

‘ यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात् सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य
देवधारणो भूयसम्’ इति । (तै० आ० ७।४।१ ; १०।६।१)

एवं प्रज्ञानात्मकपरावाग्रूपेण ब्रह्मणि नित्यसिद्धः सन् तत्प्रज्ञानप्रकाशनाय ब्रह्मणः सकाशात् प्राग्विश्वसृष्टेरपि आविर्भूतो
वेदः तत्परं ज्ञानं प्रकाशयन् अद्यापि वरीवर्ति, इतः परमपि आप्रपञ्चप्रविलयं यथायथमेव चिरं प्रतिष्ठास्यति, सर्वप्रपञ्च-

प्रविलयेऽपि, स वेदो न प्रविलीयते, तदानीमपि प्रज्ञानात्मना परावाग्रूपेण तस्मिन्परमे व्योमन्यक्षरे ब्रह्मण्येवान्तर्हितः सन्, कल्पान्तरेऽपि यथापूर्वमेव पुनराविर्भावयति । तथा तत्परं ब्रह्म सर्वत्र पूर्णमपि वेदमुखेनैव विदुषां तपास्विनां अन्तर्हृदये स्वरूपतस्तत्त्वेन प्रकाशते ।

एवं पूर्वं महर्षयः साक्षात्कृतात्मानः कीर्तिशेषा अपि स्वयममृतात्मानः सन्तः, आदिसृष्टिं वेददर्शनं चारभ्य अद्ययावत् वेदरूपेणैव प्रतितिष्ठन्ति, स्वात्मीयवेदवाङ्मुखेनैव उपदेशतः प्रत्यक्षवत् स्वं ज्ञानं प्रकाशयन्तः इदानीमपि वेदरूपेणैव जीवन्ति, इतः परमपि आप्रपञ्चप्रलयं वेदरूपेणैव चिरं प्रतिष्ठास्यन्ति । प्रत्यक्षब्रह्मरूपो वेद एव तेषामृषीणां प्रज्ञानात्मा शरीरं च, वेदवागेव तेषां सर्वापि ज्ञानक्रियादिशक्तिः । वेद एव तेषां सर्वस्वानिति च मुक्तकण्ठेनानुनिनादयन् सोऽयं चिरं विजयते दिव्यो वेददुन्दुभिः ।

वेददर्शनम्

कथं ब्रह्मवचनात्मकस्य ऋगादिवेदानामुपलब्धिर्मनुष्याणाम् ? न च निर्गुणं तत्परं ब्रह्म सशरीरीभूतं सत् मनुष्येभ्यो वेदानुपादिदेशेति श्रूयते वेदे, क्वचित् श्रुतमपि अर्थवाद इव न साक्षात् प्रमाणार्हं तस्मिन्नर्थे, नापि तथा लोके प्रसिद्धिरस्ति, पार्थसारथिर्नारायण, गीताशास्त्रमिव, न च अनवरतं वेदः उदीर्यते ब्रह्मणा, नापि तदुद्गीर्णोऽपि श्रूयते सर्वैः आकाशवाणीव, असामर्थ्यमेव तत्र कारणमिति चेत्, किं तत्सामर्थ्यं कीदृशं, किं तत्तादृशसामर्थ्योदये साधनं चेति निर्वक्तव्यम् । उच्यते, परस्माद्ब्रह्मणः प्रणवात्मनः ब्रह्मणस्पतेः सकाशात्, उच्छ्वासतः प्राणशक्तेरिव, वैद्युतज्योतिरात्मनः अग्निना मुखेन समाविर्भूतानां तथा परमे व्योमन्यन्तरखण्डस्वरनादशब्दाद्यात्मनाऽन्तर्हितानां तेषामृगादिवेदानामुपलब्धिर्ऋषि-मुखेनैवास्माकं भवितुमर्हति । तत्र यथा येनैव च रूपेण ब्रह्मणः सकाशादाविर्भावः वेदानां, तथा तेनैव च रूपेण ऋषीणामपि मुखाद् भवितव्यः इति सिद्धवस्तुनोऽयं तत्त्वसिद्धो न्यायः प्रसिद्धः । तेन यथोक्तेन सर्वदुन्नामकेन ब्रह्मणि सर्वहवनरूपेण आत्मयज्ञेन तपसा आविर्भूतस्वरूपाणां ऋषीणां ब्रह्मभावसम्पत्त्या समाधौ प्रत्यग्दृशैव तत्तादृशं वेददर्शनं भवितुमर्हति । तथा च वृद्धस्पतेरार्षं ऋङ्मन्त्रदर्शनम् 'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्' ऋषिषु प्रविष्टाम्' इति (ऋ० १०।७।१३) तस्यायमर्थः-ज्ञानकामाः प्राञ्चः ऋषयः 'यज्ञेन' निर्विघ्नात्मविमर्शरूपेण धर्मसंज्ञकेन तपसा 'वाचः' सर्वार्थबोधकवाचक-शब्दराशेः 'पदवीयं' मार्गं तदर्थरूपं मूलस्थानं 'आयन्' प्राप्तवन्तः अनुभूतवन्त इति यावत् । अतः तेषु अतीन्द्रियार्थ-द्रष्टृषु 'ऋषिषु प्रविष्टां' अनुभवन्तः ज्ञानरूपेण स्थितां अनुभूतार्थानुवादिनीं तां वाचं 'अन्वविन्दन्' प्राप्तवन्तः ऋषिमुखेन इतरे सर्वे जनाः लब्धवन्त इति । एतेन अतीन्द्रियार्थद्रष्टार ऋषयः तपसा यमर्थमनुदृश्य तदर्थवबोधिनीं छन्दोनिबन्धसहितां वाचं अनुश्रावयन्ति, स एव वेदो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।

तादृशं मन्त्रद्रष्टृत्वमेव ऋषित्वे प्रधानं लक्षणम् "ऋषिर्विप्रः काव्येन" इति मन्त्रवर्णात् (ऋ० ८।७।१) विप्रः सम्यग्दर्शी काव्येन गायत्र्यादिछन्दोनिबद्धकाव्यरूपमन्त्रदर्शनेन ऋषिर्भवतीति । 'ऋषिर्दर्शनात्' इति च यास्कनिरुक्तम् ।

युगान्तेऽन्तर्हितान्मन्त्रान्तसेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुजाताः स्वयम्भुवा ॥ इति च स्मृतिः ।

अत एव गायत्र्यादीनां मन्त्राणां विश्वामित्रादयो मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः प्रसिद्धाः श्रूयन्ते । "गायत्र्या गायत्री छन्दो, विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता" इति । (ना० ७० ३५)

एवं ब्रह्मात्मनि प्रज्ञानरूपेण नित्यसिद्धानां मन्त्राणां उच्छ्वासतः बहिरुत्सृष्ट्वं ब्रह्मणः, तपसा केवलं तद् द्रष्टृत्वं, श्रोतृत्वमेव ऋषीणामिति विवेकः ।

"उत नो ब्रह्मन्नविष इति शंसति श्रोत्रं वै ब्रह्म श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति" इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २।४०)

'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते; अथ...तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः; ...तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति' (छां० ७० ३।१३।७-८) इत्याद्याः श्रुतय एव प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

अथ पुनः कीदृशं तन्मन्त्रदर्शनं-विद्वद्वरेण्यकवीन्द्रादिविरचितकाव्यादेरपि तन्मन्त्रदर्शनमेव विशिष्टं प्रत्यक्षप्रमाणभूतं च मन्यन्ते शास्त्रविदः, तच्चेत्यम्भूतम्- तपसा पावित्रीकृतत्रिकरणानां साक्षात्कृतात्मनामृषीणां सज्जितशरीरेन्द्रियादिसर्व-

विषयवृत्तीनां अन्तर्दशा समाधौ निर्विषयात्मस्थितौ केवलं प्रज्ञानात्मस्फूर्तिपूर्णे निर्मलेऽन्तर्हृदये ईशशक्त्यावेशेन अतीन्द्रिये-
ष्वर्थेषु यत्तत्त्वार्थानुस्फुरणं, तथा सुषुप्तौ स्वप्ने वा अश्रुतपूर्वमन्त्रोपदेशादिश्रवणवत्, तदनुश्रवणम् । यच्च वाचापि तदनु-
वचनं तदेतद्दर्शनपदार्थं भवति । तत्रापि गायत्र्यादिछन्दोनिबद्धवागनुश्रवणे ' मन्त्रदर्शनं ' गद्यगाथायात्मके ब्राह्मण-
दर्शनं - मिति विवेकः । तथा तदनुश्रवणानुसारेण बुद्धिपूर्वकं तदनुस्मरणेन विरचिते ' स्मार्तं दर्शनं ' - मिति प्रसिद्धिः ।

अत्र मन्त्रब्राह्मणयोरनुश्रवणात् तयोः ' श्रुति ' संज्ञा प्रसिद्धा, कल्पसूत्रादीनां तु स्मरणेन रचितत्वात् ' स्मृति ' संज्ञेति
विशेषः । एवं तत्र मन्त्रदर्शने द्रष्टुर्ऋषेः वागबुद्ध्यादीन्द्रियकृतेरभावात् ' अपौरुषेयत्वं ' ; ऋषिमुखोदितत्वात् ' तदार्षे-
यत्वम् ' ; ईशवेशानुदितत्वात् ' ईशकृतित्वं ' च समासेनोपपद्यन्ते । शास्त्रार्थमीमांसादौ तु एतेषामपौरुषेयत्वादीनां विभागे-
नापि अस्ति व्यवहारप्रसिद्धिः । तथा च बृहस्पतेरापि ऋङ्मन्त्रदर्शनम्—

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संजयन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जहृर्वेद्याभिरोहब्रह्मणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ इति (ऋ० १०।७।१८)

अन्तर्हृदयेन निर्णीतेषु मनसोऽपि सूक्ष्मेषु अतीन्द्रियेष्वर्थेषु समानज्ञानाः सखायः ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः यत् संजयन्ते तद्वि-
चारार्थं संमिलन्ति, अत्र अस्मिन्विषये त्वं एकं वेद्याभिः वेदितव्यत्वेन अवशिष्टाभिः विद्याभिः त्वं एकं विजहुः त्यक्तवन्तः त्वे
एके सर्वज्ञाः ऋषयः “ ओहब्रह्मणः ” तपसा ऊहितमन्त्राः विचरन्ति सर्वविषयकज्ञानस्वातन्त्र्येण तिष्ठन्ति । इति “ यदेव
किञ्चाननूचानोऽभ्यूहत्यार्थं तद् भवति ” इति यास्कनिरुक्तम् ।

वेदस्यापौरुषेयत्वम्

कथं तर्हि ऋषिभिर्विरचितानामपि वेदमन्त्राणां अपौरुषेयत्वं, ईशकृतित्वं च सिध्यति ? “ गायत्र्याः गायत्री छन्दो विश्वामित्र
ऋषिः ” इति गायत्र्यादीनां विश्वामित्रादयः ऋषयः श्रूयन्ते । प्रत्युत “ यस्य वाक्यं स ऋषिः ” इति परिभाषया वेदस्य
स्पष्टं तत्तद्विषयत्वमेवेति वक्तव्यमापत्तिः । अत्रास्ति कश्चिद्विशेषः— यथा च बालोऽन्तर्देवतपिशाचसुषुप्तादीनां अज्ञानो-
न्माददेवतावेशभूतावेशनिद्रावेशादिवशेनोच्चरितानां वचनानां तदर्थानां च, बुद्धिपूर्वकत्वाभावात्, तत्र गुणदोषादिकं
तत्कृतित्वं च न गण्यते, नापि प्रमाणार्हता च । प्रत्युत क्वचित्तु ‘ बालादपि सुभाषितम् ’ इति न्यायेन तादृशाज्ञवालवाक्येऽपि
श्रद्धागौरवाद्यनुसरणं दृश्यते, तथाभूतदेवतायावेशोच्चरितानां भूतदेवतादिकृतित्वमेवाङ्गीक्रियते, न तु तत्पुरुषकृतित्वम् ।
क्वचित्तु निधिरूपेण गुप्तानां नष्टानां च द्रव्यादीनां बोधकत्वेन भूतवेशाद्युच्चरितस्यापि प्रामाण्यमेव स्वीक्रियते, प्रत्यक्षं
प्रतिपद्यते च तदर्थः । तथैव समाधौ ब्रह्मभावोपपन्नैर्ऋषिभिरीशवेशेनोच्चरितानां छन्दोवचनानामपि ऋषिकृतित्वे एवं
विधैव भवितुमर्हति । ततश्च अपौरुषेयत्वेन वेदानां ऋषिदर्शनमात्रत्वमेव पर्यवस्यति । एतेन—

“ यामृपयो मन्त्रकृतो ... अन्विच्छन् देवास्तपसा श्रमेण ॥ (तै० ब्रा० २।८।८।५)

“ अहं ऋषोककृत ” (तै० उ० मृ० १०।६) इत्यादावपि ऋषीणां मन्त्रकृतिः केवलं दर्शनश्रवणादिरूपैव, न तु काव्यादि-
कृतिरिव पुरुषकृतिरूपेत्यवगन्तव्यम् ।

वस्तुतस्तु परब्रह्मणोऽपि वेदकृतिः भूतादिजडवस्तुत्पत्तिरिव वा कवीनां काव्यादिकृतिरिव वा अभूतपूर्वा भवितुं नार्हति,
ब्रह्मणि तादात्म्येन नित्यसिद्धस्यैव वेदस्य उच्छ्वासतः उत्सर्गश्रवणात् । ‘ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः
(वृ० उ० २।४।१०) “ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ ” इति च कठकौथुमशाकलादीनां शाखाप्रवर्त-
कानामपि ऋषीणां प्रवचनमात्रेणैव वेदस्य सम्बन्ध इति निर्णीतं मीमांसायाम् “ शाखा-प्रवचनात् ” इत्यादि सूत्रैः ।
एवमेव ब्रह्मणः सकाशादाविर्भूता एतादृशाः प्रत्यक्षाः परब्रह्ममूर्तिरूपाः इन्द्रादिदेवताधिष्ठानभूता ऋगादयो वेदमन्त्राः, परमे-
ष्ठ्योमनि परावाग्रूपेण अखण्डशब्दात्मनाऽन्तर्हिताः, अनवरतं अतिसूक्ष्मं शब्दाद्यमानाः प्रतितिष्ठन्ति । तांश्च तदधिष्ठाता
ब्रह्मणस्पतिः स परमः पुरुष एव स्वयमुच्चरतीति वेदे श्रूयते, ये खलु मन्त्राः पूर्वं ऋषिभिः श्रुताः अश्रुताश्च पुनः श्रूयन्ते
तथा अनुश्राव्याश्च भवन्ति तथा च मन्त्रवर्णः—

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रां वदत्युक्त्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥
इति (ऋ० १।४०।५; वा० य० ३४।५७)

एतेन प्रसिद्धेभ्योऽपि ऋगादिमन्त्रेभ्यो भिन्ना असङ्ख्याताः मन्त्राः स्वयंसिद्धाः विद्यन्ते परमे व्योमन्वन्तर्हिता इति सिध्यति । अतएव “ अनन्ता वै वेदाः ” इति वचनमपि एतदेव समर्थयति । तस्मात् प्राचासृषीणां मन्त्रदर्शनश्रवणादिवत् इदानीमपि तपसा तादृशं मन्त्रदर्शनं शक्यं भवितुमिति प्रतीयते । तथा च मन्त्रवर्णः —

अग्निः पूर्वोभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवा एह चक्षति ॥ इति (ऋ० १।१।२)

अत्र ‘ ऋषिभिः ’ इति पदं देहलीदीपवन्मध्यस्थं सत् ‘ पूर्वोभिः नूतनैः ’ इत्युभयत्रापि सम्बध्यते, तेन सः अग्निः पूर्वैः नूतनैश्च ऋषिभिः ईड्यः इत्युक्तं भवति । तत्तादृशं ऋषित्वं मन्त्रदर्शनादेव भवतीत्युक्तं, तत्र नूतनर्षित्वं च नूतनमन्त्रदर्शनादेव भवितुं शक्यं नान्यथेति न पुनर्वक्तव्यम् । ‘ उत ’ इत्येतत्पदमपि यथापूर्वमेव नूतनर्षित्वं बोधयति । ‘ अग्निः पूर्वोभिर्ऋषिभिः ’ इत्येतन्मन्त्रभाष्ये ‘ श्रीवासिष्ठगणपतिमुनेः ’ भाष्यवचनमपि एतदेवोपोद्बलयति । ‘ पूर्वोभिः पुरातनैः नूतनैः उत नवीनैश्च ऋषिभिः मन्त्रद्रष्टृभिः ईड्यः ईडितुं शक्यः, सोऽग्निर्देवानिहावहतु ’ । ‘ ऋषिभिः ’ रित्यनेनैतदाह-नानृषिर्यथावद् भगवन्तं स्तोतुं शक्नुयादिति । ‘ नूतनैः ’-रित्यनेनैतदाह-नर्षित्वं कालसापेक्षमिति । तस्मात् तादृशतपःसामर्थ्याभावात् मन्त्रदर्शनाभावे अनृषित्वे च कारणं, तादृशं मन्त्रदर्शनमेव ऋषित्वे प्रधानं साधनमिति च सम्पद्यते । ‘ ऋषिर्विप्रः काव्येन ’ इति मन्त्रवर्णात् ।

अथ पुनः कुत एतदकस्माद्भूतम्-इदानीमपि यथापूर्वं तादृशं मन्त्रदर्शनं भवितुं शक्यमिति, तदेतददृष्टपूर्वं अश्रुतपूर्वं सर्वथाप्यप्रसिद्धं नूतनमेव । कथं च पुनर्ब्रह्मैककर्तृकं ऋष्यैकविषयकं च तत्तादृशं मन्त्रदर्शनं इदानीमपि भवितुं शक्यमित्युच्यते, “ ब्रह्मात्मदर्शनमिवैवेति ” ब्रूमः, तद्यथा “ अहं मनुरभवं सूर्यश्च ” इति वामदेवस्य ऋग्वेददर्शनमुखेनोपदिष्टं ब्रह्मात्मदर्शनं प्रसिद्धम् । तच्च “ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यनुध्यत स एव तदभवत् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणां, तद्वैतत्पश्यन्नुषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति ” इति (बृ० उ० १।४।१०) याज्ञवल्क्यस्य उपनिषद्ब्रह्मचर्येणोपबृंहितं च वामदेवस्य तद् ब्रह्मात्मभावदर्शनं इदानीमपि यथोक्तसाधनेन तपसा विदुषां यथापूर्वमेव भवितुमर्हति; तथा भवतीत्यप्यभ्युपगम्यते सर्वैरपि शास्त्रज्ञैः, “ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ” इति (ब्र० सू० १।१) ब्रह्ममीमांसानिर्णयात् । अन्यथा ब्रह्मदर्शनार्थं सर्वशास्त्रानुचिन्तनं सर्वविद्याशिक्षणं तत्पारशीलनं च सर्वथानर्थकमेव स्यात् ।

सुप्रसिद्धाः तदनन्तरमपि सम्भूताः श्रीशङ्करदेशिकेन्द्रप्रभृतयः साक्षात्कृतात्मानो ब्रह्मतत्त्वविदः आचार्याः, तथैव इदानीमपि विद्यन्ते केचित् चतुर्थाश्रमिणः अतिवर्णाश्रमिणश्च ब्रह्मतत्त्वज्ञाः आत्मसाक्षात्कारेण प्रसिद्धाः । तदिदं शास्त्रासिद्धं वस्तुतत्त्वं इदानींतनैरप्यभ्युपगम्यते । एवं परोक्षस्य परब्रह्मण एव दर्शनं भवतीत्यभ्युपगम्यगाने, ब्रह्मकार्यस्य प्रत्यक्षब्रह्मरूपस्य वेदस्यैव दर्शनं भवितुं न शक्यमिति को हेतुः ?

कारणैकविज्ञाने कार्यरूपसर्वविज्ञानप्रतिज्ञे च सर्वकारणीभूतपरब्रह्मात्मदर्शने तत्कार्यभूतप्रत्यक्षब्रह्मरूपवेदमन्त्रदर्शनप्रतिज्ञापि अर्थात् सिद्धैवेति न पुनर्वक्तव्यम् । भूतवस्तूनामिदं स्वभावसिद्धं तत्त्वं यत् साधनसम्पत्तौ सिद्धायां साध्यसिद्धिरपि स्वयमेव भविष्यति । प्रमाणसिद्धौ प्रमेयसिद्धिरिति यावत् । तद्यथा नेत्रार्थसन्निकर्षेण तदर्थज्ञानं सम्पद्यते । तस्मात् परब्रह्मणः प्रत्यक्षब्रह्मरूपवेदस्यापि दर्शने तत्त्वं तत् समानमेवेत्यभ्युपगम्यतव्यम् ।

अथ पूर्वोभ्यो वसिष्ठादिमहर्षिभ्योऽनन्तरं एतावत्पर्यन्तं ब्रह्मात्मदर्शनं वेददर्शनं यस्य कस्यचिद् ज्ञानिनोऽपि अभवदिति शास्त्रे लोके च प्रसिद्धिर्नास्ति, येन तथाऽभ्युपगम्यते । तस्मात् आदिसृष्टौ विश्वाविर्भाव इव ब्रह्मणः सकाशात् वेदानामाविर्भावः, तथा ऋषीणां मुखेन तत्प्रकाशश्च यद्बभूव, तदेव प्रधानं न च तत्पुनर्भवितुं शक्यमिति न्याय्यमिति चेत्, सत्यमेवैतत्-तथा चेत् केवलं वेदान्तवाक्यार्थविचारसाध्यात् ब्रह्मदर्शनादपि वेददर्शनमेवासामान्यं परमतपःसाध्यं अनन्यसाधारणं विशिष्ट-

तस्मिन्मार्गदुक्तं भवति । तावता 'साधनसिद्धौ साध्यसिद्धि' रिति न्यायः कदाचिदपि न व्यभिचरति । तद्यथा—सर्व-
वेदमूलभूतस्य ज्ञानराशेश्चेतनात्मनः परोक्षस्य परब्रह्मणः वस्तुतत्त्वबोधकत्वात् गुरुरेव प्रत्यक्षं तत्परं ब्रह्म, तस्माद् ब्रह्मणोऽपि
गुरुरेव श्रेष्ठः प्रत्यक्षत्वादिति श्रुतिस्मृतिन्यायादिसिद्धं तत्त्वम्—

“ अविद्धाऽसौ विदुष्टं सपेम ” (क्र० ६।१५।१०)

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इति ।

परोक्षादपि प्रत्यक्षमेव विशिष्टतरमिति न्यायम् । परोक्षस्य परब्रह्मणः प्रत्यक्षीकरणार्थमेव सर्वोऽपि प्रयत्नः; तद्वदेव परोक्ष-
ब्रह्मणः यथार्थतत्त्वबोधकत्वेन तत्साक्षात् कारणत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणभूतत्वाच्च प्रत्यक्षब्रह्मरूपो वेदः 'गुरुरिव' परब्रह्मसमानः,
ततोऽपि गरीयानिति पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु गुरोरपि तद्वत्त्वं अग्नेरिवात्मसात्करणसामर्थ्ययोगात्, वचनमुखेन ज्ञानदातृत्वाच्च ।
तस्मात् तत्सन्निधावसन्निधौ च कचिदत्यन्तं तद्वियोगेऽपि तदनुशासनवचनस्यैव प्राधान्यात् चिरस्थायित्वाच्च प्रामाण्येन
तद्वचनानुसरणमेव सर्वथा शरणम् । तद्वदेव परब्रह्मनिष्ठार्थं तच्छासनरूपं ऋषिभिरनुशासितं गुरुणाऽपि पित्रादिना गायत्र्यादि-
मुखेनोपादिष्टं प्रत्यक्षब्रह्मरूपं वेदवचनमेव शरणम् । अतएव ईश्वरस्यापि सर्वगुरुत्वं प्रसिद्धम् ।

“ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥
इति ॥ (पा० यो० सू० १।२४)

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । (मनु० स्मृ०) “ उत्पादकब्रह्मज्ञानोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ॥

“ त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥ इति च (प्रश्नोप० ६ प्रश्नः)

एवमादीनि वचनानि ब्रह्मदातृत्वेन गुरोः श्रेष्ठत्वं दर्शयन्ति । अस्मिन्वेददर्शनविषये वासिष्ठस्य गणपतिमुनेः विश्वमीमांसा
श्लोकाः—

१. वेदश्छन्दोमयो मन्त्रो दिव्यदृष्ट्यनुभूतिकः । प्रत्यक्षं तत्प्रमाणं स्यात्तपसा दर्शनादेषः ॥
२. वेदो ब्रह्मात्मविज्ञानं नित्यं तस्यानुभूतिकः । तपसा तत्प्रकाशार्थमुदीर्णां वागपि श्रुतिः ॥
३. समष्टेः करणेनेव ऋषीणामात्मनीरितम् । हृदाऽनूदितमेवान्तरार्थं तद्दर्शनं श्रुतम् ॥
४. अनन्ता वै स्थिता वेदाः व्योमन्यखण्डस्वरात्मकाः । तपसाऽन्तः समाधौ च श्रूयन्ते ते महर्षिभिः ॥
५. स्वभावः सिद्धवस्तूनां द्रष्टुर्दर्शनयोग्यता । सामर्थ्यं तादृशं यत्र तत्र स्यात्स्फुरणं स्वयम् ॥
६. ददृशुर्ऋषयो वेदं पूर्वं वै तपसा यथा । इदानीमपि तच्छक्यं तथैव द्रष्टुमन्तरे ॥
७. ब्रह्मात्मदर्शनं यद्वत् यथापूर्वं प्रमाणतः । इदानीमपि सम्पाद्यमृषीणामिव तत्त्वतः ॥
८. तपसाऽन्तर्दृशा चैव पूर्णसद्वस्तुदर्शनात् । वेदवाचामपि तथा दर्शनं हि भवेत्सताम् ॥
९. परस्यापि ब्रह्मणश्चेदर्शनं शास्त्रतो भवेत् । किं शब्दब्रह्मरूपस्य वेदस्य नेति वादतः ॥
१०. बहुधाऽपि तपस्तपसा प्राप्नुं तन्मन्त्रदर्शनम् । नाशकवमहं पूर्णं संस्कृतं हृदयं तथा ॥
११. तथापि तपसैवाप्तुं शक्यं तन्मन्त्रदर्शनम् । इति मे सुदृढो यतो निश्चयोऽप्यस्ति शास्त्रतः ॥
१२. इदानीमपि मन्त्राख्यां सत्यसन्धो महायशाः । प्रदिशन्नात्मदृष्टिभ्यो देवरातः प्रदश्यते ॥
१३. एवं यो यतते योगात् मनोवाक्कायकर्मणाम् । सोऽप्यन्तस्तपसाऽवश्यं मन्त्रदृष्टा भवेदधिः ॥

वेदैकत्वविचारः

मनुष्याणां हितार्थं सर्वज्ञानप्रकाशनाय ऋगादिवेदरूपं शास्त्रं प्रवृत्तमित्युक्तम्, सोऽयं शास्त्ररूपो वेदः शब्दरूपः अर्थ-
रूपश्चेति द्विधा प्रसिद्धः । तत्र अर्थरूपं शास्त्रं ज्ञानात्मकं अनुभवादिरूपम् । शब्दरूपं तु विदित-अनुभूताद्यर्थानुवादकं
वाग्रूपमिति विवेकः । तदिदं शब्दशास्त्रमेव स्वार्थावबोधे अनन्यनिरपेक्षं स्वतःसिद्धं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रदीपवदेव ।
तदेतदुभयविधमपि शास्त्रं विद्याशब्देन व्यवहियते, तत्र अर्थरूपा विद्या तावत् (वेदश्च) विद्यतेऽनेन सर्वं जिज्ञासु-

भिरिति विद्या (वेदः) इति व्युत्पत्तिसिद्धः ज्ञानरूपः, शब्दरूपा तु वेदयति स्वं वाच्यमर्थमिति सिद्धा वाग्रूपा । एवं शब्द-तदर्थज्ञानयोरुभयोरपि सदर्थप्रापकत्वेन वेदः विद्या इति संज्ञाद्वयं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । तदिदं संज्ञाद्वयमपि अर्थ-ज्ञानरूपस्य शास्त्रस्य मुख्या वृत्त्या प्राप्तं, शब्दरूपस्य तु गौणवृत्त्येति विशेषः । तत्र ज्ञानरूपविद्याप्रापकत्वात् शब्दविद्या-रूपस्य वेदस्य प्रधानं विद्यात्वमिति केचित् । शब्दविद्याफलरूपत्वात् ज्ञानरूपस्यैव प्रधानं विद्यात्वमित्यन्ये । वाच्यवाचकयोः साध्यसाधनभूतयोः तादात्म्यात् शब्द-तदर्थज्ञानयोरुभयोरपि तुल्यं विद्यात्वमित्यपरे ।

वस्तुतस्तु शब्द-तदर्थज्ञानरूपयोः शास्त्रयोर्विद्याते तुल्येऽपि ज्ञानरूपैव परा विद्या फलरूपत्वात्, प्रधाना श्रेष्ठा च, शब्दरूपा तु अपरा विद्या तत्साधनभूतत्वात् इत्येव युक्तम् । तथा च औपनिषदं ब्राह्मणवचनम्-“ द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च, तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । ” (मुण्ड० १।१।४) इति शब्दविद्यायाः ज्ञानविद्यायाश्च परापरत्वेन पृथङ्निर्देशात् ।

यथा ज्ञानात्मा वाच्योऽर्थरूपः परब्रह्मसंज्ञकः ईश्वरः एकरूपः एक एव नित्यसिद्धः तथैव वाच्यवाचकयोस्तदात्म्यात् तदुच्छ्वासात्मकः वाचकरूपः सर्वेऽपि शब्दात्मकः सः वेदोऽपि दर्शनश्रवणादिना आविर्भूतः एकरूपः स एक एवेति प्रतीयते । “ यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये । (ऋ० ८।१९।५) इत्यविशेषेण एकवचनेन एकरूपनिर्देशाजुगमात् । कथं तर्हि “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । ” (कठो० १।२।१५)

इति वेदस्य सर्वशब्देन सह बहुवचनेन च निर्देशः, तथा ऋग्यजुःसामाथर्वनामभेदतः चतुःसंख्याप्रसिद्धिश्च, अवान्तर-भेदापेक्षयेति द्रुमः, तद्यथा एक एव, वृक्षः मूलं शाखा पर्णं पुष्पं फलं चेति अवान्तरभेदेन बहुधा दृश्यते, तत्र वृक्षात्मना मूलपर्णादयः एकात्मना एव पर्णाद्यात्मना तु भिन्ना इव दृश्यन्ते । फले बीजे च सर्वात्मकत्वप्रसिद्धेः । एव-मेकस्मिन्नेव वेदे अवान्तरभेदेन विशिष्टाः केचन शब्दसमूहाः ‘ सर्वे वेदाः ’ इत्युच्यन्ते, नहि तावता वेदस्य एकरूपत्वं एकलक्ष्यत्वं च हीयते, नाप्यनेकरूपत्वं प्रतिष्ठाप्यते । एवं कचिद् गुणधर्मवृत्तिक्रियादिभेदेनापि अवान्तरभेदो दृष्टः, यथा प्राणः एक एव सन्नपि वृत्तिस्थानादिभेदमात्रेण भिन्ननामतः पञ्चधा प्रसिद्धाः ।

तत्र “ योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणः, यः प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः । योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानः, य ऊर्ध्वः सुषिः स उदानः, य उदङ्सुषिः स समानः ” इति श्रुतेः (छां० उ० ३।१३।१) हृदयादिस्थानभेदेनापि “ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्वशरीरगः । इति । अत्र एतेषां प्राणादीनां वृत्तिस्थानादिभेदेन भेदव्यवहारः, एवं वेदोऽपि वस्तुतः एकरूपः एक एव सन्नपि केनचिद्विशेषेण अनेकधा व्यवहियते ऋगादिसंज्ञाभिः । तथा च ब्राह्मणम्-“ सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणः ऋच इत्येव विद्यात् ” इति (ऐ० भा० २।२।२) । अत्र सर्वे वेदाः इति यद् बहुधा निर्देशः तदिदं “ सर्वे घोषाः ” घोषरूपाः अभिव्यक्ताः शब्दसमूहाः सर्वे अनेके इति यावत् । तेषां सर्वेषां शब्दसमूहरूपाणां वेदानां “ एकैव व्याहृतिः ” दर्शनादिना अभिव्यक्तिरक-रूपा एकैवेत्यर्थः । “ प्राणा एव प्राणः ” वृत्तिस्थानादिभेदेन पञ्चधा भिन्नाः प्रसिद्धा अपि प्राणः “ प्राणः ” प्राणात्मना तु एक एवेति भावः । ऋच इत्येव विद्यात् ’ एवं ऋचः ऋगादेः सर्वस्यापि शब्दराशेः दर्शनादिना अभिव्यक्तिरूपेण एकत्वं वृत्ति-विषयादिभेदेन अनेकधा व्यवहारः प्राणवादिनि ज्ञेयम् । अत्र “ ऋचः ” इत्युपलक्षणं ऋक्पाद्याभिरप्रायम् । तेन “ सर्वे वेदाः ” इति वेदबहुत्वनिर्देशोऽपि स्थानवृत्तिविषयनामादिबहुत्वाभिरप्रायमेव बोधयति । तथा च “ यत्पदमामनन्ति ” इति च अविशेषेण सर्वेषामपि वेदानां यत्पदनिर्दिष्टस्य एकस्यैव सद्वस्तुनः एकरूपेणैव बोधकत्वेन निर्देशात् । प्रत्युत “ सर्वे वेदाः ” इत्येतद्वचनं तथा तद्वत् बहुवचनमपि वेदैकत्वस्यैवोपोद्बलकं, न तु वेदबहुत्वस्य, तदात्मनाताथैकत्वात् । सर्वेषामपि वेदानां साक्षात् परस्परया वा एकार्थपरत्वात् वेदैकत्वमिति भावः । अत्र “ वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ” इति स्मृतिवचन-मप्युदाहरणीयम् ।

कथं तर्हि वेदे श्रुतानां अग्नीन्द्रसूर्याद्यनेकदेवतास्तुतीनां एकार्थपरत्वम्, येन एकार्थपरत्वेन वेदानामेकत्वमध्यवसीयेत ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ (ऋ० १।१६।४६)

इति एकस्यैव सद्वस्तुनः अग्न्यादिबहुधाविभूतियोगनिर्देशात् । तस्मादीशनिःश्वासादाविर्भूतः तथा ऋषिभिश्च तपसा इष्टः श्रुतश्च वाग्रूपः सर्वोऽपि छन्दोमयः शब्दराशिः शास्त्रसंज्ञितो वेदः एकरूपः एक एव, साक्षात् परम्परया वा एकार्थ-प्रतिपादनपरत्वादिति सर्वथा सम्पद्यते । अत एव सोऽयं सर्वोऽपि वेदराशिः प्राधान्येन ऋक् शब्देनैवाभिधीयते । तथा च दीर्घतमसः आर्षं ऋक्छान्द्रदर्शनम्—

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ इति (ऋ० १।१६४।३९; अथर्व० शौ० ९।१०।१८; तै० ब्रा० ३।१०।२।१४; तै० आ० २।११।१; नि० १३।१०)

तस्यायमर्थः— ‘ऋचः’ वाचकात्मना सिद्धस्य ऋगादिसमग्रछन्दोराशेः ‘यस्मिन्’ कारणभूते वाच्यार्थरूपे ‘अक्षरे’ अक्षरात्मके ‘परमे व्योमन्’ परमाकाशाभिज्ञे सद्वस्तुनि ‘विश्वे देवाः’ सर्वे देवाः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः प्राणिनो जीवात्मनः सर्वजगद्रूपाः, तथा तद्वाचकरूपाः शब्दसमूहाश्च ‘अधि निषेदुः’ प्रतितिष्ठन्ति । ‘यः’ मनुष्यः ‘तत्’ ऋगादिसर्वशब्दवाच्यं अक्षरब्रह्मरूपं परं अर्थं ‘न वेद’ न जानाति, ‘ऋचा’ केवलेन वाचकेन ऋगादिशब्दराशिना ‘किं करिष्यति’ न किं चित्प्रयोजनमित्यर्थः । ‘य इत्तद्विदुस्त इमे समासते’ ये एव तद्वाच्यं परं अर्थं जानन्ति, ते यथार्थज्ञानेन वेदफलं लब्ध्वा अमृतात्मानो भवन्तीति भावः ।

अत्र सर्वेषामपि वेदानां ऋगैकशब्देन निर्देशात्, तथा तेषां अक्षरब्रह्मैकार्थपरत्वोपदेशाच्च स्पष्टतरं वेदैकत्वं एकार्थपरत्वात् इति सिध्यति—

‘प्राणा एव प्राणः ऋच इत्येव विद्यात्’ इति च उदाहृतं ब्राह्मणवचनम् ।

सोऽयं शब्दरूपो वाङ्मयात्मको वेदः ‘मन्त्ररूपः ब्राह्मणरूपश्चेति द्विधा प्रसिद्धः’ । तत्र गायत्र्यादिछन्दोनिबन्धननियतः काव्यरूपो ‘मन्त्रभागः’ । स च जपहोमस्तुतिकर्मादिषु प्रयोज्यत्वेन विनियुक्तः, कचित् वस्तुतत्त्वोपवर्णनादिविशिष्टश्च भवति । गायत्र्यादिनियतबन्धरहितः केवलं वाक्यरूपः गद्यात्मकः कचित् गाथात्मकश्च विधिभागः मन्त्राणां जपहोमादिषु विनियोजकः । तस्यैव विधिभागस्य ‘ब्राह्मणम्’ इति संज्ञा शास्त्रसिद्धा । मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः इति प्राचां वैदिकानां सिद्धान्तः प्रसिद्धः ।

तत्र विधिभागस्य ब्राह्मणसंज्ञा तु ब्रह्मसंज्ञितानां मन्त्राणां विधानार्थप्रकाशनद्वारा मन्त्रोपसर्जनीभूतत्वादेव प्राप्ता । मन्त्राणां ब्रह्मसंज्ञा तु ब्रह्मैकवस्तुसम्भूतत्वात् ब्रह्मैकार्थपरत्वाच्च । तथा मन्त्रवर्णः—

‘उक्ता इव सूर्यो ज्योतिषामहो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि (ऋ० २।२३।२) इति गृत्समदः । हे वृद्धस्पते ‘ज्योतिषा महः’ पूजनीयः ‘सूर्यः’ असौ ‘उक्ताः’ आत्मनो ज्योतिः किरणानीव त्वं ‘विश्वेषां इत्’ सर्वेषामेव ‘ब्रह्मणां’ मन्त्राणां ‘जनिता’ जनयिता प्रादुर्भावहेतुभूतोऽसि । तस्य परमपुरुषस्य ‘ब्रह्मणस्पति’ संज्ञापि ब्रह्मसंज्ञकमन्त्राविर्भावकारणत्वादेव—

“प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रां वदत्युक्थ्यम्” इति च (ऋ० १।४०।५)

ब्रह्मशब्दस्थाने तदर्थं च मन्त्रशब्दश्रवणात् ब्रह्मैव मन्त्रः मन्त्र एव ब्रह्मेति सिध्यति । एवं सहस्रशः श्रुतिषु ब्रह्मशब्देनैव मन्त्रो दर्शितः तथा मन्त्राणामेव निर्देशार्थं ब्रह्मशब्दः श्रुतः । न कचिदपि ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणभागो निर्दिष्टः, तस्य वेदत्वे श्रुतिष्वेऽपि, नापि ब्राह्मणवाक्यनिर्देशार्थं ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः श्रुतः । तथा च ‘ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणं’ इति व्युत्पत्त्या ‘ब्राह्मणं नाम’ ब्रह्मसम्बन्धी अर्थात् मन्त्रसम्बन्धी कश्चिद् वेदभाग इति गम्यते । एतेन सर्वत्र वेदेषु मन्त्रभागस्यैव ब्रह्मशब्देन निर्देशात्, विधिभागस्य तु ब्राह्मणशब्देनैव निर्देशाच्च पारिशेष्यात्—

ब्रह्मसंज्ञितस्य मन्त्रभागस्यैव मुख्यं वेदत्वं, विधिभागस्य तु ‘ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणं’ इति मन्त्रसम्बन्धितत्वात् मन्त्राणां अर्थप्रकाशकत्वेन, कचिद् विनियोजकत्वेन च, तदुपसर्जनीभूतत्वात् ब्राह्मणस्य गौणं वेदत्वमिति सिध्यति । यथा वेदस्य गौणं ब्रह्मत्वं परब्रह्मवाचकत्वप्रयुक्तं तद्ब्रह्मत्वावबोधकत्वात् ब्रह्मात्मरूपपरमपुरुषसंस्तुतेः मुख्यं ब्रह्मत्वं तु परब्रह्मण एव । तथैव ब्रह्मरूपस्य मन्त्रस्यैव मुख्यं वेदत्वं, मन्त्रार्थानुवादकत्वेनैव प्राप्तं विधिभागस्य ब्राह्मणस्यापि वेदत्वं, न तु स्वतः, अत गौणमिति उच्यते—

तदिदं मन्त्रार्थानुवादकत्वं च आत्मनः ब्राह्मणभागस्य तद्ब्राह्मणवचनमेव तत्र तत्र स्वयमेवोद्घोषयति । ब्राह्मणवाक्य-
प्रतिपादितेऽर्थे प्रामाण्याय ऋगादिमन्त्राणामेव अवलम्बनत्वेन निर्देशात् । “ तदेतद्वचाभ्युक्तम्, तदप्येतद्वचिणोक्तम्,
तदप्येष श्लोको भवति । ” इत्यादिभिरनुवचनैः । यथा च पुनः राजसम्बन्धिनः सेनापत्यादेः राजपुरुषत्वं राजत्वं च गुण-
भूतं राजानुसारित्वात् । एवं ब्राह्मणभागस्य गौणमेव वेदत्वं ब्रह्मरूपवेदमन्त्रानुसारित्वादिति सिद्धम् ।

अनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणं जैमिनिनाभिहितम्- “ मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् । तच्चोदकेषु मन्त्राख्या । शेषे
ब्राह्मणशब्दः ” (पू० मी० २।१।३१-३३) इति एवं छन्दःशब्देनापि मन्त्रभागस्यैव प्रधानं वेदत्वम् । “ यश्छन्दसामृषभो
विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ ” इति (तै० उ० १।४।१) यः खलु
छन्दसां ऋषभः अधिपतिर्वर्षकश्च स्वयं सन् “ विश्वरूपः विश्वविभूतियोगेन पूर्णः, छन्दोभ्य एव पुनः अमृतात्मनः सम्बभूव
विश्वरूपेण आविर्बभूव । छन्दोमुखेनैव प्रकाश्यते इति । स इन्द्रः मां मेधया ज्ञानशक्त्या स्पृणोतु पूरयतु इति । छन्दस्त्वं च
गायत्र्यादिछन्दोनिबन्धनकृतं तच्च मन्त्राणामेव भवति, न तु ब्राह्मणभागस्य ।

एवं यज्ञादिषु विनियोगादपि मन्त्राणामेव मुख्यं वेदत्वम् । “ यः समिधा य आहुती यो वेदेन द्वादश मर्तो
अग्नये । ” इति (ऋ० ८।१९।५) यः मर्त्यः समिधा आहुत्या वेदेन च अग्नये द्वादश हविर्ददाति । तद्विःप्रदानं च मन्त्रै-
रेव भवति, न तु ब्राह्मणवाक्येन । “ प्रत्यृचं जुहुयात्स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः ” इति समन्त्रकमेव हवनादिनिधानात् ।

“ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ” इति सूत्रीकरणमपि मन्त्राणां वेदत्वं स्वतः सिद्धमेव, ब्राह्मणभागस्य तु न स्वतः-
सिद्धमिति, मन्त्रेण सह ब्राह्मणस्यापि सङ्गदेण, ब्राह्मणस्यापि तद्वेदत्वं सम्पादयितुमेवेति गम्यते । तेन मन्त्रार्थप्रकाशनेन ब्राह्म-
णभागस्य वेदोपजीव्यत्वेनैव वेदत्वमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

मन्त्राङ्गभूतानां ऋषिच्छन्दोदैवतानामिव, ब्राह्मणभागस्यापि मन्त्रोपसर्जनीयत्वेन बोधोपदेशादपि मन्त्रभागस्य प्रधानं
वेदत्वं, ब्राह्मणस्य तु गौणमिति गम्यते । तथाहि- “ यो ह वा अविदितार्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते,
याजयति वा, ऽध्यापयति वा, स्थाणुं वर्धति, गतं वा पात्यते, प्रमीयते वा, पापीयान्भवति, तस्मादेतानि
मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ” इति (छ० ब्राह्मणवचनम्) ।

“ ब्राह्मणार्षेयछन्दोदैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति० । इति सर्वाणामपरिभाषासूत्रम् ।

स च मन्त्रभागात्मको वेदः एकोऽपि अवाप्तरभेदेन द्विधा त्रिधा क्वचित् चतुर्धा विभक्तो दृश्यते—

“ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । ”

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ (ऋ० १।९०।१०)

इत्यत्र ऋग्यजुःसामनामभिः प्रसिद्धाः साक्षात् श्रुताः त्रयो वेदाः । अत्र “ छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् ” इति केवलं छन्दः-
शब्देन निर्दिष्टोऽपि, तस्य ऋगादिवेदपंक्तावेव वेदत्रयात् पृथङ्निर्देशात् पारिशेष्यादथर्ववेदपरत्वाङ्गीकारेण केचित् वेदस्य चतुर्धा
कृत्स्नमभ्युपगच्छन्ति । ‘ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयीविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूषि ।
सा हि श्रीरमृता सताम् । ’ इति

मन्त्रे स्पष्टमनुश्रुतं वेदत्रयमेव केचित् प्रधानं मन्यन्ते, तेषां ऋग्यजुःसामाख्यानां त्रयाणां वेदानां “ त्रयी ” इति समष्टि-
संज्ञा प्रसिद्धा । “ यमृषयस्त्रयीविदाविदुः ” इति शब्देन वेदत्रयाम्नानात् । “ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽ-
भितसेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्वत् ” (छां० उ० २।२३।२) इति च ब्राह्मणम् । “ स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्र-
यस्त्रयी ” इत्यमरः ।

“ ऋचैव हौत्रं क्रियते, यजुषाऽऽध्वर्यवं, साम्नोद्गीथम् । व्याख्या त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं
क्रियते, त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात् । ” इति च (ऐ० ब्रा० ५-३३)

यज्ञादिषु वेदत्रयस्यैव प्राधान्येन विनियोगात् त्रय्या एव प्राधान्यं इति केचित् ।

यस्माद्वचो अपातक्षन् यजुयस्मादपाकषन् ।

सामानि यस्य लोमानि अथर्वाङ्गिरसो मुखम् ।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः सिवदेव सः ॥ (अथर्व० शौ० १०।७।२०)

इत्यादिषु अथर्वसंज्ञकश्रुतयो वेदोऽपि श्रुतः । तदेतत् अपरा विद्यायां स्पष्टमभिहितम्—

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । (मुं० १।१।४)

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः ॥ इति (वृ० उ० २।४।१०)

तस्य यजुरेव शिरः, ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः, आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । (तै० उ० २।३।३)

ऋचां प्राची महती दिगुच्यते । यजुषां दक्षिणा, साम्नामुदीची । अथर्वाङ्गिरसां प्रतीची ॥ इति (तै० ब्रा० ३।१।२९) । एवमादिषु चतुर्धा वेदविभागोऽभिहितः ।

एवं वेदार्थप्रकाशकत्वेन भारतादिपुराणग्रन्थानामपि पञ्चमवेदत्वं कल्पितं दृश्यते ।

“ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः आथर्वणश्चतुर्थः इतिहासपुराणः पञ्चमः इति (छां० उ० ७।१।४) “ भारतः पञ्चमो वेदः ” इति च प्रसिद्धम् ।

ऋगादिलक्षणविचारः

अथ समष्ट्यात्मकस्य एकस्यापि वेदस्य ऋगादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धास्ते भेदाः किं नाममात्रेण प्राप्ताः, उत वस्तुसिद्धाः अथवा प्रवचनादिप्राप्ताः, केवलं ग्रन्थमर्यादादिनियताः, आहोस्वित् लाक्षणिका इति विचारः प्रस्तूयते । अत्र केषांचित्पदार्थानां वस्तुतः स्वरूपाभेदोऽपि नाममात्रेण भेदव्यवहारो दृष्टः । तद्यथा “ तत्तेजोऽसृजत, तदपोऽसृजत, ता अन्नमसृजन्त ” इति छान्दोग्ये (छां० ६।२।३-४) श्रुतानि तेजोऽवज्ञात्मकानि त्रीणि भूतानि “ वायोराग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ” इति तैत्तिरीयके (तै० उ० २।१।१) श्रुतेभ्यः अग्न्यपृथिवीभूतेभ्यः नाममात्रेण भिन्नानीव दृश्यन्ते, तथापि वस्तुतः अर्थतः अभिन्नान्येव, एवं त्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वा वेदानां नाममात्रेण भेदोऽस्तु इति चेत्, नैवं ऋगादीनां स्वरूपभेदात्, न नाममात्रेण भेद इति शक्यते वक्तुम् ।

तथा एतेषां वेदानां भेदो वस्तुतत्त्वसिद्धः इति पक्षोऽप्यसमञ्जस एवेति प्रतिभाति, ऋगादीनां वाग्विकारमात्रेण भेदाप्रतीतिः । “ वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् ” (छां० ६।१।४) इतिवद्वाग्रूपत्वाविशेषात् । तथा च “ स वा एष वाचः परमो विकारः यदेतन्महदुक्तं तदेतत्पञ्चविधं मितममितं स्वरः सत्यानृते ” इति सर्वेषां शब्दानां वाग्विकारत्वानुश्रवणत् ।

तथा ‘ ऋगाद्या कुख्याता तन्मितं, यजुर्निगदो वृथावाक् तदमितं सामाथो यश्च गेष्णः स स्वरः ’ इति ऋग्यजुःसाम्नां मितमितस्वरादिमात्रेण भेदनिर्देशाच्च, तेन विकारमात्रेण न वस्तुभेदो युक्तः, यथा सृष्टिकाराणां घटशरावादीनां न सर्वात्मना भेदो भवति वस्तुसिद्धः । एवं ऋगादिनामरूपभेदमात्रेण वेदानां भेद इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अथ प्रवचनभेदात् वेदभेदोऽस्तु, यथा शाकल-बाष्कल-तैत्तिरीय-मैत्रायणीयादिशाखाभेदः अभ्युपगतः, तत्र हि यो यः खलु यां शाखास्मादितः अध्यापयति, सा शाखा तस्यैव नाम्ना प्रसिद्धिमर्हति । सिद्धान्तितं चैतत् जैमिनिना “ आख्या-प्रवचनात् ” इति, तथैव ऋगादीनामपि प्रवचनभेद एव वेदभेदे हेतुर्भवतु, यथा अथर्वणा प्रोक्तोऽथर्ववेदः इति चेत्- नैतच्छक्यम् ऋगादिवेदप्रवक्तृणां ऋगाद्यभिधानतः केषांचिदपि ऋषीणामप्रसिद्धेः । अपि च ‘ अथर्वाङ्गिरसो मुखम् ’ (अथर्व० शौ० १०।७।२०) इति श्रुतः अथर्वाङ्गिरसां वेदः । इति ऋषिनाम्ना प्रसिद्धोऽथर्ववेदः । ऋगादिष्वेव वेदेषु ये अवान्तरभेदाः प्रसिद्धाः शाकल-बाष्कल-तैत्तिरीय-मैत्रायणी-राणायणीप्रभृतयः तास्ताः शाखाः तत्तद्विप्रवचननिमित्तेन प्राप्ताः सत्यः तत्तद्विधानामनैव प्रसिद्धाः इति, तत्तच्छाखाध्यापनेन प्रवक्तृकाः शाकलादिनामभिः प्रसिद्धाः सन्ति ऋषयः, न तथा ऋगादिनामभिः प्रसिद्धाः केचिद्वयः सन्ति, येन तत्प्रवचनेन ऋगादिवेदभेदोऽभ्युपगम्येत ।

न ग्रन्थभेदेन वेदभेदः

अथ ग्रन्थनिमित्तको वेदभेदोऽस्तु, प्रसिद्धाः खलु ऋगादिवेदग्रन्थाः नियताः यथायथं परस्परं भिन्नाः स्वाध्यायप्रवचनं परस्परासमागताः यथोपदेशमेवानुश्रूयमाणा इति, नैतदपि युक्तम्— एकग्रन्थान्तरीयमन्त्राणां अन्यत्र वेदे ग्रन्थान्तरेऽपि दर्शनात् । तद्यथा प्रसिद्धे ऋग्वेदग्रन्थे विद्यमानाः तथा अविद्यमाना अपि केचिन्मन्त्राः ‘ऋचः’ यजुर्वेदेऽपि उपलभ्यन्ते । तथाहि प्रसिद्धे ऋग्वेदे श्रूयमाणाः ‘अग्निमीळे (ऋ० १।१।१) ; तत्सवितुर्वरेण्यम्’ (ऋ० ३।६२।१०; वा० य० ३।३५; २२।९; ३०।२, ३६।३; सा० १४६२; तै० सं० १।५।६।४; ४।१।१।१; तै० आ० १।१।१२) इत्यादयः ऋग्मन्त्राः यजुर्वेदेऽपि विद्यन्ते । न चैतासामृचां यजुर्वेदग्रन्थान्तरे पाठमात्रेण यजुष्ट्वमिति यथा कथञ्चिदपि वक्तुं शक्यम् । एवं प्रसिद्धे ऋग्वेदग्रन्थे अविद्यमाना अपि काश्चिद्वचः प्रसिद्धे यजुर्वेदग्रन्थे दृश्यन्ते । तथाहि ‘देवो वः सवितोऽपुनातु । अच्छिद्रेण पवित्रेण । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥’ (तै० सं० १।१।५।१)

इत्येषा ऋक् ऋग्वेदे न पठिता सती यजुर्वेदे एव श्रुता । नहि एतस्या ऋचः ऋग्वेदे पाठाभावेन यजुर्वेदग्रन्थान्तःपातित्वमात्रेण च स्वतः सिद्धं ऋक्त्वं हीयते, नापि यजुष्ट्वं प्राप्यते । अथास्य मन्त्रस्य यजुर्वेदे एव पाठाद्यजुष्ट्वमेवास्तु इति चेत्—नैवं शक्यं कल्पयितुं, तस्यैव ब्राह्मणे ‘सावित्रियर्चा’ इति विधिवाक्येन अस्य मन्त्रस्य ऋक्त्वानुगमात् । ‘सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिःषमृद्धत्वाय’ इति (तै० ब्रा० ३।३।४।६) अथ ‘सावित्रियर्चा’ इत्यनेन ऋग्वेदोक्ता सवितृदेवताका या काचिदेव ऋक् स्वीकर्तुं शक्यते, न च (सावित्रियर्चा ’ इत्यनेन ‘ देवो वः ’ इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं, येन तस्य ऋक्त्वमभ्युपगम्येत, इति चेत् न, तत्रैव अनुब्राह्मणे ‘ देवो वः सवितोऽपुनात्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । इति (तै० ब्रा० ३।२।५।२) अपामुत्पवने अस्यैव विनियोगात् । तस्मात् यजुर्वेदग्रन्थेऽपि ऋचां तत्र तत्र पाठात् ग्रन्थनिमित्तको वेदभेद इति वादोऽपि निरस्तः ।

ऋग्यजुःसाम्नां मन्त्रत्वम्

अथ लक्षणत एव प्राप्ता ऋग्यजुःसामसंज्ञाः, ताश्च ऋगादिवेदमन्त्राणामेव भवन्ति । ‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । ऋचः सामानि यजूंषि’ (तै० ब्रा० १।२।१।२६) इत्यास्मिन् मन्त्रे ऋग्यजुःसाम्नां मन्त्रशब्देनैव अनुश्रवणं स्पष्टम् । तत्र ऋचां मितत्वं, यजुषां अमितत्वं, साम्नां स्वरत्वं च प्रधानं लक्षणम् । ‘ऋगाथा कुम्ब्या तन्मितं, यजुर्निगदो वृथा वाक् तदमितं, सामाथो यः कश्च गेष्णः स स्वरः’ इति । अत्र ‘अग्निमीळे’ इत्याद्या ऋचः, ‘प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति’ इत्यादिकाः गाथाः, ‘ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः’ इत्याद्याचारशिक्षारूपा कुम्ब्या, ‘हृषे त्वोर्जे त्वा’ इत्यादिकं यजुः, ‘अग्ने महा२ असि ब्राह्मण भारत’ इत्यादिर्निगदः, ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इत्यादिः ब्राह्मणगतोऽर्थवादो वृथा वाक् ।

लक्षणत एव वेदभेदः

तत्र ऋचां मितत्वं च गायत्र्यादिनियतछन्दोनिबन्धनकलसत्वं, यजुषाममितत्वं तु अनियतपादाक्षरादिछन्दोबन्धनरूपत्वं, साम्नां स्वरत्वं च गीतिविशेषरूपत्वमिति विवेकः । जैमिनिरपि तदेतदेवानुवदति—‘तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुः शब्दः’ इति (पू० मी० सू० १।१) तेषामयमर्थः यत्र येषु मन्त्रेषु अर्थवशेन अर्थतः गायत्र्यादिछन्दःस्वरूपात् निबन्धनेन पादव्यवस्था विद्यते, तेषां मन्त्राणां ऋक्संज्ञा शास्त्रप्रसिद्धा ।

तद्यथा—‘अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् इति ॥ (ऋ० १।१।१)

अत्र अष्टाक्षरनियताः त्रयः पादा भवन्ति । सोऽयं मन्त्रः त्रिपदागायत्रीछन्दोविनिबन्धनकलसः सन् ऋगित्युच्यते । ‘अष्टाक्षरा गायत्री, गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा’ (म० ना० ३) इत्यादि श्रुतेः । अत्र अर्थवशेनेत्युपलक्षणम्—गायत्र्यादितत्तच्छन्दोवृत्तवशेनेति व्याख्येयम् । नियताक्षरपादोपसंहितागायत्र्यादिछन्दोवृत्तनिबद्ध एव मन्त्रः ऋक् संज्ञक इत्यर्थः । तदेतदेव ऋचां मितत्वरूपं लक्षणम् ।

एतासां ऋग्वेदे प्रसिद्धानां तथा कचिदप्रसिद्धानामपि ऋचामेव गीतियोगमात्रेण सामसंज्ञा भवति ।

‘तस्मादच्यध्युद० साम गीयते’ इति. (छां० उ० १।६।५; १।७।१) सामब्राह्मणे एवाभिहितत्वात् ‘ऋक्तो नातिरि-
च्यते सामवेदः ।’ अतएव प्रायः सर्वत्रापि वेदे ऋक्साम्नोर्मिथुनत्वेन सहैव योगः श्रुतः इति गम्यते । ‘ऋचः सामानि
जज्ञिरे, (चित्यु० १२।४) ; ऋग् दक्षिणः पक्षः, सामोत्तरः पक्षः (तै० उ० २।३) ; चागोवर्क प्राणः साम तद्वा तत्त-
न्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च ऋक् च साम च ’ (छां० उ० १।७।१) इत्यादि श्रुतेः । यास्कस्तु- ‘ मन्त्रा मननात्, छन्दाः सि-
च्छादनात्, स्तोमः स्तवनात्, यजुर्यजते, साम सम्मितमृचा, स्यतेर्वा ऋचा समं मेने इति नैदानाः । (नि० ७।३।१२) इति ऋक्
साम्नोरविशेषेण स्वरूपं दर्शयति । तस्मात् गीतिमात्रेण ऋचामेव सामसंज्ञेति सिद्धम् । ‘ शेषे यजुः शब्दः ’ ‘ यथोक्त-
ऋक्सामलक्षणव्यतिरिक्तो मन्त्रभागो ‘ यजुः ’ शब्दवाच्यो भवति । नियताक्षरपादोपहितगायत्र्यादिछन्दोनिबन्धनरहितो
मन्त्रभागो यजुः संज्ञक इत्यर्थः । तदुक्तम् ‘ अनियताक्षरपादानि यजूंषि भवन्ति ’ इति । तद्यथा ‘ इषे त्वोर्जे त्वा ’
इत्यत्र इदं पञ्चाक्षरं एकं यजुः श्रुतं, तथा ‘ इषे त्वा ऊर्जे त्वा ’ इति च व्यक्षरं यजुर्द्वयं च विनियोगतः क्लृप्तम् । तथा च
तद्विधानसूत्रम् ‘ बहुपर्णा बहुशाखाऽप्रतिशुष्काया भवति तामाच्छिनत्तीषे त्वोर्जे त्वेति ’ (बौ० श्रौ० सू० १।१।११) ‘ इषे
त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्त्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा इति चापस्तम्बः ।

एवं अनियताक्षरपादसंहितं छन्दोबन्धनमेव यजुर्लक्षणं ज्ञेयम् । अत्र यजुर्मन्त्रे अक्षरपादयोरनियत्वात् छन्दोनियमा-
भावाच्च छन्दोबन्धराहित्यमेव यजुर्लक्षणमिति केचित् । तच्चायुक्तं छन्दोबन्धाभावे ‘ शेषे ब्राह्मण-शब्दः ’ इति शास्त्रात्
यजुषां मन्त्राणामपि ब्राह्मणवाक्यत्वप्रसङ्गः । तस्मादक्षरपादादीनामनियतत्वेऽपि, गायत्र्यादि छन्दोबन्धराहित्येऽपि, यजुषां
मन्त्रत्वापादकं, अक्षर-पादादीनां नियतपूर्वापरीभायसम्बद्धं, यत् किञ्चिदलौकिकं, अपौरुषेयाकृत्रिमादिगुणविशिष्टं, सांख्यिकरूप-
मन्त्रावयवानां नियतं छन्दोनिबन्धनमवश्यमभ्युपेयं भवति । नहि ‘ इषे त्वोर्जे त्वा ’ इत्यत्र ‘ ऊर्जे त्वेषे त्वा ’ इति वा
‘ त्वेषे त्वोर्जे ’ इति वा मन्त्रः सम्भवति । नाप्युक्तमन्त्रवत् परिकल्पयितुं शक्यः । यथा श्रुतमेव विनियोजनीयः । तस्माद्यजु-
षामपि यत्किञ्चित् छन्दोनिबन्धनं वक्तव्यमेव । तस्य च नियताक्षरपादादिप्रयुक्तगायत्रीछन्दोलक्षणासंभवात्, यजुश्छन्द-
इत्येवाभिधीयते । तद्विशेषास्तु पिङ्गलछन्दःशास्त्रे निर्दिष्टाः ।

अथर्ववेदस्य न पृथग्लक्षणम्

अथर्ववेदस्य लक्षणं मीमांसाशास्त्रेऽन्यत्र यत्र कुत्रापि वा न पृथङ्निर्दिष्टम् । अतः पारिशेष्यात् तत्र गीत्याद्यभावात्
ऋग्यजुर्लक्षणविशिष्टमन्त्राणां दर्शनात्, सोऽयमथर्ववेदः ऋग्यजुरुपोभयात्मक इति पर्यवस्यति । तत्र तावत् ऋग्वेदे प्रसिद्धा
एव ऋचः क्वचित् किञ्चित्पाठभेदेन पठिताः सहस्रशः सन्ति । ताभ्यो भिन्नाश्च ऋचः सहस्रशो विद्यन्ते ‘ शं नो देवीरभिष्टये,
(ऋ० १०।९।४; वा. य. ३।६।१२; अथर्व० १।६।११), अम्बयो यन्त्यध्वभिः, (ऋ० १।२३।१६; अथर्व० १।४।११) अस्य वामस्य
पालितस्य होतुः, (ऋ० १।१६।४।१; अथर्व० ९।९।११) इति एवमाद्या ऋग्वेदस्था एव ऋचः । ‘ स्वस्तिदा विशां पतिः ’
(ऋ० १०।१५।२।२; अथर्व० १।२।१।१), आ त्वा हार्षमन्तरभूः (ऋ० १०।१७।३।१; अथर्व० ६।८।७।१), तिष्ठो मातृः
विश्वविदो वाचमविश्वविज्ञाम् ’ (ऋ० १।१६।४।१०; अथर्व० ९।९।१०) इति पाठभेदविशिष्टाः ‘ अत्र विशस्पतिः,
अन्तरेधि, विश्वविदं, वाचमविश्वमिन्वाम् ’ इति ऋक् पाठः । एवं ऋग्वेदस्थानि कानिचिद् बहूनि सूक्तानि विद्यन्ते ।

“ ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि विश्रतः । (अथर्व० १।१।११)

“ यस्मादचो अपातक्षन् । (अथर्व० १०।७।२०) इन्द्रस्य प्रथमो रथः । (अथर्व० १०।४।११) इत्येवमाद्या
ऋग्वेदे अप्रसिद्धा ऋच एव । एवं कानिचिद्यजूंष्यपि दृश्यन्ते—

“ विराड् वा इदमग्र आसीत् । ” (अथर्व० ८।१०।११)

“ यो विद्याद्ब्रह्म प्रत्यक्षम् । ” (अथर्व० ९।६।११)

“ तस्यौदनस्य बृहस्पतिः शिरः० । ” (अथर्व० ११।३।११)

“ ब्रातय आसीदीयमान एव० । ” (अथर्व० १५।१।११)

“ जितमस्माकमुद्भिन्नम् । ” (अथर्व० १६।८।११)

त एते मन्त्राः यजूर्गुणा एव यथायथं निर्दिष्टैः छन्दोभिर्विशिष्टाः । अस्य तुरीयवेदस्य अथर्ववेदसंज्ञा तु अथर्वणा ऋषिणा सङ्गृहीतत्वात्, भृग्वज्जिरसां अथर्वज्जिरसां च आथर्वणानामृषीणां मन्त्रबाहुल्यादपि वा सिद्धा । एवं वेदानां चतुष्टवेऽसिद्धेऽपि मन्त्रराशेः “ ऋग्यजु ”-रिति द्विधैव भेदो वस्तुतत्वासिद्धः । तस्मात् ऋगादिलक्षणप्रयुक्तमेव “ ऋग्यजुःसामनां ” स्वरूपमिति सिद्धम् ।

तदुक्तम्- “ ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यन्ति पृथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यन्ति विपश्चितः । ” इति ।

तस्मात् ऋग्यजुःसामशब्दाः ऋगादिलक्षणोपहितान् ऋगादिमन्त्रानेव स्पृशन्ति । न तु ऋगादिवेदेषु प्रसिद्धं संहिताग्रन्थमात्रं, नापि ब्राह्मणवाक्यं ब्राह्मणादिग्रन्थं वा इति सर्वथा सम्पद्यते ।

“ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । ऋचः सामानि यजूंषि । ” (तै० ब्रा० ११११०।३, ५; ११२।१२६) इति स्पष्टतरमात्मनात् ।

किं व्यासेन व्यस्ता वेदाः ?

अत्रायं कश्चित्पुनर्विचारप्रसङ्गः-आदौ एकरूपेण स्थितं एकमेव वेदं तत्र भगवान् व्यासः पाठप्रवचनादिसौकर्यार्थं चतुर्धा विभज्यते । भारतादिपुराणग्रन्थे दृश्यते । कीदृशः स विभागः यः खलु व्यासकृत इत्युच्यते ? यदि स्वस्वलक्षणसिद्धाः ऋगादयो वेदाः, तर्हि तेषां नूतनं विभागं कर्तुं को वा समर्थः ? अथ लक्षणतः सिद्धानां स्वरूपतो भिन्नानामपि “ ब्रीहियव-गोधूमादीनामिव ” एकराशेः पृथक्करणं व्यासकृतं ग्रन्थविभागेन प्रवचनसौकर्यार्थमिति चेत्, प्रसिद्धे यजुर्वेदे न केवलानि यजूंषि विद्यन्ते इति न सर्वस्यापि यजुर्वेदग्रन्थस्य यजुर्वचमस्तीत्युपन्यस्तमेव । अपि च मधुच्छन्दः प्रभृतिभिर्बहुभिर्ऋषिभिर्दिष्टानां बहूनां मन्त्राणां सूक्तानां च एकत्र सङ्ग्रहेण संहितादिग्रन्थानां ग्रथयितारः, न तु विभक्तारः, तत्तच्छाखाप्रवर्तकाः प्रवचनकर्तारः ऋग्वेदे शाकलादयः, यजुर्वेदे शुक्ले कण्वमाध्यन्दिनादयः, कृष्णे तु तित्तिरिमैत्रायणादयः, सामवेदे राणायन-प्रभृतयः, अथर्ववेदे शौनकादयश्च ऋषयः प्रसिद्धाः, नहि तत्र व्यासस्य नामापि श्रूयते । तदपि व्यासस्य वेदविभक्तृत्वं तावत् संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिवेदग्रन्थेषु निरुक्तादिवेदांगेषु कल्पसूत्रादिष्वपि वेदसम्बद्धेषु न प्रसिद्धम् ।

न चैतद्वेदार्थविचारशास्त्रयोः पूर्वोत्तरयोर्मामांसयोरपि यत्र कुत्रापि प्रस्तुतं नापि निर्णीतम् ।

अपि च “ ऋगाथा कुम्भ्या तन्मित्रम् । ” (ऐ० आ० ३।६।४)

‘ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यजुर्वेदः० ’ (बृ० उ० २।४।१०)

‘ तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः० (मु० उ० १।१।५)

इत्यादिप्रसिद्धब्राह्मणोपनिषदादिभ्योऽपि पूर्वं व्यासकृतो वेदविभागः, आहोस्वित् उत्तरत्रेति आशङ्कायां, पूर्वमेवेत्युक्ते वसिष्ठादिमहर्षीणामिव उपनिषदादिभ्योऽपि प्राचीनत्वं व्यासस्य तु असङ्गतमेव, येन वसिष्ठादिदिष्टानां ऋगादीनां विभक्तृत्वं व्यासस्याभ्युपगम्येत । अथ उत्तरत्रेत्युक्ते तत्तल्लक्षणतः सिद्धानां भिन्नरूपाणामपि तेषां ऋगादीनां एकराशेः पृथक्करणेन पुनर्विभागस्य सम्भवेऽपि प्रसिद्धेषु सर्वेषु ऋगादिवेदग्रन्थेषु लक्षणतः तथा विभागादर्शनात् असङ्गतत्वमेव । ऋक्सामनोः लक्षणतः विभागेऽपि यजुर्वेदस्य लक्षणप्रयुक्तविभागाभावः तत्र ऋचामपि सत्त्वादिति भावः । तथैव ‘ ऋचः सामानि जज्ञिरे, ऋचः सामानि यजूंषि ’ इति वेदमन्त्रेष्वेव श्रुतानां लक्षणतो आविर्भावादेव ततः प्रागपि विभक्तरूपाणां तेषामृगादीनां पुनर्विभागः अनुपपन्न एव ।

व्यासपूर्वो मन्त्रविभागः

अथ प्रवचनसौकर्यार्थं अल्पमेधसां एकैकवेदस्य अध्ययनलाघवार्थं च ऋगादिग्रन्थविभागमात्रं व्यासकृतमिति वचनमपि कल्पनामात्रमेवेति पर्यवस्यति, तत्तद्ग्रन्थप्रवक्तृणां शाकल-तित्तिरि-माध्यन्दिनादीनामृषीणां प्रसिद्धेः, तत्र व्यासनामाप्रसिद्धेः श्रेति प्रपञ्चितं पुरस्तात् । एवं सति वेदस्य चतुर्धा विभागे “ निमित्तमाशं भव सव्यसाचिन् ” इतिवत् कल्पं निमित्तमात्रत्वमेव । तथा ‘ व्यासोऽच्छिष्टं जगत्सर्वं ’ इति व्यासस्य सर्वज्ञत्वादप्रसिद्धिगौरवाद्युपोद्बलकं चेति परिशिष्यते ।

मन्त्राणामेव संहितात्वं, न ब्राह्मणानाम् ।

अथ एतेषु ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेषु चतुर्वर्षेपि वेदेषु मन्त्रात्मको भागः तद्वन्धश्च संहिताशब्देन प्रसिद्धः । तेषां ग्रन्थानां संहितात्वं तथा संहिताशब्दवाच्यस्य तस्य शब्दराशेर्मन्त्रत्वं च मन्त्रावयवभूतानां वर्ण-पद-पादादीनां नियतपौर्वापर्यभावा-दिनिबन्धनकल्पात् । तेन मन्त्राणां छन्दोवृत्तादिनिबन्धनतः साहित्यमेष्टव्यम् । अत एव ' परः सन्निकर्षः संहिता ' इति सूत्रितं पाणिनिना । तस्मात् नियतछन्दोनिबन्धनेनैव मन्त्राणां संहितात्वमभ्युपेतव्यम् । अत एव याजुषे आध्वर्यवे कर्मानुष्ठाने याजुषमंत्रप्रयोगावसरे " देवस्य त्वा सवितुः० अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यां " इत्येव मन्त्रपाठेऽपि " सवित्रे जुष्टं निर्वपामि, इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि " इति तत्तद्देवताभेदेन प्रयोजयितव्यानामूहमन्त्राणां न मन्त्रत्वमस्ति । तत्र प्रयोक्तृमतिकल्पितत्वेन यथोक्तछन्दोनिबन्धननियतपरमसन्निकर्षरूपसंहितात्मकमन्त्रत्वाभावात् । तदेतन्मीमांसितं जैमिनिना " गुणशब्दस्तथेति चेत् । न समवायात् " इति० (जै० सू० १।१।३८-३९) । तथा एतेषामूहवाक्यानां प्रयोक्तृमतिकल्पितत्वेन पौरुषेयत्वं च निर्णीतम् " सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्यां । तदुक्तदोषम् " इति (जै० सू० १०।२।१-२)

एवं पाठप्रवचनग्रन्थे अनाम्नातानां " सूर्याय जुष्टं निर्वपामि " इत्यादिरूपेण कल्पितानां ऊहवाक्यानां पौरुषेयत्वादेव भमन्त्रत्वमपि निर्णीतम् " अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः " इति (जै० सू० २।१।३४) एवं च सति ऊहवाक्यानां पुरुषमतिकल्पितत्वेन मन्त्रत्वाभावे निश्चिते पारिशेष्यात् ब्राह्मणवाक्यवत् वाक्यत्वमेव । एतेन यथोक्तमन्त्रलक्षणाभावेन ब्राह्मणवाक्यानां न मन्त्रत्वं, ततश्च न संहितात्वं, चेति सिध्यति ।

अथ यजुर्वेदप्रस्तावः

" यजुर्यजतेः " इति यास्कनिरुक्तात् यज्ञप्रधानो यजुर्वेदः इति गम्यते । तदेतद्वचैवानुश्रावितम्—

" यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः । " (ऋ० १०।७।१११)

त्वः एकः यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते निष्पादयति, सोऽध्वर्युर्यजुःप्रधानः " यजुषाऽऽध्वर्यवम् " इति ब्राह्मणम् । अत्र यास्कनिरुक्तम्— " यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युः अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेतेति । " (इति० नि० १।७)

तस्मात् यज्ञनिष्पादकत्वादध्वर्योः यजुःप्राधान्याच्च यज्ञप्रधानो यजुर्वेदः, यजुर्वेदप्रधानो यज्ञः इति च सम्पद्यते ।

वेदेषु यज्ञप्रतिपादकत्वेन यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्

अथ यज्ञात्मनस्तस्य परमपुरुषस्य यज्ञेनैव यजनीयत्वात् यज्ञस्यैव प्राधान्यं सर्वेष्वपि वेदेषु कल्पात् । स च यज्ञः ज्ञानोपासनाक्रियादिरूपो वेदोपदिष्टः समस्तोऽपि धर्मः । तथा च मन्त्रवर्णः—

" यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । " इति (ऋ० १०।१०।१६; वा० य० ३।१।१६)

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः ध्यानयज्ञास्तथा परे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ ' इति च स्मृतिः । (गी० ४।२८)

यज्ञार्थमेव सर्वेषामपि वेदानां प्रवृत्तिः । तथा च लगधः—

" वेदाहि यज्ञार्थमभिवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः । " इति (वेदाङ्गज्यो०) यज्ञप्राधान्यादेव मनोमयस्यात्मनो यजुःशिरस्त्वं श्रुतिषु प्रसिद्धम् । " तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तस्य यजुरेव शिरः । " इति (तै० ब्रह्मोप० ३) सर्वस्य गात्रस्य शिरः प्रधानम् । इति प्रत्यक्षसिद्धं न्यायतत्त्वम् । अपि च " गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः " (ऋ० १।१०।१) " ऋचां त्वः षोषमास्ते पुपुष्वान्गायतां त्वो गायति शकरीषु । " (ऋ० १०।७।१११) इति च मन्त्रवर्णात्, " ऋचैव हौतां क्रियते, यजुषाऽऽध्वर्यवं, साम्नोद्गीथम् " (ऐ० ब्रा० ५।३३) ।

इति ब्राह्मणवचनाच्च ऋग्यजुःसाम्नां हौत्र-हवन-गानादिषु यज्ञार्थत्वेन विनियोगात्, सर्वेषामपि वेदानां यज्ञपश्चवेन लाक्षणिकं यजुर्वेदत्वमर्थतः क्लृप्तम् । सर्वैर्वेदैर्ब्रह्मयज्ञसिद्धेश्च- “ यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते ” इति श्रुतेः । (तै० आ० २।१०)

अपि च ‘ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति० । तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत् ’ (कठो० १।२।१५) इति श्रुतिनिगदितस्य सर्ववेदभूलभूतस्य ब्रह्मवाचकस्य प्रणवस्यापि यजुष्टवं, तथा ब्रह्मयज्ञादौ सर्वेषां वेदानामादौ तत्प्रणवानुवचनं च विहितमनु श्रूयते, तथाहि- ‘ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः०-ओमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परमक्षरम् ’ इति । (तै० आ० २।११)

तथा ‘ ओमिति ब्रह्म, ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्योश्चावयेत्याश्चावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओंशोमिति शस्त्राणि शस्त्रसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसूति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्मवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ (तै० शि० उ० १।१।८।१)

इति ऋगादिवेदसाध्येषु सर्वेष्वपि यज्ञेषु यजुर्मन्त्रात्मकप्रणवपूर्वकमेव सर्ववेदमन्त्रानुवचनेन तद्यज्ञकर्मानुष्ठानविधानात् यजुःप्रधानाः सर्वे वेदाः, यजुःप्रधानाः सर्वे यज्ञा इति सम्पद्यते ।

सर्वेषां वेदानां यजुष्टवम्

तथैव वेदत्रयसारभूतानां ‘ भूर्भुवः स्वः ’ इति प्रसिद्धानां तिसृणां व्याहृतीनामपि छन्दतः क्लृप्तं यजुष्टवम् । तासां व्याहृतीनां वेदत्रयसारभूतत्वात् वेदसाध्येषु प्राणायामब्रह्मयज्ञसन्ध्योपासनादिषु सर्वेष्वपि यज्ञेषु यजुर्मन्त्रात्मकप्रणवव्याहृति-पूर्वकमेव गायत्र्याः जपादिकं तथा गायत्रीमुखेन च सर्वेषां वेदानामनुवचनं च विहितम् । ‘ ओमिति प्रतिपद्यते० त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वरित्याहृतद्वै वाचः सत्यम् । अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम् ’ इति ब्रह्मयज्ञविधानम् (तै० आ० २।११)

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्याहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ (या० स्मृ०)
इति च प्राणायामविधिः ॥

‘ प्रणवः पूर्वमुञ्च्यो भूर्भुवः स्वस्ततः परम् । गायत्री प्रणवश्चान्ते जप्येष्वेवमुदाहृतम् ॥ ’ (योगीश्वरः)
इति सन्ध्योपासनादौ जपविधिः ।

एवं ‘ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन ’ (ऋ० १।१६।३९)

‘ ओमित्येषा वाक् एतद् वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयीं विद्यां प्रति प्रतीति च ’ (ब्राह्मणम्)

‘ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति० ओमित्येतत् ’ (कठो० १।२।१५)

इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टब्रह्मवाचकयजुर्मन्त्रात्मकप्रणवोदितत्वात् सर्वेषामपि वेदानां यजुर्वेदत्वमिति सिध्यति ।

एवमेव सर्वपरित्यागेन सन्न्यासयोगेन केवलमात्मसाक्षात्कारार्थं यतमानानां नैष्ठिकं धर्ममारूढानां यतीनां तस्य परब्रह्मणोऽन्तर्गतमनो ज्ञानाय जप-ध्यान-धारणाद्यवलम्बनाय च यजुर्मन्त्रात्मकं परं तत्प्रणवाक्षरमेवोपदिष्टम् ‘ ॐ खं ब्रह्म ’ (वा० य० ४०।१८) ‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम् । सायुज्य विनियोगम् ’ इति (म० ना० उ० १।३३)

‘ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं, ओंकार आत्मैव संविद्यत्यात्मनात्मानं । य एवं वेद० ’ इति । (मां० उ० १-१२)

‘ ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ’ (मुं० उ० २।२।६) ‘ एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म । एतदालम्बनं श्रेष्ठम् । इति (कठो० १।२।१६-१७)

‘ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तर्क्षिं ससामभिर्यत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तं क्लृप्तमजरममृतममयं परं चेति ’ इति । (प्रश्नो० ५।७)

‘ भोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ’ (छां० उ० १।१।१)

‘ पर (म) हंसवती यस्तु प्रणवाभ्यासशीलतः । यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः संयतेन्द्रियः ।

यावज्जीवं जपेन्मन्त्रं प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ’ इति पात्रे ।

तस्मात् यज्ञप्राधान्यात् ज्ञानादिसर्वयज्ञपरत्वाच्च प्रणवव्याहृत्यादीनां ऋगादिसर्ववेदानामपि यजुर्वेदत्वमिति सिद्धम् ।
तथा च विष्णुपुराणवचनम्—

‘ एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ’ इति ।

‘ एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । ’ इति (भाग० ९।१।४९)

“ भोमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुः । ” इति । (तै० आ० २।११)

यजुर्वेदस्य शुक्लकृष्णभेदौ

अथ त्रयीविद्यान्तर्गतो द्वितीयो यजुर्वेदपाठप्रवचनपरम्पराप्रसिद्धः । स च ‘ यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति ’ इति । (चरण० प०) ‘ यजुरेकशताध्वकम् । शाखानां तु शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ’ (कृ० पु० ४९।५१) इति शतधा विस्तृतः श्रूयते । तत्रापि ‘ शुक्लः कृष्णश्चेति ’ अवान्तरभेदेन द्विभेदः नियतः । उभयत्रापि बह्वयः शाखाः विद्यन्ते ।

तत्र कृष्णयजुर्वेदे प्रसिद्धायां तैत्तिरीयशाखायां ‘ औख्याखाण्डिकेयाः ’ इति भेदद्वये खाण्डिकेयानां पञ्चभेदाः सन्ति ‘ तैत्तिरीयकानां द्विभेदा भवन्ति । औख्याखाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति, आपस्तम्बाः बौधायनाः सत्यापाढाः हैरण्यकेशाः काण्वायनाश्चेति ’ इति । (च० व्यू० २)

एवं पञ्चधा भेदनिर्देशेऽपि नैव तेषां संहितादिग्रन्थाः पृथक् विद्यन्ते, श्रौतादिसूत्रमात्रभेदात्, वेदग्रन्थस्तु एक एव ।

तैत्तिरीयशाखायां सारस्वतपाठस्यैतिह्यम्

तैत्तिरीयशाखायां पाठप्रवचनादिपरम्परया चिरात् प्रचलितस्य “ सारस्वतपाठोपहितस्य ” संहिताब्राह्मणारण्यकग्रन्थ-समुदायात्मकस्य यजुर्वेदस्य “ ऋषिच्छन्दोदेवतादिनियमाभावेन यातयामतादोषयुक्तत्वात् मन्त्रब्राह्मणसङ्करत्वाच्च कृष्णत्वम्, कण्वमाध्यन्दिनादिशाखायास्तु ऋष्यादिनियमसत्त्वात् मन्त्रब्राह्मणसङ्कराभावाच्च शुद्धत्वेन शुक्लत्वमिति विवेकः । प्रसिद्धेऽस्मिन् सारस्वतपाठे काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन काण्डविभागेन सम्प्रति अध्ययनं कर्तुं अशक्यत्वात्, सारस्वतपाठस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च, इदानीं सारस्वतपाठक्रमेणैव अध्ययनं प्रचलति ।

तदेतत्सारस्वतपाठविषये कथानकं पुराणान्तरे प्रसिद्धम् । तच्च यजुर्वेदाध्ययनविधिविचारावसरे संस्काररत्नमालायां उद्धृतं, तद्देवात्र अनूद्यते—

‘ कोऽयं सारस्वतो नाम, कश्च सारस्वतः पाठः, इत्याकाङ्क्षायां इतिहासः प्रदर्शयते— “ ब्रह्मसभायां दुर्वासाः साम गाय-जास । तं खलु तेजसा कूरं दृष्ट्वा सभामध्ये सरस्वत्यस्मयत । ततः क्रुद्धो मुनिः सरस्वतीं शशाप मर्त्ययोनौ प्रजायस्वैति । ततस्तं देवी प्रसादयामास भगवन् विप्रगृहे जायेयमिति । ततः स मुनिस्तथेत्युक्त्वा जगाम । ततो देव्यान्नेयगृहेऽजायत । ततो वेदविदं मर्तारं प्राप्य, विद्यानिधिं पुत्रं सरस्वती प्रासुत । ततो विद्यानिधिं कृतोपनयनं पुत्रं पिता सारस्वतं वेदमध्यापयामास, यथा वृद्धक्रमेण । ततस्तं बालत्वादल्पमेघसं पिता ताडयामास पृष्ठे वेणुदलेन । ततः सोऽरोदीत्, सापि तं दृष्ट्वा पुत्रमालिङ्ग्यातिदुःखिता बभूव ।

“ अश्रुपूर्णं तं चागीशा निवार्य च पुनः पुनः । ततः सा चिन्तयामास यस्याः कस्याः सुतो नहि ॥

प्राप्य मां ताडयते बालो मम प्राणप्रियः सुतः ।

ततश्चतुःषष्टिकलाः सर्वान्वेदान्साङ्गान् ब्रह्मविद्यापर्यन्तान् सारस्वताय सरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासे निवर्त्य वायुधारणां चोपादिशत् ।

‘ ततः सम्पूर्णविद्योऽसौ कुरुक्षेत्रे वसन्मुनिः । तपस्तेपे महाभागो देवैरपि सुदुष्करम् ॥

ततः कालेन महता ह्यनावृष्टिरभूत्किल । ”

कुरुक्षेत्रे सारस्वतं दृष्टं पुष्टमन्तर्वायुं धार्यमाणं तमृषिं ददधुः—

तमृचुर्मुनयः सर्वे शाकं देहीति नः प्रभो । अलं शाकेन भो विप्रा यदि शाको भवेद्भुवि ।
सारस्वतो मुनिः प्राह तेभ्यो देहीति चण्डिकाम् । सुत शाकं प्रदास्यामि यदि शाकेन ते ह्यलम् ॥
शाकम्भरीति मुनिना प्रसन्नाऽकारि वै तदा । शाकाहारास्ततः सर्वे मुनयः कृतजीविताः ॥
कुम्भिक्षे विनिवृत्तेऽध्ययनं नास्मरँस्तदा । अन्योऽन्यमभिजग्मुस्त उच्चरँश्च न कंचन ॥
ततो विस्मृतवेदास्तु बभूवुर्मुनयो भृशम् ।

ततोऽतिदुःखितेषु नारदेनोक्तं सारस्वतं कृतसर्ववेदाध्ययनं गत्वाऽध्ययनं कुरुष्वमिति । ततस्ते सारस्वतं प्रार्थयामासुः ।
अध्यापनं कुरुष्व भगवन्मिति । ततः सारस्वतः प्रार्थितः चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यः चतुःषष्टिसहस्रवेदानध्यापयामास ।
ततस्तान्वेदान् तत्तच्छास्त्रिनः साकल्येनाधीतवन्तः । तैत्तिरीयशास्त्रिनस्तु साकल्येनाध्ययनं कृत्वा, सर्ववेदविलक्षणां तैत्ति-
रीयशास्त्रां दृष्ट्वाऽन्योऽन्यमृचुः । अहो ! अतीव विस्मयोऽस्माकं सर्वविलक्षणां शास्त्रमध्यापयति स्म अस्मान् मूढान्कृत्वा
निर्मिताम् । ततः सर्वे तैत्तिरीयशास्त्रिनः सम्भूय सारस्वतमृचुः— नायं वेदस्त्वयाऽध्यापितः सर्ववेदविलक्षणत्वादिति ।

ततः सारस्वतः सर्वान् श्रेष्ठान्मुनीन्प्राह वचः—

यद्ययं न भवेद्देवः प्रतिज्ञां तु करोम्यहम् । अग्निप्रवेशनं कुर्यां भवन्तो वाचमीरिताम् ॥

तमृचुर्मुनयः सर्वे वचनं यस्त्वयोदितम् । यदि वेदक्रमं विप्र प्रतिज्ञां कुर्महे वयम् ॥

ततः सारस्वतेन सहिताः सर्वे मुनयः तत्र तत्र मुनीन्गत्वा निर्णेतुं न शक्नुमः, इति तैरुक्ताः ब्रह्माणं जग्मुः । यथा-
यथं प्रतिज्ञाः निवेदिताः । ब्रह्मापि मुनिं सारस्वतमाह— सत्यं प्रतिज्ञातं तत्रभवता सारस्वतेन, 'सारस्वतो वेदपाठः'
सारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः, अन्यथाऽध्ययनफलं नास्तीति । ततः इतरान्मुनीन्प्राह । सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो
भवतीति । तस्मात्सर्वैर्जितम् । नाग्निप्रवेशनं कर्तव्यमिति तिहासः । सोऽयं इतिहासः 'संस्काररत्नमालायां' निर्दिष्टः ।

तत्प्रभृति सारस्वतपाठक्रमेणैवाध्ययनं प्रवृत्तं सत् इदानीं सर्वत्रापि तदेव प्रचलति । तत्क्रमपरिज्ञानाय सूत्राद्यभावेऽपि प्रच-
लितपाठक्रम एव तत्र प्रमाणं भवति ।

सारस्वतपाठे व्यत्यासः

तैत्तिरीयशास्त्रायां प्रचलिते सारस्वतपाठे ग्रन्थत्रयं प्रसिद्धम् 'संहिता, ब्राह्मणं, आरण्यकं' इति । एतेषु त्रिष्वपि
ग्रन्थेषु मन्त्रब्राह्मणयोः साङ्ग्यं दृश्यते । तस्मात् अत्र शुक्रयजुर्वेदे इव ऋग्यजुरात्मकोभयरूपमन्त्रसद्भावेऽपि विधिरूपब्राह्म-
णवाक्यबाहुल्यसाङ्ग्यदर्शनात् प्रसिद्धसंहिताग्रन्थो न यथोक्तलक्षणप्रयुक्तं संहिताशब्दं शक्तितो निर्वाहुमर्हति । तथा ब्राह्मण-
ग्रन्थोऽपि ऋग्यजुर्मन्त्रसाङ्ग्यादेव न ब्राह्मणशब्दार्हः इति गम्यते । तत्र हि तैत्तिरीयसंहितायां ब्राह्मणे आरण्यके च केचित्
समग्राः प्रश्नाः केवलं यजुर्मन्त्रात्मकाः—

१ केचित् प्रश्नाः ऋग्मन्त्रात्मकाः— 'अदमवूर्जं पवसे शिभ्रियाणं०—' (तै० सं० ४।६।१)

२ केचित् प्रश्ना ब्राह्मणरूपाः— 'प्राचीनव०शं करोति०—' (तै० सं० प्र० ६ सम्पूर्णः प्रपाठकः)

३ एकस्मिन्नेव प्रश्ने केचिदनुवाका ऋग्मन्त्रात्मकाः— 'विष्णोः क्रमोऽसि०—' (तै० सं० ४।२।१)

४ केचिद्ब्राह्मणात्मकाः— 'सिध्वरूपो वै त्वाष्ट्रः०' इति षडनुवाकाः. (तै० सं० ३।५।१-६) तदेतत् दर्शपूर्णमासिकं
पौरोडाशिकमनुब्राह्मणम् ।

५ केचित् ऋग्यजुर्रूपोभयमन्त्रात्मकाः— 'युजानः प्रथमं मनः०' (तै० सं० ४।१।१)

६ केचित् यजुर्मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकाः— 'प्रजापतिरकामयत०—' (तै० सं० ३।१।१)

७ केचित् ऋग्मन्त्र-यजुर्मन्त्र-ब्राह्मणसंहिताः त्रयात्मकाः । 'यो वै देवान्वेदयशसेनार्पयति० ।' (तै० सं० ३।१।९)

ब्राह्मणरूपः 'अग्निः प्रातःसवने पात्स्वस्माद्०' (तै० सं० ३।१।९ त्रिःमन्त्राः) 'एव ते रुद्र भागो यन्निर-
याचथास्तं शुषस्व' (तै० सं० ३।१।९)

८ तथा एकस्मिन्नेवानुवाकेऽपि कश्चिद्भागो यजुर्मन्त्रात्मकः, कश्चित् ऋग्मन्त्रात्मकः, कश्चिद्भागो ब्राह्मणात्मकश्च दृश्यते-
‘अषाढं युत्सु’ (तै० ब्रा० २।७।४)

एवं ब्राह्मणे आरण्यके च संहितायामिवैव मन्त्रब्राह्मणसाङ्ख्यं बहुलं दृश्यते । तस्मात् तैत्तिरीयशाखायां प्रसिद्धसंहिता-
ग्रन्थस्य संहितात्वं, तथा ब्राह्मणग्रन्थस्य ब्राह्मणत्वं च न वस्तुतत्त्वसिद्धं, नापि लक्षणप्रयुक्तग्रन्थविभागतन्त्रोपहितमिति
वेदितव्यम्

अथ यद्युच्येत- ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः’ इति श्रुतेः सृष्टेः प्रागेव ईशनिः
श्वासोपसृष्टो यजुर्वेदोऽयं पूर्वाचार्याणां स्वाध्यायप्रवचनपरम्पराप्राप्तः इति यथाश्रुतमेवास्य स्वाध्याये प्रवचने च न क्षतिरिति ।
तथास्तु तर्हि- उभावपि ग्रन्थौ न संहितापदेन नापि ब्राह्मणपदेन व्यवहरणीयौ, उभयत्रापि मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि साङ्ख-
र्यात् । तस्मात्तदेतद्ग्रन्थद्वयमपि नामान्तरेणाभिधीयतां नाम, किं कृतं संहिताब्राह्मणादिनाममात्रोपचरितेन वेदान्तरानुकरणेन ?

मन्त्राणां त्रिगुणो ब्राह्मणस्य चैकगुणः पाठः

अथ पुनः- ‘त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥’ इति (शौ० च० व्यू० परि० २)

मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठप्रवचनमेव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणं दर्शितम् । सोऽयं मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठक्रमः तैत्ति-
रीयशाखायामेव दृष्टः, युक्तश्चायं पक्षः शास्त्रोपदिष्टत्वात् । तस्मात् तैत्तिरीयशाखायां यथाश्रुतमेव संहिताब्राह्मणादिग्रन्थ-
विभागः, तथा तदध्ययनादिकं च युक्तमेवेति आशयः ।

अत्रोच्यते- न वयमिह यजुर्वेदे वेदान्तरेऽपि वा मन्त्रब्राह्मणयोः सह पाठं, तदध्ययनं वा प्रतिषेधामः, अपि तु मन्त्र-
ब्राह्मणोभयात्मकस्य केवलं संहितात्वं, केवलं ब्राह्मणत्वं च, रुचितो नाभिलषामः । प्रत्युत उदाहृतशौनकवचनानुरोधेन मन्त्र-
ब्राह्मणयोः सहैवाध्ययनमभिमन्यामहे । तत्र तु यो यो मन्त्रभागः तत्रैव तत्तद्विधिरूपो ब्राह्मणभागोऽपि अध्येतव्यः, मन्त्र-
विनियोगादिपरिज्ञानार्थमिति शास्त्रतत्त्वम् । तैत्तिरीयशाखायां तु नैव तथास्ति । तत्र हि संहितान्तर्गतस्य कस्यचिन्मन्त्र-
भागस्य ब्राह्मणं संहितायां, कस्यचिन्मन्त्रभागस्य ब्राह्मणे कचिदारण्यके च विद्यते । तथा संहितान्तर्गतस्य कस्यचिन्मन्त्र-
भागस्य कश्चिद् ब्राह्मणभागः संहितायां, कश्चिद् भागः ब्राह्मणेऽपि अस्ति । तद्यथा ‘इषे त्वोर्जे त्वा’ (तै० सं० १।१।१)
इति त्रयोदशानुवाकात्मकस्य मन्त्रभागस्य ब्राह्मणं ‘तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्’ इति (तै० ब्रा० ३।२)
ब्राह्मणग्रन्थे प्रकृत्यं विद्यते । तथा तस्यैव कश्चिद् ब्राह्मणभागः ‘विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः’ इति (तै० सं० २।५।१)
संहितायां विद्यते । एवं ब्राह्मणान्तर्गतस्य मन्त्रभागस्य कश्चिद् ब्राह्मणभागः ब्राह्मणग्रन्थे, कश्चिद् भागः संहितायां च
विद्यते एवमारण्यकेऽपि । तद्यथा ‘सत्यं प्रपद्ये’ इति (तै० ब्रा० ३।५) इत्यस्य ब्राह्मणमन्त्रभागस्य ब्राह्मणं ‘देवा वै
नर्चि न यजुषि’ इति (तै० सं० २।५।७) संहितायां विद्यते । एवं ‘चित्तिः स्फुक्’ इति (तै० आ० ३) मन्त्रस्य
ब्राह्मणं ‘प्रजापतिरकामयत’ इति (तै० ब्रा० २।२) ब्राह्मणग्रन्थे विद्यते । एवं ग्रन्थत्रयेऽपि शतशः स्थलेषु परस्परं
साङ्खर्यात् यत्र कुत्रापि पठितयोः तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठः तथा तदध्ययनमपि यथाकथञ्चिदपि न सम्भवति । क्वचित्तु
‘सम्पश्यामि प्रजा अहं’ (तै० सं० १।५।६) । ‘सम्पश्यामि प्रजा अहमित्याह’ (तै० सं० १।५।८) ‘इमामगृभ्णन्
रशनामृतस्य’ ‘इमां अन्नाभिधानीमादते’ इत्यादिषु मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठसम्भवेऽपि न तावता सर्वत्रापि शक्यं, तथा
साधयितुम् । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठपक्षेऽपि नायं सारस्वतपाठक्रमः शास्त्रोक्ततामर्हति, नाप्यनुकूलः ।

किं तर्हि ? एकैकः प्रश्नः तथा एकैकोऽनुवाकोऽपि तत्र तत्रैव ब्राह्मणेन सहैव पठितव्यः, अथ किम् ? तथा चेत् एकैको
मन्त्रोऽपि तत्तद्विधिरूपेण ब्राह्मणेन सहैव पठितव्यः स्यात् । स्यादेव ‘त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह’ ।
इति मतेन । असम्भाविनीयं पद्धतिः खलु । तथा चेत् ‘मन्त्रब्राह्मणयोः सह’ इत्यस्य सह शब्दस्य साहित्यं नाम
एकरूप्यमित्येवार्थोऽस्तु, न तु सान्निध्यमिति । तदा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदभागयोः ‘सह’ साहित्येन स्वरादियुक्तेन एकरूपेण

‘ त्रिगुणं ’ गद्यपद्यात्मकसंहितारूपेण, त्रिभक्तपदपाठरूपेण, क्रमपाठरूपेण चेत्येवं त्रिविधं अध्ययनं यत्र विद्यते स यजुर्वेदः इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थस्य यथोक्तं प्रकरणे संहितायाः पदक्रमरूपं त्रिगुणं पाठप्रवचनं प्रसिद्धम्, तत्र मन्त्र-भागस्यैव ब्राह्मणभागस्यापि स्वरः पदपाठः क्रमपाठश्च प्रचलितः, नैवं वेदान्तरे विद्यते, इदमेव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणं विशिष्ट-तरमिति भावः ।

एवं चेत्- संहिताया इव ब्राह्मणग्रन्थस्यापि तथा आरण्यकस्य च पदक्रमादिति त्रिगुणपाठो भवितव्यः । न हि संहिता-ग्रन्थमात्रे यजुर्वेदः सम्पूर्णः, ब्राह्मणारण्यकयोरपि सोमादियज्ञोपयोगिकमन्त्रबाहुल्यसत्त्वात् ।

अथ अन्यत्र वेदान्तरे संहिताग्रन्थस्यैव पदक्रमादिपाठप्रसिद्धेः ब्राह्मणग्रन्थस्य पदविभागाभावात् अत्र सारस्वतपाठेऽपि तथैवाध्ययनं परम्पराप्राप्तम् । तथा चेत् वस्तुतः वेदान्तरे मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणतः संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागेऽपि उभयोर्ग्रन्थयोः त्रिगुणं पाठप्रवचनं शक्यं संपादयितुं, तथापि यजुर्वेदे एव तादृशपाठविधानात् युक्तमेव तथैवानुष्ठानं उभयोरपि ग्रन्थयोः त्रिगुणं पाठप्रवचनं इति प्रतीयते । प्रत्युत, प्रचलितपाठक्रमे एव संहितान्तर्गतमात्रस्य कतिपयमन्त्रभागस्य संहितापदक्रम-रूपेण त्रिगुणं पाठः, ब्राह्मणग्रन्थान्तर्गतस्य तु मन्त्रभागस्यापि केवलं संहितारूपेण एकगुणं पाठः, तथा संहितान्तर्गतस्य कति-पयब्राह्मणभागस्य त्रिगुणपाठः, तथा ब्राह्मणारण्यकग्रन्थान्तर्गतस्य विधिभागस्य एकगुणं पाठः, इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । “ त्रिगुणं पठ्यते यत्र ” इति वचनोक्तयजुर्वेदलक्षणविरोधश्च प्रसक्तः । तथापि सारस्वतपाठेन प्रचलित एव क्रमः साधी-यान् सारस्वतमुन्युपदिष्टत्वात्, तथैवाध्ययने एव श्रेयस्त्वप्रतिपादनात्, अन्यथाऽध्ययने निष्फलत्वदर्शनात्, तथैव ब्राह्मणा-निर्णीतत्वाच्च, सोऽयं तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदः अनादिसिद्धार्षेयाध्ययनपरम्परागतः यथाक्रममेवाध्येतव्यः इत्येव युक्तम् । न हि तादृशेषु अपौरुषेयेषु वेदग्रन्थेषु इदानींतनानामस्मादृशां किञ्चिज्ज्ञानां यत्किञ्चिदपि वैपरीत्यादिकल्पनावसरः । उदाहृतश्च पूर्वमेव सारस्वतमुनेरितिहासः, तथा सारस्वतपाठे ब्रह्मनिर्णयश्च ।

एवं भगवतो ब्रह्मणः आदेशात् सोऽयं तैत्तिरीययजुर्वेदः सारस्वतमुन्युपदिष्टेन सारस्वतपाठेन यथाप्रसिद्धं यथाक्रममेवा-ध्येतव्यः इति निर्णीतं पूर्वैर्महर्षिभिः । तस्मात् तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदे संहिताब्राह्मणारण्यकग्रन्थानां पृथक् पाठक्रमान्तरं नान्वेषणीयं नाप्यादरणीयमिति वैदिकानां सिद्धान्तः, स च आर्षेयत्वादिश्रद्धोपहितः, अत एव स न प्रतिषेधव्यः, निषिद्धे तु तस्मिन् वेदश्रद्धालवो व्याकुलिता भवेयुः, तदभिमानिनस्तु कुप्येयुरिति ।

तथास्तु तर्हि-

“ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ” (भ० गी० ३।२६)

“ अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ” (या० स्मृ०)

इति दैगिकोपदेशात् समन्वय एवाश्रयणीय इति युज्यते । तेन तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदः सारस्वतपाठक्रमेणैवाधीयतां नाम, तथात्वेनाध्ययनेऽपि लक्षणतः तत्रत्यो मन्त्रब्राह्मणादिभेदः ऋक्त्वयजुर्वादिभेद आर्षेयादिभेदश्च याथार्थ्येन वेदितव्य एव, न च तत्सारस्वतपाठो निषेद्धमर्हति ।

‘ अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते ’ इत्यभियुक्तवचनात् । तदर्थमेवायं वेदवेदिकाप्रस्तावश्च ।

एवं लक्षणतो विदिते मन्त्रब्राह्मणऋक्त्वयजुर्वादिभेदे वेदितव्ये च, सारस्वतपाठेऽपि विद्यमानस्य सर्वस्यापि मन्त्रभागस्य संहितात्वं लक्षणप्रयुक्तं, विधिभागस्य तु ब्राह्मणत्वं चेत्यर्थादभ्युपगतं भवति । ततश्च तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदे ग्रन्थभेदेन प्रसि-द्धयोः संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः यथोक्तलक्षणोपहितं शास्त्रदर्शिता संहितात्वासिद्धिः ब्राह्मणत्वसिद्धिश्च ऋते विभागात् अन्यथा सर्वथाप्यसम्भाविनीत्येव वक्तव्यमापतति ।

वस्तुतस्तु सारस्वतपाठक्रमेण प्रसिद्धे संहिताग्रन्थे, तथा ब्राह्मणे, आरण्यके च, तत्र तत्र मन्त्राणां मध्ये ब्राह्मणपाठोऽपि सत्तन्मन्त्राणां यागादिकर्मानुष्ठानविनियोगादिपरिज्ञानानुकूलार्थमेव, न तु पुनः ब्राह्मणवाक्यानामपि संहितात्वाद्यापादनार्थः, नापि संहितायभिधानकरणार्थः । दर्शितश्च तत्रापि मन्त्रब्राह्मणयोः यथायथं साहित्येन पाठक्रमाभावः, तेन त्रिविधं ग्रन्थेषु षष्ठितयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरसंज्ञिधानात् कथं तयोः सहाध्ययनं सम्भवेदिति चिरं चिन्तनीयमेव ।

अथ वेदान्तरेषु संहितायाः पदपाठसत्वात्, ब्राह्मणभागस्य पदपाठाभावाच्च, सारस्वतपाठेऽपि तद्वदेव संहिताब्राह्मणग्रन्थक-
ग्रन्थभेदेन पाठबलात् यथा यावान् प्रसिद्धः संहिताग्रन्थः स तावानेव याजुषो मन्त्रभागः पदविभागात् त्रिगुणपाठसत्वाच्च;
यथा यावाः प्रसिद्धो ब्राह्मणग्रन्थः आरण्यकग्रन्थश्च स तावान् सर्वोऽपि विधिरूपः याजुषो ब्राह्मणभागः पदविभागाभावात्
त्रिगुणपाठपद्धतेरभावाच्च इति कल्पयतामिति चेत्, न तु तावन्मात्रेण कल्पनाविशेषेण तत्संस्थिति ।

न हि तावत् सहस्रशः पुरुषयूथसङ्कीर्णः स्त्रीव्यक्तिविशेषः पुरुषोऽयमिति कल्पनामात्रेण तथा बाह्याकारविकारादिविशिष्ट-
वेषसंस्कारेणापि वा स्वभावतः शक्तितश्च पुरुषत्वं प्राप्नोति, न च तत्कथञ्चिदप्यापादयितुं शक्यम् । एवमेव स्त्रीयूथसङ्कीर्णः स्त्री-
वेषधरोऽपि पुरुषः स्त्रीत्वं न भजते, तदेतत् प्रत्यक्षासिद्धं नाटकादौ, तथैव सारस्वतपाठे सहस्रशः ऋग्यजुरादिमन्त्रगणसंकीर्णो
विधिरूपः ब्राह्मणवाक्यात्मकशब्दराशिरेपि तावता मन्त्रगणमध्यपातिव्यमात्रेण, मन्त्रत्वकल्पनामात्रेण वा, मन्त्रवत् स्वरादि-
संस्कारेण वा, पदविभागात् त्रिगुणपाठेनापि वा, स्वयं रूपतः शक्तितश्च नैव मन्त्रो भवितुमर्हति । एवं ब्राह्मणवाक्यसङ्कीर्णो-
ऽपि पदविभागाभावे त्रिगुणपाठाभावेऽपि मन्त्रः न ब्राह्मणं भवति ।

एवं शब्दतः अर्थतश्च मन्त्रब्राह्मणयोः स्वरूपतः स्त्रीत्वपुंस्त्ववत् सर्वथा भेदो वस्तुसिद्धः । तस्मात् मन्त्रभागो विधिभाग-
श्चेति द्विधा विभक्तः सर्वोऽपि वेदः । तत्र मन्त्रभागः ' संहिता, ' विधिभागो ' ब्राह्मण ' चेति प्रतिपादितं पुरस्तात् ।

सोऽयं यथोक्तलक्षणविशिष्टो विधिमन्त्रात्मको ब्राह्मणसंहितासंज्ञको वेदग्रन्थो भेदेन सिद्धः सर्वत्र वेदेषु समानः एकरूपेण
प्रतिष्ठितः सुप्रसिद्धः । तत्र विधिमन्त्रात्मकयोर्ब्राह्मणसंहिताभागयोः ग्रन्थतोऽपि भेदेन संस्थितौ महद्विदं प्रमाणं यत्सर्व-
वपि वेदेषु समाना रीतिरिति प्रत्येतव्यम् ।

तत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सहैव त्रिगुणपाठ एव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणमित्यभ्युपगम्यमाने तैत्तिरीयसंहिता-ब्राह्मण-आरण्यक-
संज्ञकग्रन्थत्रयकलसस्य समग्रस्यापि यजुर्वेदस्य त्रिगुणपाठ आदरणीयो भवेत् । तैत्तिरीयसारस्वतपाठे तु प्रसिद्धयोः संहिता-
ब्राह्मणग्रन्थयोः आरण्यकस्य च यथोक्तविधिमन्त्रत्वलक्षणराहित्येन त्रिविपि ग्रन्थेषु मन्त्रब्राह्मणसाङ्कर्यात्, संहिताग्रन्थान्तर्गत-
स्यैव मन्त्रब्राह्मणभागस्य त्रिगुणपाठप्रवचनादिसत्वाच्च, संहितायाः संहितात्वं, ब्राह्मणग्रन्थस्य ब्राह्मणत्वं, चासङ्गतमिति वैषम्येन
सर्ववेदवैलक्षण्यं, तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदस्येति वेदितव्यम् ।

मैत्रायणीयसंहितायां तु इतोऽप्यस्ति कश्चिद्विशेषः संस्कृतः, तत्र दर्शपूर्णमासादियज्ञीयकर्मनुरोधेन पौरोडाशिकादिप्रकर-
णानां भेदेन तत्तन्मन्त्रैः सहैव तत्र तत्र प्रायः सर्वः तत्तद्ब्राह्मणभागोऽपि पठितः, तथा तस्य त्रिगुणपाठोऽपि प्रचलितः तस्मात्
तत्र मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठप्रवचनं सार्थकमेव । तथापि मन्त्रब्राह्मणयोः सङ्करः तथा आर्षेयाद्यनियमश्च तदवस्थ एव,
न हि तावता साहित्यपाठमात्रेण यातयामतादोषो निवर्तते । तैत्तिरीयसारस्वतपाठे प्रचलितः पाठक्रमः केन प्रमाणेन, केन वा
विधिना, केन वा यज्ञादिक्रमनियमेन, कथं कल्पितः, इति न ज्ञायते । नाप्येतत्पाठक्रमे प्रमाणान्तरं दृश्यते, येन तत् ज्ञातुं शक्यं
भवेत् । नापि तत्र सूत्रादिकं किञ्चिदस्ति प्रतिबोधकम् । तादृष्ये बौधायनादिप्रणीता काण्डानुक्रमणिकैव शरणम् । अपि
सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते इति च स्पष्टं वचनम् ।

तैत्तिरीयशाखाकथानकम्

सोऽयं सारस्वतपाठोपाहितः कृष्णयजुर्वेदः केनचिन्निमित्तेन याज्ञवल्क्येन वसितः, तथा तद्वसितं तमिमं वेदं वैशम्पायन-
शिष्याः तित्तिरीयो भूत्वा स्वीकृतवन्तः, तस्मात् सा शाखा तैत्तिरीयेति प्रथिता । तथा च विष्णुपुराणे तदितिहासः श्रूयते-

‘ एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ।

यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने । वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृह्सेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यश्च तस्याभूद् बभूरातः सुतो द्विज ॥ २ ॥

शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा । ऋषिर्यश्च महामेरौ समाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥

तस्य वै ससरात्रं तद्ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेनं मुनिगणैः समबोऽयं कृतो द्विजम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवोस्तदा । स्वस्त्रियं बालकं सोऽपि पदावृष्टमवातयत् ॥ ५ ॥

शिष्यानाह च मोः शिष्याः ब्रह्महत्यां परावृत्ते । चरध्वं मत्कृते सर्वं न विचार्यमिदं तथा ॥ ६ ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ७ ॥
ततः कुट्टो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महासुनिम् । मुच्यतां यस्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानकः ॥ ८ ॥
निस्तेजसा वदस्येतान्यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति समाज्ञाभङ्गकारिणा ॥ ९ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते सयोदितम् । समाप्यलं त्वयाऽधीतं यन्मया तादिदं द्विज ॥ १० ॥

पराशर उवाच-

इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजूंष्यथ । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥
यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजाः । जगृहुस्तितिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
ब्रह्महत्या व्रतं चीर्णं गुरुणा नोदितं तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥
याज्ञवल्क्योऽपि मन्त्रेण प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रणतः सूर्यं यजूंष्यभिलषातः ॥ १४ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच-

नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १५ ॥
इत्येवमादिभिरस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजीरूपधरः प्राह त्रियतामभिवान्छितम् ॥ १६ ॥
याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

पराशर उवाच-

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अथातयामसंज्ञानि यानि वेति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥
यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्याश्वाः स भवेद्यतः ॥ १९ ॥
छाखाभेदस्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । कण्वाद्यास्तु महाभाग याज्ञवल्क्यप्रकीर्तिताः ॥ २० ॥ इति

भागवते—

वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्याहःक्षपणाय गुरोर्व्रतम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यस्तु तच्छिष्यः आहांहो भगवन्क्रियत् । चरितेनारुषसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ २ ॥
इत्युक्तो गुरुः प्राह कुपितोऽपि ह्यलं त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ३ ॥
देवरातमुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददन्तुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ४ ॥
भूत्वा तितिरयो ब्रह्मन् तल्लोपतया ददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशकाः ॥ ५ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् छन्दस्यधि गवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्येऽर्कमीश्वरम् ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

ॐ नमो भगवते आदित्येत्यारभ्य अथातयामयजुःकाम उपसरामीति ।

सूत उवाच—

एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्तसादतः ॥ ७ ॥
यजुर्भिरकरोच्छाखाः दश पञ्च तथा विभुः । जगृहुर्वजिसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥ ८ ॥ इति
तत्र भवान् याज्ञवल्क्यः तादिदं सर्वं वेदतत्त्वं सूक्ष्मया दशा समीक्ष्य प्राप्तिद्वे तैत्तिरीयसारस्वतपाठे मन्त्रब्राह्मणसाङ्कर्यं तथा
आर्षेयाद्यनियमं चानुलक्ष्य वमनतः तत्परित्यागेन तपसा आदित्यप्रसादाच्छिष्यया धिया ब्राह्मणादिसाङ्कर्यरहितं आर्षेयादिपरिक्लृप्तं
कृत एव यातयामतादिदोषनिर्मुक्तं शुद्धं यजुर्वेदं लब्धवानिति एतावता महता प्रबन्धेन निर्गलितोऽर्थः ।

तत्र हि शुद्धयजुर्वेदे मन्त्रलक्षणोपेतः केवलं ऋग्यजुर्मन्त्रात्मकः चत्वारिंशदध्यायपरिमितः संहिताग्रन्थः, तथा ब्राह्मणलक्ष-
णोपेतः केवलं गणरूपः शतपथनामको ब्राह्मणग्रन्थश्चेति ग्रन्थद्वयमेवास्ति प्रसिद्धम् ।

तयोः मन्त्रब्राह्मणात्मकयोः संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः परस्परं साङ्कर्याभावात् आर्षेयादिनियमसत्त्वाच्च श्रुतत्वात् । अतएवा,

यातयामता च । एवमिह एतैर्निमित्तैः वाजसनेयिशाखायाः शुक्लत्वे सिद्धे, पारिशेष्यात् तज्जिमित्ताभावादेव तैत्तिरीयसारस्वत-
पाठस्य कृष्णत्वमिति अर्थात् सिद्धं भवति)

वेदस्य यातयामता

अथ केयं कीदृशी च यातयामता नाम, येन खलु वेदस्यापि दोषत्वमिच्छन्ति । प्रसिद्धं खलु गतरसानां जीर्णमुखादीनां
अन्नादीनां यातयामतादोषदूषितत्वम् । ' यातयामं गतरसं ' इति । ' जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयं ' इति अमरः
(३।१४।९) । वेदस्य तु स्वयंसिद्धस्यात्यन्तं पवित्रस्य कथं दोषप्रसक्तिः ? लोके तु अप्रसिद्धा तद्यातयामतेति किञ्चित्
शङ्कास्पदम् । उच्यते-भवति हि वेदस्यापि यातयामतादोषः आर्षेयच्छन्दोदेवताग्रजाननिमित्तः । तथा च छन्दोगब्राह्मणे
समाप्तातम्—

“ यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते, याजयति वा, ऽध्यापयति वा, यातयामा-
न्यस्य छन्दांसि भवन्ति स्थाणुं चर्च्छति, गते वा पात्यते, प्रमीयते वा, पापीयान् भवति, तस्मादेतानि
मन्त्रे विद्यात् ” इति ।

मन्त्राणां ऋषि-छन्दो-दैवत-ब्राह्मणादिज्ञानाभावे अन्नादेरिव वेदस्यापि यातयामतादोषः सम्भवतीत्यर्थः । एतेन तैत्तिरीय-
सारस्वतपाठे, ऋषिछन्दोदैवतनियमाभावात् अव्यवस्थितत्वात् तत्समीकरणासम्भवाच्च, युक्तं यातयामतादोषसत्त्वं, इति सोऽयं
ऋग्यजुर्नियम एव यातयामतायां प्रधानो हेतुरिति प्रत्येतव्यम् ।

अत एव तैत्तिरीयसारस्वतपाठक्रमे तद्दोषनिरसनशक्यतया ज्ञानमात्रेण तत्सम्भावनार्थं काण्डव्यादिविभागेन ब्राह्मणादि-
वचनासिद्धः आर्षेयपाठक्रमः समुद्भूतः बौधायनप्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैः । तथा च काण्डानुक्रमणिका । “ अपि सारस्वते
पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते । ” इति प्रतिज्ञाय प्राजापत्यादिपञ्चकाण्डानि उपदिष्टानि । अत एवास्य तैत्तिरीयसारस्वतपाठ-
स्य यातयामतादोषदूषितत्वात् तत्परित्यागेन याज्ञवल्क्यः अयातयामं शुक्लं वेदं तपसा प्राप्सवानिति प्रतीयते ।

अत्र यथा विरुद्धजातीयानेकरसादिसांकर्येण क्लृप्तं, अत एवारुच्या अपाचनादिना कारणान्तरेण वा वमितं, वमनतः
उदराग्निर्गतं अन्नादिकं तित्तिरिः पक्षिविशेषः स्वजीवनार्थं शुद्धपदार्थान्तरसम्पादने सामर्थ्याभावेन अलसः, अतः तस्मिन्
वमितान्ने लोलुपः सन् तज्जक्षति । तथैव वैशम्पायनशिष्या अपि याज्ञवल्क्येन यातयामतादोषदूषितत्वाद्दमितं तत्र अरुच्या
वमितं वमनवत् परित्यक्तं तैत्तिरीययजुर्वेदं, स्वातन्त्र्येण तपसा शुद्धवेदान्तरप्राप्तिसामर्थ्याभावेन तल्लोलुपाः सन्तः, अविचार्यैव
सहसा स्वीकृतवन्तः इत्युच्यते ।

‘ भूत्वा तित्तरयो ब्रह्मन् तल्लोलुपतया ददुः ’ इति स्पष्टार्थवचनात् । तस्मात् तित्तिरिवद् वमितग्रहणवृत्तयः इति तित्ति-
रिवृत्तयः सन्तः ते तित्तिरयः, तदुदितानुवादिनस्तदनुयायिनस्तैत्तिरीया इति वक्तव्यमापतति ।

याज्ञवल्क्येनाधीतस्य शब्दराशेर्यजुर्वेदस्य वमनं तु पुनरनुच्चारणप्रतिज्ञापूर्वकं परित्यागरूपं आन्तरं सूक्ष्ममेव, न तु अन्ना-
दिकमिव बाह्यं स्थूलं, येन वैशम्पायनशिष्यैः पक्षिरूपेण तित्तिरिभावेन तद् भक्ष्येत, अथवा येन तद्वमितवेदस्य भक्षणार्थं
वैशम्पायनशिष्याणां साक्षात्तित्तिरिपक्षिरूपग्रहणप्रसङ्गः समापद्येत । तथा वैशम्पायनशिष्याणां तित्तिरिभावोऽपि वमितग्रहण-
लोलुपतारूप एव भवितुमर्हति, न तु साक्षात्तित्तिरिपक्षिरूपतापत्तिः, येन याज्ञवल्क्येन वमितो वेदः तित्तिरिभक्षणार्हः
अन्नादिवत् स्थूलः स्यात् । एवं तद्वमितवेदभक्षणमपि अन्यपरित्यक्तवेदस्वीकाररूपमेवेति निश्चितोऽर्थः ।

एवं तित्तिरिपक्षिवृत्तिमात्रेण याज्ञवल्क्यपरित्यक्तवेदग्रहणरूपेण ते तैत्तिरीया अभवन्निति सर्वं सम्पद्यते । एतेन तदर्थं प्रद-
र्शितः पौराणिकः इतिहासः अर्थवाद एवेत्युक्तं भवति ।

आचार्यः तित्तिरिः

वस्तुतस्तु एतच्छाखाप्रवर्तकः तित्तिरिनामकः कश्चिदाचार्य एव, येन तज्जाज्ञैषा शाखा प्रसिद्धा, यथा वेदान्तरे शाकल-
शाकलकाण्वमाध्यन्दिनादयः ह्येषेव प्रतीयते । तथा च काण्डानुक्रमणिकायां तैत्तिरीयशाखाप्रवर्तकः प्रसिद्धाः ।

“ वैशम्पायनो यास्कायैतां शाखां प्राह पैङ्गये । यास्कः पैङ्गिस्तित्तिरये उखाय प्राह तित्तिरिः ॥
 उखःशाखामिमां प्राह आत्रेयाय यशस्विने । तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयी इति प्रोच्यते ॥ इति
 अत एव चरणव्यूहपरिभाषायां शौनकोक्तिः सङ्गच्छते ‘ तत्र तैत्तिरीयकानां द्विर्भेदा भवन्ति, ‘ औख्या खाण्डिकेयाश्चेति ’
 “ तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति, कालेया शाव्यायनी हिरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तम्बी चेति ” (च० प० सूत्रे)
 तथा “ आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी भारद्वाजीति ” अत्र कालेया शाव्यायनीति द्वे मूलोक्ते,
 तयोः स्थाने बौधायनी औधेया इति बोध्ये, इति तन्नाष्ट्ये च बह्विखितम् ।

तैत्तिरीयशाखायाः मन्त्रपरिमाणादिकम्

‘ तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राणि ’ इति चरणव्यूहपरिभाषासूत्रे उक्तं, तत्परिमाणं च भाष्ये वर्णितम्-
 काण्डास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकाश्चतुः । चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् ॥ १ ॥
 एकपञ्चाशदधिकाः सङ्ख्याः पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका ॥ २ ॥
 लक्षैकं तु द्विनवति सहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षरमुच्यते ॥ ३ ॥
 लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ठ्याधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥
 अस्यार्थः भाष्योक्तः- काण्डाः ७; प्रश्नाः ४४; अनुवाकाः ६५१; पञ्चोनाशो पञ्चाशतो २१९८; पदानि १९२९०; अक्ष-
 राणि २५३८६८; इति संहितायाः ।

शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥
 इति ब्राह्मणे वाक्यसङ्ख्या १९४८८ इति ।

अत्र संहिता-ब्राह्मण-आरण्यकं चेति ग्रन्थत्रयविशिष्टस्य समग्रस्य तैत्तिरीययजुर्वेदस्य सम्प्रकाण्डाः भवन्ति, ४४ प्रश्नाः;
 ६५१ अनुवाकाः; २१९८ पञ्चाशतीः; १९२९० पदानि च केवलं संहिताग्रन्थस्येति ज्ञेयं, वाक्यानि तु ब्राह्मणग्रन्थस्यैव ।

अत्र ऋग्यजुर्मन्त्रपरिमाणं नोक्तम् । न तु संहिताग्रन्थमात्रे यजुर्वेदः सम्पूर्णः । ब्राह्मणारण्यकयोरपि ऋग्यजुर्मन्त्राबाहुल्य-
 सत्वात् । तत्परिमाणं काण्डविभागे औपेयपाठे प्रपञ्चते । ‘ तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राणि ’ इति परिमाणं तु समग्र-
 यजुर्वेदस्यैव भवितुमर्हति । तत्र ऋचां परिमाणं पृथक् नोक्तम् । नापि तत्केवलानां यजुषाम् । ऋग्यजुःसामान्येन अष्टादश-
 सहस्राणि, यजुषि यजुर्वेदमन्त्राणि भवन्तीत्यर्थः । शुक्लयजुर्वेदे तु ऋग्यजुर्विभागेन परिमाणं दर्शितम् । तत्रापि नियतरूप-
 त्वात् ऋनामेव सङ्ख्यापरिमाणं स्पष्टम् । तदतिरिक्तानां यजुष्वामिति पारिशेष्यात् सिध्यतीति तदपि न पृथग्दर्शितं यजुः-
 परिमाणम् ।

द्वे सहस्रे शते न्यूनं मन्त्रे वाजसनेयके । ऋगणः परिसङ्ख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च ॥

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्याधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं सवालखिल्यं
 सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् । इति (च० प० सूत्रम्) एवं शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयीसंहितायां ऋज्जान्त्राः १८०० ।

तैत्तिरीयसारस्वतपाठेऽवान्तरविषयविचारः

सारस्वतपाठे संहिता-ब्राह्मण-आरण्यकेषु त्रिविधेषु पञ्चाशत्पदेषु विरामः (पञ्चाशतिः), प्रतीकपाठः, प्रतीकमात्रस्य
 पदकमादिपाठश्च, ऋग्यजुर्मन्त्रयोः सङ्कलनविभागेन, मन्त्रानुष्ठाः, ऋज्जान्त्रेषु पादादिनियमातिक्रमः, ऋचां छन्दोनियमभ-
 ज्जेन मन्त्रविभागनियमातिक्रमः, औपेयानियमः, तेन च यथाशास्त्रं तदध्ययनाशङ्क्यता चेत्येवमादयो बहवो विषयाः सन्ति
 विचारणीयाः, ते च क्रमशः विचार्यन्ते ।

पञ्चाशत्पदेषु विरामः

विशार्थिनामध्ययनादिसौकार्यार्थं दीर्घेऽनुवाके पञ्चाशत्पदेषु विरामः कल्पितः, तस्य च पञ्चाशदिति संज्ञाऽपि प्रसिद्धा ।

तादृशाः पञ्चाशत्तः २१९० सम्पीयुक्तं पुरस्तात् । तत्र कचिद् यजुर्मन्त्रमध्ये, कचिद् ऋग्वेदमध्ये, कचिद् उपनिषद्गोविन्दा-
पद्योर्मध्येऽपि, स पञ्चाशद्विरामो भवति । तद्यथा यजुर्मन्त्रमध्ये पञ्चाशत्—

‘ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्षथा मा त्वा हिंसिषम् । ’ (तै० सं० १।१।४।७) इत्यस्य
यजुर्मन्त्रस्य मध्ये ‘ मा त्वा (१) हिंसिषमुक्त्वा । ’ इति विरामः क्लृप्तः, अध्ययनादौ पञ्चाशत्पदेषु विरामेणैव पाठ-
क्रमः, विनियोगे तु ‘ मा त्वा हिंसिषम् ’ इति एतदन्तमेव, यजुर्मन्त्रानुवचनमस्ति ।

तच्च ‘ पुरोडाशान्प्रेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे० मा त्वा हिंसिषमिति ’ नौधायनसूत्रे विधानात् ।
तथैव ‘ अपहृतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै व्रजं (१) गच्छ गोस्थानम् । ’ इत्यत्र ‘ व्रजं गच्छ गोस्थानम् ’ इति
यजुर्मन्त्रः । (तै० सं० १।१।२।८-९), एवमेव सहस्रशः स्थानेषु विद्यते । अथ ऋग्वेदमध्ये पञ्चाशत्—

‘ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ’ इतीयष्टक् (तै० सं० १।२।३।४) प्रसिद्धा, तत्र ‘ त्वं
(१) यज्ञेष्वीड्यः ’ इति पञ्चाशत्पदविरामः । ‘ यो नो दूरे अघशंसः (१) । स ते (२) जानाति सुमतिं यविष्ठ ।
घावाता जरतां (३) इयंगीः । महो रुजामि (४) बन्धुता वचोभिः । नाह (५) देभुः । स नो विवा (६) स
रिषः पातु नक्तम् । (तै० सं० १।२।१।३, ६, ८, ११, १३, १६) इत्यादिषु सहस्रशः स्थानेषु विद्यते । उपसर्गक्रियापद्योर्मध्ये
पञ्चाशद्विरामः ‘ इषमूर्जमहमित आ (१) दद क्रतस्य धाम्नो अमृतस्य योनेः । ’ (तै० सं० ४।२।७।४) इत्यत्र ‘ आ ददे ’ इति
योगः । ‘ निर्वपामि महीनां पयोऽसि ’ इत्यत्र (तै० सं० १।१।१०।११) निः (२) वपामि । इति विरामः । एवं द्वयोर्ऋग्वेद-
मन्त्रयोः सङ्कलनम् । (तै० सं० १।२।१।४-५) ‘ इदं विष्णुः ’ पदम् । ‘ समूढमस्य (१) पांसुरा हरावती । ’ इति पाठः ।

अत्र यजुर्मन्त्राणां पादाक्षरादिनियमाभावात् यत्रकुत्रापि विरामे यजुर्मन्त्रद्वयसङ्कलनेऽपि न दोषः इति केषांचित्समा-
धानम् । ऋग्वेदमन्त्राणां तु पादार्धार्चादिमन्त्राण्यत्र मध्ये एव यत्रकुत्रापि विरामः अन्यत्र वेदेषु न श्रुतः ।

“ पृच्छोऽर्धर्चशो नवानमिति ” पाठे उपदेशादौ यज्ञादिविनियोगेऽपि पादोऽर्धर्चं च अन्ते विरामः शास्त्राविहितः; तेन
ततोऽन्यत्र पादमध्ये यस्मिन्कस्मिन्पदे विरामः पाठसौकर्यार्थं क्लृप्तोऽपि अशास्त्रीय एवेति सिध्यति ।

पादार्धर्चक्रगादिविभागमन्त्रेण अन्यथा विभागेन वेदमन्त्राणां विनियोगं अध्ययनं वा कर्तुं नास्ति कस्याप्याधिकारः ।
“ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पृच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमिति ” (तै० आ० २।११) ब्रह्मयज्ञादिषु
तथैव विधानात् । तस्माद्यथाशास्त्रमेव ऋग्वेदयजुर्मन्त्राणां विभागेनैव अध्ययनं तथा विनियोगादिकं च युक्तमित्युच्यते । यजुर्वेदे
गद्यरूपेण यजुर्मन्त्राणां अविभागेन पाठपद्धतेः । ऋचामपि स एव न्यायो यजुर्मन्त्रपङ्क्तिमध्यपातित्वेन आपतितः ।
ऋग्वेदयजुर्मन्त्रान्तरेण कचिद् ब्राह्मणवाक्येनापि सङ्कलनप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु यजुषामपि मन्त्रविभागेनैव अध्ययनादिषु नियमे
आदरणीये युक्ते सति, ऋचामपि तादृश एवानियमः सम्प्राप्तः सङ्कलनेन सह पाठमान्त्रेणेति शोचनीयमेवेदम् ।

मन्त्रप्रतीकपाठः

सारस्वतपाठक्रमे पूर्वं एकदा आनुपूर्व्येणागतानां द्वित्राणां बहूनां वा मन्त्राणां उत्तरत्र विनियोगावसरे पुनः पठितव्यानां
ज्ञापनार्थं मन्त्रप्रतीकमात्रं यत्र पठ्यते, स प्रतीकपाठः ।

तद्यथा— ‘ आप्यायस्व सं ते । ’ ‘ त्वं नो अग्ने । स त्वं नो अग्ने । ’

‘ उदु त्वं चित्रम् । ’ ‘ इमं मे वरुण तत्त्वा यामि । ’

इत्यादयः प्रतीकपाठाः शतशो विद्यन्ते । तत्र तावन्मात्रस्य प्रतीकस्य मन्त्रत्वाभावात् प्रतीकमात्रपठनं निरर्थकमेव ।
ज्ञापनमात्रार्थमेव तत्र तत्प्रतीकपठनमिति चेत्, तावन्मात्रस्य पदक्रमादिपठनमकिञ्चित्करमेव । प्रतीकमात्रस्यैव पदक्रमादिपठन-
पद्धतिरस्ति । अथाध्ययनमात्रे तथा पठितेऽपि, प्रयोगे समग्रमन्त्रपाठोऽस्ति तस्मात्त दोषः इति चेत्, तदप्यसङ्गतमेव “ यं यं
क्रतुमधीते तेन तेनास्थेयं भवति ” इति श्रुतेः, स्वाध्यायाध्ययने ब्रह्मयज्ञादौ च तत्तद्यज्ञीयमन्त्रपठनमात्रेण तत्तद्यज्ञानेपाति-
दर्शनात् । यथा ऋग्वेदे तु समानरूपेण पठितानामृचां पदपाठे गणन्तपाठो न शास्त्रीयः, तावन्मन्त्रावयवविक्षेपेदात्, तथा
प्रतीकमात्रपाठोऽपि न शास्त्रीयः ।

ऋग्वेदेऽपि गणन्तपदपाठोऽशास्त्रीयः

ऋग्वेदे गणन्तपाठः— ऋक्संहितायां पूर्वं कस्मिंश्चिन्मन्त्रे समानानुपूर्व्येण आगतानां त्रयाणां पदानां ततोऽप्यधिकानां वा पदपाठे उत्तरत्र पुनः तथैव पाठे तावन्मात्रस्य परित्यागेन मन्त्रशेषपाठ एव गणन्तपाठः इत्युच्यते । क्रमपाठे तु स गणन्तपाठः संहितारूपेण पठ्यते । पदपाठे एव गणन्तपाठोपहितः तावान् मन्त्रावयवो लुप्यते । यदि पदपाठः शास्त्रीयस्तर्हि गणन्तपाठः अध्ययनपरम्पराप्राप्तोऽप्यशास्त्रीय एव । तत्र तावन्मन्त्रावयवलोपात् । यत्र वेदमन्त्रेषु स्वरवर्णमात्रालोपादिः स्वल्पोऽप्यपराधो महतेऽनर्थाय कल्पत इति वदन्ति, तत्र पदपादादिलोपव्यत्यासाद्यपराधः कथमक्षम्यो न भवेत् ?

‘ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ’

इति वेदाङ्गशिक्षोपदेशः प्रसिद्धतरः । संहिता-पद-क्रमरूपस्य स्वाध्यायस्य शास्त्रीयत्वं च श्रुतिसिद्धं, तच्च यथाशास्त्रमेवादरणीयम् । तथा च त्रिगुणपाठानुवचनमनुश्रूयते— ‘ अथातो निर्भुजप्रवादाः० यद्धि सन्धिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपं, अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृणस्य, अथ उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति ’ इति (ऐ० आ० ३।३) । तत्र द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वा यः सन्धिः तस्याविच्छेदेनाध्ययनं तन्निर्भुजं संहितापारायणम् । द्वयोः पदयोः सन्धिराहित्येनोच्चारणं प्रतृणं पदपारायणं, निर्भुजं प्रतृणं चैतदुभयमन्तरेण, न केवलं निर्भुजं, न केवलं प्रतृणं, एतादृशं क्रमपारायणं भवति । तथा फलकामनाभेदेन संहितादिपारायणमपि विहितम् । ‘ अज्ञाद्यकामो निर्भुजं प्रब्रूयात्, स्वर्गकामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेण ’ इति (ऐ० आ० ३।३)

एवं यथाशास्त्रमध्येतव्ये वेदे मन्त्राणां त्रिविधेऽपि पाठे ‘ गणन्तपाठः, प्रतीकपाठः, अनुषङ्गादिपाठश्च, ’ कथं शास्त्रीयतामर्हेत् ? कथं च पुनः फलाय कल्पेत ?

गणन्तपाठः— ‘ इन्द्रा याहि चित्रभानो० अष्वीभिस्तना पूतासः ॥ ’ ‘ इन्द्रा याहि धियेषितः (ऋ० १।३।४-५) इत्यत्र ‘ अष्वीभिः तना पूतासः० । धिया इषितः ’ इति पदपाठः । ‘ तस्मा इन्द्राय गायत ’ इति पादलोपेन गणन्तपाठः ‘ शुनं हुवेम ’ इत्यादि मन्त्रलोपेनापि । एवं सहस्रशः स्थानेषु दृश्यते । एतेन ऋग्वेदे या पदसङ्ख्याऽभिहिता सा गणन्तपाठे लुप्तानां पदानां अग्रहणेनैव परिगणितेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सर्वेषां पदानां परिगणनैव युक्ततरा । तस्मात् गणन्तपाठे, ऋग्वेदे पदपाठे, तैत्तिरीयसंहिताप्रतीकपाठे च समग्रा एव मन्त्राः अध्येतव्याः शास्त्रवृत्तयै इत्येव युक्तम् । एतेन तैत्तिरीयके अनुषङ्गमन्त्रपाठोऽपि व्याख्यातः ।

अनुषङ्गमन्त्रविचारः

तैत्तिरीयसंहितापाठक्रमे तावत् एकस्मिन्मन्त्रे श्रुतस्य कस्यचिद्भागस्य यज्ञादिविनियोगार्थं मन्त्रान्तरेकदेशानुयोजनमेवानुषङ्गः । तद्यथा— ‘ या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽग्रं वचो अपावधी त्वेषं वचो अपावधी स्वाहा ’ इति पाठः, (तै० सं० १।२।११।५-७) तत्र ‘ अयाशया, रजाशया, हराशया, ’ इति पदत्रयमात्रं विशेषेण नाम एतेषां त्रयाणां पदानां प्रत्येकस्मिन्मन्त्रे मध्ये योजनेन पृथक् त्रयो मन्त्रा भवन्ति । तत्रापि प्रथमे मन्त्रे ‘ या ते अग्नेऽयाशया० ’ इत्यतः ‘ तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा ’ इत्यन्तो मन्त्रशेषो योजनीयः । तथा द्वितीये मन्त्रे ‘ रजाशया ’ इत्यस्य आदौ ‘ या ते अग्ने ’ इति पदत्रयं, तथा अन्ते च ‘ तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा ’ इति च योजनीयम् ।

तृतीये तु मन्त्रे पूर्वत्र पठितं ‘ या ते अग्ने ’ इति पदत्रयं ‘ हराशया ’ इत्यस्य पूर्वं योजनीयम् । तेन ते त्रयो मन्त्राः सम्पद्यन्ते । त एते त्रयो मन्त्राः सोमयागे त्रिषु दिनेषु उपसन्नमके आहुतिरूपे कर्मणि प्रत्येकशो विनियुक्ताः ।

तथा च सूत्रम्— ‘ आज्यस्थाल्याः सुवेणोषहत्य प्रथमामुपसदं जुहोति ’ या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽग्रं स्वाहा ’ इति (बौ० श्रौ० सू०) एवं एकैकस्मिन् दिने एकैकेन मन्त्रेण उपसद्धोमो विहितः—

‘ तिष्ठ उपसद् उगौति ’ इति च ब्राह्मणम् (तै० सं० ६।२।३।७) ‘ मध्यमामुपसदं जुहोति० उत्तमामुपसदं जुहोति ’

इति च सूत्रम् । मीमांसितं चेदं जैमिनिना, ' अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् । ' इति (जै० सू० २।१।४८)

या ते अग्ने रज्येध्याहारोऽनुषङ्गम् । तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥ इति पूर्वपक्षः

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषङ्गजनम् । अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥

इति च सिद्धान्तः । एतमनुषङ्गेनैव मन्त्रत्रयस्य सिध्या तथा साधनेनैव तद्विनियोगो निर्णीतः । अन्यथा पाठक्रमानुसारेणो-
चरितास्ते न मन्त्राः नापि विनियोगार्हाश्च भवन्तीत्यर्थास्तिष्यति ।

अत एव शुक्लयजुःसंहितायां एते त्रयोऽपि मन्त्राः विनियोगानुसारेण मन्त्रमर्यादानुरोधेन पृथगेव पठिताः । तथैवान्ये सर्वेऽ-
पि अनुषङ्गमन्त्राः यथाशास्त्रं पाठक्रमे एवाध्ययनौचित्येन पृथक् पृथगेव पठिताः । तस्माद्व्यक्ति तत्र एतद्विषयकर्मासाव-
श्यकतेति न पुनर्वक्तव्यम् ।

‘ या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा । , ‘ या ते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा । ’

‘ या ते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा । ’ इति । (वा० य० ५।८)

एवमेवान्यत्रापि ‘ चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ’ (तै० सं० १।२।१।१२-१४) । इत्यत्र अनुषङ्गेनैव मन्त्रत्रयसाधनेन तद्विनियोगो विहितः । तदपि
मीमांसितम् ।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ । चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषङ्ग्यते । इति पूर्वपक्षः
करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति । मन्त्रत्रयेऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुषङ्ग्यते । इति सिद्धान्तः

अत्र ‘ चित्पतिस्त्वा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ ‘ वाक्पतिस्त्वा पुनात्व-
च्छिद्रेण० रश्मिभिः ॥ ० ॥ ‘ देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण० रश्मिभिः ॥ ३ ॥ इति त्रयो मन्त्राः सम्पद्यन्ते

शुक्लयजुर्वेदे एकएव मन्त्रः-- ‘ चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु ’ इति (वा० य० ४।४)

एवं शतशः अनुषङ्गमन्त्रा विद्यन्ते । तेषु केचिदेवात्र प्रदर्श्यन्ते आर्षेय काण्डपाठे तु सर्वेऽप्यनुषङ्गमन्त्राः यथाशास्त्रं पृथगेवो-
ल्लिख्यन्ते । अत्र तु ग्रन्थबाहुल्यमिया सङ्क्षेपतोऽल्लिखितम् ।

केचिदनुषङ्गमन्त्रविशेषाः

‘ विदेरग्निर्भो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे
अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा० तेन त्वाऽऽदधे ’ इति (तै० सं० १।२।१।२५)

अत्र ‘ द्वितीयस्यां ’ इति पदस्य आदौ ‘ विदेरग्नि० यो ’ इति मन्त्रभागः तथा अन्ते ‘ अस्यायुषा० तेन त्वाऽऽदधे ’
इति योजनेन द्वितीयो मन्त्रो भवति-- ‘ विदेरग्नि० ’ इत्यादिपूर्वभागमात्रयोजनेन ‘ यस्तृतीयस्यां ’ इत्यादिना तृतीयमन्त्रो
भवति ।

‘ विदेरग्निर्भो नामाग्ने अङ्गिर इति त्रिहंरति ’ इति च ब्राह्मणम् (तै० सं० ६।२।७।४)

‘ गोष्ठं मानिर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाह० सम्मार्जिम, वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मानिर्मृक्षं
वाजिर्नां त्वा सपत्नसाही० सम्मार्जिम । ’ (तै० सं० १।१।१०।३-६)

अत्र ‘ वाचं प्राणं, चक्षुः श्रोत्रं, प्रजां योनिं, ’ इत्येतैः सह ‘ मानिर्मृक्षं ’ इत्यादि मन्त्रशेषयोजनेन चत्वारो मन्त्रा
भवन्ति । ते च ‘ अथ स्रुवं सम्मार्ष्टि ’ अथ जुहं, अथोप्रभृतं, अथ भुवाम् ’ इति सुवादि सम्मार्जने विनियुक्ताः ।
तथा च ‘ स्रुचः सम्मार्ष्टि ’ इत्यादि ब्राह्मणम् (तै० ब्रा० ३।३।१)

‘ शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुवे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्ने-
धाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि ’ इत्यत्र त्रयो मन्त्राः (तै० सं० १।१।१०।२१-२३)

रुद्राध्याये ‘ सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ’

इत्यस्मिन्नुवाके-उत्तरत्र पठितानामष्टानां अर्धर्चानां प्रत्येकशः ‘ तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ’ इति

अर्धचौबोजनैर् दशमन्त्रा भवन्ति । ' अस्मिन्महत्पर्यवे, नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः, नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवः रुद्रा, ये वृक्षेषु, ये भूतानां, ये अत्रेषु, ये पथां, ये तीर्थानि प्रचरन्ति । ' इति तेऽष्टार्धर्चाः । एतेषां मन्त्राणां ललाटादिस्थानेषु न्यासो विहितः महान्यासकल्पे । ' नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः० जम्भे दधामि । ' इत्यत्र त्रयो मन्त्राः प्रसिद्धाः । (तै० सं० ४।५।११।१२-१४) । शतरुद्रीयं जुहोति० तिष्ठ उत्तरा आहुतीर्जुहोति, या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति । ' इति च ब्राह्मणम् । (तै० सं० ४।५।३) ' नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः० ' ' नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्यो दश प्राचीः० ' ' नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः० ' । इति मन्त्रत्रयानुक्रमः । रुद्राध्याये एवं मन्त्रविभागः पाठक्रमे कथञ्चिदपि ज्ञातुं न शक्यः, रुद्राभिषेकादौ केचिद्विद्वांस एवैव पठन्ति, सामान्याः वेदाध्यायिनोऽपि पाठक्रमानुसारेणैव रुद्राभिषेकादिकं कुर्वन्ति ।

एवं निर्दिष्टानामनुष्ठानमन्त्राणां ' तिस्र उपसद उपैति ' इत्यादि ब्राह्मणवचनात् तत्तत्सूत्राच्च एते त्रयो मन्त्राः मन्त्रा इति विज्ञाते विनियोगे तथैव परिकल्पयितव्ये च अवशिष्टे विनियोगानुसारेणैव यथाशास्त्रं मन्त्रविभागेन पठनमेव युक्तमिति सप्रमाणं सयुक्तिकं भवति ।

अस्मिन्विषये प्रतिपादितं खलु पुरस्तादेव सारस्वतेतिहासे सारस्वतपाठनिर्णये ब्राह्मणा निर्णीतम् ' सारस्वतो वेदपाठः सारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः, अन्यथाऽध्ययनफलं नास्तीति, ' तथा- ' सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो भवतीति च ' सत्यं निर्णीतं ब्रह्मदेवेन- तथापि न हि तत्र प्रमाणं किञ्चिदस्ति श्रुत्यादिकम् । नापि तत्प्रमाणविमर्शपूर्वकं निर्णीतम् । अपि तु ' स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेत्येव ' समाहितम् ।

वस्तुतस्तु स्वाध्यायाध्ययनमेव प्रधानो विनियोगः सर्वेभ्यः प्रथमः । ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः । ' इति च श्रुतिविहितः । ब्रह्मयज्ञादिरूपश्च ।

' अहरहः स्वाध्यायमधीयीत, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं ' इति श्रुतेः ' स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च ' इति स्मृतिः । अपि स्वाध्यायाध्ययनस्यापि यज्ञत्वोपदेशेनैतदेवोद्बलयति । ' नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषां मन्नं वातो वर्षमिषवः ' इत्यस्य पदसमूहस्य न मन्त्रत्वमस्ति, येन तावन्मात्रपाठेनापि रुद्रयागः ब्रह्मयज्ञश्च सम्पद्येत । नाप्येतद् विधिरूपं ब्राह्मणारम्भकं वाक्यजातं विनियोगे तु मन्त्रावयवरूपेणानुपकृत्वात् । ' यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्येष्टं भवति ' इति श्रुतेः अध्ययनमात्रेणापि यज्ञसिद्धिर्निर्देशात्, अनुषङ्गे प्रतीके, गणन्ते च पाठे, तत्तन्मन्त्रावयवलोपेन यज्ञलोपस्यापरिहार्यत्वात् । एवमिह सारस्वतपाठे द्वित्रेषु त्रिचतुरेषु वा अतिदीर्घेषु मन्त्रेषु एकरूपेणैव पठितव्येषु अनुषङ्गे प्रतीक-गणन्तादिषु पाठनादिलाघवाय मन्त्रैकदेशसङ्कोचेन सूत्रवत् संक्षेपतः सङ्ग्रहितमेवेत्युच्यते । एवं सङ्ग्रहणेन पाठप्रवचनार्थं केवलं पाठक्रममन्तरेण श्रुत्यादिकं प्रमाणं न विद्यते ।

अथ पाठबलात् तथैवाध्ययनं श्रेयस्करं, विनियोगे तु अनुषङ्गादिनां यथाशास्त्रं मन्त्रोच्चारणं, इत्येव युक्तमिति चेत्, विनियोगे तथा उच्चारणीये तस्यैव मन्त्रत्वे सिद्धे च, अध्ययनमात्रे पाठक्रमे एव अन्यथा पठनीयो वेद इति को हेतुः ? अन्यलाघवं अतिदीर्घमन्त्रपठने अधिककालव्ययाभाव एव तत्र हेतुरिति चेत्, इन्त भोः तदिदमसिसाहसप्रयुक्तं बालसम्मोहनवचनमिव आभासमात्रम् । अपि च ' ब्राह्मणेन निष्कारणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ' ' अज्ञाद्यकामो निर्भुजं प्रवृत्त्यात्, स्वर्गकामः प्रतृण्णं, उभयकाम उभयमन्तरेण ' इति च श्रुतिविनिधानात्, निष्कामतो ज्ञानार्थं, विशिष्टकामतोऽभीष्टसिद्ध्यर्थं च, यथाशास्त्रमनुवर्तनीये स्वाध्यायाध्ययने, तत्र दीर्घमन्त्रपठने को नामातिभारः ? किञ्च तत्रालस्यं ? कथं च तत्र वृथैवाधिककालव्ययादिवृत्तिश्च समुदेति ? पाठप्रवचनप्रवृत्तानां विदुषां चेति न ज्ञायते ।

यदि खलु पाठक्रमेण मन्त्रविनियोगात् न यज्ञादिसिद्धिः, नापीष्टसिद्धिः, प्रत्युतानर्थप्रसङ्गश्चेति शास्त्रज्ञैरभ्युपगम्यते । यदि च अत्यल्पेन स्वरलोपमात्रेणाध्यपराधं न सहन्ते, तत्र साक्षात् मन्त्रावयवहीनेऽपि कथं चक्षुर्निमील्य मनः समाधीयते शास्त्रज्ञैर्बैदिकमंपरायणैरिति चिरं शोचनीयमेवैतत् !!!

वस्तुतस्तु सारस्वतपाठक्रमे यत्खलु अध्ययने सुकरमिति सम्प्रति गण्यते, तदेतदेव कठिनतरं अनुष्ठाने, अर्थज्ञाने च, अनुषङ्ग-मन्त्रकल्पनागौरवात्, आर्षेयपाठे काण्डविभागेन समग्रमन्त्रपठनादिकं तु आदौ अध्ययने किञ्चित् कठिनमिति दृष्टमपि, उत्तरत्र अनुष्ठानेऽर्थज्ञाने च सुकरमिति प्रशस्यते, 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । यत्तदग्रेऽमृतमिव परिणामे विषोपमम्' इति न्यायात् । तथा ऋषिभिर्दृष्टानां मन्त्राणां यथाश्रुतमेवाध्ययनं युक्तम् । तादृशं दर्शनं तु मन्त्ररूपेणैव भवितुमर्हति । अन्यथा विनियोगे तत्कल्पनायां ऊहवाक्यानामिव अनुषङ्गादिमन्त्राणामपि मन्त्रत्वमेव भवेत् । तस्मात् एतावन्मीमांसादिशास्त्रार्थेन पाठक्रमादव्यत्यासतः विनियोगे अर्थवत्तायै मन्त्राणामन्यथाऽनुषङ्गादिप्रयासप्रसङ्गादपि विनियोगानुसारेण यथाशास्त्रं मन्त्र-संयोजनेन सिद्धमन्त्राणामेवाध्ययनं श्रेयस्करमित्युच्यते । तेनैव यथाश्रुतं यथाऽधीतमेव विनियोगादौ विशेषतः आनुकूल्येन अर्थवत्तायै कल्पेतेति । अत एव शुक्लयजुर्वेदे अनुषङ्गादिमन्त्रशोधनेन तादृशानर्थप्रसङ्गो दूरीकृतः तत्रभवता याज्ञवल्क्येनेति गम्यते । अत्रायं कश्चित्पुनर्विचारप्रसङ्गः समयापतितः—

केचिदाहुः— अध्ययनमात्रार्थमेवायं सारस्वतपाठक्रमः क्लृप्तः, न तु विनियोगार्थं, तेन पाठक्रमानुरोधेनाध्ययनेऽपि विनि-योगावसरे यथाशास्त्रमेव मन्त्रान् प्रयुज्जन्ति सर्वेऽपि वैदिकाः । तेन च परम्परागतः पाठक्रमोऽप्याहतः स्यात्, तथा विनियोग-क्रमोऽपि न परित्यक्तो भवतीति ।

अपि च गुरुचरित्रादिप्राचीनप्रासादिकग्रन्थेऽपि अस्य सारस्वतपाठस्यैवोद्धृतत्वात्, तथैव चिरात्प्रचलितं पूर्वोच्चार्योपदेश-परम्परासमागतं प्राचीनं तमिमं सारस्वतपाठं परित्यज्य, नूतनं पाठक्रमं परिकल्पयितुमयुक्तम् । एवं सति किमिति सारस्वतपाठ-क्रमपरिवर्तने एतावान् आग्रहः समाश्रीयते, इति किञ्चिद् विचारास्पदम् ।

अत्रोच्यते—आपाततः तदेतत्सत्यमित्येवावभासते, तथापि सारस्वतपाठाभिमानमात्रेण एतादृशपाठक्रमानुरोधेन च कश्चित् ऋक्पादातिमर्यादातिक्रमणं, कश्चित् छन्दोनियमातिक्रमेण मन्त्रविभागनियमातिक्रमणं च, विनियोगेऽपि पाठबलादेवापातितम्, तद्यथा ऋक्पादनियमातिक्रमः—

‘सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां मर्यः । न योषामभ्येति पश्चात् ।’ इति (तै० ब्रा० २।८।७)

‘तिष्ठाहरी रथ आयुज्यमाना याहि । वायुर्न नियतो नो अच्छ ।’ इति (तै० ब्रा० २।७।१३)

‘तमुस्तोतारः पूर्य यथा विद् ऋतस्य । गर्भं हविषा पिपर्तनं’ इति (तै० ब्रा० २।४।३)

‘आ वां मित्रावरुणा० । ववृत्याम् । अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सखा अस्माकम् । वृष्टिर्दिव्या सुपरा ।

इति (तै० ब्रा० २।८।६)

एतासामृचां त्रिष्टुप्छन्दस्कानां पृच्छः पादविभागेन वाक्यरचनया अध्ययने विनियोगादौ च योजयितव्यानां ‘मर्यः’, ‘याहि’, ‘ऋतस्य’, ‘अस्माकं’, इति पादमध्ये एव वाक्यपरिसमाप्त्या तत्तत्पाठक्रमानुरोधेन विनियोगेऽपि तथैव पठ्यते वैदिकैः । अत्र पाठक्रम एव प्रधानो हेतुः । एवमेवान्यत्रापि पादार्धचर्चक्रगादिनियमातिक्रमो दृश्यते ।

तथाहि— (तै० सं० १।७।८।८-१५)

‘वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कञ्जीत (१) काष्ठां गच्छत ।’ इति यजुर्मन्त्रः । ततश्च केचिद्दृष्टमन्त्राः पठिताः—

‘वाजेवाजेऽवत वाजिनो नः०...ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः०...देवयानैः’ ॥ १ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः ॥ २ ॥

मितद्रवः सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवः । महो ये धनं समिथेषु जभ्रे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु ॥ ३ ॥

देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽर्हि वृक्षं रक्षांसि । सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ४ ॥

एषस्य वाजी०...आसनि । क्रतुं दाधिका०...पनीफणत् ॥ ५ ॥

उत स्मास्य०...तरित्रतः ॥ ६ ॥ इति प्रसिद्धः पाठक्रमः ।

अत्र 'वाजिनो वाजं धावत, वियोजना मिमीध्वं' इति यजुर्वेदकल्पनेन उत्तरान् 'वाजेवाजेऽवत' इत्यादीन् षड् ऋग्मन्त्रान्विभाग्य एवमष्टमन्त्रविभागात् आपस्तम्बेन तद्विनियोगो दर्शितः । वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनु मन्त्रयते, मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनु मन्त्रयते' इति जा० श्रौ० सूत्रम् । तत्र 'वाजिनः, वियोजना, वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः' इति चत्वारो मन्त्राः वाजपेये रथानुधावनार्थाः, तथा 'मितद्रवः, देवताता मितद्रवः, एष स्य वाजी, उत स्मास्य' इति चत्वारः प्रत्याधावदनुमन्त्रणार्थाः । स एषः पाठक्रमानुरोधेन विहितः कल्पः । ब्राह्मणे तु अन्यथैव कल्पो दृश्यते- तत्र 'वाजिनो वाजं धावत०' इत्यारभ्य 'काष्ठां गच्छत' इत्यन्तं एक एव यजुर्मन्त्रः । 'वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह' इति (तै० ब्रा० १।३।६) तद्ब्राह्मणे 'वाजिनो वाजं धावत' इति मन्त्रप्रतीकप्रद्वेणेन 'काष्ठां गच्छत' निगदशेषानुवचनात् ।

ततश्च प्राञ्चो धावन्ति । चतसृभिरनुमन्त्रयते चत्वारि छन्दांसि' इति (तै० ब्रा० १।३।६) उत्तरत्र पठिताः 'वाजेवाजेऽवत' इत्याद्याश्चतस्रः ऋचः तदनुमन्त्रेण विनियुक्ताः । ताश्च चतस्रः ऋचस्तु 'वाजेवाजे ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु वाजिनः, एष स्य वाजी, (उत स्य वाजी' इति ऋग्वेदपाठः) इति ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । 'चतसृभिरनुमन्त्रयते' इति ब्राह्मणवचनात् एतासां चतसृणामृचां छन्दोऽनुरोधेनैव विनियोगो विहितः । 'अथ रथान्धावतेऽनु मन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न' इति चतसृभिरनुच्छन्दसम् । इति बौधायनश्चौतवाजपेयसूत्रम् ।

ततश्च 'स यद्यस्यै यज्ञश्रेयमाचक्षते जाम्रीधीये एतामाहुतिं जुहोति उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः' इति च उतरस्या ऋचो विधानम् । अत्र 'वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु, एष स्य वाजी' इत्येतासु चतसृषु ऋक्षु पाठक्रमे मन्त्रमध्ये एव रेखादर्शनेन तत्र विरामपद्धतेश्च पञ्चमन्त्राः परिकल्पिताः । तत्रापि 'ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो रथं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।' इति पूर्वार्धार्चस्य 'मितद्रवः' इत्येतदन्तिमं पदं 'सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवः' इति एतस्मिन् उत्तरार्धार्चस्य पूर्वस्मिन् पादे जादौ संयोज्य 'मितद्रवः सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवः' इति मन्त्रपादः कल्पितः वाजिनः इत्यत्रैव विरामेण तावत्येतैको मन्त्रः कल्पितः ततश्च एतस्यैवार्धार्चस्य शेषेण 'महो ये धनं समिथेषु जग्धिरे' इत्येतेनान्तिमेन पदेन सह 'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु' इत्येतमुत्तरमन्त्रपादं संयोज्य एको मन्त्रः कल्पितः । ततश्च 'देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तो हि० अमीवाः' इत्येतैरुत्तरैस्त्रिभिरेव पादैः एको मन्त्रः समागितः । 'एष स्य वाजी' इति चतुर्थो मन्त्रः । तत्रापि 'ते नो अर्वन्तः' इत्यारभ्य 'वाजिनो हवेषु' इत्यन्तं द्वितीयो मन्त्रः इत्यपि कश्चित्पक्षः अत्र पञ्चममन्त्रविभागे 'एष स्य वाजी' इति अस्य विनियोग एव लुप्यते ।

ऋग्वेदे एतासामृचां भिन्नाः ऋचयो भिन्नानि छन्दांसि च भवन्ति 'वाजेवाजे, शं नो भवन्तु' इत्यनयोर्वसिष्ठ-सिष्टदुप्, 'ते नो अर्वन्त' इति गयः प्लातो जगती, "एष स्य वाजी" इति वामदेवसिष्टदुप् । इति प्रसिद्धम् । एवं सति भिन्नविष्टदुयोः त्रिष्टुब्जगती छन्दस्कयोः ऋजान्त्रयोः पादाभ्यां सङ्कलनेन कथमेको मन्त्रः सम्पद्यते ? तथा पश्चान्तरेण 'ते नो अर्वन्तः०' इत्यारभ्य 'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु' इत्यन्तस्य मन्त्रान्तरपादाधिकस्य कथमेकमन्त्रत्वम् ?

वस्तुतस्तु 'चतसृभिरनुमन्त्रयते' 'चतसृभिरनुच्छन्दसम्' इति विधानात् अत्र छन्दोऽनुरोधेनैव विनियोगः शास्त्रीयः ।

अथैतासामृचां छन्दोनियमबोधकं प्रमाणं अत्र यजुर्वेदे एव नास्तीति चेत्- शास्त्रान्तरोक्तमेवात्रापि प्रमाणं भवितुमर्हति । तस्मात् 'वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु, एष स्य वाजी' इति मन्त्रचतुष्टयविभागेनैव विनियोगो युक्ततर इति निश्चीयते । आपस्तम्बदर्शितेऽष्टमन्त्रविभागे तु अयं पाठक्रम एव प्रधानो हेतुरिति प्रत्यक्षसिद्धम् ।

अस्यां शाखायां ऋग्यजुरादिमन्त्रविभागे पाठक्रमो न प्रमाणभूतः, नापि पाठक्रमेण अनुष्ठानक्रमोऽस्तित्यसङ्कदुद्बुध्यते । अत्र तु पाठक्रमतो मन्त्रविभागेन छन्दोनियमोऽप्युल्लङ्घितः । तस्माद् विनियोगे मन्त्रशुद्धौ पाठक्रमशुद्धिरेवात्यन्तमावश्यकमिति प्रतिज्ञायते ।

वेदव्रतानि

तैत्तिरीयशाखायां स्वाध्यायाध्ययनार्थं वेदव्रतान्युपदिष्टानि, व्रतानुष्ठानपूर्वकमेव वेदाध्ययनं विहितम् । तत्रापि प्रत्येकस्य काण्डस्याध्ययने प्रत्येकं व्रतमपि पृथगुपदिष्टम् “ काण्डेकाण्डे व्रतचर्या ” (बौ० गृ० सू० १।२।३) ‘ प्रतिकाण्डं व्रतं चरेत् ’ इति च ।

तथाहि- आचार्यप्रसूतः कर्माणि करोतीति विज्ञायते । आचार्यो वै ब्रह्मेति । काण्डेकाण्डे व्रतचर्या । अथेमानि ब्रह्माणि सांवत्सरिकैर्व्रतैरध्येयानि भवन्ति । होतारः शुक्रियाण्युपनिषदो गोदानं सम्मितमिति ।’ इति (बौ० गृ० ३।२।१-५)

अपि च ‘ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मचर्यम् । चतुर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदम् । संवत्सरावमं वा प्रतिकाण्डम् । ग्रहणान्तं वा जीवितस्यास्थिरत्वात् ’ इति बौ० धर्मसूत्रे (१।२।१-४) निर्दिष्टम् ।

तथा प्रयोगतिलकेऽपि- ‘ प्राजापत्यं च सौम्यं चाप्याग्नेयं वैश्वदेविकम् ।

स्वायम्भुवं पञ्चमं स्यात्प्रतिकाण्डं व्रतं चरेत् ॥

आबिदकं ग्रहणान्तं वा द्वादशाहिकमेव वा । इत्याद्युपक्रम्य वेदोपकरणान्ते- सद्यो नान्दीमुखक्रिया ।

तस्मिन्नाह्नि तमेवाग्निमन्वाधायथ पूर्ववत् । प्रजापतिं काण्डर्षिमावाह्याग्निमुखान्तकम् ।

कृत्वा विसृज्य दण्डादीनन्यानादाय मन्त्रवत् । मौञ्जीदण्डोपवीतानि वासः कृष्णाजिनं तथा ।

पूर्वोपयुक्तान्युत्सृज्य धार्याणि स्युर्व्रतेव्रते । अविच्छन्नवासोऽप्यहतमुपवीतं न सन्त्यजेत् ।

सावित्र्याथ हुनेत्पकं ततः पञ्चदशाहुतीः ॥

इत्यादिप्रयोगक्रमं चोक्तवान्ते-

नियमाचरणं कुर्याद्वपनं च व्रतेव्रते ॥ इत्युपसंहृतम् ।

एतेन श्रावण्यामध्यायोपाकर्म कृत्वा तद्दिने वाऽन्यस्मिन्वा वेदारम्भानुकूले सुदिने होतृव्रतमुपाकृत्य प्राजापत्यकाण्डमधी-
यानः संवत्सरं यावदध्ययनं वा व्रतं चरित्वा तस्योत्सर्गं कुर्यात् । एवमेव क्रमेण शुक्रियादिकाण्डाध्ययनं कृत्वा तत्रा-
हृतविसर्जनं कुर्यादित्युक्तं भवति ।

अत्र १ होतृव्रतं, २ शुक्रियव्रतं, ३ उपनिषद्व्रतं, ४ गोदानव्रतं, ५ सम्मितव्रतं, इत्येतानि क्रमेण (१) प्राजापत्य- (२)-
सौम्या- (३)- अग्नेय- (४)- वैश्वदेव- (५)- स्वायम्भुवकाण्डानामध्ययने चरणीयानि व्रतानि व्रतनामानि वा भवन्ति ।

अत्र सौम्यकाण्डाध्ययनार्थमाचरणीये शुक्रियव्रते तु प्रवर्ग्यकाण्डाध्ययनार्थमवान्तरदीक्षापि विद्यते इति विशेषः ।

अस्मिन् व्रतकल्पे उपनिषद्व्रतानन्तरं गोदानव्रतं निवेशितमाचार्येण, काण्डक्रमेण तु आग्नेयकाण्डानन्तरं वैश्वदेवकाण्डं । इत्यतो
ऽत्र संदिग्धं कच्चिद्गोदानव्रतानन्तरं उपनिषद्व्रतं प्रयुक्तम् ।

एवं तत्काले तत्तद्व्रतमुपाकृत्य, तत्तत्काण्डमधीत्य, तदध्ययनान्ते तत्तत्काण्डव्रतं विसृजेदित्ययं प्रधानः कल्पः । तदसम्भवे तु-

‘ अशक्तौ होममात्रेण चर्यं तत्त्वेकतन्त्रतः । कालायत्तमिदं कर्म कालो हि दुरतिक्रमः ॥

तस्मात्तन्त्रिकृतिं कृत्वा तन्त्रैक्येणापि वा चरेत् । त्वमग्ने व्रतपेत्येका सावित्री च मनस्विनी ॥

महान्याहृतयश्चेति प्रायश्चित्ताहुतिर्मता । पकं हुत्वोपहोमाः स्युस्तत्तद्व्रतवशात्तथा ॥

समिद्धोमस्तथा तत्तत्काण्डाध्ययनमेव च । व्रतादाने विधिरयं त्रिसर्गोऽप्येवमेव सः ॥

पकहोमादिकोऽधीतिवर्जितः पुनरेव तु । यावन्ति व्रतकर्माणि तावन्त्यप्याचरेत्तथा ॥

ग्रहणं मेखलादीनां नेष्यतेऽत्र पृथक् पृथक् । ततः स्विष्टकृदाद्यन्तु प्राग्बदेव समाचरेत् ॥ ’

इति गृह्यसंहिकप्रकारणैकदेव एकतन्त्रेण होत्रादिपञ्चव्रतानि प्रायश्चित्तापूर्वकमुपाकृत्य, पञ्चकाण्डान्यधीत्य, तथैव तन्त्रेण
साभ्युत्सृजेदिति ।

अथात्र सारस्वतपाठक्रमेणाध्ययने तु प्राजापत्यादिकाण्डाध्ययनाशक्यत्वात् यथाविधि एकतन्त्रेणैव होत्रादिव्रतपञ्चकमनुष्ठाय

सारस्वतपाठोपहितसंहितादिग्रन्थाध्ययनं कुर्यादिति वैदिकानां मतं, तथैव पूर्वाचारपरम्परया समागतं चेति सम्प्रति प्रचलित-
पद्धत्या गम्यते । तस्मिन् काण्डव्रते सावित्री-सदसस्पतिहवनपूर्वकं तत्तत्काण्डविहवनमपि विहितम् । ' एवमेव काण्डो-
पाकरणकाण्डसमापनाभ्याम् । स एकः काण्डऋषिः । इति । (बौ० गृ० सू० ३।१।१७)

काण्डव्रते उपाकर्मात्सावित्रीपक्षदोमाद्यनन्तरं तत्तत्काण्डविंशोऽपि आहुतिः समर्पणीया, तथा तत्तत्काण्डस्याघोऽनुवाकः
तन्नानुष्ठेये ब्रह्मयज्ञे पठनीयः । अर्थात् प्रजापतिकाण्डाध्ययने होतृव्रते ' प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा ' इत्येका काण्डर्षये
आहुतिः, तथा ' हवे त्वेति ' अनुवाकपठनं च विशिष्यते, अन्यत्सर्वं उपाकर्मात्कमेवानुष्ठेयम् ' एवमेव काण्डोपाकरण-
काण्डसमापनाभ्याम् ' इति सूत्रात् ।

एवमेव सौम्यकाण्डाध्ययने शुक्रियव्रते ' सोमाय काण्डर्षये स्वाहा ' इत्याहुतिः, ' आप उन्दन्तु जीवसे ' इत्ये-
कानुवाकपाठश्च विशिष्टौ । तथा जाम्बेयकाण्डाध्ययने उपनिषद्व्रते ' अग्नये काण्डर्षये स्वाहा ' इत्याहुतिः, ' उद्धन्यमानं '
इत्यनुवाकश्च । एवं उत्तरकाण्डद्वयेऽपि ज्ञेयम् ।

उपाकर्मात्सर्जनविधिः

अस्मिन्भारते सर्वत्रापि प्रतिवर्षं श्रावणपूर्णिमायां ऋग्यजुःसामाथर्ववेदिनां सर्वेषां त्रैवर्णिकानां प्रचलिता उपाकर्मानुष्ठान-
पद्धतिः प्रसिद्धा, तत्र शास्त्राभेदेन तदनुष्ठानपद्धतिविशेषोऽपि भिन्नो भवति ।

उपनीतस्य बटोः प्रथमतः श्रावणपूर्णिमायां नूतनोपाकर्मणि वेदारम्भो विहितः, ततः उत्तराश्र पुष्यमासे वेदोत्सर्जनं च
विहितं, तत्प्रभृति प्रतिवर्षं श्रावणे उपाकर्म पुष्ये तूत्सर्जनं च कर्तव्यं इति शास्त्रसङ्केतः । तदेतदुभयं कालभेदेनानुष्ठानम-
हाक्यतया श्रावणपूर्णिमायामेकदैव एकतन्त्रेण उत्सर्जनं उपाकर्म च सर्वैरप्यनुष्ठायिते, तदिदं सर्वत्रापि प्रसिद्धम् ।

तन्निमित्तं च छन्दसां यातयामतादोषनिवृत्त्या सुवीर्यत्वासिद्धिरेव । तदेतत् तत्रत्यसङ्कल्पादेवावगम्यते । " सर्वेषां अधी-
तानामध्येष्यमाणानां छन्दसां यातयामतानिरासेनाप्यायनद्वारा (सुवीर्यत्वाय) श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
(उत्सर्जनं) उपाकर्माख्यं कर्म करिष्ये । इति संकल्पः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः । क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

अस्थानोच्छ्वासविच्छेदो घोषणाध्यापनादिषु । प्रामादिकः श्रुतौ यः स्यादातयामत्वकारि सः ॥

इति संस्कारमालायां कात्यायनः । ' यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवब्रह्मणेन मन्त्रेण यजते याजयति वाऽ
धीतेऽध्यापयति वा यातयामानि (अस्य) छन्दांसि भवन्ति ' इति च श्रुतिः । एतेन वेदानां यातयामतादोष-
निवृत्त्या सुवीर्यत्वाय ऋषिछन्दोदेवतादिनियमः, तज्ज्ञानं, प्रतिवर्षं उपाकर्माख्यकर्मानुष्ठानं च कारणमित्युक्तं भवति । तच्चो-
पाकर्म तत्तच्छास्त्राभेदेन भिन्नरूपमेव भवति । तैत्तिरीये तु बौधायनादिभिर्विहितस्तद्विशेषः ।

तथाहि— " हुतानुकृतिरुपाकर्म । श्रावण्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वाऽऽषाढ्याम् । समन्वारब्धेष्वग्ने-
वान्निषु । अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृतिष्वाग्निमुखात्कृत्वा चतस्रः प्रधानाहुतीर्जुहोति ' याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा । '
साहितीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, वारुणीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, ' सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहेति । '

अथ काण्डर्षिर्जुहोति " प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा, सोमाय काण्डर्षये स्वाहा, अग्नये काण्डर्षये स्वाहा,
विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्यः स्वाहा, स्वयम्भुवे काण्डर्षये स्वाहा ' इति । अथ सदसस्पतिं जुहोति० ।
अथ सावित्रीं जुहोति० । अथ वेदाहुतीर्जुहोति ऋग्वेदाय स्वाहा० इति (बौ० गृ० सू० ३।१।१-८) इति उपा-
कर्माणि ऋषिदेवतादिहोमविधानम् ।

अथ वेदाध्ययनम्— " त्रीणादितोऽनुवाकानधीयीरन् । काण्डादीन्वा सर्वान् (अनुवाकान्) १० इति । एवमेव'
काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्याम् स एकः काण्डर्षिः । (बौ० गृ० ३।१।१७) तस्य चैवैकस्याघोऽनुवाकः इति ।
एवमेव उपाकर्मात्सर्जनयोः काण्डव्रते च काण्डर्षिभ्यः तर्पणमपि अनुष्ठीयते ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । अथ निवीती- प्रजापतिं

काण्डविं तर्पयामि० इत्यादि पञ्चकाण्डवितर्पणम् ।

पञ्चकाण्डानामारम्भः—

- १ प्राजापत्यं काण्डम् । इषे त्वोजे त्वा० । (तै० सं० १।१।१)
- २ सौम्यं काण्डम् । आप उन्दन्तु जावसे० । (तै० सं० १।२।१)
- ३ आग्नेयं काण्डम् । उद्धन्यमानं० । (तै० आ० १।२।१)
- ४ वैश्वदेवं काण्डम् । अनुमत्यै पुरोडाशं० । (तै० सं० १।८।१)
- ५ स्वायम्भुवं काण्डम् । सह वै देवानां० । (तै० आ० २।३)

अत्र सारस्वतक्रमेण वैश्वदेवस्वायम्भुवकाण्डयोरारम्भे ' अनुमत्यै पुरोडाशं, सह वै देवानां ' इति च ब्राह्मणभागः पठितः । वस्तुतस्तु— वैश्वदेवकाण्डारम्भः ' वाहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाणः ' इति । स्वायम्भुवकाण्डारम्भः ' यद्देवा देवहेडनं ' इत्येव भवितुमर्हति । तत्तु उत्तरत्र आर्षेयपाठक्रमे उल्लिख्यते ।

अत्रेदं किञ्चिद्विचार्यते— एवं वेदारम्भ-काण्डव्रतउपाकर्मोत्सर्जनादिषु काण्डविह्वनतर्पणादिपूर्वकं ब्रह्मयज्ञे यथाशास्त्रं सर्वेषां काण्डानां जादिमानुवाकपाठक्रमतः तैत्तिरीयशाखायाः वेदाध्ययनेन अनुष्ठानेन च काण्डविभागपाठ एव प्रधानः इति सिध्यति । एतेन तैत्तिरीयके काण्डविभागपाठपद्धतिरेव नास्ति, इदानीमेवेयं नूतना प्रक्रिया परिकल्पितेति केषाञ्चिद्वादो निरस्तः ।

सारस्वतपाठे काण्डाध्ययनं न सम्भवति । तत्र वेदारम्भे उपाकर्महवनादौ च अन्यथाऽनुष्ठानं, ततः पुनरन्यथैवाध्ययनमित्येव वैषम्यम् । उक्तं खलु एकतन्त्रेण पञ्चकाण्डव्रतान्यनुष्ठाय सारस्वतपाठक्रमेण वेदाध्ययनं कर्तव्यमिति । सत्यमुक्तं, तथापि अन्यथा वेदारम्भे हवनाद्यनुष्ठाने, अन्यथाऽध्ययने च किं कारणं, किं च तत्र वैशिष्ट्यमित्येव न ज्ञायते । तत्र प्रमाणं तु सृग्यमेव ।

अपि च सारस्वतपाठे काण्डक्रमस्यैवाभावात् काण्डव्यादिहवनमसङ्गतमेव, काण्डविहवने अन्यथाऽध्ययनमप्यसङ्गतमिति न पुनर्वक्तव्यम् । यदि तत्र काण्डान्येव न सन्ति विभक्तानि, तर्हि काण्डविहवनं कुतः सङ्घटते ? अन्यच्च वेदस्य यातयाम-तादिदोषनिरसनार्थं प्रतिवर्षं उपाकर्मदिकमनुष्ठीयते, वेदस्य ऋष्यादिनियमाभावे ऋष्यादिज्ञानाभावे च ' यातयामानि च्छन्दांसि भवन्तीत्युक्तम् ' ।

एवं सति वेदे एव यदि ऋष्याद्यनियमः चिरन्तनसिद्धः तर्हि तथातयामतादोषः केनोपायेन वार्येत । न हि तावदुपाकर्मानुष्ठानमात्रेण तन्निवारयितुं शक्यं, उपाकर्मानुष्ठानात्, अन्यथैव वेदपाठप्रवचनप्रवृत्तेः ।

तथाहि— ' इषे प्रश्नः पुरोडाश्यमनुवाकं विनान्तिमम् ' इति विवरणात् इषेत्वेति प्रथमे प्रश्ने त्रयोदशानुवाकाः पुरोडाशिका यजुर्मन्त्राः प्राजापत्यकाण्डेऽन्तर्गताः । तस्मिन्नेव प्रश्ने ' उभा वामिन्द्राग्नी ' इत्ययमन्तिमः चतुर्दशः एक एवानुवाकस्तु याज्यापुरोऽनुवाक्यादिविनियोगार्थत्वेन ' याज्यानामके ' प्रकरणे सङ्गृहीतोऽत्र ऋङ्मन्त्रात्मकः चतुर्थे वैश्वदेवकाण्डेऽन्तर्गतः ।

इषे त्वादि ह्यपान्त्वान्तं प्रश्नानामन्तर्गामिनः । अनुवाकास्तु याज्याख्याः युक्त्वाहीत्यापि तादृशः ॥ इति कारिकाविवरणोक्तेः ।

तैत्तिरीयसंहिताप्रथमकाण्डे प्रथमप्रश्नादारभ्य द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रश्नान्तानां त्रयोदशप्रश्नानां अन्तिमा त्रयोदशानुवाकास्ते (१३), तथा २।६ प्रश्नादराभ्य ३।३ प्रश्नपर्यन्तं युक्त्वाहीत्यादयः दशानुवाकाश्च याज्याप्रकरणान्तर्गताः वैश्वदेवकाण्डेऽन्तर्भूता इति तदर्थः ।

एवं प्राजापत्यादिकाण्डेऽन्तर्गतः कश्चिन्मन्त्रभागः संहितायां, कश्चिद् ब्राह्मणे, कश्चिदारण्यके च विद्यते ।

तथा च प्रथमं प्राजापत्यकाण्डम्—

१ पुरोडाशिकम्— ' इषे त्वा० ' (तै० सं० १।१।१-१३) त्रयोदशानुवाकाः ।

१ याजमानम्- ' पयस्वतीरोषधयः ' (तै० सं० १।५।१०) ' मम नाम ' (इत्यस्मिन्ननुवाके अनुवाकान्ताः सप्त मन्त्राः ।) तथा ' सन्त्वा सिञ्चामि० ' (तै० सं० १।६।१०-६ षडनुवाकाः ।)

३ होतारः- ' चित्तिः सुक् ० ' (तै० आ० ३।१-१३ त्रयोदशानुवाकाः ।)

४ हौत्रम्- ' सत्यं प्रपद्ये० ' (तै० ब्रा० ३।५।१-१३ , ,)

५ पितृमेधः- ' परेयिवा ५ सं० ' (तै० आ० ६।१-१२ द्वादशानुवाकाः ।) सर्वेषामपि काण्डानामेवमेव स्थितिः ।

एवं त्रिष्वपि ग्रन्थेषु जनियमेन पठितानामेतेषां मन्त्रभागानां एकत्र संग्रहणेनाध्ययनं सारस्वतपाठक्रमे सर्वथाप्यशक्यमेव ।

अथ बौधायनादिसूत्रदर्शिताकाण्डविभागविशिष्टार्षेयपाठादपि पुरातनस्य सारस्वतपाठस्यैव प्राधान्यमस्तु इति चेत्, नैतदेवं, ईदृशे न्यायतत्त्वसिद्धे विषये प्राचीनार्वाचीनत्वादिनिमित्तकस्याकिञ्चित्करत्वात् । न्यायसिद्धस्यैव लोकतः शास्त्रतश्च ग्राह्यत्वात्, अन्यथासिद्धस्य तु परित्यक्तुं शक्यत्वादुचितत्वाच्च । सारस्वतपाठस्य तादृशानुपूर्व्यं न किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्यवोचाम ।

वस्तुतस्तु आर्षेयकाण्डपाठ एव पुरातनः, सारस्वतपाठस्तु अर्वाचीन इत्येव वक्तुं युक्तम् । सारस्वतमुनेरपि पूर्वं विद्यमानस्य आर्षेयकाण्डपाठस्य विस्मरणेन लुप्तप्रायस्य तस्य उत्तरत्र सारस्वतमुनिना यथाकथञ्चित्पुनरुद्धृतत्वात् । अत एव तदिदं तदानीं सर्वैरपि विचिकित्सितम्- " तमिमं सर्ववेदविलक्षणमध्यापितवान् अस्मान्मूढान्कृत्वेति । " अपि च महदिदं प्रमाणं आर्षेयकाण्डानुक्रमपाठे यत्खलु वेदारम्भे वेदव्रते उपाकर्मादौ च काण्डर्षिहवनपूर्वकं सर्वकाण्डानामादिमानुवाकपठनेन ब्रह्म-यज्ञः सर्वैरपि एकरूपेणैवानुष्ठीयत इति । तस्मात् ब्राह्मणकल्पानुरोधेन बौधायनहिरण्यकेशादिसूत्रानुसारेण प्राजापत्यादि-काण्डविभागशः पौरोडाशिकादिमन्त्र-तद्विधिभागयोः पृथक्करणेन संहिताब्राह्मणरूपोभयग्रन्थविभागेन तदध्ययनमेव सर्वथा युक्ततरमिति निर्णयते ।

तत्र संहिताब्राह्मणयोरुभयोरपि ग्रन्थयोः प्राजापत्यादीनि पञ्चकाण्डानि क्लृप्तानि भवेयुः । तथा चेत् मन्त्र-तद्विधिभाग-निमित्ते संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागे ' स ब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि ' इति वचनानूदितेन काण्डविभागेन तत्र तत्रैव मन्त्र-तद्विधिभागयोः साहित्येनाध्ययनं कथं शक्यं सम्पादयितुम् ?

कथमशक्यम् ? उच्यते सम्पूर्णमन्त्रभागरूपसंहिताग्रन्थाध्ययनानन्तरं ब्राह्मणाध्ययनं सर्वेष्वपि वेदेषु नियतम् । तेनैव क्रमेण अत्राप्यनुष्ठितं चेत्-

' त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह । यजुर्वेदः स विज्ञेयः० ' इति वचनोदितस्य मन्त्रब्राह्मणयोः एकरूपेण त्रिगुणपाठस्य सहाध्ययनस्य च परित्यागप्रसङ्गात् । न हि तथा सम्भवति संहिताब्राह्मणग्रन्थयोरुभयत्रापि काण्डपञ्च-कविभागे प्रथमं यावन्मात्रस्य मन्त्रभागस्याध्ययनं, तदनु तावन्मात्रस्य ब्राह्मणभागस्याध्ययनं च कर्तुं शक्यते । तद्यथा-प्राजापत्यकाण्डव्रते प्रथमं संहितान्तर्गतस्य मन्त्रात्मकस्य प्राजापत्यकाण्डस्याध्ययनं, ततः तदनुब्राह्मणान्तर्गतस्य विधिरूपस्य प्राजापत्यकाण्डस्याध्ययनं च सुकरमनुष्ठायितुम् । तदेवं काण्डव्रताचरणपूर्वकं वेदाध्ययनं काण्डविभागोपहिते आर्षेयपाठक्रमे एव सम्भवति, न तु प्रचलितसारस्वतपाठे इति प्रपञ्चितं पुरस्तात् । तस्मात् प्राजापत्यादिकाण्डक्रमेण संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागेन मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन वा विभागेन वा यथासौकर्यं यथेष्टं वा तैत्तिरीयशाखायां वेदोऽध्येतव्य इति सिद्धम् ।

" ब्राह्मणार्षेयच्छन्देद्वैतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति " इति ऋग्वेद-परिभाषा-सूत्रात् वेदमन्त्राणां ' ब्राह्मणं कल्पः, ऋषिः-मन्त्रद्रष्टा, छन्दः-गायत्र्यादिकवितानिबन्धनं, दैवतं-मन्त्राधिष्ठात्री देवता, चेत्येतत्सर्वं ज्ञात्वैव अध्यापनादिकं कार्यमित्युक्तं भवति । तत्र प्रथमं आर्षेयमेव विमृश्यते ।

ऋष्यादिविचारः

' ऋषिः ' मन्त्रद्रष्टा मन्त्राणां प्रापक इत्यर्थः । ' ऋषिर्विप्रः काव्येन ' इति मन्त्रवर्णात् । ' ऋषिर्दर्शनात् ' इति यास्कनिरुक्तेश्च । ' अनन्ता वै वेदाः ' इति वचनाद् यद्यपि असङ्ख्याताः वेदाः वेदमन्त्राश्च भवेयुः तथापि तत्प्रापकं द्रष्टारमृषिं विना तल्लभः असम्भव एव । यथा च लोके गुरुं विना मन्त्रो नोपलभ्यते । तस्मान्मन्त्रादपि मन्त्रोपदेष्टा गुरुरेवा-

स्माकं प्रथमः तन्मन्त्राप्रापकत्वादुरोः । यथा च परोक्षस्य परब्रह्मणः देवतादेरपि प्रत्यक्षब्रह्मरूपो मन्त्रः प्रधानः, तस्य तत्प-
रोक्षवस्तुप्रापकत्वात् । तथैव प्रत्यक्षब्रह्मरूपात् मन्त्रादपि तत्प्रापकः ऋषिरेव प्रधानः, तस्य मन्त्र-तद्देवतादिप्रापकत्वात् ।
अत एव 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते' इति आर्षेयस्य प्राथम्यमनुश्रुतम् । तदपि
ऋषिमुखेनैव सर्वेषां मन्त्राणामुपलब्धेः 'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नुषिषु प्रविष्टाम् ।' इति मन्त्र-
वर्णात् । (ऋ० १०।७।१।३)

गायत्रीप्रभृतीनामृचां विश्वामित्रादयः ऋषयः, गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि, सवित्राद्याः देवताश्च ऋग्वेदे प्रसिद्धाः, यजुर्वेदे-
ऽपि ऋचां त एव ऋषयः, तान्येव च्छन्दांसि, ता एव देवताश्च भवन्ति । 'गायत्र्या गायत्री च्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः
सविता देवता' (नारा० उ० १९।३५) इति श्रुतेः ।

यजुर्मन्त्राणां तु 'प्रजापतिः सोमः अग्निः विश्वे देवाः स्वयम्भूश्चेति' पञ्च ऋषयो भवन्ति । कथमेतदुच्यते यजु-
र्वेदे आग्नेयाद्यार्षेयकाण्डे पठितानामपि ऋचां अन्यादिमृषिमन्तरा ऋग्वेदस्था एव ऋषय इति । ऋचामपि कचिद्यजुःशब्देन
निर्देशो भवति । 'पुनातु ते परिष्कृतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्तै' इति । (तै० ब्रा० १।८।५)

कचित्पाठभेदोऽपि दृश्यते—

'मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्ह-
विष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे,' इति (ऋ० १।११।४।८) । 'मा नस्तोके० आयुषि० । वीरान् नमसा विधेम
ते ।' तैत्तिरीय रुद्राध्याये (तै० सं० ४, ५, १०, ६) 'मा नस्तोके० । मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः० । (वा०
य० १६, १६) एवं पाठभेदात् भिन्नार्षेयमेवेदं पृथक् श्रुतमिति गम्यते । अथ यद्युच्येत मन्त्रावयवभूतानां शब्दानां कचिद्
भेदोऽपि तदर्थभेदात् मन्त्रैकत्वेन ऋष्येकत्वमेवेति । तद्यथा 'मा नस्तोके' इत्यत्र 'आयौ' इत्युकारान्तायुशब्दस्य
स्थाने 'आयुषि' इति सकारान्तस्यायुःशब्दस्य पाठो दृष्टः । नैतावता रूपभेदमात्रेण शब्दभेदस्तथा तदर्थभेदश्च निश्चेतुं
शक्यः ।

एवं ऋग्वेदे 'हन्तारं भङ्गुरावतः' इत्यत्र यजुर्वेदे 'भेत्तारं' इति पाठे शब्दभेदोऽपि नार्थभेदः । अथवा कचित् धात्वर्थ-
भेदोऽपि नाभिप्रायभेदः । तथा ऋग्वेदे 'सदमित् त्वा हवामहे' इत्यस्य स्थाने कृष्णयजुर्वेदे 'नमसा विधेम ते' इति
पाठभेदः । शुक्लयजुर्वेदे तु 'मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः' इति पाठः । एवं ऋग्यजुर्वेदयोः पाठे शब्दार्थयोर्भेद-
दर्शनात् उभयत्र पठितो मा नस्तोके इत्ययं मन्त्र एक एवेति कथं न वक्तुं शक्यम् ?

अत्र शब्दार्थयोर्भेदोऽपि तदभिप्रायभेदात् ऋक्तः अभिन्न एवायं याजुषे पठितो 'मा नस्तोके' इति मन्त्रः इत्येव युक्तम् ।
अथ द्रष्टृ-दर्शनादिभेदादेव हेतोः 'मा नस्तोके' इत्यादीनामृङ्मन्त्राणां यजुर्वेदे भिन्नार्षेयत्वमेव युक्तम् ।

भवन्ति यजुर्वेदे भिन्नाः प्रजापत्यादयः काण्डर्षयः प्रसिद्धाः । तत्र हि 'मा नस्तोके' इति मन्त्रस्याग्नेः काण्डर्षेर्दर्शनम् ।
स्यादेतदेवम्—यदि यजुर्वेदे वेदान्तरेऽपि वा तादृशं पृथग्दर्शनं भवेत् । न तु तदस्ति । अन्यत्र ऋग्वेदे दृष्टानां 'मा नस्तोके'
इत्यादीनामृङ्मन्त्राणां याजुषेषु मन्त्रभागेषु तत्र तत्र कर्मानुष्ठानाद्युपयोगार्थं संग्रहणमेव न तु पृथग्दर्शनम् । दृश्यते हि अत्र
यजुर्वेदे दर्शपूर्णमासादियज्ञीयकर्मानुष्ठानक्रमेण तथा याज्यापुरोऽनुवाक्यादिविशिष्टकर्मानुरोधेनैव विनियोजयितव्यानां
ऋग्वेदे भिन्निभिन्नस्थानेषु अनेकैरन्यैर्ऋषिभिर्दृष्टानामनेकेषामृङ्मन्त्राणामेकत्र प्रकरणशः संग्रहणम् । तदेतत् दिग्दर्शनार्थं
किञ्चिद्वोदाहियते— तद्यथा 'दूषे त्वा' इति प्रश्ने चतुर्दशोऽनुवाके सप्तसु काम्येष्टिषु याज्यापुरोऽनुवाक्ययोरेवोपयोजितव्याः
चतुर्दशर्चः अनुक्रमेण पठिताः 'उभा वामिन्द्राग्नी' इत्याद्याः ऋचः । तासां भिन्नाः ऋषयः ऋग्वेदे प्रसिद्धाः तस्मादेतासा-
मृचामग्न्यार्षेयकाण्डे पाठेऽपि नात्र पृथग्दर्शनमभ्युपगन्तुं शक्यम् । तदेतत् शुक्लयजुर्वेदीयकातीयसर्वानुक्रमसूत्रात् स्पष्टं
भवति ।

तत्र हि शुक्लयजुर्वेदे षोडशतमे रुद्राध्याये पठिता 'मा नस्तोके' इत्येषा ऋक् 'मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः'
इति व्यत्यस्तपाठेन सहितापि ऋग्वेदस्थायाः कुत्सदृष्टायाः अभिज्ञेवेति गम्यते 'मा नो ह्ये कुत्सः' (शु० स० सू० २।२१)

इति सूत्रात् । ' मा नस्तोके, मा नो महान्तं ' इति द्वे ऋचौ कुत्सदृष्टे इत्यर्थः । तत्सामान्यात् इह कृष्णयजुर्वेदेऽपि ' मा नस्तोके ' इति मन्त्रस्य कुत्सदर्शनत्वनिश्चयात्, न वेदभेदेन दर्शनभेदः, नापि मन्त्रभेदः इति सिध्यति । अतः ऋषिरपि एक एव ।

अथ यद्युच्येत शुक्लयजुर्वेदे तथा भवतु नाम, तथैव कृष्णयजुर्वेदेऽपि भवितव्यमिति को नियमः ? तस्मादत्र कृष्णयजुर्वेदे प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां दर्शनात्, तत्रापि आग्नेयकाण्डे रुद्राध्यायस्य ' अग्निः काण्डर्षिः ' इति अग्न्यार्षेयत्वेन निर्देशाच्च, पृथग् दर्शनमेवेदं मा नस्तोके इति मन्त्रस्य । तस्मात् अग्निरेव ऋषिः न कुत्सः इति वक्तव्यम् । स्यादेतदेवम्— यदि प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां ऋग्मन्त्रद्रष्टृत्वं स्यात्, किं तर्हि ? मन्त्रस्मर्तृत्वमेवेति ब्रूमः । कुत एतत् ? प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां स्मरणमात्रेण काण्डसम्बन्धात् । अतः न तु तेषां काण्डर्षीणां मन्त्रद्रष्टृत्वं सम्भवति, येन याजुषे दर्शनभेदात् ऋचां मन्त्रभेदस्वीकरणमापद्येत । कुत एतदुज्जीतम् ? प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां मन्त्रस्मर्तृत्वमेव न तु मन्त्रद्रष्टृत्वमिति उच्यते— ' ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः स्मर्तारः पारमेष्ठ्यादयः ' इति शुक्लयजुर्वेदकातीयसर्वानुक्रमसूत्रात् ।

तस्यायमर्थः— अत्र शुक्लयजुर्वेदे पठितानां मन्त्राणां द्रष्टारः प्रसिद्धा ऋषयः एव । तथा प्राजापत्यादिकाण्डेषु तत्तदार्षेयत्वेन निर्दिष्टाः प्राजापत्यादयस्तु ऋषिदृष्टानां मन्त्राणां स्मर्तार एव न तु द्रष्टार इति । एतेन येषां मन्त्राणां द्रष्टारः ऋषयोऽन्यत्र प्रसिद्धाः तेषामत्रापि त एव ऋषयो भवन्ति । येषां तु द्रष्टारोऽन्यत्राप्रसिद्धाः तेषां अत्रत्यकाण्डमर्यादोक्तं प्रजापत्याद्यार्षेयत्वमेवेत्यर्थात्सम्पद्यते ।

अत एव शुक्लयजुसर्वानुक्रमसूत्रम्— ' रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षम्, देवानां वा प्रजापतेर्वा, आद्योऽनुवाकः षोडशर्चः । एकरुद्रदैवत्यः, प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्थौ, मा नो द्वे कुत्सः ' इति पारमेष्ठ्यार्षेये रुद्राध्याये बहूनामृग्यजुर्मन्त्राणां मध्ये पठितस्य ' मा नो महान्तं, मा नस्तोके ' इति ऋग्वेदस्य कुत्सार्षेयत्वं, तच्च ऋग्वेदे प्रसिद्धमेवानुदितमिति वेदितव्यम् ।

ऋग्वेदे तावत् ' इमं षोडश कुत्सः ' इति सर्वानुक्रमसूत्रेऽनुवृत्तं कुत्सदर्शनम् । ' इमा एकादश रौद्रं ' इत्यस्मिन् सूक्ते ' मा नः ' इति द्वयोः कुत्सार्षेयत्वं प्रसिद्धम् । अत्र प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां यजुर्मन्त्रद्रष्टृत्वेऽपि वेदान्तरे प्रसिद्धा नामृचां तु स्मर्तृत्वेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्यति । एतेन कृष्णयजुर्वेदेऽपि तत्सामान्यात् ' मा नः ' इति द्वयोः कुत्सार्षेयत्वमेवेति सिद्धम् ।

ननूक्तं अन्यत्र दृष्टं निर्दर्शनमितरत्रापि प्रमाणं भवितुं नार्हतीति । तस्मात् ऋचामपि यजुर्मन्त्रगणमध्ये पाठात् यजुर्वेदे तत्रत्यप्राजापत्यादिकाण्डार्षेयत्वमेव युक्तं प्रधानं च तदेव यजुःशाखिनामिति केचित् । वस्तुतस्तु— ऋग्वेदस्थानां सर्वसामपि ऋचां तैत्तिरीयकेऽपि ऋग्वेदे दर्शिता एव ऋषयः इत्यस्मिन्नर्थे तैत्तिरीयाब्राह्मणवचनमेव प्रमाणम् ।

तथाहि— ऋग्वेदे एकेनैव ऋषिणा दृष्टानामेकदेवताकैकसूक्तान्तर्गतानां कचित् अनेकदेवताकानां अनेकसूक्तान्तर्गतानां च शतशः ऋचां मध्ये पठिता काचिदेकैश्च ऋक्, द्वित्राः त्रिचतुरा वा ऋचः, वेदान्तरे पठिता अपि ऋग्वेदस्था एव भवितुमर्हन्ति ।

तद्यथा— ऋग्वेदे (मं० १। अनु० ६। सू० १-७) सप्तसूक्तात्मके षष्ठेऽनुवाके ' कस्य नूनं ' इत्यारभ्य ' अस्मेरयि निधारय ' इत्यन्तं प्रजापति-अग्नि-सवितृ-वरुण-विश्वेदेव-इन्द्र-अश्विनी-उषोदेवताकाः अन्यूनशतसङ्ख्याकाः ऋचः पठिताः । तस्यानुवाकस्य शुनःशेषो द्रष्टा ' कस्य पञ्चानाऽऽजीगर्तिः शुनःशेषः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः ' इति सर्वानुक्रमसूत्रात् ।

' तदेतत्पर ऋक्शतगाथं शूनःशेषमाख्यानम् ' इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० पं० ७)

आलम्बनार्थं यज्ञीये यूपे निबद्धः शुनःशेषः तद्वन्धविमोकार्थं देवतास्तुतौ प्रवृत्तः सन् सवित्रा प्रेरितः वरुणप्रसादार्थं एकत्रिंशदग्निः वरुणं तुष्टाव ' स वरुणं राजानमुपससारोत्तराभिरेकत्रिंशता ' इति च ब्राह्मणम् । ताश्च ' नहि ते क्षत्रं ' (ऋ० १।२४।६) इत्याद्याः सूक्तशेषभूताः दशर्चः, तथा ' यच्चिद्धि ते विशो यथा ' (ऋ० १।२५।१-२१) इत्येकविंशत्यु च सूक्तं च एवं ३१ ऋचो वरुणदेवताकाः शुनःशेषेन दृष्टाः । तासु च शतशः ऋक्षु ' अभि त्वा देव सवितः, उरु० हि

राजा, शतं ते राजन्, अमी य ऋक्षाः, अव ते हेडः, उदुत्तमं मुमुग्धि नः, उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत्, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, निषसाद् धृतव्रतः, इममूषु त्वमस्मभ्यं, यमग्ने पृत्सु मर्त्यं, शिप्रिन्वाजानां पते, योगे-योगे तवस्तरं, रेवतीर्नः सधमादः ' इत्येताः ऋचः तैत्तिरीयसंहितायां पठिताः । एवं ऋग्वेदे शुनःशेषदृष्टानां एता-सामृचां अन्यत्र पाठमात्रेण कथं अन्यार्थेयत्वमुपपद्येत ?

अथ पाठबलादेव अग्न्यादिभिः काण्डर्षिभिर्दृष्टेति कल्पयितुं शक्यते इति चेत्, शक्यमेवं कल्पयितुं तथापि न युक्तं, कुतः ? ' शुनःशेषो यमहद् गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ' इति (ऋ० १।२४।१२) शुनःशेषस्यैव वरुण-पाशमोचनस्तुतेः । न हि खलु प्रजापत्यादीनां काण्डर्षीणां वरुणपाशबन्धनं कुत्रचित्प्रसिद्धं लोके, नापि श्रुतं, येन वरुणपाश-विमोक्तार्थं प्रजापत्यादिकर्तृकया वरुणस्तुत्या प्रजापतेः काण्डर्षेरेव तदिदं दर्शनमिति कल्प्येत ।

अथ यद्युच्येत- शुनःशेषबन्धमोचको वरुणोऽस्मानपि मोचयतु इति परोक्षतया वरुणमहात्म्यस्तुत्यभिप्रायं तदिदं काण्ड-र्षीणामेव दर्शनं भवितुमर्हतीति । यथा अन्यत्रापि ' शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्युपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः । एवास्मादग्ने वि मुमुग्धि पाशान्० ' इति (ऋ० ५।२।७) कुमारस्याग्नेयस्य तद्दर्शनमग्निमहात्म्यस्तुत्यभिप्रायम् ।

यथा च लोकेऽपि दाशरथिना महाराजेन सेवितो भगवान् वसिष्ठोऽस्मान्ज्ञानात्तारयत्विति वसिष्ठस्तुतिर्दिशरथेरन्यकर्तृकाऽपि भवितुमर्हति । एवमत्रापि अग्न्यादिकाण्डर्षिदृष्टा वरुणस्तुतिरपि ' शुनःशेषो यमहद् गृभीतः ' इति शुनःशेष-शब्दमात्रेण शुनःशेषकर्तृकैवेति निर्णायको न कश्चिन्नियमोऽस्ति । अन्यत्रापि ईदृशं दर्शनं बहुधोपलभ्यते वेदे । ' गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ' इति विश्वामित्रदर्शने जमदग्निना गृणानौ द्वे आश्विनौ अत्र सीदतमिति जमदग्नि-संस्तुताश्विनदेवतामहात्म्यस्तुतिर्विश्वामित्रकर्तृका दृष्टा ।

तथैव ' तत्त्वा यामि ' इत्याद्याः ऋचोऽपि अग्न्यादिकाण्डर्षीणामेव दर्शनं यजुर्वेदे भवितुमर्हतीति याजुषाणां मतम् । नैवमेतत्- अत्र कृष्णयजुर्वेदे एव तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थे ब्राह्मणे एतासामृचां शुनःशेष एव द्रष्टव्यनुश्रावितत्वात् । तथाहि ' शुनःशेषमाजीगर्ति वरुणोऽगृह्णात्, स एतां वारुणीमपश्यत्, तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चत्, वरुणो वा एतं गृह्णाति, य उखां प्रतिमुञ्चते, उदुत्तमं वरुणपाशमस्मादित्याह आत्मानमेवैतया वरुणपा-शान्मुञ्चति ' । इति (तै० सं० ५।२।१।४)

अत्र ' उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत् ' (तै० सं० ४।२।१।१०) इत्येषा ऋक् शुनःशेषदृष्टैवेति स्पष्टम् । एतेन ' उदुत्तमं वरुण ' इति ऋक् शुनःशेषदृष्टैवेति निश्चिते एतत्सहचरीणां ' अव ते हेडः, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि ' इत्येवमाद्याना-मृचां ऋग्वेदे श्रुतं शुनःशेषार्थेयत्वं केन वार्यते ? यदि ' इमं मे वरुण ' इत्याद्यानामृचामत्र यजुर्वेदेऽपि शुनःशेषार्थेयत्वमेवा-भविष्यत् तर्हि तासामत्रापि एकत्रैव पाठोऽप्यभविष्यत् । दृश्यते च पृथक् काण्डे तासां पाठः ' उरु० हि राजा, शतं ते राजन् ' इत्यनयोः सौम्यकाण्डे पाठः । (तै० सं० १।४।४।५।१)

तत्रापि ' अवभृथ यजूंषि जुहोति ' इति अवभृथप्रकरणे तयोः पाठात् अवभृथयजुषां सौम्यकाण्डेऽन्तर्भावाच्च सोम-एव तयोः काण्डर्षिः । ' आध्वर्यवं० अवभृथ यजूंषि वाजपेयः शुक्रियाणि सवाः ' इति सम्राट्पणानि सानुब्राह्म-णानि सौम्यानि इति बौधायनसूत्रात् । एवं ' अव ते हेड, उदुत्तमं, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्ने, ' इत्याद्यानामृचां तु वैश्वदेवकाण्डे याज्यायां पाठो दृष्टः । ' राजसूयः० याज्या अश्वमेधः० इति वैश्व-देवानि ' इति बौधायने सूत्रात् ।

अत्रैते भिन्ना एव काण्डर्षयः सोमविश्वेदेवादयः, तस्मात् तासामृचां भिन्नार्थेयत्वमेव वक्तव्यम् । इति चेत् नैवं सम्भ-वति - तासामृचां तत्र तत्र कर्मणि विनियोगार्थं अनुकर्षणात् । उदाहृतं च तासामनुकर्षणं याज्यावभृथादिषु । एवं एकदा पठितानां चैतासामृचामुदाहरणं तत्र तत्र विनियोगानुसारेण ऋक्प्रतीकमात्रपाठेनानुकर्षणं बहुधा दृश्यते, ' अव ते हेड, उदु-त्तमं, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि ' इत्यादि । न चैतदपि काण्डर्षीणां तादृशं प्रतीकमात्रदर्शनमिति वक्तुं युक्तम् । पृथग् दर्शने समग्रा ऋचो दृश्येरन्, न प्रतीकमात्रम् । अत्र प्रतीकमात्रपाठे पूर्वत्र पठितायामेवानुवाद इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यं

भवेत् । तथा सति यजुर्वेदग्रन्थे ऋचां प्रथमपाठोऽपि तर्हि ऋग्वेदे अन्यैर्ऋषिभिर्दृष्टानां तासां द्वौत्रैर्मणि विनियोगार्थं पठनानुकूलार्थः अनुवाद एवेति कथं नाभ्युपगम्येत ?

अथ पुनः यजुर्वेदेऽपि एकदा पठिताः सम्पूर्णा एव काश्चिद्वचः पुनरुत्तरत्रापि असकृत् पठिता दृश्यन्ते ' अग्न आयूँ-
षि पवसे ' इत्याद्याः । तासां पृथग्दर्शनमेवेति वक्तव्यम् । पृथग्दर्शनत्वे पृथगार्थ्यत्वं च जर्थात् सेत्स्यतीति । नैवमेतद्
यत्र एकदा पूर्वत्र पठिताः सत्यः उत्तरत्र पुनः कर्माणि विनियोगे अविच्छेदेन द्वे ऋचौ, त्रिचतुरा वा ऋचः, द्वन्द्वेन दर्शयितव्या
भवेयुः, तत्रैव प्रतीकमात्रपाठो दृश्यते ।

यत्र एकैव ऋक् पूर्वत्र पठिता सती पुनरुत्तरत्र एकैव विनियुज्यते, तत्र तु समग्रैव ऋक् पठ्यते, इत्येव विशेषः । तद्यथा
' आ प्यायस्व समेतु ते० । सं ते पयांसि ' इतीदमृगद्वयं पूर्वत्र (तै० सं० ४।२।७।१२-१३) याज्यायां समग्र ऋमूपेण
पठितं, तथा उत्तरत्रापि याज्यायां (तै० सं० २।३।१४।१२-१३; ३।१।१।१३-४) असकृत् ' आ प्यायस्व । सं ते ' इति प्रतीक-
मात्रेण पठितमपि उत्तरत्र विनियोगावसरे ' आ प्यायस्व ' (तै० सं० ३।३।५।८) इतीयमेकैव ऋक्समग्रैव पठिता दृश्यते । अत्र
पूर्वापरीभावः आर्षेयपाठक्रमेणैव ज्ञेयः, शास्त्रतः ब्राह्मणे कल्पसूत्रे च तथैव याज्यादिविनियोगात्, न तु सारस्वतपाठक्रमेण
सम्प्रति प्रचलिते प्रसिद्धे तैत्तिरीयसंहितादिग्रन्थे पूर्वापरीभावनियमोऽस्ति ।

तत्र हि (तै० सं० २।३।१४।१२-१३) ' आ प्यायस्व । सं ते ' इति प्रथमतः एव प्रतीकमात्रपाठः, ततः उत्तरत्र (तै० सं०
४।२।७।१२-१३) समग्र ऋक्पाठो विद्यते । तदेतदपि सारस्वतपाठे ग्रन्थव्यत्यासबोधकं लिङ्गम् । क्रमशः संहितादिग्रन्थाध्ययने
प्रवृत्ताः बटवः प्रथमत एव प्रतीकमात्रपाठेन समग्रामृचं पठितुं ज्ञातुं च कथं शक्नुयुरिति चिन्त्यमेवैतत् । तस्मादस्य पृथग्दर्श-
नत्वनिर्णये न किञ्चित्प्रमाणान्तरमस्ति । एवमेव शुनःशेषदृष्टानां तथा सर्वाङ्गामपि ऋचां न पृथग्दर्शनं, न पृथगार्थ्यं च,
याजुषे भवितुमर्हति । एतेन ऋग्वेदे वेदान्तरे वा प्रसिद्धानामृचां यजुर्वेदे समग्र ऋक्पाठोऽपि न पृथग्दर्शनत्वसाधकः नापि
पृथगार्थ्यत्वसाधकश्च भवितुमर्हतीत्युक्तं भवति ।

अपि च वरुणपाशेन बद्धः शुनःशेषः ' स एतां वारुणीमपश्यत्, तथा वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चत् ' इति तैत्तिरीयके श्रुत्या ' उदुत्तमं वरुण पाशमस्सत् ' इत्येनया एकयैव ऋचां न खलु वरुणपाशान्मुक्तः, येन साक्षात् श्रव-
णात् ' उदुत्तमं ' इयमेकैव ऋक् शुनःशेषदृष्टा, तथा श्रुतौ अनिर्देशात् ' इमं मे वरुण ' इत्याद्या अत्र अन्यार्षेया इति च
कल्प्येत । अपि तु शतशः ऋचां स्तोत्रेण मुक्तः शुनःशेष इति श्रूयते । तथा हि हरिश्चन्द्रेण वरुणप्रीत्यर्थमनुष्ठिते नरयज्ञे
आलम्बनार्थं यूपे निबद्धः शुनःशेषः तस्मान्मृत्युमुखादात्मानं मोचयितुं प्रवृत्तः सन् ' अथ ह शुनःशेष ईक्षांचक्रे
अमानुषमिव वै मा विशासिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति ' (ऐ० ब्रा० ७।१६) इति वाग्यज्ञेन देवतो-
पासांचक्रे । तत्र ' स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार, कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्येतयर्चा ' इति
प्रथमतः प्रजापतिं तुष्टाव, ततश्च तेनाज्ञसः तथैवोत्तरत्र ' अग्निः सविता वरुणः पुनरग्निः विश्वे देवाः इन्द्रः अश्विनौ ' इत्यासां देवतानां स्तोत्रेण तत्तद्देवताभिराज्ञसश्च अन्ते उषसः स्तोत्रेण वरुणपाशान्मुक्तः । एवं शतशः ऋग्भिः स्तोत्रेण शुनः-
शेषो वरुणपाशान्मुक्तः ।

अत्र यद्यपि तैत्तिरीयके ' स एतां वारुणीमपश्यत्, उदुत्तमं वरुण पाशमस्सदित्याह ' इति एकैव ऋक् शुनः-
शेषेन दृष्टेति श्रूयते, अन्याः ' नहि ते क्षत्रं ' इत्याद्याः शुनःशेषार्थ्यत्वेन स्पष्टं न श्रूयन्ते, तथापि तैत्तिरीयब्राह्मणवचना-
देव तासां शतशः ऋचां शुनःशेषार्थ्यत्वं सिध्यति । ' शूनःशेषमाख्यापयते, वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति, परः शतं
भवति ' इति (तै० ब्रा० १।७।१०) एवं तैत्तिरीयके श्रुतानां ' नहि ते क्षत्रं ' इत्याद्यानामपि सर्वासां ऋचां यजु-
र्वेदेऽपि शुनःशेषार्थ्यत्वमेवेति सिद्धम् ।

एतासामृचां शुनःशेषार्थ्यत्वं शुक्लयजुर्वेदेऽपि अनूदितम्—

' उरुँहि राजा ' (वा० य० सं० ८।२३) ... ' उरुँहि ' शुनःशेषो वारुणीं त्रिष्टुभम् ।

' नि षसाद् ' (वा० य० १०।२७) ... ' नि षसाद् ' शुनःशेषो वारुणीं गायत्रीम् ।

‘ योगेयोगे ’ (वा० य० ११।१४) ‘ योगेयोगे ’ शुनःशेषः ।
 ‘ उदुत्तमं वरुण० ’ (वा० य० १२।१२) ‘ उदुत्तमं ’ शुनःशेषो वरुणीं त्रिष्टुभम् ।
 ‘ तत्त्वा यामि० ’ (वा० य० १८।४९) ‘ तत्त्वा ’ वरुणीं त्रिष्टुभं शुनःशेषः ।

‘ इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि० ’ इमं मे गायत्रीत्रिष्टुभौ वरुण्यौ शुनःशेषः । इति (शु० य० का० स० सूत्राणि) ऋग्वेदे अप्रसिद्धापि शुनःशेषदृष्टा एका ऋग् दृश्यते । ‘ अपाघमपकिल्विषम्० ’ (वा० य० ३५।११) अपाघं लिङ्गोक्तदेवतामानुष्टुभं शुनःशेषः । (का० स० सूत्रम्) कथं तर्हि ‘ पुनातु ते परिस्सुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै (तै० ब्रा० १।८।५) इति ऋचोऽपि यजुःशब्देन निर्देशः । ‘ पुनातु ते ’ इति यजुर्वेदपाठादराभिप्रायकः एव । एवं वेदान्तरेऽपि ऋचो वेदान्तरे पठिता अपि स्वकीयैराषेयच्छन्दोदैवतैर्न हीयन्ते ।

अस्मिन्नर्थे ‘ अयं सो अग्निर्यस्मिन् ’ इत्यादीन्यप्युदाहृतव्यानि ऋग्वेदे (मंड० ३।२।२।१) पठितस्य पञ्चर्चस्य सूक्तस्य ‘ अयं सो अग्निरिति ’ विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति । (तै० सं० ५।२।३।८) विश्वामित्राषेयत्वमनुश्रूयते । तच्च विश्वामित्रसम्बन्धाभिप्रायं वैश्वामित्रमण्डलान्तर्गतत्वात् । वैश्वामित्राभिप्रायं वेति ज्ञेयम् ।

ऋग्वेदे ‘ अयं स उपान्त्यानुष्टुपुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रे । ‘ अग्निं होतारं गाथी ह ’ इति सूत्रात् ‘ अग्निं होतारं प्रवृणो मियेधे ’ इति सूक्तादनुवृत्तः चतुर्णां सूक्तानां गाथी ऋषिः, न तु विश्वामित्रः । तथापि विश्वामित्रसम्बन्धाद् विश्वामित्राषेयत्वं श्रुत्यानुश्रावितमिति प्रतीयते । एवं ‘ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः ’ इत्यस्य सूक्तस्य (ऋ० १०।४५।१, तै० सं० ४।२।२।१) ‘ दिवस्परि द्वादश वत्सप्रिराग्नेयं तु ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रोक्तवत्सप्रेराषेयत्वं यजुर्वेदेऽपि अनुश्रूयते । ‘ वात्सप्रेणोप तिष्ठते एतेन वै वत्सप्रीभांलन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध ’ इति स्पष्टम् । (तै० सं० ५।२।१) तथैव ‘ आऽयं गौः पृश्निरकमीत् ’ इति तृचस्य सूक्तस्य (ऋ० १०।१८२।१, तै० सं० १।५।३।२)

‘ आयं गौः सार्पराह्यात्मदैवतम् ’ इति सूत्रदर्शितं तैश्वरीयकेऽनुश्रूयते । ‘ सर्पराक्षिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधाति ’ इति (तै० सं० १।५।४।२) एवमेव यजुर्वेदे पठितानां अपठितानामपि सूक्तानां ऋग्वेदीयार्षेयानुश्रवणपूर्वकं विनियोगः श्रूयते ।

‘ सजनीयः शस्यं विहव्यः शस्यं आगस्त्यस्य कया शुभीयं शस्यं ’ इति । (तै० सं० ७।५।५।६) सजनीयम्- ‘ स जनास इन्द्रः ’ इति ऋगन्तिमपादैकदेशोपहितं, ‘ यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ’ इति (ऋ० २।१२।१-१४) गृत्समदार्षेयं पञ्चदशर्चं सूक्तम् । ‘ विहव्यम्- ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु० ’ इति (ऋ० १०।१२८।१-९), (तै० सं० ४।७।१४।१-९) नवर्चं विहव्यार्षेयं सूक्तम् । ‘ ममाग्ने नव विहव्यः ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रम् । ‘ अगस्त्यस्य कया शुभीयम् ’ ‘ कया शुभा सवयसः सनीळाः ’ इति सूक्तं अगस्त्यार्षेयम् । (ऋ० १।१६५।१-१५) ‘ कया पञ्चोना संवादोऽगस्त्येन्द्रमरुताम् ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

अतएव शक्ययजुर्वेदे कातीये सर्वानुक्रमसूत्रे शक्ययजुर्वेदान्तर्गतानां सर्वसामपि ऋचां तत्रतत्र प्रकरणज्ञः पाठक्रमानुसारेण काण्डवर्षाणां सामान्यतो निर्देशेन, ऋचामेव ऋग्वेदे प्रसिद्धाः मन्त्रद्वयः ऋषय एव विशेषतो दर्शिताः । ‘ अग्न्याधेयं प्रजापतेरार्षम् । समिधाग्नेयश्चतस्रो गायत्र्यः, समिधा विरूप आङ्गिरसः, सुसमिद्धाय वसुश्रुतः, तन्त्वा भरद्वाजः ’ इत्यादि । समिधार्भि- ‘ इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु समिधार्भि त्रिंशत् । इति (ऋ० सर्वानुक्रमसूत्रम्) सुसमिद्धाय शोचिषे- ‘ त्वमग्ने वसुश्रुतः त्वामग्न एकादश सुसमिद्धायाम् गायत्रम् । इति दिग्दर्शनार्थं किञ्चिदेवोपन्यस्तं । आर्षेयपाठक्रमे सर्वं संशोध्यते ।

एवं च सति अस्माकं द्विजत्वसिद्धये उपनयनसंस्कारे ब्रह्मोपदेशरूपेण सर्ववेदाधिकारार्थं प्रथमतः उपदेशः गायत्री-मन्त्रोऽपि ऋगात्मकः विश्वामित्रार्षेयः ‘ गायत्र्या गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्रऋषिः सवितादेवता ’ इति श्रुतेः । (ना० उ० १९।३।५) तथा च सर्वानुक्रमसूत्रम् ‘ कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार, तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे, गाथिनो विश्वामित्रः, स तृतीयं मण्डलमपश्यत् ’ इति तृतीयमण्डलस्य विश्वामित्रार्षेयत्वात्, गायत्र्याश्च तत्रैव पाठदर्शनात् । ‘ तत्स

वितुर्धरेण्यम्' (ऋ० ३।६२।३०; साम० १४६२; वा० य० ३,३५; तै० सं० १।५।६।१२)

एवं वेदमन्त्राणां यातयामतानिवारणार्थं तदादर्षेयं यथाशास्त्रं विज्ञेयमिति सङ्क्षेपः ।

छन्दो विचारः ।

'छन्द' एव वेदमन्त्राणां स्वरूपं प्रधानं लक्षणं च । छन्दसैव मन्त्राणां मन्त्रत्वं प्रतिष्ठितम् । छन्दसैव ऋक्त्वं यजुश्च सामत्वं च सिद्धम् । छन्दोनिबन्धनमन्तरा मन्त्र एव न भवति । मन्त्राणामेव मुख्यं वेदत्वं वस्तुतत्त्वसिद्धम् । तस्माद्वेदमन्त्र-स्वरूपज्ञाने छन्दोज्ञानमेव प्रधानम् । अत एव 'गायत्र्या गायत्रीछन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता' इत्यत्र (वा० उ० १९।३५) छन्द एव प्राथम्येन निर्दिष्टम् । तस्मात् ऋषिदेवतछन्दाऽसि 'तानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति श्रुत्या-विहितं वेदमन्त्राणामयातयामतासिध्यर्थम् । ऋचां तु गायत्र्यादीनि प्रसिद्धानि । छन्दोमुखेनैव ऋचां यज्ञे विनियोगो विहितः ।

'गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्य' इति, त्रैवर्णिकानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां द्विजत्वसिद्धिः छन्दोमुखेनैव उपदिश्यते । अत एव तदेतच्छन्दस्त्वविज्ञानादेवामृतत्वसिद्धिरपि मन्त्रोपदिष्टानुश्रूयते । तथा च दीर्घतमसः आर्षेयं ऋक्मन्त्रदर्शनम् ।

'यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ।' इति (ऋ० १।१६४।२३)

एवं सप्तछन्दाऽस्यनुश्रूयन्ते, तदादेवताधिष्ठितानि । 'अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव । अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वानृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥४॥ विराणिमत्रावरुणयोरभिथ्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अहः । विश्वान्देवाज्जगत्या विवेश तेन चाकल्य ऋषयो मनुष्याः ॥५॥ इति (ऋ० १०।१३०।४-५)

एतेषां तथान्येषामपि सर्वेषां छन्दसां अधिष्ठाता उत वर्षकः प्रकाशश्च विश्वरूपः स परमैश्वर्यपूर्णः परमपुरुषः इन्द्र एव, तस्यापि छन्दोमुखेनैवाविर्भावः प्रकाशोऽनुश्रूयते 'यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेघया स्पृणोतु' इति (तै० शिक्षो० ४।१) । एवं छन्दस्त्वज्ञानेन मन्त्रज्ञानं, मन्त्रमुखेन ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं, तेनैव चामृतत्वमिति छन्दोमुखेनैवामृतत्वसिद्धिरिति सिद्धम् ।

ऋग्वेदे तु गायत्र्यादीनि छन्दाऽसि प्रसिद्धानि । तासामृचां अन्यासां च यजुर्वेदेऽपि तान्येव छन्दाऽसि भवन्ति । तदिदं तैत्तिरीयब्राह्मणवचनेनैव गम्यते । 'गायत्र्या गायत्री छन्दः' इति (ना० उ० १९।३५) 'गायत्रीभिरुप तिष्ठते... यदेतं तृचमन्वाह सन्तत्यै' इति (तै० सं० १।५।८।७) अत्र गायत्री ऋक्स्तु-सम्पश्यामि प्रजा अहम् (तै० सं० १।५।६।१) उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे' इति च । 'देवो वः सवितोऽपुनातु' (तै० सं० १।१।५।१) सावित्र्यर्चा, पच्छो गायत्रिया त्रिःषष्टृत्वाय' इति (तै० ब्रा० ३।३।४) 'विश्वे देवस्य नेतुः०' (तै० सं० १।२।२।६) 'ऋचा जुहोति, यज्ञस्योद्यत्यै अनुष्टुभा जुहोति विश्वे देवस्य नेतुरित्याह' इति (तै० ब्रा० ३।१।२) 'विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति' इति (तै० सं० ५।१।९) "सःस्त्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः०" (तै० सं० १।१।१३।१४) "सःस्त्रावभागाः स्थेत्याह । वैश्व-देव्यर्चा० त्रिष्टुभभवति" (तै० ब्रा० ३।३।६) 'वाजस्य मा प्रसवेन० ।' (तै० सं० १।१।१३।११) "अथ सुचावनु-ष्टुभ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति" (तै० ब्रा० ३।३।९) ।

एवमेव क्वचिदतिच्छन्दसोऽपि निर्देशो भवति- "अभि त्वं देवः सवितारमोणयोः० ।" (तै० सं० १।२।६।२) "अभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते ।" इति (तै० सं० ६।१।९।९)

तदेतादृशदर्शनमात्रं किञ्चिदेवोपन्यस्तम् । एवं सर्वसामपि ऋचां छन्दाऽसि विनियोगसङ्ग्रहे निर्दिष्टानि साधनभाष्ये विद्यन्ते । तानि विज्ञाय तत्रतत्र विनियोगावसरे उच्चारणीयानि । एवं ऋचां गायत्र्यादीनि छन्दाऽसि सर्वेषामप्यभिमतान्येव । यजुर्मन्त्राणां तु अप्रसिद्धान्येव छन्दाऽसि, नापि कुत्रचिदुल्लिखितानि, ऋचामिव यजुषां छन्दो व्यवस्था नास्तीति, भावः ।

"अनियताक्षरपादानि यजूंषि भवन्ति" इति सूत्रेण यजुषां छन्दोनिबन्धननियमाभावात् तेषां छन्दःस्वरूप-

विज्ञानमशक्यसम्पादं छन्द एव नास्तीत्यपि केषाञ्चिदभिप्रायः । अत एव केवलं “ यजुश्छन्दः ” इति पठनपद्धतिर्विद्यते इति प्रतीयते । अपि च यजुषामपि छन्दोनियमसत्त्वे सूत्रभेदेन अनेकधा मन्त्रविभागेन कर्मणि विनियोगः न शास्त्राविता-मर्हति ।

तद्यथा- “ इषे त्वोर्जे त्वेत्याह, इषमेवोर्जे यजमानेऽव रुन्धे ” इति ब्राह्मणोद्धृते एकस्मिन् मन्त्रप्रतीके आपस्तम्बो मन्त्र-द्वयं परिकल्प्य, तद्विनियोगं पृथगेव विदधाति । ‘इषे त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि’ इति । बौधायनस्तु अत्र ब्राह्म-णानुरोधेन एकमेव मन्त्रं कल्पितवान् ‘इषे त्वोर्जे त्वेति शाखां छिनत्ति’ इति । उभयमपि प्रमाणम् । उभयथाप्यनुष्ठान-पद्धतिर्विद्यते । तत्र कथं छन्दोनिर्णयो भवेत् । एवं सहस्रशः स्थानेषु विद्यते । तस्मात् यजुषां छन्दोनियम एव नास्तीति-वक्तव्यमापतति, तन्निर्णायकप्रमाणाभावात् । नूतने निर्णये तु अप्रामाण्यात् अव्यवस्थादिदोषापत्तेश्च ।

वस्तुतस्तु- यजुर्मन्त्राणामपि छन्दोनियमोऽस्त्येव, एकाक्षरमारभ्य यजुश्छन्दः प्रवृत्तम् । तथा च पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्- ‘छन्दः । गायत्री । दैव्येकम्’ इति । अत एव ‘ ओ ’ प्रत्येकाक्षरस्य प्रणवमन्त्रस्य याजुषं दैवी गायत्रीछन्दो निर्दिष्टम् । ‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम् । ’ इति (ना० उ० १९।३३) ‘ प्रणवस्य ब्रह्मा, ब्रह्मा दैवी गायत्री ’ इति च (आ० परिशिष्टे) ‘ ओमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुः ’ (तै० आ० २।११) इति च प्रणवस्य यजुष्ट्वं स्पष्टमेवास्नातम् ।

ऋचां तु ‘ अष्टाक्षरा गायत्री ’ इति नियमः । सा च एकपदा कचिद् द्विपदा त्रिपदा च भवति । तत्रापि कचित् एक-स्मिन् अक्षरे अक्षरद्वये च न्यूनोऽधिके च ‘ निचृद् भुरिक् विराट् स्वराड् ’ इति गायत्र्याः विशिष्टसंज्ञा प्रसिद्धा । एतेन ऋचामेकाक्षरा दैवी गायत्री छन्दो न भवतीति सिध्यति । तथा च ‘ छन्दः । गायत्री । दैव्येकम् । आसुरी पञ्चदश । प्राजापत्याऽष्टौ । यजुषां षट् । साम्नां द्विः । ऋचां त्रिः । द्वौ द्वौ साम्नां बर्धेत । त्रीन्स्त्रीनृचाम् । चतुरश्रतुरः प्राजापत्यायाः । एकैकं क्षेपे । तान्युष्णिगानुष्टुब्धहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः । चतुरश्रतुरः समान्य एकैका ब्राह्मण्यः प्राग्यजुषामार्ष्यः ’ इति । इति पिङ्गलनागप्रणीते वेदाङ्गभूते छन्दःशास्त्रे प्रतिपादितं वैदिकं छन्दोलक्षणम् । तच्च विस्तरशः उत्तरत्र उल्लिख्यते ।

एवं ऋगादिमन्त्राणां ‘ ऋषिदैवतच्छन्दांसि ’ एतानि त्रीण्येवान्तरङ्गानि भवन्ति । तस्मादस्यादिज्ञानेनैव तदुच्चारणपूर्वक-मेव वेदमन्त्रविनियोगो विहितः । अन्यथा यातयामतादोषापत्तेः । अतएव शुक्लयजुर्वेदकाव्यायनसर्वानुक्रमणीसूत्रे ऋग्वेदे प्रसिद्धानामृचां तत्र दर्शितान्येव ‘ ऋषिदैवतच्छन्दांसि । निर्दिष्टानि ‘ समिधाम्नेयश्चतस्रो गायत्र्यः । समिधा विरूप आङ्गि-रसः ’ इत्यादीनि । ऋग्वेदे तु अप्रसिद्धानां केषांचिद्ग्रन्थाणां यजुर्मन्त्राणामपि ऋग्यादीनि तैत्तिरीयसायनभाष्ये विनियोग-सङ्ग्रहवार्तिकमुखेन लिखितानि । तत्सर्वं विज्ञाय यथाशास्त्रमेव वेदाध्ययनादिके कृते सर्वं श्रेयस्करं भवेदिति शास्त्राभिप्रायः ।

देवताविचारः ।

‘ देवता ’ तु मन्त्राधिष्ठात्री, दिव्यवस्तुस्वरूपा सा च मन्त्रार्थरूपैवेति शास्त्रतत्त्वम् । मन्त्रार्थरूपदेवतास्वरूपज्ञानमन्तरेण प्रयुक्तो मन्त्रो निरर्थकः कचिदनर्थकश्च भवति । यद्यपि ‘ अमन्यमानां अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ’ (ऋ० १।३३।९ [उत्तरार्धः]) इति मन्त्रार्थज्ञानाभावेऽपि मन्त्रशक्त्यैव फलं सेत्स्यतीत्यापाततः प्रतीयते, तथापि फलसिद्धौ शब्दशो मन्त्रार्थज्ञानेऽन्यथा सिद्धेऽपि मन्त्राधिष्ठातृदेवताध्यानं तु अत्यन्तमावश्यकमेव । तथा च मन्त्रवर्णः- ‘ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यास्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ’ इति (ऋ० १।१६।३९) मन्त्राधिष्ठातृदेवताज्ञानाभावे मन्त्रप्रयोगानर्थक्यम् । तज्ज्ञाने एव सार्थक्यमित्युक्तं भवति ।

‘ यस्तित्याज सखिविदः सखायं । न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदी० शृणोत्यलकः शृणोति । न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ’ इति । (तै० आ० १।३।१) अत एव ‘ यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्ब्रह्मकरिष्यन्साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति प्रत्यक्षादेवतां यजति ’ (ऐ० ब्रा० ३।८) इति सर्वेष्वपि यज्ञीयकर्मसु हवनादिषु मन्त्राणां विनियोगे तत्तन्मन्त्र-देवताध्यानं विहितं, तच्च ज्ञानमन्तरा न सम्भवति, अन्यथाऽनर्थोऽपि श्रूयते- ‘ प्रस्तोतया देवता प्रस्तावमन्वायचा तां चेद-विद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यति ’ इति (छां० उ० १।१०।१।९)

कथं देवता मन्त्रार्थरूपा भवितुमर्हति ? मन्त्रार्थस्तु कश्चिदभिप्रायरूपः स्तुत्यादिरूपश्च, देवता तु दिव्या ज्योतिराध्यात्मिका मन्त्रैरुपास्या भवति । अत्र देवता तु मन्त्रार्थाद् भिन्नैवेत्याशयः । अत्रोच्यते- यद्यपि प्रत्येकशः शब्दात् तदर्थोच्च देवता भिन्नैवेति वक्तुं शक्यं, तथापि समग्रमन्त्रार्थस्वरूपैव तदधिष्ठात्री देवतेत्यवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं भवेत् । कुत एतत् ? उच्यते-मन्त्रशरीरा देवता मन्त्रैरेव गम्या च । तेन ' वाच्यवाचकयोरेभदः ' इति न्यायेन मन्त्रावयवभूतानां अग्नीन्द्रादि-त्यादिशब्दानां वाच्यार्थरूपास्तेऽग्न्यादयो देवताः, तद्वाचकशब्दसमूहसङ्ग्रहित एव मन्त्रः । तस्मान्मन्त्रार्थरूपैव देवतेति सम्पद्यते ।

तद्यथा- ' तत्सवितुर्वरेण्यं-' इति- ' यः अस्माकं धियः प्रेरयेत्, तस्य सवितुर्देवस्य तद्वरेण्यं तेजो ध्यायामः ' इति प्रत्येकशः शब्दार्थस्य स्तुत्याद्यभिप्रायरूपत्वेऽपि सवितुर्तेजसो ध्याने तद्वस्तुज्ञानमेव प्रधानम् । अपि च ' अमन्यमानाः अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ' इत्यत्रापि इन्द्रदेवतासम्बोधनेन स्तुता, तत्र तन्मन्त्राधिष्ठितेन्द्रदेवताज्ञानमन्तरेण तद्वचनमेव न सङ्गच्छते । तस्मात् ऋषिच्छन्दोदैवतानि तानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् । इति श्रुतिवचनमेव शरणम् ।

तदेतत् तत्र तत्र मन्त्रविनियोगेषु देवतानिर्देशपूर्वकं तत्तदेवताकमन्त्रविधानं ब्राह्मणे बहुधोपलभ्यते । ' उदु त्यं जातवेद-सम् । चित्रं देवानाम् । (तै० सं० १।४।४३।१-२) सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोति० (तै० सं० ६।६।१।४) ' अग्न आयूः पि पवसे० । ' (तै० सं० १।५।५।७) ' आग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते० ' (तै० सं० १।५।७।९) ' उदु त्यं जातवेदसम् । ' (तै० सं० १।२।८।७) सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति० । (तै० सं० ६।१।१।१९) ' युजते मनः० ' (तै० सं० १।२।१३।१) ' सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयति० । ' (तै० सं० ६।२।९।२) इदं विष्णुः० इरावती० । ' (तै० सं० १।२।१३।४-५) ' वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति । ' (तै० सं० ६।२।९।५) ' सोमो जिगाति गातुवित्० । ' (तै० सं० १।३।४।५) ' सौम्यर्चा प्र पादयति० ' (तै० सं० ६।३।२।१२) ' उरु विष्णो वि क्रमस्व० । ' (तै० सं० १।३।४।४) ' वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति ' (तै० सं० ६।३।३।१) ' विष्णोः कर्माणि पश्यत० ' तद्विष्णोः परमं पदम्० (तै० सं० १।३।६।१२-१३) ' वैष्णव्यर्चा कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति० ' (तै० सं० ६।३।४।१०-११) ' अस्त-भ्राद् घामृषभः० ' (तै० सं० १।२।८।५) ' वारुण्यर्चा सादयति० ' (तै० सं० ६।१।१।१६) ' मनो ज्योतिर्जुषतां० बृहस्पतिस्तनुतामिमं नः । ' (तै० सं० १।५।३।७) ' बृहस्पतिवत्यर्चोप तिष्ठते० । ' (तै० सं० १।५।४।७) ' उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत्० ' (तै० सं० १।५।१।१०) शुनः शेषमाजीगतिं वरुणोऽगृह्णात् । स एतां वारुणीमपश्यत्, इति ऋचां तु ऋग्वेदादिषु प्रसिद्धानि देवतानि । यजुर्मन्त्राणां तु ' इषे त्वोर्जे त्वा ' इत्यादीनां देवतानि न प्रसिद्धानि । अत एव आहुतिदानानन्तरं वक्तव्ये देवतोद्देशके त्यागे ' मन्त्रोक्तदेवताया इदं न मम ' इत्येव याजुषाणां त्यागोच्चारणवृत्ति-र्विद्यते ।

एवं सति तेषां यजुर्मन्त्राणामप्रसिद्धदेवताकानां नूतना देवतकल्पना कथं शास्त्रीयतामर्हति ? अत्रोच्यते- मन्त्रे एव प्रति-ष्ठितं तदैवतम् । तज्जनमेवावशिष्टं, तच्च मन्त्रस्थशब्दलिङ्गादेवावगम्यते । ' या लिङ्गोक्ता सैव मन्त्रदेवता । ' इति स्पष्ट-मेवोपदिष्टं सूत्रे । ' यल्लिङ्गं सा देवता, (ऋ० सर्वा० १।१।३९) इति च । अत एव बहुदेवताकस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समासेन च वैश्वदेवत्वम् । विभागेन तु विशेषेण अनेकदेवताः लिङ्गोक्ता एव दर्शिताः । तद्यथा कुत्सदर्शने ' तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ' इति सूक्तान्तिमस्य अर्धर्चस्य उभयथा निर्देशः । तथा च ऋक्सर्वाणु-क्रमसूत्रम् ' इमं षोडश कुत्स आग्नेयं० तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतो यदैवत्यं वा सूक्तम् ' इति (ऋ० सर्वा० सू० १।९४) ' अस्तु औषलैकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याश्चिन्यस्तिन्नः ऐन्द्राग्नेयी मास्त्येन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्व-देवी०, वैश्वदेवमेतत्, एवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं, सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिङ्गं सा देवता ' इति च (ऋ० सर्वा० १।१।३९)

सत्यमेवेदं, श्रुतं सर्वं ज्ञातं च, विदितमेवेदं सर्वं अस्माकमपि, किमन्यत् ?- ऋचामेवेदं यजुषां तु का कथा ? तत्रापि एवमेव युज्यते । कथं तत् ? मन्त्रलिङ्गादेव यजुषामपि देवता अवगम्यते ।

तद्यथा ' इषे त्वोर्जे त्वा ' इत्यस्मिन् इद् शब्दः अन्नवाचकः प्रसिद्धः, तेनास्य ' इद् ' एव देवता भवति । किम्-

अन्नमपि देवता भवितुमर्हति ? अथ किम् ?- तर्हि पाषाणमपि दैवतं भवेत् ? ओम् । अन्नधान्यादिकरणोपकरणभूतं उलूखलादिरूपं अश्मपि दैवतं भवति । तथा च शुनःशेपापैर्यो मन्त्रवर्णः ।

‘ यच्चिच्छि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह तुमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ’ इति (ऋ० १।२८।५) न केवलं दैवतात्मकं तदन्नं अपि तु साक्षाद् ब्रह्मात्मकमेव । ‘ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् ’ इति च श्रुतिवचनात् । अत एव ‘ अन्नं न निन्द्यात् अन्नं न परि चक्षीत ’ इति अन्ननिन्दादिप्रतिषेधोऽपि श्रूयते । अन्नस्तुतिस्तु वेदे बहुधैवोपलभ्यते । ‘ पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् । ’ (ऋ० १।१८७।१) ‘ त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् । ’ इति (ऋ० १।१८७।६) सर्वदा सर्वत्रापि सर्वेऽपि अन्नगतप्राणा एव प्राणभृतः, इति सर्वेषामनुभवसिद्धम्, अस्मिन् युगे तु तद्विशेषतः इति वक्तव्यम् । तत्रापि इदानीं सर्वैरपि प्रतिदिनमनुभूयते ‘ सर्वा-रम्भास्तण्डुलप्रस्थमूलाः ’ इति प्राचामभियुक्तवचनं प्रसिद्धम् तस्मादस्मिन्नगतिं जीवनमेव सर्वपुरुषार्थमूलसाधनभूतम् । ‘ जीवन् भद्राणि पश्यति ’ इति न्यायात् । अन्नेन जीवनं, जीवनेन बलं, बलेन प्राणशक्तिः । प्राणेन बलवृद्धिः । प्राणेन बलेन चायुः । एवं चिरायुषा धर्मकर्मदिसमृद्धिः । तेनैव सर्वपुरुषार्थसिद्धिश्च भवितुमर्हति । अन्न जीवनाधारभूतमन्नमेव प्रधानं मूलभूतं च तदिदं शास्त्रदृष्ट्यैव सिद्धम् । लोकदृष्ट्यापि ज्ञायते । अत एव सा भगवती विश्वसञ्जीवनभूता जगज्जननी अन्नपूर्णाश्विक्वैव सर्वेषां प्राणभृतां शरणं सर्वार्थसाधनसमर्थेति सिद्धम् ।

तत्रापि- सर्वेषां प्राणिनां मातृदुग्धमेव प्रथमं जीवनमिति प्रत्यक्षम् । तथापि मातुः शरीरस्य रोगवियोगादिविपत्ति-निमित्तेन माता तु केवलं गर्भधारिणी जन्मदात्री, अथवा निजबालकानामेव जननीति निश्चीयते । तदिह विशेषतः अनाथ-बालकानां, तथा इतरेषां सर्वेषामपि लोकानां जीवनं पशूनां दुग्धेनैव भवितुमर्हति ।

तत्रापि सर्वेषां पशूनां दुग्धादपि माधुर्यादिसर्वरसातिशयेन स्थैर्यबलायुरारोग्यसत्त्वशुद्धिसत्त्वबुद्ध्याद्यभिवर्धकगुणेन च गवां दुग्धमेव परमं श्रेष्ठं इति सर्वत्रानुभवसिद्धम् । ‘ प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ’ इति वाग्भटस्य अष्टाङ्गहृदये स्पष्टतरं वचनम् । एवं गोमूत्रगोमयादिभिरपि बीजक्षेत्रादौ शरीरे च सर्वदोषनिवृत्त्या शुद्धिक्रियया च संस्कारविशेषः आधी-यते इत्यपि सिद्धम् । इति सर्वेषां प्राणिनां विशेषतो मानवजन्तूनां सुखजीवनस्थितौ गोमार्तैव मुख्या आधारभूतेति सर्वथा सम्पद्यते । तदिदं ‘ आप्यायध्वमन्या देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः ’ इति यजुषा सिद्धम् । अत एव धान्यदुग्धाद्यन्नस्य परतत्त्वमुपनिषत्सु श्रूयते ।

‘ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥

प्राण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा ॥ यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन ।

स देवानापि यच्छति स ऊर्जमुपजीवति ॥ ’ इति (बृ० उ० १।५।१)

अत्र- ‘ एकमस्य साधारणं ’ इति सर्वसाधारणं धान्यादिकमन्नं निर्दिष्टम् । ‘ पशुभ्य एकं प्रायच्छत् ’ इति च दुग्धनिर्देशः । अनयोर्भयविधयोरेवाज्ञयोः सर्वाण्यपि अज्ञान्यन्तर्भूतानि । यद्यपि ‘ पशुभ्य एकं ’ इत्यनेन पशुसामान्यशब्देन सर्वेषां पशूनां दुग्धं गृहीतुं शक्यं, तथापि गवां दुग्धमेव प्राधान्येनोद्दिष्टमिति उत्तरत्र व्याख्यानादवगम्यते । ‘ पशुभ्य एकं प्राय-च्छदिति तत्पयः, पयोह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति, ’ इत्यादि सामान्यतो निर्देशः ‘ तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद् यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति ’ इति (बृ० उ० १।५।१)

अत्र जीवनस्य पशुसामान्यदुग्धे उपयुक्तेऽपि नित्याग्निहोत्रादौ गोदुग्धमेवोपयुक्तम् ‘ पयसा नित्यहोमः ’ इति विधाने गोदुग्धमेवोद्दिष्टम् । ‘ यस्याग्निहोत्रस्य गौरुपावशृष्टा वास्येत० दुह्यमानोपविशेत् तामभिमृश्य जपेत् ‘ यस्माद् भीषा निषीदसि ’ इत्यत्र अग्निहोत्रार्थं दुग्धदोहने गोरेव निर्देशात् (ऐ० ब्रा० ५ पं० प्रायश्चित्तप्र०) । एवं विश्वसञ्जीवनकारणभूतं धान्यदुग्धादिरूपमन्नं यज्ञार्थं यज्ञश्च अन्नार्थकः इति वैदिकं तत्त्वम् । अत एव विश्वजीवनयज्ञमन्तरा केवलं स्वोदरपोषणा-यैवाज्ञोपयोगः शास्त्रनिषिद्धः ।

“ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ” इति (ऋ० १०।११७।६)

“ तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ॥ इति च स्मृतिः । एतेन अन्नेन यज्ञसिद्धिः, यज्ञमुखेनैवान्नसम्पत्तिः, तदेतदुभययोगेनैव प्राणसंजीवनात् विश्वप्रतिष्ठेति सिध्यति ।

“ यज्ञान्नवाति पर्जन्यः, पर्जन्यादन्नसम्भवः । अन्नान्नवन्ति भूतानि० ” इति । (गीता ३।१४)

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ (इति च मनुः)

एवं श्रुत्यादिवचनानां क्रोडीकरणेन शास्त्रदृशा तदर्थविमर्शेन च अन्नस्य विश्वसंजीवनैककारणत्वात्, तादृशान्नसम्पदभ्युदये विश्वदेवयज्ञस्यैव प्रधानसाधनत्वेन निश्चयाच्च, तादृशविश्वयज्ञमुखेन यज्ञरूपस्य परमपुरुषस्य प्रसादाद्, अन्नसम्पत्त्या विश्वसंजीवनार्थं प्रवृत्तोऽयं यजुर्वेदो, यज्ञप्रधानः इत्युच्यते । तदेतत् “ इषे त्वा ” इति अन्नदेवतोद्देशकयजनमुखेनारम्भादेव सिध्यति ।

तदेतत् सर्वमपि एतदप्रथमानुवाकार्थविमर्शनात् स्पष्टं भवति । ‘ इषे त्वोर्जे त्वा० श्रेष्ठतमाय कर्मणे० आप्यायध्वमध्वन्या देवभागम् । ’ (इन्द्राय भागम्) ‘ ऊर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः० । ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात० यजमानस्य पशून् पाहि । ’ इति यजुर्भिः एतदर्थमेवान्नमुद्दिश्य अन्नपतिं पार्थयन्ते पूर्वं ऋषयो मन्त्रमुखेन ।

‘ अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।

प्र प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ’ इति (तै० ४।२।३।१, वा० य० १।१।८३)

अत एव विश्वसंजीवनाय यज्ञाय धान्यगोदुग्धादिजीवनीयाच्चात्मकप्रधानसम्पदभ्युदयार्थं सर्वदा सर्वत्रापि समानं एकरूपेण प्रतिष्ठितं सर्वेषामपि स्वतन्त्रसंजीवनोपायभूतं स्वानुष्ठितं कृषिगोसेवादिकं लौकिकं साधनमपि ऋषयो मन्त्रमुखेनोपदिशन्ति ।

‘ अक्षैर्मा दीव्यः कृषिभित् कृषस्व विस्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ ’ इति (ऋ० १०।३४।१३)

‘ दोग्धी धेनुर्वोढाऽनड्वान्, ’ ‘ अनड्वाँश्च मे धेनुश्च म०, आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । ’ इत्यादि

यद्यपि अस्मिन् देवताविचारे एतावदर्थान्तरव्याख्यानं समयोचितं न भवेत्, तथापि यजुर्वेदस्य यज्ञमुखेन विश्वसंजीवनार्थं प्रवृत्तिं दर्शयितुं, सर्वप्राणिजीवनप्रधानान्नदेवतायजनमुखेन तद्वेदारम्भं वर्णयितुं, तथा ‘ इषे त्वा ’ इति मन्त्रे ‘ इषे ’ शब्दार्थस्यान्नस्य विश्वसंजीवनभूतप्रधानदेवतात्वं च समर्थयितुं, एतावन्महर्षीर्व्याख्यानमर्थान्तरेणापि अवश्यकर्तव्यतया प्राप्सम् ।

अन्यथा ‘ इषे त्वा ’ इति मन्त्रस्य तत्त्वसिद्धा अन्नदेवतेति श्रुतिसूत्रादिषु अनिर्देशात् तथा ज्ञातुमशक्यमेवाभविष्यत् । अपि च ऋग्वेदारम्भे ‘ अग्निमीळे ’ इति स्तुतः सर्वदेवतात्मकोऽग्निरन्नादो भवति भोक्तरूपत्वात् । ‘ अग्निः सर्वा देवताः, ’ ‘ अग्निरन्नादः, ’ ‘ अग्निमन्नादमन्नाद्याय ’ इत्यादि श्रुतेः । यजुर्वेदारम्भे तु भोग्यात्मकं विश्वरूपं अन्नमेवानुश्रुतम् । वस्तुतत्त्वज्ञाने तु उभयोर्भोक्त्रभोग्ययोस्तादात्म्येनैव पूर्णता स्यात् । ‘ अहमन्नमृ३, अहमन्नादः३ । ’ (तै० भृगूप० १०।६) इति । तथा ‘ अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि ’ इति च स्पष्टं सामरस्यम् । अत एव देवतार्थमेव हविःसिद्धिरुद्दिष्टेति सङ्गच्छते ।

एवं भोक्त्रभोग्यरूपेण बीजक्षेत्ररूपेण पुंस्त्रीरूपेण प्रतिष्ठितयोः, तथा ऋग्यजुर्वेदमुखेऽनुश्रुतयोरग्न्यन्नयोः, तद्वाचकयोः ‘ अग्नि इद् ’ शब्दयोः तथा-तन्मुखेनारब्धयोरवान्तजातिविशिष्टयोः अन्तर्भूतसर्ववेदयोः ऋग्यजुर्वेदयोरपि सामरस्ययोगेन सर्ववेदगर्भरूपे परस्मिन् ब्रह्मणि वाक्पुरुषात्मके ब्रह्मणस्पतौ मातृगर्भे पिण्डस्येव ऐक्येनैव प्रतिष्ठा, तत आविर्भावश्चेति अनेन देवतातत्त्वेन समुचीयते । तदिदं परं तत्त्वं महर्षिणा विश्वामित्रेण सर्वदेवतारूपात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण ऋङ्मन्त्रमुखेनोद्गीतम् ।

‘ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः०...।...अजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम ॥ ’ (ऋ० ३।२६।७; वा० य० १।८।६६)

‘ अजस्रं ज्योतिर्हविरस्मि सर्वम् । ’ इति (साम० ६।१३)

अयमेव सर्ववेदात्मकेन वेदद्वयेन सम्पादनीयः परमो यज्ञः । सेयमेव ऋग्यजुर्वेदयजनीया, अन्न-अन्नादात्मिका वाक्पुरुषा-
त्मिका च ब्रह्मणस्पतिस्वरूपा सा परा देवतेति विज्ञेयम् ।

एवमेव यजुर्मन्त्रेषु सर्वत्रापि लिङ्गेन शास्त्रदशा तत्त्वविमर्शनेन च दैवतं समुच्येयम् । ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञानसाहित्येनैव वेद-
मन्त्राणामध्ययने अध्यापने यजनादिषु विनियोगे परमं श्रेयः इति । ' ब्राह्मणार्षेयच्छन्दो दैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां
श्रेयोऽधिगच्छति ' इति वचनात् ।

अन्यच्चैतद् विशिष्टम्-वेदानां मन्त्रार्थज्ञाने देवतातत्त्वमेव प्रधानम्, दैवतस्यैव मन्त्रार्थरूपत्वात् । ' अग्निमीळे पुरो-
हितम् ' ' अग्न आ याहि वीतये ' इति च अविशेषात् ऋक्सामनोरारम्भे अग्निरेव देवतेति स्पष्टतरम् । यजुर्वेदारम्भे
तु ' इषे त्वा ' इत्यत्र यद्यपि इदंशब्दवाच्यमन्नमेव दैवतमिति पुरस्तात् सामान्यतः प्रतिपादितम्, तथापि पयःसोमयवादि-
रूपस्य इदंशब्दार्थस्यान्नस्यापि सोम एव देवतेति सूक्ष्मदशा विमर्शेनोक्तीयेत । सोमस्यापि तस्य देवान्नत्वेनानुश्रवणात् ।
' सोमो जिगाति गातुविद् देवानामिति निष्कृतिम् ' इति (ऋ० ३।६२।१३) मन्त्रवर्णः । ' आदित्याच्चन्द्रम-
समेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ' इति च ब्राह्मणम् । (छा० उ० ५।१०।४) अस्माकं तु स
सोम एवान्नदाता देवान्नरूपः, तस्मादन्नं तत् सोमदैवत्यमेव । ' इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः । '
(ऋ० १।६५।२१) ' सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषस्करत् ' इति मन्त्रवर्णात् ।
(ऋ० ३।६२।१४)

केवलरसात्मकस्य विशिष्टान्नरूपस्य गोदुग्धस्यापि सोम एव देवता । ' गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ' इति
(ऋ० ६।२८।५) गन्धस्य सोमान्वयत्वेनानुश्रवणात् । ' रौद्रं गविसद् वायव्यमुपावसृष्टमाश्विनं गुह्यमानं ' ' सौम्यं
दुग्धम् ' इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा०) ।

एतेन रसात्मकं दुग्धं घनभूतं व्रीहियवादिकमन्नं च सोमदैवत्यमेवेति सिध्यति, सोमरसस्य तु सोम एव देवतेति शब्दत
एव सिद्धम्, तदेतत् सर्वमप्यन्नं इदं शब्दवाच्यमेव । अत एव यज्ञार्थं विश्वसञ्जीवनार्थं च तादृशान्नप्राप्तये ऋषिभिः सोम
एव प्रार्थितः । ' इषे पवस्व धारया मृज्ययानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ' (ऋ० १।६४।१३) ।
' इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि । ' इति च (ऋ० १।८७।३५) स च सोमः न केवलमन्नरसादीनामेव देवता, अपि तु अन्न-
मयस्य मनसोऽपि अधिष्ठाता चेतनरूपो देवतात्मेति प्रसिद्धः । ' इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि विच्यसे । मनश्चि-
न्मनसस्पतिः ' इति (ऋ० १।११।८) ।

सोमदैवताकमान्तर्ग्यं करणरूपं तन्मनस्तु अन्नमयम् । ' त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् । ' इति मन्त्रवर्णात् ।
(ऋ० १।१८७।६) ' अन्नमयं हि सौम्य मनः ' इति च ब्राह्मणम् । (छा० उ० ६।५।४) तदिदं मनः दिव्यात्
सोमदैवतात् भोग्याद् भौतिकाच्च उत्पद्यते । स च सोमः मनसोऽधिपतिरपि बुध्यादिसर्वेन्द्रियाणां, तथा तत्तद्देवतानां च
आविर्भावे कारणीभूतः सन् तेषां वागादीनां अग्न्यादीनां च मिथुनीभूत एव भवति । तथा च मन्त्रवर्णः-

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ इति (ऋ० १।९६।५)

सोऽयं सोमः परमपुरुषस्य मनस एवाविर्भूतः । ' चन्द्रमा मनसो जातः ' इति श्रवणात् (ऋ० १०।१०।१३) तथा
समष्टिमननशक्त्याविर्भूतः स सोमः पुनर्व्यष्टयात्मकेन मनोरूपेणास्माकं सर्वेषां प्राणभृतामन्तर्हृदये समाविष्टः ' हृदयं
निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमाः० । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् । इत्यनुश्रवणात् । (ऐ०
उ० १।१।४) एवं ऋग्यजुर्वेदयोर्द्वयोर्मुखे अग्नि इदं शब्दाभ्यां वाङ्मनःप्रधानमग्नीषोमात्मकं दैवतमेवाभिष्टुतम् । तच्च विश्वरूपं
विश्वधिष्ठानभूतत्वात् ' अग्नीषोमात्मकं जगत् ' इति तदनुस्मरणाच्च । तच्च पूर्णमासयागे प्रधानम् । ' अग्नीषोमौ
पूर्णमास्याम् । ' इति कल्पसूत्रात् ।

अथ दुग्धदधिघृतसोमयवादिरूपं इदंशब्दवाच्यं सर्वमप्यन्नं यज्ञार्थमेव, दैवतार्थमिति यावत् । अत एवाविशेषेण
' आप्यायध्वमन्त्या देवभागम् ' इति तदेवोद्दिष्टम् । विशेषतस्तु-सर्वदेवतानामिन्द्र एव श्रेष्ठः ' तदिदास भुव-

नेषु ज्येष्ठम्' (ऋ० १०।१२०।१) । 'विश्वस्मादिन्द्रोत्तरः ।' (ऋ० १०।८६।१) इति च श्रवणात् । अतः सर्वोऽपि यज्ञः इन्द्रायैव कल्पते, तस्यैव सर्वेश्वरत्वात् । 'इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा, सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् ।' (ऋ० १।३२।१५) । 'इन्द्रो विश्वस्य राजति' (साम० ४५६) इत्यादि श्रवणात् । स च इन्द्रः अग्निना मिथुनी भूतः सहैवाविर्भूतश्च । 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च ।' (ऋ० १०।१०।१३) 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।' इति च श्रवणात् । (ऋ० १।१०८।९) तौ चेन्द्राग्नी दर्शयागे प्रधानदेवतास्थानमुपप्राप्तौ । 'इन्द्राग्नी अमावास्यायाम्' इति सूत्रात् । तस्य च गव्यं दध्नेव परं हविरिति श्रुतिसङ्केतितम् । 'ऐन्द्रं दध्यममावास्यायाम्' इति तद्विधिः ।

अत एवात्यन्तश्रेष्ठयज्ञसिद्धये तत्रापीन्द्रयजनाय तद्विधिः साधनाय च गावः प्रार्थ्यन्ते । 'इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वममन्या इन्द्राय भागम्' इति (वा० य० १।१) तत्र पयोऽधिष्ठाता सोमोऽपि सहकारी भवति । 'सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन त्वा ऽऽतनन्मीन्द्राय दधि विष्णो हव्यं रक्षस्व' इति विशेषानुश्रवणात् । (तै० सं० १।१।३।८-१०) एवमग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां च सर्वोऽपि यज्ञः सम्पद्यत इति सिध्यति । तादृशयागसिद्धौ 'यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च ।' इति वचनेन देवतादिवत् आन्तर्यमुपकरणमपि भवति । अग्निरेव वाक्, अन्नपतिः सोम एव मनः । ताभ्यामग्नीषोमाधिष्ठानभूताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव सर्वयज्ञसम्पत्तिरनुभूयते । 'वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तते, यज्ञस्य वै मनश्च वाक् च वर्तन्त्यौ' (ऐ० ब्रा० ५।५१) 'अयं वै यज्ञो योऽयं पवते० तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी ।' इति च । (छा० ४।१६।१)

यथा खलु एकेन पादेन चक्रेण वा गच्छन् पुरुषो रथश्च न प्रचलति, किं तु पतत्येव । एवं वाचा मनसा वा एकेनैव करणेन प्रवृत्तः, ऋचा यजुषा वा एकेनैव वेदेन आवर्तितो यज्ञोऽपि अश्यत्येव । 'वागेव ऋग्वेदो मनो यजुर्वेदः' (वृ० उ० १।४।५) इति वचनात् वाङ्मनसयोर्योगेन, अग्नीषोमयोः साहित्येन, ऋग्यजुर्वेदयोः सहप्रयोगेनैव यज्ञसिद्धिः, तथा तत्त्वत्रय सहित एव यज्ञः पूर्णो भवति । तदेतत् परं तत्त्वं दर्शयितुमेव 'अग्निमीळे, इषे त्वा' इति मन्त्रमुखेनारब्धं तादिदं वेदद्वयम् । तथा च मन्त्रवर्णः 'इषं दुहन्त्सुदुघां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुकृतो । अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीद्यद्वर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुकृतूयसे ।' (ऋ० १०।१२२।६) इति । 'अग्निरिषां सख्ये दधातु न ईशे यो वार्याणाम् ।' इति च । इति उभयवेदतत्त्वसहकारेणैव सर्वो योगो यज्ञश्च सिध्यतीति सर्वथा सम्पद्यते ।

एवं सर्वयज्ञसिद्ध्यर्थं तद्द्वारा विश्वसंजीवनार्थं च उपयुक्तस्य दुग्धधान्यादिरूपाजस्य सम्पत्तयै सोम एव इषे त्वेति । येन हि सा इट् ऊर्क् च लभ्येत तस्यैव प्रार्थना युक्ततरा । तच्च सोमादेवेत्यनुभूयते । 'इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ।' (ऋ० ९।६४।१३) 'इषमूर्जं च पिन्वस् इन्द्राय मत्सरिन्तमः' इति च (ऋ० ९।६३।२) । इन्द्रादिदेवेभ्यो मनुष्यादिसर्वप्राणिभ्यश्च इषं ऊर्जं बलं च सोम एव ददाति । तस्माद् यजुर्वेदारम्भे 'इषे त्वोर्जे त्वा' इति प्रथमस्य यजुर्मन्त्रस्य इट् शब्दवाच्यान्नाधिष्ठाता सोम एव प्रधानदेवतेति सिद्धम् ।

वेदार्थ-विमर्शः ।

अथ वेदानामर्थविषयकं विमर्शनं किञ्चित् प्रस्तूयते । 'वेदार्थः' अवश्यं ज्ञातव्यः, 'योऽर्थज्ञ इत्यकलं भद्रमश्नुते' इति वचनात् ।

१- तत्र केचित् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः आधिभौतिकं तत्त्वमेव प्रधानं मन्वानाः सर्वेषां वेदानां भौतिकार्थपरतामेवोपवर्णयन्ति । तथा प्रत्यक्षाणामग्न्यादित्येजोविभूतीनां केवलं भौतिकं रूपमभ्युपगच्छन्ति ।

२- अन्ये तु अनुमानमपि प्रमाणमभिमन्यमानाः 'सर्वं तदिन्द्र ते वैशे' (ऋ० ८।९३।४ [उत्तरार्धः]) देवाधीनं जगत्सर्वं' इति वचनेन अधिदैवतं परोक्षं तत्त्वमेव प्रधानमङ्गीकुर्वन्तः सर्वजगत्कारणत्वेन तत्परमीशतत्त्वं साधयन्ति । तथा कारणज्ञानेन कार्यज्ञानस्याप्यर्थात्सिद्धत्वात् 'एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितं भवती' ति प्रतिज्ञया तत्परादेवतात्मकब्रह्मवस्तु-

परतयैव सर्वेषां वेदानां समन्वयेन वाक्यानि योजयन्ति ।

३- अपरे तु अनुभवैकतत्त्वप्राधान्येन अनुभवोदितशब्दप्रमाणवादिनः अपरोक्षं स्वतःसिद्धं नित्यप्राप्तं अन्तरात्मवस्तुतत्त्वमेव सर्वेषां मूलभूतमित्यभिमन्यमानाः आध्यात्मिकार्थपरतयैव सर्वेषां वेदानामर्थं समर्थयन्ति ।

४- परे तु सदसद्विषयकविधिविधेयपरप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपक्रिययैव सर्वपुरुषार्थसिध्द्या स्वात्मसार्थक्यं मन्वानाः तादृशक्रियारूपस्य धर्मस्य यज्ञत्वसिद्धेः सर्वेश्वरस्य तस्य परमपुरुषस्य यज्ञेनैव यजनीयत्वाच्च अधियज्ञपरतयैव सर्ववेदार्थमुपवर्णयन्तः यज्ञार्थमेव सर्ववेदप्रवृत्तिं स्वीकुर्वन्तः ब्राह्मणादिकल्पमुखेन सर्वान्वेदमन्त्रान्यज्ञीये कर्मणि विनियोजयन्ति ।

५- इतरे लौकिकास्तु आदिसृष्टिमारभ्य अद्ययावत् समभूतं वर्तमानं भविष्यच्च लोकचरितमेव सर्वत्र विषयेषु सर्वेषां मार्गदर्शकत्वेन प्रधानं प्रमाणं मन्वानाः ऋग्वेदादिषु प्राचीनेषु वाङ्मयेषु प्राचीनलोचरितोल्लेखननिरीक्षणेन ऐतिहासिकपरतयैव सर्वेषां वेदानामर्थं युक्तं कामयन्ते ।

६- केचित्तु पाश्चात्यपण्डिताः प्रायोगिकेन विधानेन प्रत्यक्षसिद्धं युक्त्या साधितं तथैव पुनः प्रक्रियया साधयितुं शक्यमेव सर्वथा प्रमाणास्पदं फलोदये समर्थं च भवितुमर्हतीति मन्वानाः शास्त्रोदितस्य विषयस्य प्रत्यक्षीकरणार्थं प्रयतमानाः सन्तः तत्त्वसंशोधने प्रवृत्ताः तत्परतयैव वेदार्थं कल्पयन्ति । तथा वेदे स्वस्वभाषासदृशशब्ददर्शनात् तत्र प्राचीनस्वात्मीय-स्वदेशीयेतिहासादिकल्पनया वेदानामपि स्वात्मीयतामभिमन्यमानाः तत्प्रामाण्याङ्गीकारेण स्वात्मीयानामार्षेयवंशसम्भूतिमपि स्वीकुर्वन्ति ।

७- एवं बहुधा मतावलम्बनेन प्रवृत्तेषु स्वं स्वं मतमेव सत्यं प्रधानं चेति विवदमानेषु एतेष्वेव पुनः केचित् ' यद् दृष्टं तन्नष्टम् ' इति सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धेन न्यायेन सर्वस्यास्य जगतः असत्यत्वात् सत्यैकवस्तुतत्त्वमेव नित्यसिद्धं मन्वानाः तादृशसत्यवस्तुतत्त्वैकपरतया साक्षात् परम्परया वा सर्वेषां वेदानां अद्वितीयब्रह्मात्मवस्तुतत्त्वपर्यवसायितां तद्विज्ञानैकपरतां च दर्शयन्ति ।

८- तथा केचिदन्ये तु सत्यैकवस्त्वाविर्भूतत्वात् सर्वस्यास्य सत्यत्वभावनया यथा दृष्टं द्वैतवस्तुतत्त्वानुरोधेनैव सर्वे वेदार्थं समर्थयन्ति ।

९- एवं ' भिन्नरुचिर्हि लोकः ' इति न्यायात् तत्त्वभेदेन अन्यथाऽन्यथा व्याख्यानेऽपि ज्ञानोपासनाकर्मणां अन्यतमस्य प्राधान्यं मन्वानाः केचित् तत्परतयैव वेदार्थं योजयन्ति । तदेतत्सर्वमपि यथार्थमेव शास्त्रचिन्तकानां विदुषामभिमतं तत्त्वम् ।

१०- वस्तुतस्तु प्रत्यक्ष-परोक्षपरोक्षभूतानां आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकतत्त्वानां प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणप्रधानानां ज्ञानोपासनाकर्मणां च सामरस्ययोग एव सर्ववेदसिद्धान्तार्थ इति-दैवरातः ।

तदेतदेव वेदस्यातिवैचित्र्यं महत्सन्तोषास्पदं च, यत् खलु सर्वेषामप्यानुकूल्येन समन्वयात् स्वस्वाभिमतानुरूपं नेतुं शक्यते वेदः इति, सोऽयं वेदः आदित्यादिसार्वभौमज्योतिर्विभूतिरिव यौगपद्येन सर्वत्रापि प्रकाशमानः सर्वेषामपि स्वात्मीयाद्यभिमानास्पदीभूतः सर्वाश्रयभूतः दर्शनाकाङ्क्षाईः सर्वाकाङ्क्षासम्पूर्णसमर्थश्च भवति ।

अपि च आदिसृष्टिमारभ्य वसिष्ठादिमहर्षिमुखाद्वेदाविर्भावानन्तरं अद्ययावत् ब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिरूपेण प्राचामृषीणां, भाष्यादिमुखेन यास्कसायनशङ्करप्रभृतीनामाचार्याणां, पुराणादिमुखेन व्यासादीनां च संवृत्तं वेदार्थोपव्याख्यानम्, तथाप्यद्याप्यसमाप्तमेव, तथैव पुनर्नवनवतशिविचारव्याख्यानतत्त्वसंशोधनाद्यास्पदीभूतः सञ्जेव वेदः सर्वेषां परमाश्रयं व्याख्यानावकाशं च ददाति । सम्प्रति अस्मिन् भूमण्डले सर्वेष्वपि देशेषु प्रचलितं वेदार्थव्याख्यानं पुनः नूतनं नूतनं तत्त्वसंशोधनं च नाद्यापि पारं गतम्, मन्त्रे एवमेवाप्रलयं विचारे प्रवर्तमानेऽपि वेदार्थव्याख्यानं समापयितुं कल्पान्तरेऽप्यशक्यमेव भवेदिति । तदेतदेव वेदस्य परं माहात्म्यं कल्पनातीतमानन्दं चेति युक्तमुज्जीयते ।

अत एव वेदपुरुषस्य ब्रह्मणस्पतेः परं माहात्म्यमनुश्रूयते । तथा च गृहसमर्पणो मन्त्रवर्णः- ' सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत् । ब्रह्माद्विषस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् । ' इति

(ऋ० २।२३।४) । हे ब्रह्मणस्पते वेदपुरुष ! त्वं त्वदाश्रितं जनं सुनीतिभिः सन्मार्गेण नयसि, त्रायसे च तेनैव, यः खलु तुभ्यं हृदयं ददाति तं परं पाप्मदोषादिकं न प्राप्नोति, त्वं वेदद्वेष्टृणामीशद्वेष्टृणां च तापकः, मन्थुमीः— क्रोधादिवृत्तिशाम-
कोऽसि, अतः हे बृहस्पते ! तव एतादृशं महत्तरं पूज्यं माहात्म्यमिति । एतेन वेदाश्रयात् सन्मार्गवृत्तिः, आत्मरक्षा, पापादि-
दोषनिवृत्तिः, प्रतिबन्धकाज्ञानादिनिवृत्तिः, आत्मशान्तिः, इत्येवमादीनि फलानि भवन्तीति सम्पद्यते ।

किम् इतोऽप्यस्ति किञ्चिदधिकं वेदस्य सामर्थ्यम् ? ओम्, उपासकस्य सर्वतः परित्राणम् ' गायन्तं त्रायसे यस्मा-
द्गायत्री त्वं ततः स्मृता ' इति वचनोदितम् सा वेदमाता गायत्री ज्ञानप्रदानेन उपासकं सर्वथा त्रायते । अत एव सा
वेदमाता गायत्री ज्ञानादज्ञानाद्वा केनचित् परित्यक्तापि हिततमा सती मातेव नैनं परित्यजन्तं सा परित्यजति । ज्ञानोदयान-
न्तरमपि विज्ञानात्परित्यजन्तोऽपि नैव तां हृदयात् परित्यक्तुं शक्नुवन्ति । एकदा उपदेशतोऽन्तर्हृदये श्रोत्रमुखात्प्रविष्टा सती
स्वमात्मानमुपस्पृशन्ती सा गायत्री सकृच्छ्रवणोच्चारणादिमात्रेण संस्कारावशिष्टा उपासकेन परित्यक्तापि मृतमप्येनं केवलं
शरीराद्विमुक्तममृतमन्तरात्मानं न परित्यजति, स्वं परममर्थं तस्मिन् प्रकाशयितुं सेयं गायत्री मृतमप्येनमृतं भावयति,
मृतमप्येनममृतमनुगच्छति, तमेनं पुनर्ब्रह्मसाक्षात्काराय प्रणयति । साक्षाद् ब्रह्मैव भावयति, ब्राह्मणमेव तं प्रज्ञानेन करोति ।
सेयं सत्या प्रतिज्ञा भगवत्याः वाचो देव्या वेदमन्त्रमुखेनोदिता—

‘ अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिस्तु मानुषेभिः ।

यं कामये तं तंमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ इति, (ऋ० १०।१२५।५)

वेदमन्त्राणां अर्थविषये बहुधा मतभेदो दर्शितः । तत्र तत्त्वत्रयसामरस्यं यत्प्रतिज्ञातं तदेव किञ्चिद्विमृश्यते । ‘ अग्निमीळे
पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् । ’ इति (ऋ० १।१।१) ऋग्वेदारम्भेऽग्निः संस्तुतः । तस्यास्य
अग्निशब्दस्य शक्तिस्तु योगाद्रूढेश्च केवले भौतिकेऽप्रावेव भवति तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् सर्वेषाम् । न खलु देवतारूपः आध्यात्म-
कश्चाग्निर्न कस्यचिदपि दृश्यते । शक्तिप्रहमन्तरेण लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो भवितुं नार्हति । तस्मात् शक्तिप्रहानुरोधेन
प्रत्यक्षोऽयं भौतिकोऽग्निरेव ज्ञातुं शक्यो नान्यः, तथापि शास्त्रदशा तत्त्वत्रयोपहितोऽग्निरेव वेदे ज्ञातव्यः प्राधान्येन ।

तद्यथा ‘ अग्निमीळे ’ इत्यत्रैव वेदो पुरःस्थितस्याग्नेः यज्ञे मन्त्रेण देवतात्वे सिद्धे साधितव्येऽपि प्रत्यक्षं भौतिकत्वं न
हीयते, तच्च ‘ पुरोहितम् ’ इति विशेषणेन गम्यते । तस्यास्य पुरस्थितस्यैव भौतिकागनेरेव वेदमन्त्रेण सिद्धं देवतात्वम्,
तदेवागनेरधिदैवतं तत्त्वम् । तच्च ‘ यज्ञस्य देवम् ’ इति विशेषणेन गम्यते । दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु होतुः देवानामाह्वातुः
तथा वषट्कारेण देवेभ्यो हविः प्रदातुः होतृनामकस्य ऋत्विजः ऋङ्मुखेन वाचिककर्मणिष्ठानाद्वाग्रूपत्वाच्च अग्निरूपत्वं
प्रसिद्धम् । तच्च ‘ ऋत्विजं होतारम् ’ इति विशेषणेन गम्यते । तत्रापि ऋत्विक् शब्दस्य प्रधानार्थत्वेन ऋत्विङ्मुखेन याज-
यितुः स्वयं यष्टुः यजमानस्यैव ग्रहणात् ‘ आत्मा यज्ञस्य पूर्यः ’ (ऋ० १।२।१०) ‘ तस्यैवं विदुषे यज्ञ-
स्यात्मा यजमानः ’ इति च (ना० उ० १९।८०) श्रुतेः अग्नयेजमानस्वरूपत्वं तच्चागनेराध्यात्मिकं तत्त्वम् । ‘ रत्न-
धातम- ’ मिति विशेषणेन अगनेरेव फलप्रदातृत्वं गम्यते । तच्च तत्त्वत्रयपूर्णं पारमैश्वर्यस्वरूपम् । ‘ फलमत उपपत्तेः ’
(ब्र० सू० ३।२।३८) इति ईश्वरस्यैव फलप्रदातृत्वनिर्णयात् ।

एवमेकस्मिन्नेव मन्त्रे अग्निशब्दार्थस्य तत्त्वत्रयसामरस्यमेव प्रतिष्ठितम् । तस्माद्यथोपदेशं यथाश्रुतमेव गृहीतं तत्पूर्णं
भवति ।

तत्त्वत्रयं ।

अथ जिज्ञासूनां हिताय विदुषां प्रमोदाय तत्त्वत्रयसामरस्यपूर्णमग्नेस्तत्परं तत्त्वस्वरूपं किञ्चित् स्पष्टीक्रियते । अत्र स्थूलोऽयं
पार्थिवः प्रत्यक्षो बाह्यो भौतिकोऽग्निरिति सर्वत्र सुप्रसिद्ध एव, सोऽयमग्निः काष्ठलोष्टाश्मादिसङ्घर्षणादुदितः काष्ठं कृष्णाङ्गारा-
दिकं च पार्थिवं पदार्थजातमभिव्यासः सन् परिज्वलन्, यद्यपि परिच्छिन्नः काष्ठलोष्टाद्युपाध्यनुरूपः स्थूलः सूक्ष्मः दीर्घः
वर्तुलादिरूपश्चानुदृश्यते, तथापि तन्मूलं स्वरूपं तु अतिसूक्ष्मं पार्थिवं परमाणुमन्तरेण द्रष्टुमशक्यं समग्रायां पृथिव्यां व्याप्त-
मेव भवति । ‘ समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्याम् ’ इति (ऋ० २।३।१) श्रुत्युदितं युक्तिसहं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वसम्मतमेव ।

अयमेव दिविस्थितः दिव्योऽग्निरित्युच्यते । स च आदित्यात्मकोऽस्यैव मूलभूतः । दिवि द्योतमानमादित्यज्योतिरेव यदा पार्थिवे काष्ठादौ प्रविष्टः सन् परिज्वलति स एवाग्निर्भवति । तदिदं प्रत्यक्षं काचमणेरदित्यतेजसैवाग्नेराविर्भावात् । तस्मात् सवितुरेवायमंशभूतः पार्थिवोऽग्निरिति स्पष्टम् । अत एव द्रव्ययज्ञे काष्ठादग्निं मन्थन्तोऽपि तदुदयार्थं सवितारमेव संस्तुवन्ति, प्रार्थयन्ते च सवितुरेवांशम् । तथा श्रुतिविधानात् । 'अग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्रीमृचमन्वाह ।' इति (तै० सं० ६।३।५।९-१०) 'अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' इति (ऐ० ब्रा० १।१६) ।

तत्र अग्निमथने 'मन्थता नरः कविमद्वयन्तं' इति (ऋ० ३।२९।५) स्पष्टमग्निमथनलिंगकं मन्त्रं विहाय किमर्थं सावित्रीमृचं स्तोतुं विहितम् ? सवितुः सकाशादेवाग्निरुत्पद्यत इति । 'तदाहुर्दध्वर्युरग्नये मथ्यमानायानुवाचाहाथ कस्मात् सावित्रीमन्वाहेति सवितुप्रसूतो ह्येव' इति (ऐ० ब्रा० १।१६) स्पष्टम् ।

'अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे (ऋ० १।२४।३), हे देव ! सवितः सर्वेषामीशानं त्वामभिलक्ष्य हे सदावन् । तव भागं अंशरूपमग्निं हृच्छामः इति । तस्मादयं दिव्योऽग्निः ।

अयमेवाशनिरूपेणान्तरिक्षेऽन्तर्हितो वैद्युतोऽग्निरिति कथ्यते । यदा तु अन्तरिक्षात्पतितोऽशनिः पृथिवीमुपस्पृशति स एवाग्निर्भवति । एवं पृथिवीमन्तरिक्षं ध्रुलोकं चाभिव्यासोऽग्निरेव भौतिकः । 'प्रत्यग्निरुपसो जातवेदा अख्यहेवो रोचमाना महोभिः' । (ऋ० ४।१४।१) 'आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रदिमभिश्चेकितानः ।' इति (ऋ० ४।१४।२) ।

अत एवैतास्तिस्मस्तन्वः अग्नेरिति श्रूयते । 'या ते अग्ने अयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा' इति, (तै० सं० १।२।११।५-७। वा० य० ५,८) तदिदमग्नेर्भौतिकं तत्त्वम् । अत्र अग्नेर्भौतिकत्वे पार्थिवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि अस्ति किञ्चिद्वैशिष्ट्यमितरेभ्यः पार्थिवपदार्थेभ्यः । किं तत् ? आत्मसात्करणसामर्थ्यम् । प्रत्यक्षसिद्धमेवेदं अग्नेः स्पर्शेन सर्वमपि पार्थिवं पदार्थजातमग्निरूपमेव भवतीति, साक्षादग्निरेव भवति । एवमेव अग्निशब्देन देवताऽपि ग्राह्यः । यस्मिन् खलु सर्वदेवताभ्यो हविर्हूयते सः सर्वदेवतान्तर्यामिरूप एव भवति, उक्तं आदित्याद्यन्तर्यामित्वमग्नेः, अत एव सर्वदेवतानां प्राथम्यमग्नेरेवानुश्रूयते । 'अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनाहमे चारु देवस्य नाम' इति (ऋ० १।२४।२) । नहि केवले भौतिकेऽग्नौ प्रक्षिप्तं हविर्देवान्प्रतिगच्छति एतेन अग्निरेव सर्वासां देवतानां मुखामिति सिध्यति । अत एव सर्वाभ्यो देवताभ्यो हविरग्निमुखे एव हूयते । 'यच्चिच्छि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इद्धूयते हविः ।' इति (ऋ० १।२६।६) । एवमग्नेरधिदैवतं तत्त्वम् ।

अस्माकं सर्वेषां प्राणिनां शरीरान्तःस्थो वैश्वानर एवाध्यात्मिकोऽग्निः, येनान्तर्भुक्तमन्नं पच्यते । सोऽयं भौतिकोऽग्निरेव वैश्वानररूपेणोदितः 'अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः' इति मन्त्रवर्णात् । (ऋ० ८।४३।९) 'जन्मजन्मन्निहितो जातवेदाः' इति च (ऋ० ३।१।२०) । चेतनात्मनो यत्रयत्र प्रादुर्भावः तत्रतत्र सर्वत्रापि जातवेदाः सर्वज्ञोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्यर्थः । सर्वेषु बीजेष्वपि अग्निर्विद्यते । तस्मात् स्थावरजङ्गमानामात्मेति अभिप्रायः । 'समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्यात्' इति । (ऋ० २।३।१) स्पष्टोऽर्थः । 'अग्ने विश्वतः प्रत्यङ्ङसि त्वम्' इति च (ऋ० १०।७९।५) एतेन पार्थिवान्नेर्भौतिकात् देवताश्वेन न मिथ्यते वैश्वानरोऽग्निरित्युक्तं भवति ।

अन्तरपि सोऽयमग्निश्चेष्टा प्रतिनिहितः 'ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति' च । (गर्भोप० १७।५) एवं अग्न्यादिशब्दैः तत्तदर्थानां आधिभौतिकादितत्त्वत्रयसामरस्येनैव यत् ज्ञानं भवेत् तदेव पूर्णम् । यद्यपि अग्न्यादिशब्देन भौतिकान्गन्यादिमात्रज्ञानेऽपि तत् ज्ञानमेव, तथापि तावता अग्न्यादेः स्वरूपतो व्यासिर्न ज्ञायते । तस्मात् तत्त्वत्रयसामरस्ययोगेनैव ज्ञानं सर्वत्रापि प्रधानम् ।

सवित्रादीनामपि एवमेवोक्त्यम् । 'प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ् विद्वं स्वर्दशे ।' इति (ऋ० १।५०।५) ।

हे सवितः ! त्वं देवानां विशः प्रजाः सर्वा देवताः प्रति प्रत्यङ् अन्तः उदेषि, (तदधिदैवतम्) उत मानुषान् प्रत्यङ् उदेषि, चेतनात्मना रूपेण तदध्यात्मम् । तथा विश्वं सर्वमिदं जगत् प्रति प्रत्यङ् स्वर्लोके दिवि दशे दर्शनाय प्रत्यक्षं उदेषि इति । तदधिभूतं प्रत्यक्षत्वात् । एवं तत्त्वत्रयसामरस्येनैव सवितुर्ज्ञानं पूर्णं भवति ।

परमपुरुषस्यापि तदेतत्समानम् । ' पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ' इति (ऋ० १०।९०।२; वा० य० ३।१।२), अस्यायमर्थः—अत्र भूतं, वर्तमानं, भाव्यं च सर्वमिदं जगत् यद् दृश्यते, तदिदं सर्वं पुरुष एव, पुरुषादेव आविर्भूतत्वात्, कार्यकारणयोरभेदाच्च । तदिदं भौतिकं तत्त्वं पुरुषस्य यद्विश्वरूपत्वम् । ' उतामृतत्वस्येशानः ' अपि च अमृतत्वस्यापि ईशानः दिव्येन स्वेनामृतत्वरूपेण प्रतिष्ठितः स पुरुष एव, तदेतत् अधिदैवतं पुरुषस्य परोक्षं तत्त्वं स्वरूपात्मकम् । ' यदन्नेनातिरोहति ' यत् खलु स पुरुषः अन्नेन अन्नमुखेन अतिरोहति सचेतनात्मकजीवरूपेणाविर्भवति सोऽपि पुरुष एव, तदिदमपरोक्षमाध्यात्मकं तत्त्वम् । एवं तत्त्वत्रयेऽपि स एक एव पुरुषोऽनुस्यूत इत्यर्थः ।

एतदेव पूर्णं ज्ञानम्, अन्यथा एकदेशीयज्ञानापत्तेः । ' स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषः (बृ० उ० १,४,७) ' इति वचनसिद्धान्यायात् । एवं सर्वत्राप्यवगन्तव्यम् ।

अत एवोपनिषत्सु एकस्यापि वस्तुतः अनेकतत्त्वयोगेनैव स्वरूपोपवर्णनं दृश्यते—तथाहि—वाङ्मनःप्राणानां तत्त्वनिर्वचनम्—' अन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वाक् इति ' (छा० उ० ६।५।४) इति त्रिकरणानां भौतिकत्वम् ' त्रीण्यात्मानेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मानेऽकुरुतः, एतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ' इति आत्मन वाङ्मनःप्राणमयत्वं प्रतिज्ञातम् (बृ० उ० १,५,३) ततश्च ' त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ' इति, अधिलोकं तत्त्वम् । ' त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ' इत्यधिविद्यं तत्त्वम् । ' देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवाः मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ' इति अध्यात्मं तत्त्वम् । ' माता पिता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ' इत्यधिप्रजं तत्त्वम् । ' विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यच्च किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनस्तद्रूपं, यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्तद्रूपम् ' इति अधिज्ञानतत्त्वम् । ' वाचः पृथिवी शरीरं, मनसो द्यौः शरीरम्, प्राणस्यापः शरीरम् ' इति च पृथक् पृथक् तत्त्वानि निर्दिष्टानि । तथा ' एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः ' इति दर्शितम् । एवं वाङ्मनःप्राणानां अधिलोकादितत्त्वयोगः । ' अधिलोकमधियौतिष- (मधिविद्य) मधिप्रजमध्यात्मम् ' इति च पञ्चतत्त्वानां योगः अन्यत्र अन्यथा उपदिष्टः ।

कश्चित् पञ्चेन्द्रियाणां योगः तथा तेषां अधिदैवतं अधियज्ञं च तत्त्वमुपदिष्टम् । ' वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत् ' इति (ना० उ० १९।८०) । अन्यत्रैतेषामधिदैवतं तत्त्वमुपदिष्टम् । ' अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद् आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद् दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् ' इति (ए० उ० १,२,४) । तथा च मन्त्रवर्णः—' चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत । दिशः श्रोत्रात् । ' इति च (ऋ० १०।९०।१३; वा० य० ३।१।२) । एवं अधिभौतिकाधिदैवताध्यात्मादितत्त्वयुक्तानां वाङ्मनःप्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणां करणानां योगेनैवायमात्मा परमपुरुषरूपो ज्ञेयः उपासनीयो यजनीयश्चेति सम्पद्यते । अत्र अधिलोकाधिविद्याधियज्ञादितत्त्वानामपि, तत्त्वत्रये एवान्तर्भावो ज्ञेयः, तत्र तत्त्वत्रयस्यैव प्रधान्यात् । ' स प्राणश्चैव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यःश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येष ' इति (बृ० उ० १,४,७) इति एकैककरणयोगेनास्य ज्ञानोपासनादिप्रतिषेधः । ' स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः ' इति च (बृ० उ० ४,४,५) । अपि च ' योऽसावादित्ये पुष्यः सोऽसावहम् । ' (वा० य० ४०।१७) ' स

यश्चायं पुरुषो यश्चासावादित्ये, स एकः ' इति (तै० भृगू० १०, ४) ' स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात् तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति तदप्येतद्विषणोक्तम् ' चिदां देवानाम् सूर्य आत्मा जगत्-स्तस्थुषश्चेति (तै० सं० १, ४, ४३, २) ; एतं ह्येव ब्रह्मचा महत्युक्ते मीमांसन्ते० एनं सर्वेषु भूतेषु० एतद् ब्रह्मे-त्याचक्षते स एष संवत्सर समानः चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा इति । ' (ऐ० आ० २, २, ९) एवं सर्वत्रापि वेदेषु सर्वकरणयोगेन सर्वतत्त्वसामरस्येनैव पुरुषस्य ज्ञानोपासनायज्ञादिकं विहितमिति प्रतिज्ञातं सर्वं सुसम्पन्नम् ।

तथा च तृचं भरद्वाजार्षेयं वैश्वानराग्नेयम्—

' अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु । अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा३ वर्धमानः ' ॥ ४ ॥

' ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयस्वन्तः । विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमाभि वि यन्ति साधु ' ॥ ५ ॥

' वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं सिद्दक्ष्यामि किमु नू सनिष्ये ' ॥ ६ ॥ इति (ऋ० ६, ९, ४-६) । अस्यार्थस्तु एतावत्पर्यन्तमुपन्यस्त एव अग्न्यादीनां तत्त्वत्रयसामरस्यं, तथा आत्मनोऽपि सर्वेन्द्रिययोगेन ज्ञानोपासनायज्ञादिषिद्धिरिति ग्रन्थविस्तारभियोपसंहियते ।

एवं तत्त्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां अग्न्यादिदेवतालिङ्गात् तत्र तत्र आग्नेयादिषु यज्ञीये कर्मणि विनियोगो विहितः ॥ न चैते मन्त्रास्ताद्विनियोगोद्देशेन दृष्टाः, अपि तु तत्त्वदृशैव दृष्टाः, लिङ्गात्तेषां विनियोगः कल्पितो ब्राह्मणकल्पसूत्रादिभिः । तस्येदं प्रधानमुदाहरणम्—

' अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः । ' इति (ऋ० १।१६४।३१ : वा० य० ३७।१७) दीर्घतमाः (ऋ० १।१५८।६) पतङ्गः (ऋ० १०, १७७, १) । अत्र 'अपश्यं' इति दर्शनक्रियापददर्शनेन सोमयागे महावीरदर्शने विनियोगः कल्पितः । तद्विनियोगानुरोधेनैव भाष्यव्याख्यानादिकं चतुर्ष्वपि वेदेषु विद्यते, तत्तदाचार्यैः प्रणीतम् । क्वचित् तार्त्तिकं व्याख्यानमपि दृश्यते । तत्र हि महावीरमपश्यमिति अर्थेन तस्य महावीरस्यैव विशेषणानि गोपां इत्यादीनीति परिकल्पितानि । तत्तथैवास्तु, न च तन्निषिध्यते । तथापि केवलान्मन्त्रात् शब्दशः योऽर्थो निर्गलति स एव प्रधान इत्यभिमन्यते । वस्तुतस्तु अयं मन्त्रः सर्वात्मकपरवस्तुसाक्षात्कारेणोदितः, तदिदं ऐतरेयतैत्तिरीयशतपथ्यादिब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिवचनाद्यास्कनिरुक्ताच्च अवगम्यते ।

तथाहि " तस्य वाक्कन्तिनीमानि दासानि०— तदुक्तमृषिणा अपश्यं गोपामिति एष वै गोपाः एष हीदं सर्वं गोपायति अनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशति, आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति, स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च विषूचीश्च वस्ते, इमा एव दिशः आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति एष ह्यन्तर्भुवनेष्वा वरीवर्ति " इति (ऐ० आ० २।१।६) ।

" अपश्यं गोपामित्याह । प्राणो वै गोपाः । प्राणमेव प्रजासु विधातयति । अपश्यं गोपामित्याह । असौ वा आदित्यो गोपाः । स हीमाः प्रजा गोपायति । तमेव प्रजानां गोप्तारं कुरुते । अनिपद्यमानमित्याह । न ह्येष निपद्यते, इत्यादि० आ ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः । " इति (तै० आ० ४।७।११, ५।६।४)

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति एष वै गोपाः य एष तपति । एष हीदं सर्वं गोपायति० । स सध्रीचीः० इति सध्रीचीश्च विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीन्, इत्यादि०— (शतपथ ब्रा० १।४।१।४।११०)

" अपश्यं गोपामिति० आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति एष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत्सत्यं तत्सलिलं तद-व्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञ-मनुप्राप्य निरात्मकम् ।

अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वरजस्तम इति । (यास्क० निरुक्ते० १४।३)

निर्गलितार्थस्तु—सत्त्वरजस्तमोगुणयोगेन सर्वस्यापि जगतः सुष्ठिस्थितिलयकारणीभूतं तं परमात्मानमहमपश्यम् स च

दिगम्बरो ज्योतिर्वसनश्च सन् निर्विषयः सर्वेष्वपि भुवनेष्वन्तर्व्याप्तः प्रतितिष्ठति । स आदित्यप्राणात्मसर्वजगदधिष्ठानभूतः परमात्मैवेति । एतेन तत्त्वदशा ऋषिभिर्दृष्टानां वेदमन्त्राणां अग्न्यादिलिङ्गेन तथा क्वचित् ' अपश्यं, पृच्छामि ' इत्यादिक्रिया-लिङ्गेन च, तदनुरूपे यज्ञीये कर्मणि विनियोगः कल्पितः इति सिद्धम् ।

अत्रेदं किञ्चित्पुनर्विचारास्पदम्—ऋग्मन्त्राणां तथा भवतु तेषां तत्त्वदशेवोदितत्वात् । यजुषां तु यज्ञप्राधान्येनैवोदयात् अधियज्ञपरतैव युक्तेति वक्तव्यमापतति । अभ्युपगम्यते च सर्वैरपि मीमांसादिशास्त्रचिन्तकैः पूर्वाचार्याणां वेदभाष्यादिवचना-नुसारेण ब्राह्मणादिवचनानुरोधेन च । तथैव ऋग्मन्त्रवर्णोऽपि भवति—“ यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ” इति (ऋ० १०।७।११) अधियज्ञमपि प्रधानं तत्त्वमेव, ज्ञानोपासनाकर्मणां यज्ञे एव पर्यवसानात् इति ।

सत्यमेवैतत्—नात्राधियज्ञतत्त्वं निषिध्यते, न च तन्निषेधं शक्यं, नापि तन्निषेधमर्हति, तस्य वेदैकगम्यत्वाभ्युपगमात् । तथा चेत् यजुषां यज्ञार्थपरतैव प्रधानेत्युच्यताम्, तथा वक्तुं शक्यं तथापि न युक्तम् । कथमेतत् ? उच्यते; यज्ञस्य तत्त्वसिद्धत्वे-ऽपि तत्रानुपूर्व्यादिकल्पस्य तु कल्पितत्वमेवेति प्रतीयते । न च कल्पानुरोधेन मन्त्राविर्भावः ।

न खलु ऋषिभिर्दर्शपूर्णमासादिषु शाखाछेदनाद्यानुपूर्वमनु लक्ष्यैव ' इषे त्वोर्जे त्वा ' इत्यादयो मन्त्रा दृष्टाः; किंतु यजु-र्मन्त्रा अपि केवलं तत्त्वदशा समाधौ अन्तरनुभवेन दृष्टाः इत्येव सत्यम् ।

तथा दृष्टानां तेषां यज्ञादिषु विनियोगः कल्पितः, कर्मणां तु क्वचिदानुपूर्वी आवश्यकी, सा च यथायुक्तं कल्पितैव, अन्यथा यज्ञीयकर्मानुपूर्व्याद्यनुरोधेन मन्त्रदर्शने अभ्युपगम्यमाने कल्पस्यैव प्राथम्यात् मन्त्राणामपि बुद्धिपूर्वकत्वेन कल्पितत्वमेव स्यात्, तथा च ब्राह्मणादिकल्प एव यजुर्मन्त्रा अपि कल्पिता एव भवेयुः । न तु तथा भवितुं कल्पयितुं च युक्तम् ।

अपि च ' इषे त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि ' इति कल्पोक्तशाखाछेदनादिलिङ्गं लेखतोऽपि नास्ति ' इषे त्वेति ' यजुर्मन्त्रे, येन तत्परतयैव वेदाविर्भावोऽभ्युपगम्येत । तत्त्वार्थपरत्वे तु कल्पो यथा कथञ्चिदपि कल्पयितुं शक्यः । तथाकल्पितेऽपि न कश्चिद्विरोधः, नापि दोषप्रसङ्गः ।

न च यज्ञीयकल्पोऽत्र निषिध्यते, नापि निन्द्यते । अस्माभिरप्यनुष्ठीयते ' वचनात्प्रवृत्तिर्वचनान्नवृत्तिः ' इति न्यायात् । अधियज्ञतत्त्वं तु यजुर्मन्त्रेऽपि प्रतिष्ठितं नित्यसिद्धमेव, कल्पमात्रं तु कयाचिदानुपूर्व्या कल्पितमेवेति विवेकः । काण्ड-विभागपाठेऽप्येतत्समानं, तत्रापि यज्ञीयकर्मानुपूर्व्याद्यनुरोधेनैव काण्डग्रथनात् ।

अथ कथं पुनर्ब्राह्मणादिवेदवचनकलसं कल्पमनादित्य अर्थान्तरमाद्रियेत ? तस्मात् कल्पानुरोधेनैव मन्त्रार्थः समुद्भेयः इत्येव युक्तम् । तथैव मन्त्राविर्भावात् । तथा चेत्—ब्राह्मणकल्पस्य एकविधत्वात् कथं कल्पसूत्रभेदेन विनियोगभेदो वेदमन्त्राणाम् ? वस्तुतस्तु ब्राह्मणादिवेदवचनानुरोधेन सर्वेषामपि एकविध एव कल्पः प्रधानो युक्ततरश्च, वेदविहितत्वात् । दृश्यते तु तैत्तिरी-यादौ एकस्यामपि शाखायां एकरूपाणामपि मन्त्राणां आपस्तम्बबौधायनसत्याषाढादिकल्पसूत्रभेदेन विनियोगभेदः, न हि द्वित्राः त्रिचतुरा वा विधाः ब्राह्मणे विहिताः । कल्पभेदेऽपि मन्त्राणामेकविधत्वं स्वरूपं च न हीयते, प्रत्युत कल्पभेद इव मन्त्राणामपि बहुविधत्वं दृश्यते, तैत्तिरीयमैत्रायणीयवाजसनेयादिशाखासु, तद्यथा— ' इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमघ्न्या देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजा-वतीरनमीवा अयक्ष्माः ॥ इति (तै० सं० १।१।११-५) ' इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्प-यतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः० ' इति (वा० य० १।१) ।

सत्यम्; तत्तु शाखाभेदेन दर्शनभेदात् तथा मन्त्राणां बहुविधत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधो दोषोपपत्तिश्च । विनियोगस्य तु श्रौतस्य स्मार्तस्य च कल्पितत्वादेवानेकविधत्वं कल्पनयैव प्राप्तं, मन्त्राणां तु कल्पितत्वं सर्वथाप्यसङ्गतमेव, तस्मात् न कल्पानुरोधेनैव वेदमन्त्रदर्शनं, नापि कल्पानुरोधेन वेदमन्त्रार्थकल्पनं प्रधानम् । तत्त्वार्थविमर्शस्तु कल्पविनियोगाद्यनुरोध-मन्तरेण केवलानां मन्त्राणां यथाश्रुतमेव कर्तुं युक्ततर इत्युच्यते । तस्माद् यजुर्मन्त्राणामपि स्वतन्त्रेण तत्त्वार्थो वस्तुसिद्ध एव । स च कर्मादिविनियोगनिबन्धमन्तरेणैव विमर्शनीयः । तथा केवलानां मन्त्राणां तत्त्वार्थं विज्ञाते तदनुकरणेन विान-योगादिपरत्वेनाप्यर्थं कल्पयितुं शक्यं युक्तं चेति सिद्धम् ।

केवलं विनियोगपरत्वेनार्थकरणे प्रथमतः तत्रैव लक्ष्यवेधात् शुद्धमन्त्रार्थविमर्शनदृष्टिः कुण्ठिता दूरनिरस्ता च भवति । तस्माद् अर्थज्ञानपटवः तत्त्वार्थबुभुक्षुस्तत्रो विद्वांसः पक्षपातादिदृष्टिं परित्यज्य, स्वस्वाभिमतप्रहं विना, समदृशैव शास्त्रदृष्ट्या, वेदार्थं स्वयं विमर्शितुमर्हन्ति भवन्त इति विश्वसिः ।

सायनभाष्यविमर्शः ।

विदितमेवेदं सर्वेषां विदुषां सर्वत्र सुप्रसिद्धं च तत्र भवान् आचार्यः सायनः चतुर्णामपि वेदानामर्थं प्रकाशयामास भाष्य-
मुखेनेति । तत्रापि प्रथमतः प्रणीतं विशिष्टतरं तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदभाष्यमेव सर्वतः प्राधान्येन वरीवर्ति । तदपि ' यज्ञस्य
प्रात्रां वि मिमीत उ त्वः ' इति (ऋ० १०, ७१, ११) मन्त्रवर्णात्, ' वेदा हि यज्ञार्थमाभि प्रवृत्ताः ' इति (वे०
ज्यो०) स्मरणाच्च सर्वेषामपि वेदानां यज्ञार्थमेव प्रवृत्तेः, यज्ञे च तस्मिन् यजुर्वेदस्यैव प्राधान्याच्च, तथा अधीतस्वशास्त्राद्य-
भिनिवेशेन विशेषतः तदर्थप्रकाशनकौतूहलेन स्वनुष्ठितयज्ञादिकर्मकलापविज्ञानप्राचुर्याच्च प्रथमतो यजुर्वेदभाष्यं प्रणीत-
मिति प्रतीयते ।

भाष्यं च तदतिगम्भीरं महद्विस्तीर्णं आधियज्ञादितत्त्वविचारप्रचुरं विशेषतः ब्राह्मणकल्पसूत्राद्यनुरोधेन सुप्रसिद्धप्रकृति-
विकृतिरूपदर्शपूर्णमासलोमादियज्ञीयविनियोगपरेण अर्थेन परिपूर्णं गीमांसादिन्यायपरिकृतं सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां सर्वथा
विचारास्पदं प्रमाणभूतं च भवति ।

यद्यपि आध्यात्मिकैकविषयप्रचुरस्य वेदैकदेशस्य गद्यगाथादि ब्राह्मणरूपस्य कचिदल्पीयसो मन्त्ररूपस्यापि उपनिषद्भागस्य
प्राचामाचार्याणां शङ्करदेशिकेन्द्रप्रभृतीनां भाष्यं विशिष्टतरतत्त्वार्थविचारप्रचुरं प्रसिद्धतरं वरीवर्ति, तथापि आमूलाग्रस्य
पाठप्रवचनादिपरम्परया प्रचलितस्य सम्पूर्णस्य वेदस्य मन्त्रात्मकस्य संहिताग्रन्थस्य तथा ब्राह्मणभागस्यापि ब्राह्मणारण्यकोप-
निषदादिग्रन्थस्य च सुप्रसिद्धं अग्रगण्यं सायनभाष्यमेव सर्वेभ्यः प्राथम्यं गौरवं चार्हतीति न पुनर्वक्तव्यम् ।

तच्च सायनभाष्यं ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्विरुक्तव्याकरणकल्पसूत्रधर्मशास्त्रमीमांसादिवचनन्यायाद्युपवृद्धितं, सरलतर-
संस्कृतभाषानिवन्धनोपकृतं, अतिप्राचीनानां प्रसिद्धे संस्कृतसाहित्येऽप्यप्रसिद्धानां अलौकिकानां वैदिकशब्दानां अर्थावबो-
धायानुकूलं विशिष्टतरशब्दार्थव्युत्पत्तिप्रक्रियादिसहितं वेदार्थव्याख्यानप्रक्रियामार्गदर्शकं भवति ।

यद्यपि अस्मिन् सायनवेदभाष्ये प्रथमकल्पनया विरचिते केवल्यज्ञादिविनियोगपरतया व्याख्यानेन एकदेशीयसङ्कुचितार्थ-
कल्पनादिहेतोः तत्र न्यूनातिरेकादिदोषारोपणं केषांचित् प्राचां वैदिकानां, तथा आधुनिकानां लौकिकानां पाश्चात्यपण्डितानां
चानिवार्यम्, तथापि अत्यन्तमप्रसिद्धार्थानां अलौकिकानां संस्कृतप्राकृतादिसर्वभाषाविलक्षणानां कचित् प्रसिद्धसंस्कृतसाहि-
त्येभ्योऽपि विलक्षणस्वरूपाणां कचिद्विरुद्धार्थावभासकानां च वैदिकशब्दानां अर्थप्रकाशनाय आपाततः प्रदर्शितस्य यास्क-
निरुक्तादेरवलम्बनेन प्रथमकल्पनया समाविष्टं सायनवेदभाष्यं वेदार्थव्याख्याने शब्दव्युत्पत्त्यादौ च सर्वेषां मार्गदर्शकमेव
भवितुमर्हतीत्युच्यते ।

तत्र दोषारोपणं तु अज्ञानभूलकमेव । तद्यथा आपाततः शब्दमुखेन श्रुतानां विनायकादिदेवतानां प्रथमकल्पनया चित्र-
विप्रहादिरचनोत्तरं तत्र न्यूनातिरेकादिदोषारोपणं तु सामान्यजनानामपि सुलभतरम्, तद्वदेव सायनवेदभाष्येऽपीति मन्त-
व्यम् । अन्यथा अत्यन्तमप्रसिद्धे लोकविलक्षणे वेदे प्रथमकल्पनासङ्केतितसायनभाष्याभावे तत्र प्रयतमानानां विदुषामपि
वेदव्याख्यानोपक्रमं तु ' विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम् ' इतिषत् हास्यास्पदमेवाभविष्यत् ।

सुप्रसिद्धं च ' विद्वानेव वि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ' इति न्यायसिद्धं वचनम् । तस्मात् तदिदं समदृशः स्वर्थं
विद्वांस एव विमर्शितुमर्हन्ति । एवमिह वेदानां सायनभाष्यस्यैव सर्वतः प्राथम्यात् वेदार्थव्याख्यानप्रक्रियादिमार्गदर्शकत्वाच्च
विशिष्टतरगौरवाहता स्वतःसिद्धैवेति प्रतिज्ञायते । अतएव इतः पूर्वं परं च सायनवेदभाष्यादप्याधिक्येन विशेषतस्तत्त्व-
विमर्शनेन सङ्क्षेपतो विस्तरशश्च येन केनचिद् विद्वद्वरेण निपुणतरं वेदार्थप्रतिपादने कृते करिष्यमाणेऽपि तत्र यदृच्छा प्राप्तं
महता पुण्येन प्रयासेन च सम्पादितं परमं सौभाग्यं प्रथमं तन्महद्यश्च सर्वथापि सायनस्यैवाभवत् । न च तत्पुनरस्मिन्

कल्पे अन्येषां भवितुं शक्यमिति तदेव प्रशंसनीयम् ।

किम् ? इतोऽप्यस्ति कश्चिद्विशेषः सायने तद्वेदभाष्ये च । अथ किम् ? वेदवचनानुरोधेनाचरणं आचरणानुरूपमेव वेद-
व्याख्यानमित्येष एव विशेषः । तद्यथा- वेदार्थप्रकाशनवत् भारतेऽस्मिन् भूमण्डले वैदिकधर्मप्राधान्यतः प्रसिद्धतरकर्नाटक-
विजयनगरसाम्राज्यप्रतिष्ठापनेन तत्र स्वयं प्रधानमन्त्रित्वपदवीमधिष्ठाय तत्सञ्चालनेन, तथा आचार्येन्द्रशङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठा-
पितस्याद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वसिद्धान्तस्य पुनरुद्बोधनेन चेत्येवं प्रपञ्चपरमार्थोभयविधसाम्राज्यसञ्चालने ज्ञान-क्रियाशक्तिभ्यां सव्य-
साचित्त्वमङ्गीकृत्य तत्र तादितिकर्तव्यतानिर्वहणेनोपप्राप्तां कृतकृत्यतापदवीमारूढः कीर्तिशेषः सन् रामराज्यादौ प्राचां वसिष्ठादिव-
द्वर्वाचीनानां विजयनगरराज्ये आचार्यः सायनो माधवः सर्वेषां मार्गदर्शी बभूवेति विशिष्टं गौरवास्पदं सर्वेषां भारतीयानाम्,
ततोऽपि विशेषतः अभिमानास्पदमस्माकं वैदिकधर्मविद्यावलम्बिनाम् ।

एवमेव वेदार्थज्ञानप्रकाशने पूर्णसहानुभूत्या प्रोत्साहनेन यथोचितसहायप्रदानेन च आचार्यसायनस्य प्रेरणया तद्यशः पुण्य-
फलभागितामुपेतो जनताहितैषी श्रीकर्नाटकराज्यपीठमधिष्ठितः श्रीवीरबुक्कमहोपतिरपि धन्यवादाहः चिरमनुस्मरणीय एव ।

तत्रापि विशेषस्तु यन् खलु वसिष्ठादिमहर्षीणां वेददर्शनादनन्तरं अद्ययावत् अस्मिन् भूमण्डले सम्भूतेषु तथा कीर्ति-
शेषेषु च सहस्रशो राजन्येषु भूपतिषु पुण्यपुरुषेषु श्रीबुक्कभूपतेरेवेदं अपूर्वमनन्यसाधारणं तद्वेदार्थप्रकाशनयशः महता भाग-
धेयेनोपप्राप्तम् । तत्रापि पत्रिकाप्रकाशादिना राजकारणादिकमिव राजकीयप्रतिष्ठादिप्रयोजनमन्तरेण धनार्जनेन लौकिकैश्वर्याभि-
वृद्ध्यादिस्वार्थदृष्टिं विनैव केवलं जनताहिताय वैदिकतत्त्वज्ञानोदयैकध्येयसिद्ध्यर्थं स भूपतिः सायनमुखेन यद्वेदार्थप्रकाशनं
कारयामासेति, तदिदमनुकरणीयमेव सर्वेषां राज्ञां विदुषां प्रजाजनानां च वैदिकधर्मविद्यापरायणत्वम् । तथा च वेदभाष्यादौ
मङ्गलमुखेनोदितः स पुण्यश्लोकः ।

‘ यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहोपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् । कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ’ (इति ऋग्वेद-
भाष्यभूमिकायाम्) ।

एवमिह वेदार्थप्रकाशने ब्राह्मणराजन्ययोः मित्रावरुणतेजः प्रभावपूर्णयोजनशक्ति-क्रियाशक्तिप्रधानयोः श्रीसायणाचार्य-बुक्क-
भूपयोः सहयोग एव प्रधानं कारणमिति प्रतीयते, तदिदं परं वैदिकं तत्त्वं लोके निदर्शनाय प्रत्यक्षीकृतं तयोस्तेन सहयोगेन ।
तथा च यजुर्मन्त्रवर्णः—

‘ सःशितं मे ब्रह्म सःशितं वीर्यं बलम् । सःशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ’ इति
(तै० सं० ४, १, १०, ९)

तस्यायमर्थः— ‘ मे ’ मम ‘ ब्रह्म ’ ज्ञानशक्तिप्रधानं ब्राह्मं तेजः ‘ सःशितम् ’ तपसा सम्यक् निशितम् । तथा तदनु-
गुणं ‘ वीर्यं बलं ’ च ‘ सःशितम् ’ ज्ञानप्रकाशनाय सन्नद्धम् । अपि च ‘ यस्य ’ राज्ञः ‘ अहं पुरोहितोऽस्मि ’
कार्यकर्ता नेताऽस्मि तस्य राज्ञोऽपि ‘ जिष्णु ’ जयशीलं ‘ क्षत्रं ’ क्रियाशक्तिप्रधानं क्षात्रं तेजः सम्यक् निशितम्, विश्व-
विजयाय सन्नद्धमिति यावत् । एतेन ब्रह्मक्षत्रयोः सहयोगेनैव सर्वं सेत्स्यतीति सम्पद्यते । एतन्मन्त्रोपग्याख्यानब्राह्मणमपि
एतमेवार्थं स्पष्टीकरोति । ‘ ब्रह्मणैव क्षत्रं सःश्रियति, क्षत्रेण ब्रह्म, तस्माद् ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं,
तस्माद्राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं राजन्यम् ’ इति । (तै० सं० ५, १, १०, ८)

‘ ब्रह्मणैव ’ ज्ञानरूपेण ब्रह्मतेजसैव ‘ क्षत्रं ’ क्रियारूपं क्षात्रं तेजः तत्कार्यं च ‘ सःश्रियति ’ सम्यक् निशितं तीक्ष्णं
भवति, तथैव ‘ क्षत्रेण ’ क्रियाशक्तिरूपेण क्षात्रतेजसा ‘ ब्रह्म ’ ज्ञानं तीक्ष्णं भवति । ‘ तस्माद् ब्राह्मणः ’ विद्यामुखेन
ज्ञानशक्तिप्रधानो विप्रः ‘ राजन्यवान् ’ शासनमुखेन क्रियाशक्तियुक्तेन क्षत्रियेण राज्ञा सहितः ‘ अन्यं सर्वं ब्राह्मणं
‘ आति ’ अत्येति राज्ञा सहयोगेन स्वाभीष्टक्रियानिर्वर्तनसमर्थः सन् सर्वान् ब्राह्मणानतीत्य सुप्रतिष्ठितः पूजार्हो भवतीत्यर्थः ।
तथैव ‘ राजन्यः ’ क्षत्रियः क्रियाशक्तियुक्तः पुरुषः ‘ ब्राह्मणवान् ’ ज्ञानशक्तियुक्तेन विप्रेण सहितः ‘ अन्यं राजन्यम् ’
अन्यान् सर्वान् क्षत्रियान् अत्येति, ज्ञानशक्तिप्रकाशनेन सर्वराजश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ।

अत्र ' ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ' इति श्रुतेः वेदवागुपासः परमपुरुषमुखस्थानीयो ब्राह्मणः, ' मुखोऽग्निरजायत, ' (वा० य० ३१।१२) ' वाङ्मा आसन् ' (ना० उ०) ' अग्निर्मे वाचि श्रितः, आग्नेयो वै ब्राह्मणः ' (तै० ब्रा० २, ७, ३) इत्यादि श्रुतिभ्यः । वेदवागादिमुखेन ज्ञानप्रकाशनसमर्थो ज्ञानशक्तिप्रधानो ब्राह्मणः इति सिध्यति । तथा ' बाहु राजन्यः कृतः ' इति च परमपुरुषबाहुस्थानीयो राजन्यः, ' बाहुवोर्वलम्, इन्द्रो मे वले श्रितः, ऐन्द्रो राजन्यः ' इति च बल-क्रियादिमुखेन कर्तृत्वशक्तियुक्तः क्रियाशक्तिप्रधानः क्षत्रियः इति सिध्यति ।

एवं ज्ञानक्रियोरिव ब्राह्मणराजन्ययोः सहयोगेनैव अस्मिन् लोके सर्वोऽपि प्रपञ्चव्यवहारः परमार्थश्च सिध्यति, तेन विशिष्टं लोकोत्तरं जनतादितं च भवति । तदेतत्सर्वं शतपथब्राह्मणे स्पष्टमनुश्रूयते- ' क्रतुर्दक्षो वा अस्य मित्रावरुणौ । एतन्व-ध्यात्मम् । स यदेव मनसा कामयते इदं मे स्यादितं कुर्वीयेति स क्रतुः । अथ यदस्मै तत् समृध्यते स दक्षः । मित्र एव क्रतुर्वरुणो दक्षः । ब्रह्मैव मित्रः क्षत्रं वरुणः । अभिगन्तैव ब्रह्म कर्ता क्षत्रियः ' इति (शत० ब्रा० ४।१।४।१-६) ।

तथा च ऋङ्मन्त्रवर्णः- ' इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सःशिशोधि ' इति (ऋ० ८, ४२, ३) नाभाकः काण्वः । तस्येदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्- ' क्रतुं दक्षं वरुण सःशिशोधीति वीर्यं प्रज्ञानं मयि सःशिशो-धीत्येव तदाह ' इति (ऐ० ब्रा० १, १३, २८) ।

तस्यास्य प्रत्यक्षं निदर्शनं सायन-बुक्कभूपयोः सहयोगेन सङ्घटितं वेदार्थप्रकाशनं तथा वैदिकधर्मप्रतिष्ठापनं च अभूतपूर्वं जगद्धितकारणीभूतं मनुष्यमात्रस्य ज्ञानोदयेन शाश्वतसुखसञ्जीवनास्पदं च सत् तदिदमद्यापि वरीवर्ति, जागर्ति च सर्वत्र वैदिकतत्त्वज्ञानसुधारसवितरणार्थं, एवमेव उत्तरत्रापि प्रज्ञानरसं वितरन् आचन्द्राकं प्रतिष्ठास्यतीति महत् सौभाग्यमेवैतत् सर्वेषां मानवानां विशेषतो भारतीयानां वेदब्रह्मास्तिकानाम् ।

तस्मादस्माकं सर्वेषां मानवानां हितार्थं अज्ञाननिवृत्तये वैदिकतत्त्वज्ञानप्रकाशनेन कृतः तेषां महानुपकारोऽयमविस्मरणीयः । तथा तेषामेतादृशऋणापनोदनाय यथोचितसेवावलम्बनेन सम्पूर्णजीवितस्य क्षपणेनापि न पारयाम इति कृतज्ञतया वेदवचनानु-सारेण तदध्ययनं तदर्थज्ञानं तथैवाचरणं तत्प्रचारणं च सर्वतः संवर्धयितुं न प्रमदितव्यम् ।

तथा च वेदमातृमुखेन परमपुरुषस्य तस्यास्य विश्वरूपस्य जनताजनार्दनस्य सेवावलम्बनमेवास्माकं सर्वथा शरणमिति तदर्थमेवास्माभिः सर्वैरपि चिरमनुचिन्तनीयम् । तथा वेदाचार्याणां तेषां अन्तेवासिपरम्पराप्रवाहान्तःप्रवेशेन तदितिकर्तव्य-तानिर्बहणदीक्षोपनिबद्धदृढपरिकरेण वेदार्थज्ञानाय तत्प्रचारणाय च अस्माभिः सर्वैरपि यावज्जीवं स्वस्वकर्तव्यपरायणतया-प्रयत्नशीलैर्भवितव्यं, तथा तत्परं ध्येयं साधयितुं न विस्मरणीयं, नापि प्रमदितव्यमिति च साञ्जलिबन्धा सविनयसद्विद्या-प्रेमलरसपूर्णं विज्ञप्तिः ।

' जसिरियं ज्ञाननीव जनानां ज्ञापयतादिविकृतिमिह विहिताम् । ज्ञप्तिं लब्ध्वा जगति जनास्तां ज्ञानसुधारसतोऽत्र रमन्ताम् । ' इति दैवरातीया अक्षरमाला ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् तैत्तिरीयसंहितादीनां सायनभाष्ये अधियज्ञं तत्त्वं यज्ञीयकर्मानुष्ठानपद्धतिक्रमादिकं च साकल्येन सम्यक् उपन्यस्तमस्ति । तेन मीमांसादिज्ञानपूर्वकं यथाशास्त्रं यज्ञाद्यनुष्ठाने महानुपकारो भवति । तत्र सायनस्याधियज्ञविज्ञान-सर्वस्वं प्रतिष्ठितमिति अनावृत्तमेव ।

तत्र केचिदेवमाहुः- सायनेन सारस्वतपाठक्रमेणैव यथास्थितानामेव संहितादीनां भाष्यं विरचितम् । यदि तत्र आर्षेय-पाठक्रम एव युक्त इति सायनाभिमतं चेत्, तथा तेनैव क्रमेण संहितादिग्रन्थविभागात् भाष्यं प्रणेतव्यमासीत् । तेन सारस्वत-पाठ एव सायनाभिप्रेतः नतु पुनरार्षेयकाण्डानुक्रमः इति प्रतीयत इति । अत्रोच्यते- नैषा वस्तुस्थितिः, नाप्येतद्याक्सिहं वचनम् । कुतः ? काण्डानुक्रमस्य सायनेनाप्यभ्युपगतत्वात् ? कथम् ? तैत्तिरीयसंहिताभाष्यारम्भे ' यो ह वा अविदिता-र्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते याजयतेऽध्यापयति वा यातयामानि (अस्य) छन्दा ऽसि भवान्ति ' इति श्रुतिवचनपूर्वकं काण्डानुक्रमणिकाप्रमाणोदाहरणेन काण्डपाठस्योद्धृतत्वात् । ' शास्त्रादिं याजमानं च होतृन् हौत्रं च

दार्शिकम् । तद्विधीन् पितृमेधं च नवाहुः कस्य तद्विदः ' इत्यादि । एतेन आर्षेयकाण्डपाठक्रमः सायनस्याप्यभि-
प्रेत एवेति सिध्यति ।

सत्यम्; संहिताभाष्यारम्भे समुद्धृतः काण्डक्रमः सायनेनेति, भाष्यं तु सारस्वतपाठक्रमेण यथास्थितमेव विरचितं खलु ?
ओम्, तत्तु ' स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया, ' ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ' (भ० गी० ३।२६) इति
न्यायेन ब्रह्मदेवनिर्णयानुसारेण अध्ययनादिपरम्पराप्रचलितपाठक्रमेण यथास्थितानामेव संहितादीनां भाष्यरचनया सारस्वत-
पाठोऽप्याहृतः, तथा- अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते ' इति वचनात् । काण्डज्ञानार्थं काण्डक्रमोऽप्युपदिष्टः,
न हि तावता भाष्येण आर्षेयकाण्डक्रमं तथा तदध्ययनादिविधिं च निषेधुं शक्यते । ' काण्डे काण्डे व्रतचर्या ' इत्यादि-
सूत्रेणार्षेयपाठस्यैवोद्धृतत्वात्, काण्डविभागेन पाठक्रमेऽपि काण्डानुक्रमणिकादिसहितं यथास्थितमेव सायनभाष्यं यथायुक्तं
काण्डक्रमेण योजयितुं शक्यमेव । तस्मात् सायनभाष्यं काण्डक्रमे प्रातिकूलं न भवति, प्रत्युत सर्वथाप्यनुकूलमेव ।

तथापि पुनर्ब्रह्मसमानिर्णयानुरोधेन सायनादिभाष्यानुसारेण चिरन्तनपाठप्रवचनादिप्रवादप्रचलितपाठक्रमेणैवाध्ययने का-
हानिः का च दोषापत्तिः ? यातयामतादोषाद्यनिवृत्तिरेव, तथा ब्रह्मनिर्णयादिसत्त्वेऽपि आर्षेयादिपरिशुद्धिमन्तरेण यातयामता-
दोषो ब्रह्मणापि न शक्यो निवर्तयितुम् । ' यातयामानि छन्दांसि भवन्ति ' इति श्रुतिवचनात् । ब्रह्मवचनेनैव तद्दो-
षनिवृत्तिर्भवितुमर्हतीति चेत्- किमर्थं पुनः ' ज्ञानमात्रमिहेष्यते ' इति तज्ज्ञानावश्यकता ?

अथ- ' आर्षेयछन्दोदैवतवित् ' इति आर्षेयादिज्ञानमात्रेण तदपि ब्रह्मवचनमेव । यातयामतादोषनिवृत्तेः किं पुनरा-
र्षेयपाठाश्रयेण ? ' ज्ञानमात्रमिहेष्यते ' इति ज्ञानमात्रस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । तत्र ज्ञानमात्रे तु अभ्यनुज्ञामात्रं न तु विधिः,
विधिस्तु वेदव्रतादिपूर्वकं काण्डपाठक्रमेणाध्ययनमेव स्पृशति ।

अपि च सारस्वतपाठे काण्डविभागस्यैवाभावात् तज्ज्ञानं दुःसम्पाद्यमेव, अतएव समग्रवेदपारङ्गता अपि आर्षेयादिकं न
जानन्ति, प्रत्युत स्वाधीतमव्यवस्थितमपि सुव्यवस्थितं युक्ततरमेवाभिमन्यन्ते । मन्त्रविनियोगावसरे यजुर्वेदिनां ऋग्यादि-
स्मरणपद्धतिरेव प्रायः न दृश्यते, क्वचित् आहुतिप्रदानानन्तरं देवतात्यागे ' मन्त्रोक्तदेवतायै इदं न मम ' इति उच्चरन्ति,
तत्र प्रचलितपाठक्रम एव हेतुः ।

तस्मादत्र युक्तयुक्तविमर्शेन यथोचितमनुष्ठातुमर्हन्ति विद्वांसः, युक्ततरस्वीकारे एव गुणिनां गुणः प्रतिष्ठितः, यद्वक्तव्यं
तदुक्तं, इतः परं ' यथेच्छसि तथा कुरु ' इति भगवदुपदेशानुसारेण यथारुचि कर्तुमर्हन्ति वेदविद्यार्थिनो विद्वांस-
श्चेति, सोऽयं तेष्वेव समर्प्यते कर्तव्यानुसरणभारः । साम्प्रतिकेऽस्मिन् तत्त्वविमर्शके युगे तेषामपि- ' करिष्ये वचनं तव ' इति
युक्तानुसरणप्रसङ्गोऽपि अचिरादेवागमिष्यतीति निश्चयात्, अनवरतं वेदैकचिन्तनेन स्थायते वैदिकानां वेदविज्ञानभाग्यो-
दयनिरीक्षणेन, इत्यास्तां तावदलमतिविस्तरेण ।

तैत्तिरीयके कृष्णयजुर्वेदे

आर्षेयपाठक्रमः ।

वस्तुतस्तु कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखायां मन्त्रब्राह्मणसङ्करोपदितात् सारस्वतपाठादपि काण्डविभागेन आर्षेयपाठ एव
युक्ततर इति प्रतिज्ञायते । सोऽयं पाठः सत्याषाढापस्तम्बबौधायनप्रभृतिभिराचार्यैः स्वीये गृह्यसूत्रे स्पष्टतरमुल्लिखितो
भवति ।

काण्डानुक्रमणिका ।

तत्र ' प्राजापत्यं, सौम्यमाग्नेयं, वैश्वदेवं, स्वायम्भुवं चेति ' पञ्चकाण्डानि भवन्ति ।

(१) प्रथमं प्राजापत्यं काण्डम् ।

' पौरोडाशिकं याजमानं होतारः हौत्रं पितृमेधः इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि ' इति
सूत्रम् (बौ० गृ० सू० प्रश्नः ३।३) ।

काण्डानुक्रमणिकायामपि—

‘शाखादिं याजमानं च होतृन् हौत्रं च दार्शिकम् । तद्विधीन् पितृमेधं च नवाहुः कस्य तद्विदः ।’ इति तस्यायमर्थः— शाखादिः (पौरोडाशिकं) याजमानं होतारः दार्शिकहौत्रं चेति चत्वारि, तेषां ब्राह्मणान्यपि चत्वारि, पितृमेधश्चेति नवप्रकरणानि प्राजापत्यानीत्यर्थः ।

तद्विवरणमपि कृतं तत्रैव—

“ इषे प्रश्नः पुरोडाश्यमनुवाकं विनान्तिमम् । तृतीयस्यां × च प्रत्युष्टं पौरोडाशीयको विधिः ॥
विश्वरूपादयः षट् + च समिधो यजतौ च षट् । निवीतशेषो देवा वै सामिधेनीरतः परः ॥
इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्येतद् दार्शिकं ब्राह्मणं विदुः । ममे+स्यत्र पयस्वतीरादिसन्त्वादयश्च षट् ॥
अनुवाकाश्च विख्यातमैष्टिकं याजमानकम् । यथा वै समृतेत्यादि क्रमात्पञ्चानुवाककाः ॥
सःश्रवावर्जकं पञ्च पाकयज्ञादि षट् भवेत् । याजमानस्यैष्टिकस्य विधिरेष उदाहृतः ॥
चित्तिः सुगादि होतारस्त्वनुवाकास्त्रयोदश । प्रश्नौ प्रजापतिर्ब्रह्मवादिनश्चेति तद्विधिः ॥
सत्यं प्रश्नो दार्शिकहौत्रं देवा वै नर्चिनादितः । चत्वारोऽपि निवीतमित्याद्याभिजयतीति * च ॥
मनुः पृथिव्याश्चत्वारः सःश्रवाह च तन्मतम् । पित्र्यः परेयुवांसकम् ॥ ” इति

(२) द्वितीयं सौम्यं काण्डम् ।

‘आध्वर्यवं ग्रहाः दाक्षिणानि सामिष्टयजूंषि अवभृथयजूंषि वाजपेयः शुक्रियाणि सवाः इति सत्रा-
ह्मणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि ’ इति सूत्रम् ।

काण्डानुक्रमणिका च—

अध्वरप्रभृतित्रीणि तद्विधिर्वाजपेयके । सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा ॥ इति
अध्वरो ग्रहाः दाक्षिणानीति त्रीणि, तेषां ब्राह्मणान्यपि त्रीणि, वाजपेयः, तद्ब्राह्मणं, सवाः शुक्रियाणि (प्रवर्ग्यः) तद्ब्राह्मणं चेति नव सौम्यानि भवन्तीत्यर्थः ।

तद्विवरणम्— ‘ आप उन्दन्तु देवस्य प्रभावन्तिमवर्जितौ । पवमानो ब्रह्मसन्धतमेतौ ॥ चाध्वराह्वया ॥
प्राचीनवत्सं षट्प्रश्नास्त्रिभिः प्रजननं मुखैः । देवासुराः सप्रजापतिश्चत्वार्याध्वरो विधिः ॥
वर्जयित्वाऽददे प्रश्ने चतुरोऽन्त्यान् ग्रहाह्वयाः । उभये वै ब्रह्मवादिनः कस्येतौ ग्रहे विधिः ॥
उदु त्यमिति चारभ्य त्रयो दाक्षिणनामकाः ० । उक्तेऽध्वरविधावन्तर्गतोऽभूदाक्षिणो विधिः
देवसवितरारभ्य वाजपेयाह्वयाश्च षट् । वाजपेयस्य देवा वै यथाद्यष्टौ विधिर्मतः ॥
त्रिवृत्प्रश्नः सवाः प्रोक्तः, प्रवर्ग्यस्तु नमो वाचे परः प्रश्नश्च तद्विधिः ॥ इति

(३) तृतीयमाग्नेयं काण्डम्

‘अग्न्याधेयमग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचयनं सावित्रं नाचिकेतं चातुर्होत्रीयं वैश्वसृजमारुणा इति सत्रा-
ह्मणानि सानुब्राह्मणान्याग्नेयानि ’ इति सूत्रम् ।

काण्डानुक्रमणिका च—

‘ त्रिष्वग्न्याधेयपूर्वेषु ह्यग्नौ च सविधिद्वये । विधौ चैवाग्निहोत्रस्य सप्तस्वमिमृषिं विदुः ॥ ’ इति
अग्न्याधेयपुनराधेयान्युपस्थानानीति त्रीणि, अग्निः, (अग्निचयनं) अग्न्याधेयादित्रिकस्य ब्राह्मणं, अग्निचयनस्य ब्राह्मणमिति द्वयं, अग्निहोत्रब्राह्मणं चेत्येवं सप्त आग्नेयानि भवन्तीत्यर्थः । सावित्रादि काठकवचनान्यप्यत्रैव परिगणनीयानि

× तृतीयस्यां, प्रत्युष्टं इति कृत्स्नौ प्रश्नौ । + षडनुवाकाः । × ममनामेत्यस्मिन्ननुवाके । * अभिजयतीत्यन्तम् ।
० एतावनुवाकौ ० अत्रैव समिष्टयजूंषि अवभृथयजूंषि चान्तर्भावितानि ।

‘ काठकादिषु × हव्यवाद् ’ (ऋषिः) इति तत्रैव सङ्ग्रहणात्सूत्रोक्तेश्च ।

अथैषां विवरणम्—

‘ उद्बन्धमानं घर्मः शिरोऽग्न्या धेयाविमौ मतौ । कृत्तिकास्त्रमिदमित्यारभ्य च पञ्चानुवाककाः ॥
इमे वा एत इति च त्रयोऽग्न्याधेयको विधिः । भूमिर्भूम्नानुवाकोऽयं पुनराधेयनामकः ॥
देवासुराः पशवै च भूमिर्भूम्नेति चोत्तरम् । देवासुराग्नीषोमयोः पुनराधेयको विधिः ॥
उप प्रयन्तः सम्पश्याभ्यनुवाकद्वयं तथा । अग्न्युपस्थानमाख्यातं मम नामेत्युच्यते षट् ॥
अथज्ञादि त्रिकं पूर्वमग्न्युपस्थानको विधिः । अग्न्यान्विनाऽनुवाकान्स्वान् जीमूतस्येति च त्रयम् ॥
तुरीयमग्निकाण्डं स्यात् रुद्रान्त्यं तु न वर्जयेत् । मा नो हिंसीदस्मादूर्ध्वमाप्यायस्व सशान्तिकम् ॥
इषमेवानुवाकान्ते ईयुष्टे ये च तादृशम् । प्रजापतिर्मनसोर्ध्वं ज्योतिष्मतीं च योजयेत् ॥
आयुषः प्राणमिन्द्रो दधीच एतेऽग्निकाण्डकाः । सावित्राणीति चत्वारः प्रश्ना अन्तिमवर्जिताः ॥
द्विचत्वारिंशकं ख्यातं गायत्रीति च वर्जितम् । यदेकेनादिकं प्रश्नत्रितयं त्रैशिकं मतम् ।
इन्द्राय रोहितस्तेगानित्यादीर्दशिनीर्विना । (सावित्राणीत्यादिकमग्निचयनस्य ब्राह्मणमिति ज्ञेयम्)
संज्ञानमिह सावित्रं लोकोऽयं नाचिकेतकः । चातुर्होत्रो ब्रह्म वै च परे वैश्वसृजास्ततः ॥
भद्रं प्रश्नस्त्वारुणं स्यात्पञ्चैते चित्तिनामकाः । योऽयमङ्गिरसः प्रश्नः सोऽग्निहोत्रविधिः स्मृतः ॥
उद्स्थास्त्रिवा एतस्येत्येतौ चेह प्रवेशयेत् । ’ इति ।

(४) चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डम् ।

‘ राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो दिवश्येनयोऽपाघाः सात्रायणमुपहोमाः कौलिकी सूक्तान्यौपा-
नुवाक्यं याज्या अश्वमेधः पुरुषमेधः सौत्रामणी अच्छिद्राणि पशुहोत्रं उपनिषदः इति सव्राह्मणानि सानु-
ब्राह्मणानि वैश्वदेवानि । ’ इति सूत्रम् ।

काण्डानुक्रमणिका च—

‘ अवशिष्टानि यानि स्युः काण्डान्यन्यानि षोडश । विश्वान्देवानृषींस्तेषु विदुर्वेदविदो जनाः ॥
सव्राह्मणो राजसूयः पशुबन्धः सहेष्टिभिः । उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधः सव्राह्मणः ॥
सात्रायणं चोपहोमाः सूक्तानि च सहेष्टिभिः । सौत्रामणी सहाच्छिद्रैर्होत्रं मेधश्च षोडश ॥ ’ इति ।
राजसूयः तद्ब्राह्मणं पशुबन्धः काश्येष्टयः उपानुवाक्यं याज्याः अश्वमेधः तद्ब्राह्मणं सात्रायणं उपहोमाः सूक्तानि नक्षत्रे-
ष्टयः सौत्रामणी अच्छिद्राणि पशुहोत्रं पुरुषमेधश्चेति षोडश वैश्वदेवानीत्यर्थः । काठकोक्ता दिवश्येन्यपाघनामका इष्टयः
उपनिषदश्चात्रैव परिगणनीयाः, सूत्रे तथैव परिगणनात् ।

अथैतेषां विवरणम्—

‘ अनुमत्या इति प्रश्नो राजसूयो विनान्तिमम् । ऋतमेव परमेष्ठीत्यनुवाकश्च तादृशः ॥
अनुमत्यादयः प्रश्नो राजसूयविधिस्तयः । प्रजा वै सत्रमग्निश्च देवा वै ते सुरा इति ॥
वायव्यमन्त्यवर्ज्यं तु काम्याः पञ्चव ईरिताः । प्रजापतिरिति प्रश्नत्रयमन्त्यान् विनेष्टयः ॥
अग्न्यान्विनोपानुवाक्यं तृतीयं काण्डमीरितम् । इषे त्वादिष्वपान्वान्तं प्रश्नानामन्तगामिनः ॥
अनुवाकास्तु याज्याख्या युक्ष्वाहीत्यपि तादृशः । अथाश्वमेधकाण्डस्य क्रमः साम्प्रतमुच्यते ॥
देवस्यादि * दशैकस्मै दशार्वाङादितो दश । मेघस्त्वैकादश तथा पृथिव्यै च चतुर्दश ॥

× ‘ भद्रं च सह संज्ञानं लोकेस्तुभ्यमिति क्रमात् । एते काठकसंज्ञाः स्युः पञ्चप्रश्ना न चेतरे ॥ ’ (इति षड्विंशतिसूत्रे)

* प्रजननप्रश्ने ‘ देवस्य त्वा ’ इत्येकादशानुवाकमारभ्य ।

एता दशिन्य आख्याताः पञ्चादौ सात्रिका इति । महापृष्ठं जीमूतस्य × यन्मायेऽग्नेः समिच्च षट् ॥
 चतुर्दशेन्द्रायादीनि रोहितादि त्रयोदश । दशिन्यौ त्र्यांशिके एते द्वादपृष्ठमथोच्यते ॥
 समिद्धो गायत्रीकस्त्वा द्विचत्वारिंशिकं मतम् । उत्तमा दशिनीस्तेगानित्यादीनि च षोडश ॥
 क्रमैरुर्ध्वं प्रयासाय चित्तमेतौ च योजयेत् । प्रजापतेः पवस्वेति द्विचत्वारिंशिकौ मतौ ॥
 यो वा अश्वस्य मेध्यस्येत्युत्तमां दशिनीं विदुः । अश्वमेधः साङ्ग्रहिण्यादिकं प्रश्नद्वयं विधिः ॥
 सात्रायणं चाङ्गिरसः आद्याः सप्तानुवाककाः । साध्या वै प्रजवमाद्याः क्रमाद्दशदशेरिताः ॥
 वृद्धस्पतिः श्रदाद्येकादश गावो दशादितः । नवैतानीत्यादि पञ्च यस्य प्रातरिति त्रयम् ॥
 जुष्टः प्राण इति प्रश्नावुपहोमाः प्रकीर्तिताः । 'पीवः सूक्ताख्य ईरितः' ॥
 तत्राहमस्यनुवाकाद्गता हरिं च योजयेत् । अग्निर्नः पातु नक्षत्रेष्टिरग्नेः कृत्तिकात्रिभिः ॥
 युवांसुरामसहितः स्वार्दीं प्रश्नस्तु कौकिली । अज्जन्ति पाशुकं हौत्रं सर्वानच्छिद्रकाण्डकम् ॥
 'नृमेधो ब्रह्मणे प्रश्नः'
 तुभ्यं देवेभ्य इति च दिवश्येनीसमाह्वयौ । तपसा देवेभ्य इति द्वावपाद्यौ समीरितौ ॥
 शन्नः सांहित्युपनिषद्याञ्जिक्यम्भस्य विश्रुता । शृगुर्ब्रह्मेति वारुण्यः प्रोक्तास्तित्तिरिणा इमाः ॥ इति ।

(५) पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ।

'स्वायम्भुवं काण्डं काठके पठितो विधिः' इति सूत्रम् । काण्डानुक्रमणिका च 'ब्रह्माग्नायविधावधिः' इति
 आग्नायविधिरपि तत्रैव व्याख्यातः— 'स्वाध्यायब्राह्मणमिति सह वै प्रश्न उच्यते' इति ।

इति पञ्चकाण्डानि ।

अत्र सूत्रेषु 'सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि अनुब्राह्मणस्य पृथङ्निर्देशात् अन्यत्र वेदेषु तदप्रसिद्धेः तत्स्वरूपभेदज्ञानाय वैदिकानां मतं प्रदर्श्यते' । (प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते इत्यादि) ।

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्थे कर्मणां बहुलत्वात् । तत्सन्निधये प्रोक्ताः मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥

अनूद्य तान्विधीनर्थवादो ब्राह्मण ईरितः । सम्प्रदायविदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥

'ब्राह्मणं' मन्त्रकाण्डस्थविधिजातमितीरितम् । अनुब्राह्मणमन्यत्तु कथितं सार्थवादकम् ॥ (तै० सं० भाष्ये. १।८।१)

एतेन मन्त्राणां कर्मणि विनियोजकं विधिरूपं वाक्यजातं ब्राह्मणं, तथा विधेरनुवादेन अर्थवादसहितं कचित् मन्त्रार्थोपवर्णनयुक्तं वाक्यजातमेवानुब्राह्मणमिति गम्यते । तस्यास्य दिग्दर्शनार्थं एकमेव स्थानं प्रदर्श्यते ।

तथाहि 'इषे त्वोर्जे त्वा' इति अस्य पौरोडाशिकस्य दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रसमूहस्य विधायकं ब्राह्मणं प्रसिद्धे (तै० ब्रा० प्र० ३।२) ब्राह्मणग्रन्थे 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् प्रत्युष्टं रक्षः' इति प्रश्नद्वयं विद्यते । तथा 'इषे त्वा' इत्यस्येव मन्त्रव्याख्यानरूपं अर्थवादसहितं अनुब्राह्मणं तु (तै० सं० २।५।१) संहिताग्रन्थे 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः' 'समिधो यजति' इति प्रश्नद्वयं भवति । अवशिष्टानां तु तत्तद्विषयविशेषादवगन्तव्यम् ।

अथ दिवाकीर्त्यानि ।

'कारिर्थाश्चाथ पिश्याश्च दिवाकीर्त्येति यत्र च । रुद्रः सन्ततिरित्येतावनुवाकौ च सात्रिके ॥

होतृविध्यवसाने च ह्यनुवाकचतुष्टयम् । सूक्तेषु सूक्तं यत्सौर्यं मेधो यश्चैव पित्रियः ॥

काठकानि च सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च । दिवाकीर्त्यानि ज्ञाख्यामेतावन्तीति धारणा । 'इति । कारिर्थः "मारुतमसि मरुतामोजः" (तै० सं० २, ४, ७, १; ९, १) इति चत्वारोऽनुवाकाः ।

× 'जीमूतस्य, यदक्रन्दः, मा नो हिंसीत्, ये वाजिनं, समिद्दिशां' इति षडनुवाकाः ।

॥ प्रजननप्रश्ने 'आङ्गिरसो वै' इति च चतुर्थानुवाकमारभ्य ।

पितृभ्यः- 'सोमाय पितृभ्यः, उशन्तस्त्वा इवामह उशन्तः, इन्द्रो वृत्रं हत्वा, वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ता वरुणप्रधासैः, अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः, सुरावन्तं बर्हिषदं, उशन्तस्त्वा इवामह, आ नो अग्ने सुकेतुना ' इत्येतेऽनुवाकाः । दिवाकीर्त्येति पदं यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति स च अनुवाकः । 'असावादित्योऽस्मिन्' इति । रुद्रः- नमस्ते रुद्र इति प्रश्नः । सत्रप्रकरणे- 'सन्ततिवै, एकविंश एषः' इत्यनुवाकौ । होतृविध्यवसाने- 'प्रजापतिः सोऽन्तर्वान्' इत्याद्यनुवाकचतुष्टयम् । 'सूर्यो देवीमुषसमित्यारभ्य 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इत्यन्तं सूर्यसूक्तम् । पितृमेघः 'परे युवांसम्' इति प्रश्नः । 'काठकानि, आरण्यकानि च' इत्येतानि तैत्तिरीयशाखायां दिवैव कीर्त्यानि भवन्तीत्यर्थः । इति ।

एवमेतेष्वेव पञ्चकाण्डेषु हिरण्यकेशीयानां नवकाण्डानि प्रसिद्धानि- 'आरुणं काण्डं, सांहित्यो देवता उपनिषदः, वारुणी- देवता उपनिषदः, याज्ञिकीर्देवता उपनिषदः,' इति अन्यान्यपि चत्वारि काण्डानि अधिकानि तत्रैवान्तरविभागेन परिकल्पितानि भवन्ति । इति नवकाण्डपक्षे काण्डानि । षट्काण्डपक्षे आरुणान्तानि षट्, पञ्चपक्षे स्वायम्भुवान्तानि पञ्च । चतुष्पक्षे वैश्वदेवान्तानि चत्वारि ।

नवपक्षे तेषां विभागः 'भद्रं कर्णेभिरिति' प्रश्नः आरुणं काण्डम् ॥ १ ॥ 'शन्नो मित्रः' इति पूर्वोत्तरशान्ति- सहितः 'शीक्षां व्याख्यास्यामः' इति प्रश्नः सांहित्यो देवता उपनिषदः ॥ २ ॥ 'अम्भस्य पारे' इति प्रश्नः याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः ॥ ३ ॥ 'ब्रह्मविद्-भृगुर्वै वारुणिः' इति प्रश्नद्वयं सशान्तिकं वारुण्यो देवता उपनिषदः ॥ ४ ॥

मातृदत्तेन तु स्वायम्भुवकाण्डमात्रमधिकं पाक्षिकत्वेन सङ्गृहीतम् । आरुणादिकाण्डानि तु नैव सङ्गृहीतानि तस्मिन् कल्पे, 'भद्रं प्रश्नः' आग्नेयकाण्डेऽन्तर्भवति काठकत्वसामान्यात्, अवशिष्टाः पञ्चप्रश्नाः वैश्वदेवकाण्डस्य अन्त्यत्वात् तत्रैवान्तर्भवन्ति । स्वायम्भुवकाण्डस्य पृथक्त्वपक्षे तस्यैवान्त्यत्वात् तत्रैवान्तर्भावो ज्ञेयः इति । तद्यथाकाण्डमध्ययनम् ।

कृष्णयजुर्वेदः (तैत्तिरीय शाखायाः) काण्डविभागोपहितः

आर्षेयपाठक्रमः ।

[बौधायन-हिरण्यकेशादि-काण्डानुक्रमणिकायां प्रसिद्धः ।]

अथ तैत्तिरीया

अथ तैत्तिरीयम्

कृष्णयजुःसंहिता-
मन्त्रभागात्मिका ।

कृष्णयजुर्ब्राह्मणं विधि-
(ब्राह्मण-) भागात्मकम्

॥ अथ प्रथमं प्राजापत्यं काण्डम् ॥ १ ॥

प्रथमः पौरोडाशिकः प्रश्नः ।

प्रथमं पौरोडाशिकब्राह्मणम् ।

अनुक्रमः	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः	अनुक्रमः	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	इषे त्वोर्जे त्वा.	तै. सं.	१, १,	१ यजुर्मन्त्राः ।	१	तृतीयस्यामितो.	तै. ब्रा.	३, २, १-१०	दशानुवाका-
२	यज्ञस्य घोषदसि.	,,	२	,,					त्मकः पूर्णः प्रश्नः
३	शुन्धध्वं दैव्याय	,,	३		२	प्रत्युष्ट-रक्षः	,,	३, ३, १-११	एकादशानुवा-
४	कर्मणे वां देवेभ्यः	,,	४						कात्मकः पूर्णः प्रश्नः

५	देवो वः सवितो	तै. सं.	५	३	विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः	तै. सं. २, ५, १	अनुवाङ्मणम्
६	अवधूतः रक्षः	,,	६	४	त्वष्टा हतपुत्रः	,, २	,,
७	धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ	,,	७	५	इन्द्रं वृत्रं जग्निवाँसं	,, ३	,,
८	सं वपामि समापः	,,	८	६	ब्रह्मवादिनो वदन्ति	,, ४	,,
९	आ दद इन्द्रस्य	,,	९	७	नासोमयाजी सन्नयेत्	,, ५	,,
१०	प्रत्युष्टः रक्षः	,,	१०	८	एष वै देवरथः	,, ६	,,
११	कृष्णोऽस्याखरेष्ठः	,,	११	९	समिधो यजति.	,, २, ६, १	ब्राह्मणम्
१२	भुवनमसि विप्रथस्व	,,	१२	१०	चक्षुषो वा एते	,, २	,,
१३	वाजस्य मा प्रसवेन	,,	१३	११	प्रजापतिर्देवेभ्यः	,, ३	,,

(अनुवाकाः १३)

॥ इति पौरोडाशिकमन्त्राः ॥

१२	देवस्य त्वा सवितुः	,,	४	,,
१३	ब्रह्मवादिनो वदन्त्यङ्घ्रिः	,,	५	,,
१४	अग्नेन्नयो ज्यायाऽसो. तै. सं. २ ६ ६			
१५	देवा वै सामिधेनीरनूच्य. ,, २, ५, ११			
	“निवीतं मनु- ष्याणां” (९-२६) इत्यत्र अनुवाकान्तो निवीतशेषः “न परोच्यः” इत्यन्तम्			
१६	इन्द्रो वृत्रं हत्वा. तै. ब्रा. १, ३, १०			एकोऽनुवाकः
	॥ इति पौरोडाशिकब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३५)			

॥ द्वितीयो याजमानप्रश्नः ॥

॥ द्वितीयं याजमानब्राह्मणम् ॥

१	पयस्वतीरोषधयः	तै. सं. १, ५, १०	‘मम नाम’ इत्यस्मिन्ननुवाकेऽनुवाकान्तं (७-१३ इति) ७ मन्त्राः ।
२	सं त्वा सिञ्चामि यजुषा.	,, १, ६, १	
३	ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः	,, २	
४	अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु	,, ३	
५	वर्हिषोऽहं देवयज्यया,	,, ४	
६	आ प्यायतां ध्रुवा.	,, ५	
७	अगन्म सुवः सुवरगन्म.	,, ६	

(अनुवाकाः ७)

॥ इति याजमानमन्त्राः ॥

॥ इति याजमानब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १०)

१	चित्तिः सुक्.	तै. आ.	३,	१
२	पृथिवी होता.	,,		२
३	अग्निर्होता.	,,		३
४	सूर्यं ते चक्षुः.	,,		४
५	महाहविर्होता.	,,		५
६	वाग्धोता.	,,		६

॥ तृतीयं होतृब्राह्मणम् ॥

१	प्रज्ञापतिरकामयत प्रजाः	तै. ब्रा. २, २, १-११	एकादशा- नुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः ।
	सृजेयेति.		
२	ब्रह्मवादिनो वदन्ति,	,, २, ३, १-११	एकादशा- नुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः ।
	किं चतुर्होतृणां०		
			(अनुवाकाः २२)

॥ इति होतृब्राह्मणम् ॥

७ ब्राह्मण एकहोता.	तै. आ.	७
८ अग्निर्यजुभिः.	,,	८
९ सेनेन्द्रस्य.	,,	९

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम्

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१० देवस्य त्वा सवितुः	तै. आ. ३, १०			
११ सुवर्णं धर्मम्.	,,	११		
१२ सहस्रशीर्षा पुरुषः	,,	१२		
१३ अद्भ्यः सम्भूतः.	,,	१३		

॥ इति होतृमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ चतुर्थो हौत्रप्रश्नः ॥

॥ चतुर्थं हौत्रब्राह्मणम् ॥

१ सत्यं प्रपद्ये.	तै. ब्रा. ३, ५, १	१ देवा वै नर्वि न यजुषि.	तै. सं. २, ५, ७
२ प्र वो वाजा अभियवः	,,	२ अयज्ञो वा एष योऽसामा.	,,
३ अग्ने महा२ असि ब्राह्मणभारत	,,	३ अग्ने महा२ असीत्याह	,,
४ अग्निर्होता वेत्त्वग्निः	,,	४ त्रींस्तृचाननु ब्रूयात्.	,,
५ समिधो अग्न आज्यस्य	,,	५ निवीतं मनुष्याणाम्.	,,
६ अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्.	,,	६ मनुष्यलोकं चाभि जयतीत्यन्तं (१-८)	
७ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्.	,,	६ मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत्	,,
८ उपहृत२ रथन्तरम्.	,,	७ पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते	,,
९ देवं वर्हिर्वसुवने.	,,	८ अग्नीध आ दधाति.	,,
१० इदं व्यावापृथिवी.	,,	९ देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं.	,,
११ तच्छंयोरगृणीमहे.	,,	१० स२श्रवा ह सौवर्चनसः	,,
१२ आ प्यायस्व सं ते, इह	,,		
त्वष्टारमग्निमम्.	,,		
१३ उपहृत२ रथन्तरम्.	,,		

(अनुवाकाः १०)

॥ इति हौत्रमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ इति हौत्रब्राह्मणम् ॥

॥ पञ्चमः पितृमेधप्रश्नः ॥

१ परे युवा२सं प्रवतो.	तै. आ. ६, १
२ य एतस्य पथो गोप्तारः	,,
३ प्र केतुना बृहता.	,,
४ यं ते अग्निममन्थाम	,,
५ आयातु देवः सुमनाभिः	,,
६ वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि.	,,
७ उक्ते तभ्नोमि पृथिवीम्.	,,
८ अपूपवान् घृतवान्.	,,
९ एतास्ते स्वधा अमृताः	,,

१०	आरो तासुर्जरसम्.	,,	१०
११	अप नः शोशुचदधम्.	,,	११
१२	अपश्याम युवतिम्.	,,	१२

॥ इति पितृमेधमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १२)

॥ इति प्रथमं प्राजापत्यं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायां मन्त्रभागे	प्रश्नाः	ब्राह्मणे. विधिभागे
१३ अनुवाकाः	१ पौरोडाक्षिके	अनुवाकाः- ३५
७ ,,	२ याजमाने	,, १०
१३ ,,	३ होतृप्रश्ने	,, २२
१३ ,,	४ होत्रे	,, १०
१२ ,,	५ पितृमेधे	,, ०
५८ अनुवाकाः।	५ प्रश्नाः।	अनुवाकाः ७७

एवं प्रथमे प्राजापत्यकाण्डे-

प्रश्नाः	५	प्रश्नाः।
संहितायाम्	५८	अनुवाकाः।
ब्राह्मणे	७७	,,

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिताः ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयं सौम्यं काण्डम् ॥ २ ॥

॥ प्रथमः आध्वर्यवः प्रश्नः ॥

॥ प्रथमं आध्वर्यवब्राह्मणम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु. विशेषः	अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु. विशेषः
१ आप उन्दन्तु जीवसे	तै. सं. १, २, १	१ प्राचीनवस्त्रं करोति.	तै. सं. ६, १, १-११ सम्पूर्णः प्रश्नः
२ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये	,, २	२ यदुभौ विमुच्य.	,, ६, २, १-११ सम्पूर्णः प्रश्नः
३ दैवी धियं मनामहे.	,, ३	३ चात्वालाद्विष्णिष्यात्	,, ६, ३, १-११ सम्पूर्णः प्रश्नः
४ इयं ते शुक्र तनूः.	,, ४	४ यज्ञेन वै प्रजापतिः	,, ६, ४, १
५ वस्वसि रुद्राऽसि	,, ५	५ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे.	,, २
६ अशुना ते अशुः	,, ६	६ ब्रह्मवादिनो वदन्ति,	,,
७ सोमं ते क्रीणामि.	,, ७	स त्वा अध्वर्युः स्यात्.	,, ३ अनुब्राह्मणम्।
८ उदायुषा स्वायुषा	,, ८	७ स्पयेन वेदिमुद्वान्ति.	,, ६, ६, ४-११ इत्यारभ्य अष्टानु- वाकाः प्रश्नान्तम्।
९ प्र च्यवस्व भुवस्पते.	,, ९	८ प्रजननं ज्योतिः.	,, ७, १, १ अनुब्राह्मणम्
१० अमेरातिथ्यमसि.	,, १०	९ प्रातःसवने वै गायत्रेण.	,, २ ,,
११ अशुरशुस्ते.	,, ११	१० ब्रह्मवादिनो वदन्ति	,,
१२ वित्तायनी मेऽसि.	,, १२	स त्वै यजेत.	,, ३ ,,
१३ युञ्जते मनः.	,, १३	११ देवासुराः संयत्ता आसन्	,,
१४ देवस्य त्वा० अभिरसि.	,, १, ३, १	स प्रजापतिरिन्द्रं ज्येष्ठं तै. ब्रा. १, ५, ९	ब्राह्मणम्
१५ रक्षोहणो वलगहनः	,, २	१२ स समुद्र उत्तरतः	,, १० ,,
१६ विभूरसि प्रवाहणः	,, ३	१३ ये वै चत्वारः स्तोमाः.	,, ११ ,,
१७ त्वं सोम तनूकृद्भ्यः.	,, ४	१४ तस्या वाचोऽवपादात्.	,, १२ ,,
१८ अत्यन्यानगाम्.	,, ५		

१९ पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय तै. सं.	६
२० इषे त्वोपवीरसि. ,,	७
२१ आ दद ऋतस्य त्वा. ,,	८
२२ वाक्त्त आ प्यायताम् ,,	९
२३ सं ते मनसा मनः ,,	१०
२४ समुद्रं गच्छ स्वाहा. ,,	११
२५ हविष्मतीरिमा आपः. ,,	१२
२६ हृदे त्वा मनसे त्वा. ,,	१३
२७ पवमानः सुवर्जनः. तै. ब्रा. १, ४, ८	
२८ ब्रह्म सन्धत्तम्. ,, १, १, १	

(अनुवाकाः ५१)

॥ इति आध्वर्यवब्राह्मणम् ॥

॥ इति आध्वर्यवमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः २८)

॥ द्वितीयो ग्रहाख्यः प्रश्नः ॥

॥ द्वितीयं ग्रहब्राह्मणम् ॥

१ आ ददे ग्रावासि. तै. सं. १, ४, १-४२ अनुवाकाः	
२ तरणिर्विधदर्शतः तै. आ. ३, १६	
(अनुवाकाः ४३)	

१ उभये वा एते तै. ब्रा. १, ४, १	अनुब्राह्मणम्
२ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ,, १, ५, ४	,,
३ देवस्य त्वा सवितुरिति तै. सं. ६, ४, ४-११ प्रश्नान्ते अष्टानुवाकाः	
४ इन्द्रो वृत्राय वज्रम् ,, ६, ५, १-११ कृत्स्नः प्रश्नः	

॥ इति ग्रहमन्त्राः ॥

॥ इति ग्रहब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः २१)

१ उदु ल्यं जातवेदसम्. तै. सं. १, ४, ४३ दक्षिणानि।	
॥ समिष्टयजूषि ॥	
१ धाता रातिः. तै. सं. १, ४, ४४	
॥ अवभृथयजूषि ॥	
१ उरु२ हि राजा वरुणः तै. सं. १, ४, ४५	
(अनुवाकाः ३)	

१ सुवर्गाय वा एतानि. तै. सं. ६, ६, १ दक्षिणब्राह्मणम्।	
॥ समिष्टयजुर्ब्राह्मणम् ॥	
१ समिष्टयजूषि जुहोति. तै. सं. ६, ६, २	
॥ अवभृथयजुर्ब्राह्मणम् ॥	
१ अवभृथयजूषि जुहोति. तै. सं. ६, ६, ३	
(अनुवाकाः ३)	

॥ वाजपेयः ॥

॥ वाजपेयब्राह्मणम् ॥

१ देव सवितः प्रसुव. तै. सं. १, ७, ७	
२ देवस्याह२ सवितुः. ,, ८	
३ क्षत्रस्योल्बमसि. ,, ९	
४ वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे. ,, १०	
५ अग्निरेकाक्षरेण. ,, ११	
६ उपयामगृहीतोऽसि.	
नृषदं त्वा. ,, १२	

॥ इति वाजपेयमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ६)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अनु० विशेषः

१ देवा वै यथादर्शम्. तै. ब्रा. १, ३, २	
२ देवा वै यदन्यैर्ग्रहैः. ,, ३	
३ ब्रह्मवादिनो वदन्ति,	
नामिष्टोमः ,, ४	
४ सावित्रं जुहोति. ,, ५	
५ देवस्याह२ सावितुः प्रसव, ,, ६	
इत्याह.	

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु०	विशेषः
६ तार्प्यं यजमानम्.	तै. ब्रा. १, ३, ७	
७ सप्तान्न होमान् जुहोति.	,,	८

८ नृषदं त्वेत्याह.

॥ इति वाजपेयब्राह्मणम् ॥

९

(अनुवाकाः ८)

॥ शुक्रियाणि, शुक्रियः प्रश्नः ॥

१ नमो वाचे. तै. आ. ४, १-४२ अनुवाकाः

॥ इति शुक्रियमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ४२)

॥ शुक्रियब्राह्मणम् ॥

१ देवा वै सत्रमासत. तै. आ. ५, १-१२ कृत्स्नः प्रश्नः

॥ इति शुक्रियब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १२)

॥ सवाः (सवप्रश्नः) ॥

१ अषाढं युत्सु पृतनासु. तै. ब्रा. २, ७, ४ अन्तिमो मन्त्रः
 २ ये मे पञ्चाशतं ददुः ,, ५ ,, मन्त्रः
 ३ रेवज्जातः सहसा वृद्धः ,, ६ एको मन्त्रः
 ४ सिंहे व्याघ्र उतया. ,, ७ पूर्णः अनुवाकः
 ५ अग्निं प्रेहि वीरयस्व. ,, ८ ,,
 ६ अस्याजरासो. ,, १२ ,,
 ७ तिष्ठा हरी रथ आ ,, १३ ,,
 ८ व्याघ्रोऽयमग्नौ चरति. ,, १५ ,,
 ९ अग्निं प्रेहि वीरयस्व ,, १६ ,,
 १० ये केक्षिनः प्रथमाः ,, १७ ,,

(अनुवाकाः ८)

॥ सवब्राह्मणम् ॥

१ त्रिवृस्तोमो भवति तै. ब्रा. २, ७, १
 २ यदाग्नेयो भवति अग्निमुखा० ,, २
 ३ यदाग्नेयो भवति अग्नेयो ,, ३
 ४ न वै सोमेन सोमस्य. ,, ४ तत्सर्वं भवतीत्यन्तम्
 ५ यो वै सोमेन सूयते ,, ५ तत्सर्वं भवतीत्यन्तम्
 ६ एष गोसवः, ,, ६ षट्त्रिंशः सर्वः
 इत्यन्तम् ।

(इत्याह स्वाराज्यमेवैनं गमयति इत्यनुवाकशेषः)

७ प्रजापतिः प्रजाः ,, ९
 ८ प्रजापतिरकामयत. ,, १०
 ९ अगस्त्यो मरुद्भ्यः ,, ११
 १० प्रजापतिः पशून्सृजत ,, १४
 ११ इन्द्रं वै स्वा विशः- ,, १८

॥ इति सवमन्त्राः ॥

॥ इति सवब्राह्मणम् ॥

(अनुवाकाः ११)

॥ इति द्वितीयं सौम्यं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायाम्	प्रश्नाः	ब्राह्मणे
२८ अनुवाकाः	१ आध्वर्यवम्	५१
४२ ,,	२ ग्रहाः	२१
३ ,,	३ दाक्षिणादित्रयं	३
६ ,,	४ वाजपेयः	८
४२ ,,	५ शुक्रियाणि	१२
८ ,,	६ सवाः	११
१२९ अनुवाकाः । ६ प्रश्नाः ।	अनुवाकाः १०६	

एवं द्वितीये सौम्यकाण्डे—

प्रश्नाः	६	प्रश्नाः ।
संहितायाम्	१२९	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	१०६	,,

॥ अथ तृतीयमाग्नेयं काण्डम् ॥३॥

॥ अग्न्याधेयम् ॥

॥ अग्न्याधेयब्राह्मणम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.
१ उद्धन्यमानमस्या	तै. ब्रा. १, २, १	एकोऽनुवाकः १ कृत्तिकास्वमिमादधीत	तै. ब्रा. १, १, २-६ पञ्चानुवाकाः
२ धर्मः क्षिरस्तदयमग्निः	,, १, १, ७	,, २ इमे वा एते.	,, १, १, ८-१० त्रयोऽनुवाकाः
॥ इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ॥	(अनुवाकौ २)	॥ इत्यग्न्याधेयब्राह्मणम् ॥	(अनुवाकाः ८)

॥ पुनराधेयम् ॥

१ भूमिर्भूम्ना.

तै. सं. १, ५, ३ एकोऽनुवाकः

॥ पुनराधेयब्राह्मणम् ॥

१ देवासुराः संयत्ता आसन्

ते देवा विजयमुपयन्तः तै. सं. १, ५, १

२ परा वा एष यज्ञम्. ,, २

३ भूमिर्भूम्ना० इत्याह. ,, ४

४ देवासुराः संयत्ता आसन् तै. ब्रा. १, ३, १

॥ इति पुनराधेयम् ॥ (अनुवाकः १)

॥ इति पुनराधेयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ अभिहोत्रम् ॥

... ..

॥ अभिहोत्रब्राह्मणम् ॥

१ अङ्गिरसो वै तै. ब्रा. २, १, १-११ समग्रः प्रश्नः ॥

२ उदस्थाद्देव्यदितिः ,, १, ४, ३ एकोऽनुवाकः

३ नि वा एतस्य ,, ४

॥ इत्यभिहोत्रब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ अग्न्युपस्थानम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अ.

विशेषः

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अनु.

विशेषः

१ उपप्रयन्तो अध्वरम्. तै. सं. १, ५, ५

एकोऽनुवाकः

१ अयज्ञो वा एषः तै. सं. १, ५, ७

२ सं पश्यामि प्रजा अहम्.,, ६

,,

२ सं पश्यामि प्रजा अहम् ,, ८

३ मम नाम प्रथमं जातवेदः.,, १०

षण्मन्त्राः

३ अभिहोत्रं जुहोति. ,, ९

॥ इत्यग्न्युपस्थानमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ इत्यग्न्युपस्थानब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ अभिचयनम् ॥

१ युञ्जानः प्रथमं मनः तै. सं. ४, १, १-१० दशानुवाकाः

२ विष्णोः क्रमोऽसि ,, ४, २, १-१० ,,

,,

१ सावित्राणि जुहोति तै. सं. ५, १, १-१० दशानुवाकाः

२ विष्णुमुखा वै देवाः ,, ५, २, १-१० ,,

३ आ प्यायस्व मदन्तम तै. आ. ३, १७ एको मन्त्रः पूर्वत्र २

प्रश्ने सप्तानुवाकानन्तरम्

३ उत्सन्नयज्ञो वा एषः ,, ५, ३, १-११ एकादशानुवाकाः

४ अपां त्वेमन्त्सादयामि. तै. सं. ४, ३, १-१२ द्वादशानुवाकाः

४ देवासुराः० ते न ,, ५, ४, १-११ ,,

(एतेषां द्विचत्वारिंशिकमिति संज्ञा ।)

५ ईयुष्टे ये तै. आ. ३, १८ एको मन्त्रः पूर्वत्र

३ प्रश्ने एकादशानुवाकानन्तरम्

५ यदेकेन सः स्थापयति ,, ५, ५, १-१० दशानुवाकाः

६ रश्मिरसि क्षयाय त्वा. तै. सं. ४, ४, १-११ एकादशानुवाकाः

६ हिरण्यवर्णाः शुचयः ,, ५, ६, १-१० मन्त्रब्राह्मणात्मकः

७ ज्योतिष्मर्तो त्वा तै. आ. ३, १९ एको मन्त्रः पूर्वत्र ४

प्रश्ने नवानुवाकानन्तरम्

७ यो वा अयथादेवतम् ,, ५, ७, १-१०

(एतेषां त्रैविधिकमिति संज्ञा ।)

८ नमस्ते रुद्र मन्यवे. तै. सं. ४, ५, १-११ कृत्स्नः प्रश्नः

(प्राणभूत उपधाय संयत उप दधाति तै. सं. ५।२।१०),

९ अहमन्नुर्जं पवते ,, ४, ६, १-५ पञ्चानुवाकाः

अयं पुरो भुवः (तै. सं. ४।३।२) इत्यस्य अनन्तरम्

१० अमाविष्णू सजोषसा ,, ४, ७, १-१४ चतुर्दशानुवाकाः

११ आयुषः प्राणश्च सन्तनु तै. ब्रा. १, ५, ७

१२ इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ,, ८

॥ इत्यभिचयनमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ७८)

॥ इत्यभिचयनब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ७२)

१० (तै. सं.)

॥ सावित्रम् ॥

१ संज्ञानं विज्ञानं तै. ब्रा. ३, १०, १-८ अष्टावनुवाकाः

॥ इति सावित्रमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ८)

॥ सावित्रब्राह्मणम् ॥

१ प्रजापतिर्देवानसृजत तै. ब्रा. ३, १०, ९

१ इयं वाव सरधा ,, १०

२ कश्चिद्ध वा अस्मात् ,, ११

॥ इति सावित्रब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ नाचिकेतम् ॥

१ लोकोऽसि स्वर्गोऽसि. तै. ब्रा. ३, ११, १

२ त्वमग्ने रुद्रो असुरः ,, २

३ अग्नाविष्णू सजोषसा ,, ३

४ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ,, ४

५ सप्त ते अग्ने समिधः ,, ५

६ यत्तेऽचितं यदु चितम् ,, ६

॥ इति नाचिकेतमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ६)

॥ नाचिकेतब्राह्मणम् ॥

१ अयं वाव यः पवते तै. ब्रा. ३, ११, ७

२ उशन् ह वै वाजश्रवधः ,, ८

३ त५ हैतमेके पशुबन्ध एव ,, ९

४ यां प्रथमामिष्टकां ,, १०

॥ इति नाचिकेतब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ चातुर्होत्रीयम् ॥

१ चित्तिः सुक्. तै. आ. ३, १ चित्तिप्रश्ने द्वौत्रेऽन्तर्गतम्

॥ इति चातुर्होत्रीयम् ॥ (अनुवाकाः १)

॥ चातुर्होत्रीयब्राह्मणम् ॥

१ ब्रह्म वै चतुर्होतारः तै. ब्रा. ३, १२, ५

॥ इति चातुर्होत्रीयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १)

॥ वैश्वसृजम् ॥

१ यच्चासृजतं यच्च मर्त्यम् तै. ब्रा. ३, १२, ६

२ सर्वा दिशो दिक्षु ,, ७

३ सर्वान्दिव५ सर्वान्देवान् ,, ८

४ ऋचां प्राची महती ,, ९

॥ इति वैश्वसृजमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ वैश्वसृजब्राह्मणम् ॥

... ..

॥ आरुणम् ॥

१ भद्रं कर्णेभिः० तै. आ. १, १-३२ मन्त्रब्राह्मणात्मकः

पूर्णः प्रश्नः

२ स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् ,, २ इह रातिरस्तु (९ मन्त्राः)

३ सार्कजाना५ सप्तथमाहुः ,, ३ एकादशमन्त्राः पूर्णः प्रश्न

॥ आरुणब्राह्मणम् ॥

१ तै. आ. १, २—

२ नात्र भुवनं न पूषा ,, २ अनुवाकान्तम्

३ याः प्रतितिष्ठन्ति ,, ३ ,,

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अनु.

४ अक्षिदुःखोत्थितस्यैव तै. आ. १ ४

५ अतिताम्राणि वासा५सि ,, ५ चत्वारो मन्त्राः

६ अत्यूर्ध्वोऽतिरश्वात् ,, ६ मन्त्राद्वयः

७ अव द्रप्सो अ५श्वमर्ती ,, ७ एको मन्त्रः

८ आरोगो ब्राजः ,, ८ ,,

९ यत्ते शिल्पम् ,, ९ ,,

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनुक्रमः ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अनु.

४ तै. आ.

५ रुद्रस्य त्वेव धनुरार्तिः ,, १, ५ अनुवाकान्तम्

६ तस्मै सर्वं ऋतवो नमन्ते ,, ६ तस्यैषा भवतीत्यन्तम्

७ एतयैवेन्द्रः सलावृकया सह ,, ७ अनुवाकान्तम्

८

९ ते अस्मै सर्वे कश्यपात् ,, ७ तेषामेषा भवतीत्यन्तम्

१० सप्त सूर्या दिवमनुप्रविष्टाः तै. आ.	७	१० सप्तर्विजः सूर्याः तै. आ.	७ तेषामेषा भवतीत्यन्तम्
११ सप्त दिशो नानासूर्याः	११	११ तदप्याम्नायः	११ तस्यैषा
१२ यद्याव इन्द्र ते शतम्	१२	१२ नानालिङ्गत्वादतूनां	१२ तेषामेषा
१३ चित्रं देवानाम्	१३	१३ ...	१३
१४ केदमभ्रं निविशते	८ १७ मन्त्रेभ्योऽन्ते	१४ अपैतं मृत्युं जयति	८ तस्यैषा भवति
१५ आ यस्मिन्सप्त वासवाः	एको मन्त्रः	१५ कश्यपः पश्यको भवति	१५
१६ अग्ने नय सुपथा	१६	१६ ...	१६
१७ अग्निश्च जातवेदाश्च	९	१७ यथर्त्वेवाग्नेरर्चिः	९ एकादशस्त्रीकस्य इति
१८ प्रभ्राजमाना	१८	१८ नैनं वैद्युतो हिनस्ति	१८ अथ गन्धर्वगणाः इति
१९ स्वानभ्राट्	१९	१९ देवाश्च महादेवाः	१९ य एवं वेद इत्यन्तम्
२० गौरी मिमाय	२०	२० वाचो विशेषणम्	२०
२१ वराहवः स्वतपसः	२१	२१ पर्जन्याः सप्त पृथिवीम्	२१ तेषामेषा भवतीत्यन्तम्
२२ समानमेतदुदकम्	चत्वारो मन्त्राः	२२ सोमपा असोमपाः	२२
२३ सहस्रवृद्धिं भूमिः	१० दशमन्त्राः	२३ तयोरेतौ वत्सावहोरात्रे	१० अनुवाकान्तम्
२४ पवित्रवन्तः परि वाजम्	११ चत्वारो मन्त्राः	२४ अथ सवितुः श्यावाश्वस्य	११
२५ अमी य ऋक्षाः	द्वादशमन्त्राः	२५ नैतमृषिं विदित्वा	२५ तत्संभवस्य व्रतम्
२६ आ तमग्ने रथं तिष्ठ	मन्त्रास्त्रयः	२६ ...	२६
२७ आतनुष्व प्रतनुष्व	१२ एकादशमन्त्राः	२७ उक्तो वेषो वासांसि च	१२ वाश्रेव विद्युदिति
२८ ब्रह्मण उदरमसि	एको मन्त्रः	२८ ...	२८
२९ अष्टयोनीमष्टपुत्राम् तै. आ.	१ १३ अष्टमन्त्राः	२९ ...	२९
३० मित्रश्च वरुणश्च	एको मन्त्रः	३० ...	३०
३१ हिरण्यं, हंसः, ब्रह्मं,	चत्वारो मन्त्राः	३१ गर्भः प्राजापत्यः	१, १३ अनुवाकान्तम्
३२ योऽसौ तपन्नुदेति	१४ द्वादशमन्त्राः	३२ ...	३२
३३ वसूनामादित्यानां स्थाने	१५ अष्टमन्त्राः अनुषङ्गः	३३ अथादित्यस्याष्टपुरुषस्य	१५
३४ आरोगस्य स्थाने	१६	३४ ...	३४
३५ प्रभ्राजमानां रुद्राणाम्	१७ द्वाविंशतिमन्त्राः	३५ अथ वायोरेकादश	१७
३६ अग्नेः पूर्वदिश्यस्य	१८ अष्टमन्त्राः	३६ अथाग्नेरष्टपुरुषस्य	१८
३७ दक्षिणपूर्वस्यां दिशि	१९ आयस्मिन् २ प्रश्ने	३७ ...	३७
३८ इन्द्रघोषा वो वसुभिः	२० सप्तदशमन्त्राः	३८ ...	३८
३९ आपमपामपः सर्वाः	२१ नवमन्त्राः	३९ योऽपां पुष्पं वेद	२२
४० अपां रसमुदयं सन्	२२ एको मन्त्रः	४० इमे वै लोका, अपां रसः	२२ अनुवाकान्तम्
४१ कामस्तदग्ने	२३	४१ आपो वा इदमासन्	२३ उपैतं तदुपनमति
४२ आपो ह यद् बृहतीः	२४	४२ तस्मादिदं सर्वम्	२४
४३ विधाय लोकान्	२५	४३ सर्वमेवेदमाप्त्वा	२५ अनुवाकान्तम्
४४ केतवो अरुणासश्च	२६	४४ चतुष्टय्य आपो गृह्णाति	२६ तदेषाऽभ्यनूक्ता
		४५ शतशश्चैव सहस्रश्च	४५ अनुवाकान्तम्

४५ आपमापामपः सर्वाः	तै. आ. २५	४५ जानुदशोमुत्तरवेदी	तै. आ. २५ स्वर्गस्य लोकस्य
४६ लोकं पृण च्छिद्रं पृण	४६ ह्येवेतीत्यन्तम्	४६ पञ्च चितय उपदधाति	
४७ इमा नु कं भुवना	४७ विंशतिमन्त्राः	४७ अग्निं प्रणीयोपदधाति	अनुवाकः
४८ शतमिन्नु शरदः	एको मन्त्रः	४८	
४९ विशीष्णीं गृध्रशीष्णीं	मन्त्रौ	४९	
५० पर्जन्याय प्रगायत	मन्त्रास्त्रयः	५०	
५१ पुनर्मामैतिवन्द्रियम्		५१	
५२ अद्भ्यस्तिरोधाऽजायत	चत्वारो मन्त्राः	५२ इति मन्त्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वम्	३१ यदि बलिः हरेत्
५३ हिरण्यनाभये	एको मन्त्रः	५३ अथ बलिः हृत्स्वोपतिष्ठेत्	
५४ क्षत्रं क्षत्रं वैश्रवणः		५४ अथ तमग्निमादधीत	
५५ तिरोधा भूः		५५ अथ तमग्निमिन्धीत	

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थ. कां. प्र. अ.	विशेषः	अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थ. कां. प्र. अ.	विशेषः
५६ तिरोधा भूः स्वाहा	तै. आ. १ ३१	एको मन्त्रः	५६ यस्मिन्नस्य काले	तै. आ. १ ३१	सर्वार्था न सिध्यन्ते
५७ यस्ते विधातुको भ्राता			५७		
५८ राजाधिराजाय			५८		
५९ केतवो अरुणासश्च			५९		
६० शिवा नः शन्तमा भव			६० संवत्सरमेतद्भूतं चरेत्	१, ३२	

॥ इत्यारुणम् ॥ (अनुवाकाः ३२)

॥ इत्यारुणब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३२)

॥ इति तृतीयमाश्रयं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायाम्	प्रश्नाः	ब्राह्मणे
२ अनुवाकाः	१ अग्न्याधेयम्	अनुवाकः ८
१	२ पुनराधेयम्	३
...	३ अग्निहोत्रम्	१३
३	४ अग्न्युपस्थानम्	३
७८	५ अग्निचयनम्	७२
८	६ सावित्रम्	३
६	७ नाचिकेतम्	४
(१२)	८ चातुर्दोत्रीयम्	१
४	९ वैश्वसृजम्	...
(३२)	मंत्रब्राह्मणात्मकः १० आरुणम् मन्त्रब्राह्मणात्मकः (३२)	
१६		१६

११८ अनुवाकाः । १० प्रश्नाः । अनुवाकाः । १२३

एवं तृतीये आश्रयकाण्डे—

प्रश्नाः	१०	प्रश्नाः ।
संहितायाम्	११८	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	१२३	११

॥ अथ चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डम् ॥ ४ ॥

॥ राजसूयः ॥

॥ राजसूयब्राह्मणम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः	अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
			अनुमत्यै पुरोडाशम्	तै. सं. १, ८, १	मन्त्रब्राह्मणात्मकः
१ वीहि स्वाहाऽऽहुतिं	तै. सं. १ ८	१ अनुमत्यै पुरोडाशं (ब्रा.)	१ आग्नेयमष्टाकपालम्	,, १, ८, २	ब्राह्मणम्
२ प्रघास्यान् हवामहे	,,	३ ऐन्द्रागमेकादशकपालं	२ ऐन्द्रागमेकादशकपालं	,,	३ मन्त्रब्राह्मणात्मकः
३ पूर्णां दर्विं परा पत	,,	४ अग्नयेऽनीकवते	३ धात्रे पुरोडाशम्	,,	८ ब्राह्मणम्
४ एतत्ते तत ये च त्वामनु	,,	५ सोमाय पितृमते	४ आग्नेयमष्टाकपालम्	,,	१७ ,,
५ यावन्तो गृह्याः स्मः	,,	६ प्रतिपूरुषम्	५ सद्यो दीक्षयन्ति	,,	१८ ,,
६ ये देवाः पुरःसदः	,,	७ ऐन्द्रागमे द्वादशकपालं	६ आग्नेयमष्टाकपालं	,,	१९ ,,
७ अयं नो राजा	,,	९ बार्हस्पत्यं चरुं	७ आग्नेयमष्टाकपालं	,,	२० ,,
८ सविता त्वा प्रसवानाम्	,,	१० अग्नये गृहपतये	८ अनुमत्यै पुरोडाशम् तै. ब्रा. १, ६, १-१०		कृत्स्नः प्रश्नः
९ अर्थेतः स्थापां पतिरसि	,,	११ अनुषजः	९ एतद्ब्राह्मणान्येव	,,	१, ७, १-१० ,,
१० देवीरापः सं	,,	१२ अनुवाकान्तम्	१० वरुणस्य सुषुवाणस्य	,,	१, ८, १-१० ,,
११ समिधमा तिष्ठ	,,	१३ ,,	११		(५-६ अनुवाकद्वयवर्ज्यं
१२ सोमस्य त्विषिरसि	,,	१४ ,,	१२		षट्त्रिंषदनुवाकाः)
१३ इन्द्रस्य वज्रोऽसि	,,	१५ ,,	१३		
१४ मित्रोऽसि वरुणोऽसि	,,	१६ ,,	१४		
१५ ऋतमेव परमेष्ठि तै. ब्रा. १, ५, ५	,,	१७ ,,	१५ प्रजा वै सत्रमासत तै. ब्रा. १, ४, ९		
			,, अग्निर्वाव संवत्सरः	,,	१०
			,, देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत	,,	१, ५, ६
॥ इति राजसूयः ॥ (अनुवाकाः १०)		॥ इति राजसूयब्राह्मणम् (अनुवाकाः ३९)			

॥ पशुबन्धः काम्यः ॥

॥ पशुबन्धब्राह्मणम् ॥

... ..

१ वायव्यश्चेतमा लभेत तै. सं. २, १, १-१०

॥ इति पशुबन्धब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १०)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ काम्याः इष्टयः ॥

॥ काम्येष्टिब्राह्मणम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः	अनु. मन्त्रब्राह्मणप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१ इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः तै. सं. २, २, ४		एको मन्त्रः	१ प्रजापतिः प्रजाः तै. सं. २, २, १-११		एकादशानुवाकाः
			२ आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यः	,, २, ३, १-१३	त्रयोदशानुवाकाः
			३ देवा मनुष्याः पितरः	,, २, ४, १-१३	मन्त्रब्राह्मणात्मकः,,,
(अनुवाकः १)		(अनुवाकाः ३७)			

॥ इति काम्याः इष्टयः ॥

॥ इति काम्येष्टिब्राह्मणम् ॥

॥ नक्षत्रेष्टयः ॥

॥ नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम् ॥

१ अग्निर्नः पातु तै. ब्रा. ३, १, १	त्रिंशन्मन्त्राः	१ अग्निर्वा अकामयत तै. ब्रा. ३, १, ४
२ ऋध्यास्म हव्यैः	,, २ ,,	२ मित्रो वा अकामयत ,, ५

३ नवो नवो भवति तै. ब्रा.	३ विंशतिमन्त्राः	३ चन्द्रमा वा अकामयत तै. ब्रा.	६
४ अमये स्वाहा	३, १, ४-६ उपहोमः	४	
५ अग्नेः कृत्तिकाः	,, १, ५, १	५ यत्पुण्यं नक्षत्रम्,	,, १, ५, २
		देवस्य सवितुः	,, ३

(अनुवाकाः ७)

(अनुवाकाः ५)

॥ इति नक्षत्रेष्टयः ॥

॥ इति नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम् ॥

॥ दिवः श्येनयः ॥

॥ दिवः श्येनयः ॥

१ तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम तै. ब्रा. ३, १२, १

१ देवेभ्यो वै स्वर्गः तै. ब्रा. ३, १२, २

२ अमये कामाय स्वाहा ,, २ उपहोमः

(अनुवाकौ २)

(अनुवाकः १)

॥ इति दिवः श्येनयः ॥

॥ इति दिवः श्येनयः ॥

॥ अपाघाः ॥

॥ अपाघाः ॥

१ तपसा देवा देवतामग्र तै. ब्रा. ३, १२, ३

१ देवेभ्यो वै स्वर्गः तै. ब्रा. ३, १२, ४

२ अमये स्वाहा तपसे ,, ४ उपहोमः

(अनुवाकौ २)

(अनुवाकः १)

॥ इत्यपाघाः ॥

॥ इत्यपाघाः ॥

॥ सात्रायणम् ॥

॥ सात्रायणब्राह्मणम् ॥

१ अङ्गिरसो वै सत्रमासत	तै. सं. ७, १, ४-१०
२ साध्या वै देवाः सुवर्गकामाः	,, ७, २, १-१०
३ प्रजवं वा एतेन यन्ति	,, ७, ३, १-१०
४ बृहस्पतिरकामयत	,, ७, ४, १-११
५ गावो वा एतस्सत्रमासत	,, ७, ५, १-१०
६ नवैतान्यहानि भवन्ति	तै. ब्रा. १, २, २-६
७ यस्य प्रातःसवने सोमः	,, १, ४, ५-७

॥ इति सात्रायणब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ५६)

॥ उपहोमाः ॥

१ जुष्टो दमूना आतिथिः तै. ब्रा. २, ४, १-८ अष्टानुवाकाः

२ प्राणो रक्षति विश्वमेजत् ,, २, ५, १-८

(अनुवाकाः १६)

॥ कौलिकी ॥

१ स्वाद्वो त्वा स्वादुना तै. ब्रा. २, ६, १-२० प्रथमः एकोऽनुवाको

प्रहः चतुर्थः उपहोमः

२ युवः सुरासमथिना ,, १, ४, २

(अनुवाकाः २१)

॥ सूक्तानि ॥

१ पीवो अन्नाश्रयिवृधः तै. ब्रा. २, ८, १-८ अष्टानुवाकाः

- २ भर्ता सन् ध्रियमाणो तै. आ. ३, १४
 ३ हरिः हरन्तमनुयन्ति देवाः,, ३, १५
 ४ ता सूर्याचन्द्रमसा तै. ब्रा. २, ८, ९

(अनुवाकाः ११)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ औपातुवाक्यम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
१ अवद्धं मनो दरिद्रं तै. सं. ३, १, १ (प्रजापतिरका०) एको मन्त्रः		
२ उन्दतीर्बलं धत्त ,, १ ,, ,,		
३ एष ते गायत्रो भागः ,, ३, १, २ मनसीति ब्रूयादित्यन्तम् ।		
४ प्रजापतेर्जायमानाः ,, ४ सर्वानुवाकः		
५ युनज्मि ते पृथिवीम् ,, ६ ब्राह्मणान्तर्गताः (२-४)		
६ आसन्न्यान्मा मन्त्रात्पाहि ,, ७ एको मन्त्रः		
७ संवेशाय त्वोप० प्राणापानौ ,, ,,		
८ निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः ,, ८		
९ अवीवृधं वो मनसा ,, ,,		
१० आ माऽस्कान्तसह प्रजया ,, ,,		
११ द्रप्सश्चस्कन्द ,, ,, अनुवाकान्तम्		
१२ अभिः प्रातःसवने पातु ,, ९ मन्त्रास्त्रयः		
१३ अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु ,, ,, एको मन्त्रः		
१४ एष ते रुद्र भागः ,, ,,		
१५ जुष्टो वाचो भूयासम् ,, १० मन्त्राः पञ्च		
१६ वागग्रेगा अग्न एतु ,, ,, एको मन्त्रः		
१७ विष्णो त्वं नो अन्तमः ,, ,, एको मन्त्रः		
१८ श्येनोऽसि गायत्रछन्दाः ,, ३, २, १ मन्त्रास्त्रयः		
१९ उपयामगृहीतोऽसि ,, ,, (प्रजापतये स्वा इत्यादि)		
२० द्वौ समुद्रौ विततौ ,, २ मन्त्रौ द्वौ		
२१ परिभूरग्नि ,, ३, २, ३ इदमुन्मृजे इत्यन्तम्		
२२ प्राणाय मे वर्चोदाः ,, ,, (२-१७) ,,		
२३ रूपयः स्वस्तिर्विधनः ,, ४ विंशतिमन्त्राः		
२४ भक्षेहि माऽऽविश ,, ५ द्वाविंशति ,,		

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ औपातुवाक्यब्राह्मणम् ॥

अ० ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
१ प्रजापतिरकामयत तै. सं. ३, १, १		
२		
३ यो वै सोमः राजानम् ,, २		
४ यज्ञं वा एतत् सं भरन्ति ,, ३		
५ प्राजापत्या वै ,, ५		
६ यो वा अयथादेवतम् ,, ६ वसीयान्भवति इत्यन्तं		
७ इष्टर्गो वा अध्वर्युः ,, ७ पूर्वोऽर्घुः क्षीयते इत्यन्तं,		
८ इति पुरा प्रातरनुवाकात् ,, ,, देवतासु वा एते (१-७)		
९ इत्याहौषधीभ्यः ,, ८ अभि मन्त्रयेत इति		
१० इत्याशिषमेवैताम् ,, ,, अनिर्घातायेत्यन्तम्		
११		
१२ यो वै देवान्देवयज्ञसेन ,, ९ मनुष्येषु इत्यन्तम्		
१३ आयतनवतीर्वा अन्याः ,, ,, आधारयेत् ,,		
१४ इति सौम्या एव ,, ,, एवं वेद ,,		
१५ मनुः पुत्रेभ्यो दायम् ,, ९ अनुवाकान्तम्		
१६ अध्वर्युर्वा ऋत्विजाम् ,, १० इत्याहु रित्यन्तम्		
१७ इत्याह वाचमेव तत् ,, ,, यज्ञमेवाकः इत्यन्तम्		
१८ इत्याह यदेवास्य ,, ,, अनुवाकान्तम्		
१९		
२० यो वै पवमानानाम् ,, ३, २, १ अनु त्वाऽऽरमे इत्यन्तम्		
२१ इत्याहैतै वै ,, ,, अनुवाकान्तम्		
२२ त्रीणि वाव सवनानि ,, २ समावद्वीर्याणि करोति		
२३ देवा वै ययज्ञेऽकुर्वत ,, ,, अनुवाकान्तम्		
२४ बुभूषजवेक्षेत ,, ३, २, ३ अनुवाकान्तम्		
२५		
२६ इत्याहवनीयमुप तिष्ठते ,, ४ मन्त्रब्राह्मणात्मकम्		
२७		

२५ महीनां पयोऽसि तै. सं.	६ मन्त्रास्त्रयः, गृह्णाम्यस्तुतं	२५ यत्कृष्णशकुनः पृषदाज्यं तै. सं.	६ अनुवाकान्तम्
२६ देव सवितरेतते प्राह ,	७ ,	२६ यशो वा वै यज्ञपतिं दुहे ,	७ ,
२७ श्येनाय पत्न्ये स्वाहा ,	८ अष्टाविंशतिमन्त्राः	२७ यावन्तो वै सदस्याः ,	८ एव तस्मिन्नातीति
२८ उक्थशाः इत्याह ,	९ चत्वारो मन्त्राः	२८ यद्वै होताध्वर्युर्मभ्यांह्रियते ,	९ अनुवाकः
२९ उपयामगृहीतोऽसि वाक्ष ,	१० पञ्चदशमन्त्राः	२९	
३० अग्ने तेजस्विन् , ३, ३.	१ मन्त्राः नव	३०	
३१ वायुर्हि कर्ताऽग्निः	२ द्वौ मन्त्रौ	३१ एतद्वै सर्वमध्वर्युः , ३, ३	२ सर्वमात्मन्धत्ते इति
३२ इडा देवहूः ,	, अनुवाकान्तम्	३२	
३३ वसवस्त्वा प्र वृहन्तु ,	३ पञ्चविंशतिमन्त्राः	३३ एतद्वा अपां नामधेयम् ,	४
३४ वायुरसि प्राणो नाम ,	५ दश मन्त्राः	३४ प्रजापतिर्विराजमपश्यत् ,	५ अनुवाकान्तम्
		, देवा वै यद्यज्ञेन० ,	६
		, प्रजापतिः देवासुरानसृजत ,	७
३५ आयुर्दा अग्ने हविषः ,	८ एको मन्त्रः	३५ आ वृश्च्यते वा ,	८ नाऽऽर्तिमार्च्छति
३६ यत्कुसीदमप्रतीतम् ,	, स्वतिमित्यन्तम्	३६ अग्निर्वायं यमः ,	, अनुवाकान्तम्
३७ एतं युवानं परि वो ,	९ वसुनि इति (१-५)	३७ व्यृद्धेन वा एषः ,	९ ,
३८ सूर्यो देवो दिविषद्भ्यः ,	१० अनुवाकान्तम्	३८ वि वा एतस्य यज्ञ , ३, ४, १	,
३९ आ वायो भूष शुचिपाः , ३, ४, २	,	३९ इमे वै सहाऽऽस्तां ते ,	३ ,
४० चित्तं च चित्तिश्च ,	४ वभूवेत्यन्तम्	४० देवासुराः संयत्ता आसन् ,	४ ,
४१ अग्निर्भूतानामधिपतिः ,	५ अनुवाकान्तम्	४१ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत ,	६ ,
४२ ऋताषाडृतधामाग्निः ,	७ ,	४२ राष्ट्रकामाय होतव्याः ,	८ ,
४३ इदमहममुष्यामुष्या ,	८ एको मन्त्रः	४३ देविका निर्वपेत् ,	९ ,
४४ वास्तोष्पते प्रति ,	१० द्वौ मन्त्रौ (१-२)	४४ यत्मायंप्रातरग्निहोत्रं ,	१० ,
४५ पूर्णा पश्चादुत पूर्णा , ३, ५, १	१ चत्वारो मन्त्राः	४५ आदित्याश्चाङ्गिरसश्च , ३, ५, १	,
४६ अग्निना देवेन पृतना ,	३ अनुवाकान्तम्	४६ ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं ,	२ ,
४७ ये देवा यज्ञहनः ,	४ धेह्येनमित्यन्तम्	४७ यज्ञहनो वै देवाः ,	४ ,

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः	अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
४८ सूर्यो मा देवो देवेभ्यः तै. सं. ३, ५, ५	वि सृजा इतिम्		४८ पशवो वा एते तै. सं. ३, ५, ५	अनुवाकान्तम्	
४९ सं त्वा नह्यामि पयसा ,	६ अनुवाकान्तम्		४९ वषट्कारो वै गायत्रियै ,	७ ,	
५० उपयामगृहीतोऽसि ,	८ जुहोमीत्यन्तम्		५० यां वा अध्वर्युश्च ,	९ ,	
५१ त्वे क्रतुमपि वृजन्ति ,	१० दिशो जयतीत्यन्तम्		५१ प्राणग्रहान्गृह्णाति ,	१० ,	

(अनुवाकाः ३८)

(अनुवाकाः ३८)

॥ इत्यौपानुवाक्यमन्त्राः ॥

॥ इत्यौपानुवाक्यब्राह्मणम् ॥

॥ याज्या ॥

१ उभा वामिन्द्राग्नी तै. सं. १, १, १४
२ कृणुष्व पाजः , १, २, १४
३ त्वमग्ने रुद्रो असुरः , १, ३, १४

- ४ यरस्वा हृदा कीरिणा तै. सं. १, ४, ४६
 ५ वैश्वानरो न ऊन्या ,, १, ५, ११
 ६ इन्द्रं वो विश्वतस्परि ,, १, ६, १२
 ७ अन्वह मासा अन्विद्वनानि, १, ७, १३
 ८ अग्नाविष्णु महि तद्वाम् ,, १, ८, २२
 ९ इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं ,, २, १, ११
 १० हिरण्यगर्भ आपो ह यत्, २, २, १२
 ११ स प्रतनवन्नि काव्या ,, २, ३, १४
 १२ नवोनवो भवति ,, २, ४, १४
 १३ आयुष्ट आयुर्दा अग्ने ,, २, ५, १२
 १४ युक्ष्वा हि देवहृतमान् ,, २, ६, ११
 १५ उशन्तस्त्वा हवामहे ,, २, ६, १२
 १६ अग्निना रयिमश्नवत् ,, ३, १, ११
 १७ प्र सां अग्ने तवोतिमिः ,, ३, २, ११
 १८ इदं वामास्ये हविः ,, ३, ३, ११
 १९ त्वमग्ने बृहद्वयः ,, ३, ४, ११
 २० प्र देवं देव्या धिया ,, ३, ५, ११
 २१ अग्ने यं यज्ञमध्वरम् ,, ४, १, ११
 २२ इन्द्राग्नी रोचना दिवः ,, ४, २, ११
 २३ अग्निर्वृत्राणि जह्वनत् ,, ४, ३, १३

॥ इति याज्यामन्त्राः ॥

(अनुवाकाः २३)

॥ अश्वमेधः ॥

- १ देवस्य त्वा सवितुः तै. सं. ७, १, ११-२० दगानुवाकाः (१-३)
 २ एकस्मै स्वाहा ,, ७, २, ११-२० ,,
 ३ अर्वाङ् यज्ञः ,, ७, ३, ११-२० ,,
 ४ मेघस्त्वा पचतैरवतु ,, ७, ४, १२-२२ एकादशानुवाकाः
 ५ पृथिव्यै स्वाहा ,, ७, ५, ११ पञ्चाशन्मन्त्राः
 ६ दत्तवे स्वाहा ,, १२ एकपञ्चाशन्मन्त्राः
 ७ कस्त्वा युनक्ति ,, १३ अस्य यज्ञस्य द्यै इ०
 ८ यः प्राणतो निमिषतः ,, १६ मन्त्रास्त्रयः
 ९ य आत्मदाः बलदा ,, १७ ,,
 १० अः ब्रह्मन् ब्राह्मणः ,, १८ अनुवाकान्तम्
 ११ आऽक्रान्वाजी ,, १९ दशमन्त्राः
 १२ जज्ञि बीजम् ,, २० अनुवाकान्तम्
 १३ अग्नये समनमत ,, २३ ,,
 १४ ये ते पन्थानः ,, २४ ,,

११ (तै सं)

॥ अश्वमेधब्राह्मणम् ॥

- १ साङ्ग्रहण्येष्ट्या यअते तै. वा. ३, ८, १-२३ कृत्स्नः प्रश्नः
 २ प्रजापतिरश्वमेधमसृजत ,, ३, ९, १-२३ ,,
 ३ इन्द्राय राज्ञे सूकरः तै. सं. ५, ५, ११-२४ पर्यन्तम् (१४)
 ४ रोहितो धूम्रोहितः ,, ५, ६, ११-२३ ,, (१३)
 ५ प्रजापतेरक्षयश्चयत् ,, ५, ३, १२
 ६ पवस्व वाजसातय इति ,, ५, ४, १२
 ७ यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद ,, ७, ५, २५

१५ समिदिशामाशया नः तै.सं.	४, ४, १२
१६ जीमूतस्येव भवति ,,	४, ६, ६
१७ यदकन्दः प्रथमम् ,,	७
१८ मा नो मित्रो वरुणः ,,	८
१९ ये वाजिनं परि ,,	९
२० अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य ,,	४, ७, १५

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अ.

विशेषः अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अ.

विशेषः

२१ समिद्धो अञ्जन् तै.सं.	५, १, ११
२२ गायत्री त्रिष्टुब्जगती ,,	५, २, ११
२३ कस्त्वा छयति ,,	१२
२४ स्तेगान्दष्ट्राभ्याम् ,,	५, ७, ११-२३ त्रयोदशानुवाकाः
२५ प्रयासाय स्वाहा तै.आ.	३, २०
२६ चित्तं संतानेन ,,	२१
२७ क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी तै.सं.	५, ७, २४
२८ यौस्ते पृष्ठं पृथिवी ,,	२५
२९ अग्निः पशुरासीत् ,,	२६

॥ इति अश्वमेधमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ७८)

॥ इति अश्वमेधब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ७६)

॥ पुरुषमेधः ॥

॥ पुरुषमेधब्राह्मणम् ॥

(पृथङ्मन्त्रभागो नास्ति ।)

१ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते तै.ब्रा. ३, ४, १-१९ कृत्स्नः प्रश्नः

॥ इति पुरुषमेधब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १९)

॥ सौत्रामणी ॥

॥ सौत्रामणीब्राह्मणम् ॥

१ स्वाद्वौ त्वा स्वादुना तै.सं. १, ८, २१

१ इन्द्रस्य सुषुवाणस्य तै.ब्रा. १, ८, ५

२ यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत ,, ६

॥ इति सौत्रामणी ॥ (अनुवाकः १)

॥ इति सौत्रामणीब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकौ २)

॥ अच्छिद्राणि ॥

॥ अच्छिद्रब्राह्मणम् ॥

१ याः पुरस्तात्प्रस्रवन्ति तै.ब्रा. ३, ७, ४-१४

१ सर्वान्वा एषोऽग्नौ तै.ब्रा. ३, ७, १

२ यद्विष्णवेण जुहुयात् ,, २

३ वि वा एष इन्द्रियेण ,, ३

॥ इति अच्छिद्राणि ॥ (अनुवाकाः ११)

॥ इति अच्छिद्रब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ पशुहौत्रम् ॥

१ अञ्जन्ति त्वामध्वरे तै.ब्रा. ३, ६, १-१५

॥ इति पशुहौत्रम् ॥ (अनुवाकाः १५)

॥ उपनिषदः ॥

॥ उपनिषद्ब्राह्मणम् ॥

१ शं नो मित्रः शं वरुणः तै.आ. ७, १	शं नो मित्रः १ शीक्षां व्याख्यास्यामः तै. आ. ७, २
२ सह नौ यशः ,, ३	२ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ,, ८, १-९
३ यश्छन्दसामृषभो ,, ४	३ भृगुर्वै वारुणिः ,, ९, १-१०
४ अहं वृक्षस्य रेरिवा ,, १०	४ ...
५ अम्भस्य पारे ,, १०, १-७ पर्यन्तं मध्ये ११, १४, ५	५ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य ,, १०, ११
	१५, २६, ब्राह्मणं विना ,, आदित्यो वा एषः ,, १४
	,, आदित्यो वै तेजः ,, १५
	,, यस्य वैकङ्ककत्यग्निहोत्र ,, २६
	६ सत्यं परं परं सत्यम् ,, ७८
	७ प्राजापत्यो ह्यऽऽरुणिः ,, ७९
	८ तस्यैवं विदुषो यज्ञस्य ,, ८०

॥ इत्युपनिषन्मन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ७८)

॥ इत्युपनिषद्ब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३३)

॥ इति चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डं सम्पूर्णम् ॥

संहिताश्रामः	प्रश्नाः	ब्राह्मणे
१० अनुवाकाः	१ राजसूयः	अनुवाकाः ३९
... ..	२ पशुबन्धः	,, १०
१ ,,	३ काम्या इष्टयः	,, ३७
७ ,,	४ नक्षत्रेष्टयः	,, ५
२ ,,	५ दिवः इत्येनयः	,, १
२ ,,	६ अपाघाः	,, १
--- ...	७ सात्रायणम्	,, ५६
१६ ,,	८ उपहोमाः
२१ ,,	९ कौलिकी
११ ,,	१० सूक्तानि
३८ ,,	११ औपानुवाक्यम्	,, ३८

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

३३ अनुवाकाः	१२ याज्या
७८ ,,	१३ अश्वमेधः	,, ७६
... ..	१४ पुरुषमेधः	,, १९
१ ,,	१५ सौत्रामणी	,, २
११ ,,	१६ अच्छिद्राणि	,, ३
१५ ,,	१७ पशुहोत्रम्
७८ ,,	१८ उपनिषदः	,, ३३
३१४ अनुवाकाः ।	१८ प्रश्नाः ।	अनुवाकाः । ३२०

एवं चतुर्थे वैश्वदेवकाण्डे—

प्रश्नाः	१८	प्रश्नाः ।
संहिताश्रामः	३१४	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	३२०	,,

॥ अथ पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ॥

अनु. मन्त्र प्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः	अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१ यद्देवा देवहेडनम्	तै. आ. २, ३		१ सह वै देवानां	तै. आ. २, १	
२ यद्दीव्यन्तृणमहम्	" ४		२ रक्षाऽसि ह वा पुरोऽनुवाके	" २	
३ आयुष्टे विश्वतो दधत्	" ५		३ वातरशना ह वा ऋषयः	" ७	
४ वैश्वानराय प्रतिवेदयामः	" ६		४ कूश्माण्डैर्जुहुयात्	" ८	
५ भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये	" १९		५ अजान्ह वै पृथ्वीन्	" ९	
६ नमः प्राच्यै दिशे	" २०		६ पञ्च वा एते महायज्ञाः	" १०	
			७ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः	" ११	
			८ ग्रामे मनसा स्वाध्यायम्	" १२	
			९ मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत	" १३	
			१० तस्य वा एतस्य यज्ञस्य, मेघो	" १४	
			११ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वौ	" १५	
			१२ रिच्यत इव वा एषः	" १६	
			१३ दुहे ह वा एष छन्दाऽसि	" १७	
			(अनुवाकाः ६) १४ कतिधाऽवकीर्णा प्रविशति	" १८ (अनुवाकाः १४)	

॥ इति पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ॥

तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयसंस्करणस्य
विषये किञ्चिन्निवेदनम् ।

तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयसंस्करणमेतद् वेदशास्त्रपारंगतैः यज्ञेश्वरशास्त्रिसूनुभिः धुपकरोपाहैः अनन्तशास्त्रिभिः संशोधितम् । अस्य अतिविस्तृता भूमिका नानाशास्त्रवचनैरलंकृता तैरेव लिखिता, परंतु सा साम्प्रतेन राजकीयप्रतिबंधेन नास्माकं हस्ते आगन्तुं शक्या । अत इदं नी मुद्र पितुमशक्या ।

तैत्तिरीयसंहितायामस्यां मन्त्रभागः स्थूलाक्षरैर्ब्राह्मणभागश्च सूक्ष्माक्षरैर्मुद्रितः । एतेन संहितान्तर्गतयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः सम्यगवबोधो भवितुं शक्यः ।

अन्यच्चात्र संक्षिप्तानां मन्त्राणां अनुषंगादिप्रदर्शनेन कथं पूर्तकरणं भवतीति, यथास्थाने मन्त्रभागे * * एतेन चिह्नेन, तत्रैव च टिप्पण्यां आहर्तव्यमन्त्रभागस्य निवेशनेन प्रदर्शितम् । तेन कुत्र को मन्त्रभागः कथमध्याहार्य इति पाठकैर्ज्ञातुं शक्यते । सर्वमेतत् अनन्तशास्त्रिभिः कृतमतस्ते धन्यवादाहर्ताः । वेदपुरुषस्तेभ्यो दीर्घायुरोग्यं दत्त्वा, वैदिकग्रंथानां सम्यक्तया संशुद्धीकरणं कर्तुं समुत्साहयतु ।

आनंदाश्रमः

पारडी (सूरतविभागः)

१५ आषाढस्य सं. २०१४

निवेदकः

श्री. दा. सातवलेकर

अध्यक्षः स्वाध्यायमण्डलस्य

कृष्ण-यजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

प्रथमं काण्डम् ।

दर्शपूर्णमासौ ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥]

वत्सापाकरणम् ॥ ४ द्विपदा विराड् गायत्री, ५ मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप्, ६-७ एकपदा त्रिष्टुप् । प्रजापतिक्रंषिः ।

इषे त्वो^१—जे त्वा^२ वायवः स्थोपायवः स्थ^३ देवो वः सविता प्रापेयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण^४
आ प्यायध्वमग्निषा देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वः स्तेन ईशत
माऽघशंसो^५ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बर्हि^६—यजमानस्य
पशन् पाहि^७ ॥ (इषे, त्रिचत्वारिंशत्) ॥ १ ॥

बर्हिराहरणम् ॥ ३ त्रिष्टुप्, ८ एकपदा त्रिष्टुप्, १८ एकपदा गायत्री । प्रजापतिक्रंषिः ।

यज्ञस्य घोषदेसि^१ प्रत्युष्टरक्षः प्रत्युष्टा अरातर्यः प्रेयमगाद्विषणा बार्हिरच्छ मनुना कृता
स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद् देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे^२ देवानां परिपूतमसि
वर्षष्टमसि^३ देवबर्हिर्मा त्वान्वड् मा तिर्यक् पर्व ते राध्यासर्मा—च्छेत्ता ते मा रिषं^४ देवबर्हिः
शतवल्शं वि रोहं सहस्रवल्शा (१) वि वयं रुहेर्म पृथिव्याः सम्पृचः पाहि^५ सुसम्भृता त्वा
संभराम्य—दित्यै रासनाऽसी^६—न्द्राण्यै सन्नहनं^७ पूषा ते ग्रन्थि ग्रन्थनातु स ते मा ऽऽ स्था-
दि^८—न्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे^९ बृहस्पतेर्मूधना हराम्यु—र्वन्तरिक्षमन्विहि^{१०} देवं गममसि^{११} ॥
(सहस्रवल्शा, अष्टात्रिंशच्च) ॥ २ ॥

रात्रिदोहः ॥ ८ गायत्री । प्रजापतिक्रंषिः ।

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै^१ मातरिश्चनो घर्मोऽसि द्यौरसि पृथिव्यासि विश्वधाया
असि परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्यो—र्वसनां पवित्रमसि शतधारं वसनां पवित्रमसि सहस्रधारं
हुतः स्तोको हुतो द्रुप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां सा विश्वायुः सा विश्व-

व्यर्चाः सा विश्वकर्मा^१ सं पृच्यध्वमृतावरीरूभिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन
(१) त्वा ऽऽ तनन्मीन्द्राय दधिं विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥ (सोमेनाद्यौ च) ॥ ३ ॥

वीहिनिर्वापः ॥ प्रजापतिक्रिषिः ।

कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यं^१ वेषाय त्वा प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो^३ धूरसि धूर्व
धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामि—स्त्वं देवानामसि सस्नितमं पप्रितमं जुष्ट-
तमं वह्नितमं देवहूतममहुतमसि हविर्धानं^२ दृहस्व मा ह्वामि—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा
भेर्मा सं विक्थ्या मा त्वा (१) हिंसिषि—मुरु वातार्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्वपाम्य—शीषोमाम्यां—मिदं देवानां^३—मिदं—मु नः सह स्फात्यै
त्वा नाऽर्तात्यै^३ सुवरभि वि ख्येषं^३ वैश्वानरं ज्योति—दृहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्यो^३—रुर्वन्त-
रिक्षमन्विह्य^३—दित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्य—भ्रे हव्यं रक्षस्व ॥ (त्वा षट्त्वारिंशच्च) ॥ ४ ॥

वीह्यवघातः ॥ १ गायत्री; ६, १४ एकपदा गायत्री । प्रजापतिक्रिषिः ।

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि^१—रापो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुवोऽग्र
इमं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपति धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्य युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य प्रोक्षिताः
स्था—ऽग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यशीषोमाम्यां^२ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायां अवधूतं
रक्षोऽवधूता अरातयो^३—ऽदित्यास्त्वगांसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वैत्वं—धिष्वेणमसि वानस्पत्यं प्रति
त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्वं—अस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्य—द्विरसि वानस्पत्यः स इदं
देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्वे^३—पमा वदोर्जमा वद द्युमद्वदत वयं संहृद्यातं जेष्मं वर्ष-
वृद्धमसि^३ प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयो^३ रक्षसां भागो (२) ऽसि^३
वायुर्वो वि विनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ (त्वा, भाग, एकादश च) ॥ ५ ॥

वीहिपेषणम् ॥ १० एकपदा त्रिष्टुप् । प्रजापतिक्रिषिः ।

अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयो^३—ऽदित्यास्त्वगांसि प्रति त्वा पृथिवी वैत्तु दिवः स्कम्भनिरसि
प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु धिषणाऽसि पार्वतेयी
प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि धान्य-
मसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वां (१) ऽपानाय त्वां व्यानाय त्वां दीर्घामनु प्रसितिमायुषे
धां^३ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ (प्राणाय त्वा, पञ्चदश च) ॥ ६ ॥

कपालोपधानम् ॥ १२ अनुष्टुप् । प्रजापतिक्रिषिः ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छा—पाग्नेऽग्निमामादं जहि^३ निष्क्रव्यादं सेधौ—ऽऽ देवयजं वहं निर्देग्धं
रक्षो निर्देग्धा अरातयो^३ ध्रुवमसि पृथिवीं दृहः ऽऽयुर्दृहः प्रजां दृहः सजातानस्मै यजमानाय

पर्युहं धर्मस्यन्तरिक्षं द॒ह प्राणं द॒ह हापानं द॒ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहं धरुणमसि
दिवं द॒ह चक्षु (१) द॒ह श्रोत्रं द॒ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहं धर्मासि दिशो द॒ह
योनिं द॒ह प्रजां द॒ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहं चितः स्थ प्रजामस्मै रयिमस्मै सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्युहं भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं^१

यानि धर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः ।

पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् ॥ (चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ ७ ॥

पुरोडाशश्रवणम् ॥ २ उपरिष्टाद्बृहती; ३-४, ११ एकपदा गायत्री । प्रजापतिक्रिषिः ।

सं वपाभिं समापो अङ्गिरग्मतु समोपधयो रसेन स रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्य-
ध्वमे—द्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समाद्भिः पृच्यध्वं^३ जनेयत्यै त्वा सं यौम्यं—ग्रये वारं—ऽग्नीषो-
माभ्यां^६ मखस्य शिरोऽसि^९ धर्माऽसि विश्वायुं—रुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां^९ त्वचं
गृहीष्वं—न्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयो^{११} देवस्त्वा सविता (१) श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाके^{१२}
ऽग्निस्ते तनुवं माऽति धागमे हव्यं रक्षस्व^३ सं ब्रह्मणा पृच्यस्वै^{१४} कृताय स्वाहा^{१५} द्विताय
स्वाहा^{१६} त्रिताय स्वाहा^{१७} ॥ (सविता, द्वाविंशतिश्च) ॥ ८ ॥

वेदिकरणम् ॥ २० द्विपदा गायत्री; २४ एकपदा त्रिष्टुप्; २५ त्रिपदा त्रिष्टुप् । प्रजापतिक्रिषिः ।

आ ददं इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतैजाः पृथिवि देवयज-
न्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिष्ये—मपहतोऽरुः पृथिव्यै^{११} व्रजं गच्छ गोस्थानं^{१२} वर्षतु ते द्यौं—वै-
धान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगं-
पहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै^{१३} व्रजं (१) गच्छ गोस्थानं^{१४} वर्षतु ते द्यौं—वैधान देव
सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगं—पहतो-
ऽरुः पृथिव्या अदेवयजनो^{१५} व्रजं गच्छ गोस्थानं^{१६} वर्षतु ते द्यौं—वैधान देव सवितः पर-
मस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा (२) मौगं—रुस्ते दिवं
मा स्कानं^{१७} वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसां रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसां—
ऽऽदित्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसां देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं^{२०}
ऋतमस्यं—तसदनमस्यं—तश्रीरसि^{२३} धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य
विमृषो विरप्शि (३)^{२४} दादाय पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयञ्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धीरांसो अनुद्वयं
यजन्ते^{२५} ॥ (देवयजन्यै व्रजं, तमतो मा, विरप्शिकोदश च) ॥ ९ ॥

हविर्ग्रहणम्, ॥ ७-८, १० अनुष्टुप्; ९ त्रिष्टुप्; २० गायत्री । प्रजापतिर्ऋषिः ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो^१—ऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि^२ गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं
त्वा सपत्नसाहं सं मर्जिम्^३ वाचं प्राणं*—चक्षुः श्रोत्रं*—प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा
सपत्नसाहीं सं मर्ज्म्या^४—शासाना सौमनसं प्रजां सौभाग्यं तनूम ।

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् ॥

सुप्रजसस्त्वा वयं सुपत्नीरुप (१) सेदिम ।

अग्ने सपत्नदम्भेन मदब्धासो अदाभ्यर्म् ॥

इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशं यमवधीत सविता सुकेतः ।

धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्यां करोमि^५ ॥

समायुषा सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः ।

सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम^६ ॥

महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य नि (२) वपामि^७ महीनां पयोऽस्यो-
षधीनां रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वार्थं तेजोऽसि^८ तेजोऽनु प्रेक्ष्य—अग्नेस्ते तेजो
मा वि नैदुं—अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे मर्वं शुक्रमसि^९ ज्योति-
रसि^{१०} तेजोऽसि^{११} देवो वः सवितोत्पुनात्वाच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः^{१२} शुक्रं
(३) त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि^{१३} ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यं^{१४}—चिस्त्वाऽचिषि
धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि^{१५} ॥ (उप, निः, शुक्रं, षोडश च) ॥ १० ॥

इध्मावर्हिः पूर्वकं वेद्यां हविरासादनं । १४ गायत्री; २० एकपदा त्रिष्टुप् । प्रजापतिर्ऋषिः ।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्रयं त्वा स्वाहा^१ वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा^२ बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा स्वाहा^३
दिवे त्वाऽ—न्तरिक्षाय त्वा^४ पृथिव्यै त्वा^५ स्वधा पितृभ्य ऊर्गमव बर्हिषज्वा ऊर्जा पृथिवीं गच्छतं
विष्णोः स्तूपोऽस्य—णीम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यो^६ गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मा-
दीषतो यजमानस्य परिधिरिड ईडितं इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड
ईडितो^७ मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडितः सूर्य-
स्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिशस्त्या^८ वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं स मिधीमह्यग्रे बृहन्त-
मध्वरे^९ विशो यन्त्रे स्थो^{१०} वसुना रुद्राणामादित्यानां सदसि सीदं जुह्वं*—रुपभृदं*—
ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि (२) सीदै^{११}—ता असदन् सुकृतस्य लोके ता
विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनिर्यम् ॥ (अग्नि, सदसि, पञ्चदश च) ॥ ११ ॥

आचारः ॥ १ एकपदा गायत्री, ८ द्विपदा गायत्री । प्रजापतिकर्षिः ।

भुवनमसि वि प्रथस्वाऽग्ने यष्टरिदं नमः ।

जुह्वेद्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्याया उपभूदेहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया अग्ना--
विष्णु मा वामव क्रमिपं वि जिहाथां मा मा सं तासं लोकं मे लोककृतौ कृणुतं विष्णोः
स्थानमसीं—त इन्द्रो अकृणोद् वीर्याणि समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो (१) यज्ञो
यज्ञपतेरिन्द्रावान्तस्वाहा^६ बृहद्भ्रातः पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भर्ज मखस्य
शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गाम् ॥ (अहुत, एकविंशतिश्च) ॥ १२ ॥

सुगन्धूहनाद्युत्तरतन्त्रम् ॥ १-२ अनुष्टुप्, १२ पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्, १४ त्रिष्टुप् । प्रजापतिकर्षिः ।

वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।

अथा सपत्नाऽ इन्द्रो मे निग्राभेणाधराऽ अकः ।

उद्ग्राभश्च निग्राभश्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ।

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वा—ऽऽदित्येभ्यस्त्वा—ऽक्तऽ रिहाणा वियन्तु वयः^६ । प्रजां योनिं मा
निर्मृक्षमां प्यायन्तामाप ओषधयो मरुतां पृषतयः स्थ दिवं (१) गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयं ।
आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि^{१०} ध्रुवाऽसि^{११}

यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्वीर्यमाणः ।

तं त एतमनु जोषं भराभि नेदेष त्वदपचेतयाते^{१२}

यज्ञस्य पाथ उप समित^{१३} सऽस्त्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च (२) देवा
इमां वाचमग्नि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्—अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि
सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्तं धुरि धुर्यौ पातं^{१६}—मग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः
पाहि प्रमित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरङ्गन्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनिऽ
स्वाहा^{१८} देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातु (३) मित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञऽ
स्वाहा^{१८} वाचि स्वाहा^{१९} वातेभ्यः ॥ (दिवं, च, गातुं, त्रयोदश च) ॥ १३ ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, ४, ६, ८-१०, १२, १४ त्रिष्टुप्; ७ अनुष्टुप्; शिष्टा गायत्र्यः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दाताराविषाऽ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥

अश्रवऽ हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां धा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

इन्द्राग्नी नवृत्तिं पुरो दासपत्नीरध्वनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् (१) ।

उभा हि वाः सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते धेष्टा ॥

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजंसातये । धिये पृषन्नयुज्महि ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्नां धियधियः सीषधाति प्र पूर्षा ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्त्वा स नो (२) मृडातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥

अग्ने नयं सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छकनवाम तदनु प्रवोढुम् ।

अग्निर्विद्वान्त्स यजात् (३) सेदु होता सो अध्वरान् स ऋतून् कल्पयाति ॥

यद्वाहिष्ठ तदग्रये बृहदर्च विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ (४) मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीडयः ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद विश्वमा पूर्णाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ॥

(जुषेथां, नो, यजा, -दा, त्रयोविंशतिश्च) ॥ १४ ॥

[इषे ४३ । युजस्य ८८ । शुन्धध्वं ५८ । कर्मणे ९६ । देवो १११ । अवधूतं ६५ । षष्टिः ९८ । स-७२ । माददे १६१ । प्रत्युष्टं १६६ । कृष्णो ११५ । सुवन् ७१ । वाजस्योभा १६३; २२३ । चतुर्दश । १५३०] -

[इति प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥]

अग्निष्टोमे क्रयः ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥]

यजमानस्य श्वौरसनानुलपनादिसंस्काराः प्राचनिवंशप्रवेशश्च ॥ १ द्विपदा गायत्री; ६ त्रिपदा विराट्, ७ एकपदा

विराट्; १२-१४ गायत्री; १६ अनुष्टुप् । सोमक्रयिः ।

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चस ओषधे त्रायस्वैनः स्वधिते मनः हिंसीर्देव-

श्रूतानि प्र वेपे स्वस्त्युत्तराण्यशीयां—ऽऽपो अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवंः पुनन्तु विश्वमस्मत् प्र वहन्तु रिप्रमुं—दाभ्यः शुचिरा पूत एमिं सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि महीनां पयोऽसिं वर्चोधा असि वर्चो (१) मयि धेहि वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा असि चक्षुर्म पाहि^{११} चित्पतिस्त्वा पुनातुं*— वाक्पतिस्त्वा पुनातुं*— देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः^{१२}—स्तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमां वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद् वो देवास आगुरे यज्ञियासो हवामहे इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधी^{१३} (२) स्त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहि^{१४} ॥ (वर्च, ओषधीरष्टौ च) ॥ १ ॥

यजमानस्य दीक्षा ॥ ५ त्रिपदा विराट्; ६ अनुष्टुप्; ८ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा^१ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा^२ दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा^३ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा^४—ऽऽपो देवीर्वृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु स्वाहा^५ विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुष्यसि द्युमं वृणीत पुष्यसे स्वाह^६—कसामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रमे ते मा (१) पातमाऽस्य यज्ञस्योद्व^७

इमां धियुः शिक्षमाणस्य देवं क्रतुं दक्षं वरुण सः शिक्षाधि

ययाऽति विश्वा दुरिता तरेमे सुतर्माणमधि नाव रुहेमो—

मस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मे यच्छ पाहि मा मा मा हिंसी^१—विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ नक्षत्राणां माऽतीकाशात् पाही^२—न्द्रस्य योनिरमि (२) मा मा हिंसी^३ कृष्यै त्वा सुस्रयायै^४ सुपिप्पलाभ्यस्तवौषधीभ्यः सूपस्था देवो वनस्पतिरूध्वो मा पाहोद्व^५ स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षात् स्वाहा यज्ञे वातादा रमे^६ ॥ (मा, योनिरसि, त्रिशच) ॥ २ ॥

देवयजनस्वीकारः ॥ १-३ अनुष्टुप्, ४ गायत्री, ५ एकपदा त्रिष्टुप्, २१ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

दैवीं धियं मनामहे समृद्धीकामभिष्टये वर्चोधा यज्ञवाहसः सुपारा नो असद् वशे^१ । ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा—ऽग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्ददः ।

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व । त्वं (१) यज्ञेष्वीड्यः ॥

विश्वे देवा अभि मा माऽववृत्रनं पूषा सन्या सोमो राधसां देवः सविता वसोर्वसुदावा रास्वेयत् सोमाऽऽभूयो भर मा पूणन् पूर्या वि राधि माऽहमायुषां चन्द्रमसि मम भोगाय भवं वस्त्रमसि

मम भोगाय भवो^१—साऽसि मम भोगाय भव^२ हयोऽसि मम भोगाय भव^३ (२) छागोऽसि
मम भोगाय भव^४ मेघोऽसि मम भोगाय भव^५ वायवे त्वो^६ वरुणाय त्वो^७ निर्ऋत्यै त्वो^८
रुद्राय त्वो^९ देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं वो माऽव क्रमिष्व—म-
च्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेप^{१०} भद्रादुभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वथेमव स्य
(३) वर आ पृथिव्या आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर^{११} एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा
यदजुषन्त पूर्व ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम^{१२} ॥ (त्वं, भव, स्य, पञ्च-
विंशतिश्च) ॥ ३ ॥

सोमक्रयणानयनम् ॥ ५ अनुष्टुप् । सोमऋषिः ।

इयं ते शुक्र तनुरिदं वर्चस्तया सं भव भ्राजं गच्छ^१ जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे
तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहा^२ शुक्रमस्यमृतमसि^३ वैश्वदेव ५ हविः^४
सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रेक्षणः कनीनिकां यदेतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितां चिदांसि मनाऽसि
धीरसि दक्षिणा (१) ऽसि यज्ञियाऽसि क्षत्रियाऽस्यदितिरस्युभयतः शीर्ष्णां सा नः सुप्राची सुप्रतीची
सं भव मित्रस्त्वा यदि बभ्रातुं पूषाऽध्वनः पात्विन्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता मन्यतामनु
पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूयुः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोम^५ रुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयतु
मित्रस्य पथा स्वस्ति सोमसखा (२) पुनरेहि सह रय्यां ॥ (दक्षिणा, सखा, पञ्च च) ॥ ४ ॥

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

वस्व्यसि^१ रुद्राऽस्य—दितिरस्या^२—दित्याऽसि^३ शुक्राऽसि चन्द्राऽसि^४ बृहस्पतिस्त्वा सुमे
रंभवतु रुद्रो वसुभिरा चिकेतुं पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघमि देवयजनं इडायाः पदे घृतवति स्वाहा^५
परिलिखित ५ रक्षः परिलिखिता अरातय इदमह ५ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा (१) अपि कृन्ताम्य—स्मे रायं—स्त्वे रायं—स्तोते रायंः सं देवि
देव्योर्वश्या पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव सदृशि^६ माऽह ५
रायस्पोषेण वि. योषम् ॥ (अस्य ग्रीवा, एकान्नविंशच्च) ॥ ५ ॥

सोमोन्मानम् ॥ २ अतिच्छन्दाः (अष्टिः) । सोमऋषिः ।

अंशुना ते अंशुः पृच्यतां परेषा परगन्धस्ते काममवतु मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि
शुक्रस्ते ग्रहो^१—ऽभि त्वं देव ५ संवितारमूण्योः कविकृतुमर्चामि सत्यसंवस ५ रत्नधामभि प्रियं
मतिमूर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सर्वामनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा सुवः^२ । प्रजा-
भ्यस्त्वा प्राणाय त्वो व्यानाय त्वो प्रजास्त्वमनु (१) प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणन्तु ॥
(अजु, सप्त च) ॥ ६ ॥

सोमक्रयणम् ॥ सोमक्रयिः ।

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमतिषाह^१ शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि
चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत्ते गोरं—स्मे चन्द्राणि^२ तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते
सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि ते रायः श्रयन्तो—मस्मे ज्योतिः^३
सोमविक्रगिणि तमो^४ मित्रो न एहि सुमित्रधा^५ इन्द्रस्योरु (१) मा विश दक्षिणमुशन्नु-
शन्त^६ स्योनः स्योनं^७ स्वान भ्राजाङ्गारे वम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्
रक्षध्वं मा वो दभन् ॥ (ऊहं, द्वाविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

सोमस्य शकटारोपणम् ॥ १ अनुष्टुप्, २ एकपदा गायत्री, ५-६ त्रिष्टुप्, ७ गायत्री । सोमक्रयिः ।

उदायुषा स्वायुषोदोषधीना^८ रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृता^९ अनु^{१०} ।

उर्वन्तरिक्षमन्विह्य^{११}—दित्याः सदोऽस्य^{१२}—दित्याः सदु आसीदा^{१३}—ऽस्तेभ्नाद्दयामृषभो अन्तरि-
क्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या आऽसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि^{१४} वनेषु
व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पर्यो अधिनयासु हत्सु (१) क्रतुं वरुणो विश्वमि दिवि सूर्यमद-
धान् सोममद्रा^{१५}—बुदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उस्त्रावेतं धूर्पाहावनश्च^{१६} अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ^{१७} वरुणस्य स्कम्भनमसि^{१८} वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि^{१९}
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः^{२०} ॥ (हत्सु, पञ्चत्रिंशच्च) ॥ ८ ॥

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम् ॥ १ षट्पदाऽतिजगती, २-३ अनुष्टुप्, ४ जगती । सोमक्रयिः ।

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यमि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा
वृका अघायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरा दधं—च्छयेनो भूत्वा परा पत यजमानस्य नो गृहे देवैः
संस्कृतं यजमानस्य स्वस्त्ययन्यं—स्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगामनेहसं येन विश्वाः परि द्विषो
वृणक्ति विन्दते वसु^{२१} नमो मित्रस्य (१) वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं संपर्यत दूरेदृशे
देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ वरुणस्य स्कम्भनमसि^{२२} वरुणस्य स्कम्भसर्जनम-
स्यु^{२३}—न्मुक्तो वरुणस्य पाशः^{२४} ॥ (मित्रस्य, त्रयोविंशतिश्च) ॥ ९ ॥

आतिथ्येष्टिः ॥ ६ त्रिष्टुप् । सोमक्रयिः ।

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा^{२५} सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वा^{२६}—ऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे
त्वा^{२७}—ऽग्र्यं त्वा रायस्पोषदाम्ने विष्णवे त्वा^{२८} इयेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा^{२९} या ते धामानि हविषा
यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं गयस्फातः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यानं—दित्याः
सदोऽस्य^{३०}—दित्याः सदु आ (१) सीदु वरुणोऽसि धृतव्रतो^{३१} वारुणमसि शंयोद्वेवानां सखयान्मा
देवानामपसंश्चित्समह्यो^{३२}—पतये त्वा गृह्णामि^{३३} परिपतये त्वा गृह्णामि^{३४} तनूनत्रे त्वा गृह्णामि^{३५}

शाकवराय त्वा गृह्णामि^१ शकमन्नोजिष्ठाय त्वा गृह्णाम्ये—नाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽभि शस्तिपा
अनभि शस्तेऽन्य—मनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिरङ्गमा सत्यमुपगेष सुविते मा
(२) धीः (आ, मै, - कं च) ॥ १० ॥

उपसदः ॥ सोमऋषिः

अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविदु आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय
प्यायस्वाऽऽप्यायय सखीन्तसून्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामंशीये^१—ष्टा रायः प्रेषे भगा-
यर्तमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा
सा त्वयि (१) या तव तनूरियं या मयि सह नो व्रतपते व्रतिनोव्रतानि^३ या ते अग्ने रुद्रिया
तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा^४ या ते अग्नेऽयाशया*—*रजाशया*—*हराशया तनूर्वर्षिष्ठा
गह्वरेष्ठोऽग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा^५ (त्वयि, चत्वारिंशच्च) ॥ ११ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणम् ॥ सोमऋषिः ।

वित्तार्यनी मेऽसि^१ तित्तार्यनी मेऽस्य^२—वतान्मा नाथित^३—मवतान्मा व्यथितं विदेरग्नि-
नमो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदु-
धे^४—*ऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां*—*तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम^(१)
यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे^५ सिंहीरसि महिषीरस्यु^६—रु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां ध्रुवाऽसि^७
देवेभ्यः शुन्धस्व^८ देवेभ्यः शुम्भस्वे^९—न्द्रघोपस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु^{१०} मनोजवास्त्वा
पितृभिर्दक्षिणतः पातु^{११} प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु^{१२} विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु^{१३}
सिंहीरसि सपत्नसाही स्वाहा^{१४} सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहा^{१५} सिंही (२) रसि राय-
स्पोषवनिः स्वाहा^{१६} सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहा^{१७} सिंहीरस्या वह देवान् देवयते यजमानाय
स्वाहा^{१८} भूतेभ्यस्त्वा विश्वायुरसि पृथिवीं दृष्टुं ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्टुं—च्युताक्षिदासि
दिवं दृष्टुं—ग्नेर्मस्मास्यग्नेः पुरीषमसि^{१९} ॥ (नाम, सिंहीः, पञ्चत्रिंशच्च) ॥ १२ ॥

हविर्धानमण्डपनिर्माणम् ॥ १ जगती, ३ विराड् गायत्री, ४ गायत्री, ५, ८-९ त्रिष्टुप्, ६ द्विपदा त्रिःशुप्, एकपदा विराट् । सोमऋषिः ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिण्डुतिः^१ ॥

सुवाग्देव दुर्यां आ वंद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेथा—मा नो वीरो जायतां कर्मण्यो यं सर्वेऽ-
नुजीवाम यो बहूनामसदृशी^२ । इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य (१) पांसुर
इरापती धेनुमती हि भूतं स्रगवसिनी मनवे यशस्ये ।

व्यस्कभ्नाद्रादसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः^३ ॥

(१११-६) तनू...वधी स्वाहा । ६-७ या ते अग्ने—* । (१२१६) विदे... नाम—* ७—* विदे...अङ्गिरो यः—*
६ पृथि... दधे ।

प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जीह्वरतं—मत्र रमेथां वर्धन् पृथिव्यां
दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णवुत वाऽन्तरिक्षाद्वस्तौ पूणस्व बहुभिर्वसुधैरा प्र
यच्छ (२) दक्षिणादोत सव्यार्त् ।

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्र-
माणस्त्रेधोरुगायो विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसि विष्णोः अन्यत्रै स्थो विष्णोः
स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ अस्य, युच्छै, --काञ्चत्वारिंशच्च ॥ १३ ॥

कात्याः सामिधेन्यः पुरोऽनुवाक्या याज्याश्च ॥ १-१८ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवा इमेन ।
तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ताऽसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥
तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।
तपूष्यग्रे जुह्वा पतङ्गानसन्दितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥
प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।
यो नो दूरे अघशंसो (१) यो अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ।
उदग्ने तिष्ठ प्रत्याऽऽ तनुष्व न्यमित्रा ओषतात् तिग्महेते ।
यो नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥
ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे ।
अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामि प्र मृणीहि शत्रून् ॥
स ते (२) जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।
विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥
सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।
पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ॥
अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरता (३) मिथं गीः ।
स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु दूर्न् ॥
इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् दोषावस्तर्दीदिवाऽसमनु दूर्न् ।
क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवाऽसो जनानाम् ॥
यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।
तस्य त्राता भवासि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषग् जुजोषत् ॥

महो रुजामि (४) बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ॥

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतार्यविष्ट सुक्रतो दमनोः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्रियश्चो निषद्याऽग्रे तव नः पान्त्वमूर् ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्तसुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो ना ह (५) देभुः ॥

त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्याश्याम वाजान् ।

उभा शंसो हृदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्यार्ण ॥

अया ते अग्रे समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवघाते ॥

रक्षोहणं वाजिनमाऽऽजिघर्षि मित्रं प्रथिष्टमुप यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः सभिद्धः स नो दिवा (६) म रिषः पातु नक्तम् ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥

उत स्वानासो दिवि पन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदे निदस्य प्ररुजन्ति भामा न वरन्ते परिवाधो अदेवीः ॥ (अघशंसः, स ते, जरता रुजामि,

ह, दिवै, कचत्वारिंशच्च) ॥ १४ ॥

[आप १०८ । अकृत्यै १३० । देवी- १७५ ।- मित्रं १०५ । वस्य- ७९ ।- शुना ५७ । सोम- ७२ । सुत्- ८५ ॥
प्रा- ७३ ।- मे- १०१ ।- र- ९० । विंतायनी १३५ । युजते १३९ । कृणुव ३४१ । चतुर्दश ॥ १६९० ॥]

[इति प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

अग्निष्टोमे पशुः ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ १३ ॥

सदोमण्डपनिर्माणम् ॥ १७ ॥ अनुष्टुप् । सोमऋषिः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाऽऽ दुदे-ऽभिरसि नारिरसि
परिलिखितरक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि दिवे त्वा-न्तरिक्षाय त्वां पृथिव्यै त्वां
शुन्धतां लोकः पितृषदंनो यवोऽसि यवयास्मद्वेषो (१) यवयाऽरातीः पितृणांसदनमस्यु-

दिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीं दृहं धृतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा
ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं रायस्पोषवनिं पर्युहामि^{१२} ब्रह्म दृहं क्षत्रं दृहं प्रजां
दृहं रायस्पोषं दृहं^{१३} धृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेत्या—मिन्द्रस्य सदोऽसि^{१४} विश्वजनस्य छायां
परि त्वा गिर्वणो गिर इमा (२) भवन्तु विश्वतो बृद्धायुमनु बृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य
स्यूरसी^{१५}—न्द्रस्य ध्रुवमस्यै^{१६}—न्द्रमसीन्द्राय त्वां ॥ (देव, इमा, अष्टादश च) ॥ १ ॥

उपरवनिर्माणम् ॥ सोमऋषिः ।

रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामी^१—दमहं तं वलगमुद्रपामि यं नः समानो यमममानो
निचखानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरातीयति^२ गायत्रेण छन्दसाऽवबाहो वलगैः
किमत्र भद्रं^३ तन्नो सह विराडसि सपत्नहां सम्राडसि भ्रातृव्यहां स्वराडस्यभिमाति-
हां विश्वाराडसि विश्वासां नष्ट्राणां हन्तां (१) रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षो-
हणो वलगहनोऽव नयामि वैष्णवान् यवोऽसि यवयास्मद्रेपो यवयाराती^४ रक्षोहणो वलगहनोऽव
स्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणो वलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवान् रक्षोहणो वलगहनानुप दधामि
वैष्णवी^५ रक्षोहणो वलगहनो पर्युहामि वैष्णवी^६ रक्षोहणो वलगहनो परि स्तृणामि वैष्णवी^७
रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवी^८ बृहन्नसि बृहद्वावा बृहतीमिन्द्राय (२) वाचं वद ॥ (हन्ते, -न्द्राय द्वे च) ॥ २ ॥

धिष्णिषाः ॥ सोमऋषिः ।

विभूरसि प्रवाहणो^१ * - वह्निरसि हव्यवाहनः * - श्वात्रोऽसि प्रचेता^२ * - स्तुथोऽसि विश्ववेदा^३ * -
उशिगसि कवि^४ * - रङ्घारिरसि वम्भारि^५ * - रवस्युरसि दुवस्वा^६ * - न्छुन्ध्यूरसि मार्जालीयः^७ * - सम्राडसि
कृशानुः^८ * - परिषद्योऽसि पवमानः^९ * - प्रतक्रोऽसि नमस्वाने^{१०} * - समृष्टोऽसि हव्यसूद^{११} * - क्रतुधामाऽसि
सुवर्ज्योति^{१२} * - ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धमा^{१३} * - ऽजोऽस्येकपादे^{१४} * - हिरसि बुधियो रौद्रेणानीकेन (१) पाहि
माऽग्ने पिपृहि मा मा मा हिंसी^{१५} ॥ (अनीकेनाष्टौ च) ॥ ३ ॥

वैसर्जनीयहोमः ॥ १, ५ गायत्री, ३ त्रिष्टुप्, ४ अनुष्टुप् । सोमऋषिः ।

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथं

स्वाहा जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा—

ऽयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं शत्रूञ्जयतु जह्मिषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ^३ ॥

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । धृतं धृतयोने पिब प्रप्रं यज्ञपतिं तिरं ॥

सोमो जिगाति गातुवि (१) देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदमे—

—दित्याः सदोऽस्य—दित्याः सद आ सदिषे वो० देव सवितः सोमस्तः रक्षध्वं मा वो दभदे—तत्
त्वः सोम देवो देवानुपागां इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् सह प्रजया सह रायस्पोषेण० नमो देवेभ्यः०
स्वधा पितृभ्यः० इदमहं निर्वरुणस्य पाशात् सुवरभि (२) वि र्व्येपं० वैश्वानरं ज्योति० रमे
व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियः सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा
त्वयि यथायथं नो व्रतपते व्रतिनो व्रतानि० ॥ (गातृविट्—, भ्यो,—कविश्च) ॥ ४ ॥

यूपच्छेदनम् ॥ सोमऋषिः ।

अत्यन्यानगां नान्यानुपागामर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरं० स्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै० देव-
स्त्वा सविता मध्वाऽनक्तो० पथे त्राथस्वेन० स्वधिते मेनं हिंसी० दिवमग्रेण मा लेखिरन्तरिक्षं
मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या सं भवं

वनस्पते शतवल्शो वि रोहं सहस्रवल्शा वि वयः रुहेर्म० यं (१) त्वाऽयः स्वधितिस्तेति-
जानः प्राणिनां महते सौभगायां० ऽच्छिन्नो रायः सुवीरः० ॥ (यं, दश च) ॥ ५ ॥

यूपस्थापनम् ॥ ११ त्रिष्टुप्, १२-१३) गायत्र्यौ । सोमऋषिः ॥

पृथिव्यै त्वा०—ऽन्तरिक्षाय त्वा० दिवे त्वा० शुन्धतां लोकः पितृपदनो० यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो
यवयारातीः० पितृणां० सदनमसि० स्वावेगोऽस्यग्रेणा नैतृणां वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य
वित्तां—देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य उद्भिः० स्तभानान्तरिक्षं पृण
पृथिवीमुपरेण दृंहं०

ते ते धामान्युश्मसी (१) गमध्ये गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भाति भूरैः० ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा० ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं रायस्पोषवनिं पर्युहामि० ब्रह्म दृंह क्षत्रं दृंह प्रजां दृंह
रायस्पोषं (२) दृंह० परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्यां०
अन्तरिक्षस्य त्वा सानावव गूहामि० ॥ (उश्मसी, पोषमे—, कान्विशतिश्च) ॥ ६ ॥

पशोरुपाकरणम् ॥ १३ पङ्क्तिः, १४ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

इषे त्वा०—पवीरस्यु०—पो देवान् दैवीर्विशः प्रागुर्वहीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या ते
स्वदन्तां देवं त्वष्टृवसु रण्व रेवती रमध्वमं—भेर्जेनित्रमसि० वृषणौ स्थे उर्वश्यस्या—युरसि०
पुस्सर्वा घृतेनाक्ते वृषणं दधाथां० गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व त्रैष्टुभं०*— जागतं छन्दो-
ऽनु प्र जायस्व०

भवतं (१) नः समनसौ समोकसावरेपमौ ।

मा यज॑हि॒सिष्टं॑ मा यज॑पतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः^{१३} ॥

अग्राव॑ग्नश्चरति प्रविष्ट॑ ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

स्वाहा॑कृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्मागधेयम् ॥

(भवतमेकत्रिंशच्च) ॥ ७ ॥

उपाकृतस्य पशोर्विशसनम् । १२ त्रिष्टुप्. १६ अनुष्टुप् ॥ सोमक्रषिः ।

आ द॑दं कृतस्य॑ त्वा देवह॑विः प॒शेनाऽऽर॑भे॒ धर्षा॑ मानु॒षान्—द्वय॑स्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षोम्य॑—पां
पेरु॑रसि॒ स्वात्तं॑ चित् सदे॒वह॑व्यमापो दे॒वीः स॑द॒तैर्न॑ सं ते प्रा॒णो वा॒युना॑ गच्छतां॑ सं यज॑त्रै-
र॒ङ्गानि॑ सं यज॑पतिराशिषा॑ घृतेना॒क्तौ प॒शु त्रायेथा॑ सं रेव॑तीर्यज॑पतिं प्रिय॒धाऽऽ वि॒शतो॑—रां
अन्तरि॑क्ष स॒जूर्दे॒वेन॑ (१) वाते॑नाऽस्य ह॒विप॑स्त्वना॒ यज॑ समस्य॑ तुनुवां भव॑ वर्षी॒यो वर्षी॑यसि यज॑
यज॑पतिं धाः पृथि॒व्याः सम्पृ॑चः पाहि॑^३ नमस्त॑ आता॒नाऽन॒वा प्रेहि॑ घृतस्य॑ कुल्यामनु॑ सह प्र॒जया॑
स॒ह रा॒यस्पोषे॑णा—ऽऽपो॑ दे॒वीः शु॒द्धा यु॒वः शु॒द्धा यू॒यं दे॒वाऽऽङ्ग॑ङ्गं शु॒द्धा व॒यं परि॑विष्टाः परि॒वेष्टारो॑
वो भू॒यास्मै ॥ (देवेन॑, चतुश्च॑वारि॒ंशच्च) ॥ ८ ॥

संज्ञपितस्य पशोर्वपोत्वेद नम् ॥ सोमक्रषिः

वाक्त् आ॒ प्या॒यतां॑ प्रा॒णस्त॑ आ॒ प्या॒यतां॑ चक्षु॑स्त॒ आ॒ प्या॒यतां॑ श्रोत्रं॑ त॒ आ॒ प्या॒यतां॑
या ते प्रा॒णाञ्छु॒ग्ज॒गाम॑ या चक्षु॑र्या श्रोत्रं॑ यत् ते क्रूरं॑ यदास्थितं॑ तत् त॒ आ॒ प्या॒यतां॑ तत् त॒ एते॑न॒ शुन्ध॑तां
नाभि॑स्त॒ आ॒ प्या॒यतां॑ पा॒युस्त॑ आ॒ प्या॒यतां॑ शु॒द्धाश्च॑रित्राः शम॑द्भ्यः (१) शमो॑षधीभ्यः शं
पृथि॒व्यै शम॑होभ्यां—मोष॑धे त्राय॑स्वैनं॑ स्व॒धिते॑ मेनं॑ हि॒सी^३ रक्ष॑सां भा॒गोऽसी॑द॒मह॑
रक्षो॑ऽध॒मं तमो॑ नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि॑ यं च॒ वयं॑ द्वि॒ष्म इ॒दमे॑नमध॒मं तमो॑ नयामी^{३३}—वे त्वा^{३४}
घृते॑न॒ द्यावा॑पृथि॒वी प्रो॒ष्वार्थाम्—च्छि॒न्नो रा॒यः सु॒दीर॑ उ॒र्वन्तरि॑क्षमन्विहि^{३५} वा॒यो वीहि॑ (२)
स्तो॒कानां॑ स्वा॒होर्ध्व॑न॒भसं॑ मारु॑तं गच्छतम् ॥ (अ॒द्भ्यो, वीहि॑, पञ्च॑च) ॥ ९ ॥

वसाहोमः ॥ सोमक्रषिः

सं ते म॒नसा॑ म॒नः सं प्रा॒णेन॑ प्रा॒णो जुष्टं॑ दे॒वभ्यो॑ ह॒व्यं घृ॒तवत् स्वा॒हैन्द्रः॑ प्रा॒णो अ॒ङ्गेअ॒ङ्गे
नि दे॒ध्यदै॒न्द्रोऽपानो॑ अ॒ङ्गेअ॒ङ्गे वि वो॑भुवदे॒व त्वष्ट॑भूरि॒ ते स॑समेतु विषु॑रूपा यत् सल॑क्ष्माणो
भव॑थ दे॒वत्रा॑ यन्तमव॑से सखा॒योऽनु॑ त्वा मा॒ता पि॒तरो॑ मदन्तु श्रीर॑स्यग्निस्त्वा श्री॒णात्वा॑पः सम॑रिण॒न्
वा॒तस्य॑ (१) त्वा ध्र॒ज्यै पू॒ष्णो र॑ह्या अ॒पामो॑षधीना॒रोहि॑ष्यै घृ॒तं घृ॒तपा॑वानः पिब॑त वसा॑
वसा॑पावानः पिब॑तान्तरि॑क्षस्य ह॒विर॑सि स्वाहा॑ त्वाऽन्तरि॑क्षाय॒ दिशः॑ प्र॒दिशं॑ आ॒दिशो॑
वि॒दिशं॑ उ॒दिशः॑ स्वाहा॑ दि॒ग्भ्यो॑ नमो॑ दि॒ग्भ्यः^{३२} ॥ (वा॒तस्या॑ष्टावि॒ंशतिश्च॑) ॥ १० ॥

गुदकाण्डहोमः ॥ सोमऋषिः

समुद्रं गच्छ स्वाहा^१—ऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा^२ देवसंवितारं गच्छ स्वाहा^३—ऽहोरात्रे गच्छ
स्वाहा^४ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा^५ सोमं गच्छ स्वाहा^६ यज्ञं गच्छ स्वाहा^७ छन्दांसि
गच्छ स्वाहा^८ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा^९ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा^{१०}—ऽग्निं वैश्वानरं गच्छ
स्वाहा^{११}—ऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो^{१२} मनो मे हार्दि यच्छ तनू त्वचं पुत्रं नप्तारमशीयु^{१३} शुगंसि (१)
तमभि शौच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च ययं द्विष्मो^{१४} धाम्नो धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो
अग्निं वा वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ (असि षड्विंशतिश्च) ॥ ११ ॥

वसतीवरीसेजकानामपासुपादानम् ॥ अनुष्टुप् । सोमऋषिः

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अध्वरो
हविष्मा^१ आ विवासति हविष्मा^२ अस्तु सूर्यः^३ ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि^४ सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्ते^५—न्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थ
मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे जागृतं ॥ (हविष्मतोश्चतुस्त्रिं
शत्) ॥ १२ ॥

सोमस्य शक्रटादुपावरोहः ॥ ३ त्रिष्टुप्, ७ गायत्री । सोमऋषिः ।

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ सोम
राजन्नेह्यव रोह मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु

शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः ।

शृणोत ग्रावाणो विदुषो नु (१) यज्ञश्शृणोतु देवः संविता हवं मे^३ ।

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मादिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुक्रश्च शुक्र-
पेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहा कार्ष्णिस्स्यपापां मृध्रे^४ समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये^५ ।

यमग्ने पृतसु मर्त्यमात्रो वाजेषु यं जुनाः ! स यन्ता शश्वतीरिषः^६ ॥

(नु सप्तचत्वारिंशच्च) ॥ १३ ॥

काश्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-६, ८, १०, १२, १४, १६-१८, २२ त्रिष्टुप्; ७, ९, १३, १५, २१, २३-२८ गायत्री;
११, १९-२० अनुष्टुप् । विश्वदेवा ऋषयः ।

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वश्शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्खयस्त्वं पूषा विधत्तः पासि नु त्मना^१ ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रश्होतारश्सत्ययज्ञश्चरोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम्^२ ॥

अग्निर्होता नि पसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभावं लोके ।
 युवा कविः पुरुनिष्ठ (१) ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ॥
 साध्वीमर्कदेववीति नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।
 स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामर्कदेवहूति नो अद्य ॥
 अक्रन्ददुग्धिः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन ।
 सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अरुघदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥
 त्वे वसूनि पूर्वणीक (२) होतर्दोषा वस्तोररिरे यज्ञियासः ।
 क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्ससौभगानि दधिरे पावके ॥
 तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥
 अश्याम् तं काममग्ने तवोत्यश्याम् रयिरयिवः सुवीरम् ।
 अश्याम् वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम् द्युममजराजरं ते ॥
 श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमा भर । (३) वसो पुरुस्पृह रयिम् ॥
 स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरैभिर्नानदन्तिर्यविष्ठः ।
 यः पावकः पुरुतमः पुरूणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ॥
 आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः ।
 पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्म सुवामि ते ॥
 आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
 घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम् ।
 तस्मै ते प्रतिहर्षते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥
 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।
 तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥
 शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥
 दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौर्धुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
 अग्निरमृतो अभवद्वयोभि (५) र्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥
 आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् छुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।
 अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाधियं जनयत् सदयच्च ॥
 स तेजीयसा मनसा त्वोत् उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।
 अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥

अग्ने सहन्तमा भर द्युम्नस्ये प्रासहा रयिम् ।
 विश्वा य (६) श्वर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥
 तमग्ने पृतनासह रयि सहस्व आ भर ।
 त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतेः ॥
 उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नये ॥
 वज्रा हि सनो अस्यञ्जसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मानम् ।
 स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजैव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥
 अग्न आयूषि (७) पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । अरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥
 अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वचैः सुवीर्यम् । दधत् पोष रयि मयि ॥
 अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥
 स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वह । उप यज हविश्च नः ॥
 अग्निः शुचित्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः (८) कविः । शुचीरोचत आहुतः ॥
 उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीर्यचयः ॥

(पुहनिष्ठः, पुर्वणीक, भरा, ऽभि वयोभि, -र्य, आयूषि, विप्रः शुचि, -श्चतुर्दश च) ॥ १४ ॥

[देवस्य ११८ । रक्षोदणो १०२ । विभू- ५८ ।-स्त्व १३१ ।-मति ६० । पृथिव्या ११२ । इव ८१ । आददे ९४ ।
 वाक् १०५ । स ७८ । समुद्र ७६ । हविर्मती- ३४ ।-हृदे ९७ । त्वं ४१४ । चतुर्दश ॥ १५६७ ॥

[इति प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

सोमाभिषवः ॥ सोमकविः ।

आ ददे' ग्रावांस्यध्वरकृद् देवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं कृध्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोम सुषुतं
 मधुमन्तं पयस्वन्तं वृष्टिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न
 इन्द्राय त्वा ऽऽदित्यवन्त इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते' श्वात्राः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य
 पत्नीस्ता देवीदेवत्रेम यज्ञं धत्तोपहृताः सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माक (१) सोमः पिबतु यत्ते
 सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया कृध्यधि दात्रे वोचो
 धिषणे वीह सती वीडयेथामूर्जं दधाथामूर्जं मे धत्तं मा वा हिंसिषं मा मा हिंसिष्टं प्राग-
 पागुर्दग्धराक्तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्ब नि ष्वर । यत्ते (२) सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै
 ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ (युष्माक, ते, नव च) ॥ १ ॥

उपांशुग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूतो देवो देवानां पवित्रमसि येषां
भागोऽसि तेभ्यस्त्वा^१ स्वाङ्गतोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रिभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
वेभ्यो^२ मनस्त्वाष्टु^३र्वन्तरिक्षमन्विहि^४ स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य^५
एष ते योनिः प्राणाय त्वा^६ (वाचः सप्तचत्वारिंशत्) ॥ २ ॥

अन्तर्यामग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुख्य रायः समिषो यजस्वान्तस्ते दधामि द्यावा-
पृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षं सजोषां देवैरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्व स्वाङ्गतोऽसि मधु-
मतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रिभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो^२ मनस्त्वाष्टु^३र्वन्तरिक्षमन्विहि^४
स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यः^(१) स्त्वा मरीचिपेभ्य^५ एष ते योनिरपानाय त्वा^६ ॥ (देवेभ्यः
सप्त च) ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहः ॥ १ त्रिष्टुप्, २ गायत्री । सोमऋषिः ।

आ वांयो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मघमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वे^१न्द्रवायू इमे सुताः । उप प्रयोभिरा गतमिन्द्वो वामुशन्ति हि ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वा^२ ॥ (आ त्रिचत्वारिंशत्) ॥ ४ ॥

मित्रावरुणग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं क्रतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ।

उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वैष ते योनिर्क्रतायुभ्यां त्वा^३ ॥ (अयं विंशतिः) ॥ ५ ॥

आश्विनग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा^४ (याऽष्टादश १८) ॥ ६ ॥

प्रातर्युजौ वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्श्विभ्यां त्वा^५ ॥ (प्रातर्युजावेकाविंशतिः) ॥ ७ ॥

शुक्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिर्भी रिहन्ति ॥

उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाहि^६ ॥ (अयं पञ्चविंशतिः) ॥ ८ ॥

मन्थिग्रहः ॥ जगती । सोमऋषिः ।

तं मृत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं सुवर्षिदं प्रतीचीनं वृजनं दोहसे
गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ।

उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वैष ते योनिः प्रजाः पाहि ॥ (त० षड्विंशतिः) ॥ ९ ॥

आग्रयणग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्था—ऽप्सुषदो महिनैकादश स्थ ते देवा
यज्ञमिमं जुषध्वमु—पयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसर्वना
पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥

(ये त्रिचत्वारिंशत्) ॥ १० ॥

भ्रातृव्यवत आग्रयणग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

त्रिंशत्त्रयंश्च गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथिवीं च सचन्ते ।

एकादशासौ अप्सुषदः सुतः सोमं जुषन्ताः सर्वनाय विश्वे ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसर्वना पाहि विष्णुस्त्वां
पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ (त्रिंशद् द्विचत्वारिंशत्) ॥ ११ ॥

उक्थ्यग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुवे यत् त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे
त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वाक्थायुवे ॥ (उपयामगृहीतो द्वाविंशतिः) ॥ १२ ॥

ध्रुवग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षि-
त्तम एष ते योनिरग्रये त्वा वैश्वानराय ॥ (मूर्धानं पञ्चत्रिंशत्) ॥ १३ ॥

ऋतुग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्च—पश्वो—जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च
तपस्यश्च—पयामगृहीतोऽसि सः सप्तोऽस्य सहस्पत्याय त्वा ॥ (मधुश्चिंशत्) ॥ १४ ॥

ऐन्द्राग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेपिता ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ (इन्द्राग्नी विंशतिः) ॥ १५ ॥

वैश्वदेवग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

ओमासश्वर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (ओमासो विश्वतिः)

॥ १६ ॥

पूर्वो मरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमर्कवारिं दिव्यंशासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसे नूतनायोगं सहोदामिह तं हुवेम ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (मरुत्वन्तं षड्विंशतिः)

॥ १७ ॥

उत्तरमरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शर्याते अर्पिबः सुतस्य ।
तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (इन्द्रैकात्रिंशत्)

॥ १८ ॥

तृतीयमरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणाय पिवा सोममनुष्वधं मदाय ।
आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मि त्वंराजासि ग्रदिवः सुतानाम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (मरुत्वानेकात्रिंशत्)

॥ १९ ॥

महेन्द्रग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

महा इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥
उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ (महानेकात्रिंशतिः) ॥ २० ॥

महेन्द्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

महा इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्ही अमिनः स सहोभिः ।
अस्मद्विर्यगवावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत ॥
उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ (महान् षड्विंशतिः) ॥ २१ ॥

जादित्यग्रहः ॥ १-२ वृहती, ३ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

कदा चन स्तरीरासि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।
उपोपेन्न मधवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ॥

कदा चन प्रयुच्छस्युभे नि पांसि जन्मनी ।

तुरीयादित्य सर्वनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिवि ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।

आ वो (१) वाचीं सुमतिर्वृत्यादुहोश्चिद्या वरिवो वित्तरासतं ॥

विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य तृप्यास ते वयं तर्पयितारो या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ (वः, सुसविशतिश्च) ॥ २२ ॥

सावित्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाजः स्याम ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ (वामं चतुर्विंशतिः) ॥ २३ ॥

सावित्रग्रहः ॥ जगती । सोमऋषिः ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्टुं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ (अदब्धेभिस्त्रयोविंशतिः) ॥ २४ ॥

सावित्रग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ (हिरण्यपाणिं चतुर्दश) ॥ २५ ॥

वैश्वदेवग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ (सुशर्मा द्वादश)

॥ २६ ॥

पत्नीवतग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

बृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्य—शा३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिव स्वाहा ॥ (बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश) ॥ २७ ॥

हारियो जनग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

हरिरसि हारियो जनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्ता पृश्नेः प्रेता तस्य ते देव सोमेष्टयजुषः स्तुत-
स्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि हरीः स्थ हर्योर्धानाः सह सोमा इन्द्राय स्वाहा ॥

(हरिः षड्विंशतिः) ॥ २८ ॥

जाज्ञेयोऽतिग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

अग्र आयूँषि पवसु आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा तेजस्वत एष ते योनिर्ग्रये त्वा तेजस्वते ॥ (अग्ने त्रयोविंशतिः)

॥ २९ ॥

ऐन्द्रोऽतिग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

उत्तिष्ठन्नोर्जसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वोर्जस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वोर्जस्वते ॥ (उत्तिष्ठन्नोर्जसा विंशतिः)

॥ ३० ॥

सौर्योऽतिग्रहः ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदांसि सूर्य । विश्वमा भांसि रोचनम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते ॥

(तरणिर्विश्वश्रुतिः) ॥ ३१ ॥

संगाहनम् ॥ गायत्री । सोमऋषिः ।

आ प्यायस्व मदन्तम् सोम विश्वाभिरूतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः (आ नव) ॥ ३२ ॥

अवगाहनम् ॥ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ (इयुष्टेकाविंशतिः)

॥ ३३ ॥

ओषणम् ॥ सोमऋषिः ।

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं
त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मलमलामवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि
रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा साद-
यामि जाग्रतीं त्वा सादयामि (ज्योतिष्मती षट्त्रिंशत्) ॥ ३४ ॥

सुवाहुतयः । विश्वेदेवा ऋषयः

प्रयासाय स्वाहा^१ ऽऽयासाय स्वाहा^२ वियासाय स्वाहा^३ संयासाय स्वाहा^४—द्यासाय
स्वाहा^५ ऽवयासाय स्वाहा^६ शुचे स्वाहा^७ शोकाय स्वाहा^८ तप्यत्वै स्वाहा^९ तपते
स्वाहा^{१०} ब्रह्महत्यायै स्वाहा^{११} सर्वस्मै स्वाहा^{१२} (प्रयासाय चतुर्विंशतिः) ॥ ३५ ॥

राजगवीहोमः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

चित्तं सन्तानेन भवं यक्नो रुद्रं तनिम्ना पशुपतिं स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन

रुद्रं लोहितेन शर्वं मतस्नाभ्यां^१ महादेवमन्तःपार्श्वेनो^२—षष्ठहन्^३ शिङ्गीनिकोश्याभ्याम्
(चित्तमष्टादश) ॥ ३६ ॥

३७-४२ षोडशिश्रवः ॥ ३७-४० अनुष्टुप् । सोमऋषिः ।

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरीं । अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावां कृणोत वृशनां ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^४ ॥
(आ तिष्ठ षड्विंशतिः) ॥ ३७ (३१) ॥

इन्द्रमिद्वरीं बहूतोऽप्रतिधृष्टशवस—मृषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^४ ॥
(इन्द्रं त्रयोविंशतिः) ॥ ३८ (३२) ॥

असावि सोम इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णवा गंहि ।
आ त्वां पृणक्तित्वन्द्रियं रजः सूर्यं न रुश्मिभिः ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^४ ॥
(असावि सुसविंशतिः) ॥ ३९ (३३) ॥

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽर्धित ।
स्योनास्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^४ ॥
(सर्वस्य षड्विंशतिः) ४० (३४) ॥

स्वराडनुष्टुप् ।

महाइन्द्रो वज्रवाहुः षोडशी शर्म यच्छतु ।
स्वस्ति नो मघवां करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^४ ॥
(महान् षड्विंशतिः) ॥ ४१ (३५) ॥

त्रिष्टुप् ।

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पितृ वृत्रहञ्छ्वर विद्वान् ।
जुहि शत्रुं रप मृधो जुदुस्वाऽथामयं कृणुहि विश्वतो नः ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^४ ॥
(सजोषास्त्रिंशत्) ॥ ४२ (३६) ॥

दक्षिणा ॥ १ गायत्री, २-३ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

चित्रं देवानामुदेगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्रेः ।

आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

अग्रे नयं सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥

दिवं गच्छ सुवः पतं रूपेण (१) वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ।

तुथो वो विश्वेवेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नार्के ॥

एतत् ते अग्रे राध ऐति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती—ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमाषेयं पितृमन्तं पैतृमत्यं सुधातुदक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्त्र सदस्यै (२) रस्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतानवहायास्मान् देवयानेन पथेत सुकृतां लोके सीदत तन्नः सःस्कृतम् ॥ (रूपेण, सदस्यै, -रष्टादश च) ॥ ४३ (३७) ॥

समिष्टयजुर्होमः ॥ १-६ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

धाता रातिः सवितेदं जुषतां प्रजापतिर्निधिषतिर्नो अग्निः ।

त्वष्टा विष्णुः प्रजया सःरराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सः सूरिभिर्मघवन्तसःस्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानाःसुमत्या यज्ञियानाम् ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सःशिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोत्व (१) नु माष्टु तनुवो यद्विलिष्टम् ॥

यदद्य त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्रे होतारमवृणीमहीह ।

ऋधंगयाऽदृधंगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥

स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्म सवनेदं जुषाणाः ।

जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसन्ति ॥

यानाऽवह उशतो देव देवान् तान् (२) प्रेरय स्वे अग्रे सुधस्थे ।

वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहै—ष ते यज्ञो यज्ञयते सहस्रक्तवाकः सुवीरः स्वाहा देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ (कृणोतु, तान्—, षाचत्वारिंशच्च ॥ ४४ (३८) ॥

अवभृतः ॥ १-४ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

उरु९ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥

शतं ते राजन् भिषजः महस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व द्वेषो निर्कृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मन् ॥

अभिष्टितो वरुणस्य पाशो^३—ऽग्रेरनीकमप आ विवेश ।

अपांनपात् प्रतिरक्षन्नसूर्यं दमेदमे (१) समिधं यक्ष्यग्रे ॥

प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत् समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः ।

सं त्वां विशन्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः ॥

सूक्तवाके नमोवाके विधेमौ—वभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव
मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहि^६ सुमित्रा न आप ओषधयः (२) सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै
भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विमो^७ देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतः सुभृतमकर्म देवेषु
नः सुकृतो ब्रूतार्त् प्रतिपुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशं एधोऽस्येधिषीमहि^{१०} समिदसि^{११}
तेजोऽसि तेजो मयि धेह्यं—ऽपो अन्वचारिषु रसेन समसृक्षमहि । पर्यस्वा अग्र आ (३)
ऽगमं तं मा सः सृज वचसौ ॥ (दमेदम, ओषधय, आ, षट् च) ॥ ४५ (१९) ॥

काश्ययाज्यापुरोऽनु गायत्र्याः ॥ १-२, ४, ८, १० त्रिष्टुप्; ३, ५, ७, ९, ११-१२ गायत्री; ६ अनुष्टुप् ।

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्रे अमृतत्वमश्याम् ॥

यस्मै त्वः सुकृते जातवेदु उ लोकमग्रे कृणवः स्योनम् ।

अश्विनः स पुत्रिणीं वीरवन्तं गोमन्तः रयिं नशते स्वस्ति ॥

त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः । न त्वामिन्द्रार्तिं रिच्यते ॥

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानः (१) सुतासः ।

यदीः सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥

अग्रे रसेन तेजसा जातवेदो वि रोचसे । रक्षोहाऽमीवचातनः ॥

अपो अन्वचारिषु रसेन समसृक्षमहि । पर्यस्वा अग्र आऽगमं तं मा सः सृज वचसौ ॥

वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्रे विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥

त्वामग्रे वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि व्याम वृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ।

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥

अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अथ५ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ^{१०} ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः^{११} ॥

त्व५ ह्यग्ने (३) अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे^{१२} ॥

उदग्ने शुचयस्तव^{१३}० * वि ज्योतिर्षा^{१४}० x ॥ (मववानं, मन्दे, ह्यग्ने, चतुर्दश च) ॥ ४६ (४०) ॥

[आ १०९ । वाच ४७ । उपयामगृहीत ५७ । आ ४३ । ऽयं २० । या १८ । प्रातुर्युजा-१९ । वयं २५ । तं २६ । ये ४३ । त्रिःश-
४२ । दुपयामगृहीतो २२ । मूधानं ३५ । मधु ३० । -रिन्द्राग्नी २० । ओमासो २० । मरुत्वन्त २६ । -मिन्द्र २९ । मरुत्वान्
२९ । महान् १९ । महान् २६ । कदा ७७ । वाम- २४ । - मद्बोधेभि- २३ । -हिरण्यपाणि २ । १४ । सुशर्मा १२ ।
वृद्धस्पति-१५ । - हरि-२६ । - रश्म २३ । उत्तिष्ठन्- २१ । - तरणि- २० । - राण्यायस्वे-९ । - यु - १९ । - ज्योतिष्मती-
३६ । प्रयासाय २४ । चित्ता-१८ । - मातिष्ठे- २६ । - न्द्र- २३ । - मसावि २७ । - सर्वस्य २६ । महान् २६ । सजोषा
३० । उ- ११८ । - द्वातो- १४८ । - हं १५६ । - यः १६४ । षट्चत्वारिंशत् ॥ १८१० ॥]

[इति प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

पुनराधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] अग्निर्ऋषिः ।

पुनराधानविधानम् ॥

देवासुराः संयत्ता आसन्, ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्यदधतेद्रुमु नो भविष्यति यदि
नो जेष्यन्तीति, तदाग्निर्यकामयत् तेनापाकामत् तद्देवा विजित्यावरुत्समाना अन्वायन्, तदस्य सहसा-
ऽदित्सन्त, सोऽरोदीद्यदरोदीत् तद्द्रुद्रस्य रुद्रत्वं, यदश्वशीयत्, त (१) द्रुजतं हिरण्यमभवत्, तस्माद्र-
जतं हिरण्यमदक्षिण्यमभ्युजं हि, यो बर्हिषि ददाति, पुराऽस्य संवत्सराद्बृहे रुदन्ति, तस्माद्बर्हिषि न
देयं५ सोऽग्निरब्रवीद्भाग्यसान्यथ व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्नृधवत् खलु स इत्यब्रवीद्यो
मदेवत्यमग्निमादधाता इति५ तं पूषाऽऽधत्त तेन (२) पूषाऽऽध्नीत् तस्मात् पौष्णाः पशवं उच्यन्ते,
तं त्वष्टाऽऽधत्त, तेन त्वष्टाऽऽध्नीत् तस्मात् त्वाष्टाः पशवं उच्यन्ते, तं मनुराऽधत्त, तेन मनुराध्नीत्, तस्मा-
न्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते, तं धाताऽऽधत्त तेन धाताऽऽध्नीत् संवत्सरो वै धाता, तस्मात् संवत्सरं प्रजाः
पशवोऽनु प्र जायन्ते^३ य एवं पुनराधेयस्यार्द्धि वेद (३) ध्नीत्येवं योऽस्यैवं बन्धुतां वेद, बन्धुमान
भवति५ भागधेयं वा अग्निराहित इच्छमानः प्रजां पशून् यजमानस्योप दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत,
भागधेयेनैवैनं५ समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैर्षा पुनर्वस्वोरा दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसु,
स्त्रायामेवैनं देवतायामाधाय, ब्रह्मवर्चसी भवति५ दुर्भै (४) रा दधात्ययातयामत्वार्य दुर्भैरा दधात्यद्भ्य
एवेनमोषधीभ्योऽवरुध्याऽऽधत्ते५ पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवेनमवरुध्या-
ऽऽधत्ते५ ॥ (अशीयत तव, तेन, वेदं, दुर्भैः, पञ्चविंशतिश्च) ॥ १ ॥

याज्याद्यङ्गजातविधानम् । अग्निर्ऋषिः ।

परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते, पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तोः पशवो यज्ञमेव पशून् व रन्ध्रे^१ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते, न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराक्षमश्नन्, पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो, देवानेव वीरं निरवदायाग्निं पुनरा (१) धत्ते^२ शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति^३ यद्वा अग्निराहितो नर्ध्यते ज्यायो भागधेयं निकामयमानो यदाग्नेयं सर्वं भवति सैवास्यर्द्धिः^४ सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स वाचं स रंष्टुं यजमान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै यजमानस्यापराभावाय (२) विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकर्तुं - पांशु यजति यथा वामं वसु विविदानो गृहति तादृगेव तदं - अग्निं प्रति स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसु विविदानः प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्धि - भक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वर्षट्करोत्यायतनादेव नैति^५ यजमानो वै पुरोडाशः पशवं एते आहुती यदाभितः पुरोडाशमेते आहुती (३) जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति^६ कृतयजुः संभृतसम्भार इत्याहुर्न सम्भृत्याः सम्भारा न यजुः कर्तव्यमित्यर्थ - थो खलु सम्भृत्या एव सम्भाराः कर्तव्यं यजुर्थज्ञस्य समृद्धयै^७ पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान पुनराग्नेयस्य समृद्धयै^८ सप्त तै अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य न्यक्तं तत (४) एवैनमव रन्ध्रे^९ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैव हन्ति यश्चास्यर्णयात्तौ भागधेयेन प्रीणाति नाऽऽर्तिमाच्छति^{१०} यजमानः^{११} ॥ (आ, -ऽपराभावाया, -ऽऽहुती, ततः, षट्त्रिंशच्च) ॥ २ ॥

पुनराधानमन्त्राः ॥ १ उपरिषाद्वृद्धी; २-४, ९-१० गायत्री; ५-६ अनुष्टुप्; ७-८; त्रिष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।

उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायाऽऽदधे^१ ॥

आऽयं गौः पृश्निरकमीदसनन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्तसुवः^२ ॥

त्रिंशद्वाम वि राजति वाक् पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्यस्य वह द्युभिः^३ ॥

अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यरुयन्महिषः सुवः^४ ॥

यत् त्वा (१) क्रुद्धः परोवप मन्युना यदवर्त्या ।

सुकल्पमग्रे तत् तत्र पुनस्त्वोदीपयामसि^५ ॥

यत् तै मनुष्यपरोसस्य पृथिवीमनु दधसे । आदित्या विश्वे तद् देवा वसवश्च समाभरन्^६ ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं सप्तमं दधातु ।

बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम्^७ ॥

सप्त तै अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त (२) षयः सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन^८ ॥

पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्र इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः ॥

सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्तिनया विश्वतस्परि ॥

लेकः सलेकः सुलेकस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु केतः सकैतः सुकेतस्ते न (३)
आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु विवस्वा५ अदितिर्देवजूतिस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा
वियन्तु ॥ (त्वा, सप्त, न, ... त्रयोदश च) ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ॥ अग्निक्रंषिः ।

भूमिर्भूमना द्यौर्वरिणेत्याहाऽऽशिषैवैनमा धत्ते सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो
मन्त्रमपश्यत् ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत सर्परात्रिया ऋग्भिर्गाहपत्यमा दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वा-
ऽऽ धत्तेऽथो पुतमेव पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैत (१) मन्त्रमपश्यत् ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्
सर्परात्रिया ऋग्भिर्गाहपत्यमा दधात्यन्नाद्यस्यावरुह्या अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते यत्त्वा कुद्वः
परोवपेत्याहापहुत एवास्मै तत् पुन-स्त्वोदीपयामसीत्याह समिन्ध एवैनं यत्ते मन्युपरोतस्येत्याह
देवताभिरेवै (२) न सं भरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमुद्रासयते बृहस्पतिवत्यर्चोप
तिष्ठते ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह सन्तत्यै
विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति सप्त तै अग्ने समिधः सप्त जिह्वा (३)
इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्ने प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुन्धे पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती
जुहोति यजमानमेवोर्जा च रय्या चोभयतः परि गृह्णात्या दित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्तेऽमुष्मि-
लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्याग्निमाधायैतान् (४) होमानजुहवुस्त आधुनुवन् ते सुवर्गल्लोकमायन्
यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान् होमाञ्जुहुयाद्यामेवाऽऽदित्या ऋद्धिमाधुनुवन् तामेव धोति ॥
(एत-मेव, जिह्वा, एतान्, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ४ ॥

आहवनीयोपस्थानम् ॥ १-३, ७-१२ गायत्री, ४ जगती, ५ त्रिष्टुप्, ६ अनुष्टुप् । अग्निक्रंषिः ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥

अग्निमूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतोऽसि जिन्वति ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीज्यः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं विशेविशे ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या (१) उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दाताराविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्र आ रोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

अग्र आयूँपि पवम् आ सुवोर्जमिषं च नः । अरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥
 अग्ने पर्वस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत्पोष रयिं (२) मयि ॥
 अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥
 स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहाऽऽवह । उप यज्ञ इव विश्वं नः ॥
 अग्निः शुचित्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ॥
 उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा आजन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयः ॥

आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे (३) देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि तनूपा अग्नेऽसि तनुवं
 मे पाह्यग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पृणं चित्रावसो स्वस्ति ते परमशीये न्धानास्त्वा
 शत इमा द्युमन्तः समिधीमहि वयस्वन्तो वयस्कृतं यशस्वन्तो यशस्कृतं सुवीरांसो अदाभ्यम् ।
 अग्ने सपत्नदम्भनं वर्षिष्ठे अधि नाके ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा (४) ऽगथाः समृषीणा इत्युतेन सं प्रियेण धाम्ना ।

त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मामागृषा वर्चसा प्रजया सृज ॥

(आहुवर्धय, रयिं, मे, वर्चसा, सप्तदश च) ॥ ५ ॥

गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवतोयस्य चोपस्थानम् ॥ १, ५-७, १२-१३ गायत्री, ९-१० द्विगदा विराट्, १४ बृहती,
 १५ अनुष्टुप् । अग्निक्रषिः ।

सं पश्यामि प्रजा अहमिडं राज्ञो मानवीः । सर्वा भवन्तु नो गृहे ॥

अम्मः स्थम्मो वो भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय महः स्थ सहो वो भक्षीयोर्जः स्थोर्जो वो
 भक्षीय रेवती रमध्वपस्मिँल्लोकेऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् योनांविहैव स्तेतो माऽप गात
 बह्वीर्मे भूयास्त (१) संहितासि विश्वरूपीरा मोर्जा विशाऽऽ गोपत्येनाऽऽ रायस्पोषेण सहस्रपोषं
 वः पुष्यासं मयि वो रायः श्रयन्ताम् ॥

उप त्वाऽग्न दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥

राजन्तमध्वराणां गोषामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानस्त्वे दमे ॥

स नः पितेर्व सूनवेऽग्ने सृणायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥

अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत त्राता शिवो भव वरूध्यः ॥

तं त्वा शोचिष्ठऽदीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥

वसुरग्निर्वसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः ॥

ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण वः पश्यामि रायस्पोषेण मा पश्यतेडाः स्थ
 मधुकृतः स्थोना मा ऽऽ विशतेरा मदः । सहस्रपोषं वः पुष्यासं (३) मयि वो रायः श्रयन्ताम् ॥

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

सोमानं स्वरेणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजम् ॥

कदा च न स्तरीरसि नेन्द्रं सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मध्वन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥

परि त्वाग्ने परं वयं विप्रं महस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं (४) दिवेदिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासं सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतं हिमास्तामाशिषमा शासे तन्त्रे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीम् ॥

(भूयास्त, स्वस्तयेऽग्ने, पुष्यायं, धृषद्वर्णः, मेकाक्षत्रिः शच्च) ॥ ६ ॥

पञ्चानुवाकोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ।

अयं वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमित्याह स्तोममेवास्मै युनक्त्यु—पेत्याह प्रजा वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेव पशूनिमं लोकमुपैत्य—स्य प्रत्नामनुद्युतमित्याह सुवर्गो वै लोकः प्रन्नः सुवर्गमेव लोकं समारोहत्य—भिर्मूर्धा दिवः ककुदित्याह मूर्धानमे (१) वैनं समानानां करोत्यथो देवलोकादेव मनुष्यलोके प्रतितिष्ठत्य—यमिह प्रथमो धायि धातुभिरित्याह मुख्यमेवैनं करोत्यु—भा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव रुन्धेः ॥ ५ ॥ यं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै रयिः पशून्मेवाव रुन्धेः षड्भिरुप तिष्ठते षड्वा (२) ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति षड्भिरुत्तराभिरुप तिष्ठते द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति यथा वै पुरुषोऽथो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो जीर्यति संवत्सरस्य प्रस्तादाग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते पुनर्नवमेवैनंमजरं करोत्यथो पुनात्येवोप तिष्ठते योग एवास्येष उप तिष्ठते (३) दम एवास्येष उप तिष्ठते याज्ञेवास्येषोप तिष्ठते यथा पापीयाञ्छेयस आहत्य नमस्यति तादृगेव तदा—युदा अग्नेऽस्यायुमे देहीत्याहा ऽऽयुदा ह्येष वचोदा अग्नेऽसि वचो मे देहीत्याह वचोदा ह्येष तनुपा अग्नेऽसि तनुव मे पाहीत्याह (४) तनुपा ह्येषो ऽग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पूणेत्याह यन्मे प्रजायै पशुनामूनं तन्म आ पूरयेति वावैतदाहं चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशी- येत्याह रात्रिवै चित्रावसुरव्युष्ट्यै वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुर्व्युष्टिमेवाव रुन्धे इन्धानास्त्वा शतं (५) हिमा इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्ये—पा वै सुमी कर्णकावत्येतया ह स्म वै देवा असुराणां शततर्हां स्तुहन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतर्षी यजमानो भ्रातृ- व्याय प्रहरति स्तुत्या अलम्बदकारं सं त्वमग्ने सूर्यस्य वचसा गथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं (६) भूयास- मिति वावैतदाहं त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते (मूर्धानं, वै, तिष्ठत, आह, शतः, महः, षोडश च) ॥ ७ ॥

षष्ठानुवाकोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् । अग्निर्ऋविः ।

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुन्धेः ऽस्मः स्थाम्भो वो भक्षीये- त्याहाम्भो ह्येता महः स्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो ह्येताः सह स्थ सहो वो भक्षीयेत्याह सहो ह्येता

ऊर्जस्थोऽजै वो भक्षीयेत्या (१) होजो ह्येता रेवती रभध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवात्मन् रमयते
इहैव स्तेतो माऽप गातेत्याह ध्रुवा एवैना अनपगाः कुरुते इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचिदन्यः स हि-
तासि विश्वरूपीरिति वत्समभि सुशत्युपैवैन धत्ते पशुचितमेन कुरुते प्र (२) वा एषोऽस्माल्लोकाच्चय-
वते य आहवनीयमुप तिष्ठते गार्हपत्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव निहते
गायत्रीभिरुप तिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवात्मन् धत्तेऽथो यदेत तृचमन्वाह सन्तत्यै गार्हपत्यं वा
अनु द्विपादो वीराः प्रजायन्ते य एवं विद्वान् द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुप तिष्ठत (३) आस्य वीरो जायते
ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह प्रसृत्यै सोमान्
स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव रुन्धे कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे कदा चन
स्तुरीसीत्याह न स्तुरी रात्रि वसति (४) य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते परित्वाग्ने पुरं व्यमित्याह
परिधिमेवैत परि दधात्यस्कन्दार्याग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैत च्छत हिमा इत्याह शतं त्वा
हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैन करोति तामाशिषमा शासे तन्तवे
ज्योतिष्मती (५) भिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा
शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीभिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात् तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ॥
(ऊर्जवोभक्षीयेति, प्र, गार्हपत्यमुपतिष्ठते, वसति, ज्योतिष्मती, मेकावन्निःशच्च) ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गता ॥ अग्निर्कषिः ।

अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किं च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननं हि वा
अग्नि-रथौषधीरन्तगता दहति तास्ततो भूयसीः प्रजायन्ते यत्सायं जुहोति रेत एव तत्सिञ्चति प्रैव
प्रातस्तनेन जनयति तद्रेतः सिक्तं न त्वष्टाऽविकृतं प्रजायते यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य (१) त्वष्टा
रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत्प्रजायत एष वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजते ब्रह्मीभिरुप तिष्ठते रेतस एव
सिक्तस्य बहुशो रूपाणि वि करोति स प्रैव जायते श्वःश्वो भूयान् भवति य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते
ऽहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यदेवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह (२) रात्रिं प्राविशन् ते देवा हीना
अमन्यन्त तेऽपश्यन्नाग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पशव इममेवाग्निस्तवाम स नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यतीति तेऽ-
ग्निमस्तुवन्तस् एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्यहराभि पशून्निर्जित् ते देवाः पशून् वित्त्वा कामा अकुर्वन्त य एवं
विद्वानग्निमुप तिष्ठते पशुमान भवत्यां (३) दित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमेत सौऽमुं लोकं गत्वा पुन-
रिमं लोकमभ्यध्यायत् स इमं लोकमागत्य मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं लोकः सौऽमन्यतेममेवाग्नि-
स्तवानि स मा स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सौऽग्निमस्तौत् स एनं स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयद्य
(४) एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति सर्वमार्युरेत्यभि वा एषोऽग्नी आ रोहति य एना-
वुप तिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः स हि नक्तं
व्रतानि सृज्यन्ते सह श्रेयाश्च पापीयाश्चासाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो रात्रिर्ध (५) नक्तमुप तिष्ठते
ज्योतिषैव तमस्तर्त्युं पस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनुष्यायेनै योऽहरहराहत्याथैनं याचति स

इन्वे तमुपाच्छेत्त्यथ को देवानहंरह्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयो^{११} ऽथो खल्वहुराशिषे वै कं यज-
मानो यजत इत्येषा खलु वा (६) अहिताग्नेराशीर्यदग्निमुप तिष्ठते तस्मादुपस्थेयः^{१२} प्रजापतिः पशून्-
सृजत ते सृष्टा अहोरात्रे प्राविशन् ताञ्छन्दैर्भिरन्वविन्द्यच्छन्दैर्भिरुप तिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति^{१३}
न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर्व्योऽहंरहरुप तिष्ठत इति^{१४} यो वा अग्निं प्रत्यङ्मुप तिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पण्ड-
विष्वङ् प्रजायां पशुभिः (७) रेति कवातिर्यङ्मुपतिष्ठेत नैनं प्रत्योषति न विष्वङ् प्रजयां पशुभिरेति^{१५}
(सिकस्यं, सह, भवति, यो, य, -खलु वै, पशुभिः-; अयोदश च) ॥ ९ ॥

प्रवत्स्यतो यजमानस्याग्नेरुपस्थानमन्त्राः, आचमनम्, कपालानुमन्त्रणादि च । १, २, ६, ९ त्रिष्टुप्; ३ विपरीता बृहती;
४ शङ्कुमत्यनुष्टुप्; ५, ७, ११ अनुष्टुप्; १२ विराट्स्थाना; ८ द्विपदा । प्रजापतिर्ऋषिः ।)

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्धदग्ने ।

तत्त्वं त्रिभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं नाम विभराण्यग्ने ॥

मम नाम तत्र च जातवेदो वाससी इव विवसानौ ये चरावः ।

आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परि दधावहे पुनस्ते^१ ॥

नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽनाधृष्टाय नमः सम्राजै ।

अषाढो (१) ऽग्निर्वृहद्वया विश्वजित्सहन्त्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः^३ ॥

त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः ।

सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः ॥

अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवत्तमोऽयं सहस्रसातमः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम् ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं सप्तमं दधातु ।

या इष्टा उषसो निमुचश्च ताः सं दधामि हविषा घृतेन^६ ॥

पर्यस्वतीरोषधयः (२) पर्यस्वद्वीरुधां पर्यः । अपां पर्यसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सःसृजं ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ॥

अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान् यज्ञियानिह यान् हवामहे ॥

आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्यं ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वां युनक्तुं यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति (३) वेधसः ।

पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायु विमुञ्चताम् ॥

अभिन्नो घर्मो जीरदानुर्यत आत्तस्तदगन् पुनः ।

इध्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनु सं चरन्ति ॥

त्रयस्त्रिंशत्तन्त्रो ये वितन्तिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतदधामि स्वाहा
घर्मो देवाः अप्येतुं ॥ (अषाढ, ओषधय, उपचिन्वन्ति, पञ्चत्वारिंशच्च) ॥ १० ॥

काम्या याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, १३, १५, १७, २० गायत्री; ३, ७ जगती; ४-६, ८-१०, १२; १४, १६, १८-१९ त्रिष्टुप्; ११ अनुष्टुप् । विश्वेदेवाकषयः ।

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽ प्र यातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा ॥
 ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजसं धर्ममीमहे ॥
 वैश्वानरस्य दुःसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।
 उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥
 पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
 वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा स (१) रिपः पातु नक्तम् ॥
 जातो यदग्ने भुवना व्यरुयः पशुं न गोपा इयैः परिज्मा ।
 वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नैः ॥
 त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।
 त्वं देवाः अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥
 अस्माकमग्ने मधवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरः सुवीर्यम् ।
 वयं जयेम शतिनः सहस्रिणं वैश्वानर (२) वाजमग्ने तवोतिभिः ॥
 वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिथीः ।
 इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥
 अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविभिः ।
 क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो राजन्नेनाः सि शिश्रथः कृतानि ॥
 उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमः श्रंथाय ।
 अथा वयमादित्य (३) व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥
 दुधिकाव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ॥
 सुरभि नो मुखां करत् प्र ण आयूषि तारिषत् ॥
 आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।
 सहस्रसाः शतसा वाज्यवा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि^२ ॥
 अग्निर्मूर्धा^३ भुवः^४ (४।४।४)
 मरुतो यद्ध वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न (४) उप गन्तम ॥
 या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
 अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयि नो धत्त वृषणः सुवीर्यम् ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वादितिः शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वहंसः ॥

महीम् षु मातरः सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।

तुविक्षत्रामजरन्तीमुरुचीः सुशर्माणमदितिः सुप्रणीतिम् ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसः सुशर्माण (५) मदितिः सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावः स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥

इमाः सु नावमाऽरुहः शतारित्राः शतस्फयाम् । अर्च्छिद्रां पारयिष्णुम् ॥ (दिवा स, सहस्रिणं वैश्वानराः, ५५ दित्या, तु नो, स्नेहसः सुशर्माण, मेकावविः शतिश्च) ॥ ११ ॥

[देवासुराः २२५। परा २३६। भूमिः १६३। भूमिः २२५। रुप्रयन्तः २१७। संप्रश्याः २२९। स्ययज्ञः ३१६। संप्रश्यामी- २७५। त्वाहासिहोत्रं ३६३। मम नाम १९५। वैश्व नर २७९। (एकादश ॥ ११ ॥ २७२७)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

याजमानकाण्डम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥] प्रजापतिर्कविः ।

आज्यग्रहणानुमन्त्रणम् ॥ अनुष्टुप् ।

सं त्वां सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्वर्धनं च । बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत् ॥

आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुभ्रं सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्याऽऽज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायु (१) रसि सत्यशुभ्रमसि सत्येन त्वाऽमि धारयामि तस्य ते भक्ष्यं पश्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पश्चानां त्वत्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पश्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पश्चानां त्वा पश्चजानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि चरोस्त्वा पश्चविलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) धर्त्राय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि भूरस्माकं हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो गृह्णामि काशाय त्वा गृह्णामि (सत्यायुः, रोजसेयन्त्राय, त्रयोविंशच्च) ॥ १ ॥

हविर्देवानामनुमन्त्रणम् ॥ ४-५ द्विपदा त्रिऽष्टुप्; ६ त्रिऽष्टुप्; १० पिपीलिकमध्या ॥ प्रजापतिर्कविः ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविदुः श्रोऽस्युग्रोऽहः संजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुविदं भूमिभूरस्याभिभूरहः संजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविद्युनर्जिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः ॥

इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योगर्जीवेम बलिहतो वयं ते ॥

यन्मे अग्रे अस्य यज्ञस्य रिष्या (१) दद्या स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो ।

तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि निर्ऋत्या उपस्थे ।

भू—भुवः सुव—रुच्छुष्मो अग्रे यजमानायैधि निशुष्मो अभिदासने । अग्रे देवेद्वमन्विद्ध मन्द्रजिह्वा—मर्त्यस्य ते होतर्धन्ना जिघर्षि रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽ विशं वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी (२) वाचा मेन्द्रियेणाऽऽ विशं वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातुं ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातुं वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मा प्रीताः प्रीणन्तु शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातुं हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणीता—मग्रीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासं—मग्रेरहं देवयज्ययाज्ञादो भूयासं (३) दधिधरस्यदधो भूयासममुं दमेयं—मग्रीषोमयो-रहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासं—मिन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासं—मिन्द्रस्याहं देव-यज्ययेन्द्रियावी भूयासं महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयं—मग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ॥ (रिष्यात्, सपत्नक्षयण्य, -ज्ञादो भूयास, षट्त्रिंशच्च) ॥ २ ॥

इडा भागाद्यनुमन्त्रणम् ॥ ५ त्रिष्टुप् । प्रजापतिक्रिषिः

अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु सवित्ताऽवशः सा—द्यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति तमेतेन जेषं सुरुप-वर्षवर्ण एहीमान् भद्रान् दुर्याः अभ्येहि मामनुव्रता न्यु शीर्षाणि मृद्वमिड एह्यदित एहि सरस्व-त्येहि रन्तिरसि रमतिरसि सूनर्यसि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयोपहूत उपहवं (१) तेऽशीय सा मे सत्याशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः रोहतु यज्ञो दिवं गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाः अप्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् राय उत यज्ञाः संचन्तामस्मासु सन्त्वाग्निषः सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टो नो (२) ऽसि जुष्टिं ते गमेयं मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं सप्तमिं दधातु । गृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ॥

ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोष दसर्त्त प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पर्यस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्याक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा (३) मा मेक्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोके ॥ (उपहवं, जुष्टो न-स्वा, षट् च) ॥ ३ ॥

अनुयाजादीनामनुमन्त्रणम् ॥ १२-१३ अनुष्टुप्; १४ उर उष्णिक्; १५ त्रिष्टुप् । प्रजापतिक्रिषिः ।

बृहिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासं नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासं—मग्रेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयं—मग्रेरहमुज्जितिमनूज्जेषं सौमस्याह-मुज्जितिमनूज्जेषं—मग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषं—मग्रीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेषं—मिन्द्राग्नियोरहमुज्जि-तिमनूज्जेषं—मिन्द्रस्याहमु (१) ज्जितिमनूज्जेषं महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषं—मग्नेः स्विष्ट-

कृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेष^१ वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणार्धराः अकैः ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ॥

एमा अगमन्नाशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तो (२) वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम् ॥

रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु^२ हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्वे^३ तशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु^४ वि ते मुञ्चामि रश्मिना विरश्मीन् वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्वागधान् देवतासु ॥

विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेय^५ सोमस्याहं देवयज्यया (३) सुरेता रेतो धिषीयं त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनाः रूपं पुषेयं^६ देवानां पत्निरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभूयासं^७ वेदोऽसि चित्तिरसि विदेय कर्मासि करुणमसि क्रियासं^८ सनिरसि सनितासि सुनेयं घृतवन्तं कुलायिनं^९ रायस्पोषं^{१०} सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनम् (इन्द्र-स्याह, -मिन्द्रवन्त, सोमस्याहं देवयज्यया, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ ४ ॥

ध्रुवाप्यायनादि ॥ १ विराट्स्थाना । प्रजापतिर्ऋषिः ।

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्यचः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

प्रजापतेर्विभानाम् लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमानेन सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा भक्षेष्टाः^१ प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां^२ दक्षिणायां (१) दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां^३ प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तां^४ मुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तां^५ मूर्ध्व्यां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञप-तिर्मार्जयन्तां^६ विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो^७ विष्णोः क्रमोऽस्यभिश्चिस्तिहा वैष्टुभेन छन्दसाऽन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो^८ विष्णोः (२) क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो^९ विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा दिशो नु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः^{१०} ॥ (दक्षिणायां, द्विष्मो विष्णो, -रेकान्नत्रिंशच्च) ॥ ५ ॥

सूर्योपस्थानादि ॥ ९-१० गायत्री; १४ अतिजगती; १५ त्रिष्टुप् ।

अगन्म सुवः सुवर्गन्म सदृशस्ते मा छिहति यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षि^१ सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मिनामायुर्धा अस्यायुर्मै धेहि वर्चोधा असि वर्चो मायि धेहि^२ दमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्यो-ऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादुन्नाद्यानिर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ (१)

सं ज्योतिषाऽभूर्व—मैन्द्रीमावृतमन्वावर्ते^{१३} समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयास—मग्न आयुषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । (२) दधत् पोषं रायं मयि^{१४} ।

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासं सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतं हिमास्तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीं^{१५} कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्व^{१६}—ये व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि^{१७} यज्ञो बभूव स आ (३) बभूव स प्रजज्ञे स वावृधे ।

स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्मां अधिपतीन् करोतु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

गोमां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदं प्रमृष्यः ।

इडावां एषो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावांन् ॥

(द्विष्मः । सुवीर्यं, स आ, पञ्चत्रिंशच्च) ॥ ६ ॥

देवतापरिग्रहादिविधिः ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

यथा वै संमृतसोमा एवं वा एते संमृतयज्ञा यदर्शपूर्णमासौ कस्य वाह देवा यज्ञमा गच्छन्ति कस्य वा न बहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाः श्वो भूते यजते एतद्वै देवानां मायतनं यदाहवनीयोऽन्तराग्नी पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पितृणां—मग्निं गृह्णाति स एवायतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः श्वो भूते यजते^१—व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतमृद्धं व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्य^२—अग्निं देवानां व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमालभते^३ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्व्येतयोरायतनम्—पस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निरपरश्चेत्याहु—मनुष्या (२) इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति^४ यजमानेन ग्राम्याश्च पशवोऽवृद्ध्या आरण्याश्चेत्याहुर्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यान्व रुन्धे यदारण्यस्याश्नाति तेनारण्यान्यदनाश्वानुपवसेत् पितृदेवत्यः स्यादा—रण्यस्याश्नातीन्द्रियं (३) वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन् धत्ते^५ यदनाश्वानुपवसेत् क्षोधुकः स्याद्यदश्रीयाद्बुद्धोऽस्य पशून्भिमन्येता—पोऽश्नाति^६ तन्नेवाशितं नेवानशितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पशून्भि मन्यते^७ वज्रो वै यज्ञः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुपवसति वज्रैणैव साक्षात् (४) शुभ्रं भ्रातृव्यं हन्ति^८ ॥ (परि, मनुष्या, इन्द्रियं, साक्षात्, त्रीणि च) ॥ ७ ॥

यज्ञायुधसम्भृतिः ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धधत्ते ऽपः प्र णयति श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्धधत्ते^१ तदाहुरति वा एता वर्जं नेदन्त्यति वाचं

मनो वावैता नाति नेदन्तीति^३ मनसा प्रणयती^४—यं वै मनो (१) ऽनयैवैनाः प्र णयत्य^५—स्कन्नहवि-
र्भवति य एवं वेद^६ यज्ञायुधानि संभरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत्संभरति^७ यदेकमेकं संभ-
रेत् पितृदेवत्यानि स्युर्यत् सह सर्वाणि मानुषाणि द्वेद्वे संभरति याज्यानुवाक्ययोरेव रूपं करोत्यथो
मिथुनमेवं यो वै दश यज्ञायुधानि वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते^८ स्फ्य (२) श्रु कपालानि
चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्भा चोदूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश
यज्ञायुधानि य एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते^९ यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य
देवा हव्य^{१०} हविर्निरुध्यमाणमभि मन्त्रयेताग्निं होतारमिह तं हुव इति (३) देवेभ्य एव प्रति-
प्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्य^{११}—मेघ वै यज्ञस्य ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते^{१२} तदुदित्वा
वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव तद्यज्ञं तनुते रक्षसामनन्वव-
चारय^{१३} यो वै यज्ञ योग आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु^{१४} कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति (४) त्याह
प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु^{१५} ॥ (वै मनः, स्फ्य, इति युनक्त्वे, कादश च) ॥ ८ ॥

द्वादशद्वन्द्वसम्पत्तिः ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्य चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमि-
मीतयावदग्निहोत्रमासीत् तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमावास्या तावानति-
रात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति (१) तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रे-
णोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति^१ परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठांमगच्छत् तेन
प्रजापतिं निरवासाययत् तेन प्रजापतिः परमां काष्ठांमगच्छत् तेनेन्द्रं निरवासाययत् तेनेन्द्रः परमां
काष्ठांमगच्छत् तेनाग्नीषोमौ निरवासाययत् तेनाग्नीषोमौ परमां काष्ठांमगच्छतां य (२) एवं विद्वान्
दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छति^३ यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनै-
र्जीयते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्यानीत्याहु—वत्सं चोपाव-
सृजत्युखां चाग्निं श्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्त्यग्निं च वपते कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं
(३) चाग्निश्रयत्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदं च परिगृह्णाति पत्नीं च सं नहति प्रोक्ष-
णीश्चाऽऽसादयत्याज्यं चै^५—तानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि य एवं सम्पाद्य यजते प्रजाते-
नैव यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनैर्जीयते^६ ॥ (उक्थ्येनोपाप्नोत्य, —गच्छतां यः, पुरोडाशं, चत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

हविः सादनम् ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान् कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽहं संजातेषु भूयास-
मित्याहाप्रतिवादिन एवैनान् कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहं संजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते
तमुपास्यते^१ युनक्ति त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनै (१) वैनं युनक्ति यज्ञस्य वै समृ-
द्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य व्यूहेनासुरान् पराभावयन् यन्मै अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह

यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन भ्रातृव्यान् पराभावय—त्यग्निहोत्रमेतामि-
 द्याहतिभिरुपसादये—यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म (२) कुरुते संवत्सरे
 पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद् ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति^१ दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभ-
 मान एतामिव्याहृतीभिर्हवीर्यासादयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख
 एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवासादयेद् ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति^२ यद्वै यज्ञस्य
 साम्ना क्रियते राष्ट्रं (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यद्वा विशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण
 यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दध्याद् ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण
 यज्ञेन यजते यं कामयेत यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां
 दध्याद् भ्रातृव्यदेवत्या वै पुरोऽनुवाक्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्या (४) ऽऽशीर्गच्छति^३ यान् कामयेत
 यजमानान्तस्समावर्त्येतान् यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां अर्धर्च एकां दध्या-
 द्याज्यायै पुरस्तादेकां याज्यायां अर्धर्च एकां तथैनान्तस्समावर्ती यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति^४ यथा वै पर्जन्यः
 सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णत्याशिषा यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति^५ मनोऽसि
 प्राजापत्यं (५) मनसा मा भूतेनाऽऽविशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन्
 धत्ते वागस्यैन्द्री संपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविशेत्याहैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन् धत्ते^६ ॥
 (तेनैव ब्रह्म, राष्ट्रं, यज्ञस्य, प्राजापत्यं, षट्त्रिंशच्च) ॥ १० ॥

आश्रावणादिमन्त्रविधानम् ॥

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद् भ्रंशते आश्रावयेति चतु-
 रक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः
 प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद् भ्रंशते^१ यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठा
 (१) मुदयनं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन स्रंस्थां गच्छत्या श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कार
 एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेषा प्रतिष्ठैतदुदयनं य एवं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन स्रंस्थां गच्छति^२ यो वै
 सुनृतायै दोहं वेदं दुह एवैनौ^३ यज्ञो वै सुनृताऽऽश्रावयेत्यैवैनौमहदस्तु (२) श्रौषडित्युपावासाग्य-
 जेत्युदनैषीद्ये यजामह इत्युपासद्वषट्कारेण दोध्येष वै सुनृतायै दोहो य एवं वेदं दुह एवैनौ^४
 देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन्त एतामाद्रीं पङ्क्तिर्मपश्यन्ना श्रावयेति पुरोवातमजनयज्ञस्तु श्रौष-
 डित्यभ्रं समप्लावयन् यजेति विद्युतं (३) मजनयन् ये यजामह इति प्रावर्षयन् अभ्यस्तनयन् वषट्कारेण
 ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेदं प्रास्मै दिशः प्यायन्ते^५ प्रजापतिं त्वो वेदं प्रजापतिस्त्वं
 वेदं यं प्रजापतिर्वेदं स पुण्यो भवत्येष वै छन्दस्यः प्रजापतिरा श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्-
 कारो य एवं वेदं पुण्यो भवति^६ वसन्तं (४) मृतूनां प्रीणामीत्याहृतवो वै प्रयाजा ऋतून्नेव प्रीणाति
 तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य एवं वेदा^७ शीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्
 भूयासमित्याहाशीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान् ताभ्यामेव चक्षुरात्मन् धत्ते^८ ऽग्नेरहं देवयज्ययाज्ञादो भूयास-

मित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवा (५) ऽन्नाद्यमात्मन् धत्ते^२ दधिर्हस्यदध्यो भूयासममुं दमेयमित्याहे-
तया वै दध्यो देवा असुरानदभ्युवन् तयैव भ्रातृव्यं दध्नो^३ त्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयास-
मित्याहाग्नीषोमभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन् ताभ्यामेव भ्रातृव्यं स्तृणुत^४ इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्य-
न्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवाह्नादो भवती^५ न्द्रस्या (६) ऽहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रि-
याव्येव भवति^६ महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छ-^७
त्यग्नेः स्विष्टकृतो ऽहं देवयज्यया ऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मानं धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति^८ ॥
प्रतिष्ठा,--महदस्तु, विद्युतं, वसन्त, मेवे,--न्द्रस्या, ऽष्टात्रिंशच्च) ॥ ११ ॥

काम्यायाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १, ३, ७ गायत्री; २, ४, ९-११, १३-१४, १६-१९ त्रिष्टुप्; ५, ८, १२, १५ अनुष्टुप्;
६ वृहती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्यां सुनजते धियस्ताः ।
शूरो नृषांता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः^१ ॥
इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे^२ ॥
अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।
अनु (१) क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषहे^३ ॥
आ यस्मिन्त्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा ।
ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः^४ ॥
आमासु पक्कमैरय आ सूर्य रोहयो दिवि ।
घर्म न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः^५ ॥
इन्द्रमिद्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूपतं ॥
गायन्ति त्वा गायत्रिणो (२) ऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतुबुद्धश्चमिव येमिरे^६ ॥
अहोमुचे प्र भरेमा मनीषामोषिष्ठदावने सुमतिं गृणानाः ।
इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः^७ ॥
विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।
अहंसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते^८ ॥
प्र सम्राजं प्रथममध्वराणां (३) महोमुचं वृषभं यज्ञियानाम् ।
अपां नपातमश्विना हयन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः^९ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
 अश्वस्पदं तमी कृधि यो अस्मा९ अभिदासति^{१२} ॥
 इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।
 अपानुदो जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम्^{१३} ॥
 मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत (४) आ जगामा परस्याः ।
 सूक९ स९शायं पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताहि वि मृधो नुदस्व^{१४} ॥
 वि शत्रून् वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज ।
 वि मन्युमिन्द्र भामितोऽमित्रस्याभिदासतः^{१५} ॥
 ज्ञातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र९ हवेहवे सुहव९ शूरमिन्द्रम् ।
 हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्र९ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः^{१६} ॥
 मा ते अस्या९ (५) सहसावन् परिष्ठावघायं भूम हरिवः परादै ।
 त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम^{१७} ॥
 अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।
 ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अकैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ^{१८} ॥
 वृष्णे यत् ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।
 अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून्^{१९} ॥

(वृत्रहस्येऽनुं, गायत्रिणो, ऽध्वराणां, परावतो, ऽस्या, -मृष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ १२ ॥

[सं त्वा १३३ । ध्रुवो-१८६ । स्यऽग्नि-१५६ । बर्हिषोह १९४ । माप्यायतो- १२९ । -मर्गन्म १८५ । यथा वै २०३ । यो वै २११ । प्रजापति-१९० । -ध्रुवोऽसि २८६ । यो वै सप्तदश-३३८ । -मिदं वो २९८ । द्वादश ॥ २५०९]

[॥ इति प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

याजमान-ब्राह्मणम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥] प्रजापतिर्ऋषिः ।

इडाबुसन्त्रणमन्त्रब्राह्मणम् ॥

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा खलु वै पाकयज्ञः सैषान्तरा प्रयाजानूयाजान् यज-
 मानस्य लोकेऽवहितो तामाह्रियमाणामभि मन्त्रयते सुरुपवर्षवर्णं पृहीतिं पशवो वा इडा पशून्नेवोप-
 ह्रयते^१ यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञोऽसुरा९ अदुहत् तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन् यो वै यज्ञस्य दोहं
 विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे^२ सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य
 दोहस्तेनैवैनं दुहे^३ प्रप्ता वै गौर्दुहे प्रप्तेडा यजमानाय दुह एते वा इडाये स्तना इडोपह्रुतेति वायु-
 र्वत्सो^४ यर्हि होतेडामुपह्रयेत् तर्हि यजमानो होताऽमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेन् (२) मात्रे वत्स-

मुपावसृजति^१ सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गे लोकमायन् पाकयज्ञेन मनुश्चाभ्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः सा देवानुपावर्तत पशवो वै तद् देवानवृणत पशवोऽसुरानजहुं—यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुपह्वयेतापशुरेव भवति^२ यं (३) कामयेत पशुमान्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपह्वयेत पशुमानेव भवति^३ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडामुपह्वयेत य इडामुपह्वयात्मानमिडायामुपह्वयेतेति^४ सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपह्वयाऽऽत्मानमिडायामुपह्वयेते^५ व्यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य यदिडां सामि प्राश्नन्ति (४) सामि माजयन्त एतत् प्रति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधु^६—बृहस्पतिस्तनुताभिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञसंस्थाति^७ विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह संतत्यै^८ विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति^९ यां वै (५) यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु संक्रामन्ति स एष ईजानोऽपशुर्भावो यजमानेन खलु वै तत्कार्यमित्याहुर्यथा देवत्रा दत्तं कुर्वीतात्मन् पशून् रमयेतेति^{१०} ब्रह्म पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रह्मो यज्ञमेव तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन् पशून् रमयेते^{११} ददतो मे (६) मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवोपैति^{१२} कुर्वतो मे मोष दसदित्याह भूमानमेवोपैति^{१३} ॥ (विद्वान्, ध्याये, -द्यं, प्राश्नन्ति, यां वै, म, एकावविंशतिश्च) ॥ १ ॥

सश्रव-स्तुमिजयोः प्रश्नोत्तराभ्यामिडाप्रशंसनम् ॥ प्रजापतिकृषिः ।

सश्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिजमौषोदितिमुवाच यत्सत्रिणां होताऽभूः कामिडामुपाह्वया इति^१ तामुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधार व्यानेन मनुष्यान्पानेन पितृनिर्ति^२ छिनत्ति सा न छिनत्तीति^३ छिनत्तीति होवाच शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच गौर्वा (१) अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां^४ या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो घ्नन्ति साऽपानेन पितृन् य एवं वेद पशुमान् भवत्य^५—थ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवतीत्य^६—ज्ञं वा अस्यै तदु (२) पाह्वया इति होवाचो^७—षधयो वा अस्या अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवन्ति^८ य एवं वेदाज्ञादो भवत्य^९—थ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति^{१०} प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाचे^{११} यं वा अस्यै प्रतिष्ठे (३) यं वै प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति^{१२} य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठत्यर्थं वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति^{१३} छिनत्ति सा न छिनत्तीति^{१४} न छिनत्तीति होवाच प्रतु जनयती^{१५}—त्येष वा इडामुपाह्वया इति (४) होवाचे वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद प्रैव जायतेऽज्ञादो भवति^{१६} ॥ (गौर्वा, अस्यै तत्, प्रतिष्ठा, ऽह्वया इति विंशतिश्च) ॥ २ ॥

अन्वाहार्यः ॥ प्रजापतिकृषिः ।

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति^१ यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद् ब्राह्मणास्तानेव तेन प्रीणात्य^२—थो दक्षिणैवास्वेषाऽथो यज्ञस्यैव

छिद्रमपि दधाति^३ यद्वै यज्ञस्य कूरं यद्विलिप्तं तदन्वाहार्येणा (१) ऽन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वं^४
 देवदूता वा एते यद्वत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति^५ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्या-
 दिशत् स रिश्चिनोऽमन्यत् स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मन्धत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो
 यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृन्धोत्यै—परिमितो निरूप्योऽपरिमितः प्रजापतिः
 प्रजापतेरा (२) ऽत्यै^६ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन्
 तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषो ऽन्वाहार्य आह्रियते भवत्यात्मना परास्य
 भ्रातृव्यो भवति यज्ञेन वा इष्टी पक्तेन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते स त्वेवैष्टीपूर्ती
 प्रजापतेर्भागोऽसी (३) त्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यै—जैस्वान् पर्यस्वानित्याहोजैमेवास्मिन्
 पयो दधाति^७ प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^८ ऽक्षितोऽ-
 स्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिल्लोकेऽन्धमितः प्रदानं हामुष्मिल्लोके
 (४) प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमशत्यक्षितिमेवैनद्रमयति नास्यामुष्मिल्लोकेऽन्धं क्षीयते^९ ॥

(अन्वाहार्येण, प्रजापते, -रसि, हामुष्मिल्लोके, पञ्चदश च) ॥ ३ ॥

शेषाहुतीनामनुष्मिल्लोकव्याख्यानम् ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह वर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् तेनैव प्रजाः सृजते
 नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमित्याह नराशंसैन वै प्रजापतिः पशून्सृजत् तेनैव पशून्
 सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवात्मन् धत्ते प्रति
 यज्ञेन तिष्ठति^१ दर्शपूर्णमासयो (१) वै देवा उज्जितिमनूदजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेर-
 हमुज्जितिमनूजैपमित्याह दर्शपूर्णमासयोरैव देवतानां यजमान उज्जितिमनूजयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृ-
 व्यानप नुदते^२ वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे^३ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^४ यो वै यज्ञस्य द्वौ
 दोहौ विद्वान् यजत उभयत (२) एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामन्यो^५
 यर्हि होता यजमानस्य नाम गृहीयात् तर्हि ब्रूयादेमा अगमन्नाशिषो दोहकामा इति सस्तुता एव देवता
 दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चै^६ रोहितेन त्वाऽग्निर्देवता गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वा
 (३) यजमानः प्रस्तरौ यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्चैरेव यजमानं सुवर्गं लोकं गमयति^७ वि ते मुञ्चामि
 रशना विरश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोक्तस्तेनैवेन वि मुञ्चति^८ विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां
 गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति^९ सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता (४) रेतो धिषी-
 येत्याह सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन् धत्ते^{१०} त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनां रूपं पुषेयमित्याह
 त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्तेनैव पशूनां रूपमात्मन् धत्ते^{११} देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य
 मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्याहैतस्माद्वै मिथुनात् प्रजापतिर्मिथुनेन (५) प्राजायत
 तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्र जायते^{१२} वेदोऽसि विचित्रासि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा असुराणां
 वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वं^{१३} यद्यन्नातृव्यस्याभिध्यायेत् तस्य नाम गृहीयात् तदेवास्य सर्वै

वृद्धे^{१०} घृतवन्तं कुलायिनं^{११} गयस्पोषं^{१२} सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्यां
(६)—स्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद^{१३} ॥ (दर्शपूर्णमासगो, रुधयतो, देवाश्वाः, सुरेताः, प्रजापतिर्भिधु-
नेनां, -ऽऽप्नोत्य, -ष्टौ च ८) ॥ ४ ॥

आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्या-
यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आ प्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽप्याययति तामाप्या-
यमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभात्राम लोकस्तस्मिन्^{१४} स्त्वा दधाभि
सह यजमानेन (१) त्याहायं वै प्रजापतेर्विभात्राम लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन रिच्यत
इव वा एतद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणात्यै—तावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो
यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापय—त्येतद्वै सुयवसं^{१५} सोदकं यद्वर्हिश्चाऽऽ-
पश्चैत (२) यजमानस्याऽऽयतनं यद्वेदि^{१६}—यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने सुयवसं^{१७}
सोदकं कुरुते^{१८} सदसि सन्मै भूया इत्याहाऽऽपो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन् धत्ते^{१९} सर्वाणि
वै भूतानि त्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयो-
रवभृथो (३) यान्येवैनं भूतानि त्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति^{२०} विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दो-
भिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकानन-
पजय्यमभि जयति^{२१} विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरा-
नुष्टुभीर्दिश (४) श्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति^{२२} ॥ (इत्ये, तदं, -वभृथो, दिशः, सप्त च) ॥५॥

उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम् प्रजापतिर्ऋषिः ।

अगन्म सुवः सुवर्गगन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति^{२३} संहशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते मा वृक्षी-
त्याह यथायजुरेवैतत् सुभूरसि श्रेष्ठो रदमीनामायुर्धा अस्यायुर्मे श्रेहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^{२४}
प्र वा एषोऽस्माँल्लोकाच्चयवते यो (१) विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान् क्रमेत य इमाँल्लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमाँल्लोकं प्रत्यवरो-
हेदित्यै—प वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इतीमानेव
लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमाँल्लोकं प्रत्यवरोहति सं (२) ज्योतिषाऽभूवमित्याहासिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठत्यै—न्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते^{२५} दक्षिणा
पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्मादक्षिणोऽर्थ आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु
पर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽशिषमे (३) वैतामा शास्ते^{२६} समिन्द्रो अग्ने मे दीदिहि
समेन्द्रा ते अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतं—द्वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासमित्याहाऽऽशिषमेवैतामा
शास्ते^{२७} बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यत आग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप तिष्ठते पुनात्येवाग्निं
पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अग्ने गृहपत इत्याह (४) यथायजुरेवैतच्छतं हिमा इत्याह शतं

त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिषमा शासे तन्तवे
ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात् तेजस्यैवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासे-
ऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयद्यस्य पुत्रो (५) जातः स्यात् तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति^{१३} यो वै
यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः
प्रजापतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्या ईश्वरं वै व्रतमविसृष्टं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रत-
मचारिषमित्याह व्रतमेव (६) वि सृजते शान्त्या अप्रदाहार्यं पराङ् वाव यज्ञ एति न नि वर्तते पुनर्यो
वै यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान् यजते तमभि नि वर्तते^{१४} यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहैष वै यज्ञस्य
पुनरालम्भस्तेनैवैनं पुनरालभते^{१५} ऽनवरुद्धा वा एतस्य विराड् य आहिताग्निः सन्नसभः पशवः खलु वै
(७) ब्राह्मणस्य सभे^{१६} द्वा प्राडुत्क्रम्य ब्रूयाद्गोमां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञ इत्यव सभां रुन्धे प्रसहस्रं
पशूनां नोत्यास्य प्रजायां वाजी जायते^{१७} ॥ (यः, स, माशिषं, गृहपत इत्याह, यस्य पुत्रो, व्रतमेव, खलु वै, चतुर्वि-
ंशतिश्च) ॥ ६ ॥

वाजपेयाध्ययवे रथसंस्काराः ॥ १ महासतोवृहती; २ द्विपदा गायत्री; ३ अतिजगती; ४ पुर उष्णिक्; ५ अनुष्टुप्;
६ उष्णिक् । सोमऋषिः ।

देव सवितुः प्रसवे यज्ञं प्रसवे यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः^१ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वेध्यात् ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमर्दिति नाम वचसा करामहे ।

यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषत् ॥

अप्सव (१) न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्ने अश्वमायुञ्जन् ते अस्मिञ्जवमार्दधुः ॥

अपां नपादाशुहेमन् य ऊर्मिः ककुब्जान् प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजं सेत् ॥

विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमस्य—ङ्कौ न्यङ्का (२) वभितो रथं यौ
ध्वान्तं वाताग्रमनु सञ्चरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान् पतत्री ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥

(अप्सु, न्यङ्कौ, पञ्चदश च) ॥ ७ ॥

रथधावनम् ॥ ४ गायत्री; ९-१० त्रिष्टुप्; ११ द्विपदा विराट्गायत्री; १२ आस्तारपङ्क्तिः; १३ विराट्; १४-१५ जगती;
१६ त्रिष्टुप् ॥ सोमऋषिः ।

देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषं देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना
वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयं—

—मिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयितुं ॥

अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वा^१न्तस्मत्सु वाजयं ॥

अवीसि^२ सप्तिरसि^३ वाज्यसि^४ वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना

मिमीध्वमध्वनः स्कन्हीत (१) काष्ठां गच्छत

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः^५ ॥

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः^६ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः^७ ॥

मितद्रवः सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवः ।

महो ये रत्नं स मिथेषु जग्निरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु^८ ॥

देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृक्षं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्न (२) मीवाः ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिक्क्ष आसनि ।

ऋतुं दधिका अनु सन्तवीत्वत् पथामङ्कास्यन्वापनीफणत्^९ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरन्तु वाति प्रगर्धिनः ।

इयेनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिकाव्णः सहोर्जा तरित्रतः^{१०} ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशम्भू ।

आ मा गन्तां पितरां (३) मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवं जिघ्रत

वाजिनो वाजजितो वाजं ससृवांसो वाजं जिगिवांसो^{११} बृहस्पतेर्भागे नि मृद्वं^{१२}—मियं वः

सा सत्या सन्धाभूयामिन्द्रेण समध्वध्वं^{१३}—मजीलिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वम् (स्कन्हीत,

युयवन्, पितरा, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ८ ॥

यूपारोहणम् ॥ सोमऋषिः ।

क्षत्रस्योल्बमसि^१ क्षत्रस्य योनिरसि^२ जाय एहि सुवो रोहाव^३ रोहाव हि सुव^४—रहं नावुभयोः सुवो

रोक्ष्यामि^५ वाजश्च प्रसवश्चा^६—पिजश्च ऋतुश्च सुवश्च मुर्धा च^७ व्यश्नियश्चो^८—ऽऽन्त्यायुन^९—

श्चान्त्यश्च भौवनश्च सुवनश्चा^{१०}—धिपतिश्च । आयुर्पुजेन कल्पतां^{११} प्राणो यजेन कल्पतां^{१२}—

मपानो (१) यजेन कल्पतां^{१३} व्यानो यजेन कल्पतां^{१४} चक्षुर्यजेन कल्पतां^{१५} श्रोत्रं यजेन

कल्पतां^{१६} मनो यजेन कल्पतां^{१७} वाग्यजेन कल्पतां^{१८} मात्मा यजेन कल्पतां^{१९} यज्ञो यजेन कल्प-

तां^{२०} सुवर्देवा^{२१} अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूर्मे समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं

रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषो^{२९} ऽन्नाय त्वा^{३०} ऽन्नाद्याय त्वा^{३१} वाजाय (२) त्वा^{३२} वाजजित्याये
त्वा^{३३} ऽमृतमसि^{३४} पुष्टिरसि प्रजननमसि^{३५} (अपानो, वाजाय, नव च) ॥ ९ ॥

अन्नहोमाः ॥ १-३ त्रिष्टुब्जगती वा, ४-७ अनुष्टुप् ।

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अग्रे सोमं राजानमोषधीष्वप्सु ।
ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे जाग्रियाम पुरोहिताः ॥
वाजस्येदं प्रसव आ वभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।
स विराजं पर्येति प्रजानन् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे ॥
वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।
अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं (१) च नः सर्ववीरां नि यच्छतु ॥
अग्रे अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।
प्र णो यच्छ भुवस्पते धनदा असि नस्त्वम् ॥
प्र णो यच्छत्वयमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।
प्र देवाः प्रोत सुनृता प्र वाग्देवी ददातु नैः ॥
अयमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं (२) च वाजिनम् ॥
सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।
आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनौर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा
साम्राज्येनाभि पिञ्चामीन्द्रस्य बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामि^{३६} ॥ (रयिं, सवितारं,
षट्त्रिंशच्च) ॥ १० ॥

उज्जितोः ॥ सोमक्रधिः ।

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजय—दुश्विनौ द्वक्षरेण प्राणापानावुदजयतां^{३७} विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीन्
लोकानुदजयत सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशुमुदजयत पूषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयत धाता
षडक्षरेण षडृतनुदजय—न्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तपदां शक्रिमुदजयन् बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्री-
मुदजय—न्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयत (१) वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजय—दिन्द्र
एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन् वसवस्त्रयोदशाक्षरेण
त्रयोदशं स्तोममुदजयन् रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदजयन् आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण
पञ्चदशं स्तोममुदजयन् अदितिः षोडशाक्षरेण षोडशं स्तोममुदजयन् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण
सप्तदशं स्तोममुदजयन् (अजयत, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ११ ॥

अतिग्राह्याः ॥ ७ पङ्क्तिः, ९ अनुष्टुप्, ११ त्रिष्टुप् । सोमऋषिः ।

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा दुषदं भुवनसदुमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्ये^१ष ते योनिरिन्द्राय त्वा^२प-
यामगृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदुमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा^३प-
यामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदं नाकसदुमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा^४ ॥

ये ग्रहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः परमजाः ।

दैव्यः कोशः (१) समुज्जितः ।

तेषां विशिप्रियाणामिषमूर्जः समग्रभी^५

—दुष ते योनिरिन्द्राय त्वा^६ ॥

अपाः रसमुद्वयसः सूर्यरश्मिः समाभृतम् ।

अपाः रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमं^७

—मेष ते योनिरिन्द्राय त्वा^८ ॥

अया विष्ठा जनयन् कर्कराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः ।

स प्रत्युदैद्धरुणो मध्वो अग्रः स्वायां यत् तनुवां (२) तनूमैरयत ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्ये^९ष ते योनिः प्रजापतये त्वा^{१०} ॥ (कोशः, --स्तनुवां,
त्रयोदश च) ॥ १२ ॥

काम्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १--२, ५--८, १०--१२ त्रिष्टुप्; ३--४ अनुष्टुप्; ९ आस्तारपङ्क्तिः; १३ गायत्री;
१४ शक्करी । विश्वदेवा ऋषयः ।

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।

अन्विन्द्रः रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये^१ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् ।

न ह्यस्या अपरं च न जरसा (१) मरते पतिः^२ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्कृते ।

यस्येदमप्यः हविः प्रियं देवेषु गच्छति^३ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य महा स जनास इन्द्रः^४ ॥

आ ते मह इन्द्रोत्थुग्र समन्यवो यत् समरन्तु सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विश्वद्विद्युग्विचारीत् ॥

७ (तै. सं.)

मा नो मर्ध्नीरा भरा दद्वि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत् ते ।
 नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन् त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः^१ ॥
 आ तू भूर माकिरेतत् परि ण्ठाद्विवा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।
 इन्द्र यत् ते माहिंनं दन्नमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च (३) प्र यन्धि ॥
 प्रदातारः हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् ।
 उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षिणादोत सुव्यात् ॥
 प्रदाता वजी वृषभस्तुरापाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
 अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निपद्याथा भव यजमानाय शं योः^२ ॥
 इन्द्रः सुत्रामा स्ववाः अवीभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।
 वार्धतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य (४) पतयः स्याम^३ ॥
 तस्य वयः सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
 स सुत्रामा स्ववाः इन्द्रो अस्मे आराचिचद्वेषः सनुतयुयोतुं ॥
 रेवतीर्निः सधमादु इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।
 क्षुमन्तो याभिर्मदेम^४ ॥
 प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।
 अभीके चिदु लोककृत् सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।
 अस्माकं बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषाम् ।
 ज्याका अधि (५) धन्वसुं ॥ (जरसा, मा ते, हर्यश्च, सुवीर्यस्याधे, -कं च) ॥ १३ ॥

[पाक्यञ्च २१९ । सञ्जवाः २२० । पुरोक्ष २१५ । बर्हिषो ३०८ । ध्रुवा-२०७ । -मगन्म ३७४ । देव सवित-११५ ।
 देवस्य १९२ । क्षत्रस्य १०९ । वाजस्या १३६ । ऽग्नि-९६ । -रूपयामगृहीतो ११३ । नु २५१ । त्रयोदश ॥ २६५५ ॥]

[इति प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥]

राजसूयः ।

[अथाष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥]

अनुमतादियागाः नैर्ऋतमन्त्राश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणां ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमे-
 ककपालं कृष्णं वासः कृष्णतृषं दक्षिणां

वाहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाणं एष ते निर्ऋते भागो भूते हविष्मत्यसि मुञ्चेममहंसः स्वाहा
 नमो य इदं चकारा

—ऽऽदित्यं चरुं निर्वपति वरो दक्षिणां ऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालं वामनो वही दक्षिणां ऽग्नी-
षोमीयमे (१) कादशकपालं हिरण्यं दक्षिणै—न्द्रमेकादशकपालमृषभो वही दक्षिणां ऽऽग्नेय-
मष्टाकपालमैन्द्रं दध्यषभो वही दक्षिणै—न्द्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणां
सौम्यं श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणां सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणां
(अग्नीषोमीयं, चतुस्त्रिंशच्च) ॥ १ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमं वैश्वदेवपर्व ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं
सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालम् ॥ (आग्नेयम्, -ष्टादश) ॥ २ ॥

द्वितीयं वरुणप्रघासपर्व ॥ २ गायत्री, ३ विराट्स्थाना, ४ महापङ्क्तिः, ५ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालम्

प्रघास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः कर्मभेण सजोषसः ॥

मो घू ण इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्म ते शुष्मिन्नवया ।

मही ह्यस्य मीढुषो यव्या । हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्थ एनश्चकृमा वयम् ।

यदे (१) कस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि स्वाहा ॥

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयो भुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेतं सुदानवैः ॥

(वयं यद्, विंशतिश्च) ॥ ३ ॥

तृतीयं साकमेधपर्व ॥ २-३ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यदिने
चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम्

पूर्णा देवि परा पत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव वि क्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो ॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

निहारमिन्नि मे हरा निहारं (१) नि हरामि ते ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यताग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं
चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमैन्द्राग्नमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेक-
कपालम् ॥ (हरा निहारं, त्रिंशच्च) ॥ ४ ॥

महापितृयज्ञः ॥ ६-७ पङ्क्तिः; ९ आस्तारपङ्क्तिः; १०-१२ गायत्री, १३ शकरी । विश्वेदेवा ऋषयः ।

सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो-
ऽमिवान्यायै दुग्धे मन्थं—मेतत् ते तत् ये च त्वामन्वेतत् ते पितामहं प्रपितामहं ये च त्वामन्व-
त्र पितरो यथाभागं मन्दध्वं

सुसंद्दशं त्वा वयं मधवन् मन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशाः अनु । योजा न्विन्द्र ते हरी^९ ॥ (१)

अक्षन्मीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी^९ ॥

अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽमीमृजन्त पितरः^९ ॥

परैत पितरः सोम्या गम्भीरैः पृथिभिः पुन्यैः ।

अथा पितृन्सुविदत्राः अपीत यमेन ये संधमादं मदन्ति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशः सेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिः^{१०} ॥

आ (२) न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे^{११} ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं त्रातः सचेमहि^{१२} ॥

यदुन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिःसिम ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम्^{१३} ॥

(हरी, मन्मभिरा, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

त्र्यम्बक पुरोडाशाः । ९ महापङ्क्तिः, १० अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रतिपुरुषमेककपालाच्चिर्वपत्येकमतिरिक्तं यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशुनाः
शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छै^३ क एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ आखुस्ते रुद्र
पशुस्तं जुषस्वै^४ प ते रुद्र भागः सह स्वस्त्वाभिकया तं जुषस्व भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषज-
मथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजं (१) यथाऽसति । सुगं मेषाय मेर्ष्या

अवांम्व रुद्रमदिमह्यव देवं त्र्यम्बकम् ।

यथा नः श्रेयसः करद्यथा नो वस्यसः करद्यथा नः पशुमतः करद्यथा नो व्यवसाययातं ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥

एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूजवतोऽतीह्य^{११}—(२)—वततधन्वा पिनाकहस्तः
कृत्तिवासः (सुभेषज,—मिहि, व्रीणि च ॥ ६ ॥

शुनासीर्यम्, इन्द्रतुरीयम्, पञ्चध्मीयमन्त्राः, अपामार्गहोममन्त्राश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्यमे-
ककपालं द्वादशगवः सीरं दक्षिणां ऽऽश्रेयमष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं गावीधुकं चरुमैन्द्रं दधि वारुणं
यवमयं चरुं वहिनीं धेनुर्दक्षिणां,

ये देवाः पुरः सदोऽग्निनेत्राः* - *दक्षिणसदो यमनेत्राः* - *पश्चात्सदः सवितृनेत्राः* - *उत्तर-
सदो वरुणेनेत्राः* - *उपरिषदो बृहस्पतिनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो (१)
नमस्तेभ्यः स्वाहा समूहं रक्षः संदग्धं रक्ष इदमहं रक्षोऽभि सं दहाम्यग्रये रक्षोघ्ने स्वाहा
युमाय* - ^{१०} सवित्रे* - ^{११} वरुणाय* - बृहस्पतये दुर्वस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा ^{१२} प्रष्टिवाही रथो दक्षिणां,

देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां

रक्षसो वधं जुहोमि ^{१५} हतं रक्षो ^{१६} स्वाधिष्म रक्षो ^{१७} यद्वस्ते तदक्षिणां ॥ (तेभ्यः, पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥ ७ ॥

देविकादि कर्मषट्कम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवाल्यै चरुं कुह्वै चरुं मिथुनौ
गावौ दक्षिणां ऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं वैष्णवं त्रिकपालं वामनो
वही दक्षिणाऽऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासोमीयमेकादशकपालं सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा
सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वादशकपालं नि (१) विपति
हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणां (नि, - रथौ च) ॥ ८ ॥

रत्निनां हवींषि, अभिषेचनायस्य दीक्षणीया च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे ऋषभो
दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैर्ऋतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्मिचं
कृष्णा कृदा दक्षिणाऽऽग्रेयमृष्टाकपालं सेनान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशकपालं सुतस्य
गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मारुतं सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे पृश्निर्दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालं (१)
क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे संवात्यौ दक्षिणा पौष्णं चरुं भागदुघस्य
गृहे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उद्गारो दक्षिणेन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडा-
शमेकादशकपालं प्रति निर्वपतीन्द्रायाहोमुचे^२ ऽयं नो राजा भुत्वा वृत्रं वध्यां - नमैत्राबार्हस्पत्यं भवति
श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे स्वयंमूर्ते स्वयंमथित आज्य आश्वत्थे (२) पात्रे चतुःसक्तौ स्वयमवपन्नायै
शाखायै कर्णाश्चाकर्णाश्च तण्डुलान्वि चिनुयाद्ये कर्णाः स पर्यसि बार्हस्पत्यो येऽकर्णाः स आज्ये मैत्रः
स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं वह्निः स्वयंकृत इध्मः सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणां (सावित्रं द्वादश-
कपालं, - माश्वत्थे, त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ ९ ॥

देवसुवां हवींषि ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्रये गृहपतये पुरोडाशमृष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं
सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणां रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये
वाचस्पतयेनैवारं चरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां
चरुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुं

(७१३-६) रक्षोहण...स्वाहा । (७१४-७) - *ये देवा । (७११०-१२) रक्षोघ्ने स्वाहा ।

सविता त्वां प्रसवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पशूनां (१) बृहस्प-
तिर्वाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मित्रः सत्यानां वरुणो धर्मपतीनां ये देवा देवसुवः स्थ त इममांमुष्यायण-
मनमित्राय सुवध्वं महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽ-
स्माकं ब्राह्मणानां राजा प्रति त्यन्नाम राज्यमधायि स्वां तनुवं वरुणो अशिश्नेच्छुचैर्मित्रस्य व्रत्या
अभूमामन्महि महत क्रतस्य नाम सर्वे व्राता (२) वरुणस्याभूवन्वि मित्र एवैररातिमतारीदस-
पुदन्त यज्ञियां क्रतेन व्यु त्रितो जस्मिणं न आनुई विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि
विष्णोर्विक्रान्तमसि ॥ (पशूनां, व्राताः, पञ्चविंशतिश्च) ॥ १० ॥

अभिषेकजलग्रहणम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अर्थतः स्था—ऽपां पतिरसि वृषास्यमि—वृषसेनोऽसि व्रजक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ
सूर्यवर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः स्थ मान्दाः स्थ वाशाः स्थ शक्ररीः स्थ विश्वभृतः स्थ
जनभृतः स्था—ऽग्नेस्तेजस्याः स्था—ऽपामोषधीनां रसस्थोऽपो देवीर्मधुमतीरगृह्णन्नृजस्वती
राजस्रयाय चितानाः ।

याभिर्मित्रावरुणावभ्यर्षिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्य (१) रातीः^{१६} ॥

राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा^{१७} राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त (जत्ये, -कादश च) ॥ ११ ॥

अभिषेकजलसंस्कारः ॥ ५, २० त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं मङ्घि वर्चः क्षत्रियाय वन्वानां अनाधृष्टाः सीदु-
तोर्जस्वतोर्महि वर्चः क्षत्रियाय दधती^{१८} रनिमृष्टमसि व्रचो वन्धुस्तपोजाः सोमस्य द्वात्रमसि^{१९} शुक्रा
वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्चन्द्रेणामृतां अमृतेन स्वाहा राजस्रयाय चितानाः ॥

सधमादो द्युम्निनीरुज एता अनिमृष्टा अपस्युवो वसानः ।

पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपां शिशुं (१) मातृतमास्वन्तैः ॥

क्षत्रस्योत्वंमसि^{२०} क्षत्रस्य योनिरस्यां विन्नो अग्निर्गृहपति^{२१} राविन्न इन्द्रो वृद्धश्रवां आ-
विन्नः पूषा विश्ववेदा^{२२} आविन्नो मित्रावरुणावृतावृथा^{२३} वाविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते^{२४} आविन्ना
देव्यदितिर्विश्वरूप्या^{२५} विन्नोऽयमसावांमुष्यायणोऽस्यां विश्यस्मिन् राष्ट्रे महते क्षत्राय महत आधि-
पत्याय महते जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेन्द्रस्य (२)
वज्रोऽसि वार्तिघ्नस्त्वया यं वृत्रं वध्यां^{२६} च्छत्रवाधनाः स्थ पात मा प्रत्यश्च पात मा तिर्यश्चमन्वश्च-
मा पात दिग्भ्यो मा पात विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पात हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयः स्थूणावुदितौ
सूर्यस्याऽऽरोहतं वरुण मित्र गर्तं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥ (शिशु, -सिन्धुस्यै, -कचत्वारि-
शच्च) ॥ १२ ॥

दिग्ग्यास्थापनम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं सामाग्निदेवता ब्रह्म द्रविणं—
मुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशस्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं विराज-
मा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशस्तोमो वैरूपं सामं मरुतो देवता विड्द्रविणं—मुदीची-
मा तिष्ठानुष्टुप् त्वा (१) छन्दसामवत्वेकविंशस्तोमो वैराजं सामं मित्रावरुणौ देवता बलं द्रविणं—
मूर्ध्वामा तिष्ठ पुङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो शाक्वररैवते सामनी बृहस्प-
तिदेवता वर्चो द्रविणं—मीढृच् चाँ—न्याढृच् चै—ताढृच् च प्रतिढृच् च मितश्च संमि-
तश्च^{११} सभराः^{१२} । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च^{१३}
सत्यश्च—तृपाश्च (२) सत्यं^{१४} । अग्नये स्वाहा^{१५} सोमाय स्वाहा^{१६} सवित्रे स्वाहा^{१७} सर-
स्वत्यै स्वाहा^{१८} पूष्णे स्वाहा^{१९} बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा^{२०} घोषाय स्वाहा^{२१} श्लोकाय
स्वाहा^{२२} ऽंशाय स्वाहा^{२३} भगाय स्वाहा^{२४} क्षेत्रस्य पतये स्वाहा^{२५} पृथिव्यै स्वाहा^{२६} ऽन्तरिक्षाय
स्वाहा^{२७} दिवे स्वाहा^{२८} सूर्याय स्वाहा^{२९} चन्द्रमसे स्वाहा^{३०} नक्षत्रेभ्यः स्वाहा^{३१} ऽद्भ्यः स्वाहा^{३२}
षधीभ्यः स्वाहा^{३३} वनस्पतिभ्यः स्वाहा^{३४} चराचरेभ्यः स्वाहा^{३५} परिप्लवेभ्यः स्वाहा^{३६} सरी-
सृपेभ्यः स्वाहा^{३७} (३) ॥ (अनुष्टुप्, तृपाश्च, सरीसृपेभ्यः स्वाहा) ॥ १३ ॥

अभिषेकः ॥ ६ महापंक्तिः, १०, १२ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूया—दुमृतमसि मृत्योर्मा पाहि^१ दिद्योन्मा पाह्य—
वेष्टा दन्दशूकां निरस्तं नमुचेः शिरः^२ ॥

सोमो राजा वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये ।

ते ते वाचं सुवन्तां ते ते प्राणं सुवन्तां ते ते चक्षुः सुवन्तां ते ते श्रोत्रं सुवन्तां सोमस्य
त्वा द्युम्नेनाभि विश्वाम्यग्रे (१) स्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरुता-
मोजसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि^३

समाववृत्रन्नधरागुदीचीरहिं बुध्नियमनु सञ्जरन्ती—स्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावश्चरन्ति
स्वसिच इयानां ॥

रुद्र यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै हुतमसि युमेष्टमसि^४ ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता (२) बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तनो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

(अग्ने,--स्तै,--कादश च) ॥ १४ ॥

रथेन दिग्विजयः ॥ १८ जगती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्या^१—न्मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि
यज्ञस्य योगेन^२ विष्णोः क्रमोऽसि^३ विष्णोः क्रान्तमसि^४ विष्णोर्विक्रान्तमसि^५ मरुतां प्रसवे
जेषमा^६—सं मनीः समूहमिन्द्रियेण वीर्येण पशूनां मन्युरासि तवेव मे मन्युर्भूया^७—न्नमो मात्रे
पृथिव्यै माहं मात्रं पृथिवी^८ हिंसिषं मा (१) मां माता पृथिवी हिंसी^९—दिषदस्यायुरस्यायुर्मे
धेह्यु^{१०}—र्गस्यूर्जं मे धेहि^{११} युहुसि वचोऽसि वचो मयि धेह्यु^{१२}—ग्रये गृहपतये स्वाहा^{१३} सोमाय
वनस्पतये स्वाहे^{१४}—न्द्रस्य बलाय स्वाहा^{१५} मरुतामोजसे स्वाहा^{१६} हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्ष-
सद्भोता वेदिषदतिथिदुरोणसत् । नृषद् वरसदत्तसद् व्योमसदब्ज गोजा ऋतजा (२) अद्रिजा ऋतं
बृहत् ॥ (हिंसिषंम,--तजा,--क्षीणि च) ॥ १५ ॥

जितवतो राज्ञः सेवोपचारः ॥ ७ गायत्री । विश्वेदेवा ऋषयः ।

मित्रोऽसि^१ वरुणोऽसि^२ समूहं विश्वेदेवैः^३ क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि^४ स्यो-
नामा सीद सुषदामा सीद^५ मा त्वां हिंसीन्मा मां हिंसी^६—न्निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या-
स्वा साम्राज्याय सुकतु^७—ब्रह्मा३न् त्वं राजन् ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसवो^८ ब्रह्मा३न् त्व-
ं राजन् ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा^९ (१) ब्रह्मा३न्^{१०} त्वं राजन् ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि
सुशेवो^{११} ब्रह्मा३न्^{१२} त्वं राजन् ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मे^{१३}—न्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तेन
मे रथ्यं दिशोऽभ्ययं राजाऽभूत्^{१४} सुश्लोकां३^{१५} सुमङ्गलां३^{१६} सत्यराजा३न् ॥ अपां
नप्त्रे स्वाहो^{१७}—जो नप्त्रे स्वाहो^{१८} अग्रये गृहपतये स्वाहा^{१९} ॥ (सत्यौजा,--श्चत्वारिंशच्च) ॥ १६ ॥

संसृपां हवींषि ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपाल-
मुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपाल-
मृषभो दक्षिणा वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं वभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शुण्डो
दक्षिणा वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा ॥ (आग्नेयं द्विचत्वारिंशत्) ॥ १७ ॥

दशपेयः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति पुण्डरिस्रजां प्र यच्छति^१ दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति^२
दशपेयो भवति^३ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति सप्तदशं स्तोत्रं भवति^४ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति^५ संज-
मुद्रात्रे रुक्मं होत्रे^६ ऽश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्यां^७ द्वादश पण्डौहीर्ब्रह्मणे^८ वशां मैत्रावरुणाय^९
र्षभं ब्राह्मणाच्छुंसिने^{१०} वासंसी नेष्टापोतृभ्यां^{११} स्थूरि यवाचितमच्छावाकायां^{१२} नड्वाहमग्नीध्रे^{१३}
भार्गवो होता भवति श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति वारवन्तीयं (१) मग्निष्टोमसामं सारस्वतीरपो
गृह्णाति^{१४} ॥ (वारवन्तीयं, चत्वारि च) ॥ १८ ॥

दिशामवेष्टयः, पशुद्वयबन्धः, सात्यदूतानां हवींषि च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरं पिशङ्गीं पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वरा दक्षिणा वार्हस्पत्यं चरं शितिपृष्ठो दक्षिणां ऽऽदित्यां मल्हां गर्भिणीमा लभते मारुतीं पृश्निं पष्ठौही^१—मश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते सत्यवाचं चरं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं तिस्रध्रन्वं शुष्कहृतिर्दक्षिणां ॥

(आग्नेयं सप्तचत्वारिंशत्) ॥ १९ ॥

प्रयुजां हवींषि ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरं सावित्रं द्वादशकपालं वार्हस्पत्यं चरं त्वाष्ट्रमष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ वाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरं निर्वपति पौष्णं चरं मैत्रं चरं वारुणं चरं क्षैत्रपत्यं चरमादित्यं चरमुत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ (आग्नेयं चतुस्त्रिंशत्) ॥ २० ॥

सौत्रामणी ॥ २-३ गायत्री, ४ त्रिष्टुप्, ७ एकपदा त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

स्वाद्धीं त्वां स्वादुनां तीव्रां तीव्रेणामृताममृतेन सृजामि सः सोमैर्न सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व पुनातु ते परिसुतः सोमः सूर्यस्य दुहिता ।

वारिणं शश्वता तनां^२ ॥

वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा^३ ॥

कुविदुङ्ग यत्रमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूयं ।

इहेहैषां कृणुत भोजनानि (१) ये बर्हिषो नमोवृत्तिं न जग्मुः ॥

आश्विनं धूम्रमा लभते सारस्वतं मेघमैन्द्रमृषभं—मैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः तितरस्तृणुतं वडंवा दक्षिणां ॥

(भोजनानि, षड्विंशतिश्च) ॥ २१ ॥

काम्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, ४, ६-७, ९, १६-१९ त्रिष्टुप् ३, ५, ८, गायत्री १० अनुष्टुप् ११ पङ्क्तिः १५ जगती ।

विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नाविष्णु महि तद्धीं महित्वं वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमा चरणयेत् ॥

अग्नाविष्णु महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणा ।

दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुचरणयेत् ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजंभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ।

आ नो दिवो बृहतः (१) पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हवं देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे^४ ॥

८ (तै. सं.)

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
 बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥
 बृहस्पते अति यदुर्यो अर्हीद्युमाद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यद्दीदयच्छवस (२) तप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
 आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥
 प्र वाहवांसि ससृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।
 आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेर्मा ॥
 अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीडे वसनाम् । सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥
 मक्षूदेववतो रथः (३) शूरो वा पूत्सु कासु चित् ।
 देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भवतू ॥
 न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो^{३२} ॥
 असदन्न सुवीर्यमुत त्यदाश्चश्चियम्^{३३} ॥ नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति^{३४} ॥
 उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
 पूणन्तं च पर्पूरिं च (४) श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः^{३५} ॥
 सोमारुद्रा वि बृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।
 आरे वाधेथां निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुक्तमस्मत्^{३६} ॥
 सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।
 अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत्^{३७} ॥
 सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना (५) पृथिव्याः ।
 जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिर्म् ॥
 इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।
 आभ्यामिन्द्रः पक्वमासास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु^{३८}

बृहतः, शवसा, रथः, पर्पूरिं च, दिवो जनना, पञ्चविंशतिश्च) ॥ २२ ॥

[अनुमत्या ८४ । आग्नेय-१८१-मैन्द्राग्न-७०१ सुगन्ये ८० । सोमाय १४४ । प्रतिपूरुष-१०३१-मैन्द्राग्न ९५ । धात्रे ५८ । बृहस्पत्य-१३३१-समये १२५१ उर्थेतो ६१ । देवीः १४११ । समिध-१५०१ सोमस्ये-११११ । न्द्रस्य १०३१ । मित्र-९०१ आग्नेयं ४२१ । सुद्य ५४१ । आग्नेय-४७०-साग्नेय-२३४ । स्वाह्वीं त्वा ७६१ । अग्नाविष्णू २७५ । द्वाविंशतिः ॥ २०९४]

[॥ इति प्रथमकाण्डे अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥]

[इष १५३० । आपो १६९० । देवस्या-१५६७१-ऽऽदे १८१० । देवासुराः २७२७ । सं त्वा २५०९१ पाकयज्ञ -२६५५ । अनुमत्या २०९४ । अष्टौ ॥ ८॥ १६५८२]

॥ इति प्रथमं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं काण्डम् ।

पशुविधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

१-६ भूति-ग्राम-प्रजाकामस्य आमवाविनश्च, ७-९ प्रजाकामस्य, १० पशुकामस्य च पशवः । विश्वेदेवा ऋषयः ॥

वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवा—ऽतिक्षिप्ता देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्तं वायवै नियुत्वन्त आ लभेत नियुद्धा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपेत्यप्रदाहाय भवत्येव (१) वायवै नियुत्वन्त आ लभेत ग्राम-कामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नैनीयते वायुमेव नियुत्वन्त स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भवति नियुत्वन्ते भवति ध्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति वायवै नियुत्वन्त आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजाया (२) अपक्रामतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्त स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजां वायवै नियुत्वन्त आ लभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्मादपक्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्त स्वेन भागधेयेनोप (३) धावति स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् सोऽकामयत् प्रजाः पशून्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदक्खिदत् तामग्नौ प्रागृह्णात् ततोऽजस्तूपरः समभवत् तं स्वायै देवताया आऽलभत् ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत् यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां पशून् प्र जनयति यच्छश्रुणस्तत् पुरुषाणां रूपं यत् तूपरस्तदश्वानां यदन्यतौदन् तद्वान् यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो वै ग्राम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायैते ऊर्जे पुष्टिं तृतीयः सोमापुषणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून् प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पुषा पशूनां प्र जनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पुषा पशून् प्र जनय—त्यौदुम्बरो यूपो (६) भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जे पशून्व रुन्धे ॥ (एव, प्रजाया, उप, प्रजाकाम, स्तान्, यूप, खयोदश च) ॥ १ ॥

१-४ जलोदरगृहीतस्य, ५ पशुप्रजाकामस्य, ६-१० ब्रह्मवर्चसकामस्य, ११-१२ विद्वत्स भाजयार्थिनः, १३-१६ तीव्ररोगसहितस्य, प्रजाकामस्य, विदुषो जनानुरागार्थिनः, पौरोहित्यस्पर्धावतश्च पशुविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता वरुणमगच्छन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत् स कृष्ण एकशितिपादभव—द्यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा लभेत वरुण- (१) मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण एकशितिपादवति वारुणो देवतया समृध्यै^३ सुवर्मानुरासुरः सूर्य तमसाऽविध्यत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्य यत् प्रथमं तमोऽपावन्तसा

कृष्णाऽविरभवद्यद् द्वितीयं सा फल्गुनी यत् तृतीयं सा बलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽविर्वशा (२)
 समभवत् ते देवा अनुवन् देवपशुर्वा अयं समभूत् कस्मा इममा लप्स्यामह इत्यथ वै तद्वल्पा पृथि-
 व्यासीदजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तोष-
 धयो यः कामयेत् प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादित्येभ्यः कामाया- (३)-ऽऽ-
 लभेताऽऽदित्यानेव कामं स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्ये-
 सावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्ण-
 ग्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन् रुचमदधु- यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा
 एता मल्हा आ लभेता- (४)-ऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव देवताः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वसन्ता प्रातराग्नेयीं
 कृष्णग्रीवीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यान्दिने संहितामैन्द्रीं शरदपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदित्यस्य
 तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यान्दिने शरदपराह्णे यावन्त्येव तेजांसि तान्येवा (५) ऽव रुन्धे
 संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्रयच्छति ब्रह्मवर्च-
 स्यैव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं इन्द्रियमेवास्मिन् दधति सारस्वतीं मेरीमा लभेत
 य ईश्वरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवा-
 स्मिन् (६) वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवत्ये- पन्नदती भवति तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वद-
 न्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो यस्य
 ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत् यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं बभ्रुमा लभे-
 ताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः सोमो (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो
 दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजां माग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्याम-
 नूच्य न विरोचेत् यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीवं आग्नेयो
 भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो भवति (८) रुचमेवास्मिन् दधाति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चस-
 मेवास्मिन् त्वारिं दधात्या-ग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान
 आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमाग्नेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि गृह्णा-
 त्येकधा समावृक्ते पुर एनं दधते ॥ (लभेत वर्णं, वशै, -तामविं वशामादित्येभ्यः कामाय, मल्हा आ लभेत, तान्येव,
 सैवास्मिन्, सोमः, श्वेतो भवति, त्रिचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

१-३ स्पर्धमानस्य, ४ सङ्ग्रामार्थिनः, ५-७ ग्रामकामस्य, ८ अन्नकामस्य, १० राज्यकामस्य, ११ पुनः प्रतिष्ठाकामस्य,
 १२ पापक्षयार्थिनः, १३ राज्यार्थिनश्च पशुविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्वामनमपश्यत् तं स्वायै देवताया आऽलभत् ततो वै
 स इमाल्लोकानभ्यजय- द्वैष्णवं वामनमा लभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भुत्वेमाल्लोकानभिजयति विषम
 आ लभेत विषमा इव हीमे लोकाः समृद्धा इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललाम प्राशुङ्गमा लभेत

संग्रामे (१) संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तं सङ्ग्रामं—भिन्द्राय मरुत्वते पृश्नि-सक्थमा लभेत ग्रामकाम इन्द्रमेव मरुत्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान् प्र यच्छति ग्राम्यैव भवति यदृषभस्तेनै—(२)—न्द्रो यत् पृश्निस्तेन मारुतः समृद्धयै पश्चात् पृश्निसक्थो भवति पश्चान्दन्ववसायिनीमेवास्मै विशं करोति सौम्यं वधुमा लभेतान्नकामः सौम्यं वा अन्नं सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति वधुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै सौम्यं वधुमा लभेत यमलं (३) राज्याय सन्तं राज्यं नोपनमेत् सौम्यं वै राज्यं सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र यच्छत्युपैतं राज्यं नमति वधुर्भवत्येतद्वै सोमस्य रूपं समृद्धयै इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशुङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायाभिमातिहन् स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात् पाप्मानमभिमातिं प्र णुदत इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशुङ्गमा लभेत यमलं राज्याय सन्तं राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं (५) वज्रो भूत्या इन्ध उपैतं राज्यं नमति ललामः प्राशुङ्गो भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धयै ॥ (सङ्ग्रामे, तेना, -लं, -मभिमातिहन् ललामं प्राशुङ्गमे, -न्तं, पञ्चदश च) ॥ ३ ॥

१-७ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ८ त्वग्दोषनिवारणार्थिनः, ९-१० आतृव्यवतः, ११ पापविमुक्तिकामस्य, १२-१५ अष्टराज्यस्य पशुविधानम् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतां दशर्षभामाऽलभन्त तयैवाऽस्मिन् रुचमदधु—र्यां ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वसन्ता प्रातस्त्रीन् ललामाना लभेत ग्रीष्मे मध्यन्दिने (१) ग्रीष्मिष्ठितिपृष्ठाञ्छरद्यपराह्णे ग्रीष्मिष्ठितिवारान् ग्रीणि वा आदित्यस्य तेजोऽसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे यार्धन्त्येव तेजोऽसि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात् प्राजापत्यं कद्रु—(२)—मा लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि विभीयादुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिन्ल्लोकेऽस्पर्धन्त स यमो देवानांभिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य (३) यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभुद्यद्वयं स्म इति ते प्रजापतिमुपा-धावन्तस् एतौ प्रजापतिरात्मन उक्षवशौ निरभिमीत ते देवा वैष्णावरुणी वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना युजेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्मैन्द्रियमवृजत यो आतृव्यवान् स्यात् स स्पर्ध-

मानो वैष्णावरुणीं (४) वशामा लभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्रणुदत
 ऐन्द्रेणैवास्यैन्द्रियं वृद्धं भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भो-
 गैरसिनात् तस्य वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन् ता वैदेह्योऽभवन् तासामृषभो जघनेऽनुदैत् तमिन्द्रो (५)
 ऽचायत् सोऽमन्यत् यो वा इममालभेत मुच्येतास्मात् पाप्मन् इति स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभं
 तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्नधत्त यः पाप्मना
 गृहीतः स्यात् स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मान-
 मपि दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन् धत्ते मुच्यते पाप्मनो भवत्येव द्यावापृथिव्या धेनुमा लभेत ज्योगपरुद्धोऽ-
 नयोहि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैव ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां
 गमयतः प्रत्येव तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्धये
 वायुव्यं (७) वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका अपशुष्का विडपशुष्काऽथैव
 ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इमाल्लोकान् विशं प्र दापयति प्रास्मा इमे
 लोकाः स्तुवन्ति भुञ्जत्येनं विडुप तिष्ठते ॥ (मध्यन्दिने, कर्तुं, यमस्य, स्पष्टमानो वैष्णावरुणीं, तमिन्द्रो, ऽस्य
 स्वेन भागधेयेनोपसृतो, वायुव्यं, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ४ ॥

१-५ पशुकामस्य, ६ प्रजाकामस्य, ७-८ भूतिकामस्य, ९-११ विच्छिन्नसोमपीथस्य, १२-१६ अभिचरतश्च पशवः ।
 विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्रो बलस्य बिलमपौर्णोत् स य उत्तमः पशुरासीत् तं पृष्ठं प्रति सङ्ग्रहोदक्खित् तं सहस्रं पश-
 वोऽनुदायन्त्स उन्नतोऽभव—द्यः पशुकामः स्यात् स एतमेन्द्रमुन्नतमा लभेतैन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मै पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भव—त्युन्नतो (१) भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी
 यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशून् व रुन्धे यदा सहस्रं पशून् प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभेतैतस्मिन् वै
 तत् सहस्रमध्यतिष्ठत् तस्मादेष वामनः समीपितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति कौऽर्हति
 सहस्रं पशून् प्राप्नुमित्याहुरहोरात्राण्येव सहस्रं सम्पाद्याऽऽ लभेत पशवो (२) वा अहोरात्राणि पशू-
 नेव प्रजातान् प्रतिष्ठां गमय—त्योषधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो वा एतं प्रजायै परि बाध-
 न्ते योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दत् ओषधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा ओष-
 धयोऽसत् पुरुष आप एवास्मा असतः सद्ददति तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावासतः सद्द-
 दती—त्यैन्द्रीं सूतवशामा लभेत भूतिकामोऽजातो वा एष योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु
 वा एषा सूत्वा वशाऽभव—(४)-दिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव
 यं सूत्वा वशा स्यात् तमेन्द्रमेवाऽऽलभेतैतद्वाव तदिन्द्रियं साक्षादेवेन्द्रियमव रुन्ध ऐन्द्राग्रं पुनरु-
 त्सृष्टमा लभेत य आ तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्यै सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्ना
 (५) तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र

यच्छत उपैनं सोमपीथो नमति^१ यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे
 यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं तनोति^२ पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 होतस्य (६) सोमपीथः समृद्धयै^३ ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन् ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधे-
 येनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमाच्छति^४ तूपरो भवति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी यत्
 तूपरः समृद्धयै^५ स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति^६ शरमयं बर्हिः शृणा-
 त्येवैनं^७ वैभीदक इध्मो (७) भिनत्येवैनम्^८ ॥ (भवत्युन्नतः, पशवो, विन्दते, ऽभवत्, सन्नै, तस्ये, धम, स्त्रीणि
 च) ॥ ५ ॥

१-२ ग्रामकामस्य समानेपूचत्वकामस्य च, ३-६ अन्नकामस्य, ७-८ इन्द्रियकामस्य, ९-१० परकर्तृक (स्वप्रतिग्रहीतृक)
 दानकामस्य, ११-१२ अन्नकामस्य, १३-१४ ग्रामकामस्य, १५-१६ अज्ञातचिरोग्रस्तस्य च पशवः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

बार्हस्पत्यं शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः कामयेत पृष्ठं समानानां स्यामिति बृहस्पतिमेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवैनं पृष्ठं समानानां करोति ग्राम्यैव भवति^१ शितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो होष
 देवतया समृद्धयै^२ पौष्णं श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मा (१) अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति^३ श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै^४ मारुतं
 पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतो मरुतं एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्त-
 न्नाद एव भवति^५ पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै^६ ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव
 (२) स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भवन्त्यरुणो भूमान् भवत्ये-
 तद्वा इन्द्रस्य रूपं समृद्धयै^७ सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे सवि-
 तारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सनिं प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्युपध्वस्तो
 भवति सावित्रो होष (३) देवतया समृद्धयै^८ वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं
 विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति^९ बहुरूपो
 भवति बहुरूपं ह्यन्नं समृद्धयै^{१०} वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै संजाता विश्वा-
 नेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै (४) संजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्यैव भवति^{११} बहु-
 रूपो भवति बहुदेवत्यो^{१२} होष समृद्धयै^{१३} प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत्
 प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः खलु वै तस्य वेद यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेति प्रजापतिमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवैनं तस्मात् सामान्मुञ्चति^{१४} तूपरो भवति प्राजापत्यो होष (५)-ष देवतया
 समृद्धयै^{१५} ॥ (अस्मा, एवै, --षो, --स्मै, हि, त्रीणि च) ॥ ६ ॥

१-३ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ४ वृष्टिकामस्य, ५ प्रजाकामस्य, ६ अन्नकामस्य, ७ ग्रामकामस्य, ८-९ ब्रह्मवर्चकामस्य,
 १०-११ अभिचरतश्च पशवः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत् तस्यै रसः परापतत् तं बृहस्पतिरुपागृह्णात् सा शितिपृष्ठा
 वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत् तं मित्रावरुणावुपागृह्णीता सा द्विरूपा वशाऽभवद्यस्तृतीयः परापतत्

तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा बहुरूपा वशा भवद्यश्चतुर्थः परापतत् स पृथिवीं प्राविशत् तं बृहस्पतिरभ्य-
 (१)-गृह्णादस्त्वेवायं भोगायेति स उक्ष्वशः समभवद्यल्लोहितं परापतत् तद्बुध उपागृह्णात् सा रौद्री
 रोहिणी वशाभव—द्वार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव
 खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^३ मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टि-
 कामो मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै वृष्टि-
 श्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव रुन्धे^४ मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो मैत्रं वा अहर्वारुणी
 रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहो-
 रात्राभ्यां प्रजां प्रजनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं प्रजा-
 मव (४) रुन्धे^५ वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्स्वेन भागधे-
 येनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु
 वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे^६ वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै (५)
 सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्यैव भवति
 छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसं सजातानव रुन्धे^७ वार्ह-
 स्पत्यमुक्ष्वशमा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं
 (६) दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वशं वा एष चरति यदुक्षा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं
 ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^८ रौद्रीः रोहिणीमा लभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवै-
 नमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया समृद्धयै^९ स्फ्यो यूपो (७) भवति
 वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्येवैनम्^{१०} ॥ (अभि,
 खलु, रसेन, -ऽन्, ब्रह्मवर्चसं, यूय, एकात्रविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

१-३ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ४-७ अभिचरतः, ८ महायज्ञप्राप्तिकामिनः, ९-१० पशुकामस्य, ११-१२ समय (-प्रतिज्ञा
 पूर्ति-सन्धि) कामस्य, १३-१६ वृष्टिकामस्य च पशवः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामाऽलभन्त
 तयैवास्मिन् रुचमदधु—र्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामा लभेतामुमेवाऽऽ-
 दित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति^१ वैल्वो यूपो
 भवत्यसौ (१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो विल्व उदतिष्ठत् सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^२ ब्राह्म-
 णस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन् वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा
 स्तृणुते^३ बभ्रुकर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धयै^४ स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवा-
 स्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्ये- (२)-वैनं वैभीदक इध्मो भिनत्येवैनं^५ वैष्णवं वामनमा लभेत

यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति
 वामनो भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्धयै^१ त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्ट्रा वै पशूनां मिथु-
 नानां (३) प्रजनयिता त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून् मिथुनान् प्र जनयति^२
 प्रजा हि वा एतस्मिन् पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन् वडवः साक्षादेव प्रजां पशून्व रन्ध्रे^३ मैत्रं
 श्वेतमा लभेत संग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण सं नय-
 ति^४ (४) विशालो भवति व्यवसाययत्येवैनं^५ प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या
 ईशो प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति^६ कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपं
 रूपेणैव वृष्टिर्भव रन्ध्रे^७ श्वलो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षयति^८—त्यवाश्रुज्ञो भवति वृष्टिमेवा-
 स्मै नि यच्छति^९ ॥ (अंसौ, शृणाति, मिथुनानां, नयति, यच्छति) ॥ ८ ॥

१-२ अन्नाद्यकामस्य, ३-५ अन्नकामस्य, ६ दीर्घरोगिणः ७-८ पुष्टिकामस्य च पशुविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वरुणं सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत् स एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत् तां स्वायै देवतया आऽ-
 लभेत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमं—द्यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत् स एतां वारुणीं कृष्णां वशामा
 लभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद (१) एव भवति कृष्णा
 भवति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्धयै^१ मैत्रं श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधा-
 वन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप जीवामो मित्रावरुणावेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद एव भवत्येव (२)-पां चौषधीनां च संधावा
 लभेत उभयस्यावरुद्धयै^२ विशाखो यूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्धयै^३ मैत्रं श्वेतमा लभेत वारुणं
 कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुणं शमयति यद्वारुणः साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्च-
 त्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां मिथुनेऽपश्यन् तस्यां न समराध-
 यन्तावश्विनावब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति साश्विनोरेवामव—द्यः पुष्टिकामः स्यात् स एता-
 माश्विनीं यमीं वशामा लभेत आश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् पुष्टिं धत्तः पुष्यति
 प्रजयां पशुभिः । (अन्नादोऽन्नाद एव भवत्येव, विन्दन्, पञ्चत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

१ दुर्वाहणस्य सोमपिपासोः, २ मृषाभिश्चस्तस्य, ३ आश्विनशस्त्रकाले सूर्यानाविर्भाववत्तश्च पशवः ।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वाहणः सोमं पिपासेदश्विनो वै देवानामसोमपावास्तां तौ पश्चा
 सोमपीथं प्राप्नुतामश्विनावेतस्य देवता यो दुर्वाहणः सोमं पिपासत्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनं सोमपीथो नमति यद्भूमो भवति धूम्रमाणमेवास्मादप
 हन्ति ललामो (१) भवति मुखत एवास्मिन् तेजो दधाति^१ वायव्यं गोमृगमा लभेत यमजंघ्रिवा-
 समभिशं सैयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमजंघ्रिवांसमभिशंसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्नारण्यो यद्गोमृगो
 नैवैष ग्रामे नारण्ये यमजंघ्रिवांसमभिशंसन्ति वायुर्वै देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवै—(२)—न पवयति^२ पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः पाप्मानं प्र विशति यस्या-

९ (तै. सं.)

ऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमेवादित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवास्मात् तमः प्राप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः प्राप्मान हते ॥ (ललामः,
स एव, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ १० ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; ७ द्विषदा; ९ जगती; १२-१३ अनुष्टुप्; १८, २१ गायत्री । विश्वेदेवा ऋषयः

इन्द्रं वो विश्वतस्परी*—इन्द्रं नरो*—मरुतो यद्ध वो देवो*—या वः शर्म*—॥

भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहे ऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।

अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं धावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥

मुमत्तु नः परिजमा वसर्हा मुमत्तु वार्तो अपां वृषण्वान् ।

शिशोतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥

प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ यत् तृपन्मरुतो वावशानाः ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋकभिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् सोमो रुद्रेभिरभि रक्षतु त्मना ।

इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सः शिशोतु ॥

सं नो देवो वसुभिरग्निः सं (२) सोमस्तनूमी रुद्रियाभिः ।

समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिषत् ॥

यथाऽऽदित्या वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भि रुद्राः समजानताभि ।

एवा त्रिणामन्नहणीयमाना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु ॥

कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने । अहन्तश्चिद्यमिन्धते सैजनयन्ति जन्तवः^{१२} ॥

सं यदिषो वनामहे सः हव्या मानुषाणाम् ।

उत द्युमस्य शवस (३) ऋतस्य रश्मिमा ददे^{१३} ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भवता मृडयन्तः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्वृत्यादहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ॥

शुचिरपः सुयवसा अदव्य उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं धनन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ^{१४} ॥

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा (४) असुर्यभृतावानश्रयमाना ऋणानि^{१५} ॥

तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रींरुत द्यून् त्रीणि त्रता विदथे अन्तरैषाम् ।
 ऋतेनाऽऽदित्या महि वो महित्वं तदर्यमन् वरुण मित्र चारु^{१०} ॥
 त्यान्नु क्षत्रिया अत्र आदित्यान् याचिषामहे । सुमृडीका अमिष्टये^{१८} ॥
 न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद् (५) युष्मानीतो अमयं ज्योतिरश्याम् ॥
 आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शन्तमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणः ॥
 इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्थुरा चके^{२१} ॥
 तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
 अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः^{२२} ॥

(नाम, स५, शर्वसे, रक्षमाणा, धीर्या चिदे, -काब्रपञ्चाशच्च) ॥ ११ ॥

[वायव्यं ३१३ । प्रजापति-४४३ । देवासुरा २६५ । असा-३९२ । विन्द्रो ३५३ । बार्हस्पत्यं २५३ । वषट्कारो ३६९ । असौ २५० । वरुण-१५५ । माश्विन-१४६ । मिन्द्र-२९९ । मेकादश ॥ ३२७८ ॥]

[इति द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

१-२ प्रजाकामस्य, ३ स्पर्धमानस्य, ४ सङ्ग्राममुपप्रयास्यतः, ५ जितशत्रोः, ६-७ सभामेप्यतः, ८-९ सभां प्रासस्य च पुरोडाशाश्चरवश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहता सौऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा
 अपागूहतामिति स एतमैन्द्राग्नेमेकादशकपालमपश्यत् तं निर्वपत् तावस्मै प्रजाः प्रासाधयता^१ मिन्द्राग्नी
 वा एतस्य प्रजामप गूहतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम
 इन्द्राग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजा-मैन्द्राग्ने-
 मेकादशकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताभ्या-
 मेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृक्षे वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते^३ सप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति
 यः संग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालं नि-(२)-र्वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन्नैन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति तं संग्रामं^५ वि
 वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्यते यः संग्रामं जयत्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यध्यते^६ सप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनतामैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यन्नैन्द्राग्नी एव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति^७ पौष्णं चरुमनु निर्व

पेत् पुषा वा इन्द्रियस्य धीर्यस्यानुप्रदाता पुष्पमेव (४) स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं धीर्यमनु प्र यच्छति^१ क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यै—
न्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्ठात्निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं धीर्यमुपरिष्ठादात्मन् धत्ते^२ ॥ (इन्द्राग्नी, नि, -
वीर्यं, -मेव, -कालचत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

१ आहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासातिक्रमे, २ अत्रत्याचरणे, ३-४ पिशाचग्रहवाधायाम्, ५ अभिचरतः, ६ गोपुरुषमृत्युतद्भवतः,
७ युयुत्सोः, ८ अपमृत्युभीतस्य, ९ गृहदाहेन च पुरोडाशाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽ-
तिपादयेत् पथो वा एषोऽध्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादय-
त्यग्निमेव पथिकृतं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमपथात् पन्थामपि नयत्यनुङ्गान् दक्षिणा वही
ह्येष समृद्धया अग्नये व्रतपतये (१) पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नवत्यमिव चरेद-
ग्निमेव व्रतपतिं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं व्रतमा लम्भयति व्रत्यो भवत्य^३—ग्नये रक्षोघ्ने पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षांसि सचैरन्नाग्निमेव रक्षोहणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा-
द्रक्षांस्यप हन्ति निशितायां निर्वपेत् (२) निशितायां हि रक्षांसि प्रेरते संप्रेर्णान्येवैनानि हन्ति
परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसां स्तृत्या^४ अग्नये रुद्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य योरा तनूर्यदुद्रस्तस्मा एवैनमावृश्चति ताजगार्तिमा-
च्छत्यै—अग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा (३) वा प्रमीयेरन् यो वा
विभीयादेषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत् सुरभिमती तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति पूतीग-
न्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते भागधेयेनैवैनं शमयित्वा
परानभि निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स मीयते जयति तं संग्रामं- (४)-
मभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिह्यस्य प्रियतमाग्नये क्षामवते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्रमीयते ऽभि वा एष एतस्य
गृहानुच्यति यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति ना-
(५) -स्यापरं गृहान् दहति ॥ (व्रतपतये, निशितायां निर्वपेत्, पुरुषाः, संग्रामं, न, चत्वारि च) ॥ २ ॥

१ कामोपनमनेच्छोः, २ क्षेत्रादौ स्पर्धमानस्य, ३ अभिचर्यमाणस्य, ४ सर्वायुःप्राप्तिकामस्य, ५ भूतिकामस्य, ६ कान्ति-
कामस्य, ७ तेजःकामस्य, ८ पराभिभवेच्छोश्च पुरोडाशाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमैदग्निमेव कामं स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्यै—अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः
क्षेत्रं वा सजातेषु वाग्निमेव यविष्ठं स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं धीर्यं भ्रातृव्यस्य (१) युवते
वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते^२ ऽग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठं
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभिचरन्तस्तृणुते^३ ऽग्नय आयुष्मते पुरो-

डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्—(२)—आयुर्दधाति सर्वमायुरेत्य—अग्रे जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवा—अग्रे रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव रुक्मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् रुक्मं दधाति रोचते एवा—अग्रे तेजस्वते पुरोडाश—(३)—मष्टाकपालं निर्वपेत् तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्व्येव भवत्य—अग्रे साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव सहते यः सीक्षते ॥ (आतृव्यस्या, स्मिन्, तेजस्वते पुरोडाश, मष्टात्रिंशच्च) ॥ ३ ॥

१ अन्नवत्त्वकामस्य, २ अन्नाशनशक्तिकामस्य, ३ अन्नपतित्वकामस्य, ४ दीर्घरोगयुक्तकामस्य, ५ चक्षुष्पाटवकामस्य, ६ पुत्रकामस्य पुरोडाशाः, ७ रसकामस्य चरुः, ८ धनकामस्य, ९ संग्रामजयपूर्वकमन्नकामस्य, १० द्विरग्न्युद्धरणे, ११-१८ उद्धृताग्निनाशे पुरोडाशाः ॥ १५ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्रेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नवान्तस्यामित्यग्निमेवान्नवन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवत्य—अग्रेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवान्नादः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्य—अग्रेऽन्नपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवत्य—अग्रे पर्वमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्अग्रे पावकायाग्रे शुचये ज्योगामयावी यदग्रे पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे (२) पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे शुचय आयुरेवास्मिन् तेन दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येवै—तामेव निर्वपेच्चक्षुकामो यदग्रे पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन दधात्यु—(३)—त यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यत्ये—अग्रे पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासमै प्रजां प्रजनयति वृद्धाभिन्द्रः प्र यच्छत्य—अग्रे रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्तस्यामित्यग्निमेव रसवन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव हन्त्ये—अग्रे वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्तस्यामित्यग्निमेव वसुमन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्य—अग्रे वाजसूते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते वाजं (५) वा एष सिंसीरति यः संग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसूदग्निमेव वाजसूतः स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाजं हन्ति वृत्रं जयति तः संग्राममथो अग्निरिव न प्रतिधूये भवत्य—अग्रेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमान—(६) मभि संभवतः स ईश्वर आर्तिमातोर्यदग्रेऽग्निवते निर्वपति भागधेयेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमाच्छति यजमानो—अग्रे ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वाये—दपंर

आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुः^{१३}—स्तत् तथा न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्ध्रियते किमपरोऽभ्युत् (७) द्विये-
तेति^{१३} तान्येवावक्षाणां सन्निधाय मन्थे^{१४}—

—द्वितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः ।

स गायत्रिणा त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं ब्रहतु प्रजानन्निति^{१५}

छन्दोभिरेवैनं^{१६} स्वाद्योनेः प्रजनयत्ये^{१७}—एवाव सोऽग्निरित्याहुः^{१८}—ज्योतिस्त्वा अस्य परापतितमिति यद-
ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य (८) ज्योतिः परापतितं तदेवाव रुन्धे^{१९} ॥ (अन्नादो, ऽग्नये, दधाति,
करोति, वाजं, यजमानं, -मुदं, -स्यु, पट् च) ॥ ४ ॥

१-२ अभिशस्यमानस्य प्रजाकामस्य च पुरोडाशचरवः, ३ पुत्रजन्मवतः, ४-५ दर्शपूर्णमासातिक्रमवतः, ६-७ अग्नि-
मुद्रासयिष्यतः, ८-१३ ग्रामकामस्य पुरोडाशाः ॥ विश्वेदेवा कषयः ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं दधिकाव्णे चरुमभिशास्यमानो यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो
भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेणैवैनं^{२०} स्वदयत्यप पापं वर्णं^{२१} हते वारुणेनैवैनं वरुणपाशा-
न्मुञ्चति दधिकाव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं भवत्ये^{२२}—तामेव
निर्वपेत् प्रजाकामः संवत्सरो (१) वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्देहति योऽलं प्रजायै सन् प्रजां
न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेणैव भागधेयेन शमयति
सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिकाव्णा पुनाति हिरण्यं
दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनं (२) विन्दते प्रजां^{२३} वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते
यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति यदश-
कपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो
जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जात एताभिष्टिं निर्वपति पुत (३) एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी
पशुमान भवत्ये^{२४}—एव वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छ्रियते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं
वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकार्यं दर्शपूर्णमासाविज्येत^{२५} वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेणैव प्रीणात्यथो संवत्सरेणैवास्मा उप
दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या—(४)—थो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति^{२६} वीरहा वा एष
देवानां योऽग्निमुद्रासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्ना^{२७}—अग्रेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वा-
नरं द्वादशकपालमग्निमुद्रासयिष्यन् यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा
आतिथ्यं करोत्यथो यथा जनं यतैऽवसं करोति तादृ—(५)—गेव तद् द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति
द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति^{२८} वैश्वा-
नरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं^{२९} सप्तकपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमग्निं श्रयति गार्हपत्ये
मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै^{३०} द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-
वास्मै सजाता^{३१} इच्छ्यावयति^{३२} मारुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्य-

विशमव^{११} रुन्धे^{१२} सप्तकपालो भवति सप्त गणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धे^{१३} अनुच्य-
मान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति^{१४} ॥ (संवत्सः, एनं, पूनः, समष्टयै, तादृग्, भङ्ग्ये,--
कात्रिंशच्च) ॥ ५ ॥

१ संग्राममुपप्रयास्यतश्चरुः, २ संग्रामभूमिं प्राप्तस्य, ३ विद्विषतोरन्नं जग्धवतः, ४ शपथं कृत्वा द्रुह्यतः, ५ अविं प्रतिगृह्णान-
स्य, ६ उभयतोदन्तं प्रतिगृह्णानस्य, ७ याचयितुं प्रयास्यतः, ८-९ याचयित्वा प्रत्यागच्छतश्च पुरोडाशाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन्नियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वं प्रति तिष्ठन्ति वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमेतस्माद्वा
आयतनाद्देवा असुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवायतने यतते जयति तं संग्रामं
—मेतस्मिन् वा एतौ मृजाते (१) यो विद्विषाणयोरन्नमत्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्विषाणयो-
रन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवात्ति नास्मिन् मृजाते^१ संवत्सराय वा एतौ
सममाते यौ सममाते तयोर्यः पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सममानयोः
पूर्वोऽभिद्रुह्य संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरुणं (२) परस्तादभि द्रुह्यति नैनं वरुणो
गृह्णात्यौ—व्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽर्विं प्रतिगृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदर्विं प्रतिगृह्य संव-
त्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरस्वदितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्यौ—त्मनो वा एष मात्रा-
माप्नोति य उभयादत् प्रतिगृह्णात्यथै वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य
संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति नात्मनो मात्रामाप्नोति^२ वैश्वानरं द्वादशक-
पालं निर्वपेत् सनिमेष्यन्तसंवत्सरो वा अग्निवैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स र्थनाथो
भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति संवत्सरसातामेव सनिमभि प्रच्यवते दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति
यो वै संवत्सरं (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेत् तां भ्रातृव्याय प्रहिणुयाच्चिह्न-
तिमेवास्मै प्र हिणोति^३ ॥ (मृजाते, वरुणः, उभयादत्, संवत्सरः, षट्त्रिंशच्च) ॥ ६ ॥

१-२ पशुकामस्य चरुः, ३ पशुकामस्य, ४ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ५ अन्नकामस्य, ६ भूतिकामस्य, ७ पाप्मनागृहीतस्य,
८ परैः पीडितस्य, ९ बद्धस्य परिश्रुतस्य वा, १० महायज्ञेच्छोः पुरोडाशाः ॥

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत् पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून् प्र
यच्छति पशुमानेव भवति^१ चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनैः पशून् प्र जनयती^२—न्द्रायेन्द्रियावते पुरो-
डाशमेकादशकपालं निर्वपेत् पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तस्वेन भागधेयेनोप धावति स
(१) एवास्मा इन्द्रियं पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवती^३—न्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्व-
पेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै धर्म इन्द्रमेव धर्मवन्तस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं
दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवती^४—न्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्न-
मिन्द्रमेवार्कवन्तस्वेन भागधेयेनो- (२)—प धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवती^५—न्द्राय

धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत् इन्द्रायार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत् आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवाच्चाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राया- (३)-ऽहोमुचै पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात् पाप्मा वा अह इन्द्रमेवाहोमुचै स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽहसो मुञ्चतीन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्रवेपेरन गृणाणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृधस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मामृधो (४)ऽपहन्तीन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्वद्भो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत इन्द्रायार्कश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तनू यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेवाकाश्वमेधवन्तस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा (५) अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति ॥ (स, भागधेयेने, -न्द्राय, मृधो, ऽस्मै, सप्त च) ॥ ७ ॥

१ ग्रामकामस्य पुरोडाशः, २-३ सेनाकामस्य चरुः, ४ युद्धार्थिनः, ५ नष्टधैर्यस्य, ६ अन्यकर्तृकदानकामस्य, ७ उत्तमर्णस्य, ८ राज्यभ्रष्टस्य भ्रश्यमानस्य वा, ९-११ अन्यसाम्यमनिच्छतः पुरोडाशाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद् ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान् करोति ग्राम्यैव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्य सेनासंश्रिते वल्वजानपी (१)-ध्मे सं नह्येद्वैर्यत्रार्थिष्कन्नान्यमैहत् ततो वल्वजा उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनोदधाति जयति तं (२) संग्राममेतामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयं पाप इव स्यादेतानि हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथैष हतमनाः स्वयं पाप इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयं पापो भवतीन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्यु- (३)-रितिन्द्रमेव दातारस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्तीन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रक्षमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रदापयतीन्द्राय सुत्राणो पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४) ऽपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो भवतीन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेन्द्रमेकादशकपालं निर्वपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छकरी याज्यानुवाक्यै अकरोद्वज्रो वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध्र (५) सोऽभवत् सोऽविभेद्भूतः प्र मा धश्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत् स प्रजापतिः शकरी अर्थि रेवतीं निरमिमीत् शान्त्या अप्रदाहार्योऽलं श्रियै सन्तसदृङ् समानैः स्यात् तस्मा एतमेन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप

धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति^१ रेवती पुरोऽनुवाक्या भवति (६) शान्त्या अग्रदाहाय शर्करा याज्या वज्रो वै शर्करा स एनं वज्रो भूत्या इन्द्रे भवत्येवं ॥ (अपि त९, स्युः, -वै, -न्ध, भवति, चतुर्दश च) ॥ ८ ॥

१ अभिचरतः, २ प्रत्यभिचरतः, ३ पराभिचारपीडितस्य च चरुपुरोडाशौ, ४ यज्ञोपनतिकामस्य पुरोडाशः, ५-७ चक्षुष्कामस्य चरुः, ८-९ यज्ञकर्तृभ्रातृव्यवत इन्द्रियसामर्थ्याविनाशकामस्य, १०-११ भ्रातृव्योपाकृतवशातुल्यफलकामिनः पुरोडाशः ॥ विश्वेदेवा ऋचयः ।

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्पत्यश्चर्यदाग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमभि चरति वाहस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि चरति^१ (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति द्वे द्वे पुरोऽनुवाक्यै कुर्यादतिप्रयुक्त्या एतयैव यजेताभिर्च्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरन्ति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्तृणुत आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो नो-(२)-पुनर्मेदग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैनं यज्ञो नमर्त्या-आग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेवै चक्षुष्पा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवा-(३)-ऽस्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति^२ धेनवै वा एतद्रेतो यदाज्यमनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जनयति^३ घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्ध इन्द्रियं वै वीथै वृद्धे भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं (४) वीथै वृद्धे पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाक् तामप्रोदितां भ्रातृव्यस्य वृद्धे तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीथै यजमाने दधत्या-आग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत् प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्पत्यश्चर्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः सवनं प्रातः सवनमेव तेनाऽऽप्नोत्या-(५)-आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्पत्यश्चर्यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत् तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्पत्यश्चर्यद् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रतिचरन्ति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सवनानि^४ मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्वशाथै काले यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूवन्ध्या सो एवैषैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुम् ॥ (ब्रह्मणैवैनमभि चरति, यज्ञो न, तावेवा, -ऽस्येन्द्रिय, -मामोति देवताः, सप्तत्रिंशच्च) ॥ ९ ॥

१-५ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ६ चर्मरोगभीतस्य, ७ प्रजाकामस्य, ८ अभिचरतः, ९-१० दीर्घरोगयुतस्य, ११ परस्य वैरिजननकामस्य च चरवः ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतं सोमार्चं चरुं निर्वपन् १० (तै. सं.)

तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्यैव भवति^१ तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रो (१) वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^२ परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^३ श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्मवर्चसं तत् सर्वं करोत्ये—ति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ धार्य्यै कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत् तद्भेषजं (२) भेषजमेवास्मै करोति^४ यदि विभीयादुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति^५ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते (३) प्रजां सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायापि दधाति ताजगर्तिमाच्छति^६ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमा देवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत यदी- (४)-तासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्रयोर्वा एतं असितं होता निष्खदति स ईश्वर आर्तिमार्तो रनङ्गान् होत्रा देवो वह्निर्वा अनङ्गान् वह्निर्होता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति^७ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वैऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृह्यार्धमुद्रन्यादर्थं नार्धं वह्निषः स्तृणीयादर्थं (५) नार्धमिधमस्याभ्यादध्यादर्थं न स्व एवास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयति^८ ॥ (रुद्रो, भेषजं, विन्दते, यद्यु, -धं, द्वादश च) ॥ १० ॥

१ ग्रामकामस्य, २ प्रजाराजयोर्विरोधकामस्य, ३ उक्तविरोधसमाधानेच्छोः, ४ ग्रामकामस्य पुरोडाशाः, ५ ग्रामकामस्य चरुः, ६ समानैरप्रियस्य चरुपुरोडाशाः ॥ विश्वेदेवा कषयः ।

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सज्जातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्यैव भवत्याहवनीयं ऐन्द्रमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सज्जातानव रुन्धेऽनुच्यमान आ सादयति विशमेवा- (१)-स्मा अनुवर्त्मानं करोत्ये—तामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन् ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन् ब्रूयान्मरुद्रयोऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेयै समदं दधाति वितृणाणास्तिष्ठन्त्ये—तामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैनान् यथायथं कल्पयति कल्पन्त एवै—न्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सज्जातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्यैव भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथैन्द्रस्यो- (३)-परिष्ठादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सज्जातान् परि गृह्णात्युपाधार्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सज्जातानामुपहित्यै पृश्नि्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्रयो ग्रामकामः पृश्नि्यै वै पर्यसो मरुतो जाताः पृश्नि्यै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सज्जाता मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति

त एवास्रै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्यैव भवति प्रियवती याज्यानुवाक्यै (४) भवतः प्रियमेवैनं
समानानां करोति द्विपदा पुरोऽनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशू-
नव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठ-
मानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्
त-(५)-मेतया संज्ञान्याऽयाजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रो देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत
यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात् तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सोमाय
रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणाया-(६)-ऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं
ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति ॥ (एवै, वै, -न्द्रस्य, याज्यानुवाक्यै, तं
वरुणाय, चतुर्दश च) ॥ ११ ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः ॥ ८, १०, १३-१९, २१, २७ त्रिष्टुप्; ७, ९, २०, २८-२९ गायत्री; ४, २० जगती; ११-१२, २६
अनुष्टुप्; २४ उष्णिक् पदपङ्क्तिर्वा; २५ पंक्तिः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

हिरण्यगर्भं*— आपो ह यत्*— प्रजापते*— ॥

स वेद पुत्रः पितरं स मातरं स सूनुर्भवत् स भुवत् पुनर्मघः ।

स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स सुवः स विश्वा भुवो अभवत् स आऽभवत् ॥

उदु त्यं*— चित्रम्*— ॥

स प्रतनवन्नवीयसाऽग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत् ततन्थ भानुना° ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कहस्ते दधानो (१) नर्या पुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा° ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवतां पदम् ॥

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया धिया वामभार्जः स्यामं ॥

बडित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मद्वा जिनोषि (२) महिनि° ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्यक्तुर्भिः । प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि° ॥

ऋदूदरेण सरुया सचेय यो मा न रिव्यैर्द्रयश्च पीतः ।

अयं यः सोमो न्यधात्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरेमेम्यच्छ° ॥

आपान्तमन्युस्तपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमां ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभ्यः ॥

प्र (३) सुवानः सोमं क्रतुयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन् ।
 वृषा यन्ताऽसि शवसस्तुरस्यान्तर्यच्छ गृणते धर्त दृह^{३५} ॥
 सुवाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन् ।
 अर्को वा यत् तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पूत्सु तुर्याम्^६ ॥
 वर्षट् ते विष्णवाऽस आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) ।
 वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वास्तिभिः सदा नः ॥
 प्र तत् ते अद्य शिपिविष्ट नामाऽर्यः गं^२सामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वां गृणामि तवसमतवीयान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके^७ ॥
 किमित् ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।
 मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे वभूथ^{१९} (५) ॥
 अग्रे दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः स्रुमन्तः^{२०} ॥
 दा नो अग्रे शतिनो दाः सहस्रिणो दुरो न वाज^२ श्रुत्या अपा वृधि ।
 प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः^{२१} ॥
 अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्कृषि यः सहस्रां सनोति ।
 अग्निर्दिवि हव्यमा तंतानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रां ॥
 मा (६) नो मधी^{२३} * - रा तू भरे^{२४} * - ॥
 घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत् ते रुक्मो न रोचत स्वधावैः ॥
 उमे सुश्चन्द्र सर्पिषो दवीं श्रीणीष आसनि ।
 उतो न उत् पुंपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इष^२ स्तोतृभ्य आ भरे^{२६} ॥
 वायो शत^२ हरीणां युवस्व पोष्याणाम् । उत् वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसां ॥
 प्र याभिः (७) - र्यासिं दाश्वा^२ समच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे ।
 नि नो रयि^२ सुभोजसं युवेह नि वीरवद्रव्यमाश्वियं च राधः^{२८} ॥
 रेवतीनिः सधमादु इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदमं ॥
 रेवा^२ इद्रेवतः स्तोता स्यात् त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य^{३०} ॥
 (दधानो, जिनोषि, देभुः प्र हव्यं, वभूथ, मा, याभिः, ! - श्रुत्वारि^२ शच्च) ॥ १२ ॥

[प्रजापति--२३९ ।-रुग्नये २५४ । ऽस्यये १८८ । ऽस्यये ४०६ । वैश्वानर--३२९ ।-मादित्य--२३६ ।-मैन्द्र--२५७ ।
 मिन्द्राया--३१४ ।-ऽऽज्ञावैष्णव--३३७ ।-ससा--२६२ ।-वैन्द्र--५३१४ । हिरण्यगर्भो ३९० । द्वादश ॥ ३५२६]

[इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥] विश्वेदेवा ऋषयः ।

१ भूतिकामस्य, २ अपरुद्धस्यापरुद्धयमानस्य च चरवः, ३-१३ अपरुद्धयमानस्य प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगविशेषाः ॥

आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरं निर्वपेद्वृत्तिकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येवा—ऽ-
ऽदित्येभ्यो धारयद्वद्भ्यश्चरं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवग-
मयितार आदित्यानेव धारयद्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाधत्यनपरुध्यो
भवत्य—दितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं वा अदितिरियमेवासमै राज्यमनु मन्यते^३
सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत इह मन इत्याह प्रजा एवासमै समनसः करोत्यु—प प्रेत
मरुतः (२) सुदानव एना विस्पतिनाऽभ्यमु राजानमित्याह मारुती वै विड् ज्येष्ठो विस्पतिर्विशैवैन-
राष्ट्रेण समर्थयति यः परस्ताद् ग्राम्यवादी स्यात् तस्य गृहाद्रीहीनाहरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि
चिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरं निर्वपेदादित्या वै देवतया विद्विशमेवाव गच्छत्यं (३) वंगताऽस्य
विडनवगतं राष्ट्रमित्याहुयै कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव
गच्छति यदि नावगच्छेदिसमहमादित्येभ्यो भागं निर्वपास्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरिति निर्व-
पेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेक्षन्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावगच्छेदाश्वत्थान् मयूखान् सप्त
मध्यमेषायामुपहन्यादिदमहमादित्यान् बध्नास्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं वद्धवीरा
विशमव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्तसं नहोदनपरुध्यमेवाव
गच्छत्या—श्वत्था भवन्ति मरुतां वा एत- (५)-दोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति^{१२} सप्त भवन्ति
सप्तर्गणा वै मरुतां गणश एव विशमव गच्छति^{१३} ॥ (धारयद्वतो, मरुतो, गच्छति, विशमव, -त, दृष्टादश च ॥ १ ॥

१-६ मृत्युभीतस्य, ७-९ ब्रह्मवर्चसकामस्य, १० हिरण्यार्थिनः, ११ हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीतस्य, १२ विनष्टहिर-
ण्यस्य च इष्टिविशेषाः । ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवा वै मृत्योरविभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन् तेभ्य एतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्वपत् तयैवैव-
मृतमदधा—द्यो मृत्योर्विभीयात् तस्मा एतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्वपेत् प्रजापतिमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति^२ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयु-
ष्येवेन्द्रिये (१) प्रति तिष्ठति^३ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीचीं दधाति^४
चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत् तस्याऽऽप्त्या^५ एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान
आयुर्दधात्य—सावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतंसौर्यं चरं निर्वपन्
तेनैवास्मिन् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतंसौर्यं चरं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्यु—भयतो रुचमौ भवत उभयत
एवास्मिन् रुचं दधाति प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवासमै ब्रह्मवर्चसमव रुच्यं आग्नेयमष्टा-
कपालं निर्वपेत् सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरं यः कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोषं नमे-

दिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनाद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्वि-
न्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनद्विन्दत उपैतं हिरण्यं नमति^{१०} वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते यो हिरण्यं
विन्दत एता- (४)-मेव निर्वपेद्विण्यं वित्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यत एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं
नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनाद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैन-
द्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्ती^{११}—न्द्र- (५)-स्त्वष्टुः सोममभी-
षद्वाऽपिवत् स विष्वक् व्याच्छेत् स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यत स यदूर्ध्वमुदवर्मीत् ते श्यामाका अम-
वन्त्स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियं सोमपी-
थमदधा—द्वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यते यः सोमं वर्मिति यः सोमवामी स्यात् तस्मा (६) एतं-
सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेत् सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथं
धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यते^{१२} यत् सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं
वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः (७) साक्षादेव सोमपी-
थमव रुन्धे^{१३} ऽग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुका-
मोऽग्निरेवास्मै पशून् प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति^{१४} दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशू-
नां रूपं रूपेणैव पशूनव रुन्धे^{१५} पञ्चगृहीतं भवति पाङ्गा हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
(८) समृद्धयै^{१६} प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून् प्रजनयत्या^{१७}—त्मा वै
पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र दधाति पङ्कथौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्कः
पुरुषः पाङ्गाः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव रुन्धे^{१८} ॥ (इन्द्रिये, ऽस्मिन्, भूम्या, एता, -मिन्द्रः,
स्यात् तस्मै, सोमो, बहुरूपा हि पशव, एकचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

१-३ यज्ञविभ्रष्टस्य, ४ कामितार्थसिद्धयर्थिनः, ५ ब्रह्मवर्चसार्थिनः, ६ क्लेशादिभ्यतः, ७ ग्रामकामस्य, ८-९ जातिकामतो
वैश्यस्य वश्यार्थं च चरुपुरोडाशाः ॥ विश्वेदेवा कृषयः ।

देवा वै सत्रमासतर्हिपरिमितं यशस्कामास्तेषां सोमं राजानं यश आच्छेत् स गिरिमुदैत् तमग्नि-
रनुदैत् तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परेत् तावब्रवीद्याजयतं मेति तस्मा एतामिष्टिं
निर्वपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं तयैवास्मिन् तेज (१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्तां^१
यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं
तेना^२—ऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाल्लेपयेत् तेजश्चैवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं च समीचीं (२) दधा-
त्य^३—ग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवतां
स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवैनं कामेन समधयत्युपैतं कामो नमत्य—ग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्च-
सकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्यैव (३) भवति
यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्धयै^४ सोमाय वाजिनं श्यामाकं चरुं निर्व-

पेद्यः क्लैव्याद्विभीयाद् रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैष क्लैव्याद्विभाय सोममेव वाजिनं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् रेतो वाजिनं दधाति न क्लीवो भवति^१ ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद् ग्रामकामो (४) ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान् प्र यच्छति ग्राम्यैव भवति^२ गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैतं गणवन्तं करोत्ये^३—तामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन् विशं वि नाशयेयमिति^४ मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद् ब्रह्मन्नेव विशं वि नाशयति^५ ॥ (तेजः, समीची, एव, ग्रामकाम, -स्त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

१ स्वर्गकामस्य, २ अन्यकर्तृकदानकामस्य, ३ सभां जिगमिषोः, ४-५ अतिनिकृष्टस्य राजन्यस्य, ६ तथाविधस्य ब्राह्मणस्य च इष्टयः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत् सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं^१ सुवर्गं लोकं गमयत्ये^२—र्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः खलु वै ददाति सौऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा- (१)-स्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्ये^३—र्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्गमयति यत्र जिगमिषती^४—न्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमैन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं नि- (२)-रव- पत् तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद् बुधवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद् बुधादेवैनमग्रं पर्यणये^५—द्यो राजन्यं आनुजावरः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रं^६ समानानां परिं णयति बुधवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुधादेवैनमग्रं (३) परिं णयत्यानुषुको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्धये^७ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात् तस्मा एतं बर्हिस्पत्यमानुषुकं चरुं निर्वपेद् बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रं^८ समानानां परिं णयति बुधवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुधादेवैनमग्रं परिं णयत्यानुषुको भवत्येषा ह्येतस्य (४) देवताय आनुजावरः समृद्धये^९ ॥ (एव नि, - र्यं, -मेतस्य, चत्वारिं च) ॥ ४ ॥

यक्ष्मगृहीतस्येष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद् दुहितर आसन् ताः सोमाय रात्रेऽददात् तासां^१ रोहिणीमुपैत् ता ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत् ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीद्वतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमासीत् ता अस्मै पुनरददात् तासां^२ रोहिणीमेवोपै- (१)-त् तं यक्ष्म आच्छद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽवि- न्दत् तज्जायेन्यस्य य एतमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपाधावत् ता अब्रुवन् वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय इति तस्मा एत- (२)-मादित्यं चरुं निर्वपन् तेनैवैनं पापात् क्षामादमुञ्चन् यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात् तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेये- नोप धावति त एवैनं पापात् क्षामान्मुञ्चन्त्ये^३—मावास्यायां निर्वपेद्मुमेवैनमाप्यायमानमन्वा प्याययति^४

नवोनवो भवति जायमान इति पुरोऽनुवाक्या भवत्यायुरेवास्मिन् (३) तया दधाति यमादित्या अंशुमाप्याययन्तीति याज्यैवैनमेतया व्याययति ॥ (पुरोपै, -त, -मस्मिन्, त्रयोदश च) ॥ ५ ॥

अन्नादनशक्तिकामस्य त्रिधातुसंज्ञकयागः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिदेवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत् सोऽब्रवीद्यदिमान् लोकानभ्यतिरिच्यतै तन्ममांसदिति तदिमान् लोकानभ्यतिरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रमधिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वै स इमान् लोकांस्त्रेधाऽदुहत् तत् त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय रात्रे पुरोडाशः (१) -मेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वराडिमानेव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवेमान् लोकान् प्रत्तान् काममन्नाद्यं दुह उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययात-यामत्वार्यं त्रयः (२) पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्या उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोकाः समृद्धयै सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यच्छस्वट्कारं व्यत्यासमन्वाहानिर्दा-हाय ॥ (पुरोडाशं, त्रयः, षड्विंशतिश्च च) ॥ ६ ॥

वीर्यकामस्य सर्वपृष्ठारूपेष्टिः, ९ अभिशस्यमानस्य इयमेवेष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् तान् देवानसुरा अजयन् ते देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमुपोऽऽयन् तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तदिन्द्रोऽचायत् तदन्वपाक्रामत् तद्वरुधं नाशकनोत् तदस्मादभ्यर्धोऽचरत् स प्रजापतिमुपाधावत् तमेतया सर्वपृष्ठयाऽयाजयत् तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदर्धा—द्य इन्द्रियकामो (१) वीर्यकामः स्यात् तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधति यदिन्द्राय रथन्तराय निर्वपति यदेवाग्नेस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय बर्हिताय यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैरूपाय यदेव सवितुस्तेजस्त- (२) -देवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय शाक्वराय यदेव मरुतां तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव बृहस्पतेस्तेजस्तदेवाव रुन्ध एतावन्ति वै तेजांसि तान्येवाव रुन्ध उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वार्यं द्वादशकपालः पुरोडाशो (३) भवति वैश्वदेवत्वार्यं समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहायां—श्व ऋषभो वृष्णिर्वस्तः सा दक्षिणा वृष-त्वार्यं—तयैव यजेताभिशास्यमान एताश्चेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः ॥ (इन्द्रियकामः, सवितुस्तेजस्तत्, पुरोडाशो, षष्टात्रिंशच्च) ॥ ७ ॥

चक्षुष्कामस्येष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

रजनो वै कौण्यः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात् तस्मा एतामिष्टिं निरवपद्ग्नये आजस्वते पुरो-डाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तयैवास्मिन् चक्षुरदर्धा—द्यश्चक्षुष्कामः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेद्ग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्नये आजस्वते पुरोडाश-मष्टाकपालमग्नेवै चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति यदिष्टेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन् तत् प्रति दधाति

यत् सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ भवतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते^३ समानी याज्यानुवाक्ये भवतः समानं हि (२) चक्षुः समृद्धयौ उदु त्यं जातवैदसं सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुदंगादनीकमिति पिण्डान् प्र यच्छति चक्षुरेवास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत् ॥ (वि, छ, -ष्टाविंशतिश्च) ॥ ८ ॥

ग्रामकामस्य सांग्रहणीष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविद् ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयास-
मुग्रश्चेत्ता वसुविद् ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासमभिश्चेत्ता वसुविद् दामनमस्यामनस्य देवा ये
संजाताः* -- *कुमाराः समनसस्तानहं कामये हृदा ते मा कामयन्तां हृदा तान् म आमनसः
कृधि स्वाहां ऽऽमनमस्या- (१) -मनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये हृदा ता मां काम-
यन्तां हृदा ता म आमनसः कृधि स्वाहां वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै संजाता
विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै स जातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति सांग्रहणी
भवति मनोग्रहणं वैसं ग्रहणं मन एव संजातानाम् (२) गृह्णाति ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु
भूयासमिति परिधीन् परि दधात्यशिषेमैवैतामा शास्तेऽथो एतदेव सर्वं संजातेष्वधि भवति यस्यैवं
विदुष एते परिधयः परिधीयन्त आम नमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै संजाता
ये महान्तो ये क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव रुन्धे (३) त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते ॥ (असि, संजातानां,
रुन्धे पञ्च च) ॥ ९ ॥

आयुष्कामेष्टिमन्त्राः ॥ ६ प्रस्तारपङ्क्तिः १० त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत् तत् सर्पिरभवद्यदघ्नियत् तद् घृतममवदुश्चिनोः प्राणो-
ऽसि तस्य ते दत्तां ययौः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययौः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां प्राणो-
ऽसि (१) तस्य ते ददातु येषां प्राणोऽसि स्वाहा

घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः ।

तत् त्वा विष्णुः पर्यपश्यत् तत् त्वेडा गव्यैरयत् ॥

पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपांशो वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् सृजतु जीवातवे
जीवनस्यायै बृहद्रथन्तर्योस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२)
सृजतु जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्स्य वर्तन्या ऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा
सवितोत् सृजतु जीवातवे जीवनस्याया

इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि प्रियं रेतो वरुण सोम राजन् ।

(९१४) - *सम...स्वाहा; (९१५) - *आनमस्य... ये

मातेवाऽस्मा अदिते शर्म यच्छु विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत् ॥

अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि^{११} सोम आयुष्मान्
(२) स ओषधीभिर्^{१२} *— यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्^{१३} *— ब्रह्माऽऽयुष्मत् तद्ब्राह्मणैरायुष्मदं *—
देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतैर्न *— पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
करोमि^{१४} ॥ (अस्यु, -दा, -युष्मान्, पञ्चविंशतिश्च) ॥ १० ॥

आयुरारोग्यकामयोऽरिष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सारस्वतीं वाग्नाविष्णुं
आत्मा यस्य ज्योगामयति^१ यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं
निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालं सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं सारस्वतं चरुमांशावैष्णवमेकादशकपालमग्नेरे-
वास्य शरीरं निष्कीणाति सोमाद्रसम् (१) वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन वाचं दधात्यग्निः
सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येवं यन्नवमेत् तन्न-
वनीतमभवदित्याज्यमवैक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे^२ ऽश्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानौ
(२) भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मित्रावरु-
णयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणपानावेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽसीत्याह वीर्यमेवास्मिन्ने-
तेन दधाति घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत् पावमानेन त्वा स्तोमेनेत्या- (३)
-ह प्राणमेवास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथन्तरयोस्त्वा स्तोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा मात्रये-
त्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यृ- त्विजः पर्याहुर्यावन्त एव त्विजस्त एनं भिषज्यन्ति ब्रह्मणो हस्त-
मन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान आयुर्दधति यदेव तस्य त- द्विरण्यात् (४) घृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृत-
ममृतं द्विरण्यममृतादेवाऽऽयुर्निष्पिबति^३ शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतिष्ठित्यथो खलु यावतीः समा एष्यन् मन्येत तावन्मानं स्यात् समृद्धया इममग्न आयुषे वचसे
कृधीत्याहाऽऽयुरेवास्मिन् वचो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसदित्या- (५) -ह जरदष्टिमेवैनं करो-
त्य- अग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा आयुष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायुरेति^{११} ॥ (रसं,
देवानां, स्तोमेनेति, द्विरण्या, -दसदिति द्वाविंशतिश्च) ॥ ११ ॥

अश्वदानवतो वारुणीष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामाच्छेत् स पर्यदीर्यत् स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्
तं निर्वपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यते वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान्
प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरु-
णपाशान्मुञ्चति^४ (१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्वयवः समृद्धया एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रति-
ग्राही भवति यं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपाल-
मनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुते^५ ऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते^६

(१० । १२-१५) *— आयुष्मान्...करोमि ।

ऽपोनपत्रीयं चरुं (२) पुनरेत्य निर्वपेदप्सुर्योनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति स एनं शान्त उप तिष्ठते ॥ (मुञ्चति, चरुः, सप्तदश च) ॥ १२ ॥

पाप्मना गृहीतस्येष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

या वामिन्द्रावरुणा यतुव्या तनूस्तयेममंहसो मुञ्चतं या वामिन्द्रावरुणा सहस्र्यां *
- *रक्षस्यां * - * तेजस्यां तनूस्तयेममंहसो मुञ्चतं यो वामिन्द्रावरुणावशौ सामस्तं वामेते-
नाव यजे यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु * - * चतुष्पात्सु * - * गोष्ठे * - * गृहेष्व * -
- * प्सो * - * पथीषु * - * वनस्पतिषु सामस्तं वामेतेनाव यज इन्द्रो वा एतस्यै- (१) -न्द्रिये-
णाप क्रामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना गृहीतः स्यात् तस्मा
एतामैन्द्रावरुणां पयस्यां निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्यां
भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो यत् पयस्यां भवति पय एवास्मिन् तथा
दधाति पयस्यां (२) पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा व्यूहति
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति दिग्भ्य एवासौ भेषजं करोति समूह्याव चति यथाऽऽविद्धं
निष्कृन्तति तादृगवे तं यो वामिन्द्रावरुणावशौ सामस्तं वामेतेनाव यज इत्याह दुरिष्ठ्या एवैनं पाति
(३) यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु सामस्तं वामेतेनाव यज इत्याहैतावतीर्वा आप ओषधयो वन-
स्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्ता एवासौ वरुणपाशान्मुञ्चति ॥ (एतस्यै, पयस्यां, पाति, षड्विं-
शतिश्च) ॥ १३ ॥

कास्या याज्यापुरोनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; ५, ७ गायत्री; ९ अनुष्टुप्; १४-१५ जगती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

स प्रतनवम् - न्निकाव्ये - न्द्रं वो विश्वतस्परी - न्द्रं नरः * - ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत् त्वावतः सखा ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ॥

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन् राजन्तसोम प्रति हव्या गृभार्य ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः ॥

युवमे- (१) -तानि दिवि रौचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ॥

युव सिन्धू रमिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥

अग्नीषोमाविम सु मे शृणुतं वृषणा हवम् ।

प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥

आऽन्यं दिवो मातरिश्वा जमाराऽमश्नाद्वन्यं परि श्येनो अद्रः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरु यज्ञाय चक्रथुरु लोकम् ॥

(१३।२-३) तनू...मुञ्चतं; (१३।६-११) साम...यजे; (१३।७-१२) * यो वा...रुणा । (१३।१-२) (तै. सं. २।२।१२।७-८); (१३।३-४) (तै. सं. १।६।१२।१-२)

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतः (२) हर्थतं वृषणा जुषेथाम् ।
 सुशर्माणां स्वर्वसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः^{११} ॥
 आ प्यायस्व*— सं ते^{१२} *— ॥
 गणानां त्वा गणपतिः हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
 ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शुण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्^{१३} ।
 स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।
 देवानां यः पितरमाविवांसति (३) श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्^{१४} ॥
 स सुष्टुभा स क्रकता गणेन वलः रुरोज फलिगः रवेण ।
 बृहस्पतिरुसिया हव्यसूदः कनिक्रदुद्रावशतीरुदाजर्तु^{१५} ॥
 मरुतो यद्व वो दिवो^{१६} *— या वः शर्म^{१७} *—
 अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुविष्मान् दाता वसूनां पुरुहूतो अर्हन् ।
 सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रवाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु^{१८} ॥
 ये तैर्यमन् बृहवो देवयानाः पन्थानो (४) राजन् दिव आचरन्ति ।
 तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे^{१९} ॥
 बुध्नादग्रमाङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दः हितान्यैरत् ।
 रुजद्रोधासि कृत्रिमाण्येषाः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार^{२०} ।
 बुधादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्दीनाम् ।
 वृथाऽसृजत् पृथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार^{२१} (५) ॥
 प्र यो जज्ञे विद्वाः अस्य बन्धुं विश्वानि देवो जनिमा विवक्ति ।
 ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ^{२२} ॥
 महान् मही अस्तभायद्वि जातो द्याः सन्न पार्थिवं च रजः ।
 स बुधादाष्ट जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता यस्य सन्नाद^{२३} ॥
 बुध्नाद्यो अग्रमभ्यत्योजसा बृहस्पतिमा विवासन्ति देवाः (६) ।
 भिनद्वलं वि पुरो दर्दरीति कनिक्रदुत् सुवरपो जिगर्थै ॥

(युवं, वीतं, विवासति, पन्थान, -श्चकार, देवा, नक् च) ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो २६८ । देवा ४४१ । देवा २४३ । अर्यम्णे २०४ । प्रजापतेः १६३ । प्रजापति-१२६ । -देवासुरा १८८ ।
 रजनो १२८ । द्रुवो १५५ । य-१७५ । दग्निं २७२ । प्रजापति- ११७ । -र्या १७६ । सु ३०९ । चतुर्दश ॥ २५६५ ॥

[इति द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

आतृव्यैः स्पर्धमानस्येष्टिः ॥

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदल्पं लोहि-
तमकुर्वन् तद्रक्षांसि रात्रीभिरसुभन् तान्सुबधान् मृतानभि व्यौच्छत् ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं श्रियते
रक्षांसि वा इमं घनन्तीति ते रक्षांस्युपांमन्त्रयन्त तान्यब्रुवन् वरं वृणामहे य- (१)-दसुरान् जयाम
तन्नः सहासदिति ततो वै देवा असुरानजयन् तेऽसुरान् जित्वा रक्षांस्युपांनुदन्त तानि रक्षांस्यनुदन्तम-
कर्तेति समन्तं देवान् पर्यविशन् ते देवा अग्रावनाथन्त तेऽग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्नग्नये
विवाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निर्वपन् यान्येव पुरस्ताद्रक्षांस्या- (२)-सन् तानि तेन प्राणु-
दन्त यदग्नये विवाधवते यान्येवाभितो रक्षांस्यासन् तानि तेन व्यवाधन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव
पश्चाद्रक्षांस्यासन् तानि तेनापांनुदन्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो आतृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्-
धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये विवाधवते (३) ऽग्नये प्रतीकवते
यदग्नये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान् आतृव्यस्तं तेन प्र णुदते यदग्नये विवाधवते य एवैनैन सदृङ्
तं तेन वि बाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मात् पापीयान् तं तेनापं नुदते प्र श्रेयांसं आतृव्यं
नुदतेऽति सदृशं कामति नैनं पापीयानाप्नोति य एवं (४) विद्वानेतयेष्ट्या यजेते ॥ (य, - दक्षांसि,
विवाधवत, एवं, चत्वारि च । ॥ १ ॥

आतृव्यवतः स्पर्धमानस्य विजितीष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा अब्रुवन् यो नो वीर्यावत्तमस्तमनुं समारंभामहा इति इन्द्रमब्रुवन्
त्वं वै नो वीर्यावत्तमोऽसि त्वामनुं समारंभामहा इति सोऽब्रवीत् तिस्रो म इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः
प्रीणीताथासुरानभि भविष्यथेति वा वै ब्रुहीत्यब्रुवन्नियमं होमागियं विमृधेयमिन्द्रियावती- (१)-त्यब्रवीत्
त इन्द्रायां होमुचै पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्नन्द्राय वैमृधायैन्द्रियेन्द्रियावते यदिन्द्रायां हो-
मुचै निर्वपन्नहंस एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापांनत यदिन्द्रायैन्द्रियावत इन्द्र-
यमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत् त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन् त्रयस्त्रिंशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननुं
समारंभयत भूत्यै (२) तां वाच देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त यो आतृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्ध-
मान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायां होमुचै पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायैन्द्रियेन्द्रियावतेऽ-
हंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान् आतृव्यो यदिन्द्रायां होमुचै निर्वपत्यहंस एव तेन मुच्यते मृधा
वा एषोऽभिषण्णो यस्मात् समानेष्वन्यः श्रेयानुता- (३)- आतृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापं
हते यदिन्द्रायैन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन् धत्ते त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रयस्त्रिं-
शद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननुं समारंभयते भूत्यै सा वा एषा विजितिर्नामेष्ट्रियं एवं विद्वाने-
तयेष्ट्या यजेत उत्तमामेव विजितिं आतृव्येण वि जयते ॥ (इन्द्रियावती, भूत्या, उतै, - कान्नपञ्चाशच्च) ॥ २ ॥

आतृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायापक्रम्यातिष्ठत् तैऽमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मन्निति देवा दाभी-
त्यसुराः सा नान्यतरांश्चनोपावर्तत ते देवा एतच्चजुरपश्य—

ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१) आजोऽसि देवानां धाम

नामांसि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभू—

रिति वाच देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृञ्जत यद्वायव्यपक्रम्यातिष्ठत् तस्मा-
देतां गायत्रीतीष्टिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणामोजो
बलमिन्द्रियं वीर्यं (२) प्रजां पशून्वृञ्जत तस्मादेतां संवर्ग इतीष्टिमाहु—यो आतृव्यवान्त्स्यात् स
स्पर्धमान एतयेष्टया यजेताग्र्ये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् तं शृतमासन्नमेतेन यजुषा ऽभि
मृशेदोज एव बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून् आतृव्यस्य वृद्धे भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति ॥
(असि, वीर्यं, पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

प्रजाकामस्य पशुकामस्य च गार्मुतश्चरुः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता यत्रावसन् ततो गर्मुदुदतिष्ठत् ता
बृहस्पतिश्चान्ववैतां सोऽब्रवीद् बृहस्पतिरनयां त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावत्स्यन्तीति तं प्रातिष्ठत्
ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः प्रजाकामः स्यात् तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्
प्रजापति—(१)—मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति प्रजापतिः पशून्सृजत्
तैऽस्मात् सृष्टाः पराञ्च आयन् ते यत्रावसन् ततो गर्मुदुदतिष्ठत् तान् पूषा चान्ववैतां सोऽब्रवीत् पूषा-
ऽनयां मा प्र तिष्ठार्थं त्वा पशव उपावत्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽब्रवीन्मम वा (२) अकृष्टपच्य-
मित्युभौ वां प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत् तौ प्रातिष्ठत् ततो वै प्रजापतिं पशव उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्
तस्मा एतं सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत् सोमापूषणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै
पशून् प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पूषा (३)
पशून् प्र जनयति ॥ (वपेत् प्रजापतिं, वै, पूषा, त्रीणि च) ॥ ४ ॥

चित्रायागोपहोममन्त्राः ॥ गायत्री, ५ उपरिष्टाद्बृहती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्ने गोभिर्न आ गृहीन्दो पृष्ट्या जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः ॥

सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा एत्वा वसु ॥

धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् ॥

त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणायुतेन च ॥

येन देवा अमृतं (१) दीर्घं श्रवो दिव्यैरयन्त ।

रायस्पोष त्वमस्मभ्यं गवां कुलिम जीवस आ युवस्व ॥

अग्निर्गृहपतिः सोमो विश्ववर्निः सविता सुमेधाः स्वाहा ॥

अग्ने गृहपते यस्ते घृत्यो भागस्तेन सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रैष्ठ्यात् पथो मा योषं मूर्धा
भूयासु स्वाहा ॥ (अमृतं, -मृष्टात्रिशच्च) ॥ ५ ॥

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा अस्यां विश्वं भूतमग्निं प्रजायते तेनेयं चित्रा य एवं विद्वा-
श्चित्रया पशुकामो यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति
रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवास्मै (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवालयै चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै वाक् पुष्टिमेव
वाचमुपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवींषि भवन्ति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ता-
ऽऽरण्याः सप्त छन्दास्सुभयस्यावरुध्यो अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवा-- (२)--
स्मिन् पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजया पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ (अस्मै, त एव, द्वादश च) ॥ ६ ॥

कारीरीष्टिप्राच्याङ्गमन्त्राः ॥ २ त्रिष्टुप्, ११ पङ्क्तिः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धि

रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वर्षणं सुवृक्तिम् ॥

येन शर्धं उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना परि धत्तं स्वस्ति ।

पुरोवातो वर्षन् जिन्वरावृत् स्वाहा वातावर्षन्नुग्ररावृत् स्वाहा स्तनयन् वर्षन् भीमरावृत्
स्वाहा ऽनशन्यवस्फूर्जनं दिद्युद्वर्षन् त्वेषरावृत् स्वाहा ऽतिरात्रं वर्षन् पूर्तिरावृत् (१) स्वाहा
बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत् स्वाहा ऽस्तपति वर्षन् विराडावृत् स्वाहा ऽवस्फूर्जनं दिद्युद्वर्षन्
भूतरावृत् स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्ध्युरजिराः ।

ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः । मित्रंभृतः क्षत्रंभृतः सुराष्ट्रा इह माऽवर्त ॥

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोपं नह्यामि ॥ (पूर्तिरावृत्, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ७ ॥

कार्युत्तरभागमन्त्राः ॥ १-२ विषमपदावृहती, ३ विषमपदापङ्क्तिः, ४ गायत्री, ५ सतःपङ्क्तिः, ६ जगती, ७ द्विपदा
विराट् गायत्री, ८ द्विपदा गायत्री, ९ अनुष्टुप्, १० विरागमहापङ्क्तिः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य ॥ देवाः शर्मण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् ॥

देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् ।

उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । । पृथिवीं यद् व्युन्दन्ति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति (१) वृष्टयः ।

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सर्त ॥

सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृणं ॥

अञ्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ॥

उन्नम्भय पृथिवीं भिन्द्वादिदं दिव्यं नभः ।

उद्रो दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दतिम् ॥

ये देवा (२) दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः ।

त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा विंशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विंशन्तु ॥

(यन्ति, देवा, विंशन्तश्च) ॥ ८ ॥

कारिरीपूर्वभागविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतृषं परि धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपं सरूप एव भुत्वा पर्जन्यं वर्षयति^१ रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्भातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति वर्षस्यावरुद्धयै^२ वातनामानि जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या ईशे वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयत्य^३—ष्टौ (१) जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिं सं प्र च्यावयति^४ कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकं^५—रन्तर्वेदि यं यौत्यवरुद्धयै^६ यतीनामद्यमानानां शीर्षाणि पराऽपतन् ते खर्जूरा अभवन् तेषां रसं ऊर्ध्वोऽपतत् तानि करीराण्यभवन्सौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति^७ यत् करीराणि भवन्ति (२) सौम्यैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिर्भव रुद्धे^८ मधुषा सं यौत्यपां वा एष ओषधीनां रसो यन्मध्वद्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति^९ मान्दां वाशा इति सं यौति नामधेयैरेवैना अचलैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा (३) च्यावयति^{१०} वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भुत्वा वर्षति रूपेणैवैनं समर्धयति वर्षस्यावरुद्धयै^{११} ॥ (अष्टौ, भवन्ति, नामधेयैरे,--काञ्चित्रिंशच्च) ॥ ९ ॥

कारिर्युत्तरभागविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति^१ यदि वर्षेत् तावत्येव होतव्यं यदि न वर्षेच्छो भुते हविर्निर्वपे^२—दहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा (१) अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतो^३ ऽग्नये धामच्छदै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै भुत्वा वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता (२) एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युतावर्षिष्यन् वर्षत्येवं सृजा वृष्टिं दिव

आऽद्भिः समुद्रं पृणेत्याहिमाश्चैवामृश्चापः समर्धयत्यथो आभिरेवामूरच्छैत्यै—ञ्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैत—दुन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाह्नां जुहोत्येषा वा (३) ओषधीनां वृष्टिव-
निस्तयैव वृष्टिमा च्यावयति० ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम एवास्मै लोकाः प्रीता
अभीष्टा भवन्ति ॥ (अस्मै, भ्रावति ता, वा, एकविंशतिश्च) ॥ १० ॥

सर्वकामार्थिनः, अभिचरतः, अभिचर्यमाणस्य, सहस्रेण यक्ष्यमाणस्य, बहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थिनश्च त्रैधातवीष्टिः ॥
विश्वेदेवा ऋषयः ।

सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत् ककुदुष्णिहा जगत्यै यदु-
ष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि छन्दांस्येव रुन्धे१ गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि चत्वार्यध्य-
क्षराणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशो पुरोडाशोऽध्येवमेव यद्यद्व्यध्यक्षराणि२ यज्जगत्या (१)
परिदध्यादन्तं यज्ञं गमयेत् त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रतिष्ठापयति
नान्तं गमयत्यै—त्रे त्री ते वाजिना त्री पधस्थेति त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वार्यं सर्वो वा एष यज्ञो
यत् त्रैधातवीर्यं कामायकामाय प्रयुज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः प्रयुज्यते३ त्रैधातवीर्येन यजेताभि-
चरन्सर्वो वा (२) एष यज्ञो यत् त्रैधातवीर्यं सर्वेणैवैनं यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनं—मेतयैव
यजेताभिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातवीर्यं सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत एत-
यैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजातमेवैनददात्यै—तयैव यजेत सहस्रेणैजानोऽन्तं वा एष पशूनां
गच्छति (३) यः सहस्रेण यजते प्रजापतिः खलु वै पशून्सृजत तांस्त्रैधातवीर्येनैवासृजत य एवं विद्वा-
स्त्रैधातवीर्येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजापतिः पशून्सृजत तस्मादेवैनान्तसृजत उपैनमुत्तरं
सहस्रं नमति४ देवताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीर्येन यजेत सर्वो
वा एष यज्ञो (४) यत् त्रैधातवीर्यं सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य आ वृश्च्यते५ द्वादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिष्टुभमृद्धत्वार्यं त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
नामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरिक्षस्य रूपं
समृद्धयै६ सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यलम्बट्कारं७ हिरण्यं ददाति तेज एवा (५) ऽव रुन्धे ता-
प्यं ददाति पशून्नेवाव रुन्धे धेनुं ददात्याशिष एवाव रुन्धे साम्नो वा एष वर्णो यद्विरण्यं यजुषां ताप्य-
मुक्थामदानां धेनुरेतानेव सर्वान् वर्णानव रुन्धे८ ॥ (जगत्या, मिचरन्सर्वो वै, गच्छति, यज्ञ, -स्तेज एव,
त्रिंशच्च) ॥ ११ ॥

त्रैधातवीयेष्टेदेवतार्थमाख्यायिका ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत पुत्रं मैऽवधीरिति स
यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यदत्यशिष्यत् तत् त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत् स्वाहे-
न्द्रशत्रुर्वधस्वेति स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि वा तावत् प्रवण- (१) -मासी-
द्यदि वा तावदध्यग्रेसीत् स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत् स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वडुवर्धत् स इमां-

लोकानवृणोद्यत् इमां लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं^३ तस्मादिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत्
 तपो वै स वज्र आसीत् तमुद्यन्तुं नाराकनोदथ वै तर्हि विष्णुः-(२)-रन्या देवताऽऽसीत् सोऽब्रवी-
 द्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमिदमिति^४ स विष्णुस्त्रैधाऽऽत्मानं विन्यधत्त पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे
 तृतीयं दिवि तृतीयमभिपर्यावर्तादयविभेद्यत् पृथिव्यां तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनुस्थितः
 सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं (३) मयि वीर्यं^५ तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्य-
 गृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति^६ यदन्तरिक्षे
 तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं (४) मयि वीर्यं^७
 तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णाद् द्विर्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्वि-
 ष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति^८ यद्वि तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनु-
 स्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाह--(५)-मिदमस्मि तत् ते प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत् सन्धां
 तु सं दधावहै त्वामेव प्र विशानीति यन्मां प्रविशेः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवीत् त्वामेवेन्धीय तव भोगाय
 त्वां प्र विशेषमित्यब्रवीत् तं वृत्रः प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो य (६) एवं वेद
 हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यं^९ तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णात् त्रिर्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्वि-
 ष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति^{१०} यत् त्रिः प्रायच्छत् त्रिः प्रत्यगृह्णात् तत् त्रिधातोऽस्मि-
 धातुत्वं^{११} यद्विष्णुरन्वतिष्ठत् विष्णवेऽति प्रायच्छत् तस्मादैन्द्रावैष्णवः हविर्भवति^{१२} (७) यद्वा इदं किं
 च तदस्मैतत् प्रायच्छद्वचः सामानि यजूंषि^{१३} सहस्रं वा अस्मै तत् प्रायच्छत् तस्मात् सहस्रदक्षिणम् ॥
 (प्रवृणं, विष्णु, -र्वा इदं, -मिदं, -सहं, यो, भवत्ये, -कविः शतिश्च) १२ ॥

राजन्यस्य शक्तिस्तम्भनिवारकश्चरुः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवा वै राजन्याजायमानादविभयुस्तमन्तरेव सन्तं दास्त्राऽपौम्भन्त्स वा एषोऽपौब्धो जायते यद्रा-
 जन्यो यद्वा एषोऽनपौब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्चरे^१—द्यं कामयेत राजन्यमनपौब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्च-
 रेदिति तस्मा एतमैन्द्रावाहस्पत्यं चरुं निर्वपेदेन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेनं (१) दास्त्रोऽ-
 पोम्भनान्मुञ्चति^२ हिरण्मयं दाम दक्षिणा साक्षादेवेनं दास्त्रोऽपोम्भनान्मुञ्चति^३ ॥ (एनं, द्वादश च) ॥ १३ ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-५, १५, १७ त्रिष्टुप्; ६-८ बृहती; ९ उष्णिक्; १०, १४, १६ गायत्री । विश्वेदेवा ऋषयः ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रे ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः^१ ॥

यमादित्या अश्नुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।

तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः^२ ॥

प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि राजोतोदीच्यां वृत्रहन् वृत्रहाऽसि ।

यत्र यन्ति सोत्यास्त--(१)-ज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः^३

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयाति ।

विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नमस्यो यथाऽसत् ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाथि ॥

अभि त्वा शूर नोनूमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशान-(२)-मस्य जगतः सुवर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥

यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वां वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषावं हर्यश्वाद्रिः (३) । सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षमन्तो याभिर्मदेम ॥

उदग्ने शुचयस्तर्व*— वि ज्योतिषो*—दु त्यं जातवेदसं*—

सप्त त्वां हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षणं ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकिं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष-(४)--श्च ॥

विश्वे देवा क्रतावृधं क्रतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥

(त, -दीशान, -मद्रि, -स्तस्थुष, -स्त्रिशच) ॥ १४ ॥

[देवा २०४ । देवासुरा १९९ । देवासुराः १४५ । प्रजापति-१५३ ।-रमे ८८ । चिन्मया ११२ । मारुतं ९२ । देवा १२० । मारुतं १७९ । देवाः १७१ । सर्वाणि २८० । त्वष्टा ३७१ । देवा ६२ । नवोनव-२३० । -श्रुतुर्दश ॥ २४०६ ॥]

[इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

विश्वरूपवधाख्यायिका, रजस्वलाव्रतानि च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यांसन्सोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदीदृङ् वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य

(१४:११) तै. सं. १।३।१।२८ (१४:१२) तै. सं. १।२।१।४।१७ (१४:१३) तै. सं. १।४।४।१।१

वज्रमादाय शीर्षाण्याच्छिनद्यत् सोमपानं- (१)-मासीत् स कपिञ्जलोऽभवद्यत् सुरापानं स कलविद्धो यदन्नादनं स तित्तिरि-^१—स्तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् तां संवत्सरमविभुस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्म-
हन्ति^२ स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽब्रवीद्भरं वृणै खातात् पराभविष्यन्ती
मन्ये ततो मा परा भवमिति पुरा तै (२) संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत् तस्मात् पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै
खातमपि रोहति वारैवृतं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात् तत् स्वकृतमिरिणमभवत् तस्मादाहिताग्निः
श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नावं स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः^३ स वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं
प्रति गृह्णीतेति तैऽब्रुवन् वरं वृणामहे वृक्णात् (३) पराभविष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भुमेत्याव-
श्चनाहो भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत् तस्मादावश्चनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति वारैवृतं ह्येषां तृतीयं
ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्तस न्निर्यासोऽभवत् तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव
लोहितो यो वाऽऽब्रश्चनान्निर्येति तस्य नाऽऽश्यं (४) काममन्यस्य स स्त्रीषंसादमुपासीददस्यै
ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणामहे ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे काममा विजनितोः
सं भवामेति तस्मादृत्विष्यात् स्त्रियः प्रजां विन्दते काममा विजनितोः सं भवन्ति वारैवृतं ह्यासां
तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्तसा मलवद्वासा अभवत् तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत् (५) न सहा-
ऽऽसीत् नास्या अन्नमचाद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्ण प्रतिमुच्याऽऽस्तेऽथो खलवाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्न-
मभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्णं काममन्यदिति^४ यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो
यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै हीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको या (६)
ऽभ्यङ्गे तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्गे तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्या-
वदन् या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीवो या रज्जुं सृजति तस्या उद्वन्धूको
या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्त्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबे-
दखर्वेण वा (७) पात्रेण प्रजायै गोपीथाय^५ ॥ (सोमपानं, ते, वृक्णा, -दाश्च, वदेत्, या, वा, व्रीणि च) ॥ १ ॥

पूर्णिमायामग्नीषोमीयपुरोडाशः ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं मैऽवधीरिति
स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिवत् तस्य यदत्यशिष्यत् तत् त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत् स्वा-
हेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादस्ये- (१)-न्द्रः
शत्रुरभवत् स सम्भवन्नग्नीषोमाविमि समभवत् स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्बुवर्थत् स इमाल्लोकानवृणो-
द्यदिमाल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत् स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मैऽजनीति तस्मै
वज्रं सिकत्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत् तावब्रूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः स्व इति
मम वै युवं स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं
पूर्णमासे प्रायच्छत् तावब्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्

तच्छीतरुरयोर्जन्म य एव॑ शीतरुरयोर्जन्म वेद (३) नैनं॑ शीतरुरौ ह॑तस्ताभ्यामेनमभ्यनयत् तस्मा-
ज्जुभ्यमानादग्नीषोमौ निर॑क्रामतां प्राणापानौ वा एनं॑ तद॑जहितां प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्त-
स्माज्जुभ्यमानो ब्रूयान्मयि॑ दक्षकृत् इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन् धत्ते सर्वमायुरेति॑ स देवता वृत्राग्नि-
हृय॑ वार्त्रेध्नं॑ ह॒विः पूर्णमा॑से निर॑वपद् धनन्ति वा एनं॑ पूर्णमा॑स आ (४) ऽमावा॑स्यायां प्याययन्ति तस्मा-
द्वार्त्रेध्नी॑ पूर्णमा॑सेऽनूच्येते वृध॑न्वती अमावा॑स्यायां तत् स॒स्थाय्य॑ वार्त्रेध्नं॑ ह॒विर्वज्र॑मादाय पुनर॑भ्यायत
ते अ॒ब्रूतां द्यावा॑पृथिवी मा प्र हा॑रावयोर्वै श्रित इति ते अ॒ब्रूतां वरं॑ वृणावहै नक्षत्रविहिताऽहम॑सानीत्य॒सावब्र-
वीच्चित्र॑विहिताऽहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्र॑विहितेयं य एवं द्यावा॑पृथिव्यो- (५) -वरं॑ वेदैर्न
वरो गच्छति स आ॒भ्यामेव॑ प्रसूत इन्द्रो॑ वृत्रम॑हन् ते देवा वृत्रं॑ ह॒त्वाऽग्नीषोमा॑वब्रुवन् ह॒व्यं नो॑ वहत-
मिति ताव॑ब्रूतामप॑तेजसौ वै त्यौ वृत्रे वै त्ययो॑स्तेज इति तेऽब्रुवन् क इदम॑च्छेतीति गौरित्य॑ब्रुवन् गौर्वाव
सर्वस्य॑ मित्रमिति साऽब्र॑वीत् (६) वरं॑ वृणै मय्येव स॒तोभ्ये॑न भुज॑जाध्वा इति तद्वीराऽह॑रत् तस्माद्ग॒र्वि
स॒तोभ्ये॑न भुज॑त एतद्वा अ॒ग्नेस्तेजो॑ यद् घृतमे॑तत् सोम॑स्य यत् पयो॑ य एवम॑ग्नीषोमयो॑स्तेजो वेद॑ तेज॒स्यैव
भवति॑ ब्रह्मवा॑दिनो वदन्ति किं दे॒वत्यं॑ पौर्ण॑मासमिति प्राजाप॑त्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं॑ ज्येष्ठं पुत्रं निर॑वा-
साययदिति तस्मा॑- (७) -ज्येष्ठं पुत्रं धने॑न निर॑वसाययन्ति ॥ (अ॒भ्य, मा, वे॒दा, -ऽऽ, द्यावा॑पृथि॒व्यो, -र॑व॒वात्,
तस्मा॑, -च॒त्वारि॑ च) ॥ २ ॥

पौर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो वैमृधपुरोडाशः, अमावास्यायां साज्ञाद्यपदधियागश्च ॥ प्रजापतिकृषिः ।

इन्द्रं॑ वृत्रं॑ ज॒ध्निवा॑सं मृधोऽमि॑ प्रवि॑पन्त स एतं॑ वैमृधं॑ पूर्णमा॑सेऽनुनिर्वा॑प्यमपश्यत् तं निर॑वपत्
तेन॑ वै स मृधोऽपा॑हत् यद्वैमृधः॑ पूर्णमा॑सेऽनुनिर्वा॑प्यो भवति॑ मृध एव तेन॑ यज॑मानोऽप॑ हत् इन्द्रो॑
वृत्रं॑ ह॒त्वा दे॒वता॑भिश्चेन्द्रि॒येण॑ च व्या॑र्धयत् स एत॑मा॒ग्नेयम॑ष्टाक॑पालममावा॑स्यायामपश्यदैन्द्रं॑ दधि (१)
तं निर॑वपत् तेन॑ वै स दे॒वता॑श्चेन्द्रि॒यं चावा॑रुधै यदा॑ग्नेयोऽष्टाक॑पालोऽमावा॑स्यायां भवत्येन्द्रं॑ दधि
दे॒वता॑श्चैव तेनेन्द्रि॒यं च यज॑मानोऽव॑ रुधै इन्द्र॑स्य वृत्रं॑ ज॒धनुष॑ इन्द्रि॒यं वीर्यं॑ पृथि॒वीमनु॑ व्या॑च्छत् तदो-
ष॒धयो वी॒रुधो॑ऽभवन्त्स प्रजा॑पतिमुपा॒धावद्वृत्रं॑ मे ज॒धनुष॑ इन्द्रि॒यं वीर्यं॑ (२) पृथि॒वीमनु॑ व्या॑रत् तदोष-
॒धयो वी॒रुधो॑ऽभूवन्निति स प्रजा॑पतिः प॒शून्ब्रवी॑देतद॑स्मै सं न॑यतेति तत् प॒शव॑ ओष॑धीभ्योऽध्या॑त्मन्त्सम-
नयन् तत् प्रत्य॑दुहन् यत् सम॑नयन् तत् सा॒नाय्यस्य॑ सा॒नाय्यत्वं यत् प्रत्य॑दुहन् तत् प्रति॑धुषः प्रतिधु-
क्त्वं॑ सम॑नैषुः प्रत्य॑धुक्षन् न तु मयि॑ श्रयत् इत्य॑ब्रवीदेतद॑स्मै (३) शूतं॑ कुरु॑तेत्य॒ब्रवीत् तद॑स्मै शूत-
म॑कुर्वन्निन्द्रि॒यं चावा॑स्मिन् वीर्यं॑ तद॑श्रयन् तच्छूत॑स्य श्रु॒तत्वं॑ सम॑नैषुः प्रत्य॑धुक्षच्छूतम॑क्रन् न तु मा॑
धि॒नोतीत्य॑ब्रवीदेतद॑स्मै दधि॑ कुरु॑तेत्य॒ब्रवीत् तद॑स्मै दध्य॑कुर्वन् तदे॑नमधि॒नोत् तद्द॑ध्नो द॒धित्वं॑ ब्रह्मवा॑दि-
नो वदन्ति द॒ध्नः पूर्वे॑स्याव॒दथं॑ (४) दधि॑ हि पूर्वं॑ क्रियत् इत्य॑-नाहत्य॑ तच्छूत॑स्यैव पूर्वे॑स्याव॒ द्योदि-
न्द्रि॒यमेवा॑स्मिन् वीर्यं॑ श्रित्वा द॒ध्नोपरि॑ष्टाद्वि॒नोति॑ यथापु॒र्वमु॑पैति॑ यत् पु॒तीकै॒र्वा पर्ण॑वल्कै॒र्वाऽऽत॑ञ्ज्यात्
सौम्यं॑ तद्यत् कलै॑ राक्षसं तद्यत् तण्डु॒लैर्वैश्व॑देवं तद्यदा॑तश्च॒नेन॑ मानुषं तद्यद्द॒ध्ना तत् सेन्द्रं॑ द॒ध्नाऽऽत॑नक्ति
(५) सेन्द्र॑त्वायां - अिहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यन्नस्य संत॑त्या इन्द्रो॑ वृत्रं॑ ह॒त्वा परा॑ प॒शव॑तमगच्छद-

पाराध्रमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रेषमैच्छन्तसोऽब्रवीत् प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथमं भाग-
धेयमिति तं पितरोऽनुविन्दन् तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते^{१२} सोऽमावास्यां प्रत्याऽगच्छत् तं
देवा अभि समगच्छन्तामा वै नो (६) ऽद्य वसु वसुतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमा-
वास्यत्वं^{१३} ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं देवत्यं सांनार्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि तदेवा भाग-
धेयमभि समगच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव ते तद्विषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति^{१४} ॥ दधि,
वीथि, नमस्मा, अवदेयं, तनक्ति, नो, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

आतृव्यवतः पशुकामस्य च यागौ, सांनार्यदेवता च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो
भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रं ऐन्द्रं धर्ममावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ
यजते सेन्द्रावेवैनौ यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकु-
र्वत ते देवा एता- (१)-मिष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादशकपालं सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं तां पौर्ण-
मासं स स्थाप्यानु निर्वपन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो आतृव्यवान्त्स्यात् स पौर्णमासं स स्था-
प्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत् पौर्णमासेनैव वज्रं आतृव्याय ग्रहत्याऽऽग्नावैष्णवेन देवताश्च यज्ञं च आतृव्यस्य
वृद्धे मिथुनान् पशून्सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२) सर्वं वृद्धे^३ पौर्णमासीमेव यजेत आतृ-
व्यवान्नामावास्यां हत्वा आतृव्यं नाऽऽप्यायति साकम्प्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पे-
नाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्यन्यस्मै महता पूर्ण-
होतव्यं तप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिरर्पयति दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानश औदु-
म्बरं (३) भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै
गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामिणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामितियजते प्र स्वायै देवतायै
च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरं हि व्रतं नाति स्वे- (४)-वैनं
देवतेज्यमाना भूत्या इन्ध्रे वसीयान् भवति संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्निवा संमश्र्वतपतिव्रतमा लम्भयति^{१०} ततोऽधि कामं यजेत ॥ (एतां, व,-
वौदुम्बरं, स्वा, त्रिंशच्च) ॥ ४ ॥

अभ्युदयेष्टिः, ५ स्वर्गकामस्य दाक्षायणयज्ञः, १० व्यावृत्कामस्य सैवेष्टिः ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत् परिमोष एव सोऽनृतं
करोत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्यैव सं नयेत् पयो वै सोमः पयः सांनार्यं पयसैव पय आत्मन् धत्ते
वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्पयति वर्धयत्यस्य आतृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा (१) अभ्युदेति त्रेधा
तण्डुलान् वि भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे
द्वयंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमग्निरेवासमै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रति तिष्ठति^१ न द्वे (२) यजेत यत् पूर्वया सम्प्रति यजेतो-

त्तरया छम्बत्कुर्याद्यदुत्तरया सम्प्रति यजेत् पूर्वया छम्बत्कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हीतमुख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायते^३ ऽनादृत्य तद् द्वे एव यजते यज्ञमुखमेव पूर्वया ऽऽलभते यजत उत्तरया देवता एव पूर्वया ऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव (३) पूर्वयाऽभिजयति मनुष्यलोक-मुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनुपैत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवासमै लोकेऽ-धुक् भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसृतं—स्तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावास्यायामनूबन्ध्या यत् (४) पूर्वैद्युर्यजते वेदिमेव तत् करोति यद् वत्सानपाकरोति सदोहविधाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं सधमादं देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽ-मावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वशाऽनूबन्ध्या सो एवैषैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञ- (५)-मभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापी-यान् भवति यदि नावविध्यति सदङ् व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन यजेत क्षुरपविध्यैष यज्ञस्ताजक् पुण्यो वा भवति प्र वा मीयते^{१०} तस्यैतद्वृतं नानृतं वदेन्न मासमश्नीयान्न स्त्रियमुपैयान्नास्य पल्पूलनेन—वासः पल्पूलपेयुः (६)—रेताद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति^१ ॥ (चन्द्रमा, द्वे, एव, य, -द्यज्ञं, पल्पूलपेयुः, षट् च) ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यम् ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

एष वै देवस्थो यदर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवाना-मव स्यत्ये—तानि वा अङ्गापरूपेण संवत्सरस्य यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते ऽङ्गापरूपेणैव संवत्सरस्य प्रति दधात्ये—ते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्श-पूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनु पश्यत्ये^३ - (१)- वा वै देवानां विक्रान्तिर्यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमते एष वै देवयानः पन्था यदर्श-पूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः पन्थास्तं समारोहत्ये—तौ वै देवानां हरी यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानां हरी ताभ्यां- (२)-मेवैभ्यो हव्यं वहत्ये—तद्वै देवानामास्यं यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्ये—ष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहह-विधानिना सुतो य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति सर्वमेवास्य बहिष्यं दत्तं भवति देवा वा अह- (३)-र्यज्ञियं नाविन्दन् ते दर्शपूर्णमासावपुनन् तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते पूतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपैयान्नास्य पल्पूलनेन—वासः पल्पूलपेयुः (४)-ते एनमभि समनह्येतां तं यक्ष्म आच्छेद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्यामविन्दत् तज्जायेत्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्माविन्द-

न्ति स एते एव नमस्यन्नुपाधावत् ते अब्रूतां वरं वृणावहा आचं देवानां भागधे असावा- (५)-वदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मात् सदृशीना ५ रात्रीणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागध्वा अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद^१ भूतानि क्षुधमघ्नन्तस्त्रयो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं (६) गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यम् ॥ (पश्यति, ताभ्या, -मह-रै, -दसाव, फलं, सुस च) ॥ ६ ॥

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम् ॥ प्रजापतिकृपिः ।

देवा वै नचि न यजुष्यथ्रयन्त ते सामन्नेवाथ्रयन्त हिं करोति सामैवाकहिं करोति यत्रैव देवा अथ्र-
यन्त तत एवैनान् प्र युङ्क्ते हिं करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते^१ त्रिः
प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्षं (१) नह्यत्यप्रस्त्रसाय संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो
रक्षसामपहत्यै^२ राथन्तरीं प्रथमामन्वाह राथन्तरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जयति^३ त्रिविं गृह्णाति
त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति^४ वाहतीमुत्तमामन्वाह वाहती वा असौ लोकौऽमुमेव लोकमभि
जयति^५ प्र वो (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते^६ प्र वो
वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नेवाव हन्थे^७ प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते^८ अग्न आ
याहि वीतय इत्याह तस्मात् प्रतीचीः प्रजा जायन्ते^९ प्र वो वाजा (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा
अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाजिगाति यजमानः सुमन्यु-रिदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य
प्रियं धामाव हन्थे^{१०} यं कामयेत् सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति तस्यानूच्याश्च आ याहि वीतय
इति सन्ततमुत्तरमर्धर्चमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं दधार सर्वमायुरेति^{११} यो वा अरन्ति सामि-
धेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं दधात्येष वा अरन्ति सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव
भ्रातृव्यं कुरुते^{१२} ऋषेर्ऋषेर्वा एता निर्मिता यत् सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः स्युः प्रजयां पशुभिर्यजमानस्य
वि तिष्ठेरन्नर्धर्चौ सं दधाति सं (५) युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता अवर्द्धाः सर्वामाशिषं दुहे^{१३} ॥
(बर्ष, वो, वाजा, लभेत, सं, दश च) ॥ ७ ॥

द्वितीयादिसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम् ॥ प्रजापतिकृपिः ।

अयज्ञो वा एष योऽस्माऽग्न आ याहि वीतय इत्याह रथन्तरस्यैष वर्णस्तं त्वा सामिद्विरङ्गिर इत्याह
वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तृचमन्वाह यज्ञमेव तत् सामन्वन्तं करो-
त्य^१ शिरमुष्मिन् लोक आसीदादित्योऽस्मिन् ताविमौ लोकावशान्ता (१) वास्तां ते देवा अब्रुवन्नेतमौ
वि पर्यहामेत्यग्न आ याहि वीतय इत्यस्मिन् लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्यमित्यमुष्मिन् लोक आदित्यं ततो
वा इमौ लोकावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद पञ्चदश
सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते^३ तासां त्रीणि च
शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति^४ नृमेधश्च परुच्छेपश्च

ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन् दारावादेऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति नुमेधोऽभ्यवदत् स धूममजनयत्
 परुच्छेपोऽभ्यवदत् सौऽग्निमजनयदृष इत्यब्रवीत् (३) यत् समावद्विद्व कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति
 सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद् घृतवत् पदमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समिद्धिरङ्गिर इत्याह
 सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्जनयति स्त्रियस्तेन यद्वचः स्त्रियस्तेन यद्वायुत्रियः स्त्रियस्तेन यत् सामिधेन्यो
 वृषण्वतीमन्वाह (४) तेन पुंस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुना अग्निदेवानां दूत आसीदुशना काव्योऽ-
 सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजापतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो देवा अभवन् परा-
 ऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवती-
 मन्वाह भ्रातृव्यमेवैतया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति
 समिद्धो अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा वहिःपरिधि
 स्कन्दति तादृगेव तत् त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहर्क्षा असुराणां
 त एतर्ह्या शंसन्ते मां वरिष्यते मा- (६)-मिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते
 आप्यं वृणीते वन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै परस्ताद्वर्वाचो वृणीते तस्मात् परस्ताद्वर्वाचो मनुष्यान् पित-
 रोऽनु प्र पिपते ॥ (अशान्तौ, पञ्चदशा, -ऽब्रवी, -दन्वाहे, -तया, मा, -मेकाङ्गत्रिंशच्च) ॥ ८ ॥

प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य, ९-१५ सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम् ॥ प्रजापतिर्कषिः ।

अग्ने महा असीत्याह महान ह्येष यदग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो हव्यं
 भरति देवेभ्य इत्याह देवा ह्येतमैन्धतं मन्विद् इत्याह मनुह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्धं विष्टुत इत्याह-
 र्षयो ह्येतमस्तुवन् विप्रानुमदित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते
 यच्छुश्रुवांसो ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमां प्रणीर्य-
 ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवर्थोऽतृतो होतेत्याह न ह्येतं कश्चन (२)
 तरति तूर्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वं ह्येष तरत्यां-स्पात्रं जुह्वेदेवानामित्याह जुह्वेष देवानां चमसो देवपान
 इत्याह चमसो ह्येष देवपानोऽरा इवाग्ने नेमिदेवास्त्वं परिभूरसीत्याह देवान् ह्येष परिभूर्यद्रूयादा वह देवान्
 देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै (३) जनयेदा वह देवान् यजमानायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयत्य-
 अग्निमग्ने आ वह सोममा वृहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप हयत आ चाग्ने देवान् वह सुयजां च यज जात-
 वेद इत्याहाग्निमेव तत् स इयति सौऽस्य संशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्य-अग्निर्होते- (४)-त्याहाग्निर्वै
 देवानां होता य एव देवानां होता तं वृणीते स्मो व्ययमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति साधु
 ते यजमान देवतेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते यद्रूयाद्योऽग्निं होता रमवृथा इत्यग्निर्नोभयतो यजमानं
 परि गृह्णीयात् प्रमार्युकः स्या- यजमानदेवत्या वै जुह्वर्धातृव्यदेवत्योपभृत् (५) यद् द्वे इव ब्रूयाद् भ्रातृव्य-
 मस्मै जनयेद् घृतवतीमध्वयो सुचमाऽस्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह देवान्
 ह्येषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वं ह्येषाऽवती डामहै देवा इडेन्यान्नमस्यामं नमस्यान् यजाम यज्ञिया-
 नित्याह मनुष्या वा इडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव (६) तद्यथाभागं यजति ॥
 (आह, चना, -ऽस्मै, -होता, -पभृ, -देव, त्रीणि च) ॥ ९ ॥

नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्यः ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

त्रींस्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्त्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शुद्रस्तानेवास्मा अनुकान् करोति पञ्चदशानु ब्रूयाद्राजन्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनं स्तोमे प्रतिष्ठापयति^१ त्रिष्टुभा परिदध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्त्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परिगृह्णाति^२ यदि कामयेत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिदध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैनं स्तोमे प्रतिष्ठापयति^३ जगत्या परिदध्याज्जगता वै पशवः पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशून् परिगृह्णात्येकविंशतिमनु ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै^४ (२) चतुर्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनु ब्रूयादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे^५ द्वात्रिंशतमनु ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगनुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै^६ षट्त्रिंशतमनु ब्रूयात् पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशून् (३)-नव रुन्धे^७ चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूयादिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धे^८ ऽष्टाचत्वारिंशतमनु ब्रूयात् पशुकामस्याष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून् रुन्धे^९ सर्वाणि छन्दाऽस्यनु ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाऽस्यवरुद्धानि यो बहुयाज्यं परिमितमनु ब्रूयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै^{१०} ॥ (कामयेतु, प्रतिष्ठित्यै, पशून्, सप्तचत्वारिंशच्च) ॥ १० ॥

सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषः, ९-२५ आध्वर्यव आचारश्च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानां—मुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते^१ तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन् ह्याश्रुततरं वदति^२ तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति^३ यत् क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत् सदेवमन्तराऽनूच्य^४ सदेवत्वाय^५ विद्वांसो वै (१) पुरा होतारोऽभूवन् तस्माद्विधृता अध्वानोऽभूवन् न पन्थानः समरुक्षन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै पथामसं रोहाया—थो भूतं चैव भविष्यच्चाव रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽथो ग्राम्याश्चैव पशूनां रण्याश्चाव रुन्धेऽथो (२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि जयति^६ देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमा ऽधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत् तूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवाभ्यनक्त्यं—लूक्षो भवति य एवं वेदा—थो तर्पयत्यैवैनां—स्तृप्यति प्रजया पशुभि- (३)-थ एवं वेद^७ यदेकया ऽऽधारयदेकां प्रीणीयाद्यद् द्वाभ्यां द्वे प्रीणीयाद्यद् तिसृभिरिति तद्वैचयेन्मनसा ऽऽधारयति मनसा ह्यनाप्तमाप्यते^८ तिर्यञ्चमा धारयत्यलम्बट्कारं^९ वाक् च मनश्चाऽऽतीयेतामहं देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीदहं देवेभ्य इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमेतां सोऽब्रवीत् (४) प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि याद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत् खलु तुभ्यं न वाचा

सुहवन्नित्यब्रवीत् तस्मान्मनसा प्रजापतये जुहति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै^{१६} परिधीन्त्सं
मार्ष्टि पुनात्येवैनानं त्रिमध्रमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति त्रिर्दक्षिणाध्यै त्रयं (५) इमे लोका
इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तराध्यै त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति^{१७} त्रिरुप वाजयति
त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति^{१८} द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव
प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यां आधारमा धारयति तिर इव
(६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयत्यु—जुमा धारयत्युजुरि इव हि प्राणः संततमा धारयति
प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै^{१९} यं कामयेत प्रमार्युकः स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽ
धारयेत् प्राणमेवास्माज्जिह्वं नयति ताजक् प्र मीयते^{२०} शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा
(७) ऽऽधारमाधार्य ध्रुवां समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधात्यु—भिर्देवानां दूत आसीद्
दैव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्रवीदेतद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः
शृणुतेति वाव तदब्रवीद्भिर्देवो होतेति य एव देवानां तमवृणीत ततो देवा (८) अभवन् पराऽसुरा
यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति^{२१} यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमे-
यातां ब्राह्मणायाधि ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्राह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्रा-
ह्मणो न परोच्यः^{२२} ॥ (वा, अथो, पशुभिः, -रब्रवीत्, त्रयं, इव, ध्रुवा, देवा, -श्चत्वारिंशच्च) ॥ ११ ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

आयुर्ध्रु*—आयुर्दा अग्ने*—आ प्यायस्व*— सं ते*—ऽव ते हेड*— उदुत्तमं*— प्र णो
देव्यां*—नो दिवो*—ऽग्नाविष्णूं*— अग्नाविष्णूं*— इमं मे वरुणं*— तत् त्वां याम्यु*—
दुत्यं^{१३}*— चित्रमं*— ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यद्वाहीः^{१५} ॥

स-(१)-मन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं नद्यः पृणन्ति ।

तमू शुचिः शुचयो दीदृवाः समपां नपातं परि तस्थुरापः^{१६} ।

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्लेण शिक्वना रेवदग्निर्दीदायानिध्मो घृतानिर्णिगप्सुं ॥

इन्द्रावरुणयोरहः सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृडात ईदृशे^{१७} ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो (२) विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दुह्यः^{१८} ॥

(१२-१२) १।३।१४।११-१२, (१२।३-४) ४।२।७।१२-१३, (१२।५-६) १।५।१।१५-१०, (१२।७-८, ९-१०)
१।८।२२।३-४, १-२, (१२।११-१२) २।१।१।१२।१-२२, (१२।१३-१४) १।४।४३।१-२ ।

आ नो मित्रावरुणोऽ*--प्र वाहवा^{२३}*--

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत्^{२४} ॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्व नो वरुणं (३) रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि^{२५} ॥

प्रप्रायमग्निर्मरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पूरु पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः^{२६} ॥

प्र ते यक्षि प्र ते इयमि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्ष्वे पूरवे प्रतन राजन् (४) ॥

वि पाजसां*--वि ज्योतिषां*-- ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीद्यत्^{२७} ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वश्चमविद्रांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान् प्र हव्यमग्निर्मृतेषु वोचत्^{२८} ॥

अहोमुचे^{२९}*--विवेष यन्मां*--वि न इन्द्रे^{३०}*--न्द्र क्षत्रं*--मिन्द्रियाणि शतक्रतो^{३१}*--ऽनु
ते दायि^{३२}*-- ॥ (सं, नो, वरुणं, राजन्, श्रुतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ १२ ॥

[विश्वरूप-२५३ ।-स्त्वष्टे-३५४ ।-न्द्रं ३४२ । ब्रह्मवादिनो २३० । नै-३०६ ।-प ३०७ । देवा २६० । अयुजो ३२९ ।
ऽग्ने ३०३ । श्रीन् १९७ । निर्वातु-४४० ।-मायु-२४४ ।-र्द्धादंश ॥ ३६६५)]

[इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

अवशिष्टकर्माभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

प्रयाजविधिः ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

समिधो यजति वसन्तमेवर्तुनामव रुन्धे तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवाव रुन्धे इडो यजति वर्षा एवाव
रुन्धे वह्निर्यजति शरदमेवाव रुन्धे स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मात् स्वाहाकृता हेमन् पश-
वोऽव सीदन्ति समिधो यजत्युषस एव देवतानामव रुन्धे तनूनपातं यजति यज्ञमेवाव रुन्धे (१)
इडो यजति पशुमेवाव रुन्धे वह्निर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे समानयत उपभृतस्तेजो वा आज्यं प्रजा
वर्हिः प्रजास्वेव तेजो दधाति^३ स्वाहाकारं यजति वाचमेवाव रुन्धे दश सं पचन्ते दशाक्षरा विराडग्नौ
विराड्विराजैवाच्चाद्यमव रुन्धे समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तनूनपातं यजति (२) यज्ञ
एवान्तरिक्षे प्रति तिष्ठतीडो यजति पशुमेव प्रति तिष्ठति वह्निर्यजति य एव देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति
तिष्ठति स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठत्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठति^४

(१२।२०-२१) १।८।२२।८-९, (१२।२६-२७) ४।१।५।१, १।२।१४।१, (१२।३०-३५) १।६।१२।९-१०, १२-१३, ३-४

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत् प्रयाजानां (३)
 प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यानुदतेः ऽभिकामं जुहोत्यभिजित्यै-
 यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुमिर्मिथुनैर्जायते समिधौ वह्नीरिव यजति तनुनपातमेकमिव
 मिथुनं तदिदो वह्नीरिव यजति वह्निरेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य एवं वेद प्र (४) प्रजया
 पशुमिर्मिथुनैर्जायते देवानां वा अनिष्टा देवता असन्नथासुरा यज्ञमजिघांसन् ते देवा गायत्रीं व्यौहन्
 पञ्चाक्षराणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो वर्मं यज्ञायाभ्वद्धर्मं यजमानाय यत् प्रयाजानूयाजा
 इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय क्रियते वर्मं यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै तस्माद्वरुथं पुरस्ताद्वर्षीयः पश्चाद्-
 सीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः (५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञं सस्थाप्यमपश्यन् तं स्वाहा-
 कारेण प्रयाजेषु समस्थापयन् वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सस्थापयन्ति प्रयाजा-
 निष्ठा हवींष्यभि धारयति यज्ञस्य संतत्या अथो हविरेवाकरथो यथापूर्वमुपैति पिता वै प्रयाजाः प्रजाऽ-
 नूयाजा यत् प्रयाजानिष्ठा हवींष्यभिधारयति पितैव तत् पुत्रेण साधारणं (६) कुरुते तस्मादाहु-
 र्यश्चैवं वेद यश्च न कथा पुत्रस्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्ये-स्कन्नमेव तद्यत् प्रयाजेष्विष्टेषु
 स्कन्दति गायत्र्यैव तेन गर्भं धत्ते सा प्रजां पशून् यजमानाय प्र जनयति ॥

(रुन्धे, यजति, प्रयाजानां, प्र, रक्षोभ्यः, साधारणं, पञ्चत्रिंशच्च) ॥ १ ॥

आज्यभागौ, ६ तदीये याज्यानुवाक्ये; ७-१७ प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति दधाति पूर्वार्धं
 जुहोति तस्मात् पूर्वार्धं चक्षुषी प्रवाहुर्जुहोति तस्मात् प्रवाहुक् चक्षुषी देवलोकं वा अग्निना यज-
 मानोऽनु पश्यति पितृलोकं सोमैर्नोत्तरार्धं ऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धं सोमायैवमिव हीमौ लोकावनयो-
 लोकयोरनुख्यात्यै राजानौ वा एतौ देवतानां (१) यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै
 तस्माद्राज्ञा मनुष्या विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च पशून्
 दाधारोभयतोदतश्चेत्यृचमनूच्याऽऽज्यभागस्य जुषाणेन यजति तेनान्यतोदतो दाधारर्चमनूच्य हविषं
 ऋचा यजति तेनोभयतोदतो दाधारं मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति
 (२) नियत्वत्या यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून् नि युवते केशिनं ह दार्यं केशी सात्यकामिरुवाच सप्त-
 पदां ते शंकरि श्वो यज्ञे प्रयोकासे यस्यै वीर्येण प्र जातान् भ्रातृव्यानुदते प्रति जनिष्यमाणान् यस्यै
 वीर्येणोभयोर्लोकयोर्ज्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण पूर्वार्धेनान्नान् भुनाक्ति जघनार्धेन धेनुरिति पुरस्तालक्ष्मा
 पुरोऽनुवाक्या भवति जातानेव भ्रातृव्यान् प्र णुदत उपरिष्टालक्ष्मा (३) याज्या जनिष्यमाणानेव प्रति
 नुदते पुरस्तालक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्त उपरिष्टालक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव
 लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ भवतो य एवं वेद पुरस्तालक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति
 तस्मात् पूर्वार्धेनान्नान् भुनक्त्युपरिष्टालक्ष्मा याज्या तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्य एवं वेद भुङ्क्ते एनमेतौ वज्र
 आज्यं वज्र आज्यभागौ (४) वज्रो वषट्कारस्त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरत्यलम्बट्कारं
 मपगूर्य वषट्करोति स्तृत्यै गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुप् याज्या ब्रह्मज्ञेव क्षत्रमन्वारम्भयति

तस्माद्वाहणो मुख्यो^{१३} मुख्यो भवति य एवं वेद^{१४} प्रैवेनै पुरोऽनुवाक्ययाऽऽह प्र णयति याज्यया गमयति वषट्कारेणै^{१५} वैनै पुरोऽनुवाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति (५) वषट्कारेण स्थापयति^{१६} त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति त्रय इमे लोका पृथ्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशून्व रुन्धे द्यक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः पशुष्वेवोपरिष्ठात् प्रति तिष्ठति^{१७} गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुग् याज्यैषा वै सप्तपदा शकरी यद्वा एतया देवा अशिक्षन् तदशक्नुवन् य एवं वेद शक्नोत्येव (६) यच्छिक्षति^{१८} ॥ (देवतानां, करोत्यु, परिष्ठात्लक्ष्मा, ऽऽज्यभागौ प्रत्ये, -व, द्वे च) ॥ २ ॥

आग्नेयपुरोडाशविधिः, १०-११ कपालनाशे प्रायश्चित्तं च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स आत्मन्नाज्यमधत्त तं देवा अंब्रुवन्नेष वाव यज्ञो यदाज्यमप्येव नोऽत्रास्त्विति सौऽब्रवीद्यजान् व आज्यभागान्बुपं स्तृणान्भि घारयानिति तस्माद्यजन्त्याज्यभागान्बुपं स्तृणन्त्याभि घारयन्ति^१ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवींष्ययातयाममाज्यमिति प्राजापत्य- (१)-मिति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिरिति^२ छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुरवत्तमधारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुरवत्तं जुहोति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्त्यै-ङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन् ते (२) ऽपश्यन् पुरोडाशं कुर्म भुतं सर्पन्तं तमंब्रुवन्निन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत तमंब्रुवन्नग्र्यं ध्रियस्वेति सौऽग्र्येऽध्रियत यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै^३ तमंब्रुवन् कथाऽहोऽस्था इत्यनुपाक्तोऽभूवमित्यब्रवीद्यथाऽक्षोऽनुपाक्तो (३) ऽवाच्छैत्येवमवाऽऽरमित्युपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^४ सर्वाणि कपालान्यभि प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मिँल्लोकेऽभि जयति^५ यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्वतः स रौद्रो यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतकृत्यः सदेवत्वार्यं भस्मनाऽभि वासयति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं वेदेनाभि वासयति तस्मात् (४) केशैः शिरश्छन्नं प्रच्युतं वा एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छृतं हविरनभिघारितमभिघार्योद्वासयति देवत्रैवेनैद्रमयति^६ यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्यादथ यजमानः प्र मीयेत यद् द्वे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः प्र मीयेत संख्यायोद्वासयति यजमानस्य (५) गोपीथार्यं यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद् द्यावापृथिव्यभेककपालमश्विनौ वै देवानां मिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति द्यावापृथिव्यं एककपालो भवत्यनयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैन्द्रिन्दति प्रतिष्ठित्यै^७ ॥ (प्राजापत्यं, ते, ऽनुपाक्त, -स्तस्मा-द्यजमानस्य, द्वात्रिंशच्च) ॥ ३ ॥

वेदिनिर्माणम् ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह्वाश्विनौ हि देवानामध्वर्य आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै^१ शतमृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इत्याह वज्रमेव तत् स

इत्येति आतृव्याय प्रहरिष्यं—न्स्तम्बयजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव आतृ-
व्यं निर्भजति (१) तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति त्रिहरति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो निर्भजति
तुष्णीं चतुर्थं हरत्यपरिमितादेवैनं निर्भजत्यु—द्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यु—द्धन्ति तस्मादोष-
धयः परा भवन्ति मूलं छिनत्ति आतृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति पितृदेवत्याऽतिखातेयतीं खनति प्रजा-
पतिना (२) यज्ञमुखेन संमितां—मा प्रतिष्ठाप्य खनति यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति^{१०} दक्षिणतो वर्षीयसीं
करोति देवयजनस्यैव रूपमकः^{११} पुरीषवतीं करोति प्रजा वै पशवः पुरीषं प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं
करोत्यु—त्तरं परिग्राहं परि गृह्णात्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव आतृव्यं निर्भज्या-
ऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं परि गृह्णाति^{१२} कूरमिव वा (३) एतत् करोति यद्वेदिं करोति धा असि स्वधा
असीति योयुष्यते शान्त्यै^{१३} प्रोक्षणीरा सादयत्यापो वै रक्षोघ्नी रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति
यज्ञस्य संतत्यै^{१४} यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति^{१५} ॥ (भजति, प्रजापतिना, वै, त्रयोस्त्रेः शच) ॥ ४ ॥

बर्हिः प्रयोगः ॥ प्रजापतिर्बर्हिः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्याद्भिर्हवींषि प्रौक्षीः केनाप इति ब्रह्मणेति ब्रूयाद्भिर्हवींषि हवींषि प्रोक्षति ब्रह्मणा-
ऽप इध्मावर्हिः प्रोक्षति मेध्यमेवैनत् करोति^१ वेदिं प्रोक्षत्यृक्षा वा एषाऽलोमकाऽमेध्या यद्वेदिमेध्या-
मेवैनं करोति^२ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रो-(१)-क्षत्येभ्य एवैनंलोकेभ्यः
प्रोक्षति^३ कूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपो नि नयति शान्त्यै^४ पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति मुख्य-
मेवैनं करोती—यन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितं^५ बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी वेदिः
प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयत्यु—नतिदृशं स्तृणाति प्रजयैवैनं पशुभिरनतिदृशं करोत्यु—(२)-त्तरं
वर्हिषः प्रस्तरं सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽ-
यजमानादुत्तरे^{१०}ऽन्तर्द्धाति व्यावृत्त्या अनक्ति हविष्कृतमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति^{१२} त्रेधाऽनक्ति
त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति^{१३} न प्रति शृणाति यत् प्रतिशृणीयादनुर्ध्वंभावुकं यजमानस्य
स्यादुपरीव प्र हरत्यु—(३)-परीव हि सुवर्गो लोको^{१४} नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति^{१५} नात्यग्रं
प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरेदत्यास्रिण्यध्वर्योर्नाशुका स्या—न्न पुरस्तात् प्रत्यस्येद्यत् पुरस्तात् प्रत्यस्येत् सुवर्गा-
लोकाद्यजमानं प्रति नुदेत् प्राञ्चं प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति^{१६} न विष्वञ्चं वि युयाद्य-
द्विष्वञ्चं वियुयात् (४) स्यस्य जायेतो^{१७}ध्वमुद्यौत्युर्ध्वमिव हि पुंसः पुमानेवास्य जायते^{१८} यत् स्फ्येन
वोपवेपेण वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा हस्तेन योयुष्यते यजमानस्य गोपीथाय^{१९} ब्रह्मवादिनो वदन्ति
किं यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो लोक इत्याहवनीय इति ब्रूयाद्यत् प्रस्तरमाहवनीये
प्रहरति यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति^{२२} वि वा एतद्यजमानो लिशते यत् प्रस्तरं योयुष्यन्ते
बर्हिरनु प्र हरति शान्त्या^{२३} अनारम्भण इव वा एतर्ध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितोर्ध्वाऽसीतीमामभि
मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति तिष्ठति न वेपनो भवत्यु—गा ३ नशीदित्याह यज्ञयादग्नन्निरित्यु—(६)-
शावन्निं गमयेन्निर्यजमानं सुवर्गलोकाद्भजेदग्नित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति^{२५} ॥
(प्र, करोति, हरति, वियुया, -देवे, -ति, सप्तदश च) ॥ ५ ॥

उपांशुयाजः, ९-१३ स्विष्टकृतं च ॥ प्रजापतिक्रिषिः ।

अग्नेस्त्वयो ज्यायाः सो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निर्विभेदित्थं वाव स्य
आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत् सोऽपः प्राविशत् तं देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राव्रीत् तमशपद्भि-
याधिया त्वा वध्यासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धियाधिया घ्नन्ति शतो (१) हि तमन्वविन्दन्
तमब्रुवन् न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य वहिःपरिधि स्कन्दात्
तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य वहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव
तेन प्रीणाति परिधीन् परि दधाति रक्षसामपहत्यै^१ सः स्पर्शयति (२) रक्षसामनन्ववचारायै
न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो होवोचन् पुरस्ताद्रक्षाः स्यपहत्यै^२ ध्वं समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षा
स्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तुष्णीमन्यां मिथुनत्वार्यं द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^३ ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञस्याऽऽर्त्या वसीयान्तस्यादिति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा
भूतानां (३) पतये स्वाहेति स्कन्नमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदार्त्या यजमानो वसीयान् भवति भूयसीर्हि
देवताः प्रीणाति जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वा-
याथौ मिथुनत्वार्या—अग्निमुष्मिँल्लोक आसीद्यमोऽस्मिन् ते देवा अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यन्नाद्येन देवा अग्नि-
(४)-मुपामन्त्रयन्त राज्येन पितरो यमं तस्मादग्निदेवानामन्नादौ यमः पितृणां राजा य एवं वेद प्र राज्य-
मन्नाद्यमप्नोति तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन् यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यति भाग-
धेयेनैव तद्रुद्रं समर्धयति^४ सकृत्सकृद्व द्यति सकृदिव हि रुद्र उत्तरार्धादव द्यत्येषा वै रुद्रस्य (५)
दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते^५ द्विरभि धारयति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै^६ पशवो वै पूर्वा
आहुतय एष रुद्रो यदग्निर्यत् पूर्वा आहुतीरभि जुहुयादुद्राय पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्यादतिहाय
पूर्वा आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीथाय^७ ॥ (शतः, स्पर्शयति, भूतानां, -मग्निः, रुद्रस्य, सप्तत्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इडोपाह्वानम् ॥ प्रजापतिक्रिषिः ।

मनुः पृथिव्यां युन्निर्यमैच्छत् स घृतं निषिक्तमविन्दत् सोऽब्रवीत् कोऽस्येश्वरो यज्ञे ऽपि कर्तोरिति
तावब्रूतां मित्रावरुणौ गौरेवाऽऽवमीद्वरौ कर्तोः स्व इति तौ ततो गाः समैरयताः सा यत्रयत्र न्यक्रा-
मत् ततो घृतमपीडयत् तस्माद्धृतपद्युच्यते तदस्यै जन्मो^१ पृहत् रथन्तरः सह पृथिव्येत्याहे (१)-यं वै
रथन्तरमिमामेव सहान्नाद्येनोप हयते उपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशूनेव
सहान्तरिक्षेणोप हयते उपहृतं बृहत् सह दिवेत्याहैरं वै बृहदिरामेव सह दिवोप हयते उपहृताः
सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप हयते उपहृता धेनुः (२) सहर्षमेत्याह मिथुनमेवोप हयते उपहृतो
भक्षः सखेत्याह सोमपीथमेवोप हयते उपहृतां३ हो इत्याहाऽऽत्मानमेवोप हयते आत्मा ह्युपहृतानां
वसिष्ठं इडामुप हयते पशवो वा इडा पशूनेवोप हयते चतुरूपं हयते चतुष्पादो हि पशवो^४ मान-
वीत्याह मनुर्होता- (३)-मग्रेऽपश्यद्धृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्धृतमपीडयत् तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह
मित्रावरुणौ होनाः समैरयता^५ ब्रह्म देवकृतमुपहृतमित्याह ब्रह्मैवोप हयते^६ दैव्यां अध्वर्यव उपहृता

उपहृता मनुष्या इत्याह देवमनुष्यानेवोप ह्यते^{१३} य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं वर्धनित्याह (४) यज्ञाय
 चैव यजमानाय चाऽऽशिषमा शास्ते उपहृते द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिवी एवोप ह्यते^{१४} पूर्वजे
 ऋतावरी इत्याह पूर्वजे ह्येते ऋतावरी देवी देवपुत्रे इत्याह देवी ह्येते देवपुत्रे^{१५} उपहृतोऽयं यजमान
 इत्याह यजमानमेवोप ह्यते^{१६} उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करणे उपहृतो दिव्ये धामनु-
 पहृत (५) इत्याह प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूयो हविष्करणं सुवर्गो लोको दिव्यं धामे^{१७}
 दमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामोप ह्यते^{१८} विश्वमस्य प्रियमुपहृतमित्याहाहंस्वत्कारमेवोप ह्यते^{१९} ॥
 (आह, धेनु, -रेता, माहो, -पहृत, -शतुस्त्रिंशच्च) ॥ ७ ॥

इडाभक्षणं, ७-१५ प्राशित्रभक्षणं च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽत्मना पशूनामा दत्तेन ह्यन्यः कामं पशूनां प्रयच्छति वाच-
 स्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदस्स्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगा-
 कृत्यै^२ चतुरवत्तं भवति हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं^३ यद्धोता प्राश्नीयाद्धोता (१) ऽऽर्तिमा-
 च्छेद्यदशौ जुहुयाद्दुद्रायं पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्याद्वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवै-
 नज्जुहोति सदस्स्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै^४ प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणां ददाति
 तीर्थ एव दक्षिणां ददाति^५ वि वा एतद्यज्ञं (२) छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्नन्त्यद्भिर्मर्जयन्त आपो वै
 सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञं सं तन्वन्ति देवा वै यज्ञाद्दुद्रमन्तरायन्तस यज्ञमविध्यत् तं देवा अभि
 समगच्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुवन्तिस्वष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत् स्वि-
 ष्टकृतः स्विष्टकृत्वं तस्याऽऽविद्धं नि-(३)-रकृन्तन् यवेन सस्मितं तस्माद्यवमात्रमव द्ये^६ यज्यायोऽ-
 वचेद्रोपयेत् तद्यज्ञस्य यदुप च स्तृणीयादभि च घारयेदुभयतः सः श्वायि कुर्यादवदायाभि घारयति
 द्विः सं पद्यते द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^७ यत् तिरश्चीनमतिहरेदनमिविद्धं यज्ञस्याभि विध्येदग्रेण परि
 हरति तीर्थेनैव परि हरति^८ तत् पूष्णे पर्यहरन् तत् (४) पूषा प्रादयं दतोऽरुणत् तस्मात् पूषा प्रपि-
 ष्ठागोऽदन्तको हि तं देवा अब्रुवन् वि वा अयमार्घ्यप्राशिन्नियो वा अयमभुदिति तद्बृहस्पतये पर्यहर-
 न्तसोऽविभेद्बृहस्पतिरित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति^९ स एतं मन्त्रमपश्यत् सूर्यस्य त्वा चक्षुषा-
 प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्न हि सूर्यस्य चक्षुः (५) किं चन हिनस्ति^{१०} सोऽविभेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हि-
 सिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामीत्यब्रवीत् सवितृप्र-
 सूत एवैनद्ब्रह्मणा देवताभिः प्रत्यगृह्णात्^{११} सोऽविभेत् प्राश्नन्तं मा हिः सिष्यतीत्यग्रेस्त्वा ऽऽस्येन प्राश्ना-
 मीत्यब्रवीन्न ह्यग्रेऽस्य किं चन हिनस्ति सोऽविभेत् (६) प्राशितं मा हिः सिष्यतीति ब्राह्मणस्योदरेणेत्य-
 ब्रवीन्न हि ब्राह्मणस्योदरं किं चन हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठो^{१२} ऽप वा एतस्मात् प्राणाः
 क्रामन्ति यः प्राशित्रं प्राश्नात्यद्भिर्मर्जयित्वा प्राणान्तं मृशतेऽमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथा-
 स्थानमुप ह्यते^{१३} ॥ (होता, यज्ञं, नि, -ष्ट, चक्षुः, -रविभे, -चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ ८ ॥

अनूयाजाः, १२-२२ सूक्तवाकाश्च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

अग्नीध आ देधात्यग्निमुखानेवर्तन् प्रीणाति^१ समिधमा देधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो
समिधं त्येव जुहोति^२ परिधीन्त्सं माष्टि पुनात्येवैना^३—न्त्सकृत्सकृत् सं माष्टि पराडिव ह्येताहि यज्ञ—
श्चतुः सं पद्यते चतुष्पादः पशवः पशूनेवाव रुन्ध्रे^४ ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा एतहि यज्ञः
श्रितो (१) यत्र ब्रह्मा यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनमारभते^५ यद्धस्तेन प्रमीवेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्णा शीर्ष-
क्तिमानस्याद्यत् तूष्णीमासीताऽसम्प्रतो यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै यज्ञः श्रितो यत्रैव यज्ञः श्रित-
स्तत एवैनं सं प्र यच्छति^६ देव सवितरेतत् ते प्रा-(२)-ऽऽहेत्याह प्रसृत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि
ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने तेभ्य एवाऽऽशिषमा
शास्तेऽनात्य^७ आश्राव्याऽऽह देवान् यजेति^८ ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता अथ कतम एते देवा इति
छन्दासीति ब्रूयाद्वायत्रीं त्रिष्टुभं (३) जगतीमित्यथो खल्वाहुर्ब्राह्मणा वै छन्दासीति तानेव तद्यजति^९
देवानां वा इष्टा देवता आसन्नथाग्निर्नोदज्वलत् तं देवा आहुतीभिरनूयाजेष्वन्वाविन्दन् यदनूयाजान्
यजत्यग्निमेव तत् समिन्ध^{१०} एतदुर्वं नामाऽऽसुर आसीत् स एतहि यज्ञस्याऽऽशिषमवृद्धं यद्गुयादेत
(४)-दु द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽशिषं गमयेदिदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव
ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयत्या^{११}—धर्मं सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्याहेदमरास्मेति वाचैतदाहो^{१३}
पश्रितो दिवः पृथिव्योरित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रितं ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान
द्यावापृथिवी (५) स्तामित्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^{१५} यद्गुयात् संपावसाना च स्वध्यवसाना चेति
प्रमार्थको यजमानः स्याद्यदा हि प्रमीयतेऽथेमामुपावस्यति सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्वरी-
यसीमेवासमै गव्यतिमा शास्ते न प्रमार्थको भवति^{१६} तयोराविद्यग्निरिदं हविरजुषतेत्याह या अयाक्ष्म
(६) देवतास्ता अरीरधामेति वाचैतदाह^{१७} यज्ञ निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदा शास्तेऽयं
यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं गमयत्या^{१८}—युरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त इत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्ते^{१९} सजातवनस्यामा शास्त इत्याह प्राणा वै सजाताः प्राणानेव (७) नान्तरेति^{२०}
तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते वयमग्नेर्मानुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं मनुष्येभ्य इति वाचैतदाह^{२१}—ह गति-
र्नामस्येदं च नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करोत्यात्मनो-
ऽनात्ये^{२२} ॥ (श्रितः, प्र, त्रिष्टुभं,—मेतद्, द्यावापृथिवी, अयाक्ष्म, व, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

शंयुवाकमन्त्रव्याख्या, ४-७ पत्नीसंयाजाश्च ॥ प्रजापतिर्ऋषिः ।

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन् ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञं स्वगा कुर्विति सोऽ-
ब्रवीद्भरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजति सा मे यज्ञस्याऽऽशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्ध-
धानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया (१) इति योऽ-
पगुरातै शतेन यातयाद्यो निहनन् सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं कुरवद्यावतः प्रस्कव पांसून्सङ्गृह्णात्
तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नार्प गुरेत् न नि हन्यान्न लोहितं कुर्या-

देतावता हैनसा भवति^१ तच्छंयोरा वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तत् स्वगा करोति^२ त-(२)-
 चंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव बर्हिस्पत्यं माग्धेयेन समर्चयति^३ गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्याह-
 ऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^४ सोमं यजति रेत एव तद्धाति त्वष्टारं यजति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि
 करोति देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाग्निं गृहपतिं यजति प्रतिष्ठित्यै^५ जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३)
 यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्यं पत्नीसंयाजानामूचा यजत्यजामित्वायाथो
 मिथुनत्वाय^६ पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः पङ्क्त्युदयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुः
 पञ्चमं पङ्क्तिमेवानु प्रयन्ति पङ्क्तिमनूयन्ति ॥ (प्रयाजा, -स्तत्, क्रियते, त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ १० ॥

संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्रः ॥ गायत्री, १८-१९ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

युक्ष्वा हि देवहूतमा^१ अश्वा^२ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्णः सदः^३ ॥
 उत नो देव देवा^४ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्धिश्चा वार्या कृधि^५ ॥
 त्व^६ ह यद्यविष्टय सहस्रः स्रनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः^७ ॥
 अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम्^८ ॥
 तं नेमिमभवो यथा ऽऽ नमस्य सहस्रिभिः । नेदीयो यज्ञ-(१)-मङ्गिरः^९ ॥
 तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम्^{१०} ॥
 कष्टुं विदस्य सेनयाऽशेरपाकचक्षसः । पाणिं गोषु स्तरामहे^{११} ॥
 मा नो देवानां विशः प्रस्नातीरिवोस्त्राः । कृशं न हासुराग्नियाः^{१२} ॥
 मा नः समस्य दूढयः परिद्वेषसो अहृतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत्^{१३} ॥
 नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः । अमै-(२)-रमित्रमर्दयं^{१४} ॥
 कुवित् सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेपिषो रयिम् । उरुकुदुरु णस्कृधि^{१५} ॥
 मा नो अस्मिन् महाधने परा वग्भारभृद्यथा । संवर्ग^{१६} स^{१७} रयिं जय^{१८} ॥
 अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिषक्तु दुच्छुना । वधी नो अमवच्छवः^{१९} ॥
 यस्याजुपन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा । तं घेदुग्निर्वृधाऽवति^{२०} ॥
 परस्या अघि (३) संवतोऽवरा^{२१} अम्या तर । यत्राहमस्मि ता^{२२} अव^{२३} ॥
 विन्ना हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुभ्रमीमहे^{२४} ॥
 य उग्र इव शर्यहा तिम्रशृङ्गो न वसंगः । अग्ने पुरो रुरोजिथं^{२५} ॥
 सखायः सं वः सम्यञ्चमिष^{२६} स्तोमं चाग्रये ।
 वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते^{२७} ॥

स० समिद्युवसे वृषन्न-(४)-ग्रे विश्वान्ध्र्य आ ।

इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भरं ॥

प्रजापते^{१०}*-स वेदं^{११}*-सोमपूषणे^{१२}*-मौ देवौ^{१३}*- ॥

(यज्ञ, -मसै, -रधि, वृष, -जेकाक्षविश्रुतिश्च) ॥ ११ ॥

पितृयज्ञहविषां हौत्रमन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्, १, १२ अनुष्टुप्, ५ जगती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितृन् हविषे अत्तवे^१ ॥

त्व० सोम प्रचिकितो मनीषा त्व० रजिष्ठमनु नेपि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः^२ ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

वन्वन्नवातः परिधीरपोर्यु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा (१) नः^३ ॥

त्व० सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ तंतन्थ ।

तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वय० स्याम पतयो रयीणाम् ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवी०पि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयि० सर्ववीरं दधातने ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चक्रुमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा अन्तमेनाथास्मभ्य० (२) शं योररपो दधात ॥

आऽहं पितृन्सुविदत्रा० अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहाऽऽ गमिष्ठाः^४ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासौ बर्हिष्येषु निधिषु प्रिथेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥

उदीरतामवर उत परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं (३) य ईयुरवृका क्रतुज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नून० सुवृजनासु विक्षुं ॥

अद्या यथा नः पितरः परासः प्रतनासौ अग्न क्रतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन् दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणिरप व्रन् ॥

यदग्ने (४) कव्यवाहन पितॄन् वक्ष्यतावृधः ।
 प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितॄभ्य आ ॥
 त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाङ्महव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
 प्रादाः पितॄभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्वि त्वं देव प्रयता हवींषि^३ ।
 मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्वृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।
 याश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहा ऽन्ये स्वधया ऽन्ये मदन्ति^५ (५) ॥
 इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितॄभिः संविदानः ॥
 आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व^६ ॥
 अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
 विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य^{१६} ॥
 अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
 तेषां वयं सुमनसो यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे (६) स्याम^{१०} ॥
 (भुवा, -ऽस्मभ्य, -मसु, -मग्ने, मदन्ति, सौमनस, एकं च) ॥ १२ ॥

[सुमित्र-३३५ । अक्षुषी ३०२ । प्रजापति-२८२ । देवस्य १८३ । ब्रह्मादिनो ३१७ । ऽग्ने- २८७ । मनुः २८४ ।
 पशवो ३४४ । ऽग्नीधे ३९६ । देवा १८३ । युक्षो २१९ । शन्ते- ३०१ । द्वादश ॥ ३४२३]

[॥ इति द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

[वायव्यं ३२७८ । प्रजापति-३५२६ । रादित्येभ्यो २९६५ । देवा २४०६ । विश्वरूपाः ३६६५ । सुमित्रः ३४२३ ।
 (षट् ॥ ६ ॥ १९२७३)]

॥ इति द्वितीयं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं काण्डम् ।

न्यूनकर्माभिधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्रेषु अमेध्यदर्शने वर्षणे च वक्तव्यौ ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत स सर्पानसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वयोऽस्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवाद-
मपश्यत् तमवदत् ततो वै स प्रजा असृजत यत् तपस्तप्त्वा दीक्षितवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः
(१) सृजते^१ यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्मादीक्षा कामति नीलमस्य हरो व्यैत्यवहं मनो द्रिद्रं
चक्षुः सूर्यो ज्योतिषा^२ श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीरित्याह नास्मादीक्षाऽप कामति नास्य नीलं न हरो
व्येति^३ यद्वै दीक्षितमभिवर्षति दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षां (२) तपोऽस्य निर्घ्नन्त्युन्-
तीवलं धत्तौजो धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्घ्नन्ति^४ विश्वे देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वर^५
रक्षांसि हन्तो- (३)-मद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरपता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्प-
तिस्तमेवान्वारभते स एन^६ सं पारयत्ये-^७ दमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजन^८ ह्येष पृथिव्या
आगच्छति यो यजते^९ विश्वे देवा यदजुपन्त पूर्वं इत्याह विश्वे ह्येतदेवा जोषयन्ते यद्वाहणां (४)
ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याह र्क्षामाभ्यां^{१०} ह्येष यजुषा सन्तरन्ति यो यजते^{११} रायस्पोषेण समिषा
मदेमेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^{१२} ॥ (यजमानो, दीक्षा^{१३}, हन्तो, -मद्राहणा, -श्रतुर्विज्ञातिश्च) ॥ १ ॥

सोमोपस्थानमन्त्राः, अध्वर्युकर्तव्यविधयश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दो-
माना^१ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूता-^२ द्यो वै सोम^३ राजान^४ साम्राज्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति
गच्छति स्वाना^५ साम्राज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो लोकः पुरस्तात् सोमस्य
क्रयादेवमभि मन्त्रयेत् साम्राज्यमेवै- (१)-न लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वाना^६ साम्राज्यं^७ यो
वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ कं तानूनप्त्रं
प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रूयात् त्रिरव जिघ्रेत् प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीत्येषा वै तानू-
नप्त्रस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति^८ यो (२) वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो
मन्येतानभिकस्य होष्यामीति तत् तिष्ठन्ना श्रावयेदेवा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति^९
यदभिकस्य जुहुयात् प्रतिष्ठाया इयात् तस्मात् समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै^{१०} यो वा अध्वर्योः
स्वं वेद स्ववानेव भवति स्रुवा अस्य स्वं वायव्यमस्य (३) स्वं चमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं वा चमसं
वाऽनन्वारभ्याऽऽश्रावयेत् स्वादियात् तस्मादन्वारभ्याऽऽश्राव्य^{११} स्वादेव नैति^{१२} यो वै सोमप्र-

तिष्ठाप्य स्तोत्रमुपाकरोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रतिष्ठितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितान्युक्तयान्यप्रतिष्ठितो यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वीयव्यं वै सोमस्य प्रतिष्ठा चमसौऽस्य प्रतिष्ठा सोमः स्तोमस्य स्तोम उक्तयानां ग्रहं वा (४) गृहीत्वा चमसं वोच्चीय स्तोत्रमुपाकुर्यात् प्रत्येव सोमं स्थापयति प्रति स्तोमं प्रत्युक्तयानि प्रति यजमानस्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः ॥ (एव, यो, ऽस्य, वै, -काञ्चविज्ञातिश्च) ॥ २ ॥

सोमकयणीपदाजनम्, २-३ पशुश्रवणार्थस्याग्नेः प्रणयनम्, ४ पशोरवदाननाशे प्रायश्चित्तं, ५ पशुपहर्तृनाशार्थं होमश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यज्ञं वा एतत् सं भेरन्ति यत् सोमकयण्यै पदं यज्ञमुखं हविर्धाने यद्द्वि हविर्धाने प्राचीं प्रवर्तयैयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाज्याद्यज्ञमुख एव यज्ञमनु सं तनोति प्राश्चमग्निं प्र हरन्त्युत् पत्नीमा नयन्त्यन्वनां सि प्र वर्तयन्त्यथ वा अस्यैष धिष्णियो हीयते सोऽनु ध्यायति स ईश्वरो रुद्रो भूत्वा (१) प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोर्यद्द्वि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रवणं हरेत् तेनैवैव भागिनं करोति यजमानो वा आहवनीयो यजमानं वा एतद्वि कर्षन्ते यदाहवनीयात् पशुश्रवणं हरन्ति स वैव स्यान्निर्मन्थ्य वा कुर्याद्यजमानस्य सात्मत्वायै यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमव द्येत् सैव ततः (२) प्रायश्चित्ति—यं पशुं विमथनीरन् यस्तान् कामयेताऽऽर्तिमाच्छेयुरिति कुविद्वेति नमोवृक्तिवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहुयान्नमोवृक्तिमेवैषां वृद्धे ताजगार्तिमाच्छेन्ति ॥ (भूत्वा, ततः, पशुविज्ञातिश्च) ॥ ३ ॥

पशुपाकरणमन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्, १, ९-१० अनुष्टुप्, ११-१२ द्विपदा । विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या इमाः ।

तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वा अनु मन्यताम् ॥

इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नास्यग्ने सुकृतस्य मध्ये ।

अनु मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् ॥

प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् ।

सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोपधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥

येषामीशे (१) पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम् ।

निष्क्रीतोऽयं यज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु ॥

ये बध्यमानमनु बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा चक्षुषा च ।

अग्निस्ता अग्ने प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजयां संविदानः ॥

य आरण्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।

वायुस्ता अग्ने प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजयां संविदानः ॥

प्रमुञ्चमाना (२) भुवनस्य रतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः ।

उपाकृतं शशमानं यदस्थाज्जीवं देवानामप्येतु पार्थः ॥

नानां प्राणो यजमानस्य पशुना यज्ञो देवेभिः सह देवयानः ।

जीवं देवानामप्येतु पार्थः सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥

यत् पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्धिराहते । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वहंसः ॥

शमितार उपेतन यज्ञं (३) देवेभिरिन्वितम् । पाशात् पशुं प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परि ॥

अदितिः पाशं प्र मुमोक्त्वेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि ॥

अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विषमस्तस्मिन् प्रति मुञ्चामि पाशम् ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं शृतं कृतारिमुत यज्ञियं च ।

अग्रे सदक्षः सतनुर्हि भूत्वाऽथ हव्या जातवेदो जुषस्व ॥

जातवेदो वपया गच्छ देवान् त्वं (४) हि होता प्रथमो बभूव ।

घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥

स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ (ईशो, प्रमुञ्चमाना, यज्ञं, त्वं ५, षोडश च) ॥ ४ ॥

पशुपाकरणविधिः । विश्वेदेवा कृषयः ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्यदेताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्योऽऽलभत आत्मनोऽनात्रस्कार्यं द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जुहोति पाङ्गाः पशवः पशून्नेवाव रुन्धे मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारमेत प्रमायुको यजमानः स्यान्नानां प्राणो यजमानस्य पशून्नेत्याह व्यावृत्त्यै (१) यत् पशुर्मायुमकृतोति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह यथायजुरेवैतं द्विपायां वा आह्वियमाणायामग्नेर्मधोऽपं कामति त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति वपामभि जुहोत्यग्नेरेव मेधमव रुन्धेऽथो शृतत्वाय पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां (२) जुहोति तानेवोभयान् प्रीणति ॥ (व्यावृत्त्यै, वपां, पञ्च च) ॥ ५ ॥

आग्नीध्रमभिमर्शनादिविधयः, द्रोणकलशाद्यासादनमन्त्रविशेषाश्च ॥ विश्वेदेवा कृषयः ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्यर्चाऽऽग्नीध्रमभि मृशेद् वैष्णव्या हविर्धानमाग्नेय्या स्त्रुचो वायव्यया वायव्यान्यैन्द्रिया सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप चरति न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवति युनजिम ते पृथिवीं ज्योतिषा सह युनजिम वायुमन्तरिक्षेण (१) ते सह युनजि वाचं सह सूर्येण ते युनजिम तिस्रो विपृचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री छन्द उपांशोः पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्रवायुवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमस्यश्चिनो देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि सूर्यो देवता बृहती (२) छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि चन्द्रमा देवता सतो बृहती छन्दो मन्थिनः पात्रमसि विश्वेदेवा देवतोणिहा छन्द आग्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्थानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट् छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि ॥ (अन्तरिक्षेण, बृहती, त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ ६ ॥

स्पर्धावतोर्यजमानयोः प्रयोगाः केचिन्मन्त्राश्च । विश्वेदेवा ऋषयः ।

इष्टुर्गो वा अध्वर्युर्यजमानस्येष्टुर्गः खलु वै पूर्वोऽष्टुः क्षीयत आसन्न्यान्मा मन्त्रात् पाहि कस्याश्चिदभि-
शस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुयादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म नह्यतेऽनात्यै संवेशाय त्वो-
पवेशाय त्वा गायत्रियां*—*स्त्रिष्टुभो*—*जगत्या अभिभूत्यै स्वाहा प्राणापानौ मृत्योर्मा
पातुं प्राणापानौ मा मा हासिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयोः (१)-व्यायच्छन्ते येषां सोमः
समुच्छते संवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्याह छन्दांसि वै संवेश उपवेश छन्दोभिरेवास्य छन्दांसि वृद्धं
प्रेतिवृन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरुत्वतीः प्रतिपदो विजित्या उभे बृहद्रथन्तरे भवत इयं वाव रथन्तर-
मसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य वाव रथन्तरं श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्तरेति भूतं (२) वाव रथन्तरं भवि-
ष्यद्बृहद् भूताच्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथन्तरमपरिमितं बृहत् परिमिताच्चैवैनमपरिमिता-
च्चान्तरेति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेतां स एतज्जमदग्निर्विहव्यमपश्यत् तेन वै स वसिष्ठस्ये-
न्द्रियं वीर्यमवृद्धं यद्विहव्यं सस्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धं (३) यस्य भूयास्तो
यज्ञक्रतव इत्याहुः स देवता वृद्ध इति यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात् स्यादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं
कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृद्धे वसीयान् भवति ॥ (प्राणापानयोः-भूतं, वृद्धे, ऽष्टाविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

उपांशुग्रहाभिषवः विधिः, मन्त्राश्च ॥ २, ४ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत व्यानं मे तर्पयत चक्षुर्मे
तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयताङ्गानि मे तर्पयत प्रजां
मे तर्पयत पशून् मे तर्पयत गृहान् मे तर्पयत गुणान् मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत तर्पयत मा
(१) गुणा मे मा वि तृष-क्षोषधयो वै सोमस्य विशो विशः खलु वै राज्ञः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमोऽ-
वीवृधं वो मनसा सुजाता ऋतप्रजाता भग इद्वः स्याम ।

इन्द्रेण देवीर्वीरुधः संविद्वाना अनु मन्यन्तां सवनाय सोम-

-मित्याहौषधीभ्य एवैनं स्वायै विशः स्वायै देवतायै निर्याच्याभि षुणोति यो वै सोमस्याभिषूयमा-
णस्य (१) प्रथमोऽंशुः स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून् यजमानस्य निर्हन्तोस्तमभि मन्त्रयेताऽऽ
माऽस्कान्तसह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिषमेवैतामा ज्ञास्त इन्द्रियस्य
वीर्यस्य प्रजायै पशूनामनिर्घातायै

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च (३) पूर्वः ।

तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ (मा, ऽभिषूयमाणस्य, च, दश च) ॥ ८ ॥

ग्रहमन्त्रोच्चारणादिधर्माः, भावारसंस्त्रावमन्त्राश्च ॥ २-४ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

यो वै देवान् देवयशसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययशसेन देवयशस्यैव देवेषु भवति मनुष्ययशसी मनु-
ष्येषु यान् प्राचीनमाग्रयणाद् ग्रहान् गृह्णीयात् तानुपांशु गृह्णीयाद्यानुर्ध्वांस्तानुपद्भिमतौ देवानेव तदे-

(७१२-३) अभि...स्वाहा, (७१३-४) संवेशा... त्वा ।

१५ (तै. सं.)

वयशसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययशसेन देवयशस्यैव देवेषु भवति मनुष्ययशसी मनुष्येष्वै

—मिः प्रातः सवने पात्वस्मान् वैश्वानरो महिना विश्वशम्भूः ।

स नः पावको द्रविणं दधात्वा—(१)—युष्मन्तः सहमक्षाः स्याम ॥

विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युः ।

आयुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥

इदं तृतीयं सर्वनं कवीनामृतेन ये चमसमैरथन्त ।

ते सौधन्वनाः सुवरानशानाः स्विष्टि नो अभि वसीयो नयन्तु ॥

आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो ह्यन्तेऽनायतना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवतीर्याः (२)
सौम्यास्ता अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाऽऽघारमा घारयेदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवै
नो जनाय विश्वस्मै भूनायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहुतीरायतनवतीः
करोत्यायतनवान् भवति य एवं वेदाथो द्यावापृथिवी एव घृतेन व्युनक्ति ते व्युक्ते उपजीवनीये भवत उपजी-
वनीयो भवति (३) य एवं वेदै—१ तै रुद्र भागो यं निरयाचथास्तं जुषस्व विदेगोपत्य २ रायस्पोष ३
सुवीर्यं ४ संवत्सरीणां ५ स्वस्तिम् ॥

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्टं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् स आऽगच्छत् सौऽब्रवीत् कथा मा
निरभगिति न त्वा निरभाक्षमित्यब्रवी—दङ्गिरस इमे सत्रमासते ते (४) सुवर्गं लोकं न प्र जानन्ति तेभ्य इदं
ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशवस्ता स्ते दास्यन्तीति तदैभ्योऽब्रवीत् ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां
पशव आसन् तानस्मा अदर्दु—स्तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छत् सौऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्य-
दुर्वै (५) महामिमानित्यब्रवीन्न वै तस्य त ईशत् इत्यब्रवीद्यद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति तस्माद्यज्ञवास्तु
नाभ्यवेत्य ६ सौऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽ भजाथ ते पशून् नाभि मंस्य इति तस्मा एतं मन्थिनः स ७ स्त्रावमजुहोत
ततो वै तस्य रुद्रः पशून् नाभ्यमन्यत यज्ञैत—(६)—मेवं विद्वान् मन्थिनः स ८ स्त्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः पशून्भि
मन्यते ९ ॥ (दधातु, या, भवति, ते, वा, एत, —मेकादश च) ॥ ९ ॥

प्रवृत्तहोमादिमन्त्राभिधानम् ॥ २ गायत्री, ३-५ त्रिष्टुप्, ६ अनुष्टुप् ।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् ।

यद्वाचो मधुमत् तस्मिन् मा धाः स्वाहा सरस्वत्यै ॥

क्रुचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरम् । बृहद्रायत्रवर्तनि ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अश्नुर्बाहुच्युतो धिषण्योरुपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि ॥

यो द्रप्सो अश्नुः पतितः पृथिव्यां परिवापात् (१) पुरोडाशात् करम्भात् ।

धानासोमान्मन्थिन इन्द्र शुक्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि ॥

यस्ते द्रप्सो मधुमाः इन्द्रियावान्स्वाहाकृतः पुनरप्येति देवान् ।

दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि ॥

अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य इत्याहुर्वागंग्रेगा अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यशो
मयि दधती प्राणान् पशुषु प्रजां मयि (२) च यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति वास्तु
वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्रूहान् गृहीत्वा वहिष्पवमानः सर्पन्ति पराञ्चो हि यन्ति पराचीभिः स्तुवते
वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवार्कः—

—विष्णो त्वं नो अन्तमः शर्म यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारा मधुश्चुत उत्सं दुहते (३) अक्षित—

—मित्याह यदेवास्य शयानस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति ॥

(परिवापा, -न्मधि, दुहते, चतुर्दश च) ॥ १० ॥

चित्रादियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्, १, ५, ७, ११-१२, २२, ३३-३५ गायत्री, १५-१६, २५ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥

गोमाः अग्रेऽविमाः अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदुमिदप्रमृष्यः ।

इडावाः एषो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभावान् ॥

आ प्यायस्वै*—सं ते*— ॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देवं त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः (१) कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥

शिवस्त्वष्टरिहाऽऽ गहि विभुः पोष उत तमना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि व्यतु नामिमस्मे अथा देवानामप्येतु पार्थः ॥

प्र णो दे*—*—व्या नो दिवः*— ॥

पीपिवाः सः सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्रजामिषम् (२)

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेषां ते सुस्रमीमहे^{१२} ॥

यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तः सरस्वन्तमवसे हुवेम^{१३} ॥

दिव्यः संपर्ण वयसं बृहन्तमपां गर्भं वृषभमोषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं तं सरस्वन्तमवसे हुवेम ॥
 सिनीवाल्लि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसां ।
 जुषस्व हव्य- (३) - माहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः^{१५} ॥
 या सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुस्रवरी । तस्यै विश्वतिनयै हविः सिनीवाल्ल्यै जुहोतम ॥
 इन्द्रं वो विश्वतस्परी^{१६} * - न्द्रं नरः^{१७} * - ॥
 असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसाना दिवमुत् पतन्ति ॥
 त आऽववृत्रन्तसदनानि कृत्वाऽऽदित् पृथिवी घृतैर्व्युद्यते^{१८} ॥
 हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव धर्जीमान् ।
 शुचिभ्राजा उपसो (४) नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः^{२०} ॥
 आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।
 शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिराऽगात् पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रौ ॥
 वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि^{२२} ॥
 पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय दिवश्चित् सानुं रेजत स्वने वः ।
 यत् क्रीडथ मरुत (५) ऋष्टिमन्त आप इव सन्धियश्चो धवध्वे^{२३} ॥
 अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
 दृतिः सु कर्ष विषितं न्यश्चः समा भवन्तुद्वता निपादाः^{२४} ॥
 त्वं त्या चिदच्युताऽग्रे पशुर्न यवसे । धामा ह यत् ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः^{२५} ॥
 अग्रे भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधात्रोऽमृतस्य धाम ।
 याश्च (६) माया मायिनां विश्वमिन्वत्वे पूर्वाः सन्दधुः पृष्टवन्धो^{२६} ॥
 दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
 अर्वाङ्घ्रितेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः^{२७} ॥
 पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वाशुवः ।
 अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥
 उदप्रुतो मरुतस्ताः इयते वृष्टिं (७) ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।
 क्रोशाति गर्दा कन्येव तुन्ना पेरुं तुञ्जाना पत्येव जायां ॥
 घृतेन द्यावापृथिवी मधुना समुक्षत पयस्वतीः कृणुताऽऽप ओषधीः ।
 ऊर्जं च तत्र सुमतिं च पिन्वथ यत्रा नरो मरुतः सिञ्चथा मधु^{३०} ॥

उदु त्मं^{३१} *— चित्रम्^{३३} *— ॥

और्वभृगुवच्छुचिमपनवानवदा हुवे । अग्निं संमुद्रवाससम्^{३३} ॥

आ सवः संवितुर्यथा भगस्ये—(८)—व भुजिं हुवे । अग्निं संमुद्रवाससम्^{३३} ॥

हुवे वातस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्धं सहः । अग्निं संमुद्रवाससम्^{३३} ॥

(वीर, इष, हुव्य, -मुबसो, मस्त, -श्च, वृष्टि, भगस्य, द्वादश च) ॥ ११ ॥

[प्रजापति— २२४ । रेव २१९ । युजं १२६ । प्रजापतेः २१६ । प्राजापत्या १०५ । य १३३ । इष्टर्गो १७८ । निग्राभ्या १६० । यो ३११ । जुष्टो १६४ । अग्निने—४१२ —कादश ॥ २२४८]

[इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

पवमानग्रहादीनां व्याख्यानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

पवमानग्रहत्रयम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजतेऽनु पवमानाना रोहति न पवमानेभ्योऽव च्छिद्यते

इयेनोऽसि गायत्र्यछन्दा अनु त्वा ऽऽ रमे स्वस्ति मा सं पारय

सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वा ऽऽ रमे स्वस्ति मा सं पारय

सर्धाऽसि जगतीछन्दा अनु त्वा ऽऽ रमे स्वस्ति मा सं पारयेत्याह—ते (१) वै पवमाना-

नामन्वारोहास्तान् य एवं विद्वान् यजतेऽनु पवमानाना रोहति न पवमानेभ्योऽव च्छिद्यते' यो वै पवमानस्य सन्तर्ति वेद सर्वमायुरेति न पुरा ऽऽयुषः प्र मीयते पशुमान् भवति विन्दते प्रजां पवमानस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यैतेऽगृहीता द्रोणकलश आध्वनीयः पूतभृत् तान् यदगृहीत्वोपाकुर्यात् पवमानं वि (२) छिन्द्यात् तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्राणोऽनु वि च्छिद्येतो—पयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि मृशेदि^३ *—न्द्राय त्वेत्याध्वनीयं *— विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृत् पवमानमेव तत् सं तनोति सर्वमायुरेति न पुरा ऽऽयुषः प्र मीयते पशुमान् भवति विन्दते प्रजाम् ॥ (एते, वि, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

सवननिरूपणम्, तन्मन्त्राश्च ॥ २-३ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

त्रीणि वाव सर्वनान्यथ तृतीयं सर्वनमव लुम्पन्त्यनं शु कुर्वन्त उपांशुं हुत्वोपांशुपात्रेऽंशुम-वास्य तं तृतीयसवनेऽपि सृज्याभि पुण्ययाद्यदाप्याययति तेनांशुमद्यदभिषुणोति तेनर्जीषि सर्वाण्येव तत् सर्वनान्यंशुमन्ति शुक्वन्ति समावद्भीर्याणि करोति

द्वौ समुद्रौ विततावजूयौ पर्यावर्तते जुठरेव पादाः ।

तयोः पश्यन्तो अतिं यन्त्यन्यमपश्यन्तः (१) सेतुनाऽतिं यन्त्यन्यम् ॥

द्वे द्रधसी सतती वस्त एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान् ।

(११३१-३२) ११४४३।१-२, (१४-५) —* उपयाम...तोऽसि ।

तिरोधायैत्यसितं वसानः शुक्रमा दत्ते अनुदाय जायते ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन् तमेतन्वताग्निहोत्रं व्रतमकुर्वन्त तस्माद् द्विव्रतः स्याद् द्विर्होत्रं जुह्वति पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयं (१) पशुमकुर्वन्त दादर्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वन्त वैश्वदेवं प्रातःसवनमकुर्वन्त वरुणप्रधासान् माध्यन्दिनं सवनं साकमेधान् पितृयज्ञं ज्यैष्ठ्यकांस्तृतीयसवनमकुर्वन्त तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजिगांसन् तं नान्ववायन् तैऽब्रुवन्ध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा अभवन् पराऽसुरा य एवं विद्वान्तसोमैर्न यजते भवत्यात्मना परा (३)ऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ (अपश्यन्तो, ऽग्नीषोमीयं, परा, त्रीणि च) ॥ २ ॥

सोमावेक्षणम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान् देवान् परिभूर्मां सह ब्रह्मवर्चसेन

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमवते शं राजन्नोषधीभ्यो

ऽच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारं स्याम ।

तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वां—पानाय*—व्यानाय*—वाचे*— (१) दक्षक्रतुभ्यां*—चक्षुभ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवेथां*—श्रोत्राय*—ऽऽत्मने*—ऽङ्गेभ्य*—आयुषे*—वीर्याय*—विष्णो^{१३}—रिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व^{१४} कौऽसि को नाम कस्मै त्वां कार्यं त्वा यं त्वा सोमेनार्तीतृपुं यं त्वा सोमेनाभीमदं सुप्रजाः प्रजया भूयासं सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषे^{१५}—विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदा (२) वर्चसे पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे ॥

बुभूवन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो भूत्याऽभि पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो ब्रह्मवर्चसेनाभि पवत आमयाव्य— (३)—वेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्त आयुषाऽभि पवतेऽभि-चरन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षुभ्यां*—श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरैरिति ताजक् प्र धन्वति^{१६} ॥ (वाचे, वर्चोदा, आमयावी, पञ्च-चत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

स्फवाद्युपस्थानमन्त्राः विधिश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

स्फयः स्वस्तिर्विधनः स्वस्तिः पशुर्वेदिः परशुर्नः स्वस्तिः ।

यज्ञियां यज्ञकृतः स्थ ते माऽस्मिन् यज्ञ उप ह्यध्वं—

—मुप मा द्यावापृथिवी ह्येतां—मुपाऽऽस्तावः*—*कलशः*—*सोमो*—*अग्नि*—

(३१३-५, ८-१२) *— मे वर्चोदा...पवस्व, (३१६) वर्चोदौ...पवेथाम्, (३१३-१४) *— जठर... पवस्व । (३१३-६, ७) *— ह्ययताम्, (३१४-६)

रूपं देवां*- उप यज्ञं*- उप मा होत्रा उपहवे ह्वयन्तां नमोऽग्नये मखघ्ने मखस्य मा यशोऽ-
 ऽर्यादित्याहवनीयमुप तिष्ठते यज्ञो वै मखो (१) यज्ञं वाव स तदहन् तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्प-
 त्यात्मनोऽनात्यै^{१०} नमो रुद्राय मखघ्ने नमस्कृत्या मा पाहीत्याशीघ्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्प-
 त्यात्मनोऽनात्यै^{११} नम इन्द्राय मखघ्न इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरिति होत्रीयमाशिषमेवैतामा शास्त
 इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घातार्थं या वै (२) देवताः सदस्यातिमार्पयन्ति यस्ता विद्वान् प्रसर्पति न सदस्या-
 तिमार्छति नमोऽग्नये मखघ्न इत्याहैता वै देवताः सदस्यातिमार्पयन्ति ता य एवं विद्वान् प्रसर्पति न सद-
 स्यातिमार्छति^{१३} दृढे स्थः शिथिरे समीची माऽहंसस्पातुं^{१४} सूर्यो मा देवो दिव्यादहंसस्पातुं*-
 वायुरन्तरिक्षादु^{१५} (३) अग्निः पृथिव्यां*- यमः पितृभ्यः*- सरस्वती मनुष्येभ्यो^{१६} देवी द्वारौ
 मा मा सं तां^{१७} नमः सदसे^{१८} नमः सदसस्पतये^{१९} नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे^{२०}
 नमो दिवे^{२१} नमः पृथिव्या अहं दैधिष्व्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदनं सीदु योऽस्मत् पाकतरं
 उन्निवत उदुद्धतश्च गेपं^{२२} पातं मा द्यावापृथिवी अद्याहुः^{२३} सदो वै प्रसर्पन्तं (४) पितरोऽनु प्र
 सर्पन्ति त एनमीश्वरा हिंसितोः सदः प्रसृप्य दक्षिणार्धं परिक्षेताऽगन्त पितरः पितृमानहं युष्माभि-
 र्भूयासः सुप्रजसो मया युयं भूयास्तेति तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनात्यै^{२४} ॥
 (मखो, वा, अन्तरिक्षात्, प्रसर्पन्तं, त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ ४ ॥

भक्षमन्त्राः ॥ ८ गायत्री; ९ बृहती; १०, २० त्रिष्टुप्; १२ अनुष्टुप्; १४ द्विपदा गायत्री । विश्वेदेवा ऋषयः ।

भक्षेहि मा ऽऽ विश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि वसो पुरो-
 वसो प्रियो मे हृदोऽस्य-श्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासं^१ नृचक्षंसं त्वा देव सोम सुचक्षा अव
 ख्येपं^२ मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्वर्वाच्यदितिरनाहतशीर्ष्णी
 वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वेहि विश्वचर्षणे (१) शम्भूमयोभूः स्वस्ति मा हरिवर्णं प्र चर क्रत्वे
 दक्षाय रायस्पोषाय सुवीरतायै मा मा राजन् वि बीभिषो मा मे हार्दि त्विषा वधीः । वृषणे
 शुष्मायाऽऽयुषे वर्चसे^३ ॥

वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य
 पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि^४ रुद्रवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदो माध्यन्दि-
 नस्य सवनस्य त्रिष्टुच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य (२) पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्यो-
 पहृतो भक्षयाम्या-दित्यवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्र-
 पीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि^५ ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णिगम् । भवा वाजस्य सङ्गर्थे ॥

हिन्वं मे गात्रा हरिवो गणान् मे मा वि तीतृषः ।

शिवो मे सप्तर्षीनुप तिष्ठस्व मा मेऽबाङ्गाभिमतं (३) गाः^६ ॥

(४७) *- ह्वयन्ताम्, (४२-९) अन्येषां मतं अयमेक एव मन्त्रः । (४१५-१८) *- पातु ।

अपांम सोमममृतां अभूमादश्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

किमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य^{१०} ॥

यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदुगिस्तत् पुनराऽहार्जातवेदा विचर्षणिः^{११} ॥

पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः ।

पुनर्मे अश्विना युवं चक्षुरा धत्तमक्षयोः^{१२} ॥

इष्टयजुषस्ते देव सोम स्तुतस्तोमस्य (४) शस्तोक्थस्य हरिवत् इन्द्रपीतस्य मधुमत उप-
हृतस्योपहृतो भक्षयामि^{१३} ॥

आपूर्याः स्याऽऽ मां पूरयत प्रजया च धनेन च ॥^{१४}

एतत् ते तत् ये च त्वामन्वे^{१५} तत् ते पितामह^{१६} प्रपितामह ये च त्वामन्वे^{१७}—त्र पितरो यथा-
भागं मन्दध्वम्^{१८}

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः (५)
स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो नमो वो य एतस्मिँल्लोके स्थ युष्मा-
न्स्तेऽनु येऽस्मिँल्लोके मां तेऽनु य एतस्मिँल्लोके स्थ यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिँल्लोकेऽहं तेषां
वसिष्ठो भूयासे^{१९}

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव (६) ।

यत् कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

देवकृतस्यैनसोऽव्यजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽव्यजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽव्यजनमस्य^{२०}—प्सु
धौतस्य सोम देव ते नृभिः सुतस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य यो भक्षो अश्वसनियो गोस-
निस्तस्य ते पितृभिर्मक्षंकृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि^{२१} ॥ (विश्वचर्षणे, नराश्वसपीतस्या, -ऽति, स्तुत-
स्तोमस्य, पितरो, बभूव, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

पृषदाज्यम्, दधिर्वर्ममन्त्रश्च ॥ २ बृहती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

महीनां पयोऽसि विश्वेषां देवानां तनूक्थ्यासमद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णोर्हृदय-
मस्येकमिष विष्णुस्त्वानु वि चक्रमे भूतिर्दधा घृतेन वर्धतां तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमा गम्या-
ज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृश्नियै दुग्धं

यावती द्यावापृथिवी महित्वा यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थुः ।

तावन्तमिन्द्र ते (१) ग्रहं सहोर्जा गृह्णाम्यस्तुतम् ॥

यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमृशेच्छुद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्यच्छ्वाऽवमृशेच्छतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमा-
युकाः स्युर्यत् स्कन्देचजमानः प्रमायुकः स्यात् पशवो वै पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृष-

द्राज्यं स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति पशूनेवास्मै पुनर्गृह्णाति^३ प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणो वा (२)
एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै पुनर्गृह्णाति^३ हिरण्यम-
वधाय गृह्णात्यमृतं वै हिरण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्य प्राणे दधाति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः
शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यै—श्वमव प्रापयति प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादेवा-
स्मै योनैः प्राणं (३) निर्मिमीते^६ वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति वैष्णव्यर्चा
पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं सं तनोति^७ ॥ (ते, वै, प्राणं, द्वाविंशतिश्च) ॥ ६ ॥

स्तुतशस्त्रयोरभिधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवं सवितरेतत् ते प्राऽऽह तत् प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुंमत्या ऋचो मा गात
तनपात् साम्नः सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकूतय ऋतं च सत्यं च वदत स्तुत देवस्य
सवितुः प्रसवे^१ स्तुतस्य स्तुतमस्यूजं मद्यं स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्र-
(१)-मस्यूजं मद्यं शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादि—

—न्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम् ॥

सा मे सत्याऽऽशीर्देवेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं मा ऽऽ गम्यात् ॥

यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे ।

स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्मा अधिपतीन् करोतु वयं स्याम पतयो रयीणाम्^३ ॥

यज्ञो वा वै (२) यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे स यः स्तुतशस्त्रयोर्दोहमविद्वान् यजते तं यज्ञो
दुहे स इष्टा पापीयान् भवति य एनयोर्दोहं विद्वान् यजते स यज्ञं दुहे स इष्टा वसीयान् भवति स्तुत-
स्य स्तुतमस्यूजं मद्यं स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूजं मद्यं शस्त्रं दुहा-
(३)-मा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादित्याहैष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान् यजते दुह एव यज्ञमिष्टा
वसीयान् भवति^३ ॥ (शस्त्रं, वै, दुहां, द्वाविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

प्रस्थितयाज्याख्यहोमादिमन्त्राः ॥ १६-२०, २४-२५ त्रिष्टुप्, २२-२३ जगती; २९ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

इयेनाय पत्वंने स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमो^१ विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा वट्स्वयमभि-
गूर्ताय नमः^२ परिधये जनप्रथनाय स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः^३ ऊर्जे होत्राणां स्वाहा
वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः^४ पर्यसे होत्राणां स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः^५ प्रजापतये
मनवे स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः^६ ऋतमृतपाः सुवर्वाट्स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः^७

—स्तम्पन्तां होत्रा मधोर्धुतस्य^८

यज्ञपतिमृषय एनसा (१) ऽऽहुः ।

प्रजा निर्मेक्ता अनुतप्यमाना मध्व्यौ स्तोकावप तौ रराध ॥

सं नस्ताभ्यां सृजतु विश्वकर्मा^९

घोरा ऋषयो नमो अस्त्वेभ्यः ।

चक्षुष एषां मनसश्च सन्धौ बृहस्पतये महि षट् द्युमन्मः ॥

नमो विश्वकर्मणे स उ पात्वस्मां—

ननन्यान्तसोमपान् मन्यमानः ।

प्राणस्य विद्वान्तसमरे न धीर एनश्चक्रवान् महि वृद्ध एषाम् ॥

तं विश्वकर्मन् (२) प्र मुञ्चा स्वस्तये^{१८}

ये भक्षयन्तो न वसून्यानुहुः ।

यानग्रयोऽन्वतप्यन्त धिष्णिषा इयं तेषामवया दुरिष्ट्यै स्विष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा^{१९} ॥

नमः पितृभ्यो अभि ये नो अरुयन् यज्ञकृतो यज्ञकाभाः सुदेवा

अकामा वो दक्षिणां न नीनिम मा नस्तस्म देनसः पापयिष्टं ।

यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणां न (३) नयेदैभ्यो वृश्चयेत् यद्वैश्वकर्मणानि जुहोति सदस्वानिव तत् प्रीणत्यै—

—स्मे देवासो वपुषे चिकित्सत यमाशिरा दम्पती वाममश्रुतः ।

पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा एधते गृहः^{२२} ॥

आशीर्द्या दम्पती वाममश्रुतामरिष्टो रायः सचतां स मौकसा ।

य आऽसिचत् संदुग्धं कुम्भ्या सहेष्टेन यामन्ममतिं जहातु सः^{२३} ॥

सर्पिर्ग्रीवी (४) पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्रा अकृशासो अस्य ।

सहजानिर्यः सुमखस्यमान इन्द्रायाऽऽशिरं सह कुम्भ्याऽदात्^{२४} ॥

आशीर्म ऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणं सर्वर्चसम् ।

सञ्जयन् क्षेत्राणि सहसाऽहमिन्द्र कृण्वानो अन्यां अधरान्तसपत्नान्^{२५} ॥

भूतमसि भूते मा धा मुखमसि मुखं भूयासे^{२६} द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि^{२७} विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः (५) प्र च्यावयन्तु दिवि देवान् दृहान्तरिक्षे वयांसि पृथिव्यां पार्थिवान्

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसि । यथा नः सर्वमिजगदयक्ष्मं सुमना असत् ।

यथा न इन्द्र इन्द्रिणः केवलीः सर्वाः समनसः करत् ।

यथा नः सर्वा इन्द्रिणोऽस्माकं केवलीरसन् ॥

(एनेसा, विश्वकर्मन्, न, सर्पिर्ग्रीवी, वैश्वानरा, —श्चत्वारिंशच्च) ॥ ८ ॥

प्रतिगरः, तन्मन्त्राश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यद्वै होताऽध्वर्युमभ्याद्वयते वज्रमेनमभि प्र वर्तयत्युक्थंशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्य त्रीण्येतान्य-

क्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्तर्धत्ते उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनं सवनं प्रतिगीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं त्रिष्टुभैव माध्यन्दिने सवने वज्रमन्तर्धत्ते (१) उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शकरी शाकरो वज्रो वज्रैणैव तृतीयसवने वज्रमन्तर्धत्ते^३ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यो यथा- सवनं प्रतिगरे छन्दांसि सम्पादयेत् तेजः प्रातःसवनं आत्मन् धत्तेन्द्रियं माध्यन्दिने सवने पशूस्तृतीयसवनं इत्यु-क्थंशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं त्रीण्येतान्यक्षराणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातः- सवनं प्रातःसवनं एव प्रतिगरे छन्दांसि सं पादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजः प्रातःसवनं तेज एव प्रातःसवनं आत्मन् धत्ते उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनं सवनं प्रतिगीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनं एव सवने प्रतिगरे छन्दांसि सं पादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुभिन्द्रियं माध्यन्दिनं सवनं (३)-मिन्द्रियमेव माध्यन्दिने सवनं आत्मन् धत्ते उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीय- सवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शकरी शाकराः पशवो जागृतं तृतीयसवनं तृतीयसवनं एव प्रतिगरे छन्दांसि सं पादयत्यथो पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशूनेव तृतीयसवनं आत्मन् धत्ते^४ यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते आव्यमस्मिन् दधाति तद्यज्ञा- (४)-पहनीत पुराऽस्य संवत्सराद्ब्रह्म आ वेवी- रञ्छोऽसा मोद इवेति प्रत्याह्वयते तेनैव तदप हर्ते यथा वा आयतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रतिगरं प्रतीक्षते^५ यदभिप्रतिगृणीयाद्यथाऽऽयतया समृच्छते तादृगेव तं-दधर्चाह्वयेत् यथा धारवज्रयो ह्वयते तादृगेव तत् प्रवाहुग्वा ऋत्विजामुद्गीथा उद्गीथ एवोद्गातृणा- (५)-मृचः प्रणव उक्थंशांसिनां प्रतिगरो-ऽध्वर्युणां^{१२} य एवं विद्वान् प्रतिगृणात्यन्नाद एव भवत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते^३ इयं वै होताऽ- सावध्वर्युर्यदासीनः शंसति तस्मादितः प्रदानं देवा उप जीवन्ति यत् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मादमुतः प्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति^{१४} यत् प्राडासीनः शंसति प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते^{१६} यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनमभि प्र वर्तयति (७) पराङा वर्तते वज्रमेव तन्नि करोति^{१७} ॥ (धत्ते, क्षराणि, सवनं, नो, द्गातृणा, -मेति, वर्तयत्य, द्यौ च) ॥ ९ ॥

प्रतिनिर्ग्राहमन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि वाक्पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णाम्यु-पयामगृहीतोऽस्यृतसदसि चक्षुष्पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णाम्यु-पयामगृहीतोऽसि श्रुतसदसि श्रोत्रपाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि^३ देवेभ्यस्त्वा विश्वदेवेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तं रक्षस्व (१) तं ते दुश्शक्षा माऽव रथं न्मयि वसुः पुरोवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहि मयि वसुर्विदद्वसुश्चक्षुष्पा-

श्वक्षुर्मे पाहि^१ मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि^२ भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः
प्राणं मे पाहि^३ भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि^४ यो न इन्द्रवार्यु मित्रावरुणौ
—वश्विनावभिदासति आर्तव्य (२) उत्पिपीते शुभस्पती इदमहं तमधरं पादयामि यथेन्द्राहमुत्त-
मश्चेतयानि^५ ॥ (१-१२, आर्तव्य, -त्रयोदश च) ॥ १० ॥

त्रिधातवीयेष्टिमन्त्राः ॥ १ ककुपुः २ उष्णिक् ३-६, ९-१० त्रिष्टुप् ७-८ गायत्री । विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सुख्यमावर्ति ॥

प्र होत्रे पूर्य वचोऽग्नये भरता बृहत् । विषां ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे ॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वाः ।

तिस्र उ ते तनुवो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥

सं वां कर्मणा समिषा (१) हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पृथिभिः पारयन्तां ॥

उमा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥

त्रीण्यायुषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुपसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथां (२) भव यजमानाय शं योः ॥

अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथां कविः । स त्रींश्रेकादशा इह ॥

यक्षच्च पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके समे ॥

इन्द्राविष्णू द्द्वहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवृतिं च श्रथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं द्वयो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥

उत माता महिषमन्वेनदुमी त्वां (३) जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्तसखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥

(इषा, ऽथ, त्वा, त्रयोदश च) ॥ ११ ॥

[य-१४२ । -स्त्रीणि १५३ । परिभूः १५५ । स्फयो २६३ । भक्ष ३४४ । महीनां १७२ । देव १७२ । इयेनाय २९० ।
य-३५८ । -दुपयामगृहीतः ११३ । प्रै-१६३ । कादश ॥ २३३५]

[इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

वैकृतविधीनामभिधानम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

अतिग्राह्यगतमन्त्राः ॥ ७-९ द्विपदा गायत्री । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु दीक्षायै
च त्वा तपसश्च तेजसे जुहोमि तेजोविदांसि तेजो मा मा हासीन्माऽहं तेजो हासिषं मा मा तेजो

हासी^१—दिन्द्रौजस्विन्नोजस्वी त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च
त्वा क्षत्रस्य चौ- (२)-जसे जुहोम्यो—जोविदस्योजो मा मा हासीन्माऽहमोजो हासिषं मा मामोजो
हासीत् त्वर्यं आजस्विन् आजस्वी त्वं देवेषु भूया आजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु
वायोश्च त्वाऽपां च आजसे जुहोमि सुवर्चिदसि सुवर्मा मा हासीन्माहः सुवर्हासिषं मा माऽसुव-
र्हासीन्मयि (२) मेधां मयि प्रजां मय्यभिस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं
दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो आजो दधातु ॥ (च, मयि, त्रयोविंशतिश्च) ॥ १ ॥

स्तोत्रोपाकरणं, प्रतिगराङ्गमन्त्रश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वायुर्हितार्ताऽग्निः प्रस्तोता प्रजापतिः साम बृहस्पतिरुद्राता विश्वे देवा उपगातारो मरुतः प्रति-
हर्तार इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वे—तद्वै सर्वमध्वर्युरपाकुर्वन्नुद्रातभ्य उपाकरोति
ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वित्याहैतदेव सर्वमात्मन् धत्ते इडा देवहर्मनुर्यजनीर्बृहस्पतिरुक्थाम-
दानिं शःसिषद्विश्वे देवाः (१) सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मा हिःसीर्मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु
वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यासः शुश्रूषेण्यो मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु
शोभायै पितरोऽनु मदन्तु ॥ (विश्वे देवा, अष्टाविंशतिश्च) ॥ २ ॥

अदाभ्यांशुप्रहमन्त्राः ॥ २३-२५ अनुष्टुप्, लाघा स्वराट् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

वसवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियं पाथ उपेहि रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु त्रैष्टुभेन
छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ उपेह्यो—दित्यास्त्वा प्र वृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथ
उपेहि मान्दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमि भन्दनासु*—कोतनासु*—नूतनासु*—रेशीषु*—मेपीषु*—
वाशीषु*—विश्वभृत्सु*—माध्वीषु*—ककुहासु*—शक्ररीषु*— (१) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमि
शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः^{१६} ॥

आ ऽसिन्नुग्रा अचुच्यवुर्दिवो धारा असर्धतं ॥

ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते बृहत् सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः ॥

यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहो^{१७}

—शिकृ त्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो अपीहि^{१८} वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन
छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथो अपीह्यि—स्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं
पाथो अपीह्यि—

नः प्राण एतु परावत आऽन्तरिक्षादिवस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमृतमसि प्राणाय त्वौ ॥

इन्द्राग्नी मे वर्चः कणुतां वर्चः सोमो बृहस्पतिः (३) । वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो मे धत्तमश्विर्ना ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभधत् ॥

(शंकरीष्व, भे, बृहस्पतिः, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ३ ॥

अदाभ्यांशुग्रहमन्त्रब्राह्मणम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मान्दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमीत्याहापामेव नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमव रन्ध्रे^१ शुक्रं ते शुकेण गृह्णामीत्याहेतद्वा अहो रूपं यद्वात्रिः सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽह एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिर्भिर्दिवो वृष्टिं च्यावयत्यां—ऽस्मिन्नुग्रा (१) अचुच्यवुरित्याह यथायजुरेवैतत् ककुह^२ रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्याहेतद्वा अस्य ककुह^२ रूपं यद्वृष्टीं रूपेणैव वृष्टिमव रन्ध्रे^३ यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहेष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति^४ परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एति (२) योऽंशुं गृह्णत्या नः प्राण एतु परावत् इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन धत्ते^५—ऽमृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतं नैवाऽऽयुरात्मन धत्ते^६ शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्य^७—प उप स्पृशति भेषजं वा आपो (३) भेषजमेव कुरुते^८ ॥ (उग्रा, एत्या, पु, स्त्रीणि च) ॥ ४ ॥

द्वादशादशेषाः पृश्निग्रहाख्या उन्मानविशेषाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वायुरसि प्राणो नाम सवितुराधिपत्येऽपानं मे दा—चक्षुरसि श्रोत्रं नाम धातुराधिपत्य आयुर्मे दा रूपमसि वर्णो नाम बृहस्पतेराधिपत्ये प्रजां मे दा ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याऽऽधिपत्ये क्षत्रं मे दा भूतमसि भव्यं नाम पितृणामाधिपत्येऽपामोषधीनां गर्भं धा ऋतस्य त्वा व्योमनं ऋतस्य (१) त्वा विभूमनं ऋतस्य त्वा विधर्मणं ऋतस्य त्वा सत्यायु—र्तस्य त्वा ज्योतिषे^९ प्रजापतिर्विराजमपश्यत् तया भूतं च भव्यं चासृजत् तामृषिभ्यस्तिरोऽधात् तां जमदग्निस्तपसाऽपश्यत् तया वै स पृश्नीन् कामानसृजत् तत् पृश्नीनां पृश्नित्वं^{१०} यत् पृश्नयो गृह्यन्ते पृश्नीनेव तैः कामान् यजमानोऽव रन्ध्रे^{११} वायुरसि प्राणो (२) नामेत्याह प्राणापानावेवाव रन्ध्रे^{१२} चक्षुरसि श्रोत्रं नामेत्याहाऽऽयुरेवाव रन्ध्रे^{१३} रूपमसि वर्णो नामेत्याह प्रजामेवाव रन्ध्रे^{१४} ऋतमसि सत्यं नामेत्याह क्षत्रमेवाव रन्ध्रे^{१५} भूतमसि भव्यं नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां गर्भः पशून्वा- (३)-व रन्ध्रे^{१६} एतावद्वै पुरुषं परितस्तदेवाव रन्ध्रे^{१७} ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याहेयं वा ऋतस्य व्योमेमामेवाभि जयत्यु- तस्य त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा ऋतस्य विभूमान्तरिक्षमेवाभि जयत्युतस्य त्वा विधर्मण इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभि जयत्युतस्य (४) त्वा सत्यायेत्याह दिशो वा ऋतस्य सत्यं दिश एवाभि जयत्युतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभि जयत्ये- तावन्तो वै देवल्लोकास्तानेवाभि जयति^{१८} दश सं पचन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति^{१९} ॥ (ऋतस्य, प्राण, पुव, -र्तस्य, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

गवामयनिका परः संज्ञका अतिग्राह्याः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवा वै यद्यन्नेन नाबारुन्धत् तत् परैरवारुन्धत् तत् पराणां परत्वं^{२०} यत् परे गृह्यन्ते यदेव यन्नेन

नावरुन्धे तस्यावरुद्धये^२ यं प्रथमं गृह्णातीममेव तेन लोकमभि जयति यं द्वितीयमन्तरिक्षं तेन यं तृतीयममुमेव तेन लोकमभि जयति यदेते गृह्यन्ते एषां लोकानामभिजित्यां (१) उत्तरेष्वहःस्वमुतो ऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभिजित्यैवेमाँल्लोकान् पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति^३ यत् पूर्वेष्वहः स्वितः पराञ्चो गृह्यन्ते तस्मादितः पराञ्च इमे लोका यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्ते तस्मादुमुतोऽर्वाञ्च इमे लोकास्तस्मादयात-याञ्चो लोकान् मनुष्या उप जीवन्ति^४ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादद्भ्य ओषधयः सं भवन्त्योषधयो (२) मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं प्रजा अनु प्र जायन्ते इति परानन्विति ब्रूयाँ—यद्गृह्णात्यद्भ्यस्त्वौ-षधीभ्यो गृह्णामीति तस्मादद्भ्य ओषधयः सं भवन्ति^५ यद् गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामीति तस्मात् प्रजापतिं प्रजा अनु प्र जायन्ते^६ ॥ (अभिजित्या, ओषधयो, ऽष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ ६ ॥

सोमाङ्गाश्रावणादिमन्त्रविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिर्देवासुरानसृजत् तदनु यज्ञोऽसृज्यत यज्ञं छन्दाँसि ते विश्वञ्चो व्यक्रामन्त्सोऽसुराननु यज्ञोऽपाक्रामद्यज्ञं छन्दाँसि ते देवा अमन्यन्तामी वा इदमभवन् यद्वयँ स्म इति ते प्रजापतिमुपाधा-वन्त्सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दसां वीर्यमादाय तद्वः प्र दास्यामीति स छन्दसां वीर्यं- (१)-मादाय तदेभ्यः प्रायच्छत् तदनु छन्दाँस्यपाक्रामन् छन्दाँसि यज्ञस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा^१ य एवं छन्दसां वीर्यं वेदाऽऽश्रावयास्तु श्रौषड् यज्ञ ये यजामहे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति^२ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कर्मध्वर्युरा श्रावयतीति छन्दसां वीर्यीयेति ब्रूयादे तद्वै (२) छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु श्रौषड् यज्ञ ये यजामहे वषट्कारो^३ य एवं वेद सर्वाँर्यैरेव छन्दोभिरर्चति यत् किं चाचैति^४ यदिन्द्रो वृत्रमहन्नमेध्यं तद्यद्यतीनपावपदमेध्यं तदथ कस्मादैन्द्रो यज्ञ आ सँस्थाँतोरित्याहुर्निन्द्रस्य वा एषा यज्ञिया तनूर्यद्यज्ञस्तामेव त- (३)-द्यजन्ति^५ य एवं वेदोपैनं यज्ञो नमति^६ ॥ (वीर्यं, वै, त, -दृष्टौ च) ॥ ७ ॥

अवभृथाङ्गवेदिदाहादिमन्त्राः ॥ १, ३ त्रिष्टुप्; ५-६ अनुष्टुप् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेवं पुत्रमभि रक्षतादिमम् ॥

आ वृश्चयते वा एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः शृतंकृत्याथान्यात्रवभृथमवैत्यायुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यञ्जुहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो^१

यत् कुसीदु-- (१)--मप्रतीत्तं मयि येन यमस्य बलिना चरामि ।

इहैव सन् निरवदये तदेतत् तदग्ने अनुणो भवामि^२ ।

विश्वलोप विश्वदावस्य त्वा ऽऽसञ्जुहोम्यग्धादेकोऽहुतादेकः समसनादेकः ।

ते नः कृण्वन्तु भेषजँ सदुः सहो वरेण्यम् ॥

अयं नो नभसा पुरः सँस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसमर्थं बहवो नो गृहा असन् ॥

स त्वं नो (२) नभसस्पत ऊर्जं नो धेहि भद्रया ।

पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रायिमा कृधि ॥

देव सस्फान सहस्रपोषस्यैशिषे स नो रास्त्राज्यानिः रायस्पोषः सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्तिम् ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमी कुसीदं वा एतद्यमस्य यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदिः स्तृणाति यदनु-
पौष्य प्रयायाद्भीवद्धमेन-(३)-ममुष्मिँल्लोके नैनीयेरन् यत् कुसीदमप्रतीत्तं मयीत्युपौषतीहैव सन् यमं
कुसीदं निरवदायानृणः सुवर्गं लोकमेति^१ यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयादेष वा
अग्निवैश्वानरो यत् प्रदाव्यः स एवैनः स्वदयत्यं—हौं विधान्यामेकाष्टकायामपूपं चतुःशरावं पक्त्वा प्रात-
रेतेन कक्षमुपौषेद्यदि (४) दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमं^२—मेतेन ह स्म वा ऋषयः
पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुप यन्ति^३ यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान् यजते सममु-
ष्मिँल्लोक इष्टापुर्तेन गच्छतेऽग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता तान् य एवं विद्वान् यजते सम-
मुष्मिँल्लोक इष्टापुर्तेन गच्छते^४ इयं नो नभसा पुर (५) इत्याहाग्निवै नभसा पुरोऽग्निमेव तदाहैतन्मै
गोपायेति स त्वं नो नभसस्पत इत्याह वायुवै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाहैतन्मै गोपायेति देव सस्फाने-
त्याहासौ वा आदित्यो देवः सस्फान आदित्यमेव तदाहैतन्मै गोपायेति^५ (६) ॥ (कुसीदं, न, पुनं, यदि
पुर, इति) ॥ ८ ॥

जीर्णवृषभालम्भः ॥ १-५ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

एतं युवानं परिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्वरत प्रियेण ।

मा नः शास जुषां सुभागा रायस्पोषेण समिषा मदेमं ॥

नमो महिम्न उत चक्षुषे ते मरुतां पितृस्तदुहं गृणामि ।

अनु मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् ॥

देवानामेष उपनाह आसीदुपां गर्भ ओषधीषु न्यक्तः ।

सोमस्य द्रप्समवृणीत पूषा (१) बृहन्नद्रिरभवत् तदेवाम् ॥

पिता वत्सानां पतिरग्नियानामथो पिता महतां गर्गराणाम् ।

वत्सो जरायु प्रतिधुक् पीयूष आमिक्षा मस्तु घृतमस्य रेतः ॥

त्वां गावोऽवृणत राज्याय त्वाः हवन्त मरुतः स्वर्काः ।

वर्षमन् क्षत्रस्य ककुभिं शिश्रियाणस्ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥

व्यृद्धेन वा एष पशुना यजते यस्यैतानि न क्रियन्त एष (२) ह त्वै समृद्धेन यजते यस्यैतानि क्रि-
यन्ते ॥ (पूषे, -वो, ऽष्टौ च) ॥ ९ ॥

पाशुकगर्भप्रायश्चित्तम् ॥ १ बृहती; २, ४ अनुष्टुप्; ३ न्यङ्कुसारिणी; ५ एकपदा गायत्री; ६ द्विपदा विराट्; ८ गायत्री ॥
विश्वेदेवा ऋषयः ।

सूर्यो देवो दिविपञ्चमो धाता क्षत्राय वायुः प्रजाभ्यः ।

बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योतिष्मती जुहोतु ॥

यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यहुता यस्यै तां देवैः समजीगमम् ॥

आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र नर्दबुद । भूम्याश्चर्तसः प्रदिशस्ताभिरा वर्तया पुनः ॥

वि ते भिनन्नि तक्ररी वि योनिं वि गत्रीन्धौ । वि (१) मातरं च पुत्रं च वि गर्भं च जरायु च ॥

बहिस्ते अस्तु बालिति ॥

उरुद्रप्सो विश्वरूप इन्द्रः पवमानो धीर आनञ्ज गर्भम् ॥

एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी पञ्चपदी षट्पदी सप्तपदष्टापदी भुवनाऽनु प्रथतां स्वाहा

मही द्यौः पृथिवी च न इमं युजं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥

(वि, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ १० ॥

याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; १-३ गायत्री; ७, ९, ११-१२ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥

अयं वां परि पिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तः शतग्विनम् । अश्वावन्तः सहस्रिणम् ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघ्रायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः (१) शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥

त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तः सुभग विश्वदर्शतं तुविष्मणसः सुयजं घृतश्रियम् ॥

धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावनतुं ॥

धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जनान् ।

धाता पुत्रं यजमानाय दाता (२) तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेर्म ॥

धाता ददातु नो रयिं प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिः सत्यराधसः ॥

धाता ददातु दाशुपे वयानि प्रजाकामाय मीढुपे दुरोणे ।

तस्मै देवा अमृताः स व्ययन्तां विश्वे देवांसो अदितिः सजोषाः ॥

अनुं नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मयः^{११} ॥

अन्विदनुमते त्वं (३) मन्यामै शं च नः कृधि ।

ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूःषि तारिषः^{१२} ॥

अनुं मन्यतामनुमन्यमाना प्रजावन्तः रयिमक्षीयमाणम् ।

तस्यै वयः हेडसि माऽपि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतुं ॥

यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति भूषन्त्यायवः ।

यस्या उपस्थ उर्वन्तरिक्षः सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतुं (४) ॥

राकामहः सुहवाः सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरः शतदायमुक्थयम् ॥

यास्ते राके सुमतर्यः सुपेशमो याभिर्ददासे दाशुषे वसन्ति ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपामहि सहस्रपोषः सुभगे रराणां ॥

सिनीवालि^{१३} * - या मुपाणिः^{१४} * - ॥

कुहूमहः सुभगां विद्वनापसमस्मिन् युजे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं (५) पितृणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम ॥

कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषश्चिकेतु ।

सं दाशुषे क्रितु भूरि वामः रायस्पोषं चिकितुषे दधातुं ॥

(भामासो, दाता, त्वं, यच्छतु, श्रवणं, चतुर्विंशतिश्च) ॥ ११ ॥

[अग्ने १२३ । वायुं ७८ । वसव १७५ । एत-१७३ ।-द्रायु-२४६ ।-देवाः १४८ । प्रजापति-१५८ ।-रायुर्दा ३०० ।
एत १०८ । सूर्य ९४ । इद-२७४ ।-मेकादश ॥ १८५७]

[॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

इष्टिहोमाभिधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥] विश्वेदेवा ऋषयः ।

वशागर्भदर्शननिमित्तकहोमविधिः ॥

वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते यस्य हविरतिरिच्यते सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्पतिना चैवास्य
प्रजापतिना च यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति^१ रक्षांसि वा एतत् पशुः संचन्ते यदेकदेवत्यं आलब्धो भूयान्
भवति यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्याह देवत्रैवेना गमयति रक्षसामपहत्या आ वर्तन वर्तयेत्याह (१)
ब्रह्मणैवैनमा वर्तयति^२ वि ते भिनाग्नि तक्षीमित्याह यथायजुरेवैतं-दुरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरित्याह
प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयति^३ दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृथिवीमतिरिक्तं तद्यज्ञ

शमयेदार्तिमाच्छेद्यजमानो मही द्यौः पृथिवी च न इत्या- (२)-ह द्यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धं चातिरिक्तं च शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो भस्मनाऽभि समूहति स्वगाकृत्या अथो अनयोर्वा एष गर्भो-
ऽनयोरेवैनं दधाति यद्वद्येदति तद्वचयेद्यन्नावद्येत् पशोराकृत्यस्य नावद्येत् पुरस्तात्ताभ्या अन्यद्वद्ये-
दुपरिष्ठादन्यत् पुरस्ताद्वै नाभ्यै (३) प्राण उपरिष्ठादपानो यावानेव पशुस्तस्यावद्यति विष्णवे शिपि-
विष्टाय जुहोति यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं
दधात्यतिरिक्तस्य शान्त्या अष्टाप्रद्विरण्यं दक्षिणाऽष्टापदी होषाऽऽत्मा नवमः पशोराप्त्या अन्तर-
कोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवत्येवमिव हि पशुखल्वमिव (४) चमेव मांसमिवास्थीव यावानेव पशु-
स्तमाप्त्वाऽव रुन्धे यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियते इष्ट्वा वसीयान् भवति ॥ आदे, -ति, नाभ्या,
इवै, -कवि-शतिश्च) ॥ १ ॥

वशालम्भनमन्त्राः ॥ १, ७, ९-१० त्रिष्टुप्, ८ तनुशिरा । विश्वेदेवा ऋषयः ।

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥

आकृत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा^२ किक्किटा ते प्राणं
वायवे स्वाहा^३ किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहा^४ किक्किटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा^५
किक्किटा ते वाचं सरस्वत्यै स्वाहा^६ (१)

त्वं तुरीयां वशिनीं वशाऽसि सकृद्यत् त्वा मनमा गर्भं आऽशयत् ।

वशा त्वं वशिनीं गच्छ देवान्तसत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः ॥

अजाऽसि रयिष्ठा पृथिव्या सीदोर्ध्वाऽन्तरिक्षमुप तिष्ठस्व दिवि ते बृहद्भाः ॥

तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ॥

अनुल्वणं वयत् जोगुणामपो मनु- (२)-भव जनया दैव्यं जनम् ॥

मनसो हविरसि प्रजापतेर्वर्णो गात्राणां ते गात्रभाजो भूयास्म ॥

(स्वाहा मनु, -स्योदश च) ॥ २ ॥

काश्याजावशाविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्व्यवात् ते गर्भमदधातां तं सोमः प्राजनयदग्निरग्रसत् स एतं प्रजापति-
राग्नेयमष्टाकपालमपश्यत् तं निरवपत् तेनैवनामग्नेरधि निरकीणात् तस्मादप्यन्यदेवत्यामालभमान
आग्नेयमष्टाकपालं पुरस्तात्त्रिर्वेदग्नेरेवनामधि निष्कीयाऽऽलभते^२ य- (१) द्यायुर्व्यवात् तस्माद्वायुर्व्या
यदिमे गर्भमदधातां तस्माद् द्यावापृथिव्या यत् सोमः प्राजनयदग्निरग्रसत् तस्मादग्नीषोमीया यदनयोर्वि-
यत्योर्वागवदत् तस्मात् सारस्वती यत् प्रजापतिरग्नेरधि निरकीणात् तस्मात् प्राजापत्या सा वा एषा
सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन (२) भाग-

धेयेनोप धावति स एवैनं भूर्ति गमयति^१ द्यावापृथिव्यामा लभेत कृपमाणः प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै
 पर्जन्यो वर्षति व्यस्यामोषधयो रोहन्ति समर्धुकमस्य सस्यं भवत्य^२—अग्निमीयामा लभेत यः कामयेतान्न-
 वानन्नादः स्यामित्यग्निनैवान्नमव रुन्धे सोमैनान्नाद्यमन्नवानेवान्नादो भवति^३ सारस्वतीमा लभेत यः (३)
 ईश्वरो वाचो वर्दितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्मिन्
 वाचं दधाति^४ प्राजापत्यामा लभेत यः कामयेतानभिजितमभि जयेयमिति प्रजापतिः सर्वा देवता देवता-
 भिरवानभिजितमभि जयति^५ वायव्यथोपाकरोति वाग्योरेवैनोमव रुद्ध्याऽऽ लभेत आकृत्यै त्वा कामाय
 त्वे- (४)-त्याह यथायजुरेवैतत्^६ किंकिट्टाकारं जुहोति किंकिट्टाकारेण वै ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्रा-
 ऽऽण्याः पतन्ति यत् किंकिट्टाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां धृत्यै^७ पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्ती-
 मेवैनो^८ सुवर्गं लोकं गमयति त्वं तुरीया वशिनी वशाऽसीत्याह देवत्रैवैनो गमयति^९ सत्याः संस्तु
 यजमानस्य कामा इत्याहैष वै कामो (५) यजमानस्य यदनार्त उदचं गच्छति तस्मादेवमाहो^{१०}—ऽजाऽसि
 रयिष्ठेत्याहैष्वैनो लोकेषु प्रतिष्ठापयति^{११} दिवि ते बृहद्वा इत्याह सुवर्ग एवास्मै लोके ज्योतिर्दधाति^{१२}
 तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोत्य^{१३}—नुल्वणं वयत् जोगु-
 वामप इत्या- (६)-ह यदेव यन्न उल्वणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिं^{१४}—मनुर्भव जनया देव्यं जनमित्याह मान-
 व्यो वै प्रजास्ता एवाऽऽद्याः कुरुते^{१५} मनसो हविरसीत्याह स्वगाकृत्यै^{१६} गात्राणां ते गात्रभाजो भूया-
 स्सेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^{१७} तस्यै वा एतस्या एकमेवाद्वयजनं यदालब्धायामभ्रो (७) भवति^{१८}
 यदालब्धायामभ्रः स्यादप्सु वा प्रवेशयेत् सर्वा वा प्राश्नीयां—यदप्सु प्रवेशयेच्चक्ष्वेशं कुर्यात् सर्वामेव
 प्राश्नीयादिन्द्रियमेवाऽऽत्मन् धत्ते^{१९} सा वा एषा त्रयाणामेवावरुद्धा संवत्सरसवः सहस्रयजिनो गृहमे-
 धिनस्त एवैतया यजेरन् तेषामेवैषाऽऽर्ता ॥ (अत्, स्वेन, य, -स्त्वा, काम, इत्य, ओ, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

जयहोममन्त्राः तत्प्रशंसा च ॥ १३ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

चित्तं च चित्तिश्च—ऽऽकृतं चा—ऽऽकृतिश्च विज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शक्तीश्च
 दर्शश्च पूर्णमासश्च बृहच्च^१ रथन्तरं च^२ प्रजापतिर्जगानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु
 तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स हि हव्यो वभूव^३

देवासुराः संयत्ता आसन्तस् इन्द्रः प्रजापतिमुपा- (१)-धावत् तस्मा एताञ्जान् प्रायच्छत् तानजुहोत्
 ततो वै देवा असुरानजयन् यदजयन् तज्जयानां जयत्व^४ स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येव तां पृतनाम् ॥
 (उप, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ४ ॥

अग्निभूतानामधिपतिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्निभूतानामधिपतिः स माऽवत्वि—न्द्रो ज्येष्ठानो*—यमः पृथिव्या*—वायुरन्तरिक्षस्य*—सूर्यो
 दिव*—अन्द्रमा नक्षत्राणां*—वृहस्पतिर्ब्रह्मणो*—मित्रः सत्यानां*—वरुणोऽपां*—समुद्रः स्रोत्या-
 नां*—मन्नं साग्राज्यानामधिपति तन्माऽवत्तु सोम ओषधीनां*—सविता प्रसवानां*—रुद्रः

(५१२-१०, १२-१६) अधिपतिः... वतु । अग्रे च ' अस्मिन् ब्रह्मण ' (५१६) इत्याद्यनुपजते ।

पशूनां^{१४} * - त्वष्टा^{१५} रूपाणां^{१६} * - विष्णुः पर्वतानां^{१७} * - मरुतो गणानामधिपतयस्ते मांसवन्तु पितरः
पितामहाः परेऽवरे (१) ततोस्ततामहा इह मांसवत । अस्मिन् ब्रह्मन् अस्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन् कर्मन्स्यां देवहूत्याम् ॥ (अवरे, सप्तदश च) ॥ ५ ॥

जयाभ्यातानराष्ट्रभृद्दोमविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवा वै यद्येकेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्ते ते देवा एतान् अभ्यातानानपश्यन् तान् अभ्यातन्वन्त यद्देवानां कर्मा-
ऽऽसीदाभ्यन्त तद्यदसुराणां न तदाभ्यन्त येन कर्मणेत्येतत् तत्र होतव्या ऋध्नोत्येव तेन कर्मणां यद्विश्वे
देवाः समभरन् तस्मादभ्याताना वैश्वदेवा यत् प्रजापतिर्जयान् प्रायच्छत् तस्माज्जयाः प्राजापत्याः (१)
यद्राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमाऽददत् तद्राष्ट्रभृताः^{१८} राष्ट्रभृत्त्वं ते देवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्वन्त जयैरजयन् राष्ट्रभृद्भी
राष्ट्रमाऽददत् यद्देवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्वन्त तदभ्यातानानामभ्यातानत्वं यज्जयैरजयन् तज्जयानां
जयत्वं यद्राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमाऽददत् तद्राष्ट्रभृताः^{१९} राष्ट्रभृत्त्वं ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवा-
न्त्स्यात् स (२) एतान् जुहुयादभ्यातानैरेव भ्रातृव्यानभ्यातनुते जयैर्जयति राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमा दत्ते भव-
त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ (प्राजापत्याः, सो, ऽष्टादश च) ॥ ६ ॥

राष्ट्रभृन्मन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः

ऋताषाडुतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म
क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयो-
ऽप्सरस आयुवः^{२०-२४} सुपुत्रः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो बिकुरयो^{२५} * - भुज्युः
सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः^{२६} * - प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो (१) गन्धर्वस्त-
स्यकर्मान्यप्सरसो वह्नयः^{२७} * - इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्याऽऽपोऽप्सरसो मुदी^{२८} * -

भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च ।

स नो रास्वाज्यानि^{२९} रायस्पोप^{३०} सुवीर्यं^{३१} संवत्सरीणां^{३२} स्वस्तिम् ॥

परमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो भवः^{३३-३५} * - सुक्षितिः सुभूतिर्भद्रकृत् सुवर्वान्
पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचो^{३६-३७} * - दूरेहोतिरमृडयो (२) मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अप्स-
रसो भीरुर्व^{३८} * - श्वारुः कृपणकाशी कामो गन्धर्वस्तस्याऽऽधयोऽप्सरसः शोचयन्तीर्नाम स इदं ब्रह्म
क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा

स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च ।

उरु ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ ॥ (मनोऽमृडयोः, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ७ ॥

राष्ट्रभृन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रेव भवत्यात्मने होतव्या

राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं प्रजा राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यज्ञेष्टो भवति राष्ट्रेणैव राष्ट्रमव रन्ध्रे वसिष्ठः समानानां भवति^१ ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं सजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रं सजातानव रन्ध्रे ग्राम्ये-(१)-व भवत्य^२ धिदेवने जुहोत्यधिदेवेन एतास्मै सजातानव रन्ध्रे त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते^३ रथमुख ओजस्कामस्य होतव्या ओजो वै राष्ट्रभृत ओजो रथ ओजसैवास्मा ओजोऽव रन्ध्र ओजस्यैव भवति^४ यो राष्ट्रादपभूतः स्यात् तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः स्युस्तान् ब्रूयाद् युद्ध्वमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्त्या-(२)-हुतयो वा एतस्याक्लृप्ता यस्य राष्ट्रं न कल्पते स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं प्रवृह्य नाडीमभि जुहुयादाहुतीरेवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु कल्पते^५ संग्रामे संयत्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते ये संग्रामं संयन्ति यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति तं संग्रामं मान्थुक इध्मो (३) भवत्यङ्गारा एव प्रतिवेष्टमाना अमित्राणामस्य सेनां प्रति वेष्टयन्ति य उन्माद्येत् तस्मै होतव्या गन्धर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्माद्यत्येते खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतस्तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवेनाञ्छमयति^६ नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्ष इतीध्मो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः स्व एवेना-(४)-नायतने शमयत्य^७ मिचरता प्रतिलोमं होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तृणुते^८ स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वैतद्वा अस्यै निर्वृतिगृहीतं निर्वृतिगृहीत एवेनं निर्वृत्त्या ग्राहयति यद्वाचः क्रूरं तेन वषट् करोति वाच एवेनं क्रूरेण प्र वृश्चति ताजगार्तिमाच्छति^९ यस्य कामयेतान्नाद्य-(५)-मा ददीयेति तस्य सभायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य पत इति तृणानि सं गृह्णीयात् प्रजापतिर्वै भुवनस्य पतिः प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमा दत्त इदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्यान्नाद्यं हराभीत्याहान्नाद्यमेवास्य हरति^{१०} षड्विहरति षड्वा ऋतवः प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति^{११} (६) यो ज्येष्ठवन्धुरपभूतः स्यात् तं स्थलेऽवसाय्य ब्रह्मौदनं चतुःशरावं पक्त्वा तस्मै होतव्या वर्ष्म वै राष्ट्रभृतो वर्ष्म स्थलं वर्ष्मणैवेनं वर्ष्म समानानां गमयति^{१२} चतुःशरावो भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति^{१३} क्षीरे भवति रुचमेवास्मिन् दधात्यु^{१४} ऋरति शृतत्वाय^{१५} सर्पिष्वान् भवति मेध्यत्वाय^{१६} चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति दिशामेव ज्योतिषि जुहोति^{१७} ॥ (ग्रामी, युनक्ती, -धम, एवेना, -तन्नाद्यं, यच्छन्त्ये, -काक्षपञ्चावाच) ॥ ८ ॥

देविकाख्यहविषां काम्यप्रयोगाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देविका निर्वपेत् प्रजाकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसीव खलु वै प्रजाश्छन्दाभिरेवास्मै प्रजाः प्र जनयति^१ प्रथमं धातारं करोति मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजास्वेव प्रजातासु कुह्वा वाचं दधात्ये^२—ता एव निर्वपेत् पशुकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसी-(१)-व खलु वै पशवश्छन्दाभिरेवास्मै पशून् प्र जनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन वापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति पशून् प्रजातान् कुह्वा प्रति घापयत्ये^३—ता एव निर्वपेद्ग्रामकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसीव खलु वै ग्रामश्छन्दाभिरेवास्मै ग्राम-(२)-मव रन्ध्रे मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवेनं ग्रामस्य दधात्ये^४—ता एव निर्वपेज्ज्योगामयावी छन्दा-

१॥ सि वै देविकाश्छन्दाः१॥ सि खलु वा एतमभि मन्यन्ते यस्य ज्योगामयति छन्दोभिरेवैनमगदं करोति मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्याकल्पं यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन कल्पयत्ये- ता एव नि-(३)-र्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेच्छन्दाः१॥ सि वै देविकाश्छन्दाः१॥ सि खलु वा एतं नोप नमन्ति यं यज्ञो नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्यै छन्दाः१॥ सि दधात्युपैनं यज्ञो नमत्ये-ता एव निर्वपेदी- जानश्छन्दाः१॥ सि वै देविका यातयामानीव खलु वा एतस्य छन्दाः१॥ सि य ईजान उत्तमं धातारं करोत्यु- (४)-परिष्ठादेवास्यै छन्दाः१॥ स्ययातयामान्यव रुन्ध उपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्ये-ता एव निर्वपेद्यं मेधा नोपनमेच्छन्दाः१॥ सि वै देविकाश्छन्दाः१॥ सि खलु वा एतं नोप नमन्ति यं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्यै छन्दाः१॥ सि दधात्युपैनं मेधा नमत्ये-ता एव निर्वपे- (५)-द्रुकामश्छन्दाः१॥ सि वै देविकाश्छन्दाः१॥ सि खलु वै रुक् छन्दोभिरेवास्यै रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमेवास्यै रुचं दधति मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं रुचो दधाति गायत्री वा अनुमतिस्त्रिष्टुप्का जगती सिनी- वाल्यनुष्टुप् कुहूर्धाता वषट्कारः१ पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः कुहूरमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमति- श्रन्द्रमा धाताऽष्टौ (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशादित्या द्वादशाक्षरा जगती प्रजापतिरनुष्टुप् धाता वषट्कारं एतद्वै देविकाः सर्वाणि च छन्दाः१॥ सि सर्वाश्च देवता वषट्कारं-स्ता यत् सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं प्रदहो द्वे प्रथमे निरूप्य धातुस्तृतीयं निर्वपेत् तथो एवोत्तरे निर्वपेत् तथैनं न प्र दहन्त्य- (७)-थो यस्यै कामाय निरूप्यन्ते तमेवाऽऽभिर्हणाऽऽप्नोति१॥ (छन्दाः१॥ सि, ग्रामं, नि, -करोति, वपे, -दष्टौ, दहन्ति, नवं च) ॥ ९ ॥

प्रवस्यतोऽग्निहोत्रिणो होमः, समारोपश्च ॥ १-२ त्रिष्टुप् । विश्वदेवा ऋषयः ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत् त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

वास्तोष्पते शुभमया सुसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

आवः क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तभिः सदा नः ॥

यत् सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१) यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्ये- ष्टका य आहिताग्निर्यत् सायंप्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽत्वेष्टकाः कृत्वोप धत्ते दश समानत्र जुहोति दशाक्षरा विराड्विराजमेवाऽऽत्वेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यश्चित्योऽस्य भवति तस्माद्यत्र दशोषित्वा प्रयाति तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत् ततोऽर्वाचीनं (२) रुद्रः खलु वै वास्तोष्प- तिर्यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं प्रयायाद् रुद्र एनं भुत्वाऽग्निरनूत्थाय हन्याद्वास्तोष्पतीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नाऽऽर्तिमाच्छति यजमानो यद्युक्ते जुहुयाद्यथा प्रयाते वास्तावाहुति जुहोति तादृगेव तद्य- दयुक्ते जुहुयाद्यथा क्षेम आहुति जुहोति तादृगेव तदहुतमस्य वास्तोष्पतीयं स्या- (३)-हक्षिणो युक्तो भवति स्वयोऽयुक्तोऽथ वास्तोष्पतीयं जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमेवैनं शमयति यदेकया जुहुयाद्वि-

होमं कुर्यात् पुरोऽनुवाक्यामनुच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वायं यद्धुत आदध्याद् रुद्रं गृहानन्वारोहयेच्चद-
वक्षाणान्यसंप्रक्षाय्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेशसं वाऽऽदहनं वा तादगेव तदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरण्योः
समारोहयत्ये-(४)-ष वा अग्नेर्योनिः स्व एवैनं योनौ समारोहयत्ये-थो खल्वाहुर्गदरण्योः समारूढो नश्ये-
दुदस्याग्निः सीदित् पुनराधेयः स्यादिति या ते अग्ने यज्ञियां तनूस्तयेह्यारोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा
अग्नेर्योनिः स्वायमेवैनं योन्यां समारोहयते (धत्ते, स्वाचीनं, स्यात्, समारोहयति, पञ्चवश्वारिश्शच) ॥१०॥

राजसूयगता याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिऋतुः १,३,५,७,११,१५,१८ गायत्री; ८ जगती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥
हव्यवाङ्मिर्जरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।
सुगार्हपत्याः समिषो दिदीक्षुस्मद्रियक् सं मिमीहि श्रवांसि ॥
त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः (१) पवित्रमत्येति रेभन् ॥
आ विश्वदेव सत्पति सृक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसंव सवितारम् ॥
आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयेन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो याति भुवना विपश्यन् ॥
यथा नो अदितिः कर्तृ पश्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियम् ॥
मा नेस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विश्वेभ ते ॥
उदग्रुतो न वयो रक्षमाणा वाचदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।
गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिर्मभ्यर्का अनावन् ॥
हंसैरिव सखिभिर्वाचदद्भिरश्मन्मयानि नहन्ता व्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकनिर्क्रुद्रा उत प्रास्तौदुचं विद्रा अंगायतुं ॥
एन्द्रं सानसि रयिं (३) सजित्वान सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥
प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
इन्द्राऽऽ भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥
त्व स्य सुतस्य पीतये सद्यो बृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥
भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा मुहान् भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः ।
भुवो नृश्च्यौतनो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो (४) विश्वचर्षणे ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिम् । सत्यं चित्रश्रवस्तमम् ॥
 मित्रो जनान् यातयति प्रजानन् मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
 मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभि चष्टे सत्याय हव्यं घृतवद्विधेर्म ॥
 प्र स मित्र मतो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।
 न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरान् ॥
 य-(५)-चिच्छि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥
 यत् किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।
 अचिन्ती यत् तव धर्मा युयोपिम सा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः १९ ॥
 कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विन्न ।
 सर्वा ता वि ष्य शिथिरे-(६)-व देवाथा ते स्याम वरुण प्रियासः २० ॥
 (सोमो, मा, रयि, मन्त्रो, य, -चिच्छिरा, सप्त च) ॥ ११ ॥

[वि वा २२१ । आ वायो ११३ । इमे ३९२ चित्त-७५ । मग्नि-६७ । देवा ११८ । कृतवा-१४६ । डाष्टकामाय ३४९ ।
 देविका ३५९ । वास्तो-२४५ । स्व-३०७ । मेकादश ॥ २३९२]

[इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

इष्टिशेषाभिधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

दर्शपूर्णमासाङ्गभूतारम्भणीयेष्टिः ॥ १-३ त्रिष्टुप्; ४ शकरी । विश्वेदेवा ऋषयः ।

पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाथ ।
 तस्यां देवा अधि संवसन्त उत्तमे नाकं इह मादयन्ताम् ॥
 यत् ते देवा अर्धधुर्भागधेयममावास्ये संवसन्तो महित्वा ।
 सा नो यज्ञं पिपृहि विश्ववारे रयि नो धेहि सुभगे सुवीरम् ॥
 निवेशनी सङ्गमनी वसनां विश्वा रूपाणि वसन्त्यावेशयन्ती ।
 सहस्रपोषः सुभगा रराणा सा न आ गन् वर्चसा (१) संविदानां ॥
 अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण वसन् रुद्रानादित्यानिह जिन्वतम् ।
 माध्यः हि पौर्णमासं जुषेथां ब्रह्मणा वृद्धौ सुकृतेन सातावथास्मभ्यः
 सहवीराः रयि नि यच्छतम् ॥

आदित्याश्चाङ्गिरसश्चाग्नीनाऽर्धत ते दर्शपूर्णमासौ प्रैप्सन् तेषामङ्गिरसां निरुतः ५ हविरासीदथाऽऽ-
 दित्या एतौ होमावपश्यन् तावज्जुहवुस्ततो वै ते दर्शपूर्णमासौ (२) पूर्वं आऽलभन्ते दर्शपूर्णमासावाल-
 भमान एतौ होमौ पुरस्ताज्जुह्यात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावा लभते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्ण-
 मासावा लभेत य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विद्यादित्यमावास्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रती-
 १८ (तै. सं.)

चीनं तत् प्रतिलोमं यत् पूर्णमासीं पूर्वामालभेत प्रतिलोममेनावा लभेतासुमपक्षीयमाणमन्वप (३) क्षीयेत्
सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादमावास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवेनावा लभतेऽमुमाप्यायमानमन्वा प्यायतं
आश्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालं यदाग्नेयो भवत्यग्निर्वै
यज्ञमुखमेवाग्निं पुरस्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य प्र तनुते सरस्वत्यै (४) चरुर्म-
वति सरस्वते द्वादशकपालोऽमावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान् तावेव साक्षादा रभत ऋध्नो-
त्याभ्यां द्वादशकपालः सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^{१०} मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्धयै^{११} ॥
(वर्चसा, दर्शपूर्णमासा, -वपु, सरस्वत्यै, पञ्चविंशतिश्च) ॥ १ ॥

सौमिकब्रह्मत्वविधिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् सौऽब्रवीद्ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्व-
त्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ मेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्र वोच इति तस्मा एतान्स्तोमभागानब्रवीत्
ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्राजायन्त तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते^१ रश्मिरसि क्षयाय त्वा
क्षयं जिन्वेत्या- (१)-ह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राऽऽह प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनुष्या
वै धर्मो मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राऽऽहो- न्वितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्वेत्याहैभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञं प्राऽऽह^{१२}
विष्टुर्मोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवाव (२) रुधे^{१३} गवाऽस्यनुवाऽसीत्याह मिथुनत्वायो^{१४}-
शिगसि वसुभ्यस्त्वा वसूजिन्वेत्याहाष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य
एव यज्ञं प्राऽऽहो- जोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृजिन्वेत्याह देवानेव पितृननु सं तनोति^{१५} तन्तुरसि प्रजा-
भ्यस्त्वा प्रजा जिन्वे- (३)-त्याह पितृनेव प्रजा अनु सं तनोति^{१६} पृतनापाडसि पशुभ्यस्त्वा पशूजिन्वे-
त्याह प्रजा एव पशूननु सं तनोति^{१७} रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीजिन्वेत्याहौषधीष्वेव पशून् प्रति घाप-
यत्य- भिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्याहाभिजित्या^{१८} अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं (४) जिन्वे-
त्याह प्रजास्वेव प्राणान् दधाति^{१९} त्रिवृदसि प्रवृदसीत्याह मिथुनत्वाय^{१५} सरोहोऽसि नीरोहोऽसीत्याह
प्रजात्यै^{१६} वसुकोऽसि वेपथिरसि वस्यष्टिरसीत्याह प्रतिष्ठित्यै^{१९} ॥ (इत्य, -व, जिन्व, प्राणं, त्रिःशब्द) ॥२॥

विष्णवतिक्रमाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वषट्कारेण
वज्रेण पूर्वजान् आतृव्यान् धरान् पादयाम्यवैनान् बाधे प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् भूमिलोके
योऽस्मान् द्रेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमेणात्येनान् क्रामामी-न्द्रेण देवेन पृतना जयामि
त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण (१) सहजान्*- विश्वेभिर्देवोभिः
पृतना जयामि जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना वषट्कारेण वज्रेणापरजां*-
निन्द्रेण सयुजो वयं सासह्याम पृतन्यतः । मन्तो वृत्राण्यप्रति । यत् ते अग्ने तेजस्तेनाहं
तेजस्वी भूयासं यत् ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं यत् ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥
(वज्रेण, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

(३।१-३) आतृव्या... क्रामामि ।

अतिमोक्षमन्त्राः ॥ अनुष्टुप्, ३, ६, ९ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

ये देवा यज्ञहनों^१ यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ॥

आऽगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति ।

नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः^२ ॥

ये देवा यज्ञहनों^१ यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ॥

यास्ते रात्रीः सवित्-(१)-देवयानीरन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति ।

गृहैश्च सर्वैः प्रजया न्वग्रे सुवो रुहाणास्तरता रजांसि^३ ॥

ये देवा यज्ञहनों^१ यज्ञमुषो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ॥

येनेन्द्राय समभरः पयांस्युत्तमेन हविषा जातवेदः ।

तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेम संजातानां श्रैष्ठ्य आ धेद्येनम् ॥

यज्ञहनो वै देवा यज्ञमुषः (२) सन्ति त एषु लोकेष्वसत आददाना विमथ्नाना यो ददाति यो यजते तस्य^४ । ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहिमानेव लोकांस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेत्य^५—प वै सोमेनेजानाहेवताश्च यज्ञश्च कामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानायं निर्व-
पेदग्निः सर्वा देवताः (३) पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाव रुधे^६ गायत्रो वा अग्निर्गायत्रछन्दास्तं छन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोत्यष्टाकपालः कायौऽष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गायत्रछन्दाः स्वेनैवेनं छन्दसा समर्धयति^७ पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तौ यज्ञस्तेनैव यज्ञाच्चैति^८ ॥ (सवित्, यज्ञमुषो, देवता, - छिन्नत्वारिंशच्च) ॥ ४ ॥

आदित्यग्रहमन्त्राः ॥ १ अष्टिः, २ शकरी, ४ अनुष्टुप्, ६-७ त्रिष्टुप्, ८ बृहती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाद्यजमानोऽग्निर्मा पातु चक्षुषः ।

सक्ष शूष सवितुर्विश्वचर्षण एतेभिः सोम नामभिर्विधेम ते तेभिः सोम नामभिर्विधेम ते^१ ॥

अहं परस्तादुहमवस्तादुहं ज्योतिषा वि तमो ववार । यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूदुहं सूर्य-
मुभयतो ददर्शाहं भूयासमुत्तमः समानानां-(१)-मा समुद्रादाऽन्तरिक्षात् प्रजापतिरुदधि च्यावया-
तीन्द्रः प्र स्नौतु मरुतो वर्षयन्तू—

—अभय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्रो दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् ॥

पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निरौषधीः प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति रुद्रादेव पशून्तर्द्ध्या-
त्यथो ओषधीष्वेव पशून् (२) प्रति प्रापयति^३

कविर्यज्ञस्य वि तभोति पन्थां नाकस्य पृष्ठे अधि रोचने दिवः ।

येन हृद्यं बहसि यासि दूत इतः प्रचेता अमुतः सनीयान् ॥

यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने याः पृथिव्यां बर्हिषि सूर्ये याः ।

तास्ते गच्छन्त्वाहुति घृतस्य देवायते यजमानाय शर्म ॥

आशासानः सुवीर्यं रायस्पोषं स्वश्वियम् ।

बृहस्पतिना राया स्वगाकृतो मध्यं यजमानाय (३) तिष्ठे ॥

(समानानां, पशून्, यजमानायै, --कञ्च) ॥ ५ ॥

पत्नीविषयका योक्त्रवन्धादिमन्त्राः ॥ १, ४ त्रिष्टुप्, २-३ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

सं त्वा नह्यामि पर्यसा घृतेन सं त्वा नह्याम्यप ओषधीभिः ।

सं त्वा नह्यामि प्रजयाऽहमद्य सा दीक्षिता संनवो वाजमस्मे ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतनी वेदिं वर्णेन सीदतु । अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशा इहं ॥

सुप्रजसंस्त्वा वयं सुपत्नीरुपं सेदिम । अग्रे सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यर्म् ॥

इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशं (१) यमवधीत सविता सुकेतः ।

धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्यां करोमि ॥

प्रेतुदेवतस्य वामीरन्वश्रितेऽग्रं नयत्वर्दितिर्मध्यं ददतां रुद्रावसृष्टाऽसि युवा नाम मा मा हिंसीं वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीर्गृह्णामि यज्ञाय वः पन्नेजनीः *सादयामि* विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिषावत- (२)-स्तवाग्ने वामीरनु सन्दशि विश्वा रतांसि धिषीयां गन् देवान् यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशेषन्नस्मिन्सुन्वति यजमान आशिषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा गन्धर्वमा तिष्ठतानु । वातस्य पत्नमिड ईडिताः ॥ (पाशं, वृष्णिषावत, --स्त्रिष्टुप्) ॥ ६ ॥

सुचां वृक्षावशेषविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत् तस्यै रसः पराऽपतत् स पृथिवीं प्राविशत् स खद्विरोभवद्यस्य खादिरः सुवो भवति छन्दसामेव रसेनाव द्यति सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति तृतीयस्यामितो दिवि सोमं आसीत् तं गायत्र्याऽहरत् तस्यै पर्णमच्छिद्यत् तत् पर्णोऽभवत् तत् पर्णस्य पर्णत्वं यस्य पर्णमयी जुह- (१)-भवति सौम्या अस्याऽऽहुतयो भवन्ति जुपन्तैऽस्य देवा आहुती देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी जुहर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति ब्रह्म वै पर्णो विष्णुर्भूतोऽहं विष्णुर्भूतोऽश्वत्थो यस्य पर्णमयी जुहर्भवत्याश्वत्थ्युपभृद्ब्रह्मणैवान्नमव रुन्धेऽथो ब्रह्म- (२)-व विश्यध्यहति राष्ट्रं वै पर्णो विडश्वत्थो यत् पर्णमयी जुहर्भवत्याश्वत्थ्युपभृद्वाष्ट्रमेव विश्यध्यहति प्रजापतिर्वा अजुहोत् सा यत्राऽऽहुतिः प्रत्यतिष्ठत् ततो विकङ्कत उदतिष्ठत् ततः प्रजा असृजत् यस्य वैकङ्कती भुवा भवति प्रत्येवास्याऽऽहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रैव जायते एतद्वै सुचां (३) रूपं यस्यैव रूपः सुचो भवन्ति सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुप तिष्ठन्ते नास्यापरूपमात्मजायते ॥ (जुह, --ब्रह्म, सुचां, सप्तदश च) ॥ ७ ॥

द्विप्रहमन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे रातं देवेभ्योऽग्निजिह्वेभ्यस्त्वतायुभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यो वातापिभ्यः पर्जन्यात्मभ्यो दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय

(६।८) --* वसुभ्यो... नेजनीः *-- यज्ञाय... नेजनीः ।

त्वा पृथिव्यै त्वाँ ऽपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो जह्यप यो नोऽरातीयति तं जहि^२ प्राणाय
त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽस्रस्त्वौषधीभ्यो (१) विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो यतः
प्रजा अविस्त्रुता अजायन्त तस्मै त्वा प्रजापतये विभूदान्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि^३ ॥
(ओषधीभ्यः, श्वतुर्दश च) ॥ ८ ॥

दधिग्रहविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यां वा अध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आ वृश्च्येते प्राजापत्यं दधिग्रहं गृहीयात् प्रजापतिः
सर्वा देवता देवताभ्य एव नि हुवाते^१ ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणां यस्यैष गृह्यते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^२
सर्वासां वा एतद्देवतानां रूपं यदेष ग्रहो यस्यैष गृह्यते सर्वाण्येवैनं^३ रूपाणि पशूनामुप तिष्ठन्तं उपयाम-
गृहीतो (१) ऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीत्याह ज्योतिरेवैनं^४ समानानां करोत्य-
ग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इत्याहैतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैनं^५ सर्वाभ्यो गृह्णत्ये-पेन्द्र द्विषतो मन इत्याह
आतृव्यापनुस्यै^६ प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह प्राणानेव यजमाने दधाति^७ तस्मै त्वा प्रजापतये
विभूदान्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमी- (२)-त्याह प्रजापतिः सर्वा देवताः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यो
जुहोम्या-ज्यग्रहं गृहीयात् तेजस्कामस्य तेजो वा आज्यं तेजस्व्येव भवति सोमग्रहं गृहीयाद्ब्रह्मवर्चस-
कामस्य ब्रह्मवर्चसं वै सोमो ब्रह्मवर्चस्येव भवति दधिग्रहं गृहीयात् पशुकामस्योग्रै^८ दध्यूर्कं पशवं ऊजै-
वास्मा ऊजै पशूनव रुन्धे ॥ (उपयामगृहीतो, जुहोमि, त्रिचत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

अग्निग्राह्याः प्राणग्रहाश्च ॥ १ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुनां सृजा समत ऊ षु मधु मधुनाऽभि योधि ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वाँ ॥

प्राणग्रहान् गृह्णत्येतावद्वा अस्ति यावदेते ग्रहाः स्तोमाश्छन्दांसि पृष्ठानि दिशो यावदेवास्ति त-
(१)-द्वं रुन्धे ज्येष्ठो वा एतान् ब्राह्मणाः पुरा विदामक्रन् तस्मात् तेषां सर्वा दिशोऽभिर्जिता
अभूवन् यस्यै ते गृह्यन्ते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छत्यभि दिशो जयति^१ पञ्च गृह्यन्ते पञ्च दिशः सर्वास्वव
दिश्वध्वनुवन्ति नवनव गृह्यन्ते नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति^२ प्रायणीये चोदयनीये
च गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः (२) प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणैरुच्यन्ति दशमेऽहन् गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः
प्राणेभ्यः खलु वा एतत् प्रजा यन्ति^३ यद्दामदेव्यं योनेश्च्यवते दशमेऽहन् वामदेव्यं योनेश्च्यवते यद्दशमे-
ऽहन् गृह्यन्ते प्राणेभ्य एव तत् प्रजा न यन्ति ॥ (तत्, प्राणग्रहाः, सुसत्रिंशच्च) ॥ १० ॥

पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्राः ॥ गायत्री; २-४ अनुष्टुप्; ६-८, २१ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुषकम् ॥

अयमु ष्य प्र देव्युर्होता यज्ञाय नीयते । रथो न योरभीवृतो घृणीवान् चेतति त्मनां ॥

अयमग्निरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहस्रश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नामा पृथिव्या अग्निं । जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याथ वोढवे^१ ॥
 अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीदु योनिम् ।
 कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नेय यजमानाय साधुं ॥
 सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्तसादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।
 देवावीर्देवान् हविषा यज्ञास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः^२ ॥
 नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीर्दिवा असदत् सुदक्षः ।
 अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः^३ ॥
 त्वं दूतस्त्व-(२)-सु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।
 अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन् दीर्घद्रोधि गोपाः^४ ॥
 अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदाऽवन् भागमीमहे^५ ॥
 मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः^६ ॥
 त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः^७ ॥
 तमु^(३) त्वा दुध्यङ् ऋषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दुरम्^८ ॥
 तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनञ्जयं रणेरणे^९ ॥
 उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाऽजनि । धनञ्जयो रणेरणे^{१०} ॥
 आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न विभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम्^{११} ॥
 प्र देवं देववीतये भरता वसुचित्तमम् । आ स्वे योनौ नि पीदतु^{१२} ॥
 आ (४) जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम्^{१३} ॥
 अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाङ् जुह्वांस्यः^{१४} ॥
 त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे^{१५} ॥
 तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनम्^{१६} ॥
 यज्ञेन यज्ञमेयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र (५) पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः^{१७} ॥

(वोढवे, त्वं, त, स्वा, यज्ञ, चत्वारि च) ॥ ११ ॥

[पूर्ण-२२५ । ऋषयो २३० । ऽग्निना ९६ । ये १९३ । सूर्यः १५१ । सं १३० । वषट्कार १६७ । उपनामगृहीतो ६४ ।
 यां १४३ । त्वे १३७ । प्रै-२५४ । कादश ॥ १७९०]

[॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

[प्रजापति- २२४८ । ऋषी वा २३३५ । अग्ने १८५७ । वि वै २३९२ । पूर्णा १७९० । (पञ्च ॥ ५ ॥ १०६२२)]

॥ इति तृतीयं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थ काण्डम् ।

अग्निचित्यङ्गमन्त्रपाठाभिधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥] अमिर्कविः ।

अभ्यादानम् ॥ ३, ९ गायत्री; १-२, १३ अनुष्टुप्; ५ त्रिष्टुप्; ४, ६ जगती ।

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्निज्योतिर्निचाट्य पृथिव्या अभ्याऽभरत् ॥

युक्त्वाय मनसा देवान्तसुर्वर्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान् ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सुवे । सुवर्गेयाय शक्त्यै ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इ- (१) - नमही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥

युजे वां ब्रह्म पूष्य नमोभिर्वि श्लोका यन्ति पृथ्यैव सूरः ।

शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानमर्चतः ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजा ऽसि देवः सविता महित्वना ॥

देव सवितुः प्र सुव यज्ञं प्र सुव (२) यज्ञपतिं भर्गाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्र सुव देवायुवः सखिविदः सत्राजितं धनजितः सुवर्जितम् ॥

ऋचा स्तोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरम् । बृहद्राश्रवर्तनि ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्दुसाऽऽदेऽङ्गिरस्व-
दभिरसि नारि- (३) -रसि पृथिव्याः सधस्थादिग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदा भर त्रैष्टुभेन त्वा छन्दुसा
ऽऽदेऽङ्गिरस्व- दभिरसि नारिरसि त्वया वयः सधस्थ आऽग्निः शकेम खनितुं पुरीष्यं जागतेन
त्वा छन्दुसाऽऽदेऽङ्गिरस्व-

—द्वस्त आधाय सविता बिभ्रदग्निः हिरण्ययीम् ।

तया ज्योतिरजस्रमिदुग्निं खात्वी न आ भ्राऽऽनुष्टुभेन त्वा छन्दसा (४) ऽऽदेऽङ्गिरस्वत् ॥

(इत्, सुत्, नारि, -द्वन्द्वसा, त्रीणि च) ॥ १ ॥

मृदाकमणम् ॥ त्रिष्टुप्; ३, ४, १९ गायत्री; ११-१२, २० अनुष्टुप्; २ उपरिष्टाद्वृहती; १३ पुरस्ताद्वृहती; ५ प्रस्वार-
पङ्क्तिः; १, १०, १४-१५, १७-१८, २१ मध्येज्योतिः । अग्निर्ऋषिः ।

इमामगृभ्णन् रक्षनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या ।
तथा देवाः सुतमा बभूवुर्ऋतस्य सामन्तसरमारपन्ती ॥
प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रव वरिष्ठामनु संवतम् ।
दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यामधि योनिः^१ ॥
युञ्जाथाः रासंभं युवमस्मिन् यामे वृषण्वसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥
योगेयोगे तवस्तरं वाजैवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमृतये^२ ॥
प्रतूर्व-(१)-नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गार्णपत्यान्मयोभूरेहि ।
उर्वन्तरिक्षमन्विहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन् ॥
पूष्णा सयुजा सह । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेद्यं—अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद-
दच्छेद्यो^३—ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्यामो^४ ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरामः^५ ॥
अन्वग्निरुपसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
अनु सूर्यस्य (२) पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततानं ॥
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धनुते । अग्निः सधस्थे महति चक्षुषा नि चिकीपते^६ ॥
आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
भूम्या वृत्वार्य नो ब्रूहि यतः खनाम तं वयम् ॥
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरिक्षः समुद्रस्ते योनिः ।
त्रिरुयाय चक्षुषा त्वमाभि तिष्ठ (३) पृतन्यतः ॥
उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन् ।
वयः स्थाम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनिष्यन्तं उपस्थे अस्थौः ॥
उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाऽकः स लोकः सुकृतं पृथिव्याः ।
ततः खनेम सुप्रतीकमग्निः सुवो रुहाणा अधि नाकं उत्तमे^७ ॥
अपो देवीरूपं सृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः ।
तासां स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलीः ॥
जिघर्ष्ये--(४)-अग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रमसं विदानम् ॥
आ त्वा जिघर्षि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुपस्व ।

मर्येश्रीः स्पृहयद्गर्णो अग्निर्नाभिमृशे तनुवा जर्हषार्णः ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^{१९} ॥

परि त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रः सहस्र धीमहि । धृषद्गर्णं दिवेदिवे भेत्तारं (५) भङ्गुरावर्तः ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमांशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः^{२०} ॥ प्रतूर्व, - नत्सूर्यस्य, तिष्ठ, जिवर्भि,

भेत्तारं, विःश्रुतिश्च) ॥ २ ॥

मृत्खननम् ॥ २ स्वराडभिसारिणी; ३, १०-११, १३ त्रिष्टुप्; ४-५ अनुष्टुप्; ६ प्रतिष्ठा; ७-९ गायत्री; १२ बृहती । अग्निर्कषिः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां

पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^१ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमजस्त्रेण भानुना दीद्यानम् ।

शिवं प्रजाभ्योऽहिः सन्तं पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^२ ॥

अपां पृष्ठमसि सुप्रथा उर्वर्भि मरिष्यदपरावपिष्ठम् ।

वर्धमानं मह आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा प्रथस्व^३ ॥

शर्म च स्थो (१) वर्म च स्थो अर्च्छिद्रे बहुले उभे ।

व्यचस्वती सं वसाथां भर्तमग्निं पुरीष्यम् ॥

सं वसाथां सुवर्विदां समीची उरसात्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्त्रमित्तं ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभराः । अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने^४ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः^५ ॥

तमु त्वा दुध्यङ्गृषिः पुत्र ईधे (२) अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दुरम् ।

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनञ्जयः रणैरणे^६ ॥

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञः सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान् हविषा यज्ञास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीद्विवाः असदत् सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः^७ ॥

सः सीदस्व महाः असि शोचस्व (३) देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मिथेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम्^८ ॥

जनिष्वा हि जेन्यो अग्ने अह्नाः हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।

१९ (तै. सं.)

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि पसाङ्गा यजीयान्^३ ॥ (स्थ, ईधे, शोचस्व, सप्तविंशति-
श्र) ॥ ३ ॥

मृदाहरणम् ॥ १, ५, ११ त्रिष्टुप्; २, ६, ८-९, १२ अनुष्टुप्; ३, ७, बृहती; ४ उपरिष्टाद्बृहती; १० उष्णिक् । अग्निर्होतिः ।

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानायै हृदयं यद्विलिष्टम् ।

देवानां यश्चरति प्राणथेन तस्मै च देवि वषडस्तु तुभ्यम् ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमाऽसदः सुवः ।

वासो अग्ने विश्वरूपं सं व्ययस्व विभावसो ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या कृपा ।

दृशे च भासा बृहता सुशुकनिराऽग्ने याहि सुशस्तिभिः^३ (१) ॥

ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न संविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदुज्जिभिर्वाधाद्भिर्विह्वयामहे ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमास्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि कनिकदद्रौः ॥

स्थिरो भव वीङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् । पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः ॥

शिवो भव (२) प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।

मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ।

प्रैतु वाजी कनिकदुन्नानदद्रासंभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा ॥

रासंभो वां कनिकदुत् सुयुक्तो वृषणा रथे । स वामग्निं पुरीष्यमाशुर्दुतो वहादितः ॥

वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् । अग्र आ याहि (३) व्रतिय क्रतुं सत्यम् ॥

ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्मान् ।

व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीर्निपीदन् नो अप दुर्मतिं हनत् ॥

ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुष्पावतीः सुपिप्पलाः ।

अयं वो गर्भं क्रत्वियः प्रत्नं सधस्थमाऽसदत् ॥ (सुशस्तिभिः, - भव, याहि, षट्त्रिंशच्च) ॥ ४ ॥

उच्नानिर्माणम् ॥ १ त्रिष्टुप्; ५, ७-१०, १९ अनुष्टुप्; २-४ गायत्री; ६ महाबृहती । अग्निर्होतिः ।

वि पार्जसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः^३ ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य श्रयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥

मित्रः (१) स२सृज्य पृथिवी भूमिं च ज्योतिषा सह । सुजातं जातवैदसमग्निं वैश्वानरं विशुम् ॥

अयक्ष्माय त्वा स२सृजामि प्रजाभ्यः ।

विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः स२सृजन्त्वानुष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥

रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां भानुरजस इच्छुक्रो देवेषु रोचते ॥

स२सृष्टां वसुमी रुद्रैर्धरैः कर्मण्यां मृदम् । हस्ताभ्यां मृद्रीं कृत्वा सिनीवाली करोतु (२) ताम् ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मह ओखां दधातु हस्तयोः ॥

उखां करोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं विभर्तु गर्भं आं ॥

मुखस्य शिरोऽसि^१ यज्ञस्य पदे स्थः^२ । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि^३ रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदुन्तरिक्षमस्यो^४ (५) दित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् द्यौरसि^५ विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदिशोऽसि ध्रुवाऽसि धारया मयि प्रजा२ रायस्पोषं गौपत्य२ सुवीर्य२ सजातान् यजमानान्यां दित्यै रास्नाऽस्य^६ दितिस्ते विलं गृह्णातु पाङ्क्तैन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥

कृत्वाय सा महीमुखां मन्मयीं योनिमग्रये । तां पुत्रेभ्यः संप्रा-(४)-यच्छुददितिः श्रपयानिति^७ ॥
(मित्रः, करोत्व, -सि, प्र, चत्वारि च) ॥ ५ ॥

उखासंस्कारः ॥ १४ शङ्कुमत्युष्णिक्; १८ अनुष्टुप्; १५-१७ गायत्री । अग्निकर्षिः ।

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्व^८ रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्व^९ दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्व^{१०} विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्व^{११} दिन्द्रस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वद् विष्णुस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वद् वरुणस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्व^{१२} ददितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् खनत्ववर्त देवानां त्वा पत्नी^{१३} (१)-देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद् दधतूखे^{१४} धिषणास्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद् भीन्धतामुखे^{१५} आस्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वच्छूपयन्तूखे^{१६} वरुत्रयो^{१७} जनयस्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् पचन्तूखे^{१८} ।

मित्रैतामुखां पचैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै^{१९} ॥

अभीमां (२) महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीम् ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिम् । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः । सुबाहुरुत शक्त्या^{२०} ॥

अपेद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृण । उत्तिष्ठ बृहती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वर्म ॥
 वसेवस्त्वा ऽऽच्छन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वदे रुद्रास्त्वाऽऽच्छन्दन्तु (३) त्रैष्टुभेन छन्दसा-
 ऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा ऽऽच्छन्दन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदे विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा
 आ च्छन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वते ॥ (पत्नी, रिमा, रुद्रास्त्वाऽऽच्छन्दन्त्वे काक्षविश्रुतिश्च) ॥ ६ ॥

अग्निचयनाङ्गपशुसामिधेन्यः ॥ १-५, १-९ त्रिष्टुप् ; ६ विराड् रुपा; १० अनुष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।
 सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ भाहि ग्रदिशः पृथिव्याः ॥
 सं चेध्यस्वाग्ने प्र च बोधयेन्मुचं तिष्ठ महते सौमगाय ।
 मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु माऽन्ये ॥
 त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने (१) सं वरणे भवा नः ।
 सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन् ॥
 इहैवाग्ने अधि धारया रयिं मा त्वा नि क्रन् पूर्वचितो निकारिणः ।
 क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥
 क्षत्रेणाग्ने स्वायुः स रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।
 सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह ॥
 अति (२) निहो अति सिधोऽत्यर्चित्तिमत्यरातिमग्ने ।
 विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्य रभस्व सहवीरा रयिं दाः ॥
 अनाध्व्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराड् अग्ने क्षत्रभृदीदिहीह ।
 विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीर्भियः शिवाभिरद्य परि पाहि नो वृधे ॥
 बृहस्पते सवितर्वाधयेन् रभस्व शितं चित्सन्तुरा रभस्व शिशाधि ।
 वर्धयेन् महते सौमगाय (३) विश्व एनमनु मदन्तु देवाः ॥
 अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः ।
 प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥
 उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।
 देवं देवत्रा सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ (अग्ने, ऽति, सौमगाय, चतुस्त्रिंशच्च) ॥ ७ ॥

आविष्यो याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-६ पिपीलिकमध्यानुष्टुप् ; ७, १०-१२ पिपीलिकमध्याष्टुप् ; ८ पुरवर्णिक् ; ९ शङ्कु-
 मती गायत्री ; १३-२० त्रिष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

उर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेः ।
 द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ आऽनक्ति मध्वा घृतेन^२ ॥
 मध्वा यज्ञं नक्षसे ग्रीणानो नराशंसो अग्ने । सुकृदेवः सविता विश्ववारः ॥
 अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्ममसा । अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु^३ ॥
 स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स (१) ई मन्द्रासु प्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥
 द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्यचंसो धाम्ना पत्यमानाः ॥
 ते अस्य योषणे दिव्ये न योनावुषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः^४ ॥
 दैव्या होतारावध्वर्मध्वरं नोऽग्नेजिह्वामभि गृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥
 तिस्रो देवीर्वाहिरेदं सन्दन्तिवडा सरस्वती (२) भारती । मही गृणानां ॥
 तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुषु त्वष्टा सुवीरम् । रायस्पोषं वि ष्यतु नाभिर्मस्मे^५ ॥
 वनस्पतेऽव सृजा रराणस्त्वना देवेषु । अग्निर्हव्यं शमिता खेदयाति^६ ॥
 अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥
 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
 स दाधार पृथिवीं द्या- (३)-मुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
 य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
 यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहा- (४)-ऽऽहुः ।
 यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यं क्रन्दसी अवसा तस्तमाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
 यत्राधि सूर उदितौ व्येति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढे येन सुवः स्तभितं येन नाकः ।
 यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 आपो ह यन्महतीर्विश्व- (५)-मायन् दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
 ततो देवानां निरवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
 यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ (स, सरस्वती, द्या, सह, विद्वं,

अग्न्युत्पादनम् ॥ ७-८, १५-१६ अनुष्टुप्; ११-१३ गायत्री; ९, १४ त्रिष्टुप्; १० विपीलिकमध्योष्णिक् । अग्निर्ऋषिः ।
 आकूतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा॑ मनो मेधामग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा॑ चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजꣳ
 स्वाहा॑ वाचो विवृतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा॑ प्रजापतये मनवे स्वाहा॑ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा॑
 विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यासि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा॑ ॥
 मा सुभित्था मा सु रिषो दꣳहस्व वीडयस्व सु । अम्बं धृष्णु वीरयस्वा (१) अग्निश्चेदं करिष्यर्थः ॥
 दꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य आसुरी माया स्वधया कृताऽसि ।
 जुष्टं देवानां मिदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥
 मित्रैतामुखां तपैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभिर्यै ॥
 द्रुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥
 परस्या अधि संवतोऽवराꣳ अभ्या (२) तर । यत्राहमस्मि ताꣳ अवं ॥
 परमस्याः परावतो रोहिदश्च इहाऽऽर्गाहि । पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥
 सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् ।
 मैनामर्चिषा मा तपसाऽभि शूशुचोऽन्तरस्याꣳ शुक्रज्योतिर्वि भाहि ॥
 अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सदेने स्वे । तस्यास्त्वꣳ हरसा तपन् (३) जातवेदः शिवो भवं ॥
 शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽसदः ॥
 (वीरयस्वा, -ऽऽ, तपन्, विश्वतिश्च) ॥ ९ ॥

अग्निधारणम् ॥ १-३, ५-१० अनुष्टुप्; ३-४, ११, १३ त्रिष्टुप्; १२ जगती । अग्निर्ऋषिः ।

यदग्ने यानि कानि चाऽऽ ते दारुणि दुध्मसि । तदस्तु तुभ्यमिद्धृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥
 यदस्युपजिह्विका यद्वज्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥
 रात्रिंश्रात्रिमप्रयावं भरन्तोऽश्वाथेव तिष्ठते घासमसौ ।
 रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम् ॥
 नामां (१) पृथिव्याः समिधानमग्निंश्रायस्पोषाय बृहते हवामहे ।
 इरंमदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥
 याः सेना अभीत्वंरीराव्याधिनीरुगणा उत ।
 ये स्तेना ये च तस्करास्ताꣳस्ते अग्नेऽपि दधाम्यास्यै ॥
 दꣳष्ट्राभ्यां मलिम्लज्जम्भ्यैस्तस्कराꣳ उत ।
 हनूभ्याꣳ स्तेनान् भगवस्ताꣳस्त्वं खादु सुखादितान् ॥
 ये जनेषु मलिम्लवः स्तेनास्तस्करा वने । ये (२) कर्षेष्वायवस्ताꣳस्ते दधामि जम्भयोः ॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान् दिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु ॥
 सञ्शितं मे ब्रह्म सञ्शितं वीर्यं बलम् । सञ्शितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥
 उदैषां बाहू अतिरमुद्वर्च उदू बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयाभि (३) स्वाञ् अहम् ॥
 दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौहुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
 अग्निर्मृतो अभवद्वयोभिर्यदेन द्यौरजनयत् सुरेताः^{११} ॥
 विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
 वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति^{१२} ॥
 नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकञ् समीची ।

द्यावा क्षामा रुक्मो (४) अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत् ते शिरो गायत्रं चक्षुः स्तोमं आत्मा सामं ते तनूवीमदेव्यं बृहद्रथन्तरे
 पशौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दाञ्स्यङ्गानि धिणिण्याः शफा यजूंषि नाम^{१३} ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ सुवः पतं ॥ (नाभा, ये, नयामि, रुक्मो, ऽष्टात्रिंशच्च) ॥ १० ॥

चातुर्मास्यगतवैश्वदेवपर्वणि विहित याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-७, ९, ११, १७, १९-२० गायत्री; १०, १२, १४, १८
 त्रिष्टुप्; ८, १३ जगती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहवेषु गच्छति^१ ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । तामिर्नोऽविता भव ॥

अग्निर्मूर्धा*— भुवः*— ॥

त्वं नः सोम*— या ते धामानि*— ॥

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

अचिन्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता (१) ।

देवेषु च सवितुर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागर्तः ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती^२ ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

ग्राभिरार्च्छिद्भञ् शरणञ् सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यञ् सत् ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजञ् सनोतु नः ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्य— (२)—द्विष्टुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

तैऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वनाऽऽ नाकं तस्थुरु रुचक्रिरे सदैः ।

विष्णुर्यद्वाऽऽवृद्धर्षणं मदुच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये^{१३} ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते (३) रेजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः^{१४} ॥

विश्वे देवाः*— विश्वे देवाः*— ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्ममद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छतामं ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सदैने क्रतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातुं महि वां वरुथर्मं ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधतुं ॥

स हव्यवाडमर्त्य उशिगुदुतश्चनोहितः (४) । अग्निर्धिया समृण्वति^{१५} ॥

शं नो भवन्तु*— वाजेवाजे^{१६}*— ॥ (पुरुषत्वतोऽन्यत्, सहन्ते, चनोहितो, ऽष्टौ च) ॥ ११ ॥

[युञ्जान २०३। इमां २७०। देवस्य १७७। सं १८६। वि २०४। वसवः १६९। समा १८४। उर्ध्वा २८४। आकृति १७०। य-
२३८।-दग्न् २०८। एकादश ॥ २२९३ ॥]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

देवयजनग्रहाभिधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] अग्निकृषिः ।

आसन्द्यामुखाग्निस्थापनम् ॥ ८-९ गायत्री; ११, १४-१५ अनुष्टुप्; ५, १०, १२-१३ त्रिष्टुप्; ६ तनुशिरा; ७ महावृहती;
१६ जगती ।

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं छन्द आ रोह पृथिवीमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं
द्विष्मो^१ विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा त्रैष्टुभं छन्द आ रोहान्तरिक्षमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स
यं द्विष्मो^२ विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आ रोह दिवमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः
स यं द्विष्मो^३ विष्णोः (१) क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभं छन्द आ रोह दिशोऽनु वि क्रमस्व
निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तैः ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि न आ वर्तस्वाऽऽयुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया धनेन ॥

अग्ने (२) अङ्गिरः शतं तै सन्त्रावृतः सहस्रं त उपावृतः ।

तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि^४ ॥

(११।१५-१६) तै. सं. २,४,१४,१६-१७ । (११।२१-२२) तै. सं. १,७,८,१२,९ ।

पुनरुजा नि वर्तस्व पुनरग्न इवाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः ॥
 सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वार्प्तिनया विश्वतस्परि ॥
 उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधुमं (२) वि मध्यमं श्रथाय ।
 अथा वयमादित्य व्रते तथानागसो अदितये स्याम ॥
 आ त्वाऽहार्षमन्तरभूर्ध्रुवास्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वस्मिन् राष्ट्रमधि श्रय ॥
 अग्ने बृहन्नृषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽऽगात् ।
 अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्रोः ॥
 सीद त्वं मातुरस्या (४) उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् ।
 मैनामर्चिषा मा तपसाऽभि शूशुचोऽन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्वि भाहि १३ ॥
 अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सदेने स्वे । तस्यास्त्वं हरसा तपज्ञातवेदः शिवो भव ॥
 शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वम् ।
 शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽऽ सदेः ॥
 हंसः शुचिष- (५) -द्वसुरन्तरिक्षसद्वेता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
 नृषद्वरसद्वेतासन्नोमसद्वज्रा गोजा ऋतजा अद्विजा ऋतं बृहत् ॥

(विष्णो, -रमे, अधम, -मस्याः, शुचिषत्, षोडश च) ॥ १ ॥

जासन्धां स्थापितस्याग्नेरुपस्थानम् ॥ विष्टुप् । अमिर्कषिः ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरसद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।
 तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः १ ॥
 विद्वा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते सन्न विभृतं पुरुषा ।
 विद्वा ते नाम परमं गुहा यद्विद्वा तमुत्सं यत आजगन्थ २ ॥
 समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊर्ध्वम् ।
 तृतीयं त्वा (१) रजसि तस्थिवाऽसमृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन ॥
 अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा ररिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
 सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अरुयदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥
 उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ॥
 इयार्तिं धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुकेण शोचिषा द्यामिन्क्षते ॥
 विश्वस्य केतुर्धुवनस्य गर्भ आ (२) रोदसी अपृणाजायमानः ।
 वीडं चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्निमयजन्त पश्च ॥

श्रीणासुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमंगोपाः ।
 वसोः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भ्रात्यग्र उवसांमिधानः ॥
 यस्तै अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्रे ।
 प्र तं नय प्रतरां वस्यो अच्छाभि द्युम्न देवभक्तं यविष्ठ ॥
 आ (२) तं भज सौश्रवसेष्वग्र उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।
 प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवात्युज्जातेन भिनदुदुज्जनित्वैः १ ॥
 त्वामग्रे यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसूनि दधिरे वार्याणि ।
 त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वंश्रुः ॥
 दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमार्युः श्रिये रुचानः ।
 अशिरमृतो अभवद्वयोभिर्यदे- (४)-नं द्यौरजनयत् सुरेताः १ ॥

(त्वा, गर्भ आ, यविष्ठ आ, यत्, चत्वारि च) ॥ २ ॥

चयनार्थस्य देवयजनस्य परिग्रहः ॥ त्रिष्टुप्; १ उपरिष्ठाद्वृहती; २-३, ८-१० अनुष्टुप्; ४, ७, ११-१२, १५ गायत्री । अग्निरूपिः ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
 प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥
 उदुं त्वा विश्वे देवा अग्रे भरन्तु चित्तिभिः ।
 स नो भव शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः ॥
 प्रेदेशे ज्योतिष्मान् याहि शिवोभिरर्चिभिस्त्वम् ।
 बृहद्भिर्भानुभिर्भासन् मा हिंसीस्तनुवां प्रजाः ॥
 समिधाऽग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आ (१) ऽस्मिन् हव्या जुहोतर्न ॥
 प्रप्रायमभिर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
 अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः २ ॥
 आपो देवीः प्रति गृहीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वं सुरभारु लोके ।
 तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं विभृता स्वेनम् ॥
 अप्सवग्रे सधिष्टव (२) सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सज्जायसे पुनः ३ ॥
 गर्भो अस्थोषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्रे गर्भो अपामसि ॥
 प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्रे । सऽसृज्य मातृभिस्त्वं ज्योतिष्मान् पुनराऽसदः ॥
 पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्रे । शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः ॥
 पुनरूर्जा (३) नि वर्तस्व पुनरग्न इषा ऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः १ ॥

सह रथ्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वग्निनया विश्वतस्परि^{१२} ॥

पुनस्त्वा ऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।

घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः^{१३} ॥

बाधा नो अस्थ वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीर्यति त्वो अनु (४) त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तनुवं वन्दे अग्ने^{१४} ॥

स वोधि सूरिर्मघवा वसुदावा वसुपतिः । युयोध्यस्मद् द्वेषांसि^{१५} ॥

(आ, तवो, जर्जा, ऽनु, षोडश च) ॥ ३ ॥

गार्हपत्यचयनम् ॥ १, ५-७, ९ त्रिष्टुप्; ४, ८, १०, १३-१४ अनुष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः ।

अदादिदं यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै^१ ॥

अग्नेर्भसांस्यग्नेः पुरीषमसि संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात्^२ ॥

सं या वः प्रियास्तनुवः सं प्रिया हृदयानि वः ।

आत्मा वो अस्तु (१) संप्रियः संप्रियास्तनुवो मम^३ ॥

अयं सो अग्निर्यास्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दुधे जठरे वावशानः ।

सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिंससवान्त्सन्तस्तूयसे जातवेदः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा ऊचिषे धिष्णिष्या ये ।

याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः^४ ॥

अग्ने यत् ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्व-(२)-प्सु वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्त्र त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः^५ ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्ता हव्यमाहुतमनमीवा इषो महीः^६ ॥

इडामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाऽग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे^७ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जान-(३)-न्नग्न आ रोहाथा नो वर्धया रयिमं ॥

चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदं परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदं^८ ॥

लोकं पृण छिद्रं पूणार्थो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्^९ ॥

ता अस्य स्रद्धदोहसः सोमं श्रीणन्ति पृथग्यः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवं^{१०} ॥

(अस्त्वो, -वधीषु, जान, -न्नष्टाचस्वारिऽशच्च) ॥ ४ ॥

आहवनीयचयनार्थं सुवःकर्मणम् ॥ त्रिष्टुप्; १ महावृहती; २ द्विपदा त्रिष्टुप्; ३, ६, १९ अनुष्टुप्; ४, १७ पंक्तिः; ९ महा-
सतोवृहती; १३ वृहती; १४-१५ गायत्री । अग्निर्ऋषिः ।

समित॑ः सं कल्पे॑थाः संप्रि॑यौ रोचि॑ष्णू सुम॑नस्यमानौ ।
इष॑मूर्जमभि संव॑सानौ सं वां मना॑ऽसि सं व्र॑ता समु॑ चित्तान्याऽकर॑म् ॥
अग्ने॑ पुरी॑ष्याधि॒षा भ॑वा त्वं नः । इष॑मूर्जं यज॑मानाय धेहि॑ ॥
पुरी॑ष्यस्त्वमग्ने रयि॑मान् पु॒ष्टिमा॑ऽसि । शि॒वाः कृ॒त्वा दि॒शः सर्वाः॑ स्वां योनि॑मिहाऽस॑दः ॥
भव॑तं नः सम॑नसौ समो॑कसा- (१)-वरे॑पसौ ।
मा य॒ज्ञः हि॑ऽसिष्टं मा य॒ज्ञप॑तिं जातवे॑दसौ शि॒वौ भ॑वतम॒द्य नः॑ ॥
माते॑व पु॒त्रं पृ॑थि॒वी पुरी॑ष्यम॒ग्निः स्वे योना॑वमारु॒खा ।
तां विश्वे॑र्दे॒वैर्ऋ॑तुभिः संवि॑दानः प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वकर्मा॑ वि मु॒ञ्चतुं ॥
यदस्य॑ पा॒रे रज॑सः शुक्रं॑ ज्योति॑रजायत । तं नः॑ पर्ष॑दति द्विषोऽग्ने वैश्वान॑र॒ स्वाहा॑ ॥
नमः॑ सु ते निर्ऋ॑ते विश्वरू॒पे (२) ऽय॒स्म्ये वि चृ॑ता बन्ध॑मेतम् ।
यमे॒न त्वं य॒म्यां संवि॑दानो॒त्तमं॑ नाक॒मधि॑ रोहये॒मम् ॥
यत् ते॑ दे॒वी निर्ऋ॑तिराव॒बन्ध॑ दाम॑ ग्री॒वास्ववि॑च॒त्यम् ।
इदं ते॑ तद्वि॒ष्याम्या॑युषो न म॒ध्याद॑था जी॒वः पि॒तुम॑द्वि प्रमु॑क्तः ॥
यस्या॑स्ते अ॒स्याः क्रूर॑ आ॒सञ्जु॑होम्ये॒षां बन्धा॑नामव॒सर्ज॑नाय ।
भूमि॑रिति॒ त्वा जना॑ वि॒दुर्निर्ऋ॑ति- (३)-रिति॒ त्वा ऽहं परि॑ वेद वि॒श्वतः॑ ॥
असु॑न्वन्तम॒यज॑मानमिच्छ॒स्तेन॑स्येत्यां तस्कर॑स्यान्वे॒षि ।
अ॒न्यम॒स्मदि॑च्छ॒सा त इ॒त्या नमो॑ दे॒वि निर्ऋ॑ते तुभ्य॑मस्तु॑ ॥
दे॒वीम॒हं निर्ऋ॑तिं वन्द॑मानः पि॒तेव॑ पु॒त्रं द॑स्ये वचो॑भिः ।
विश्वे॑स्य या जाय॑मानस्य वे॒दु शि॑रःशि॒रः प्रति॑ सूरौ वि च॑ष्टे ॥
नि॒वेश॑नः स॒ज्जम॑नो वस॑नां विश्वा॑ रूपाऽभि च॑ष्टे (४) शची॑भिः ।
दे॒व इ॒व स॒विता॑ स॒त्यध॑र्मेन्द्रो न त॑स्थौ सम॑रे प॒थीना॑म् ॥
सं व॑रत्रा द॒धात॑न॒ निरा॑हा॒वान् कृ॑णोतन ।
सि॒ञ्चाम॑हा अव॑टमु॒द्रिणं॑ व॒यं विश्वा॑ऽहाऽद॑स्तमक्षि॑तम् ॥
निष्कृ॑ताहावमव॑टः सु॒वर॑त्रः सु॒षेच॑नम् । उ॒द्रिणः॑ सिञ्चे॒ अक्षि॑तम् ॥
सी॒रां यु॒जान्ति॑ क॒वयो॑ यु॒गा वि त॑न्वते पृथक् । धी॒रां दे॒वेषु॑ सु॒मन्य॑ ॥
यु॒नक्त॑ सी॒रा वि यु॒गा त॑नोत कृ॒ते यो॒नौ व॑पते॒ह (५) बी॒जम् ।

गिरा च श्रुष्टिः समरा असन्नो नेदीय इत् सृण्या पक्वमा ऽयत् ॥
 लाङ्गलं पवीरवः सुशेवः सुमतिस्सह ।
 उदित कृषति गामविं प्रफुर्य च पीवरीम् । प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥
 शुनं नः फाला वि तुदन्तु भूमिः शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहान् ।
 शुनं पर्जन्यो मधुना पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥
 कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय (६) वरुणाय च ।
 इन्द्रायाग्रये पूष्ण ओषधीभ्यः प्रजाभ्यः १० ॥
 धृतेन सीता मधुना समक्ता विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिः ।
 ऊर्जस्वती पर्यसा पिन्वमानाऽस्मान्त्सीते पर्यसाऽभ्याववृत्स्व ॥

(समोकसौ, विश्वरूपे, -विदुर्निर्कृति, -रामि चट, इह, मित्राय, द्वाविंशतिश्च) ॥ ५ ॥

कृष्टायां भुवि ओषाधिवापः ॥ अनुष्टुप्; ९ बृहती । अमिर्कषिः ।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मन्दामि बभ्रूणामहः शतं धामानि सप्त च ॥
 शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अथा शतक्रवो यूयमिमं मे अगदं कृतं ॥
 पुष्पावतीः प्रस्रवतीः फलिनीरफला उत । अथा इव सजित्वेरीर्विरुधः पारयिष्णवः ३ ॥
 ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपं ब्रुवे । रपांसि विघ्नतीरितु रपः (१) -आतयमानाः ॥
 अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिः कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥
 यदहं वाजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥
 यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः ॥
 निष्कृतिर्नाम वो माताऽथा यूयंस्थ संकृतीः ।
 सराः पतत्रिणीः (२) स्थन यदामयति निष्कृति ॥
 अन्या वो अन्यामवत्वन्याऽन्यस्या उपावत ।
 ताः सर्वा ओषधयः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ९ ॥
 उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुषं ॥
 अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।
 ओषधयः प्राचुच्यवुर्यत् किं च तनुवाः रपः ११ ॥
 या- (३) -स्त आतस्थुरात्मानं या आविविशुः परुःपरुः ।
 तास्ते यक्ष्मं वि बाधन्तामुग्रो मध्यमशीरिव ॥
 साकं यक्ष्मं प्र पत इयेनेन किकिदीविना । साकं वातस्य भ्राज्या साकं नश्य निहाकर्या ॥

अश्वावतीः सोमवतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आ वित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये^{१५} ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहंसः ॥

या (४) ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।

तासां त्वमस्युत्तमा प्र णो जीवातवे सुर्व ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयः परि । यं जीवमश्रवामहे न स रिष्याति पूरुषः^{१६} ।

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । इह सङ्गत्य ताः सर्वा अस्मै सं दत्त भेषजम् ॥

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः (५) ।

द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै करोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि^{१७} ॥

(रपः, पतत्रिणी, -र्या, या, वो, ऽष्टादश च) ॥ ६ ॥

लोष्ठक्षेपादिकम् ॥ १, ४, १३ त्रिष्टुप्; २ उग्निकृ; ३, १२ गायत्री; ५, ८ विष्टारपङ्क्तिः; ६-७, १० सतोवृहती; ९ उपरिष्टा-
उज्योतिः । अग्निर्हविः ।

मा नो हिःसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवः सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापश्चन्द्रा वृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पर्यसा सह । वृषां ते अग्निरिषितोऽव सर्पतु ॥

अग्ने यत् ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् पूतं यद्यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरामसि^{१८} ॥

इषमूर्जमहमित आ (१) दद क्रतस्य धाम्नो अमृतस्य योनेः ।

आ नो गोषु विशत्वौषधीषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्त्यर्चयो विभावसो ।

वृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे^{१९} ॥

इरज्यन्मग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पूणाक्षि सानसिः रयिम्

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व (२) धीतिमिहितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिरेतसाश्चित्रोतयो वामजाताः ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रः पितरां विचरन्नुपावस्युमे पूणाक्षि रोदसी^{२०} ॥

क्रतावानं महिषं विश्वर्चणिमग्निः सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगां ॥
निष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसे महे ।
रातिं भृगूणामुशिजं कविकृतं पूणाक्षं सानसिः (३) रयिम् ॥
चितः स्थ परिचितं ऊर्ध्वचितः श्रयध्वं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाः सीदते ॥
आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य सङ्गथे ॥
सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्णिगान्यभिमातिषाहः ।
आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥

(आ, मन्दस्व, सानसि, -मेकादशचत्वारिंशच्च) ॥ ७ ॥

अश्वाक्रमणपुष्करपर्णोपधानरुक्मोपधानादि ॥ १-६ त्रिष्टुप्; ७-९ अनुष्टुप् । अग्निर्कविः ।

अभ्यस्थाद्विश्वाः पृतना अरातीस्तदगिराह तदु सोम आह ।
बृहस्पतिः सविता तन्म आह पूषा माऽधात् सकृतस्य लोके ॥
यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात् ।
इयेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुतं जनिम् तत् ते अर्वन् ॥
अपां पृष्ठमसि योनिरग्रेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।
वर्धमानं मह (१) आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा प्रथस्व ॥
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुधिया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥
हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां रुसै देवाय हविषा विधेम ॥
द्रुप्तश्चस्कन्द पृथिवीमनु (२) द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥
नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥
येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥
या इषवो यातुधानानां (३) ये वा वनस्पतीरनु । ये वाऽवृष्टेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

(मद्भो, ऽनु, यातुधानानां, - मेकादश च) ॥ ८ ॥

स्वयमातृण्युपधानम् ॥ १ बृहती; ३-४, १४ अनुष्टुप्; ७-११, १६-१७ गायत्री; १३ नष्टरूपी; १८, २१-२२ त्रिष्टुप् । अग्निर्कविः ।

ध्रुवाऽसि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृता ।
मा त्वा समुद्र उद्वर्धन्मा सुपर्णो व्यथमाना पृथिवी दृष्ट्व ॥

प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमि-
स्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धत्रीं पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृष्ट्व पृथिवीं मा हिंसी-
र्विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै (१) चरित्रायाग्निस्त्वाऽग्निं पातु मद्या स्वस्त्या
छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीदं ॥

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥
या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥
अषाढाऽसि सहमाना सहस्वारातीः सहस्वारातीयतैः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
सहस्रवीर्या (२) सि सा मा जिन्व ॥

मधु वाता क्रतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः १० ॥
मधु नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिव रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान् नो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्त नः ॥
मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ११ ॥
तद्विष्णोः परमं (३) पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥
भुवाऽसि पृथिवि सहस्व पृतन्यतः । स्यूता देवेभिरमृतेनाऽऽऽगाः १२ ॥
यास्तै अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि १३ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते १४ ॥

विराड् (४) ज्योतिरधारयत् सम्राड् ज्योतिरधारयत् स्वराड् ज्योतिरधारयत् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः १५ ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमा अश्वा अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्यः संदः १६ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु ग्रामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त (५) होत्राः १७ ॥

अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ।

अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा समित् स्रवन्ति सरितो न धेनाः ।

अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ॥

घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । हिरण्यगो वेतसो मध्य आसाम् ॥

तस्मिन्सुपर्णो मधुकृत् कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः ।

तस्याऽऽसते हरयः सप्त तीरे (६) स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम् ॥

(प्रतिष्ठापै, सहस्रवीर्या परमं, विराट्, सप्त, तीरे, चत्वारि च) ॥ ९ ॥

पशुशीर्षोपधानम् ॥ त्रिष्टुप्, ६, ८, १० अष्टिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जन्तसहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् ।

परि वृङ्गिध्र हरसा माऽभि मृक्षः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥

इमं मा हिंसीद्विपादं पशूनां सहस्राक्ष मेध आ चीयमानः ।

मयुमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥

वातस्य ध्राजि वरुणस्य नाभिमथ्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।

शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुद्धमग्रे मा हिंसीः (१) परमे व्योमन् ॥

इमं मा हिंसीरेकशफं पशूनां कनिकृदं वाजिनं वाजिनेषु ।

गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तौ नमोभिः ।

स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिंसीरादिति विराजम् ॥

इमं समुद्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये ।

धृतं दुहानामदिति जनायाग्रे मा (२) हिंसीः परमे व्योमन् ।

गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥

वरुत्रि त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् ।

महीं साहस्रीमसुरस्य मायामग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥

इमामूर्णायुं वरुणस्य मायां त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम् ।

त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन् ।

उष्ट्रमारण्यमनु (३) ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥

यो अग्निरग्रेस्तपसोऽधि जातः शोचात् पृथिव्या उत वा दिवस्परि ।

येन प्रजा विश्वकर्मा व्यानट् तमग्रे हेडः परि ते वृणक्तुं ॥

अजा ह्यग्रेरजनिष्ट गर्भात् सा वा अपश्यज्जनितारमग्रे ।

तया रोहमायन्नुप मेघ्यासस्तया देवा देवतामग्र आयन् ।

शरभ- (४)- मारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥

(हिंसी, -मा, ऽनु, शरभं, नवं च) ॥ १० ॥

याज्यानुवाक्याः ॥ गायत्रीः २,६,१० त्रिष्टुप् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्रां चेति प्र वीर्यम् ॥
 अथैद्वत्रमुत संनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।
 इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥
 प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।
 प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनाऽत्यन्या ॥
 मरुतो यस्य हि (१) क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥
 यज्ञैर्वा यज्ञावाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥
 श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।
 ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥
 अव ते हेडुं* - उदुत्तमम्* - ।
 कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृतां (२) ॥
 को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।
 आसन्निषून् हत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥
 अग्ने नर्या* - ऽऽदेवानां* - श नो भवन्तु* - वाजैवाजे* - ।
 अपस्वग्ने सधिष्ठव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः ॥
 वृषा सोम द्युमा२ अमि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥
 इमं मे (३) वरुणं* - तत्त्वां यामि* - त्वं नो अग्ने* - स त्वं नो अग्ने ॥
 (हि, वृता, सु, एकादश च) ॥ ११ ॥

[विष्णो- २६६।- दिवो २०४ । ऽऽपृते २१६ । ऽपृ १९८ । सं ३२२ । या २६८ । मा १८९ । ऽभि १६१ । भुवा ३०४ । ऽऽदित्य-२०९।- मिन्द्राग्नी १६१ । एकादश ॥ २४९८ ॥]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ १॥]

चितिवर्णनम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३॥]

प्रथमचितौ अपस्याभिधानेष्टकोपधानम् ॥ अग्निऋषिः ।

अपां त्वेमन्त्सादयाम्य—पां त्वोन्नन्त्सादयाम्य—पां त्वा भस्मन्त्सादयाम्य—पां त्वा ज्योतिषि
 सादयाम्य—पां त्वाऽयने सादयाम्य—र्णवे सद्ने सीदं समुद्रे सद्ने सीदं सलिले सद्ने

(१११७-८) तै. सं. १।५।११।९-१०, (११।११-१२) तै. सं. १।१।१४।९-१०, (११।१३-१४) तै. सं. १।७।८।१२, ९
 (११।१७-१८) तै. सं. २।१।११।२१-२२, (११।१९-२०) तै. सं. २।५।१२।२२-२३ ।

सीदा—पां क्षये सीदां—पां सधिषि सीदां—पां त्वा सदेने सादयाम्य^{१३}—पां त्वा सुधस्ये सादयाम्य^{१४}—
पां त्वा पुरीषे सादयाम्य^{१५}—पां त्वा योनौ (१) सादयाम्य^{१६}—पां त्वा पाथसि सादयामि^{१७} गायत्री
छन्द^{१८}—स्त्रिष्टुप् छन्दो^{१९} जगती छन्दो^{२०}—ऽनुष्टुप् छन्दः^{२१} पंक्तिश्छन्दः^{२२} ॥ (योनौ, पंचदश च) ॥ १ ॥

प्रथमचितौ प्राणभृदिष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्रियै गायत्रं
गायत्रादुपांशुरुपांशोस्त्रिवृत् त्रिवृतो रथन्तरं रथन्तराद्विष्ट ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं
गृह्णामि प्रजाभ्यो^१ ऽयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मणं ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुग्रीष्मी त्रिष्टुभं
ऐडमैडादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद्बृहद्बृहतो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया
मनो (१) गृह्णामि प्रजाभ्यो^२ यं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाणि चाक्षुषाणि जगती वर्षा
जगत्या ऋक्षममृक्षमाच्छुक्रः शुक्रात् सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपं वैरूपाद्विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृही-
तया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यो^३ इदमुत्तरात् सुवस्तस्य श्रोत्रं सौवश्शरच्छौत्र्यनुष्टुप्छारद्यनुष्टुभः
स्वारं स्वारान्मन्थी मन्थिनं एकविंश एकविंशाद् वैराजं वैराजाज्जमदभिर्ऋषिः प्रजापतिगृही-
तया (२) त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यो^४ इयमुपरि मतिस्तस्यै वाङ्माती हेमन्तो वाच्यायनः पंक्ति-
हेमन्ती पंक्त्यै निधनं वन्निधनं वत आग्रयण आग्रयणात् त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां
शाकरैवते शाकरैवताभ्यां विश्वकर्माः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यो^५ ॥

(मनः, प्रजापतिगृहीतया, त्रिंशच्च) ॥ २ ॥

प्रथमचितौ अपानभृदिष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

प्राचीं दिशां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणं त्रिवृत् स्तोमः स उ पञ्चदशवर्तनिस्त्रयविवर्यः
कुतमयानां पुरोवातो वातः सानग ऋषिः*—दक्षिणा दिशां ग्रीष्म ऋतूनामिन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं पञ्च-
दशः स्तोमः स उ सप्तदशवर्तनिर्दित्युवाङ्मयस्त्रेताऽयानां दक्षिणाद्वातो वातः सनातन ऋषिः*—प्रतीचीं
दिशां वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विट् (१) द्रविणं सप्तदशः स्तोमः स उ वे कविंशवर्तनिस्त्रिवत्सो
वयो द्वापरोऽयानां पश्चाद्वातो वातोऽहभून् ऋषिः*—रुदीची दिशां शरदृतूनां मित्रावरुणौ देवता
पुष्टं द्रविणमेकविंशः स्तोमः स उ त्रिणववर्तनिस्तुर्यवाङ् वयं आस्कन्दोऽयानां मुत्तराद्वातो वातः
प्रत्न ऋषिः*—रुध्वा दिशां हेमन्तशिशिरावृतूनां बृहस्पतिर्देवता वचो द्रविणं त्रिणवः स्तोमः स उ
त्रयस्त्रिंशवर्तनिः पष्ठवाद्यो (२) ऽभिभूरयानां विश्वग्वातो वातः सुपर्ण ऋषिः पितरः पिता-
महाः परेऽवरे ते नः पान्तु ते नोऽवन्त्वास्मिन् ब्रह्मन्नास्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायाम्स्मिन्
कर्मन्स्यां देवहृत्याम् ॥ (विट्, वयो, ऽष्टाविंशतिश्च) ॥ ३ ॥

(११-४) पितरः... देवहृत्याम् ।

द्वितीयचित्तावाश्विन्यादीष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसिं ध्रुवां योनिमा सीद साध्या ।

उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा' ॥

स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवत्रा पृथिवी बृहती रराणा ।

स्वासस्था तनुवा सं विशस्व पितेवैधि सूनव आ सुशेवाऽश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा' ॥

कुलायिनी वसुमती वयोधा रुयि नो वर्ध बहुलः सुवीरम् (१) ।

अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय पोषमश्विना-

ऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा' ॥

अग्नेः पुरीषमसि देवयानी तां त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः ।

स्तोमं पृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदुक्ते द्रविणाऽऽयजस्वाश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा' ॥

दिवो मूर्धाऽसिं पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिशामधिपत्नी भुवनानाम् (२) ॥

ऊर्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा' ॥

सजृक्तुभिः सजृविधाभिः सजृवसुभिः * - सजृ रुद्रैः * - सजृरादित्यैः * - सजृविश्वेदेवैः * - सजृदेवैः

सजृदेवैर्वयोनाध्वर्यवे त्वा वैश्वानरायाश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा' ॥

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या (३) वि भाहि श्रोत्रं मे श्लोक्यां प-
स्पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपात् पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेर्ये ॥ (सुवीरं, भुवनानां, -सुर्व्यां सप्तदश च) ॥४॥

द्वितीयचित्तौ वयस्याह्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अथर्विर्यस्त्रिष्टुप् छन्दो' दित्यवाङ् वयो विराट् छन्दः पञ्चाविर्यो गायत्री छन्दः^३ - स्त्रि-
वत्सो वय उष्णिहा छन्दः^४ - स्तुर्यवाङ् वयोऽनुष्टुप् छन्दः^५ पष्टवाङ् वयो बृहती छन्दः^६ उक्षा वयः
सतो बृहती छन्दः^७ ऋषभो वयः ककुच्छन्दो' धेनुर्वयो जगती छन्दो' ऽनुङ्गान् वयः पङ्क्ति-
श्छन्दो' वस्तो वयो विलं छन्दो' वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः^८ पुरुषो वयः- (१) -स्तन्द्रं छन्दो'^९
व्याघ्रो वयोऽनाष्टुप् छन्दः^{१०} सिंहो वयश्छदिश्छन्दो' विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः^{११} क्षत्रं
वयो मयन्दं छन्दो'^{१२} विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो'^{१३} मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः^{१४} ॥

(वयः, षड्विंशतिश्च) ॥ ५ ॥

तृतीयचित्तौ स्वयमातृणाद्युपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दहतं युवम् । पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वि बाधताम् ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं भास्वतीं सूरिमतीमा या द्यां भास्या
पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दहान्तरिक्षं मा हिंसीविश्वस्मै प्राणायानाय व्यानार्यो-

(४।६-९) * - सजृदेवैर्वयो...त्वा । (४।७-१०) - * सजृक्तु...धाभिः ।

दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुस्त्वाऽभि पातु मद्या स्वस्त्या छर्दिषा (१) शन्तमेन तया देवतया-
ऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदं ॥

राश्यंसि प्राची दिग् विराडसि दक्षिणा दिक् सम्राडसि प्रतीची दिक् स्वराडस्युदीची
दिगधिपत्यं—सि बृहती दिग्—गार्धुर्मे पाहि प्राणं मे पाहि—पानं मे पाहि^१ व्यानं मे पाहि^२
चक्षुर्मे पाहि^३ श्रोत्रं मे पाहि^४ मनो मे जिह्वं वाचं मे पिन्वा—(२)-ऽऽत्मानं मे पाहि^५ ज्योतिर्मे
यच्छं ॥ (छर्दिषा, पिन्वा, षट् च) ॥ ६ ॥

तृतीयचितौ बृहत्वाद्युपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

मा छन्दः^१ प्रमा छन्दः^२ प्रतिमा छन्दो^३ ऽस्त्रीविश्वछन्दः^४ पंक्तिश्छन्दः^५ उष्णिहा छन्दो^६
बृहती छन्दो^७ ऽनुष्टुप् छन्दो^८ विराट् छन्दो^९ गायत्री छन्दः^{१०} स्त्रिष्टुप् छन्दो^{११} जगती छन्दः^{१२}
पृथिवी छन्दो^{१३} ऽन्तरिक्षं छन्दो^{१४} द्यौश्छन्दः^{१५} समाश्छन्दो^{१६} नक्षत्राणि छन्दो^{१७} मनश्छन्दो^{१८}
वाक् छन्दः^{१९} कृषिश्छन्दो^{२०} हिरण्यं छन्दो^{२१} गौश्छन्दो^{२२} ऽजा छन्दो^{२३} ऽश्वश्छन्दः^{२४} ॥

अग्निदेवता^{२५} (१) वातो देवता^{२६} सूर्यो देवता^{२७} चन्द्रमा देवता^{२८} वसवो देवता^{२९} रुद्रा देवता^{३०}
ऽऽदित्या देवता^{३१} विश्वे देवा देवता^{३२} मरुतो देवता^{३३} बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता^{३४} वरुणो
देवता^{३५} मूर्धाऽसि राड् ध्रुवाऽसि धरुणा^{३६} यन्त्र्यसि यमित्री^{३७} षे त्वो^{३८} जे त्वो^{३९} कृष्यै त्वो^{४०}
शेमाय त्वो^{४१} यन्त्री राड् ध्रुवाऽसि धरणी^{४२} धर्यसि धरित्र्यो^{४३} युषे त्वो^{४४} (२) वर्चसे त्वो^{४५} जसे
त्वो^{४६} बलाय त्वो^{४७} ॥ (देवता, त्वा, षट् च) ॥ ७ ॥

चतुर्थचितौ स्तोमीयाख्येष्टकासु कासाञ्चिदुपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

आशुस्त्रिष्टुप्—द्धान्तः पञ्चदशो^१ व्योम सप्तदशः^२ प्रतूर्तिरष्टादशं—स्तपो नवदशो^३ ऽभिवर्तः
सविंशो^४ धरुण एकविंशो^५ वर्चो द्वाविंशः^६ सम्भरणस्त्रयोविंशो^७ योनिश्चतुर्विंशो^८
गर्भाः पञ्चविंशं ओजस्त्रिणवः^९ क्रतुरेकत्रिंशः^{१०} प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो^{११} ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिं-
शो^{१२} नाकः षट्त्रिंशो^{१३} विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो^{१४} धर्त्रश्चतुष्टोमः ॥ (आशुः सप्तत्रिंशत् ॥ ८ ॥

अवशिष्टस्तोमीयोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत् स्तोमं इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं
क्षत्रं स्पृतं पञ्चदशः स्तोमो^१ नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तो-
मो^२ मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याऽऽधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशः स्तोमो^३ ऽदित्यै
भागोऽसि पूषण आधिपत्यमोजः स्पृतं त्रिणवः स्तोमो^४ वसूनां भागोऽसि (१) रुद्राणामाधिपत्यं
चतुष्पात् स्पृतं चतुर्विंशः स्तोमो^५ आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः पञ्च-

विंशः स्तोमो^१ देवस्य^२ सवितुर्भागोऽसि^३ बृहस्पतेराधिपत्यं^४ समीचीर्दिशः^५ स्पृताश्चतुष्टोमः^६ स्तोमो^७
यावानां^८ भागोऽस्ययावानामाधिपत्यं^९ प्रजाः^{१०} स्पृताश्चतुश्चत्वारिंशः^{११} स्तोमो^{१२} ऋभूणां^{१३} भागोऽसि^{१४}
विश्वेषां^{१५} देवानामाधिपत्यं^{१६} भूतं^{१७} निशान्तं^{१८} स्पृतं^{१९} त्रयस्त्रिंशः^{२०} स्तोमो^{२१} ॥

(वसूनां भागोऽसि, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

सृष्ट्यभिधेयेष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्^१ तिसृभिरस्तुवत ब्रह्माऽसृज्यत ब्रह्मणस्पति-
रधिपतिरासीत्^२ पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत्^३ सप्तभिरस्तुवत सप्तर्ष-
योऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीत्^४ नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यासीत्^५ दैकादशभिर-
स्तुवतर्तवोऽसृज्यन्ताऽऽर्तवोऽधिपतिरासीत्^६ त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपति-
(१)-रासीत्^७ पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्^८ सप्तदशभिरस्तुवत पशवोऽसृ-
ज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत्^९ नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्ता^{१०} मेकविं-
शत्यास्तुवतैकशपाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्^{११} त्रयोविंशत्याऽस्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृ-
ज्यन्त पूषाऽधिपतिरासीत्^{१२} पञ्चविंशत्याऽस्तुवताऽऽरण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्^{१३}
सप्तविंशत्याऽस्तुवत द्यावापृथिवी व्यै- (२)-तां वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन् तेषामाधिपत्यमा-
सीत्^{१४} नवविंशत्याऽस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत्^{१५} दैकत्रिंशताऽस्तुवत प्रजा असृ-
ज्यन्त यावानां चायावानां चाऽऽधिपत्यमासीत्^{१६} त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमे-
ष्ठ्यधिपतिरासीत्^{१७} ॥ (अधिपति-विं, पञ्चत्रिंशच्च) ॥ १० ॥

चतुर्थचितौ व्युष्टिसंज्ञकेष्टकोपधानम् ॥ त्रिष्टुप् ; २, ४ जगती; १३ अनुष्टुप् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदुन्तरस्यां चरति प्रविष्टा ।

बधूर्जजान नवगज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्ते ॥

छन्दस्वती उषसा पेपिशाने समानं योनिमनु सञ्चरन्ती ।

सूर्यपत्नी वि चरतः प्रजानती केतुं कृण्वाने अजरे भूरिरेतसां ॥

ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आऽगुस्त्रयो धर्मासो अनु ज्योतिषाऽऽऽगुः ।

प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका (१) व्रतमेका रक्षति देवयूनाम् ॥

चतुष्टोमो अभवद्या तुरीया युज्ञस्य पश्चाद्वषयो भवन्ती ।

गायत्री त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदृक् युञ्जानाः सुवराऽभरन्निदम् ॥

पञ्चभिर्धाता वि दधाविदं यत् तासां स्वसृजयत् पञ्चपञ्च ।

तासाम् यन्ति प्रयवेण पञ्च नानां रूपाणि ऋतवो वसानाः ॥

त्रिंशत् स्वसार उप यन्ति निष्कृतस्समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः (२) ।

ऋतुस्स्तेन्यते कवयः प्रजान्तीर्मध्येछन्दसः परि यन्ति भास्वतीः^६ ॥

ज्योतिष्मती प्रति मुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि ।

वि पश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे^७ ॥

एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ।

तेन दस्युन् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः^८ ॥

अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् ।

भूयासः- (१) मस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्र युक्तं ॥

अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदुद्धि गाधम् ।

भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्र युक्तं ॥

पञ्च व्यष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाग्नीमृतवोऽनु पञ्च ।

पञ्च दिशः पञ्चदशेन कलसाः समानमूर्ध्नारभि लोकमेकम् (४) ॥

ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युष्यपामेका महिमानं विभर्ति ।

सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नि यच्छति^{१२} ॥

या प्रथमा व्यैच्छत् सा धेनुरभवद्यमे ।

सा नः पर्यस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तरां समा^{१३} ॥

शुक्रर्षभा नभसा ज्योतिषा ऽऽ ऽगाद्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः ।

समानमर्थं स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजर उप आ ऽगाः^{१४} ॥

ऋतूनां पत्नीं (५) प्रथमेयमाऽगादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् ।

एका सती बहुधोषो व्युच्छस्यजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यते ॥

(एका, प्रतिमुञ्चमाना, भूयास, - मेकं, पत्न्ये, - कावविश्वतिश्च) ॥ ११ ॥

पञ्चमाचितावसपत्नाष्टकोपधानम् ॥ १-२ त्रिष्टु ॥ अग्निर्कविः ।

अग्ने जातान् प्र णुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व ।

अस्मे दीदिहि सुमना अहेडन् तव स्यां शर्मन् त्रिवरूथ उद्भितं ॥

सहसा जातान् प्र णुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व ।

अग्निं नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयं स्याम प्र णुदा नः सपत्नान् ॥

चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वर्चो द्रविणं षोडशः स्तोम ओजो द्रविणं पृथिव्याः पुरीषमस्य-(१)-
प्सो नाम । एवञ्छन्दो वरिञ्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्दः आच्छच्छन्दो मन-

इच्छन्दो^{११} व्यच्छच्छन्दः^{१२} सिन्धुच्छन्दः^{१३} समुद्रं छन्दः^{१४} सलिलं छन्दः^{१५} संयच्छन्दो^{१६}
 वियच्छन्दो^{१७} बृहच्छन्दो^{१८} रथन्तरं छन्दो^{१९} निक्कायच्छन्दो^{२०} विवधच्छन्दो^{२१} गिरच्छन्दो^{२२}
 अजच्छन्दः^{२३} सुष्टुप् छन्दो^{२४} अनुष्टुप् छन्दः^{२५} ककुच्छन्दः^{२६} स्त्रिककुच्छन्दः^{२७} काव्यं छन्दो^{२८}
 ऽङ्कुरं छन्दः^{२९} (१) पदपङ्क्तिच्छन्दो^{३०} ऽक्षरपङ्क्तिच्छन्दो^{३१} विष्टारपङ्क्तिच्छन्दः^{३२} क्षुरो भृज्वान्
 छन्दः^{३३} प्रच्छच्छन्दः^{३४} पक्षच्छन्दः^{३५} एवच्छन्दो^{३६} वरिवच्छन्दो^{३७} वयच्छन्दो^{३८} वयस्कच्छन्दो^{३९}
 विशालं छन्दो^{४०} विष्पधाच्छन्दः^{४१} इच्छिच्छन्दो^{४२} दूरोहणं छन्दः^{४३} स्तन्द्रं छन्दो^{४४} ऽङ्काङ्कं
 छन्दः^{४५} ॥ (असि, छन्द, - स्यात्सिञ्च) ॥ १२ ॥

साकमेधादियाज्यानुवाक्याः ॥ गायत्री; ३-७, ११-१४, १९, २३-२५ त्रिष्टुप्; २०-२१ विराट् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्निवृत्राणि जङ्घनद्व द्विणस्युर्विपन्यथा । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥
 त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^१ ॥
 भद्रा ते अग्ने स्वनीक संहृद्योरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।
 न यत् ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वसानस्तनुवि रेप आ धुः^२ ॥
 भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य (१) ।
 रुशद् दृशे ददृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आ रूपे अन्नम् ॥
 सैनाऽनीकेन सुविदत्रो असे यष्टा देवाः आयजिष्ठः स्वस्ति ।
 अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने द्युमदुत रेवद् दिदीहि^३ ॥
 स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
 यत् सीमहि दिविजातु प्रशस्तं तदस्मासु द्विणं धेहि चित्रम् ॥
 यथा होतमनुषो (२) देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।
 एवा नो अद्य संमना समानानुशन्नं उगतो यक्षि देवान् ॥
 अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥
 वृषा सोम द्युमाः असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^४ ॥
 सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥
 यो नो मर्तो वसवो दुर्हणा युस्तिरः सत्यानि मरुतो (३) जिघांसात् ।
 द्रुहः पाशं प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन तपसा हन्तना तम् ॥
 संवत्सरीणां मरुतः स्वर्का उरुक्षयाः सर्गणा मानुषेषु ।
 तैऽस्मत् पाशान् प्र मुञ्चन्त्वहंसः सान्तपना मदिरा मादयिष्णवः^५ ॥

पिप्रीहि देवाः उशतो यविष्ठ विद्राः क्रतूः क्रतुवते यजेह ।

ये दैव्याः क्रत्विजस्तेभिरग्रे त्वः होतृणामस्यायजिष्ठः ॥

अग्रे यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पार्वक (४) शोचे वेष्ट्वः हि यज्वा ।

क्रता यजासि महिना वि यद्धृष्ट्या वह यविष्ठ या ते अर्धं ॥

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥

गृहमेधास आ गत मरुतो मा ऽप भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अहंसः ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्धिमरुतो वयम् । महोभि- (५)-श्वर्षणीनार्म ॥

प्र बुध्निया ईरते वो महाःसि प्र णामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥

उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषा वस्तोर्विध्वंती घृताची । उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः ॥

इमो अग्रे वीततमानि हव्या ऽजस्रो वक्षि देवतातिमच्छ ।

प्रति न ईः सुरभीणि वियन्तु ॥

क्रीडं वः शर्धो मारुतमनुवर्णः रथेशुभम् (६) । कण्वा अभि प्र गायते ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वश्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीडिनः पयोर्धोः ॥

प्रैषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्व युज्जते शुभे ।

ते क्रीडयो धुनयो आजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूर्तर्यः ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययि वय इव मरुतः केन (७) चित् पथा ।

श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेष्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥

अग्निमग्निः हवीमभिः सदा हवन्त विश्वतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥

तः हि शश्वन्त ईडते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निः हव्याय वोढवे ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिर्वः*-श्रथद्वृत्रे*-मिन्द्रं वो विश्वतस्परी^{३०}*-न्द्रं नरो^{३१}*- विश्वकर्मन्
हविषा वावृधानो^{३२}*-विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन^{३३}*- ॥

(सूर्यस्य, मनुष्यो, मरुतः, पार्वक, महोभी, रथेशुभं, केन, पर्वत्वारिःशच) ॥ १३ ॥

[अथा-६५१-मुयं १३० । प्राची १२८ । ध्रुवक्षिति-१६७।-स्वयवि-७६।-रिन्द्राग्नी १०६। मा १०६। ऽऽशु३७। रमे-
९६।-रेक्ये १३५ ।-य-२६९।मग्ने १३३। ऽग्नि-३९६ । स्त्रयोदश ॥ १८४४ ॥]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

(१३।२८-२९) तै. सं. ४।२।११।१-२, (१३।३०-३१) तै. सं. १।६।१२।१-२, (१३।३२-३३) तै. सं. ४।६।२।१५-१६ ।

२२ (तै. सं.)

पञ्चमचितिशेषनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाख्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वन् प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वा—न्विातिरसि दिवे त्वा दिवं
जिन्वन् सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वाऽन्तरिक्षं जिन्वन् प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा पृथिवीं जिन्वन् विष्टम्भोऽसि
वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्वन् प्रवाऽस्यहे त्वाऽहंजिन्वा—नुवाऽसि रात्रियै त्वा रात्रिं जिन्वा—शिर्गसि (१)
वसुभ्यस्त्वा वसूजिन्वन् प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्राजिन्वन् सुदीतिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽदित्याजि-
न्वा—जोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृजिन्वन् तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाजिन्वन् पृतनापाडसि पशुभ्यस्त्वा
पशूजिन्वन् रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीजिन्वा—भिजिदसि युक्तप्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वा—धिपतिरसि
प्राणाय (२) त्वा प्राणं जिन्वन् यन्ताऽस्यपानाय त्वाऽपानं जिन्वन् सःसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा
चक्षुर्जिन्वन् वयोधा असि श्रोत्राय त्वा श्रोत्रं जिन्वन् त्रिवृदसि^{२१} प्रवृदसि^{२२} संवृदसि^{२३} विवृदसि^{२४}
सःरोहोऽसि^{२५} नीरोहोऽसि^{२६} प्ररोहोऽस्यनु—रोहोऽसि^{२७} वसुकोऽसि^{२८} वेपथिरसि^{२९} वस्यष्टिरसि^{३०} ॥
(असि, प्राणाय, त्रिचत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

नाकसदाख्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ॥

राश्यसि प्राची दिग्वसंवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथिव्याः
श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्यै*—विराडसि दक्षिणा दिशुद्रास्ते देवा
अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः श्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथयत्
स्तभ्नातु बृहत् साम प्रतिष्ठित्यै*—सम्राडसि प्रतीची दि-(१)-गादित्यास्ते देवा अधिपतयः सोमो हे-
तीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः श्रयतु भरुत्वतीयमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु वैरूपः
साम प्रतिष्ठित्यै*—स्वराडस्युदीची दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्तैकविंशस्त्वा
स्तोमः पृथिव्याः श्रयतु निष्कैवल्यमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु वैराजः साम प्रतिष्ठित्यै*—अधिप-
त्न्यसि बृहती दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयो (२) बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा
स्तोमो पृथिव्याः श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथयन्ती स्तभ्नीताः शाकरैवते सामनी प्र-
तिष्ठित्या अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिणा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥

(दि, -गधिपतय, -श्चत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

चोडाख्येष्टकोपधानम् ॥ ८ त्रिष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यैरश्मिस्तस्य रथगुत्सश्च रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिकस्थला च कृतस्थ-

(२।१-४) अन्तरिक्षाय...सादयन्तु ।

ला चाप्सरसौ यातुधानां हेती रक्षांसि प्रहेति*—रयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथोचित्रश्च
सेनानिग्रामण्यौ मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसौ दुङ्क्षणवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेति*—रयं
पश्चाद्विश्वव्याचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानिग्रामण्यौ प्रम्लोचन्ती चा-(१)-नुम्लोचन्ती चाप्सरसौ
सर्पा हेतिर्व्याघ्राः प्रहेति*—रयमुत्तरात् संयद्रसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानिग्रामण्यौ विश्वाची च
घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातुः प्रहेति*—रयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानिग्रा-
मण्यावुर्वशी च पूर्वाचित्तिश्चाप्सरसौ विद्युद्वेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिस्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं (२)
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधाम्यां—योस्त्वा सदेने सादयाम्यवतश्छायायां नमः समुद्राय नमः
समुद्रस्य चक्षसे परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभूमतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं
दिवं यच्छ दिवं दृष्ट दिवं मा हिंसीर्विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय
सूर्यस्त्वाऽभि पातु मृह्या स्वस्त्या (३) छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवा सीदं ॥

प्रोथदश्वा न यवसे अविष्यन् यदा महः संवरणाद् व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥

(च, य५, स्वस्त्या, ऽष्टाविंशतिश्च) ॥ ३ ॥

छन्दोभिधेष्टकोपधानम् ॥ १-३ गायत्री; ४-६ त्रिष्टुप्, ७-९ जगती; १०-१२ अनुष्टुप्; १३-१५ बृहती; १६ सतोबृहती;
१६-१८ उष्णिक्; १९-२१ पङ्क्तिः; २२-२५ अक्षरपङ्क्तिः; २६ अत्यष्टिः; २७-२९ द्विपदा ॥ अग्निकंषिः ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्धो विश्वस्य वाघतः ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षा जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥

अवोध्यग्निः समिधा जनानां (१) प्रति धेनुमिवाऽऽयतीमुषासम् ।

यद्वा इव प्र वयामुज्जिह्वानाः प्र भानवः सिसृते नाकमच्छ ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुर्व्यश्चमश्रेत् ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जगृविरग्निः सुदर्शः सुविताय नव्यसे ।

धृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो (२) गुहा हितमन्वविन्दज्जिह्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महत् त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समिन्धते ।

इन्द्रेण देवैः सरथः स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः^१ ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विश्व जन्तवः । शोचिष्कैशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे^२ ॥

सखायः सं वः सम्यश्चामिषः^(३) स्तोमं चाग्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते^४ ॥

सः समिद्युवसे वृषन्नग्रे विश्वान्यर्य आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर^५ ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातुमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम्^६ ॥

स योजते अरुषो विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी^(७) वसूनां देवः राधो जनानाम् ॥

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीढुषः ।

उद्रुमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः^८ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यदो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः^९ ॥

स ईधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा । रेवदसभ्यं पूर्वणीक दीदिहि^{१०} ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाऽग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिमजम्भ^(५) रक्षसो दह प्रति^{११} ॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्ग स्या ते पनीयसी समिदीदयति द्यवीषः स्तोतृभ्य आ भर^{१२} ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते ।

सुश्वन्द्र दस्म विशपते हव्यवाट् तुभ्यः हूयत् इषः स्तोतृभ्य आ भर^{१३} ॥

उभे सुश्वन्द्र सर्पिषो दवीं श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत् पुंपूर्या^(६) उक्थेषु शवसस्पत इषः स्तोतृभ्य आ भर^{१४} ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रः हदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहिः^{१५} ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्कृतस्य बृहतो बभूथ^{१६} ॥

आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्तोऽग्ने दाक्षेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः^{१७} ॥

एभिर्नो अर्कैर्मवा नो अर्वाङ्^(७) सुवर्न ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमन्ना अनीकैः^{१८} ॥

अग्निः होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुः सहसो जातवेदसम् । विप्रं न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमुनु शुक्रशोचिष आजुह्वानस्य सर्पिषः^{१९} ॥

अग्ने त्वं नो अन्तमः । उत् त्राता शिवो भव वरूथ्यः^{२०} ॥

तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः । सुज्ञाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥

वसुराग्निरसुश्रवाः (८) । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयि दाः^{२९} ॥

(जनानां, -मङ्गिरस, इषं, सुशमी, तिग्मजम्भ, पुष्पा, अर्वाङ्, वसुश्रवाः, पञ्च च) ॥ ४ ॥

सयुजादीष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्कषिः ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्म्यां^१ धाराभ्यां^२ * तेजसा^३ * वर्चसा^४ * कथेभिः^५ * स्तोमे-
भिः^६ * इच्छन्दीभिः^७ * रय्यै पोषाय सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा सयुजा युजा युनज्म्य-
म्भां^८ * दुर्ला^९ * नितर्त्नि^{१०} * रभ्रयन्ती^{११} * मेघयन्ती^{१२} * वर्षयन्ती^{१३} * चुपुणीका नामासि
प्रजापतिना त्वा विश्वाभिर्धीभिरुप दधामि^{१४} पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा मनुष्यास्ते गोप्सरोऽग्निर्विय-
त्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा (१) मे शर्म च वर्म चा^{१५} स्त्वधिद्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्ते गोप्सरो
वायुर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु^{१६} द्यौरपराजिताऽमृतैर्न विष्टाऽऽदित्यास्ते
गोप्सारः सूर्यो वियत्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु ॥ (सा, ऽष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

विश्वज्योतिरादीष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्कषिः ।

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छा-
मिस्तेऽधिपति^१ विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं
ज्योतिर्यच्छ वायुस्तेऽधिपतिः^२ प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायान-
पानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ परमेष्ठी तेऽधिपतिः^३ पुरोवातसनिरस्य^४ भ्रमनिरसि^५ विद्युत्सनि-
- (१) -रसि^६ स्तनयित्नुसनिरसि^७ वृष्टिसनिरस्य^८ श्रेयान्यसि^९ देवानामश्रेयान्यसि^{१०} वायोयान्य-
न्यसि^{११} देवानां वायोयान्यस्य^{१२} न्तरिक्षस्य यान्यसि^{१३} देवानामन्तरिक्षयान्यस्य^{१४} न्तरिक्षमस्य^{१५}
न्तरिक्षाय त्वां सलिलाय त्वां सर्णीकाय त्वां सतीकाय त्वां केताय त्वां प्रचेतसे त्वां
विश्वस्वते त्वां दिवस्त्वां ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वां^{१६} चे त्वां^{१७} रुचे त्वां^{१८} द्युते त्वां^{१९} (२) भासे
त्वां ज्योतिषे त्वां यशोदां त्वा यशसि^{२०} * तेजोदां त्वा तेजसि^{२१} * पयोदां त्वा पयसि^{२२} *
वर्चोदां त्वा वर्चसि^{२३} * द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्
ध्रुवा सीदं ॥ (विद्युत्सनि, - स्त्वै, - काञ्जिंशच्च) ॥ ६ ॥

भूयस्कृदादीष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्कषिः ।

भूयस्कृदसि^१ वरिवस्कृदसि^२ प्राच्यस्य^३ ध्वाऽस्य^४ न्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदां^५ प्लुषदसि^६
इयेनसदसि^७ गृध्रसदसि^८ सुपर्णसदसि^९ नाकसदसि^{१०} पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयाम्य^{११} न्तरि-
क्षस्य त्वा द्रविणे सादयामि^{१२} दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि^{१३} दिशां त्वा द्रविणे सादयामि^{१४}
द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि^{१५} प्राणं मे पाहि^{१६} पानं मे पाहि^{१७} व्यानं मे (१) पाहि^{१८} युर्म
पाहि^{१९} विश्वायुर्म पाहि^{२०} सर्वायुर्म पाहि^{२१} ये यत् ते परं हन्ताम तावेहि सः रभावहे पाञ्च-

(५।२-७) त्वा सयुजा...युनज्मि । (५।९-१४) नामासि...दधामि । (६।३०-३३) सादयामि ...सीद ।

जन्येष्वप्येष्ये^{२२} यावा^{२३} अयावा^{२४} एवा^{२५} ऊमाः^{२६} सवदुः^{२७} सगरः^{२८} सुमेकः^{२९} ॥
(से, द्वात्रिंशच्च) ॥ ७ ॥

इन्द्रतन्वाख्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अग्निना विश्वाषाट् सूर्येण स्वराट् कत्वा शचीपति^३—ऋषभेण त्वष्टा^४ यज्ञेन मघवान्
दक्षिणया सुवर्गो^५ मन्युना वृत्रहा^६ सौहार्धेन तनूधा^७ अन्नेन गयः^८ पृथिव्याऽसनो^९—दृग्भिर-
न्नादो^{१०} वषट्कारेणर्धः^{११} साम्ना तनूपा^{१२} विराजा ज्योतिष्मान्^{१३} ब्रह्मणा सोमपा^{१४} गोभिर्भृजं
दाधारं^{१५} क्षेत्रेण मनुष्या^{१६} नश्वेन च रथेन च वज्र्यु^{१७}—तुभिः प्रभुः^{१८} संवत्सरेण परिभू^{१९}—स्त-
पसाऽनाधृष्टः^{२०} सूर्यः सन् तनूभिः^{२१} ॥ (अग्निनैकाक्षपञ्चाशत्) ॥ ८ ॥

यज्ञतन्वाख्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेतो^१ धाता दीक्षायां^२ सविता भृत्यां^३ पूषा सोमक्रयण्यां^४ वरुण
उपनद्धो^५ ऽसुरः क्रीयमाणो^६ मित्रः क्रीतः^७ शिपिष्विष्ट आसादितो^८ नरंधिषः प्रोह्यमाणो^९
ऽधिपतिरागतः^{१०} प्रजापतिः प्रणीयमानो^{११} ऽग्निराग्नीध्रे^{१२} बृहस्पतिराग्नीध्रात् प्रणीयमानो^{१३} इन्द्रो
हविर्धाने^{१४} ऽदितिरासादितो^{१५} विष्णुरुपावहियमाणो^{१६} ऽथर्वोपोतो^{१७} यमोऽभिषुतो^{१८} ऽपूतपा
आधूयमानो^{१९} वायुः पूयमानो^{२०} मित्रः क्षीरश्री^{२१}—मन्थी संक्तुश्री^{२२}—वैश्वदेव उन्नीतो^{२३} रुद्र^(१)
आहुतो^{२४} वायुरावृत्तो^{२५} नृचक्षाः प्रतिख्यातो^{२६} भक्ष आगतः^{२७} पितॄणां नाराशंसो^{२८} ऽसुराक्षः^{२९}
सिन्धुरवभृथमवप्रयं^{३०}—न्तसंमुद्रोऽवगतः^{३१} सलिलः प्रप्लुतः^{३२} सुवरुदचं गतः^{३३} ॥
(रुद्र, एकविंशतिश्च) ॥ ९ ॥

नक्षत्रेष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताऽग्रे रुचः स्थ प्रजापतेर्धातुः सोमस्यर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भासे त्वा
ज्योतिषे त्वा रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता^२—मृगशीर्षं नक्षत्रं^३ सोमो देवता^४—ऽऽर्द्रा नक्षत्रं^५
रुद्रो देवता^६—पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता^७—तिष्यो नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवता^८—ऽऽश्लेषा नक्षत्रं^९ सर्पा
देवता^{१०}—मघा नक्षत्रं पितरो देवता^{११}—फलगुनी नक्षत्रं^(१)—मर्यमा देवता^{१२}—फलगुनी नक्षत्रं भगो
देवता^{१३}—हस्तो नक्षत्रं सविता देवता^{१४}—चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता^{१५}—स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता^{१६}—
विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता^{१७}—ऽनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता^{१८}—रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवता^{१९}—
विचित्रौ नक्षत्रं पितरो देवता^{२०}—ऽषाढा नक्षत्रमापो देवता^{२१}—ऽषाढा नक्षत्रं विश्वे देवा देवता^{२२}—
श्रोणा नक्षत्रं विष्णुर्देवता^{२३}—श्रविष्ठा नक्षत्रं वसवो^(२) देवता^{२४}—शतभिषङ् नक्षत्रमिन्द्रो देवता^{२५}—
प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपादेवता^{२६}—प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देवता^{२७}—रेवती नक्षत्रं पूषा देवता^{२८}—
ऽश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ देवता^{२९}—ऽपमरणीर्नक्षत्रं यमो देवता^{३०}—पूर्णा पथ्या^{३१}—द्यौ तं देवा
अदधुः^{३२}— ॥ (नक्षत्रं, वसव, — अयस्त्रिंशच्च) ॥ १० ॥

ऋतव्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्तं* - शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृत्तं* - नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्तं* - इष-
श्चोर्जश्च शारदावृत्तं* - सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत्तं* - तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत्तं अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि
कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्ममज्यैष्ठ्याय सव्रताः (१) येऽग्नयः
समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिरावृत्तं अभि कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि सं विशन्तु^{१२} संयच्च
प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्यो^{१३}* - ग्रा च भीमा च पितृणां यमस्येन्द्रस्य* - भ्रुवा च पृथिवी च देवस्य
सवितुर्मरुतां वरुणस्य* - धर्त्री च धरित्री च मित्रावरुणयोर्मित्रस्य धातुः* - प्राचीं च प्रतीचीं च
वसन्ता रुद्राणां--(२)--मादित्यानां ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो
द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि^{१४} सहस्रस्य प्रभा असि^{१५} सहस्रस्य प्रतिमा असि^{१६} सहस्रस्य विमा
असि^{१७} सहस्रस्योन्मा असि^{१८} साहस्रोऽसि सहस्राय त्वे^{१९} मा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका
च शतं च सहस्रं चायुतं च (३) नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च
पराधश्चेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु षष्टिः सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्याः स्थतवृधो घृतश्रुतो
मधुश्चतु ऊर्जस्वतीः स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु विराजो नाम कामदुधा अमुत्रासु-
ष्मिं^{२०} लोके^{२१} ॥ (सव्रता, रुद्राणां, च, पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥ ११ ॥

अश्वमेधगतदशहविष्केष्टियाज्यानुवाक्याः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

समिदिशामाशया नः सुवर्विन्मधोरतो माधवः पात्वस्मान् ।
अग्निर्देवो दुष्टरीतुरदाभ्य इदं क्षत्रं रक्षतु पात्वस्मान् ॥
रथन्तरं सामभिः पात्वस्मान् गायत्री छन्दसां विश्वरूपा ।
त्रिवृन्नो विष्टया स्तोमो अह्ना समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तु^२ ॥
उग्रा दिशामभिभूतिर्वयोधाः शुचिः शुके अहंन्योजसीना ।
इन्द्राधिपतिः पिपृतादतो नो महि^(१) क्षत्रं विश्वतो धारयेदम् ॥
बृहत् साम क्षत्रभृद्बृहवृष्णिं त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् ।
इन्द्र स्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सर्गरेण रक्ष ॥
प्राचीं दिशा सहस्रं यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृषाऽह्ना सुवर्वती ।
इदं क्षत्रं दुष्टरमस्त्वोजोऽनाधृष्टं सहस्रियं सहस्वतं ॥
वैरूपे सामन्निह तच्छक्रे जगत्थैनं विक्ष्वा वैशयामः ।
विश्वे देवाः सप्तदशेन (२) वर्च इदं क्षत्रं सलिलवातमुग्रम् ॥
धर्त्रीं दिशा क्षत्रमिदं दाधारोपस्थाऽऽशानां मित्रवदस्त्वोजः ।
मित्रावरुणा शरदाऽह्नां चिकित्नु अस्मै राष्ट्राय महि शर्म यच्छतम् ॥

(१११-१०) अग्नेरन्तः... विशन्तु । (१११३-१६) ते तेऽधिपतयो... दधामि ।

वैराजे सामन्नाधि मे मनीषाऽनुष्टुभा सम्भृतं वीर्यं सहः ।
 इदं क्षत्रं मित्रवदार्द्रदानु मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्यैः ॥
 सम्राट् दिशां सहस्रांश्ची सहस्वत्युतुर्हमन्तो विष्टया नः पिपर्तु ।
 अवस्युवाता (३) बृहतीर्नु शक्ररीरिमं यज्ञमवन्तु नो घृताचीः ॥
 सुर्ववती सुदुवा नः पर्यस्वती दिशां देव्यवतु नो घृताची ।
 त्वं गोपाः पुरणतो पश्चाद् बृहस्पते याम्यां युङ्गिधि वाचमं ॥ ॥
 ऊर्ध्वा दिशां रन्तिराशौषधीनां संवत्सरेण सविता नो अहाम् ।
 रेवत् सामातिच्छन्दा उ छन्दोऽजातशत्रुः स्योना नो अस्तु ॥
 स्तोमत्रयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वद्वाते अभि नो (४) गृणाहि ।
 घृतवती सवितराधिपत्यैः पर्यस्वती रन्तिराशा नो अस्तु ॥
 ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यघोराऽस्येशाना सहसो या मनोता ।
 बृहस्पतिर्मातरिश्वोत वायुः सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु ॥
 विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी ।
 विश्वव्यचा इषयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदितिरुपस्थे ॥

वैश्वानरो न उत्यै*—पृष्ठो दिव्यं*—नु नो (५) ऽद्यानुमति*—रन्विदनुमते त्वं*—
 कया नश्चित्र आ भुवर्त*—को अद्य युङ्क्ते*— ॥

(महि, ससदृशेना, -स्वस्युवाता, नो, न, -श्रतुर्दश च) ॥ १२ ॥

[रु३मी १४३ । राज्य-१४०१-य-१७८१-मुग्नि-४०५१-रिन्द्राग्निभ्यां ९८१ बृहस्पति-१२९१-भूयस्क-८२१-दुग्निना ४९१
 प्रजापतिः ७११ कृत्तिका १३३१ मधुः १९५१ सुमिद् २६४ । द्वादश ॥ १८८७ ॥]

[इति चतुर्थकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

होमविधिनिरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

चित्यग्नौ रुद्रहोममन्त्राः (रुद्राध्यायः) ॥ १-१५ अनुष्टुप्; ३ विषमपदा बृहती, ७ आस्तारपङ्क्तिः; ८ षट्पदाजगती । अग्निर्ऋषिः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ॥

या त इषुः शिवर्तमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शर्व्या या तव तया नो रुद्र मृडय ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शतमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि ॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते (१) विभर्ष्यस्तेवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥
शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्म सुमना असत् ॥
अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अहींश्च सर्वान् जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः^६ ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चेमां रुद्रा अभितो दिक्षु (२) श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे^७ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उत्तैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः ।

उत्तैनं विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ॥

नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः^८ ॥

प्र मुञ्च धन्वंनस्त्वमुभयोरार्त्तियोज्याम् । याश्च ते हस्त इषवः (३) परा ता भगवो वपं ॥

अवतत्य धनुस्त्व संहसाक्ष शतेषुधे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवां उत ।

अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गथिः^९ ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभ्रुव ते धनुः । तयाऽस्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभृज^{१०} ॥

नमस्ते अस्त्वायुधायानां तताय धृष्णवे ।

उभाभ्यां- (४)-मुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने^{११} ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मान्नि धेहि तम्^{१२} ॥

(हस्ते, दिक्षि, -षव, उभाभ्यां, द्वाविंशतिश्च ॥ १ ॥

चित्यमौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो^१ नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो^२
नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो^३ नमो बभ्रुशाय विव्याधिनेऽन्नानां पतये नमो^४
नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमो^५ नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो^६ नमो रु-
द्रायाऽऽतताविने क्षेत्राणां पतये नमो^७ नमः सूतायाहन्त्याय वनानां पतये नमो^८ नमो (१)
रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो^९ नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो^{१०} नमो
भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो^{११} नम उच्चैर्वीषायाऽऽक्रन्दयते पत्नीनां पतये नमो नमः^{१२}
कृत्स्नवीताय धावते सत्त्वानां पतये नमः^{१३} ॥ (नम, एकान्विंशच्च) ॥ २ ॥

चित्यशौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ॥

नमः सहमानाय निव्याधिने आव्याधिनीनां पतये नमो^१ नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां पतये नमो^२ नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो^३ नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो^४ नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमो^५ नमः सृकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो^६ नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः प्रकृन्तानां पतये नमो^७ नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो^८ नम (१) इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमो^९ नम आतन्वा-नेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो^{१०} नम आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमो^{११} नमोऽस्यद्भ्यो विष्यद्भ्यश्च वो नमो^{१२} नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो^{१३} नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो^{१४} नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो^{१५} नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो^{१६} नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्य- (२) -श्च वो नमः^{१७} ॥ (नमोऽश्वपतिभ्यः, - स्त्रीणि च) ॥ ३ ॥

चित्यशौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ॥

नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो^१ नम उगणाभ्यस्तुहतीभ्यश्च वो नमो^२ नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो^३ नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो^४ नमो गुणेभ्यो गुणपतिभ्यश्च वो नमो^५ नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो^६ नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च वो नमो^७ नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमो^८ नमो रथेभ्यो (१) रथपतिभ्यश्च वो नमो^९ नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो^{१०} नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो^{११} नमस्तक्ष्भ्यो रथका-रेभ्यश्च वो नमो^{१२} नमः कुलालेभ्यः कर्मारभ्यश्च वो नमो^{१३} नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च वो नमो^{१४} नम इषुकृद्भ्यो धन्वकृद्भ्यश्च वो नमो^{१५} नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च वो नमो^{१६} नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च (२) वो नमः^{१७} ॥ (रथेभ्यः, श्वपतिभ्यश्च, द्वे च) ॥ ४ ॥

चित्यशौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ।

नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने च व्यस्रकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च संवृध्वने च (१) नमो अग्रियाय च प्रथमाय च नम आशवे चाजि-राय च नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च नम ऊर्म्याय चावस्त्रन्याय च नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ (संवृध्वने च, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ५ ॥

चित्यशौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्नियाय च नमः सोभ्याय च प्रतिसर्षाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च

चै॑ नमो॑ उर्व॒र्याय॑ च॒ खल॒याय॑ चै॑ नमः॑ श्लो॒क्याय॑ चाव॒सान्याय॑ चै॑ नमो॑ व॒न्याय॑ च॒ कक्ष्याय॑ चै॑ नमः॑ श्र॒वाय॑ च॒ प्रतिश्र॒वाय॑ चै॑ (१) नमो॑ आ॒शुषे॒णाय॑ चाऽऽशु॒रथाय॑ चै॑ नमः॑ शू॒राय॑ चाव॒भिन्दुते॑ चै॑ नमो॑ व॒र्मिणे॑ च॒ वरू॒थिने॑ चै॑ नमो॑ वि॒लिमने॑ च॒ कव॒चिने॑ चै॑ नमः॑ श्रु॒ताय॑ च॒ श्रुत॒सेनाय॑ चै॑ ॥ (प्रतिश्र॒वाय॑ च, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ६ ॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ॥

नमो॑ दु॒न्दुभ्याय॑ चाऽऽह॒न॒न्याय॑ चै॑ नमो॑ धृ॒ष्णवे॑ च॒ प्रमृ॒शाय॑ चै॑ नमो॑ दू॒ताय॑ च॒ प्रहि॒ताय॑ चै॑ नमो॑ निष॒ङ्गिणे॑ चे॒षुधि॒मते॑ चै॑ नमो॑ स्ती॒क्ष्णेष॒वे चाऽऽयु॒धिने॑ चै॑ नमः॑ स्वा॒युधाय॑ च॒ सुध॒न्वने॑ चै॑ नमः॑ सु॒त्याय॑ च॒ प॒थ्याय॑ चै॑ नमः॑ का॒ट्याय॑ च॒ नी॒प्याय॑ चै॑ नमः॑ सू॒द्याय॑ च॒ सर॒स्याय॑ चै॑ नमो॑ ना॒द्याय॑ च॒ वैश॒न्ताय॑ चै॑ (१) नमः॑ कू॒प्याय॑ चाव॒ट्याय॑ चै॑ नमो॑ व॒र्ष्याय॑ चाव॒र्ष्याय॑ चै॑ नमो॑ मे॒घ्याय॑ च॒ विद्यु॒त्याय॑ चै॑ नमो॑ ई॒ध्रियाय॑ चाऽऽत॒प्याय॑ चै॑ नमो॑ वा॒त्याय॑ च॒ रे॒ष्मियाय॑ चै॑ नमो॑ वा॒स्त॒व्याय॑ च॒ वा॒स्त॒पाय॑ चै॑ ॥ (वैश॒न्ताय॑ च त्रिंशच्च) ॥ ७ ॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ॥

नमः॑ सो॒माय॑ च॒ रु॒द्राय॑ चै॑ नमो॑ स्ता॒म्राय॑ चा॒रु॒णाय॑ चै॑ नमः॑ श॒ङ्गाय॑ च॒ पशु॒पत॑ये चै॑ नमो॑ उ॒ग्राय॑ च॒ भी॒माय॑ चै॑ नमो॑ अ॒ग्रेव॒धाय॑ च॒ दूरेव॒धाय॑ चै॑ नमो॑ ह॒न्त्रे च॒ हनी॑यसे चै॑ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॑ हरि॒केशे॑भ्यो॑ नमो॑ स्ता॒राय॑ नमः॑ श॒म्भवे॑ च॒ मयो॑भवे चै॑ नमः॑ श॒ङ्कराय॑ च॒ मय॑स्क॒राय॑ चै॑ नमः॑ शि॒वाय॑ च॒ शि॒वत॑राय चै॑ (१) नमो॑ स्ती॒र्थ्याय॑ च॒ कू॒ल्याय॑ चै॑ नमः॑ पा॒र्याय॑ चाव॒र्याय॑ चै॑ नमः॑ प्र॒तर॑णाय चो॒त्तर॑णाय चै॑ नमो॑ आ॒ता॒र्याय॑ चाऽऽला॒द्याय॑ चै॑ नमः॑ श॒ष्प्याय॑ च॒ फे॒न्याय॑ चै॑ नमः॑ सि॒क्रुत्याय॑ च॒ प्र॒वा॒ह्याय॑ चै॑ ॥ (शि॒वत॑राय च, त्रिंशच्च) ॥ ८ ॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥ अग्निकर्षिः ।

नमो॑ इ॒रि॒ण्याय॑ च॒ प्र॒प॒थ्याय॑ चै॑ नमः॑ कि॒ंशिलाय॑ च॒ क्षय॑णाय चै॑ नमः॑ क॒प॒र्दिने॑ च॒ पुल॒स्त॒ये चै॑ नमो॑ गो॒ष्ठ्याय॑ च॒ गृ॒ह्याय॑ चै॑ नमो॑ स्त॒ल्प्याय॑ च॒ गे॒ह्याय॑ चै॑ नमः॑ का॒ट्याय॑ च॒ ग॒ह्वरे॒ष्टाय॑ चै॑ नमो॑ हृ॒द॒व्याय॑ च॒ नि॒वे॒ष्ट्याय॑ चै॑ नमः॑ पा॒ंस॒व्याय॑ च॒ र॒ज॒स्याय॑ चै॑ नमः॑ शु॒ष्प्याय॑ च॒ हरि॒त्याय॑ चै॑ नमो॑ लो॒प्याय॑ चो॒ल्प्याय॑ चै॑ (१) नमो॑ उ॒र्व्याय॑ च॒ सू॒र्म्याय॑ चै॑ नमः॑ प॒र्ण्याय॑ च॒ पर्ण॑श॒द्याय॑ चै॑ नमो॑ ऽप॒गु॒रमा॑णाय चा॒भि॒मते॑ चै॑ नमो॑ आ॒क्लि॒दते॑ च॒ प्र॒क्लि॒दते॑ चै॑ नमो॑ वः॒कि॒रि॒केभ्यो॑ दे॒वाना॑ ऽ हृ॒द॒येभ्यो॑ नमो॑ वि॒क्षी॒ण॒केभ्यो॑ * नमो॑ वि॒चि॒न्त्र॒त्केभ्यो॑ * नमो॑ आ॒नि॒र्ह॒तेभ्यो॑ * नमो॑ आ॒मी॒व॒त्केभ्यो॑ * ॥ (उ॒ल्प्याय॑ च त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ ९ ॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥ १ आस्तारपंक्तिः, २, ११-१२ अनुष्टुप्; ३-६ जगती; ७-९ त्रिष्टुप्; १० यवमध्या महाबृहती । अग्निर्ऋषिः ।

द्राप्ते अन्धसस्पते दारिद्र्यनीलोहित ।

एषां पुरुषाणामेषां पशूनां मा भेर्माडरो मो एषां किं चनाऽऽममत् ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी ।

शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे^२ ॥

इमां रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतिम् ।

यथा नः शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मि- (१)-न्ननातुरम् ॥

मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतौ^३ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो (२) रुद्र रीरिपैः ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपैः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते^४ ॥

आरात् ते गोघ्न उत पूरुषन्ने क्षयद्वीराय सुममस्मे ते अस्तु ।

रक्षा च नो अधि च देव ब्रह्मधा च नः शर्म यच्छ द्विर्वहीः^५ ॥

स्तुहि (३) श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मान्नि वपन्तु सेनाः^६ ॥

परि णो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीद्वस्तोकाय तनयाय मृडय ॥

मीद्वष्टम् शिवतम शिवो नः सुमना भव ।

परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्ति वसान आ चर पिनाकं (४) विभ्रदा गहि^७ ॥

विकिरिद् विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मान्नि वपन्तु ताः^८ ॥

सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि^९ ॥

(अस्मिन्, -स्तनुवः, स्तुहि, पिनाक, -मेकात्रिंशच्च) ॥ १० ॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥ १-१० अनुष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि^१ ॥

अस्मिन् महर्त्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि^२ * - ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः*— ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवः रुद्रा उपश्रिताः*— ॥

ये वृक्षेषु सस्पर्शरा नीलग्रीवा विलोहिताः*— ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः*— ॥

ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो जनान्*— ॥

ये पथां पथिरक्षय एलवृदा युव्युधः*— ॥

ये तीर्थानि (१) प्रचरन्ति सुकावन्तो निषङ्गिणः*— ॥

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे^{१०} ॥

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि^{११} ॥

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां^{१२} *—*येऽन्तरिक्षे^{१३} *—*ये दिवि येषामन्नं*—*वातो*—*वर्षमिष-
वस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं
द्विष्मो यश्च (२) नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि^{१४} ॥ (तीर्थानि, यश्च, षट् च) ॥ ११ ॥

[नमस्ते २२२ । नमो हिरण्यबाहवे ७९ । नमः सद्धमानाय १०३ । नम आख्याधिनीभ्यो १०२ । नमो भवाय ७५ । नमो
उपेष्टाय ७५ । नमो दुन्दुभ्याय ८० । नमः सोमाय ८० । नम इरिण्याय ८३ । द्रापे २२९ । सहस्राण्ये-१०६ । कादश ॥ १२३४ ॥]

[इति चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

परिषेचनसंस्काराभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

अग्निस्संस्कारेषु परिषेचनादि ॥ १ अतिजगती; ३-४ उष्णिक्; ५, ८-१०, २१ गायत्री; ६ वर्धमाना, शङ्कुमती वा गायत्री;
७ द्विपदा त्रिष्टुप्; ११-१२ आस्तारपंक्तिः; १८, २०, २२ त्रिष्टुप्; १९ जगती । अग्निकर्षिः ।

अश्मन्मूर्जं पर्वते शिश्रियाणां वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे ।

अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतां तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सशरणाः

अश्मंस्ते क्षुद्रमुं ते शुर्गच्छतु यं द्विष्मः ॥

समुद्रस्य त्वाऽवाकयाऽग्ने परि व्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥

हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परि व्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥

उप (१) जमन्तुर्ष वेतसेऽवत्तरं नदीष्व । अग्ने पित्तमपामसि ॥

मण्डूकि ताभिरा गहि सेमं नो यज्ञम् । पावकवर्णं शिवं कृधि ॥

पावक आ चितयन्त्या कृपा । क्षामन् रुच्य उषसो न भानुना ॥

तूर्वन् न यामन्नेतशस्य नूरण आ यो घृणे । न तत्तृपाणो अजरः ॥

(१११२-१०) तेषां सहस्रं (१११२) येषामन्नमिषवः... दधामि । (१११३) नमो रुद्रेभ्यो... येषां...
इषवस्तेभ्यो... दधामि । (१११४) येषां वर्षमिषवस्ते... दधामि ।

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्या । आ देवान् (२) वक्षि यक्षि च ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः इहाऽऽ वह । उप यज्ञः हविश्च नः ॥

अपामिदं न्ययनः समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यः शिवो भवं ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वचिषे ।

अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यः शिवो भवं ॥

नृषदे वं^३ (३)--उप्सुषदे वं^३ वनसदे वं^३ वैहिषदे वं^३ सुवविदे वं^३ ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाः संवत्सरीणमुप भागमासते ।

अहुतादौ हविषो यज्ञे अस्मिन्स्त्वयं जुहुध्वं मधुनो घृतस्य^३ ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन् ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य ।

येभ्यो नर्ते पर्वते धाम किं च न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु^३ ॥

प्राणदा (४) अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दा वर्चोदा वरिवोदाः ।

अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यः शिवो भवं ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यः स द्विश्च न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वः स ते रयिर्म् ॥

सैनाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाः आर्यजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवदिदीहि^३ ॥

(उप, देवान्, वट्, प्राणदा,--श्चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

वैश्वकर्मणहोमः ॥ त्रिष्टुप्; १७ पंक्तिः । अग्निर्ऋषिः ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्होता निषसादा पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदो वर आ विवेश ॥

विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता विधाता परमोत सन्दृक् ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्र समर्षान् पर एकमाहुः ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सज्जजान (१) ।

यो देवानां नामधा एक एव तः संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥

त आऽर्यजन्त द्रविणः समस्मा ऋषयः पूर्वं जरितारो न भूना ।

अमृता मृता रजसो विमाने ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥

न तं विदाथ य इदं जजानान्यद् युष्माकमन्तरं भवाति ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतुप उक्थशासश्चरन्ति ॥

परो दिवा पर एना (२) पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्गुहा यत् ।
 क२ स्विद्रुमं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ॥
 तमिद्रुमं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।
 अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधि श्रितम् ॥
 विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्रुन्धर्वो अभवद् द्वितीयः ।
 तृतीयः पिता जनितापधीना (३)-मपां गर्भं व्यदधात् पुरुर्वा ॥
 चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नन्माने ।
 यदेदन्ता अददहन्त पूर्व आदिद् द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥
 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ।
 सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः १० ॥
 कि२ खिदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित् किमासीत् ।
 यदी भूमिं जनयन् (४) विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥
 कि२ स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
 मनीषिणो मनसः पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥
 या ते धामानि परमाणि याऽवमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।
 शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः ॥
 वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये (५) मनोयुजं वाजं अद्या हुवेम ।
 स नो नेदिष्ठा हवनानि जोषते विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ११ ॥
 विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः ।
 मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मधवा सुरिरस्तु ॥
 विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ।
 तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीर्यमुग्रो विहव्यो यथाऽसत् १२ ॥
 समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः (६) ।
 नदीनां सर्वासां पित्रे जुहुता विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यः हविः १३ ॥
 (जजानै, -नौ, -बधीनां, जनय, -न्नतये, नमो, नव च) ॥ २ ॥

अग्निप्रणयनम् ॥ १-४, १२, १४-१५ अनुष्टुप्; ६, ९-११ त्रिष्टुप्, ५ विराट्; ७ विराड्-रूपा; १३ द्विपदा त्रिष्टुप् । अग्निर्कविः ।

उदेनमुत्तरां नयामे घृतेनाऽऽहुत । रायस्पोषेण स२ सृज प्रजया च धनेन च ॥

इन्द्रेमं प्रतरां कृधि सजातानामसदृशी । समेनं वर्चसा सृज देवेभ्यो भागधा असत् ॥

यस्य कुर्मो हविर्गृहे तमग्ने वर्धया त्वम् । तस्मै देवा अर्धि ब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः^३ ॥

उदु त्वा विश्वे देवा (१) अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवतमः सुप्रतीको विभार्वसुः ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामति दुर्मतिं बाधमानाः ।

रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीः^४ ॥

रायस्पोषे अर्धि यज्ञो अस्थात् समिद्धे अग्नावर्धि मामहानः ।

उक्थपत्र ईज्यो गृभीतस्तप्तं घर्मं परिगृह्णायजन्तं ॥

ऊर्जा यद्यज्ञमशमन्त देवा दैव्याय धर्त्रे जोष्टे ।

देवश्रीः श्रीमणाः शतपयाः (२) परिगृह्य देवा यज्ञमायनं ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदया अजस्रम् ।

तस्य पृषा प्रसवं याति देवः सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोर्पाः ॥

देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुर्वीत अशमित्रे शमिता यजध्वै ।

तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ततः पावका आशिषो नो जुषन्ताम् ॥

विमान एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि (३) चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुमं ॥

उक्षा समुद्रो अरुणः संपर्णः पूर्वस्य योनौ पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसः पात्यन्तौ^५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतम अरथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥

सुम्रहूर्यज्ञो देवा अ च वक्ष्यक्षदग्निर्देवो देवा अ च वक्षतं ॥

वाजस्य (४) मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्ना अ इन्द्रो मे निग्राभेणाधरा अर्कः ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ॥

(विश्वे देवाः; शतपया, अभि, वाजस्य, पङ्क्तिश्च) ॥ ३ ॥

अग्निप्रणयनाङ्गमप्रतिरथसूक्तम् ॥ त्रिष्टुप्; १३, १५ अनुष्टुप् । अग्निर्कविः ।

आशुः शिशानो वृषभो न युध्मो घनाघ्नः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शत अ सेना अजयत् साकमिन्द्रः^६ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्चवनेन धृष्णुना ।

तादिन्द्रेण जयत् तत् सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा^७ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सःसृष्टा स युध इन्द्रो गृणेन ।
 सःसृष्टजित् सोमपा बाहुशुध्यैर्ध्वधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता^३ ॥
 बृहस्पते परि दीया (१) रथेन रक्षोहा ऽमित्राः अपवाधमानः ।
 प्रभञ्जन्तसेनाः प्रमृणो युधा जयन्तस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥
 गोत्रभिदै गोविदै वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।
 इमः सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रः सखायोऽनु सः रभध्वम् ॥
 बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।
 अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥
 अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदायो (२) वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।
 दुश्श्रवणः पृतनाषाड्युध्योऽस्माकः सेना अवतु प्र युत्सुं ॥
 इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
 देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्ने ॥
 इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताः शर्ध उग्रम् ।
 महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥
 अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु (३) ।
 अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानु देवा अवता हवेषुं ॥
 उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत् सत्वेनां मामकानां महाःसि ।
 उद् वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः ॥
 उप प्रेत जयता नरः स्थिरा वः सन्तु बाहवः ।
 इन्द्रो वः शर्म यच्छत्वनाधृष्या यथाऽसर्थे ॥
 अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिता ।
 गच्छामित्रान् प्र (४) विश मैषां कं चनोच्छिषैः ॥
 मर्माणि ते वर्मभिश्छादयामि सोमस्त्वा राजाऽमृतेनाभिऽवस्ताम् ।
 उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनु मदन्तु देवाः ॥
 यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
 इन्द्रो नस्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतुं ॥

(दीया, -दायो, जयन्तु, प्र, चत्वारिंशच्च) ॥ ४ ॥

चित्यामग्निस्थापनादिमारुतहोमान्तम् ॥ १, ५-७, १०, १२ त्रिष्टुप्; २, ४ अनुष्टुप्; ३ पुरस्ताद्बृहती; ११ विराट्; १५-१९
अभिकृतिः । अग्निर्ऋषिः ।

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरोअग्निर्भवेह ।
विश्वा आशा दीद्यानो वि भ्रातृर्ज नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥
क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु विभ्रतः ।
दिवः पृष्ठं सुवर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥
पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहमन्तरिक्षाद् दिवमाऽरुहम् ।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् सुवर्ज्योतिरगा- (१)--महम् ॥
सुवर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥
अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ।
इयंक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः सुवर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥
नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची ।
द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥
अग्ने सहस्राक्ष (२) शतमूर्धञ्छतं ते प्राणाः सहस्रमपानाः ।
त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृथिव्यां सीद पृष्ठे पृथिव्याः सीद भासाऽन्तरिक्षमा पृण ज्योतिषा
दिवमुत्तमान तेजसा दिश उद् दृहं ॥
आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां योनिमा सीद साध्या ।
अस्मिन्सधस्थे अध्येत्तरस्मिन् विश्वे देवा (३) यजमानश्च सीदत ॥
प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ ।
त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः १ ॥
विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।
यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥
तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाऽहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।
यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां (४) पयसा महीं गाम् ॥
सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वां यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन १ ॥

ईदृङ् चान्यादृङ् चैतादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च सम्मितश्च सभरौः ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च सत्यश्चर्तुपाश्चात्यश्चर्तुः (५) ॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्चान्त्यमित्रश्च दूरेअमित्रश्च गर्णः ॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता च विधर्ता च विधार्यः ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन ।

मितासश्च सम्मितासश्च न ऊतये सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मि—

—त्रिन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो (६) यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मान एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥

(अगा०, सहस्राक्ष, देवाः, सहस्रधारा, —मर्त्यश्वा, अनुवर्त्मानः, षोडश च) ॥ ५ ॥

अश्वमेधकर्तुः कवचादिसन्नाहः ॥ त्रिष्टुप्; ६ जगती; १२-१३ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मा याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्वया तनुवा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपतु ॥

धन्वना गा धन्वनाऽऽजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपक्रामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताऽधि धन्वन् (१) ज्या इयं समने पारयन्ती^३ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून् विध्यतां संविदाने आत्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान्

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनाऽवगत्य ।

इषुधिः सङ्क्राः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥

रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं (२) पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः^६ ॥

तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूश्चरनपव्ययन्तः ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्राऽऽयुधं निहितमस्य वर्म ॥

तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥

स्वादुषं सदैः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥

ब्राह्मणासः (१) पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरिताद्वैतावृधो रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशतं ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥

ऋजीते परि वृङ्ग्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अर्धं ब्रवीतु नोऽदितिः (४) शर्म यच्छतुं ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाः उप जिघ्रते ।

अश्वानि प्रचेतुसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्सत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीडयस्वाऽऽस्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥

दिवः पृथिव्याः पर्यो- (५)-ज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथं प्रति हव्या गृभार्य ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जरिन्द्रेण देवैर्दूरा- (६)-द्वीयो अपं सेध शत्रून् ॥

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।

अपं प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनाः इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥

आऽमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद् दुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥

(धन्वन्, महिमानं, ब्राह्मणासोऽदितिः, परि, दूरा,-- देकचत्वारिंशच्च) ॥ ६ ॥

अश्वस्तोमीया होममन्त्राः ॥ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

इयेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥

यमेनं दत्तं त्रित एनमायुनमिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वो अस्य रश्नामगृष्णात् सूर्यादश्च वसवो निरतर्ष्ट ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।
 असि सोमेन समया विपृक्त (१) आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि^१ ॥
 त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।
 उतेवं मे वरुणश्छन्तस्यर्वन् यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥
 इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।
 अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥
 आत्मानं ते मनसाऽऽरादजानामवो दिवा (२) पतयन्तं पतङ्गम् ।
 शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि^२ ॥
 अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।
 यदा ते मर्तो अनु भोगमानुडादिद् ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥
 अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावो ऽनु भगः कनीनाम् ।
 अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं (३) ते ॥
 हिरण्यशृङ्गोऽयौ अस्य पादा मनोजवा अवर् इन्द्र आसीत् ।
 देवा इदस्य हविरद्यमायन् यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥
 ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सः शरणासो दिव्यासो अत्याः ।
 हःसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः^३ ॥
 तव शरीरं पतयिष्वर्वन् तव चित्तं वात इव ध्रजीमान् ।
 तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्राऽरण्येषु जम्भुराणा चरन्ति^४ ॥
 उप (४) प्रागाच्छसनं वाज्यवीं देवद्रीचा मनसा दीर्घ्यानः ।
 अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् कवयो यन्ति रेभाः ॥
 उप प्रागात् परमं यत् सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।
 अद्या देवान् जुष्टतमो हि गम्या अथाऽऽशास्ते दाशुषे वार्याणि^५ ॥

(विपृक्तो, दिवा, वीर्यं, -मुपै, -काञ्चत्वारिंशच्च) ॥ ७ ॥

अश्वस्तोमीया होममन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्: ३, ६ जगती । विश्वेदेवा ऋषयः ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमाऽऽयुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि रूयन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राहुजो मेम्यद् विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पार्थः^६ ॥

एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिनां पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।
 अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता त्वष्टे- (१)-देनःसौश्रवसाय जिन्वति^३ ॥
 यद्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
 अत्रां पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नर्जः ॥
 होताऽध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शःस्ता सुविप्रः ।
 तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वृक्षणा आ पूणध्वम् ॥
 यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
 ये चार्विते पचनः सम्भरन्त्युतो (२) तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतुं ॥
 उप प्रागात् सुमन्मैऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।
 अन्वेनं विप्रां ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रुमा सुवन्धुम् ॥
 यद्वाजिनो दामं सदानमर्वतो या शीर्षिण्या रशना रज्जुरस्य ।
 यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणः सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥
 यदश्वस्य ऋविषो (३) मक्षिकाऽऽशु यद्वा स्वरो स्वधितौ रिप्तमस्ति ।
 यद्वस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥
 यदूर्ध्वममुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गन्धो अस्ति ।
 सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेघः शृतपाकं पचन्तु ॥
 यत् ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्निं शूलं निहतस्यावधावति ।
 मा तद्धूम्यामा श्रिष- (४)-न्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥
 (इ-दुतो, ऋविषः, श्रिषत्, सप्त च) ॥ ८ ॥

अश्वस्तोत्रमन्त्राः ॥ त्रिष्टुप् ; ३ मध्येज्योतिः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।
 ये चार्वितो माःसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतुं ॥
 यन्नीक्षणं माःस्पचन्या उखाया या पात्राणि पूष्ण आसेचनानि ।
 ऊष्मण्याऽपिधानां चरूणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥
 निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पट्वीशमर्वतः ।
 यच्च पृषौ यच्च घ्रासिं (१) जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥
 मा त्वाऽग्निध्वेनयिद्धमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यग्निं विक्तं जाग्रिः ।
 इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यसै ।
 सन्दानमर्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवेष्वामयन्ति ॥
 यत् ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्णिण्या वा कशया (२) वा तुतोद ।
 सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥
 चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्करीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
 अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुघुष्या वि शस्तं ॥
 एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा युन्तारा भवतस्तथर्तुः ।
 या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यशौ ॥
 मा त्वा तपत् (३) प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ तिष्ठिपत् ते ।
 मा ते गृध्नुरविशस्ताऽतिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कैः ॥
 न वा उवेतन्म्रयसे न रिष्यसि देवा इदेषि पथिभिः सुगोभिः ।
 हरीं ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्यं ॥
 सुगव्यं नो वाजी स्वश्वियं पुंसः पुत्रा उत विश्वापुषं रयिम् (४) ।
 अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोत क्षत्रं नो अश्वो वनता इविष्मान् ॥

(वासि, कशया, तप, -द्रधि, नर्व च) ॥ ९ ॥

[अश्मन् २४४। य ३०९। उ- २२६।-दाशुः २४०। प्राची ३१६। जीमूतस्य ३४१। य-२३९।-न्मा २०७। ये २०९।
 नर्व च ॥ २३३१ ॥]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

वसोर्धारादिशिष्टसंस्काराभिधानम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥]

(१-११) वसोर्धारा होममन्त्राः ॥ १ गायत्री । अग्निर्हविः ।

अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरा गतम् ॥

वाजंश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रा-
 वश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे ग्राणश्च मेऽपान-(१)-श्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च
 म आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च म ओजश्च मे सहश्च
 म आयुश्च मे जरा च म आत्मा च मे तनूश्च मे (२) शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थानि च
 मे परुषि च मे शरीराणि च मे ॥ (अपान, -स्तनूश्च मे, ऽष्टादश च) ॥ १ ॥

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे
 वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्ष्मा च मे द्राघुया च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे सत्यं च मे श्रद्धा च

मे जगच्च (१) मे धनं च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं
च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं
च मे क्रद्धं च मे क्रद्धि- (२)-श्च मे कलप्तं च मे कलप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे ॥

(जगच्च, -द्धि, -श्चतुर्दश) ॥२॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वस्यश्च
मे यशश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च (१) मे
महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे क्रतुं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं
च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुगं च मे शयनं (२)
च मे सुषा च मे सुदिनं च मे ॥ (विश्वं च, शयनं, -मष्टौ च) ॥ ३ ॥

ऊर्कं च मे सूनृतां च मे पर्यश्च मे रसेश्च मे घृतं च मे मधुं च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कु-
पिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मे औद्धिद्यं च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभुं च (१)
मे प्रभुं च मे बहुं च मे भूयश्च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मेऽक्षितिश्च मे कूर्यवाश्च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च
मे त्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुरा (२) इच मे
प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे ॥ (विभुं च मसुरा, -श्चतुर्दश च) ॥ ४ ॥

अश्मां च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च
मे सीसं च मे त्रपुश्च मे श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च मे आपश्च मे वीरुधश्च मे ओषधयश्च मे
कृष्टपच्यं च (१) मेऽकृष्टपच्यं च मे ग्राम्याश्च मे पशवं आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तं च मे वित्तिश्च
मे भूतं च मे भूतिश्च मे वसुं च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च मे एमश्च मे इतिश्च मे
गतिश्च मे ॥ (कृष्टपच्यं चा, -ष्टाचत्वारिंशच्च) ॥५॥

अग्निश्च मे इन्द्रश्च मे सोमश्च मे इन्द्रश्च मे सविता च मे इन्द्रश्च मे सरस्वती च मे इन्द्रश्च मे पूषा च मे
इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च मे इन्द्रश्च मे मित्रश्च मे इन्द्रश्च मे वरुणश्च मे इन्द्रश्च मे त्वष्टा च (१) मे इन्द्रश्च
मे धाता च मे इन्द्रश्च मे विष्णुश्च मे इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च मे इन्द्रश्च मे मरुतश्च मे इन्द्रश्च मे विश्वे
च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च मे इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च मे इन्द्रश्च मे द्यौश्च मे (२) इन्द्रश्च मे दिशश्च
मे इन्द्रश्च मे मूर्धा च मे इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च मे इन्द्रश्च मे । (त्वष्टा च, द्यौश्च मे, एकविंशतिश्च) ॥६॥

अश्वश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च मे उपाश्वश्च मेऽन्तर्यामश्च मे ऐन्द्रवायवश्च मे
मैत्रावरुणश्च मे आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे
ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च मे क्रतुग्रहाश्च (१) मेऽतिग्राह्याश्च मे ऐन्द्राग्रश्च मे वैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे

माहन्द्रश्च म आदित्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पौष्णश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे ॥
(ऋतुप्रदाश्च, चतुस्त्रिंशच्च) ॥ ७ ॥

इध्मश्च मे वहिश्च मे वेदिश्च मे धिष्णिगश्च मे सुचश्च मे चमसाश्च मे ग्रावाणश्च मे स्वरवश्च म
उपरवाश्च मेऽधिषवणे च मे द्रोणकलशश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च म आग्नीध्रं
च मे हविर्धानं च मे गृहाश्च (१) मेऽसदश्च मे पुरोडाशाश्च मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे ॥
(गृहाश्च, षोडश च) ॥ ८ ॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे ग्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च
मे द्यौश्च मे शक्ररीरङ्गुलेयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक् च मे सामं च मे स्तोमश्च मे यजुश्च
मे दीक्षा (१) च मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतं च मेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन
कल्पेताम् ॥ (दीक्षा, ऽष्टादश च) ॥ ९ ॥

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी
च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाच्च मे पष्ठौही च म उक्षा
च मे वशा च म ऋषभश्च (१) मे वेहच्च मेऽनङ्गाश्च मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन
कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो
यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥
(ऋषभश्च, चत्वारिंशच्च) ॥ १० ॥

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्च-
दश च मे सप्तदश च मे नवदश च म एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च
मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च (१) मे चतस्रश्च मेऽष्टौ
च मे द्वादश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च
मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे वाजंश्च प्रसवश्चा-
पिजश्च ऋतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यश्लिषश्चा- (२)-ऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥
(त्रयस्त्रिंशच्च, व्यश्लिषश्च, -कादश च) ॥ ११ ॥

वाजप्रसवीयहोमः ॥ १, ३ अनुष्टुप्; २, ४-५, ८ त्रिष्टुप्; ६-७ विराट् । अग्निकर्षिः ।

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः । वाजो नो विश्वेर्देवैर्धनसाताविहावतु ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वे ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा ऽऽ गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥

वाजस्य प्रसवं देवा रथैर्याता हिरण्यैः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिर्मरुतः सोमपीतये ॥
 वाजैवाजे ऽवत वाजिनो नो धनेषु (१) विप्रा अमृता ऋतज्ञाः
 अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः ॥
 वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ।
 वाजस्य हि प्रसवो नन्नमीति विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥
 पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाम् ।
 पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मयम् ॥
 सं मा सृजामि पयसा घृतेन सं मा सृजाम्यप (२) ओषधीभिः । सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥
 नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची ।
 द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोर्दाः ॥
 समुद्रोऽसि नभस्वानाद्रैदानुः शम्भूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा मा रुतोऽसि मरुतो गुणः श-
 म्भूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ऽवस्युरसि दुवस्वाञ्छम्भूमयोभूरभि मा (३) वाहि स्वाहा ॥
 (धनेष्व, -पो, मा, द्वे च) ॥ १२ ॥

अग्नियोगः, पुनश्चित्तिश्च ॥ त्रिष्टुप्; ३ विराट्स्थाना; ५ शकरी; ६ जगती; ११, १३ अनुष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

अग्निं युनजिम शर्वसा घृतेन दिव्यं सुपर्ण वयसा बृहन्तम् ।
 तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपं सुवो रुहाणा अधि नाकं उत्तमे ॥
 इमौ ते पक्षावजरो पतत्रिणो याभ्यां रक्षांस्यपहंस्यग्ने ।
 ताभ्यां पतेम सुकृताम् लोकं यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः ॥
 चिदसि समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्येन क्रतावा ।
 हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युर्महान्तसुधस्थे ध्रुव (१) आ निषत्तैः ॥
 नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीर्विश्वस्य मूर्द्धन्नाधि तिष्ठसि श्रितः ।
 समुद्रे ते हृदयमन्तरायुर्द्यावापृथिवी भुवनेष्वपि ते ॥
 उद्रो दत्तोदधि भिन्त दिवः पर्जन्यादुन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत ।
 दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिरूर्गपामोषधीनाम् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पृथे ॥
 येनर्षयस्तपसा सत्र-(२)-मासतेन्धाना अग्निं सुवराभरन्तः ।
 तस्मिन्नहं नि दधे नाकं अग्निमेतं यमाहुर्मनवः स्तीर्णवर्हिषम् ॥
 तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।
 नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥

आ वाचो मध्यमरुहद्गुरुर्यमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ।
 पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुते (३) ये पृतन्यवः ॥
 अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् ।
 विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र यात दिव्यानि धाम ॥
 सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम् ।
 अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदतं ॥
 येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदुसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह देवयानो य (४) उत्तमः ॥
 उद्ध्व्यस्वाग्ने प्रति जागृह्येनमिष्टापुते सः सृजेथामयं च ।
 पुनः कृण्वस्त्वा पितरं युवानमन्वाताः सति त्वयि तन्तुमेतम्
 अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नम आ रोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

(ध्रुवः, सत्रं, कृणुते, यः, ससत्रिश्वाच्च) ॥ १३ ॥

विहव्याख्येष्टकोपधानम् ॥ त्रिष्टुप् । अग्निर्ऋविः ।

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।
 मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम ॥
 मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
 ममान्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ॥
 मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
 दैव्या होतांरा वनिषन्तु (१) पूर्वैऽरिष्टाः स्याम तनुवां सुवीराः ३ ॥
 मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याऽऽकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
 एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अग्निं वोचता मे ॥
 देवीः षडुर्वारुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।
 मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रंधाम द्विषते सोम राजन ॥
 अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्ता- (२) -ददब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।
 प्रत्यश्चो यन्तु निगुतः पुनस्तैऽमैषां चित्तं प्रबुधा वि नेशत ॥
 धाता धातृणां भुवनस्य यस्पतिर्देवः सवितारमभिमातिषाहम् ।
 इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थात ॥
 उरुव्यचा नो महिषः शर्म यः सदास्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षु ।
 स नः प्रजायै हर्यश्च मृडयेन्द्र मा (३) नो रीरिषो मा परा दाः ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामव वाधामहे तान् ।
 वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन् ॥
 अर्वाश्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्वनजिदश्चाजिद्यः ।
 इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिधो मेदिनं त्वां ॥

(वनिषन्त, पुरस्ता, न्मा, त्रिचत्वारिंशच्च) ॥ १४ ॥

अश्वमेधसम्बन्धियाज्यानुवाक्याः ॥ उपरिष्टाज्योतिर्जगती; ८ पङ्क्तिः; १४ बृहती; २१-२२ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बृहवः समिन्धते ।
 विश्वस्यां विशि प्रविविशिवाः समीमहे स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 यस्येदं प्राणन्निमिषद्यदेजति यस्य जातं जनमानं च केवलम् ।
 स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रघ्नः स्तोमा उप मामुपागुः ।
 यो दाशुषः सुकृतो हवमुप गन्ता (१) स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 यः संग्रामं नयति सं वशी युधे यः पुष्टानि ससृजति त्रयाणि ।
 स्तौमीन्द्रं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 मन्वे वा मित्रावरुणा तस्य वित्तं सत्यौजसा दहणा यं नुदेथे ।
 या राजानं सरथं याथ उग्रा ता नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 यो वा रथं ऋजुराग्निः सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तमुपयाति दूषयन् ।
 स्तौमि (२) मित्रावरुणा नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 वायोः संवितुर्विदथानि मन्महे यावात्मन्वद्विभृतो यौ च रक्षतः ।
 यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धर्मो अस्थिरन् ।
 स्तौमि वायुं संवितारं नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 रथीतमौ रथीनामह ऊतये शुभं गर्मिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः ।
 ययौ- (३)-वां देवौ देवेष्वनिशितमोजस्तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 यदयातं बहतुं सूर्यायास्त्रिचक्रेण ससदमिच्छमानौ ।
 स्तौमि देवावश्विनौ नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।
 आशून् हुवे सुयमानूतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ।

तिग्ममायुधं वीडितं सहस्वदिव्यं शर्धः (४) पृतनासु जिष्णु ।

स्तौमि देवान् मरुतो नाथितो जौहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥

देवानां मन्वे अर्धं नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।

आशून् हुवे सुयमानुतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥

यदिदं माऽभिशोचति पौरुषेयेण दैव्येन ।

स्तौमि विश्वान् देवान् नाथितो जौहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥

अनु नोऽद्यानुमतिं * - रन्वि - (५) - दनुमते त्वं * - वैश्वानरो न ऊर्त्या * - पृष्टो दिवि * - ॥

ये अप्रथेतामर्भितेभिरोजोभिर्ये प्रतिष्ठे अभवतां वसूनाम् ।

स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जौहवीमि ते नो मुञ्चतमंहसः ॥

उर्वी रोदसी वरिवः कृणोत क्षेत्रस्य पत्नी अर्धं नो ब्रूयातम् ।

स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जौहवीमि ते नो मुञ्चतमंहसः ॥

यत् ते वयं पुरुषत्रा यविष्ठाविद्वांसश्चक्रुमा कच्चना - (६) - ऽऽनः ।

कृधी स्वस्मांसं अदितेरनागा व्येनांसि शिश्रथो विष्वग्भे ॥

यथा ह तद्वसवो गौर्यं चित् पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवा त्वमस्मत् प्र मुञ्चाव्यंहः प्रातार्यग्ने प्रतरां न आयुः ॥

(गन्ता, स्तौमि, ययोः, शर्धो, अनुं, वन, चतुस्त्रिंशच्च) ॥ १५ ॥

[जामाविष्णु ११८ । ज्यैष्ठ्य ११४ । श-११८ । मू-११४ । गश्मा १८ । ऽग्नि-१२१ । रुद्र-८४ । रुद्रि-६६ । ऽग्नि-६८ । गर्भा ९० । एका १११ । वाजो १५२ । ऽग्नि २३७ । ममा-१९३ । ऽग्नेः ३३४ । पञ्चदश ॥ २०१८ ॥]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥]

[युञ्जानो २२९३ । विष्णो-२४९८ । रूपा १८४४ । रुद्रि-१८८७ । नमो १२३४ । ऽश्म-२३३१ । जामाविष्णु २०१८ । (सप्त ॥ ७ ॥ १४१०५)]

॥ इति चतुर्थं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमं काण्डम् ।

उरुयाग्निकथनम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

अध्यादानविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै^१ चतुर्गृहीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः पशून्नेवाव रुन्धे^२ चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति^३ छन्दांसि देवेभ्योऽपाकामन् न वो भागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्ये एतच्चतुर्गृहीतमध्वारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्गृहीतं जुहोति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत् (१) पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवैनमप गृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत् वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि क्रमयति वसीयान् भवत्ययो यज्ञस्यैवैपाऽभिक्रान्तिं—रेति वा एष यज्ञमुखादृज्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री (२) ऽग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृज्या अग्नेर्देवतायै नैत्य—ष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयति^४ यदि कामयेत् छन्दांसि यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यृचमन्तमां कुर्याच्छन्दांस्येव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत् यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति यजुरन्तमं कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयत्यृचा स्तोमं समर्द्धयेत्या—(३)—ह समर्द्धये^५ चतुर्भिरग्निमा दत्ते चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्या^६ अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत् स एतामृतिमनु समचरद्यद्रेणोः सुषिरं सुषिराऽग्निर्भवति सयोनित्वायं स यत्रयत्रावसत् तत् कृष्णमभवत् कल्माषी भवति रूपसमर्द्धयो उभयतः क्षणमवतीतश्चा—(४)—मुतश्चार्कस्यावरुद्धये^७ व्याममात्री भवत्यैतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसम्मिताऽपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुद्धये^८ यो वनस्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान् फलग्रहिर्वेणुर्वेणवी भवति वीर्यस्यावरुद्धये^९ ॥ (कामयेत्, गायत्री, ऽर्धयेति, च, सप्तविंशतिश्च) ॥ १ ॥

मृदाक्रान्तिविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य यदेयजुर्ऋण क्रियते इमामगृह्णन् रशनामृतस्येत्यश्वामिधानीमा दत्ते यजुर्ऋत्यै यज्ञस्य समर्द्धये^१ प्रतूर्तं वाजिन्ना द्वेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे^२ युञ्जाथां रासंभं युवमिति गर्दभमसत्येव गर्दभं प्रति स्थापयति तस्मादश्वार्द्धभोऽसत्तरो^३ योगेयोगे त्वस्तरमि-त्याह (१) योगेयोग एवैनं युङ्क्ते^४ वाजैवाजे हवामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे^५ सखाय इन्द्रं मुतय इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धे^६ ऽग्निर्देवेभ्यो निलायत तं प्रजापतिरन्वाविन्दत् प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं भर्त्यनुविच्यै^७ पापवस्यसं वा एतत् क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति पापी-यान् (२) ह्यश्वार्द्धभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति^८

वहुवै भवतो भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्रध्वः प्रतूर्वचेह्यवकामन्नशस्तीरित्याह वज्र-
णैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव कामति^१ रुद्रस्य गार्गपत्यादित्याह रुद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशून् निर्या-
च्याऽऽत्मने कर्म कुरुते^२ पूष्णा सयुजा सहेत्याह पूषा वा अध्वनां सन्नेता समष्टये^३ पुरीषाय-
तनो वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्ने देवतानां समभरन् पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छे-
हीत्याह सायतनमेवैनं देवताभिः सं भरत्य^४—अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन (४) सङ्गच्छते वाज-
मेवास्य वृङ्क्ते^५ प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः सम्भृत्य इत्याहुयिं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मी-
कोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्याम इति वल्मीकवपामप तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं सं
भरत्य^६—अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वराम इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्ते^७ ऽन्वग्निरुषसामग्रं (५)-
मख्यदित्याहानुव्यार्त्या आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया चिन्दत्युत्तरया
द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते^८ यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ-
मित्याहैभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद् रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे^९ वज्री वा (६) एष
यदश्वो दद्विरन्यतोदद्वयो भूयाँलोमभिरुभयादद्वयो यं द्विष्यात् तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृणुते^{१०} ॥
(आहु, पाषाणान्, रुद्रादेव, येना,—अं, वज्री वै, ससदश च) ॥२॥

अथाक्रमणादि भूस्कारः ॥ अशिकर्षिः ।

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते^८
ऽप उप सृजति यत्र वा आप उपगच्छन्ति तदोपध्वयः प्रति तिष्ठन्त्योपधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति
तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप सृजति प्रतिष्ठित्यै^९ यदध्वर्युरनग्ना-
वाहुति जुहुयादन्धो ऽध्वर्युः (१) स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यश्वित्येव जुहोति
नान्धोऽध्वर्युर्मवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति जिघर्म्यग्निं मनसा धृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञम-
भिगच्छति^{१०} प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं ह्येष प्रत्यङ् क्षेति^{११} पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्त-
मित्याहालो ह्येष जातो महान् (२) भवति^{१२} व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानमित्याहानमेवासमै स्वदयति^{१३}
सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा—ऽऽ त्वा जिघर्मि वचसा धृतेनेत्याह तस्माद्यत् पुरुषो मनसाऽभिगच्छति
तद्वाचा वदत्य^{१४}—रक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै^{१५} मर्यथीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दधात्य^{१६}—
पचितिमान् भवति य एवं (३) वेद^{१७} मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुति जुहोति मनस्व-
तीभ्यां जुहोत्याहुत्योरात्यै^{१८} द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^{१९} यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघा-
ंसन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यहेन दाहुतिरश्रुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै^{२०} तिसृभिः परि लिखति
त्रिवृद्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षांस्यप हन्ति (४) गायत्रिया परि लिखति तेजो वै गायत्री तेज-
सैवैनं परि गृह्णाति^{२१} त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परि गृह्णात्य^{२२}—नुष्टुभा परि लिख-
त्यनुष्टुप सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै^{२३} मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप तस्मान्मध्यतो वाचा

वेदामो^{१०} गायत्रिया प्रथमया परि लिखत्यथानुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री (५) यज्ञोऽनुष्टुभिर्द्वयं त्रिष्टुप् तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि गृह्णाति^{११} ॥ (अन्वोऽध्वर्युः, -मदान्, भवति य एवं, हन्ति, त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री, त्रयोदश च) ॥ ३ ॥

मृत्खननं, चर्मपत्रयोः सम्भरणं च ॥ अग्निर्ऋषिः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रती-
कमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति^१ सोऽग्निर्जातः प्रजाः शुचाऽऽर्पयत् तं देवा अर्धर्चनं शमयञ्छिवं प्रजा-
भ्योऽहिंसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति^२ द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्कर-
पर्णमा (१) हरत्यपां वा एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदा हरति^३ पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वा
अग्नेः पुष्करपर्णं सयोनिमेवाग्निं सं भरति^४ कृष्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञं
सं भरति^५ यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद् ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽर्पयेत् कृष्णाजिनेन सं भरत्यारण्या-
नैव पशून् (२) शुचाऽर्पयति तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयांसः शुचा
हृता लोमतः सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च स स्तृणातीयं वै कृष्णाजिनमसौ
पुष्करपर्णमाभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णात्य-अग्निदेवभ्यो निलायत् तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा त्वा प्रथमो निरम-
न्थदग्ने इत्यां- (३)-ह य एवैनमन्वपश्यत् तेनैवैनं सं भरति^६ त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे
ह्येनमुपश्रितमविन्दत् तमु त्वा दध्यदृषिरित्याह दध्यद् वा आथर्वणस्तेजस्व्यासीत् तेज एवास्मिन् दधाति^७
तमु त्वा पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणाति^८ (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दांसि
छन्दोभिरेव^९ गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभी राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यो^{१०} यं काम-
येत् वसीयान्तस्यादित्युभयाभिस्तस्य सं भरेत् तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं दधात्य-ग्राभिः सं
भरत्यग्राक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तं सं भरति^{११} सीदं होतरित्यां- (५)-ह देवता एवास्मै
स सादयति नि होतेति मनुष्यान्तं सीदस्वेति वयांसि जानिष्वहि जेन्यो अग्ने अह्नामित्याह देव-
मनुष्यानेवास्मै स संज्ञान् प्र जनयति^{१२} ॥ (ऐ, -व पशू, -निति, गृणाति, होतरिति, सप्तविंशतिश्च) ॥ ४ ॥

सम्भृतमृदो यज्ञभूमौ समाहरणम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

कुरमिव वा अस्या एतत् करोति यत् खनत्यप उर्षं सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै शुचं
शमयति^१ सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणं सं दधाति^२ सं ते
वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीति^३ तस्मै च देवि वर्षडस्तु (१) तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव
ऋतुष्वेव वृष्टिं दधाति तस्मात् सर्वानृतून् वर्षति^४ यद्वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्-
कुर्याद् रक्षांसि यज्ञं हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट् करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञं
रक्षांसि भवन्ति सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभोप नह्यत्यनुष्टुप् (२) सर्वाणि छन्दांसि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनूः प्रिययैवैनं तनुवा परि दधाति^५ वेदुको वासो भवति य एवं वेद^६ वारुणो वा अग्नि-
रूपनह उदु तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति सायित्रीभ्यामुत् तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्याध्वो

वरुणमेनिमुत् सृजति^१ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^२ स जातो गर्भो असि (३) रोदस्योरित्याहेमे वै रोदसी
तयोरेष गर्भो यदग्निस्तस्मादेवमाहौ—अग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभरन्त्यथ चारुतरो
भवति^३ प्र मातृभ्यो अधि कनिकदद्वा इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्यावयति^४
स्थिरो भव वीडङ्ग इति गर्दभ आ सादयति (४) सं नद्यत्येवैनमेतया स्थेमे^५ गर्दभेन सं भरति तस्मात्
गर्दभः पशूनां भारमारितमो^६ गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभोऽप्यनालेशेऽत्यन्यान् पशून् मेद्यत्यन्नं^७ ह्येने-
नार्कं संभरन्ति^८ गर्दभेन सं भरति तस्माद् गर्दभो द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽग्निर्ह्यस्य
योनिं निर्दहति^९ प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः (५) स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो भव प्रजाभ्य
इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति^{१०} मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानव्यो हि प्रजा मा द्यावापृथिवी
अभि शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याहेभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति^{११} प्रेतु वाजी कनिकददित्याह
वाजी ह्येष नानदद्रासभः पत्वेत्या- (६)-ह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन् भरन्नाग्निं पुरीष्यमित्याहाग्निं
ह्येष भरति^{१२} मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद्गर्दभः सर्वमायुरेति तस्माद्गर्दभे पुरा-
ऽऽयुषः प्रमीते विभ्यति^{१३} वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाऽग्निं—रपां गर्भं (७) समुद्रिय-
मित्याहापां ह्येष गर्भो यदग्निं—रघ्न आ याहि वीतय इति वा इमौ लोकौ व्यैतामग्न आ याहि वीतय इति
यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै^{१४} प्रच्युतो वा एष आयतनादगतः प्रतिष्ठां स एतर्ह्यध्वर्यु च यजमानं च ध्या-
यत्युतं सत्यमित्याहेयं वा ऋतमसौ (८) सत्यमनयोरेवैनं प्रतिष्ठापयति नाऽऽर्तिमाच्छत्यध्वर्युर्न यज-
मानो^{१५} वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतमित्याह शान्त्यै^{१६}
व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह रक्षसामप हत्यै^{१७} निषीदन् नो अप दुर्मतिं हनदित्याह प्रतिष्ठित्यां
ओषधयः प्रति मोदध्व- (९)-मेनमित्याहौषधयो वा अग्नेर्भागधेयं तामिरेवैनं समर्धयति^{१८} पुष्पावतीः
सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्त्यै—यं वो गर्भं ऋत्विजः प्रत्नं सधस्थमाऽसददित्याह याभ्य
एवैनं प्रच्यावयति तास्वेवैनं प्रतिष्ठापयति^{१९} द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै^{२०} ॥ (अस्त्व, -नुडु, -बसि,
सादयत्या, -रूढः, पत्वेति गर्भ, -मसौ, मोदध्वं, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

उखानिर्माणम् ॥ अग्निक्रंषिः ।

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति वि स्रंसयति सवितृप्रसूत एवास्य विषूचीं वरुणमेनिं वि
सृजत्य^१—प उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति^२ तिसृभिरुप सृजति त्रिवृद्धा
अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति^३ मित्रः संसृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवै-
(१)-न स सृजति शान्त्यै^४ यद्वाभ्याणां पात्राणां कपालैः संसृजेद्वाभ्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्म-
कपालैः स सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचाऽर्पयति^५ शर्कराभिः स सृजति धृत्या
अथो शन्त्वायां—जलोमैः स सृजत्येषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययेवैनं तनुवा स सृजत्यथो
तेजसां कृष्णाजिनस्य लोमभिः स (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञं स सृजति रुद्राः
सम्भृत्य पृथिवीमित्याहेता वा एतं देवता अग्ने समभरन् तामिरेवैनं सम्भरति^६ मखस्य शिरोऽसी-

त्याह यज्ञो वै मुखस्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेवमाह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येते (३) पदे
अथो प्रतिष्ठित्यै^{११} प्राण्याभिर्यच्छत्यन्वैन्यैमन्त्रयते मिथुनत्वाय^{१२} व्युद्धिं करोति त्रय इमे लोका एषां
लोकानामाप्यै^{१३} छन्दोभिः करोति वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवैनां करोति^{१४} यजुषा विलं करोति
व्यावृत्त्या^{१५} इयतीं करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां^{१६} द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय^{१७}
चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाया^{१८}—प्रास्तनां करोति छन्दसां दोहाय^{१९} नवाश्रिमभिचरतः (४) कुर्यात्
त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै^{२०} कृत्वाय सा महीमुखामिति नि दधाति देवता-
स्वैवैनां प्रतिं प्रापयति^{२१} ॥ (तेनैव, लोमभिः स, -मेते, अभिचरत, एकविंशतिश्च) ॥ ६ ॥

धूपनादिरुखासेस्कारः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः शिरं एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान् दधाति
तस्मात् सप्त शीर्षन् प्राणै^१ अश्वशक्रेन धूपयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वायां—दितिस्त्वेत्याहेयं
वा अदितिरदित्यैवादित्यां खनत्यस्या अक्रूरङ्गाराय न हि स्वः स्वः हिनस्ति^२ देवानां त्वा पत्नीरित्याह
देवानां (१) वा एतां पत्नयोऽग्रेऽकुर्वन् ताभिरेवैनां दधाति^३ धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणां विद्या-
भिरेवैनामभीन्धे शास्त्वेत्याह छन्दांसि वै शास्छन्दोभिरेवैनां^४ अथयति वरुत्रयस्त्वेत्याह होत्रा वै वरुत्रयो
होत्राभिरेवैनां पचति जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नी- (२)-जनयस्तांभिरेवैनां पचति^५ षड्भिः पचति षड्वा
ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति^६ द्विः पचन्वित्याह तस्माद् द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते^७ वारुण्युखा-
ऽभीन्द्रा मैत्रियोपैति शान्त्यै^८ देवस्त्वा सवितोद्वपवित्याह सवितृप्रसूत एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपत्य-
पद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पूणे- (३)-त्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भात्यु—त्तिष्ठ बृहती भवो-
र्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्या^९ असुर्यै पात्रमनाच्छृण्णमा च्छृणोति देवत्राऽक^{१०}—रजक्षीरेणाऽऽ-
च्छृणोति परमं वा एतत् पयो यदजक्षीरं परमेणैवैनां पयसाऽऽच्छृणोति^{११} यजुषा व्यावृत्त्यै^{१२} छन्दो-
भिरा च्छृणोति छन्दोभिर्वा एषा- (४)-क्रियते छन्दोभिरेव छन्दांस्यो च्छृणोति^{१३} ॥ (आह देवानां, वै पत्नीः,
पृणैः, वा, षट् च) ॥ ७ ॥

वह्निपशवः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैत्यमेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेधैरेवास्यामेध्यं निरवदाय
मेध्यं कृत्वा ऽऽ हरत्यै^१—कविंशतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्त्यै^२ व्युद्धं वा एतत् प्राणै-
मेध्यं यत् पुरुषशीर्षं संप्रधा वितृण्णां वल्मीकवपां प्रति नि दधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्
समर्धयति मेध्यत्वाय^३ यावन्तो (१) वै मृत्युर्वन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यमगाथाभिः परि
गायति यमादेवैनद्वृद्धै^४ तिसृभिः परि गायति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृद्धै^५ तस्माद्वायते
न देयं गाथा हि तद्वृद्धै^६ ऽग्निभ्यः पशूना लभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव रुन्धे^७ यत् पशून्
नाऽऽलभेतानवरुद्धा अस्य (२) पशवः स्युर्यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजेद्यज्ञवेशसं कुर्याद्यत् संस्थापयेद्यातया-
मानि शीर्षाणि स्युर्यत् पशूना लभते तेनैव पशून्व रुन्धे यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजति शीर्षामयातयामत्वाय

प्राजापत्येन सः स्थापयति यज्ञो वै प्राजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रति स्थापयति प्राजापतिः प्राजा असृजत् स रिरि-
चानोऽमन्यत् स एता अप्रीरपश्यत् तामिर्वै स मुखत (३) आत्मानमाऽप्रीणीत् यदेता अप्रियो भवन्ति
यज्ञो वै प्राजापतिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आ प्रीणत्यै—परिमितछन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्राजापतिः प्राजा-
पतेराप्त्या^{१०} ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै^{११} लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्राजापतेः पशवो लोमशाः
पशून्नेवाव रुन्धे^{१२} सर्वाणि वा एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्यै क्रियन्ते तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्य
(४) भवन्त्ये^{१३}—कविंशतिं सामिधेनीरन्वाह रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा
ह्येकविंश—अतुर्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः साक्षादेव
वैश्वानरमव रुन्धे^{१४} पराचीरन्वाह पराडिव हि सुवर्गो लोकः^{१५} समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्त्वि-
त्याह समाभिरेवाग्नि वर्धयत्यु—(५)—तुभिः संवत्सरं^{१६} विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्याह तस्मा-
दग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति^{१७} प्रत्यैहतामश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदत्यु^{१८}—द्वयं
तमस्परित्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हन्त्यै—गन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो
(६) ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति^{१९} न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः
क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^{२०} ॥
(यावन्तो, ऽस्य, मुखत, श्रित्यस्य, वर्धयत्या, -दित्यो, ऽष्टाविंशतिश्च) ॥ ८ ॥

उख्यजननम् ॥ अमिर्कपिः ।

पङ्क्तिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं
दीक्षयति^१ विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमै^२—
कस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि
प्राजापतिः (१) प्राजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्वि प्राजापतिः प्राजा असृजत् प्राजानां सृष्ट्यै^३ यद्-
र्चिषि प्रवृज्याद्भूतमव रुन्धीत् यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्र वृणक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे भविष्यद्वि भूयो
भूताद् द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^४ ब्रह्मणा वा एषा यजुषा सम्भृता यदुखा सा
यद्विद्येताऽऽर्तिमाच्छेत्- (२)—यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रेतामुखां तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनं प्रति
स्थापयति नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते^५ यदि भिद्येत तैरेव कपालैः सः सृजेत् सैव
ततः प्रार्थश्चित्ति—यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष स स्वां (३) देवतामुपैति^६
यो भूतिकामः स्याद्य उखायै सम्भवेत् स एव तस्य स्यादतो ह्येष सम्भवत्येष वै स्वयम्भूर्नाम भवत्येवं
यं कामयेत् भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहत्याव दध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यै—
स्वरीषादन्नकामस्याव दध्यादस्वरीषे वा अन्नं श्रियते सयोन्येवान्न--(४)—मव रुन्धे^७ मुञ्जानव दधा-
त्यैर्वै मुञ्जा ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यै^८—अग्निदेवेभ्यो निलायत् स कुमुकं प्राविशत् कुमुकमव दधाति यदे-
वास्य तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धे आज्येन सं यौत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना सम-

धयत्यथो तेजसां (५) वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रन्ध्रे^६ शमीमयीमा दधाति शान्त्यै^७ सीद
त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेष्वविदं गच्छत्यथो प्राणा-
नेवाऽऽत्मन् धत्ते^८ ॥ (प्रजापति, -कच्छेत्, स्वा, -मेवान्नं, तेजसा, चतुर्विंशच्च) ॥ ९ ॥

उख्यधारणम् ॥ अग्निकृषिः ।

न ह स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्कणं दहति तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानि चेति समि-
धमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वदयति^१ सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदौ^२-दुम्बरीमा दधात्यूर्वा उदु-
म्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति^३ प्रजापतिरग्निमसृजत तः सृष्ट रक्षाऽस्य- (१)-जिघांसन्तस एतद्रा-
क्षोन्नमपश्यत् तेन वै स रक्षाऽस्यपाहत यद्राक्षोन्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाताद्रक्षाऽस्यप हन्त्यां-श्वत्थीमा
दधात्यश्वत्थो वै वनस्पतीनां सपत्नसाहो विजित्यै^४ वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रन्ध्रे^६ शमीम-
यीमा दधाति शान्त्यै^७ संशितं मे ब्रह्मोदेषां ब्राह्म अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी (२) वाचयति ब्रह्मणैव
क्षत्रं सः इति क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद्वाजिन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं
राजन्यं मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते^५ एकवि-
ंशतिनिर्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य (३)
एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेभ्य एव भ्रातृव्यमन्तरेति^{१०} निर्वाधैर्वै देवा असुरान् निर्वाधेऽकुर्वन्
तन्निर्वाधानां निर्वाधत्वं निर्वाधी भवति भ्रातृव्यानेव निर्वाधे कुरुते^{११} सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसृत्यै^{१२}
नक्तोपासेत्युत्तरया ऽहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते^{१३} देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा
द्रविणोदा अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य (४) प्राणैर्दीधारो-ऽऽसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः प्र-
जायन्ते^{१४} कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभयतः परि गृह्णाति^{१५}
षडुद्यामं शिष्यं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते^{१६} यद् द्वादशोद्यामं संवत्सरेणैव^{१७} मौञ्जं
भवत्यूर्वा मुञ्जा ऊर्जमेवैनं स- (५)-मर्धयति^{१८} सुपर्णोऽसि गृह्णामानित्यवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्या-
चष्टे^{१९} दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^{२०} ॥ (रक्षाऽस्यौ, -दुम्बरी, आदित्य, उद्यत्य, सं,
चतुर्विंशतिश्च) ॥ १० ॥

अश्वस्याग्निः प्रयाजयाज्याः ॥ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

समिद्धो अञ्जनं कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिबन्मानः ।

वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥

घृतेनाञ्जन्तं पथो देवयानान् प्रजानन् वाज्यप्येतु देवान् ।

अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधामस्मै यजमानाय धेहि^२ ॥

ईड्यश्वासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्वासि मेध्यश्च सप्ते ।

अग्निष्ठा (१) देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः ॥

स्तीर्णः बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।
 देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृष्णाना सुविते दधातुं ॥
 एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः ।
 ऋष्याः सतीः कवपः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥
 अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविदाने ।
 उषासा वा२ (२) सुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥
 प्रथमा वा२ सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।
 अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥
 आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञं सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् ।
 इडोपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥
 त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरवीं जायत आशुरश्वः (३) ।
 त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान ब्रह्मोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥
 अश्वो घृतेन तमन्या समंक्त उप देवा२ ऋतुशः पार्थ एतु ।
 वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षतुं ॥
 प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने ।
 स्वाहाकृतेन हविषा पुरांगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥
 (अग्निष्टवा, वा, -मश्वो, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ११ ॥

[सावित्राणि २२७ । व्युद्ध-३१७ । सु-२६३ । देवार्थ २७७ । कूरं ४९२ । वारुणः २२१ । सुसभि-२०६ । -रेकविंशत्या ३२८ । षड्भि-२८४ । -न २७४ । समिद्ध १९२ ॥ एकादश ॥ ३०८१]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

चित्युपक्रमाभिधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

आसन्धां वहिस्थापनं, वात्सप्रेणोपशानं च ॥ अभिरक्षिः ।

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् कर्मते विष्णुरेव भुत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी वै पृथुभ-
 मन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति प्रजापतिरग्निमसृजत्
 सौऽस्मात् सृष्टः (१) पराङ्गैत् तमेतयाऽन्वेदक्रन्ददिति तथा वै सौऽग्नेः प्रियं धामावाहन् यदेतामन्वाहा-
 ग्नेरेवैतया प्रियं धामावहन् ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदद्यो यो विष्णुक्रमान् कर्मते चतस्रभिरा वर्तते चत्वारि

छन्दां सि छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनुवमभि (२) पर्यावर्तते^२ दक्षिणा पर्यावर्तते
 स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्मादक्षिणोऽर्थ आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते^३
 शुनःशेषमाजीगतिं वरुणोऽगृह्णात् स एतां वारुणीमपश्यत् तथा वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा
 एतं गृह्णाति य उखां प्रतिमुञ्चत् उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदित्याहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशान्मुञ्चत्या
 त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽह्येन२ हरति^४ ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै^५ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छ-
 न्त्वित्याह विशैवेन२ समर्धयत्यस्मिन् राष्ट्रमधि श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन् ध्रुवमकं—यं कामयेत राष्ट्रं स्या-
 दिति तं मनसा ध्यायेद्राष्ट्रमेव भवत्य (४) ये बृहन्नुपसामुध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं२ समानानां
 करोति निर्जग्मिवान् तमस इत्याह तम एवास्मादप हन्ति ज्योतिषा ऽऽ ऽगादित्याह ज्योतिरेवास्मिन्
 दधाति^६ चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवा—तिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छन्दसां
 यदतिच्छन्दा वर्ष्मेवैनं२ समानानां करोति^७ सद्गती (५) भवति सत्त्वमेवैनं गमयति^८ वात्सप्रेणोप
 तिष्ठत एतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध्राग्नेरेवैतेन प्रियं धामावरुन्ध्रं एकादशं भवत्येक-
 धैव यजमाने वीर्यं दधाति^९ स्तोमेन वै देवा अस्मिँल्लोक आर्धुवन् छन्दोभिरमुष्मिन्स्तोमस्येव खलु
 वा एतद्रूपं यद्वात्सप्रेणं यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठत (६) इममेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुक्रमान् क्रमतेऽमुमेव
 तैर्लोकमभि जयति^{१०} पूर्वद्युः प्र कामत्युत्तरेद्युरप तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां
 तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्यैशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति^{११} मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्व धृत्यै^{१२} ॥
 (सृष्टो, १/२भ्ये, -तया, भवति, सद्गत्यु, -पतिष्ठते, द्विचत्वारि२ शच) ॥ १ ॥

उख्यग्नियनयनम् ॥ अग्निक्रिषिः ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा अन्नपतिः स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यै—नमीवस्य शुष्मिण इत्या-
 हायश्मस्येति वावैतदाह^१ प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जे नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याहाऽऽशिर्षमेवैतामा
 शास्ते उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः (१) प्राणैरेवैनमुद्यच्छते^२ ऽग्ने भरन्तु चित्ति-
 भिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं२ समर्धयति^३ चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दांसि
 छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मेवैनं२ समानानां करोति सद्गती
 भवति सत्त्वमेवैनं गमयति^४ प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् (२) याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति^५ तनुवा
 वा एष हि नस्ति य२ हि नस्ति मा हिंसीस्तनुवा प्रजा इत्याह प्रजाभ्य एवैनं२ शमयति^६ रक्षांसि वा
 एतद्यज्ञं संचन्ते यदने उत्सर्ज्यक्रन्ददित्यन्वाह रक्षसामपहत्या अनसा बहन्त्यपचितिमेवास्मिन् दधाति
 तस्मादनुस्वी च रथी चार्तिथीनामपचिततमौ^७ (३) अपचितिमान् भवति य एवं वेद^८ समिधा-
 ऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिकामवासिते समिधमा दधाति यथाऽतिथय आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते
 तादृगेव^९ त—द्रोयत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यो^{१०} ऽप्सु
 भस्म प्र वैशयत्यप्सु योनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति^{११} तिसृभिः प्र वैशयति त्रिवृद्धा (४)
 अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति^{१२} परा वा एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति ज्योतिष्मती-

भ्यामव दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधाति^{१६} द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^{१७} परा वा एष प्रजां पशून् वपति योऽप्सु
भस्म प्रवेशयति पुनरुर्जा सह स्येति पुनरुदैति प्रजामेव पशूनात्मन् धत्ते^{१८} पुनस्त्वा ऽऽदित्या (५) रुद्रा
वसवः समिन्धतामित्याहैता वा एतं देवता अग्ने समिन्धत तामिरेवैनं^{१९} समिन्धे^{२०} बोधा स बोधीत्युप
तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात् सुप्त्वा प्रजाः प्र बुध्यन्ते^{२१} यथास्थानमुप तिष्ठते तस्माद्यथास्थानं पशवः
पुनरेत्योप तिष्ठन्ते^{२२} ॥ (देवा, ज्योतिष्मा, -नपचिततमौ, त्रिवृद्धा, आदित्या, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

गार्हपत्यचयनम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्याच्याग्निं चिनुते
यमार्येन^{२३} स चिनुतेऽपेत्यध्यवसाययति यममेव देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽत्मनेऽग्निं चिनुत इध्वग्रेण
वा अस्या अनामृतमिच्छन्तो नाविन्दन् ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नेतेति यदेतेनाध्यवसाययत्य- (१) -नामृत
एवाग्निं चिनुत उद्गन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यै—पोऽवोक्षति शान्त्यै^{२४} सिकता नि वपत्येतद्वा
अग्नेवैश्वानरस्य रूपंरूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे ऊयान् नि वपति पुष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव
प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञानं यव संज्ञानं^{२५} ह्येतत् (२) पशूनां यदूर्षा द्यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते
वियती अमृतामस्त्वैव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमासीत् तदस्यामदधात् त ऊषा अभवन् यदस्या
यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधात् तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूर्षान् निवपन्नदो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं
चिनुते^{२६} ऽयं सो अग्निरिति विश्वा मित्रस्य (३) सूक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावा-
रुन्धाग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे^{२७} छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि
छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति^{२८} तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समन्वलीयन्त ते द्वे
पुरस्तात् समीची उपादधत् द्वे (४) पश्चात् समीची तामिर्वै ते दिशोऽह हन् यद् द्वे पुरस्तात् समीची
उपदधाति द्वे पश्चात् समीची दिशां विधृत्यां अथो पशवो वै छन्दांसि पशनेवासमै समीचो दधात्यष्टावुप
दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रीऽग्निर्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुप दधत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री सुवर्गं
लोकमजसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य (५) प्रज्ञात्यै^{२९} त्रयोदश लोकंपूणा उप दधात्येकविंशतिः सं
पद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति^{३०} प्रत्यग्निं
चिक्न्यानस्तिष्ठति य एवं वेद^{३१} पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो
यज्ञमेव पशून्व रुन्धे^{३२} त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु (६) प्रति-
तिष्ठत्यै^{३३} कचितीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृत्तेव सुवर्गं लोकमेति^{३४} पुरी-
षेणाभ्यूहति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं^{३५} न दुश्चर्मा भवति य एवं वेद^{३६} पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः
पुरीषैरभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति^{३७} ॥ (अध्यवसाययति,
होत, -द्विधामित्रस्य, दधत् द्वे, लोकस्य, लोकेषु, सप्तचत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

इत्याग्निसेवपनम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निर्यश्चोखायां समितमिति चतसृभिः सं नि वपति चत्वारि छन्दांसि
छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ तनुवा स^{३८} शास्ति^{३९} समितमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं

समेति^२ यत् सन्युष्य विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यु-तुभिः^(१) चा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव
विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याहुर्तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि मुञ्चति^३ वैश्वानर्या शिष्यमा
दत्ते स्वदयत्येवैनं नैर्ऋतीः कृष्णास्तिस्त्रस्तुषपका भवन्ति निर्ऋत्यै वा एतद्भागधेयं यत् तुषा निर्ऋत्यै रूपं
कृष्णं रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते इमां दिशं यन्त्येषा^(२) वै निर्ऋत्यै दिक् स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं
निरवदयते^४ स्वकृत इरिण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै निर्ऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽयतने निर्ऋतिं
निरवदयते^५ शिष्यमभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाशः साक्षादेवैनं निर्ऋतिपाशान्मुञ्चति^६ तिस्र उप
दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मान्निर्ऋतिमव यजते^७ पराचीरुपं^(३) दधाति पराची-
मेवास्मान्निर्ऋतिं प्रणुदते^८ ऽप्रतीक्षमा यन्ति निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै^{१२} मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वायं
गाहपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोक एव चरित्वा पूता देवलोकमुपार्तन्ते एकयोप तिष्ठन्त एकधैव यज-
माने वीर्यं दधति^{१४} निवेशनः सङ्गमनो वसुनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयन्ति^{१६} ॥
(ऋतुभिः, -रेषा, पराचिरुपा, -ष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ ४ ॥

क्षेत्रकर्मणम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः संमितो यज्ञपुरुषैवैनं वि मिमीते^१ यावान् पुरुष ऊर्ध्वबाहु-
स्तावान् भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवैनं वि मिमीते^२ पक्षी भवति न ह्यपक्षः पतितुमर्हत्यै-रग्निना
पक्षौ द्वाधीयांसौ भवतस्तस्मात् पक्षप्रवयांसि वयांसि^३ व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवत्येता-
वद्वै पुरुषे वीर्यं^(१) वीर्यसम्मितो^४ वेणुना वि मिमीत आग्नेयो वै वेणुः सयोनित्वायं यजुषा
युनक्ति यजुषा कृषति व्यावृत्त्यै^५ पङ्गवेन कृषति पङ् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं कृषति^६ यद् द्वादशगवेन
संवत्सरेणैवैनं-यं वा अग्नेरतिदाहादविभेत् सैतद् द्विगुणमपश्यत् कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा इमां नात्यदह्यत्
कृष्टं चाकृष्टं च^(२) भवत्यस्या अनतिदाहायं द्विगुणं त्वा अग्निमुच्यन्तुमर्हतीत्याहुयत् कृष्टं चाकृष्टं च भव-
त्यग्नेरुच्यतां एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् यत् प्राच उत्सृजेद्द्रायापि दध्याद्यदक्षिणा
पितृभ्यो नि ध्रुवेद्यत् प्रतीचो रक्षांसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनुष्याणां^७ शान्ता दिक्^(३)
तामेवैनाननूत्सृजत्यथो खल्विमां दिशमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननूत्सृजति^{१२} दक्षिणा
पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तन्ते तस्मादक्षिणोऽर्थ आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृत्त-
मनु पर्यावर्तन्ते तस्मात् पराञ्चः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते^{१३} तिस्रस्तिस्त्रः सीताः^(४) कृषति
त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्यो^{१४} पधीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमव रुध्रेऽर्केऽर्कश्रीयते^{१५} चतुर्दशभिर्वपति सप्त
ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामव रुद्धया अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्याव रुद्धयै^{१६} कृष्टे वपति
कृष्टे ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्त्यै-नुसीतं वपति प्रजात्यै^{१७} द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति^{१८} यदग्निचि-^(५) दनवरुद्धस्याश्नीयादवरुद्धेन व्युध्येत ये वनस्पतीनां फल-
ग्रहयस्तानिध्मेऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्यावरुद्धयै^{१९} दिग्भ्यो लोष्टान्तसमस्यति दिशामेव वीर्यमवरुद्धयं दिशां
वीर्येऽग्निं चिनुते^{२०} यं द्विष्याद्यन्न स स्यात् तस्यै दिशो लोष्टमा हरेदिषमूर्जमहमित आ दद इतीषमे-

वोर्जं तस्यै दिशोऽव (६) रुन्धे क्षोभुको भवति यस्तस्यां दिशि भवत्युत्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशून्वेव रुन्धेऽथो यज्ञपुरुषोऽनन्तरित्यै ॥ (वीथी, च, दिक्, सीता, अग्निचि, -द्व, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ५ ॥

कृष्टे क्षेत्रे सिकतादिवापः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वपत्येतद्वा अग्नेवैश्वानरस्य सुक्तं सुक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे पङ्भिर्नि वपति षड् वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे समुद्रं वै नामैतच्छब्दः समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वपति प्रजानां प्रजननायेन्द्रो (१) वृत्राय वज्रं प्राहर्त् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुर्ग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं परिमिनोति वज्रैर्गैवास्मै पशून् परि गृह्णाति तस्माद्रज्ज्वा पशवः परिगृहीतास्तस्मात् स्थेयानस्थेयसो नोप हरते त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य (२) परि मिनुयात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै पशून्व रुन्धे त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतस्त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्यावरुद्धयै यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्य विषुचीन् रेतः परां सिञ्चत्यपशुरेव भवति (३) यं कामयेत पशुमान्त्यादिति परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् परिगृहीत एवास्मै समीचीन् रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तदधाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः शंयुं बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत् सोऽग्निं प्राविशत् (४) सोऽग्नेः कृष्णो रूपं कृत्वोदायत् सोऽश्वं प्राविशत् सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवद्यदश्वमाक्रमयति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत् तमेवाव रुन्धे प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्य इत्याहुः प्राजापत्योऽश्वो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते पुष्करपूर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपूर्णं सयौनि- (५) -मेवाग्निं चिनुते ऽपां पृष्ठमसीत्युप दधात्यपां वा एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपूर्णं रूपेणैवैनदुप दधाति ॥ (इन्द्रः, पशुकामस्य, भवत्य, -विशत्, सयौनि, विंशतिश्च) ॥ ६ ॥

रुक्माद्युपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ब्रह्ममुखा एव तत् प्रजा यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य इति यत् पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवीं शुचाऽर्पयेन्नौषधयो न वनस्पतयः (१) प्र जायेरन् यदन्तरिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न वयांसि प्र जायेरन् यदिवि चिन्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न पर्जन्यो वर्षेदुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृतं एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै हिरण्यमं पुरुषमुप दधाति यजमानलोकस्य विधृत्यै यदिष्टकाया आतृणमनूपदध्यात् पशूनां च यज-

मानस्य च प्राणमपि दध्याद् दक्षिणतः (१) प्राञ्चमुप दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनां च यज-
मानस्य च प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्टकाया आतृण्णमनूप दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै द्रप्सश्चस्कन्दे-
त्यभि मुशति होत्रास्वेवैनं प्रति घ्रापयति^१ सुचावुप दधात्या-ज्यस्य पूर्णां कार्मर्यमयीं दध्नः पूर्णा-
मौदुम्बरी^२-मियं वै कार्मर्यमय्यसावौदुम्बरीमे एवोप धत्ते^३ (२) तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुषा-
ऽऽतुमहीति^४ दक्षिणां कार्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावुत्तरां ऽऽज्यस्य पूर्णां कार्मर्य-
मयीं वज्रो वा आज्यं वज्रः कार्मर्यो वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षांस्यप हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं
पशवो वै दध्यगुदुम्बरः पशुष्वेवोजै दधाति^५ पूर्णे उप दधाति पूर्णे एवैनं- (४)-ममुष्मिँल्लोक उप
तिष्ठेते^६ विराज्यग्निश्चेतव्य इत्याहुः सुग्वै विराज्यत् सुचावुपदधाति विराज्येवार्गिनं चिनुते^७ यज्ञमु-
ख्यं यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति यज्ञमुखं रुक्मो यदुक्मं व्याधारयति यज्ञमुखादेव
रक्षांस्यप हन्ति^८ पञ्चमिव्याधारयति पाङ्क्तो यज्ञो यादनेव यज्ञस्तस्माद्रक्षांस्यप हन्त्यै^९-क्षणया
व्याधारयति तस्मादक्षण्या (५) पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^{१०} ॥ (वनस्पतयो, दक्षिणतो, धत्त, एनं,
तस्मादक्षण्या, पञ्च च) ॥ ७ ॥

स्वयमातृणामुपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

स्वयमातृणामुप दधातीयं वै स्वयमातृणामेवोप धत्ते^१ ऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो
प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापतिनैवाग्निं चिनुते^२ प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि
दधाति स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या अग्नावग्निश्चेतव्य इत्या-
हुरेष वा (१) अग्निवैश्वानरो यद्वाहणस्तस्यै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्र यच्छेत् तां ब्राह्मणश्चोपदध्याता-
मग्नावेव तदग्निं चिनुते ईश्वरो वा एष अर्तिमार्तोयोऽविहानिष्टकामुपदधाति त्रीन् वरान् दद्यात् त्रयो
वै प्राणाः प्राणानां स्तृत्यै द्वावेव देयो द्वौ हि प्राणावेक एव देय एको हि प्राणः पशु- (२)-र्वा एष यदग्निर्न
खलु वै पशव आर्यवसे रमन्ते दूवेष्टकामुप दधाति पशूनां धृत्यै^३ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^४ काण्डात्काण्डात्
प्ररोहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन ह्येषा प्रतितिष्ठत्यै-वा नो दूवे प्र तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह साहस्रः
प्राजापतिः प्राजापतेराप्त्यै^५ देवलक्ष्मं वै ज्योतिषिता तामुत्तरलक्ष्माणं देवा उपादधृताधरलक्ष्माणमसुरा यं
(३) कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्त्स्या-
दित्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा भावयति पापीयान् भवति^६ ज्योतिषिता भवतीमे
वै लोकास्त्र्योतिषितैश्च एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्तरेत्यै^७-ङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कुर्मो भुत्वा-
ऽनु प्रासर्प (४) त्यत् कुर्ममुपदधाति यथा क्षेत्रविदञ्जसा नयत्येवमेवैनं कुर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति^८
मेथो वा एष पशूनां यत् कुर्मो यत् कुर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उप तिष्ठन्ते^९ इमंशानं वा एतत्
क्रियते यन्मृतानां पशूनां शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं कुर्ममुपदधाति तेनाइमंशानचिद्वास्तव्यो वा एष यत्
(५) कुर्मो^{१०} मधु वाता ऋतायत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति स्वदयत्येवैनं^{११} ग्राम्यं वा एतदन्नं यदध्या-
रण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्तु भयस्यावरुद्ध्यै^{१२} मही द्यौः पृथिवी च न इत्याहाऽऽभ्यामेवैनमुभयतः

परि गृह्णाति^{१०} प्राञ्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^{११} पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात्^(६)
पुरस्तात् प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते^{१२} यो वा अपनाभिभिर्गि चिनुते यजमानस्य नाभिमानु प्र
विशति स एनमीश्वरो हिंसितोरुलूखलमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः सनाभिमेवाग्निं चिनुते हिंसायां
औदुम्बरं भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे^{१३} मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं
दधाति तस्मात्-(७)-न्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सस्मिन्ते-मव हन्त्यन्न-
मेवाकं-वैष्णव्यर्चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति प्रापयति^{१४} ॥
(एष वै, पशु, -यं, -मसर्प, -द्वेष यत्, तस्मात्, तस्मात्, सप्तविंशतिश्च) ॥ ८ ॥

उखाद्युपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः सम्भृतं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योतिरिव रुन्धे
मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरुपाऽऽस्महे^{१५} सिकताभिः पूरय-
त्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे^{१६} यं कामयेत क्षोधुकः स्यादित्युनां तस्योप
(१) दध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्यदन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्यदेवान्नमर्त्तिं
सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सवीर्यत्वायो-खाया-
मपि दधाति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयति^{१७} व्यृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणा (२)
अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान् प्रत्यस्यति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्थयति^{१८} दध्ना मधुमिश्रेण
पूरयति मध्वयौऽऽसानीति^{१९} शृतातुङ्क्येन मेध्यत्वाय^{२०} ग्राम्यं वा एतदन्नं यदध्यारण्यं मधु यदध्ना
मधुमिश्रेण पूरयत्युभयस्यावरुद्धयै^{२१} पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्मेवाव रुन्धे^{२२}
यं कामयेतापशुः स्यादिति (३) विषुचीनानि तस्योप दध्याद्विषूच एवास्मात् पशून् दधात्यपशुरेव भवति
यं कामयेत पशुमान्त्यादिति समीचीनानि तस्योप दध्यात् समीच एवास्मै पशून् दधाति पशुमानेव
भवति^{२३} पुरस्तात् प्रतीचीनमश्वस्योप दधाति पश्चात् प्राचीनमृषमस्यापशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः
पशवो गोअश्वानेवास्मै समीचो दधात्यै^{२४} तावन्तो वै पशवो (४) द्विपादश्च तान् वा एतदग्नौ प्र दधाति
यत् पशुशीर्षाण्युपदधात्यमुमांरण्यमनु ते दिशामीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पशून्नुचमनूत्सृजति
तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयाऽसः शुचा हृताः सर्पशीर्षमुप दधाति यैव
सर्पे त्विषिस्तामेवाव रुन्धे^{२५} (५) यत् समीचीनं पशुशीर्षैरुप दध्याद् ग्राम्यान् पशून् दशुका स्युर्य-
द्विषुचीनमारण्यान् यजुरेव वदेद्व तां त्विषिं रुन्धे या सर्पे न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यां-नथो
खलुपथेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विषिमव रुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन शान्तम् ॥
(उप, प्राणा, इति, पशवो, ऽव रुन्धे, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

अपस्यानां प्राणभृतामपानभृतां च प्रथमचित्तावुपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा एषा पशोर्वि क्रियते यत् प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या अप-
स्या उप दधाति योनावेव रेतो दधाति^{२६} पञ्चोप दधाति पाङ्क्ताः पशवः पशून्मेवास्मै प्र जनयति^{२७}

पञ्च दक्षिणतो वज्रो वा अपस्यां वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षांस्यप हन्ति^३ पञ्च पश्चात् (१)
 प्राचीरुप दधाति पश्चाद्वै प्राचीनं रेतो धीयते पश्चादेवास्मै प्राचीनं रेतो दधाति^४ पञ्च पुरस्तात् प्रती-
 चीरुप दधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते^५ पञ्चोत्तरतश्छ-
 न्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः पशूनेव प्रजातान्त्स्वमायतनमभि पर्युहन्ते इयं वा अग्नेरतिदाहादविभेत् सैता
 (२) अपस्या अपश्यत् ता उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदहृद्यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहायो-
 वाचं हेयमददित् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना एवं वेददिति^६ प्राणभृत उप दधाति
 रेतस्येव प्राणान् दधाति तस्माद्वदनं प्राणान् पश्यञ्छृण्वन् पशुर्जायते^७ ऽयं पुरो (३) भुव इति पुर-
 स्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा विश्वकर्मैति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दाधारायं पश्चाद्वि-
 श्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात् सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैताभिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्यु-
 परिष्ठाद्वाचमेवैताभिर्दाधारं^८ दशदशोप दधाति सवीर्यत्वायां^९ ऽक्षयो- (४)-प दधाति तस्मादक्षण्या
 पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^{१०} याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आध्रोवा दक्षिणा ताभिर्भरद्वाजो याः
 प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा^{११} य एवमेतासामृद्धि वेद-
 धोत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति य आसामेवं कृति वेद कल्पते (५) ऽस्मै य आसा-
 मेवमायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति^{१२} प्राणभृत उपधाय संयत
 उप दधाति प्राणानेवासिन् धित्वा संयद्भिः सं यच्छति तत् संयतां संयत्त्वमथो प्राण एवापानं दधाति
 तस्मात् प्राणापानौ सं चरते^{१३} विष्वचीरुप दधाति तस्माद्विष्वञ्चो प्राणापानौ^{१४} यद्वा अग्नेरसंयत-
 (६)-मसुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्यो ऽग्निर्यत् संयत उप दधाति समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकं—स्यविवर्यः
 कृतमयानामित्याह वयोभिरेवायानव हन्थेऽयैर्वयांसि^{१५} सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मादयं सर्वतः पवते^{१६} ॥
 (पश्चा, - देताः, पुरो, ऽक्षण्या, कल्पते, ऽसंयतं, पञ्चत्रिंशच्च) ॥ १० ॥

अश्वमेधे अश्वशरीरे सूचीभी रेखाकरणम् ॥ अनुष्टुप्; ६ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहां ककुत् सूचीभिः शिष्यन्तु त्वां ॥

द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च षट्पदा ।

सछन्दा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वां ॥

महानां ग्री रेवतयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः । मेध्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वां ॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिष्यन्तु त्वां ॥

नारी- (१)-स्ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीषया ।

देवानां पत्नीर्दिशः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वां ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।

इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये बहिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ (नारी, - स्त्रिंशच्च) ॥ ११ ॥

अश्वस्य त्वक्छेदनम् ॥ अनुष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

कस्त्वा छयति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते गात्राणि शिभ्यति । क उ ते शमिता कविः ॥

ऋतवस्त ऋतुधा परुः शमितारो वि शासतु ।

संवत्सरस्य धायसा शिमीभिः शिभ्यन्तु त्वा ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छयन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिभ्यन्तः ॥

अर्धमासाः परुःपि ते मासाश्छयन्तु शिभ्यन्तः ।

अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टः (१) सूदयन्तु ते ॥

पृथिवी ते ऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिषज्यतु । औस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुर्यो ॥

श ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शर्मु ते तनुर्वे भुवत् ॥

(विलिष्टं, त्रिंशच्च) ॥ १२ ॥

[विष्णुसुखा ३४२ । अन्नपते २९२ । यावतो ३४७ । वि १९८ । पुरुषमात्रेण-३२५ । अने २७० । ब्रह्म २५५ । स्वयं-३७७ ।
-मेवां २९४ । पशु- ३३५ ।-गात्रिणी ८० । को ८० । द्वादश ॥ ३१९५]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

चितीनां निरूपणम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

आश्विनी-ऋतव्या-प्राणभृत-अपस्या-वयस्या-ख्येष्टकोपधानविधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूर्यति वा अस्य तदाश्विनिरूपं दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति पञ्चोप दधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्यु-तव्या उप दधात्यृतुनां कृप्त्यै (१) पञ्चोप दधाति पञ्च वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान् कल्पयति समानप्रभृतयो भवन्ति समानोदर्कास्तस्मात् समाना ऋतवै एकैकं पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्ऋतवो व्यावर्तन्ते प्राणभृत उप दधात्यृतुष्वेव प्राणान् दधाति तस्मात् समानाः सन्त ऋतवो न जीर्यन्त्यथो प्र जनयत्येवैना-नेष वै वायुर्यत् प्राणो यद्वैतव्या उपधाय प्राणभृत (२) उपदधाति तस्मात् सर्वानृतुननु वायुरा वरीवर्ति वृष्टिसनिरूपं दधाति वृष्टिमेवाव रन्ध्रे यदेकधोपदध्यादेकमुतु वर्षेदनुपरिहारः सादयति तस्मात् सर्वानृतुन वर्षति यत् प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनिरूपदधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीते पशवो वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेऽप एवाभि समनसो (३) यं कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायपस्या उप दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात् संज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे कृष्णे (४) मूर्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् पुरस्तामूर्ध्वा पञ्च दक्षिणायाः

श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात् पश्चाद्वर्षीयान् पुरस्तात् प्रवणः पुरुं—वस्तो वय इति दक्षिणेऽस्य
उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरे ऽसंवेव प्रति दधाति^{१७} व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उप दधाति
सिंहो वय इत्युत्तरे पक्षयोरिव वीथीं दधाति^{१८} पुरुषो वय इति (५) मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामाधिपतिः^{१९} ॥
(कल्प्यैः, प्राणभृतः, समनसः, कृष्णे, इति, पञ्च च) ॥ १ ॥

स्वयमातृणा—दिश्या—प्राणभृत्—वृहती—वालखिल्याख्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिति स्वयमातृणामुप दधातीन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ विधृतावनयौलोकयो-
विधृत्या^{२०} अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानामोजो-
भृतावोजसैवैनान्तरिक्षे चिनुते धृत्यै^{२१} स्वयमातृणामुप दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमातृणा ऽन्तरिक्षमेवोप
धत्ते^{२२} ऽध्वमुप (१) प्रापयति प्राणमेवास्यो दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते^{२३}
स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^{२४} देवानां वै सुवर्गं लोकं यतां
दिशः समवलीयन्त त एता दिश्या अपश्यन् ता उपादधत् ताभिर्वै ते दिशोऽहं हन् यदिश्या उपदधाति
दिशां विधृत्यै^{२५} दश प्राणभृतः पुरस्तादुप (२) दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव
पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणा ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात् प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा
दशोप दधाति दशाक्षरा विराट् विराट् छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्ताज्ज्योतिरुपा-
ऽऽस्महे^{२६} छन्दांसि पशुवाजिमयुस्तान् वृहत्युदजयत् तस्माद्वाहताः (३) पशवं उच्यन्ते^{२७} मा छन्द
इति दक्षिणत उप दधाति तस्मादक्षिणावृतो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात् प्रतिष्ठित्या अग्निदेवते-
त्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति^{२८} षट्त्रिंशत् संपद्यन्ते
षट्त्रिंशदक्षरा वृहती वाहताः पशवो वृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे वृहती छन्दसां स्वाराज्यं परीयाय
यस्यैता (४) उपधीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं^{२९} सप्त वालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात् सप्त
वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय^{३०} मूर्धाऽसि राडिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री
राडिति पश्चात् प्राणानेवास्मै समीचो दधाति^{३१} ॥ (उपो, - पु, वाहता, एता, - श्रुतिस्त्रिंशच्च) ॥ २ ॥

अक्षण्यास्तोमीयोपधानविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

देवा वै यद्यज्ञे ऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एता अक्षण्यास्तोमीया अपश्यन् ता अन्यथाऽनूच्या-
न्यथोपादधत् तदसुरा नान्ववायन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यदक्षण्यास्तोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथो-
पदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यां—शुखिवृदिति पुरस्तादुप दधाति यज्ञ-
मुखं वै त्रिवृ-(१) यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्धि यातयति^{३२} व्योम सप्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमान्नं
सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^{३३} धरुण एकविंश इति पश्चात् प्रतिष्ठा वा एक-
विंशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते
तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति^{३४} प्रतीतिरष्टादश इति पुरस्ता-(२)-दुप दधाति द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञ-
मुखे वि यातयत्यै—भिवर्तः सविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽन्नं सविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो

धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^{१०} वचो द्वाविंश इति पश्चाद्यद्विंशतिर्द्वे तेन विराजौ यद् द्वे प्रतिष्ठा तेन विराजैरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति^{११} तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यो (३) हस्तयोस्तपस्वितरो योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^{१२} गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविंशोन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^{१३} ओजस्त्रिणव इति पश्चादिमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति^{१४} सम्भरणस्त्रयोविंश इत्यु- (४) -त्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोः सम्भार्यतरः^{१५} क्रतुरेकत्रिंश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^{१६} ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः^{१७} प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै^{१८} नाकः षट्त्रिंश इत्युत्तरतः सुवर्गो वै (५) लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^{१९} ॥ (त्रिवृत्, पुरस्तात्, सव्य, इति, वै, पञ्च च) ॥ ३ ॥

अक्षण्यास्तोमीया-सृष्टि-व्युष्ट्याख्योपधानविधिः ॥ अमिर्कषिः ।

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^{२०} नृचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमन्ति जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तोम इत्याहान्नं वै जनित्र- (१) -मन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^{२१} मित्रस्य भागोऽसीति पश्चात् प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै^{२२} इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः श्वन्नमोजः पञ्चदश (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जायति^{२३} वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयत्या-दित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^{२४} ऽदित्यै भागो (३) ऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा आदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रतिष्ठित्यै^{२५} देवस्य सवितुर्भागो ऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवर्ती भवति प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता धृत्रश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धृत्रो (४) यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^{२६} यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्मादक्षिणावृत्तो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^{२७} ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै^{२८} विवर्तोऽष्टाचत्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय तस्मादिमौ लोकौ समावर्द्धीयौ (५) यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवत्याऽस्य मुख्यौ जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोऽस्यन्नमाऽस्यान्नादौ जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात् प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत औजस्वत्येव भवत्याऽस्यौजस्वी जायते^{२९} ऽको वा एष यदग्निस्तरयैतदेव स्तोत्रमेतच्छ्रुत्वा यदेषा विधा (६)

विधीयतेऽर्क एव तदक्यमनु विधीयते^{१३} ऽत्यन्नामाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा विधा विधीयते य उ
चैनामेवं वेदे सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे^{१४} न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता
व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत् ततो वा इदं (७) व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्यैवास्मा उच्छत्यथो तम एवाप
हते^{१५} ॥ (वै जुनित्रं, पञ्चदशो, ऽदित्यै भागो, वै ध्रुवः, समावद्दीर्घो, विधा, ततो वा इदं, चतुर्दश च) ॥ ४ ॥

असपत्ना-विराट्-स्तोमभागाख्योपधानविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अग्ने जातान् प्र णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुप दधाति जातानेव भ्रातृव्यान् प्र णुदते^१ सहसा
जातानिति पश्चाज्जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते^२ चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतो ब्रह्मवर्चसं वै
चतुश्चत्वारिंशो ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरैः षोडशः स्तोम इत्यु-
त्तरत ओजो वै षोडश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मा- (१)-दुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति^३ वज्रो वै चतु-
श्चत्वारिंशो वज्रः षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जातांश्चैव जनिष्यमाणांश्च भ्रातृव्यान् प्रणुद्य वज्र-
मनु प्र हरति स्तृत्यै^४ पुरीषवर्ती मध्य उप दधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते^५
सात्माऽमुष्मिहोके भवति य एवं वेदे^६-ता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यैता उपधीयन्ते (२) नास्य
सपत्नो भवति पशुर्वा एष यदग्निर्विराज उत्तमायां चित्यामुप दधाति विराजमेवोत्तमां पशुषु दधाति
तस्मात् पशुमानुत्तमां वाचं वदति^७ दशदशोप दधाति सवीर्यत्वायां^८ क्षण्योप दधाति तस्मादक्षण्या
पशवोऽज्ञानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^९ यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन् तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेनर्षयो
(३) ऽश्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त तानि तपसाऽपश्यन् तेभ्य एता इष्टका निरमिमतेवदछन्दो वरिवदछन्द इति
ता उपादधत् ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन् यदेता इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव यज-
मानः सुवर्गं लोकमेति^{१०} यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः स्तोमभागेरेवासृजत् यत् (४) स्तोम-
भागा उपदधाति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते^{११} बृहस्पतिर्वा एतद्यज्ञस्य तेजः समभरद्यत् स्तोमभागा
यत् स्तोमभागा उपदधाति सतैजसमेवाग्निं चिनुते बृहस्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत् स्तोमभागा
यत् स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै^{१२} सप्तसप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै^{१३} ॥
(उत्तरतो धत्ते तस्मा-दुपधीयन्त, ऋषयो, ऽसृजत् यत्, त्रिचत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

स्तोमभागाख्योपधानविधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत् प्रेतिरिति धर्ममन्वितिरिति दिवंऽसन्धिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथिवीं
विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशिति वसून् प्रकेत इति रुद्रान्तसुदीतिरित्यादित्यानोज इति पितृ
ऽस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनापाडिति पशून् रेवदित्योषधीं-रमिजिदसि युक्तग्रावे- (१)-न्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वे-
त्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदमिजित्यै ताः प्रजा अप्रप्राणा असृजत् तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणमदधाद्य-
न्तेत्यपानं सृष्टिर्वा इति चक्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं^३ ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वतीर्न मिथुनी
अभवन् तासु त्रिवृदसीत्येव मिथुनमदधात् ताः प्रजा मिथुनी (२) भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः संरोहो-
ऽसि नीरोहोऽसीत्येव प्राजैनयत् ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन् ता वसुकोऽसि वेपश्चिरसि वस्य-

प्रि॒रसीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसु॒कोऽसि वे॒षश्चिरसि वस्य॑प्रि॒रसीति॑ प्रजा एव प्रजा॑ता एषु लोकेषु
प्रति॑ घ्रापयति॑ सा॒त्माऽन्तरिक्षं॑ (३) रोहति॑ स॒प्राणोऽमुष्मि॑लोके प्रति॑ तिष्ठत्यव्य॑र्धुकः प्राणा॒पानाभ्यां
भवति॑ य एवं वेद॑ ॥ (युक्तप्राणा, प्रजा मिथुन्य, -न्तरिक्षं, द्वादश च) ॥ ६ ॥

नाकसत्-चोडा-स्वयमातृणा विकर्णानामुपधानविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

ना॒कसद्भिर्वै दे॒वाः सु॒वर्गं लो॒कमा॑यन् तन्ना॒कसदो॑ ना॒कसत्त्वं यन्ना॒कसद॑ उप॒दधा॑ति ना॒कसद्भिरे॒व
तद्यज॑मानः सु॒वर्गं लो॒कमे॑ति॑ सु॒वर्गो वै लो॒को ना॒को यस्यै॒ता उप॑धीयन्ते नास्मा॒ अकं॑ भवति॑ यज॒-
मानाय॑तनं वै ना॒कसदो॑ यन्ना॒कसद॑ उप॒दधा॑त्यायतनमेव तद्यज॑मानः कुरुते॑ पृ॒ष्ठानां॑ वा एतत् तेजः
संभू॑तं यन्ना॒कसदो॑ यन्ना॒कसद॑ (१) उप॒दधा॑ति पृ॒ष्ठानामे॒व तेजोऽव॑ रुन्धे॑ पञ्च॒चोडा॑ उप॒दधा॑त्य॒सुरसं॑
एवैन॑मेता भूता अ॒मुष्मि॑लोके उप॑ शेरेऽथो॑ तनू॒पानी॑रेवैता यज॑मानस्य॒ यं द्वि॒ध्यात् तमु॑प॒दध॑द्भ्याये-
देताभ्य॑ एवैनं दे॒वता॑भ्य॒ आ वृ॑श्चति ताज॒गति॑मा॒र्च्यु—त्तरा॑ ना॒कसद्भ्य॑ उप॒दधा॑ति यथा॑ जा॒यामा॑नीयं
गृहेषु॑ निषादयति तादृगेव तत् (२) प॒श्चात् प्राची॑मुत्त॒मामुप॑ दधाति तस्मात् प॒श्चात् प्राची॑ प॒त्यन्वा॑स्ते
स्वयमा॑तृणां च॒ विक॑र्णी चो॒त्तमे॑ उप॒दधा॑ति प्रा॒णो वै स्व॑यमा॒तृणाऽऽयु॑र्विक॒र्णी प्रा॒णं चै॒वाऽऽयु॑श्च
प्रा॒णाना॑मुत्त॒मौ ध॑त्ते तस्मात् प्रा॒णश्चाऽऽयु॑श्च प्रा॒णाना॑मुत्त॒मौ नान्या॑मुत्तरा॒मिष्ट॑कामुप॒ दध्या॑द्य॒न्या-
मुत्तरा॑मिष्ट॒कामुप॑दध्यात् प॒शूनां॑ (३) च॒ यज॑मानस्य च प्रा॒णं चाऽऽयु॑श्चापि॒ दध्या॑त् तस्मान्नान्यो॒त्तरेष्ट॑-
कोप॑धेया॑ स्वयमा॑तृणामुप॒ दधा॑त्यसौ वै स्व॑यमा॒तृणाऽमू॑मेवोप॒ धत्ते॑ ऽ॒ध्वमुप॑ घ्रापयति प्रा॒ण-
मे॒वास्या॑ दधा॒त्यथो॑ प्राजाप॒त्यो वा अश्वः॑ प्रजाप॑तिनै॒वाग्निं चि॑नुते॑ स्वयमा॑तृणा भवति प्रा॒णाना॑-
मुत्सृ॑ष्ट्या अथो सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्यानु॑ख्यात्यो॒ एषा वै (४) दे॒वानां॑ वि॒क्रान्ति॑र्यद्वि॒कर्णी यद्वि॒कर्णीमु॑प॒द-
धा॑ति दे॒वानामे॒व वि॒क्रान्ति॑मु॒ वि क्र॑मते॑ उत्तर॒त उप॑ दधाति तस्मादुत्तर॒त उप॑चा॒रोऽग्निं वा॑युमती॑
भवति॑ समि॒द्धयै॑ ॥ (ना॒कसद॑, -स्तत्, प॒शूनां, -मे॒वा वै, द्वाविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

छन्द आख्योपधानविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

छन्दा॑स्युप॒ दधा॑ति प॒शवो॑ वै छन्दा॑सि प॒शूने॒वाव॑ रुन्धे॑ छन्दा॑सि वै दे॒वानां॑ वामं प॒शवो॑ वाममे॒व
प॒शूनव॑ रुन्ध एता॑ह वै यज्ञ॑सैनश्चैत्रियायणश्चिति॑ वि॒दां च॑कार॒ तथा॑ वै स प॒शूनवा॑रुन्ध॒ यदे॒तामु॑प॒दधा॑ति
प॒शूने॒वाव॑ रुन्धे॑ गाय॒त्रीः पुर॑स्तादुप॒ दधा॑ति तेजो॑ वै गाय॒त्री तेज॑ एव (१) मुखतो॑ धत्ते॑ मूर्ध॒न्वती॑-
र्भवन्ति॑ मूर्ध॒नमे॒वैनं॑ समा॒नानां॑ करोति॑ त्रि॒ष्टुभ॑ उप॒ दधा॑तीन्द्रि॒यं वै त्रि॒ष्टुगिन्द्रि॒यमे॒व म॑ध्यतो॑ धत्ते॑
जग॑तीरुप॒ दधा॑ति जाग॑ता वै प॒शवः॑ प॒शूने॒वाव॑ रुन्धे॑ ऽनु॒ष्टुभ॑ उप॒ दधा॑ति प्रा॒णा वा अनु॑ष्टुप् प्रा॒णाना॑-
मुत्सृ॑ष्ट्यै॒ वृह॑तीरु॒णिहाः प॒ङ्क्तीर॑क्षरप॒ङ्क्तीरि॑ति वि॒ष्टु॒रूपाणि॑ छन्दा॑स्युप॒ दधा॑ति वि॒ष्टु॒रूपा॑ वै प॒शवः॑
प॒शवः॑ (२) छन्दा॑सि वि॒ष्टु॒रूपाने॒व प॒शूनव॑ रुन्धे॑ वि॒ष्टु॒रूपम॑स्य गृहे दृश्यते यस्यै॒ता उप॑धीयन्ते य उ॒
चैना॑ एवं वेदा॑—ति॒च्छन्द॑समुप॒ दधा॑त्यति॒च्छन्दा॑ वै सर्वा॑णि छन्दा॑सि सर्वे॑भिरे॒वैनं॑ छन्दा॑भिश्चि॒नुते॑ वर्ष्म॑
वा एषा छन्द॑सां यदति॒च्छन्दा॑ यदति॒च्छन्द॑समुप॒दधा॑ति वर्ष्मे॒वैनं॑ समा॒नानां॑ करोति॑ द्वि॒पदा॑ उप॒
दधा॑ति द्वि॒पाद्यज॑मानः (३) प्रति॑ष्ठित्यै॑ ॥ (तेज॑ एव, प॒शवः॑ प॒शवो॑, यज॑मान, एकं च) ॥ ८ ॥

सयुक्-मण्डल-विश्वज्योतिः संज्ञकेष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चायते यत् सयुजो नोपदध्याद् देवता अस्याग्निं वृज्जीरन् यत् सयुज उपदधात्यात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नाग्निना व्यूध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्नावभिः सन्तत एवमेवैताभिरग्निः सन्ततोऽग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् ता अमूः कृत्तिका अभवन् यस्यैता उपधीयन्ते सुवर्गमेव (१) लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति मण्डलेष्टका उप दधातीमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव प्र विशति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यग्निं चिक्यानो विश्वज्योतिष उप दधातीमानेवैताभिलोकान् ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता यजमानस्य दाधत्येता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एवा- (२)-न्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति ॥ (सुवर्गमेव, ता एव, चत्वारि च) ॥ ९ ॥

वृष्टिसि-संयानी-आदित्या-घृता-यशोदाख्योपधानविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारं सादयति तस्मात् सर्वानृतन् वर्षति पुरोवातसनिरीसीत्याहेतद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे संयानीभिर्वै देवा इमाँल्लोकान्समयुस्तत् संयानीनां संयानित्वं यत् संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु नावा संयात्येव- (१)-मेवैताभिर्यजमान इमाँल्लोकान्सं याति प्लवो वा एषोऽग्रेयत् संयानीर्यत् संयानीरुपदधाति प्लवमेवैतमग्नय उप दधात्ये-त यस्यैतासूपहितास्वापोऽग्निं हरन्त्यहेत एवास्याग्निं रादित्येष्टका उप दधात्यादित्या वा एतं भूत्यै प्रति जुदन्ते योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोत्यादित्या (२) एबैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्येसावेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवानां रोचत एवमेवैष मनुष्याणां रोचते घृतेष्टका उप दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्धृतं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्य- (३)-थो तेजसा अनुपरिहारं सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधाति प्रजापतिरग्निमचिनुत् स यशसा व्यार्धयत् स एता यशोदा अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स यश आत्मर्धत्त यद्यशोदा उपदधाति यश एव ताभिर्यजमान आत्मन् धत्ते पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति ॥ (एवं, प्राप्नोत्यादित्या, अर्धयत्ये, -काक्षपञ्चाशच्च) ॥ १० ॥

भूयस्कृत्-अग्निरूपा-द्रविणोदा-आयुष्या-अग्निहृदया-ऋतव्याख्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् कनीयांसो देवा आसन् भूयांसोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका अपश्यन् ता उपाधत्त भूयस्कृद्सीत्येव भूयांसोऽभवन् वनस्पतिभिरोषधीभिर्वरिवस्कृद्सीतीमामजयन् प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्नुर्वाऽसीत्यमूमजयन्नन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदेत्यन्तरिक्षमजयन् ततो देवा अभवन् (१) पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोकान् जयति भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवत्ये-प्सुषदसि श्येनसदसीत्याहेतद्वा अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्धे पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहे-मानेवैताभिलोकान् द्रविणावतः कुरुते आयुष्या उप दधात्यायुरेवा- (२)-स्मिन् दधात्ये-ग्रे यत् ते परं हन्नामेत्याहेतद्वा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोपाऽऽप्नोति तावेहि स रभावहा इत्याह व्यैवैनं परि धत्ते पाञ्चजन्येष्वप्येध्यन्न इत्याहेव वा अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्तस्मादेवमाह-तव्या

उप (३) दधात्येतद्वा ऋतूनां प्रियं धाम यद्वत्तव्या ऋतूनामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सुरस्यैव प्रियं धामोपाऽऽप्नोति ॥ (अर्भव, - न्नेवो, - पु, षड्विंशतिश्च) ॥ ११ ॥

अश्वमेधविधिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तत् पराऽपतत् तदश्वोऽभवद्यदश्वयत् तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्त्सर्वं पाप्मानं (१) तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदोत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तस्मादश्वस्योत्तरतोऽव द्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटो भवत्यप्सु योनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्व एवैनं योनौ प्रति प्रापयति चतुष्टोमः स्तोमो भवति सरङ्ग वा अश्वस्य सक्थ्याऽवृहत् (२) तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय ॥ (सर्वं पाप्मानं, - मवृहद्, द्वादश च) ॥ १२ ॥

[उत्सन्नयज २५५ । इन्द्राग्नी २३४ । देवा २५५ । अग्ने-३६४ । रणे २४३ । रुहिम-१६२ । -नौकसज्जि-२२२ । इन्द्राग्ने १५१ । सर्वाभ्यो १०४ । वृष्टिसनी-१९९ । देवासुराः १७६ । प्रजापते- ११२ । द्वादश ॥ २४७७]

[इति पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

इष्टकात्रयाभिधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

इन्द्रतनु-यज्ञतनु-नक्षत्राख्येष्टकोपधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरुपद्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स तनुवमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यदिन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन् धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निः सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो (१) भवति यज्ञो देवेभ्योऽपाकामत् तमवरुधं नाशकुवन् त एता यज्ञतनूरुपद्यन् ता उपाधत्त ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत् यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभिर्यजमानोऽव रुन्धे त्रयस्त्रिंशत्मुप दधाति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्धे ऽथो सात्मानमेवाग्निः सतनुं चिनुते सात्माऽमुष्मिलोके (२) भवति य एवं वेदे ज्योतिष्मतीरुप दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति ताभिरेवैनं समिन्ध उभयो-रस्मै लोकयोज्योतिर्भवति नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतींषि तान्येवाव रुन्धे सुकृता वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि तान्येवाऽऽप्नोत्यथो अनूकाशमेवैतानि (३) ज्योतींषि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत् सः स्पृष्टा उपदध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादसंस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुप दधाति पश्चान्याः प्राचीस्तस्मात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्या वर्तन्ते ॥ (भ्रातृव्यो, लोक, एवैतान्ये, - कंच त्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

ऋतव्य-वैश्वदेवाख्येष्टकोपधानं, प्रोक्षणविधिश्च ॥ अग्निर्ऋषिः ।

ऋतव्या उप दधात्यृतुनां ऋष्यै इन्द्रमुप दधाति तस्माद् इन्द्रमृतवो^१ ऽधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा इन्द्रमन्यासु चितीर्षुप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या^२ अन्तःश्लेषणं वा एताश्चितीनां यदृतव्या यदृतव्या उप दधाति चितीनां विधृत्या^३ अवकामनूप दधात्येषा वा अग्नेर्योनिः सयोनिर-
-(१)-मेवाग्निं चिनुते उवाच ह विश्वामित्रोऽददित् स ब्रह्मणाऽहं यस्यैता उपधीयान्ते य उ चैना एवं वेददिति^४ संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ-
पृष्ठां चितिं चिनुते षड् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्ये^५—ता वा (२) अधिपत्नी-
र्नामेष्टका यस्यैता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां भवति^६ यं द्विष्यात् तमुपदधेद् ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमाच्छेत्त्य^७—ङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासीत् तामृ-
षिभ्यः प्रत्यौहन् तद्विरण्यमभवद्यद्विरण्यश्लकैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भेषजमेवास्मै करोत्य-
(३)-थो रूपेणैवैनं समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति^८ साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या^९ इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्वित्याह धेनूरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुर्गा अमुत्रामुष्मिह्लोक उप तिष्ठन्ते^{१०} ॥ (सयोनि, -मेता वै, करोत्ये-कान्नचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

शतरुद्रीयहोमविधिः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति भाग-
धेयैर्नैवैनं शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युनं यजमानो^१ यद् ग्राम्याणां पशूनां (१) पर्यसा जुहुयाद् ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽप्येयदारण्यानामारण्यान् जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यां—नथो खल्वाहुर्नाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाऽऽहुत्येव जुहोति न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यां—नङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो (२) ऽजायां धर्मं प्राप्सिञ्चन्तसा शोचन्ती पूर्णं पराऽजिहीत सोऽऽर्कोऽभवत् तदर्कस्यार्कत्वमर्कपूर्णं न जुहोति सयो-
नित्वायो—दङ् तिष्ठन् जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते^२ त्रेधाविभक्तं जुहोति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्समावद्वीर्यान् करोती^३—यत्यत्रै जुहोत्य—(३)-थेयत्यथेयति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति^४ तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षड् सं पद्यन्ते षड् वा ऋतवः ऋतुभिरेवैनं शमयति^५ यदनुपरिक्रामं जुहुयाद-
न्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाऽहं दिशि रुद्रः कस्यां वैत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरि-
वर्गमेवैनं शमयत्येता (४) वै देवताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति^६ यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येयः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्तिमाच्छेति^७ ॥ (पशूनां, यन्तो, जुहोति, शमयति, त्रिंशच्च) ॥ ३ ॥

परिषेचन-विकर्षणविधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अश्मजूर्जमिति परि पिञ्चति मार्जयत्येवैनमर्थो तर्पयत्येव स एनं तृतोऽश्वध्वन्नशौचन्नमुष्मिहोक्त उप
तिष्ठते^१ तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेदं तां न इषमूर्जं धत्त महतः सः^२ रराणा इत्याहान्नं वा ऊर्गन्नं
मरुतोऽन्नमेवाव सन्धे^३ अश्मस्ते क्षुद्रमुं ते शु-(१)-गृच्छतु यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुधा
च शुचा चार्पयति^४ त्रिः परिपिञ्चन् पर्यति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति^५ त्रिः पुनः
पर्यति षट् संपद्यन्ते षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवास्य शुचं शमयत्य—पां वा एतत् पुष्पं यद्वेतसोऽपां
(२) शरोऽवका वेतसशाखया चावकाभिश्च वि कर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति^६
यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तं शुचा प्रदहो मण्डूकैर्न वि कर्षत्येष वै पशूनाम-
नुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयत्य—ग्राभिर्वि कर्षत्य-(३)-
ग्राक्षरा गायत्री गायत्रौऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति^७ पावकवतीभिर्ब्रह्म वै पावकोऽन्नमेवास्य
शुचं शमयति^८ मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं कार्ष्णी उपानहावुप मुञ्चते ब्रह्मणैव
मृत्योरन्तर्धत्ते^९ अन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुपमुञ्चतेऽन्यां नान्त-(४)-रेव मृत्योर्धत्तेऽवाचाद्यं
सन्धे^{१०} नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्त्य—न्यं तं अस्मत् तपन्तु हेतय
इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति^{११} पावको अस्मभ्यं शिवो भवेत्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव
सन्धे^{१२} द्वाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्या अपस्यवतीभ्यां शान्त्यै^{१३} ॥ (शु, -वेतसोऽपा-मग्राभिर्वि कर्षति,
नान्त, -रेकाक्षपञ्चाशच्च) ॥ ४ ॥

व्याघारण-वैश्वकर्मणाहुतिविधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

नृपदे वाडिति व्याघारयति पङ्क्त्याऽऽहुत्या यज्ञमुखमारभते^१ अक्षया व्याघारयति तस्मादक्षया पशवो-
ऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै^२ यद्वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्त्यु-
र्वाडित्याह परोक्षमेव वषट् करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति हुतादो वा
अन्ये देवा (१) अहुतादोऽन्ये तानग्निच्छिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा देवानामिति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति
हुतादश्चैव देवानहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति दध्नेव हुतादः प्रीणाति मधुषा अहुतादो ग्राम्यं
वा एतदन्नं यद्ध्यारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावरुद्धयै^३ शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यो (२)
वै शुमुष्टिः संयोनित्वायै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचारमवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति^४ वि वा
एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्ऋध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते
वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन् धत्त इन्द्रो वृत्रमहन् तं
वृत्रो (३) हुतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नयेऽनीकवत् आहुतिमपश्यत् तामजुहोत् तस्याग्निरनी-
कवान्स्तेन भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते यदग्नयेऽ-
नीकवत् आहुतिं जुहोत्यग्निरवास्यानीकवान्स्तेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो
निर्मुच्यते^५ यं कामयेत् चिरं पाप्मनो (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं काम-

येत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात् ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो खलु नानैव सुक्ताभ्यां जुहोति नानैव सुक्तयोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै^{११} ॥

(देवाः, प्राजापत्यो, वृत्र-विचुरं पाप्मनं, -इच्छवारिच्छाच्च) ॥ ५ ॥

समिदाधान-अग्निप्रणयन-होतुरप्रतिरथजपविधानम् ॥ अग्निकर्षिः ।

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति यथा जनं यतैऽवसं करोति तादगेव तत् तिस्र आ दधाति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं करोत्यौ^१—दुम्बरीर्भवन्त्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यु^२—दु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणै- (१)-रेवैनमुद्यच्छते^३ ऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्थयति^४ पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवी-रित्याह दिशो ह्येषोऽनु प्रचयवते^५ ऽपार्मति दुर्मति वाधमाना इत्याह रक्षसामपहत्यै^६ रायस्पोषे यज्ञ-पतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः (२) पशूनेवाव रुन्धे^७ षड्भिर्हरति षड् वा ऋतव ऋतु-भिरेवैनं हरति^८ द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षसामपहत्यै^९ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याह प्रसृत्यै^{१०} ततः पावका आशिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे^{११} देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा एतदप्रतिरथमपश्यन् तेन वै तै प्रत्य- (३)-सुरानजयन् तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृव्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति^{१३} दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड् विराजेमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विरा-ज्येवाच्चाद्ये प्रति तिष्ठत्यै^{१५}—सदिव वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवा ऽऽग्नीध्रमाग्नीध्रे (४) ऽश्मानं नि दधाति सत्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^{१६} विमानं एष दिवो मध्यं आस्त इत्याह व्यैवैतया मिमीते^{१७} मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे^{१८} चतसृभिरा पुच्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दा-भिरेवै^{१९}—न्द्रं विश्वा अवीवृधन्तित्याह वृद्धिमेवोपावर्तते^{२०} वाजानां सत्पतिं पति- (५)-मित्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे^{२१} सुहृद्दृश्यो देवा आ च वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुसं प्रजामेव पशूनात्मन धत्ते^{२२} यक्षदग्निर्देवो देवा आ च वक्षदित्याह स्वगाकृत्यै^{२३} वाजस्य मा प्रसवेनोद्गामेणोदग्रमी-दित्याहासौ वा आदित्य उद्यन्तुद्गाम एष (६) निम्रोचन् निग्रामो ब्रह्मणैवाऽऽत्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति^{२४} ॥ (प्राणैः, पोषो, प्रत्या, - र्गनीध्रे, पति, - मेघ, दशं च) ॥ ६ ॥

चित्यारोहणं तत्राग्निनिक्षेपादि च ॥ अग्निकर्षिः ।

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकमेवैतयोपावर्तते^१ क्रमध्वमग्निना नाकमित्याहेमानेवै-तया लोकान् क्रमते^२ पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोकान्त्समारोहति^३ सुवर्ग-न्तो नापेक्षन्त इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेत्यै—मे प्रेहि (१) प्रथमो देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया देव-मनुष्येषु चर्षुर्दधाति^४ पञ्चभिरधि कामति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति^५ नक्तो-पासेति पुरोऽनुवाक्यामन्वाह प्रत्या अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै^६ तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव (२) रुन्धे^७ दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृणायै

जुहोत्यूर्ग्वै दध्यूर्गुदुम्बरोऽसौ स्वयमातृणाऽमुष्यमेवोजै दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवाम्—
 स्तिसृभिः सादयति त्रिवृद्धा अग्निर्वावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति^{११} प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौ-
 दुम्बरीमा दधात्येषा वै सुमी कर्णकावत्येतयाह स्म (३) वै देवा असुराणां शततर्हां स्तुहन्ति यदे-
 तया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतर्घ्वा यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति स्तुत्या अछम्बद्कारं^{१२} विधेम
 ते परमे जन्मन्नम् इति वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे^{१३} तां संवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमी-
 मयीं शान्त्या^{१४} अग्निर्वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाग्निं दुहे तां (४) संवितुर्वरेण्यस्य चित्रा-
 मित्याहैष वा अग्नेदोहं^{१५} स्तमस्य कण्व एव श्रायसोऽवेत् तेन ह सैनं स दुहे^{१६} यदेतया समिधमा-
 दधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे^{१७} सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह सप्तैवास्य साप्तानि प्रीणाति^{१८}
 पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापते—(५)—राण्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्भि प्रजापतिः प्रजा
 असृजत प्रजानां सृष्ट्या^{१९} अग्निर्देवेभ्यो निलायत् स दिशोऽनु प्राविशज्जुह्वन्मनसा दिशो ध्यायेद्
 दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे^{२०} दधा पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात् तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं दधाति^{२१}
 द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षा—(६)—देव वैश्वा-
 नरमव रुन्धे^{२२} यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्याद्विकस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै^{२३}
 राष्ट्रं वै वैश्वानरो विण्मरुतो वैश्वानरं हुत्वा मारुतान् जुहोति राष्ट्र एव विशमनुं बध्नात्यु—चैवैश्वानर-
 स्याऽऽश्रावयत्युपांशु मारुतान् जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विशमति वदति^{२४} मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां
 विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविश—(७)—मव रुन्धे^{२५} सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एव विश-
 मव रुन्धे^{२६} गणेन गणमनुद्वृत्य जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति^{२७} ॥ (इह्य, - व, स्म, तां, प्रजा-
 पतेः, साक्षा, - न्मनुष्यविश, -मेकविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

वसोर्धाराविधानम् ॥ अग्निर्कविः ।

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वा एषा ह्रियते घृतस्य वा एनमेवा धाराऽमुष्मिँल्लोके पिन्व-
 मानोप तिष्ठत् आज्येन जुहोति तेजो वा आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽव रुन्धे^१ ऽथो
 कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे^२ यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि (१) छिन्द्यामिति विश्राहं तस्य
 जुहुयात् प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि छिन्नन्ति^३ यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं सं तनूयामिति संततां तस्य
 जुहुयात् प्राणानेवास्यान्नाद्यं सं तनोति^४ द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्स-
 रेणैवास्मा अन्नमव रुन्धे^५ ऽन्नं च मेऽक्षुच्च म इत्याहैतद्वा (२) अन्नस्य रूपं रूपेणैवान्नमव रुन्धे^६
 ऽग्निश्च म आपश्च म इत्याहैषा वा अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धे^७ ऽध्वेन्द्राणि जुहोति देवतां
 एवाव रुन्धे यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम् इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवासिन्धु-
 पारिष्ठाद् दधाति^८ यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो (३) वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य
 रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धे^९ ऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे घर्मश्च म
 इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^{१०} ऋक् च मे सामं च म इत्याहै—(४)—

तद्वै छन्दसां रूपं रूपेणैव छन्दांस्यव रन्ध्रे^{१३} गर्भाश्च मे वत्साश्च म इत्याहैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशूनाव रन्ध्रे^{१४} कल्पान् जुहोत्यकल्पस्य कल्पयै^{१५} युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वार्यो^{१६} त्तरावती भवतोऽभिकान्त्यां एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं वा एका च तिस्रश्च (५) मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रन्ध्रे^{१७} आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रन्ध्रे^{१८} आऽष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनाव रन्ध्रे^{१९} वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति^{२०} ॥ (वि, वै, युज, आह, चै, -कान्तपञ्चाशच्च) ॥ ८ ॥

वाजप्रसवीयहोमविधानम् ॥ अग्निर्हविः ।

अग्निर्देवेभ्योऽपाकामद्वाग्धेयमिच्छमानस्तं देवा अन्ववृक्षुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽववीद्वरं वृणै महामेव वाजप्रसवीयं जुहवन्निति तस्माद्गन्धे वाजप्रसवीयं जुहति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्वाग्धेयेन समर्धयत्यथो अभिपेक एवास्य स चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ता- (१)--ऽऽरण्या उभर्यापामवरुद्धया अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्धया औदुम्बरेण सुवेण जुहोत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जवास्मा ऊर्जमन्नमव रन्ध्रे^{२१} अग्निर्वै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावे-दवरुद्धं हस्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्वावेदन्नाद्याद्वावेदुपावर्ततान्नाद्यमेवाभ्यु- (२)--पावर्तते नकोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पर्यसा जुहोत्यह्नेवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रियाऽहरहोरात्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं दुहाते^{२२} राष्ट्रभृतां जुहोति राष्ट्रमेवाव रन्ध्रे^{२३} पड्भिर्जुहोति षड् वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति^{२४} भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रेणैव दिशो (३) अग्निं जयत्य-ग्निचितं ह वा अमुष्मिलोके वातोऽभि पवते वातनामानि जुहोत्यभ्येवैनममुष्मिलोके वातः पवते^{२५} त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रन्ध्रे^{२६} समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूपं रूपेणैव वातमव रन्ध्रे^{२७} अञ्जलिनां जुहोति न ह्येतेषामन्यथा (४) ऽऽहुतिरवकल्पते^{२८} ॥ (सप्ता, - भि, दिशो, अन्यथा, द्वे च) ॥ ९ ॥

अग्नियोगपुनश्चितिविधानम् ॥ अग्निर्हविः ।

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते यत्राकृतार्य मनुष्यरथ एष खलु वै देवरथो यदग्नि-रग्निं युनक्ति शर्वसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति^{२९} यत् सर्वाभिः पञ्चभिर्युज्याद्युक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रतिष्ठिताः स्तोमा अप्रतिष्ठितान्युक्तयानि तिस्रभिः प्रातःसवनैऽभि मृशति त्रिवृ-(१)-द्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽनासि युक्त आधीयत एवमेव तत् प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः प्रत्युक्तयानि^{३०} यज्ञायज्ञिर्यस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो यावानिष्टोमो भूमा त्वा अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमंततोऽन्वारोहति^{३१} द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यां एकयाऽप्रस्तुतं भवत्यथा-(२)-भि मृशत्युपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यथो संतत्यै^{३२} प्र वा एषोऽस्माँल्लोकाच्चर्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक आहुतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहुति

जुहोति स्ववति वै सा ता२ स्ववन्तीं यज्ञोऽनु परा भवति यज्ञं यजमानो यत् पुनश्चिति चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति (३) न यज्ञः पराभवति न यजमानो^१ ऽष्टावुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते^२ यदेकादश त्रैष्टुभेन यद् द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते^३ न पात्को वैनामैषोऽग्निर्यत् पुनश्चितिर्य एवं विद्वान् पुनश्चिति चिनुत आ तृतीयात् पुरुषादन्नमस्ति^४ यथा वै पुनराधेयं एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न- (४)-ध्नोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा नध्नोति स पुनश्चिति चिनुते यत् पुनश्चिति चिनुत ऋद्धयौ^५ अथो खल्वाहुर्न चेतव्येति रुद्रो वा एष यदग्निर्यथा व्याघ्र२ सुप्तं बोधयति तादृगेव त-^६दथो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसीया२सं भागधेयेन बोधयति तादृगेव त-^७न्मनुरग्निमचिनुत (५) तेन नाऽऽध्नोत् स एतां पुनश्चितिमपश्यत् तामचिनुत तथा वै स आध्नोयत् पुनश्चिति चिनुत ऋद्धयै^८ ॥ (त्रिष्टु, दथ, तिष्ठन्ति. ना, -चिनुत, सप्तदश च) ॥ १० ॥

वाम्यचितिविधानम् ॥ अग्निकेपिः ।

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै छन्दा२सि पशुमानेव भवति^१ इयेनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां प्रतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति^२ कङ्काचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वानमुष्मिल्लोके स्यामिति शीर्षण्वानेवामुष्मिल्लोके भवत्यलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति^३ प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् प्रै-(१)-व भ्रातृव्यान् नुदत उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्यान् नुदेय प्रति जनिष्यमाणानिति प्रैव जातान् भ्रातृव्यान् नुदते प्रति जनिष्यमाणान् रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति^४ द्रोणचितं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे वा अन्नं ध्रियते सयोन्येवान्नमव रुन्धे^५ समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति^६ (२) परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्येव भवति^७ इमशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं ऋध्न्यामिति पितृलोक एव ध्नोति^८ विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधेता२ स एता जमदग्निर्विहव्या अपश्यत् ता उपाधत्त तामिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धुं यद्विहव्या उपदधातीन्द्रियमेव तामिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धुक्ते^९ होतुर्धिष्णिय उप दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व एवास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे^{१०} द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्व रुन्धे^{११} ऽष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषूप दधात्यष्टाशफाः पशवः पशून्वेवाव रुन्धे^{१२} षण्मार्जालीये षड् वा ऋतव ऋतवः खलु वै देवाः पितरं ऋतून्वेव देवान् पितृन् प्रीणाति^{१३} ॥ (प्र, भवति. वा, अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

अश्वमेधीयस्तोत्रगतऋक्स्तोमसामविधानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पर्वस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत् तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात् सर्वाश्चतुरः पदः प्रतिदधत् पलायते^१ परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयत्ये-कविंशमहर्भवति (१) यस्मिन्नश्वं आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्रजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादधोति^२ शक्रयः पृष्ठं भवन्त्यन्यद-

न्यच्छन्दोऽन्येन्ये वा एते पशव आ लभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवाऽऽरण्या यच्छकरयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय^१ पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना वा अश्वो (५) यत् ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोरेत पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्यश्वस्य यत्यै धृत्यै^२ संकृत्यच्छावाकसामं भवत्युत्सन्न-यज्ञो वा एष यदश्वमेधः कस्तद्वेदेत्याहुर्नृदि सर्वो वा क्रियते न वा सर्व इति संकृत्यच्छावाकसामं भवत्य-श्वस्य सर्वत्वाय पर्याप्त्या अनन्तरायाय^३ सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति (३) सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति^४ ॥ (भवत्य, -श्वो, भवति, दश च) ॥ १२ ॥

[देवासुरा १९१। ऋतव्या १८९। रुद्रो २३०। इश्म-२४९।-न्नृषद् २४०। उत ३१०। प्राचीं ३७१। वसो-२९९। रश्मिः २०२। सुवर्गाय २६७। छन्दश्चितं १९८। पर्वस्व १६०। द्वादश ॥ २९०६ ॥]

॥ इति पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

वायव्यपश्चाद्यानां निरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

दीक्षणीयेष्टिस्त्रिहविष्का ॥ अग्निर्हविः ।

यदेकैः सस्थापयति यज्ञस्य संतत्या अविच्छेदायै^१ —न्द्राः पशवो ये मुक्कुरा यदैन्द्राः संतोऽग्निभ्य आ लभ्यन्ते देवताभ्यः समदं दधात्याग्नेयीस्त्रिष्टुभौ याज्यानुवाक्याः कुर्याद्यदाग्नेयीस्तेनाऽऽग्नेया यत् त्रिष्टुभस्तेनैन्द्राः समद्वयै न देवताभ्यः समदं दधाति^२ वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायु-स्तेजस एष आ लभ्यते तस्माद्यद्रियंङ् वायु-(१)-र्वाति तद्रियंङ्ङुभिर्दहति स्वमेव तत् तेजोऽन्वेति^३ यज्ञं नियुत्वते स्यादुन्माद्येद्यजमानो नियुत्वते भवति यजमानस्यानुन्मादाय^४ वायुमतीं श्वेतवती याज्या-नुवाक्ये भवतः सतेजस्त्वाय^५ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याद्यारमा वारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय^६ सर्वाणि वा एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते यच्छर्मश्रुणस्तत् (२) पुरुषाणां रूपं यत् तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन् तद्ववां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानां^७ वायुर्वै पशूनां प्रियं धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि सैजानानाः पशव उप तिष्ठन्ते वायव्यः कार्यः ३ प्राजापत्या ३ इत्याहुर्नृदिवायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरियाद्यत् प्राजापत्यं कुर्याद्वायो-(३)-रियाद्यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्निति यत् प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्निति यद् द्वादशकपालस्तेन वैश्वानराज्ञेत्या^८ —श्रवैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वो देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभते^९ अग्निर्ब्रह्मो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नवैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता (४) एवोभयतः परि-गृह्य यजमानोऽव रुन्धे^{१०} पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मिँल्लोक आर्धुवन् चरुणाऽस्मिन् यः कामयैतामुष्मिँ-ल्लोक ऋधुयामिति स पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिँल्लोक ऋधोति^{११} यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यत् त्रिक-पालस्तेन वैष्णवः समृद्धये^{१२} यः कामयैतास्मिँल्लोक ऋधुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्धृतं विष्णोस्तण्डु-लास्तस्मा-(५)-चरुः कार्योऽस्मिँल्लोक ऋधोर्त्या—दित्यो भवती यं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि यज्ञं तनुते^{१३} यो वै सवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव

तदार्तिमाच्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्त्वा
(६) काल आगते विजायत एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काल आगतेऽग्निं चिनुते नाऽऽर्तिमाच्छेद्वै-पा वा
अग्नेः प्रिया तनूर्ध्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे^{१०} त्रीण्येतानि हवीर्य भवन्ति त्रय इमे लोका
एषां लोकानां रोहार्थं ॥ (वायु, - तं, - द्वायो, - देवता, - तस्मा, - दाप्त्वा, ऽष्टात्रिंशच्च) ॥ १ ॥

चयनावधिः, तत्फलं च ॥ अग्निर्ऋषिः ।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्राविशत् ताभ्यः पुनः संभवितुं नाशक्नोत् सोऽब्रवीद्भवदित् स यो
मेतः पुनः संचिनवदिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै त आर्धुवन् यत् समचिन्वन् तच्चित्यस्य चित्यत्वं^१
य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋध्नोत्येव कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गन्धिवा-(१)-नसानीति वा अग्नि-
श्चीयतेऽग्नवानेव भवति^३ कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्देवा मा वेदन्निति वा अग्निश्चीयते विदुरेन देवाः
कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गृहसानीति वा अग्निश्चीयते गृह्येव भवति^४ कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः
पशुमानसानीति वा अग्नि-(२)-श्चीयते पशुमानेव भवति^५ कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः सप्त मा
पुरुषा उप जीवानिति वा अग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम एतावन्त एवैनममुष्मिंल्लोक
उप जीवन्ति प्रजापतिरग्निमचिकीषत् तं पृथिव्यब्रवीन्न मय्यग्निं चैष्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽति-
दह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान् भविष्यसीति सोऽब्रवीत् तथा वा अहं करिष्यामि यथा त्वा
नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेतीमामेवेष्टकां
कृत्वोपाधत्तानतिदाहार्यं यत् प्रत्यग्निं चिन्वीत तदग्निं मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया-
ऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदे-(४)-तीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदाहार्यं प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स
एतमुख्यमपश्यत् तं संवत्सरमविभस्ततो वै स प्राजायत तस्मात् संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते^{११} तं
वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् तं त्रीण्यहान्यविभरुस्तेन (५)
त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिंशतं च तस्मात् त्र्यहं भार्यः प्रैव जायते तान् रुद्रा अब्रुवन् प्र युयमज-
निद्वं वयं प्र जायामहा इति तं रुद्रेभ्यः प्रायच्छन् तं षडहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त
त्रयस्त्रिंशतं च तस्मात् षडहं भार्यः प्रैव जायते तानादित्या अब्रुवन् प्र युयमजनिद्वं वयं (६) प्र
जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन् तं द्वादशाहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिंशतं
च तस्माद् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते^{१२} तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोखां सहस्रतमीं^{१३} य एवमुख्यं
साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशूनांप्रोति^{१३} ॥ (अग्निर्वा, - नग्नि, - धविष्ये, - सीद, तेन, - वयं, - चत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

ढखाहोमः, पुरुषशीर्षोपधानं, वामभृदुपधानं च ॥ अग्निर्ऋषिः ।

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा वा एषैताहि यातयास्त्री सा न
पुनः प्रयुज्येत्याहुर्गन्धे युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहृतमा इत्युखायां जुहोति तेनैवैनां पुनः प्र युङ्क्ते
तेनार्यातयास्त्री^१ यो वा अग्निं योग आगते युनाक्ते युङ्क्ते युञ्जानेष्वग्ने (१) युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा
हि देवहृतमा इत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनैवैनां युनाक्ते युङ्क्ते युञ्जानेषु^२ ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङग्नि-

अथेतव्याऽ उक्तानाऽ इति वयसां वा एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यज्ञ्यं चिनुयात् पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यदुक्तानं न पतितुः शक्रयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात् प्राचीनमुक्तानं (२) पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुत य ऋच्छन्ति नोक्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति^३ सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन् प्रति दधाति^४ द्विजुहोति द्वे हि चक्षुषी^५ समान्या जुहोति समानं हि चक्षुः समृद्धयै^६ देवासुराः संयत्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत् तदेवा वामभृताऽवृञ्जत् तद्वामभृता वामभृत्त्वं यद्वामभृता- (३)-मुपदधाति वाममेव तथा वसु यजमानो आर्तव्यस्य वृङ्क्ते^७ हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योति-
पैवास्य ज्योतिर्वामं वृङ्क्ते^८ द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै^९ ॥ (अग्नं, उतानं, वामभृतं चतुर्विंशतिश्च) ॥ ३ ॥

रेतःपिग्गोमः, चित्यभिमर्शश्च ॥ ७ अतिजगती शकरी वा; १२ त्रिष्टुप् । अग्निरर्क्षिः ।

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अग्निरभ्यध्यायत् ताः समभवत् तस्य रेतः पराऽपतत् तद्वियम-
भवद्यद् द्वितीयं पराऽपतत् तदसावभवदियं वै विराडसौ स्वराड् यद्विराजावुपदधातीमे एवोप धत्ते^१
यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता ओषधयो (१) वीरुधो भवन्ति ता
अग्निरर्क्षि^२ य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति^३ यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामुमे
उप दध्यादिमे एवास्मै समीचीं रेतः सिञ्चतो यः सिक्तरैताः स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप
दध्यादुक्तमायामन्यां रेत एवास्य सिक्ताभ्यामुभयतः परि गृह्णाति^४ संयत्सरं न क- (२)-ञ्चन प्रत्य-
वरोहेन्न हीमे कं चन प्रत्यवरोहेतस्तदेनयोर्वितं^५ यो वा अपशीर्षाणमाग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमुष्मिल्लोके
भवति यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिल्लोके भवति^६

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहाऽऽगमन् वीतिहोत्रा ऋतावृधः ।

समुद्रस्य वयुनस्य पत्नम् जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं हवि^७ ॥

—रिति स्वयमातृणामुपधाय जुहोत्ये (३) तद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्नें चिनुते^८ सशी-
र्षाऽमुष्मिल्लोके भवति य एवं वेद^९ सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं
क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निश्चितिमुपधायाभि मृशे^{१०}

—चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान् पृष्ठेवं वीता वृजिना च मतीन् ।

राथे च नः स्वपत्याय (४) देव दितिं च रास्वादिति मुरुष्येति^{१२} ॥

यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति^{१३} ॥

(ओषधयः, कं, जुहोति, स्वपत्याया, --ष्टादेश च) ॥ ४ ॥

हिरण्येष्टका-स्वयमातृणोपधानम् ॥ अग्निरर्क्षिः ।

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः^१ प्रजापती^२ रुद्रो^३ वरु-
णा^४ अग्निर्दिशां पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः^५ एता वै देवता एतेषां पशूना-
मधिपतय ताभ्यो वा एष आ वृञ्ज्यते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव

देवताभ्यो नमस्करोति^१ ब्रह्मवादिनो (१) वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचाऽऽरण्यान्
पयति किं तत् उच्छिंक्षतीति यद्विरण्येष्टका उपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृतं नैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो-
भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति^२ प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृणा व्यानो द्वितीयाऽपानस्तृतीयाऽनु-
प्राण्यात् प्रथमा स्वयमातृणामुपधाय प्राणेनैव प्राण संमर्धयति व्यन्याद् (२) द्वितीयामुपधाय
व्यानेनैव व्यान संमर्धयत्यपान्यात् तृतीयामुपधायानेनैवापान संमर्धयत्यथो प्राणैरेवैव सं-
मर्धयेत् भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृणा उप दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृणा एताभिः खलु वै
व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजापत यदेताभिर्व्याहृतीभिः स्वयमातृणा उपदधातीमानेव लोकानु-
पधायैषु (३) लोकेष्वधि प्र जायते प्राणाय^१ व्यानाया^२ पानाय^३ वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तयो
देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीदो^४ अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगा^५ सन् तेन पतितुं नाशक्नुवन्त
एताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपश्यन् ता दिक्षुपादधत् तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रः
स्वयमातृणा दिक्षुपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव तदग्निना यजमानः (४) सुवर्गं लोकमेति^६ ॥
(ब्रह्मवादिनो, व्यन्या, - देव, यजमान, - स्त्रीणि च) ॥ ५ ॥

अह्ना रूपा-लोकपृणोपधानम् ॥ अग्निकृषिः ।

अग्र आ याहि वीतय इत्याहाह्वैतैवेनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हुत्वैवेन वृणीतेऽग्निनाऽग्निः
समिधयत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि जड्वनदित्याह समिद्ध एवासिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेः
स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैनमेतानि वा अह्ना रूपाण्य- (१) न्वहमेवैनं चिनुतेऽवाह्ना रू-
पाणि रुन्धे^१ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयाग्नीरन्या इष्टका अथातयाम्नी लोक-
पृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायातयामानो^२ अनुचरवती
मवत्यजामित्वाया नुष्टुमाऽनु चरत्यात्मा वै लोकपृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनु
चरति^३ ता अस्य सूददोहस (२) इत्याह तस्मात् परुषिपरुषि रसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नय इत्या-
हान्नं वै पृश्नयन्मेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निकोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे^४ जन्मन् देवानां विशस्त्रिवा
रोचने दिव इत्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति तयो (३) देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीदेत्याहैषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव
तिष्ठति^५ ॥ (रूपाणि, सूददोहस, - स्तया, षोडश च) ॥ ६ ॥

एकयूपादिविधिः ॥ १० अनुष्टुप् । अग्निकृषिः ।

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदाग्निर्वज्र एकादशिनी यदुशर्वैकादशिनी मिनूयाद्वज्रैणैव
सुवर्गाल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनूयात् स्वरुभिः पशून् व्यर्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं वज्रेण सुवर्गाल्लो-
कादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून् व्यर्धयति^१ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धर्यते योऽग्निं चिन्वन्नाधि-

कामत्यैन्द्रिय-^(१) -र्चा ऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपं दध्यान्नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते^२ रुद्रो वा एष यदु-
 श्चिस्तस्य तिस्रः शरव्याः प्रतीची तिरश्च्यनूची ताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं
 चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ताभ्य एव नमस्करोत्यथो ताभ्य एवाऽऽत्मानं निष्की-
 णीते^३ यत् ते रुद्र पुरो ^(२) धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि^४ यत्
 ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि^५ यत् ते रुद्र
 पश्चादनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदावत्सरेण नमस्करोमि^६ यत् ते रुद्रोत्तरादनुस्त-^(३) -
 द्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुवत्सरेण नमस्करोमि^७ यत् ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु
 ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि^८ रुद्रो वा एष यदुग्निः स यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्तिष्ठत्येवं वा
 एष एतर्हि संचितमेतैरुपं तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं^९ शमयति^{१०} ॥

येऽग्नयः ^(४) पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुवं ॥

आपं त्वाऽग्ने मनसा ऽऽपं त्वाऽग्ने तपसा ऽऽपं त्वाऽग्ने दीक्षया ऽऽपं त्वाऽग्ने उपसद्भि-
 —रापं त्वाऽग्ने सुत्यया ऽऽपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभि^{११} —रापं त्वाऽग्नेऽवभृथेन^{१२} —पं त्वाऽग्ने वृश्या ऽऽपं
 त्वाऽग्ने स्वगाकारेण^{१३} —त्याहै-^(५) -गा वा अग्रेराग्निस्तथैवैनमाप्नोति^{१४} ॥ (ऐन्द्रिया, पुर, उत्तरादनुस्त, -दुग्निः,
 आहा, -द्यौ च) ॥ ७ ॥

उपस्थानम्, आत्मेष्टकोपधानं च ॥ अग्निर्ऋषिः ।

गायत्रेण पुरस्तादुपं तिष्ठते प्राणमेवास्मिन् दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षावोज एवास्मिन् दधात्यु-
 तुस्थायन्नायन्त्रियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति तिष्ठति पृष्ठेमुपं तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज एवास्मिन् दधाति^१
 प्रजापतिरग्निमसृजत् सोऽस्मात् सृष्टः पराङ्मत् तं वारवन्तीर्थेनावारयत् तद्वारवन्तीर्थस्य वारवन्तीयत्व-
 श्यैतेन श्येती अकुरुत् तच्छयैतस्य श्यैतत्त्वं ^(१) यद्वारवन्तीर्थेनोपतिष्ठते वारयत् एवैनं^२ श्यैतेन श्येती
 कुरुते^३ प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युपं तिष्ठते भ्रेमाणमेवास्य गच्छति^४ प्राच्या त्वा दिशा सादयामि
 गायत्रेण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः शीर्ष्णाऽग्नेः शिर उपं दधामि^५ दक्षिणया त्वा दिशा साद-
 यामि त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रेण देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुपं दधामि^६ प्रतीच्या त्वा दिशा साद-
 यामि ^(२) जागतेन छन्दसा सवित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छमुपं दधाम्यु^७ —दीच्या त्वा दिशा
 सादयाम्यानुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुपं दधाम्यु^८ —ध्वया त्वा
 दिशा सादयामि षाड्क्तेन छन्दसा बृहस्पतिना देवतयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुपं दधामि^९ योऽवा
 अपात्मानमग्निं चिनुतेऽपात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सात्मानं चिनुते ^(३) सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवत्यात्मेष्टका
 उपं दधात्येष वा अग्रेरात्मा सात्मानमेवाग्निं चिनुते^{१०} सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद^{११} ॥
 (श्यैतत्त्व^{१२}, प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि, यः सात्मानं चिनुते, द्वाविंशतिश्च) ॥ ८ ॥

आज्याहुतिविधानं प्रोक्षणं च ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अग्रं उदधे या त इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्मां—
दुध्रं*— गह्यं*— किंशिलं*— वन्य या त इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त
उप जीवन्तो भूयास्मै पञ्च वा एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव नाम प्रथमो दुध्रो (१) द्वितीयो गह्य-
स्तृतीयः किंशिलश्चतुर्थो वन्यः पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च प्र दहेयुर्यदेता
आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युर्न यजमानो वाङ्म आसन् नसोः प्राणो-
ऽक्षयोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं वाहुवोर्वलमूरुवोरोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनू-(२)-स्तनुवा मे सह नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसी—रप वा एतस्मात् प्राणाः कामन्ति योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति वाङ्म आसन् नसोः
प्राण इत्याह प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना-
ऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वा—हुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हविर्भागा (३) अन्ये शतरुद्रीयं हुत्वा
गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरुमायामिष्टकायां नि दध्याद्भागधेयेनैवैनं शमयति तस्य त्वै शतरुद्रीयं
हुतमित्याहुत्यस्यैतदग्नौ क्रियत इति वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्तु पितरंस्त्वा यमराजानः
पितृभिर्दक्षिणतः पान्तवा—दित्यास्त्वा विश्वेर्देवैः पश्चात् पान्तु द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतः
पान्तु (४) देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्टाच्च पान्तु न वा एतेन न पुतो न मेध्यो न
प्रोक्षितो यदेनमतः प्राचीनं प्रोक्षति यत् संचितमाज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः ॥

(दुध्र-स्तनु, हविर्भागाः, पातु, द्वात्रिंशच्च) ॥ ९ ॥

सर्पाहुतिः महाहोमः; अग्नेर्विमोकहोमश्च ॥ १५ त्रिष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

समीची नामासि प्राची दिक् तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां
नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्यो—जस्विनी नामासि दक्षि-
णा दिक् तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक् तस्यास्ते (१) सोमो
ऽधिपतिः स्वजो^३ ऽवस्थावा नामास्युदीची दिक् तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चराजि—रधिपत्नी
नामासि बृहती दिक् तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो^४ वशिनी नामासीयं दिक् तस्यास्ते
यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो
यश्च (२) नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्ये—ता वै देवता अग्निं चितं रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न
जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽर्तिमाच्छे-
त्यध्वर्युर्न यजमानो हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो*— निलिम्पा
नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषवः सगरो*— वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः
पश्चाद् गृहाः स्वमो व इषवो गह्वरो*— ऽवस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद् गृहा आपो व इषवः

(११-४) या त... भूयास्म । (१०८-९, १०) स्थ तेषां... इषवः ।

समुद्रो^१ * - ऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृहा वर्ष व इषवोऽवस्वान् * - ऋचया नाम स्थ पार्थि-
वास्तेषां व इह गृहा (४) अन्नं व इषवोऽनिमिषो वातनाम तेभ्यो वो नमस्ते नो मृडयत ते यं
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि^३ हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानश्चिदेवो-
भयान् प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता आहुतीर्जुहोति भागधेयैर्नैवान् प्रीणात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा
अहुताद् इत्य- (५) - उपरि क्रामे जुहोत्यपरिवर्गमेवैवान् प्रीणाती^४ -

—म५ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये ।

उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्व समुद्रिय५ सदनमा विशस्व ॥

यो वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽध्वो युक्तोऽविमुच्यमानः क्षुध्यन् पराभवत्येवमस्याग्निः परा
भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लूक्षो (६) भवतीम५ स्तनमूर्जस्वन्तं
धयापामित्याज्यस्य पूर्णा५ सुचं जुहोत्येव वा अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मा अन्नमपि दधाति^६ तस्मा-
दाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधाय५ ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी तमेव तत् प्रीणाति स एनं
प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति^७ (७) (ते, च, नाम, गृहा, इति, लूक्षो, भवति) ॥ १० ॥

अश्वमेधशेषभूतपशूनां प्रथमः सङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्राय राज्ञे सूक्तो^१ वरुणाय राज्ञे कृष्णो^२ यमाय राज्ञे ऋश्यं^३ ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दू-
लाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कटः^४ क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलङ्गोः क्रिमिः^५ सोमस्य राज्ञे
कुलुङ्गः सिन्धोः शिंशुमारो^६ हिमवतो हस्ती^७ ॥ (इन्द्रायाष्टाविंशतिः) ॥ ११ ॥

द्वितीयः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

मयुः प्राजापत्यं ऊलो हलीक्षणो वृषदंशस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्येता पुरुषवाक् सरस्वते
शुकः श्येतः पुरुषवा-गारण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः ॥ (मयुस्योष्टाविंशतिः) ॥ १२ ॥

तृतीयः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अपां नष्ट्रं जपो^१ नाको मर्करः कुलीकयस्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो^३ भगाय कुषीतर्क आती
वाहसो दर्विदा ते वायव्या^२ दिग्भ्यश्चक्रवार्कः ॥ (अश्वमेधाष्टाविंशतिः) ॥ १३ ॥

चतुर्थः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

बलायाजगुरं आबुः सृजया शयण्डकस्ते मैत्रा मृत्यवेऽसितो^३ मन्धवे स्वर्जः कुम्भीनसः पुष्कर-
सादो लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै वाहसः ॥ (बलायाष्टादश) ॥ १४ ॥

पञ्चमः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे^१ गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां-मेण्यहे^३ कृष्णो रात्रियै^५ पिकः
क्षिङ्का नीलशीर्ष्णी तैर्यग्णे^२ धातुः कर्कटः ॥ (पुरुषमृगोष्टादश) ॥ १५ ॥

षष्ठः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सौरी बलाक-श्यो मयूरः श्येनस्ते गन्धर्वाणां^३ वसूनां कपिञ्जलो^३ रुद्राणां तित्तिरी^५ रोहित

कुण्डुणाचीं गोलत्तिका ता अप्सरसां—मरण्याय स्मरः (सौव्यष्टादश) ॥ १६ ॥

सप्तमः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽनुमत्यो अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः कयिः
कुटर्दात्यौहस्ते सिनीवाल्यै बृहस्पतये शिपुर्दः ॥ (पृषतोऽष्टादश) ॥ १७ ॥

अष्टमः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

शका भौमी पान्नः कशो मान्थीलवस्ते पितृणां—मृतूनां जहकां संवत्सराय लोपां कपोत
उल्लूकः शशस्ते नैर्ऋताः कृकवाकुः सावित्रः ॥ (शकाऽष्टादश) ॥ १८ ॥

नवमः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

रुरु रौद्रः कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्रह्मणे शार्ग—स्तरश्रुः
कृष्णः श्वा चतुरश्रो गर्दभस्त इतरजनानां—मग्नये धूङ्क्षणां ॥ (रुरुर्विंशतिः) ॥ १९ ॥

दशमः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अलज आन्तरिक्षं उद्रो मद्रुः स्रवस्तेऽपां—मदित्यै हस्ससाचि—रिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शिति-
कक्षी वार्ध्नाणस्ते दिव्या द्यावापृथिव्या श्वावित् ॥ (अलजोऽष्टादश) ॥ २० ॥

एकादशः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सुपर्णः पार्जन्यो हंसो वृको वृषदशस्त ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्यम्णे लोपाशः सिंहो नकुलो
व्याघ्रस्ते महेन्द्राय कामाय परस्वान् ॥ (सुपर्णोऽष्टादश) ॥ २१ ॥

अश्वमेधशेषः प्रथमो ग्राम्यपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी वभ्रुः सौम्यः पौष्णः द्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो
वैश्वदेवः ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्मषः ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोराग्नः सावित्रो वारुणः पेतृः ॥
(आग्नेयो द्वाविंशतिः) ॥ २२ ॥

द्वितीयो ग्राम्यपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अश्वस्तूपरो गौमृगस्ते प्राजापत्या आग्नेयो कृष्णग्रीवो त्वाष्ट्रो लोमशसक्यो शितिपृष्ठो बार्ह-
स्पत्यो धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः पेतृः ॥ (अश्वः षोडश) ॥ २३ ॥

तृतीयो ग्राम्यपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नयेऽनीकवते रोहिताजिरनडा नधोराग्नौ सावित्रो पौष्णो रजतनाभी वैश्वदेवो पिशङ्गो
तूपरो मारुतः कल्मषः आग्नेयः कृष्णोऽर्जः सारस्वती मेघी वारुणः कृष्ण एकशितिपात् पेतृः ॥
(अग्नये द्वाविंशतिः) ॥ २४ ॥

[यत् ३३८। प्रजापति- ३४०।-यंजुषा १७४।ऽऽपो २१८। विश्वकर्मा २०३।ऽभे १६६। सुवर्गाय २५८। गायत्रेणा-
१७२।-भे २३२। समीची-३५०।-न्द्राय २८। मयु-२३।-रुपां १९। बलाय १८। पुरुषमृगः १८। सौरी १८। पृषतः १८। शका
१८। रुरु-२०।-रलजः १८। सुपर्ण १८। आग्नेयो २२।ऽऽग्नये २२। चतुर्विंशतिः ॥ २७२७ ॥]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

उपानुवाक्याभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥]

कुम्भेष्टकामन्त्रणम् ॥ १-३, ९-१० त्रिष्टुप्; ४ जगती; ५-८ अनुष्टुप्; ११-१३ गायत्री ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः ।
 अग्निं या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ॥
 यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।
 मधुश्रुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ॥
 यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति ।
 याः पृथिवीं पर्यसोन्दन्ति (१) शुक्रास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ॥
 शिवेन मा चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तनुवोप स्पृशत त्वचं मे ।
 सर्वाः अग्नीरंस्पृशदो हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो नि धत्ते ॥
 यददः संप्रयतीरहावनंदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः ॥
 यत् प्रेषिता वरुणेन ताः शीभः समवल्गत (२) ।
 तदामोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु स्थन ॥
 अपकामः स्यन्दमाना अवीवरत वो हिकम् ।
 इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद्वार्णाम वो द्वितम् ॥
 एको देवो अर्घतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ॥
 आपो भद्रा घृतमिदाप आसुरग्नीषोमौ बिभ्रत्याप इत् ताः ॥
 तीव्रो रसो मधुपृचा-(३)- सरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गन् ॥
 आदित् पश्याम्युत वा गृणोम्या मा घोषो गच्छति वाङ्मन आसाम् ।
 मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः^{१०} ॥
 आपो हि ष्ठा संयोधुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे^{११} ॥
 यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः^{१२} (४) ॥
 तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥
 दिवि श्रयस्वान्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वां ॥

(उन्दन्ति, समवल्गत, मधुपृचा, सातरो, द्वाविंशतिश्च) ॥ १ ॥

कुम्भेष्टका-चरूपधानम् ॥ अक्षिर्कषिः ।

अपां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाच राजसूयं यदेते ग्रहाः स्वोऽग्निर्वरुणस्वो राजसूयमग्निसवश्चित्यस्ताभ्या-

मेव सूयतेऽथो उभावेव लोकावभि जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचितं आपो भवन्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृव्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यमृतं (१) वा आपस्तस्मादद्विरवतान्तमभिषिञ्चन्ति नाऽऽर्तिमाच्छेति सर्वमार्युरेति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेदो—अं वा आपः पशव आपोऽन्नं पशवोऽन्नादः पशुमान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेदो द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा (२) अन्नमव रुन्धे पात्राणि भवन्ति पात्रे वा अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ द्वादशात् पुरुषादन्नमन्यथो पात्रात्र छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेदो कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ (३) चैना एवं वेदो शुक्वा अग्निः सौऽध्वर्युं यजमानं प्रजाः शुचाऽर्पयति यदप उपदधाति शुचमेवास्य शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेत्यध्वर्युर्न यजमानः शास्यन्ति प्रजा यत्रैता उपधीयन्तेऽपां वा एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सः सृजति वधुःकः पर्जन्यो (४) भवति यो वा एतासामायतनं कलति वेदाऽऽयतनवान् भवति कल्पते ऽस्मा अनुसीतमुप दधात्येतद्वा आसामायतनमेवा कलति—य एवं वेदाऽऽयतनवान् भवति कल्पतेऽस्मै इन्द्रमन्या उप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्नं वा इष्टका एतत् खलु वै साक्षादन्नं यदेष चरुयदेतं चरुमुपदधाति साक्षा- (५) - देवास्मा अन्नमव रुन्धे मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा अन्नं दधाति तस्मान्मध्य- तोऽन्नमद्यते बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्यैष उपधीयते य उ चैनमेवं वेदो ॥ (अमृतं, -मस्मा, उ, पर्जन्यः, साक्षात्, सप्तचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

भूतेष्टोपधानाभिषेकादि ॥ अग्निकर्षिः ।

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्युर्जायते यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत् एवैनमव यजते तस्मादग्निचितं सर्वमार्युरेति सर्वं हास्य मृत्यवोऽवेष्टास्तस्मादग्निचिन्नाभिचरित्वै प्रत्यगेनमभिचारः स्तुणुते सूयते वा एष योऽग्निं चिनुते देवसुवामेतानि हवीरपि भवन्त्येतावन्तो वै देवानां सवात्त एवा- (१) -सौ सवान् प्र यच्छन्ति त एनः सुवन्ते सर्वोऽग्निर्वैरुणस्रवो राजसूयं ब्रह्मस्रवश्चित्यो देवस्य त्वा सवितुः प्रस्रव इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभि पिञ्चत्यै—न्नस्यान्नस्याभि पिञ्चत्यन्नस्या- न्नस्यावर्द्धयै पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभि पिञ्चति पुरस्ताद्वि प्रतीचीनमन्नमद्यते शीर्षतोऽभि पिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यते आ मुखादन्ववस्त्रावयति (२) मुखत एवासा अन्नाद्यं दधात्यै—ग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेः स्रवस्तेनैवैनमभि पिञ्चति बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि पिञ्चतीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहेन्द्रियमेवासिन्नुपरिष्टादधात्यै त- (३) -द्वै राजसूयस्य रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लोकावभि जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचितं इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत् तद्देवाः सौत्रामण्या समभरन्सूयते वा

एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं संभृत्याऽऽत्मन् धत्ते ॥

(एव, - न्ववन्तावयत्ये, - त, दृष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

क्षेत्रमापनपूर्वाङ्गहोमः ॥ अग्निर्कृषिः ।

सजूरब्दोऽयावभिः^१ सजूरुपा अरुणीभिः^२ सजूरः सूर्य एतंशेन^३ सजोषावश्विना दशसोभिः^४
सजूरग्निवैश्वानर इडाभिर्घृतेन स्वाहा^५ संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा उपा अरुणीः सूर्य एतंश
इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः पशव इडा पशवो घृतं संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्सरे-
णैवास्मै पशून् प्र जयनति^६ दर्भस्तम्बे जुहोति य- (१)-द्वा अस्या अमृतं यद्वीर्यं तद्भास्तास्मिन् जुहोति
प्रैव जायते ऽन्नादो भवति यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्वागास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरे-
वाग्नेः पुरस्तात् प्रति दधात्यं-नन्धो भवति य एवं वेदा-ऽऽपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स प्रजा-
पतिः पुष्करपुणे वातो भूतोऽलेलायत् सः (२) प्रतिष्ठां नाविन्दत् स एतदपां कुलायमपश्यत् तस्मिन्नाग्नि-
मचिनुत् तदीयमभवत् ततो वै स प्रत्यतिष्ठं-द्यां पुरस्तादुपादधात् तच्छिरोऽभवत् सा प्राची दिग्यां
दक्षिणत उपादधात् स दक्षिणः पक्षोऽभवत् सा दक्षिणा दिग्यां पश्चादुपादधात् तत् पुच्छमभवत् सा
प्रतीची दिग्यामुत्तरत उपादधात् (३) स उत्तरः पक्षोऽभवत् सोदीची दिग्यामुपरिष्ठादुपादधात् तत्
पृष्ठमभवत् सोर्वा दि-गियं वा अग्निः पञ्चैष्टकस्तस्माद्यदस्यां खनन्त्यभीष्टकां तृन्दन्त्यभि शर्करां सर्वा
वा इयं वयोभ्यो नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाध्यासते^७ य एवं विद्वानग्निं चिनुते
प्रत्येव (४) तिष्ठत्यभि दिशो जयत्यां-ग्नेयो वै ब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिश्वर्धुकं स्वामेव तदि-
शमन्वैत्यं^८-पां वा अग्निः कुलायं तस्मादापोऽग्निं हाहकाः स्वामेव तद्योनिं प्र विशन्ति ॥

(यत्, स, उपादधा, - देव, द्वात्रिंशच्च) ॥ ४ ॥

अभिजिद्यागाङ्गचयनम् ॥ अग्निर्कृषिः ।

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीये संवत्सर अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैन्द्रमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं
वार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं^१ तृतीये संवत्सरेऽभिजिता यजेत यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्या-
ग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार गायत्रीं छन्दो^२ यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा
त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१) छन्दो यद् द्वादशकपालो
भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जगते तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्वाह-
स्पत्यश्चरुमवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्वह्नौ तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव
तेन दाधार यत् तृतीये संवत्सरेऽभिजिता यजेतऽभिजित्यै^३ यत् संवत्सरमुख्यं विभर्तीममेव (२) तेन
लोकं स्पृणोति यद् द्वितीये संवत्सरेऽग्निं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन स्पृणोति यत् तृतीये संवत्सरे यजेते-
ऽमुमेव तेन लोकं स्पृणोत्ये-तं वै परं आदणारः कक्षीवा^४ औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः
पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत् ततो वै ते सहस्रं सहस्रं पुत्रानविन्दन्तं प्रथते प्रजयां पशुभिस्तां
मात्रामाप्नोति यां तेऽगच्छन् य एवं (१) विद्वानेतमग्निं चिनुते ॥ (त्रिष्टुभं, - मेवै, - वं, चत्वारि च) ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तविधिप्रशंसा ॥ अग्निर्ऋषिः ।

प्रजापतिरग्निमचिनुत् स क्षुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत् तं देवा विभ्यतो नोपाऽऽयन् ते छन्दोभिरेवाऽऽत्मानं छादयित्वाऽऽत्मानं छादयित्वाऽऽत्मानमुप चरत्यात्मनोऽहिंसायै देवनिधिर्वा एष निधीयते यदग्नि-^(१)रन्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रतिप्रजानात्युखामा कामत्यात्मानमेवाधिपां कुरुते गुप्त्या अथो खलवाहुर्नाऽऽक्रम्येति नैर्ऋत्युखा यदाकामेन्नैर्ऋत्या आत्मानमपि दध्यात् तस्मान्नाऽऽक्रम्या पुरुषशीर्षमुप दधाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मै गोपायेति तादृगेव तत् ^(२) प्रजापतिर्वा अथर्वाऽग्निरेव दध्यङ्गार्थवर्णस्तस्येष्टका अस्थान्येतं ह वाव तद्विरेभ्यनूवाचेन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमेवाग्निं चिनुते सात्माऽमुष्मिलोके भवति य एवं वेदे शरीरं वा एतदग्रेयश्चित्यं आत्मा वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव स संस्कृत्या-^(३)भ्यारोहति शरीरं वा एतद्यजमानः स संस्कुरुते यदग्निं चिनुते यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव स संस्कृत्याऽऽत्मानाभ्यारोहति तस्मात् तस्य नाव द्यन्ति जीवन्नेव देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं वा अग्नि-वैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत् पुरीषमग्निमेव वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः^(४)प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे ॥ (अग्नि- स्तत्, संस्कृत्या, - मे, - दश च) ॥ ६ ॥

दीक्षाकालविकल्पाः ॥ अग्निर्ऋषिः ।

अग्नेर्वै दीक्षया देवा विराजमाप्नुवन् तिस्रो रात्रीर्दीक्षितः स्यात् त्रिपदा विराड् विराजमाप्नोति पञ्चरात्रीर्दीक्षितः स्यात् पञ्च वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति दश रात्रीर्दीक्षितः स्याद्दशाक्षरा विराड् विराजमाप्नोति द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति त्रयोदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् त्रयोदश ^(१) मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति सप्तदश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति चतुर्विंशति रात्रीर्दीक्षितः स्याच्चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति त्रिंशत् रात्रीर्दीक्षितः स्यात् ^(२) त्रिंशदक्षरा विराड् विराजमाप्नोति मासं दीक्षितः स्याद्यो मासः स संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति चतुरो मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वसवोऽविभरुस्ते पृथिवीमाऽजयन् गायत्री छन्दोऽष्टौ रुद्रास्तेऽन्तरिक्षमाऽजयन् त्रिष्टुभं छन्दो द्वादशाऽऽदित्यास्ते दिवमाऽजयन् जगतीं छन्दस्ततो वै ते ^(३) व्यावृत्तमगच्छन्त्यैष्टयं देवानां तस्माद् द्वादश मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वीत् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निश्चित्यस्तस्याहोरात्राणीष्टका आप्तेष्टकमेनं चिनुतेऽथो व्यावृत्तमेव गच्छति श्रेष्ठ्यं समानानाम् ॥ (त्रयोदश, स्यात्, ते, षट्त्रिंशतिश्च) ॥ ७ ॥

अन्वारोहणाद्यभिधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तं यन्नान्वारोहेत् सुवर्गल्लोकाद्यजमानो हीयेत पृथिवीमा-

ऽकमिषं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्षमाऽकमिषं प्रजा मा मा हासीदिवमाऽकमिषं सुवर्गन्मेत्याहैष वा
अग्नेरन्वारोहस्तेनैवैनमन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^१ यत् पक्षसंमितां मिनुयात् (१) कनीयाऽसं
यज्ञकृतमुपेयात् पापीयस्यस्याऽऽत्मनः प्रजा स्याद्वेदिसंमितां मिनोति ज्यायाऽसमेव यज्ञकृतमुपेति नास्या-
ऽऽत्मनः पापीयसी प्रजा भवति^२ साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसंमितो वा अयं लोक इममेव
लोकमभि जयति द्विषाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति
त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान- (२)-स्त्रिषाहस्रो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति^३ जानुदं
चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रिषुमैवान्त-
रिक्षमभ्यारोहति ग्रीवदं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो जगत्यैवामुं लोकमभ्यारोहति^४ नाभिं चित्वा रामा-
मुपेयादयो नौ रेतो आस्यामीति न द्वितीयं चित्वाऽन्यस्य स्त्रिय- (३)-मुपेयात् तृतीयं चित्वा कां चनो-
पेयाद्रेतो वा एतन्नि धत्ते यदग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेतसा व्यध्येतो-थो खल्वहुरप्रजस्यं तद्यन्नोपेयादिति
यद्रेतः सिचावुपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो विभृतस्तस्मादुपेयाद्रेतसोऽस्कन्दार्यं त्रीणि वाव रेतोऽसि
पिता पुत्रः पौत्रो (४) यद् द्वे रेतः सिचावुपदध्याद्रेतोऽस्य विच्छिन्धात् तिस्र उप दधाति रेतसः संतत्यां
इयं वाव प्रथमा रेतः सिग्वाग्वा इयं तस्मात् पश्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्तीमन्तरिक्षं द्वितीयां प्राणो
वा अन्तरिक्षं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ तस्मात् पश्यन्त्यमूं पश्यन्ति
चक्षु-र्यजुपेमां चा- (५)-मूं चोप दधाति मनसा मध्यमामेषां लोकानां कल्पत्या अथो प्राणानां^५ मिष्टो
यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः^६ स्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह भक्षीये^७ त्याह स्तुतशस्त्रे एवैतेन दुहे^८
पिता मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा ध्या अच्छिद्रा उशिजः पदाऽनु तक्षुः सोमो विश्वविन्नेता नेषदृहस्पति-
रुक्थामदानि शःसिषदित्याहैतद्वा (६) अग्नेरुक्थं तेनैवैनमनु शःसति^९ ॥ (मिनुया, -चिन्वानः, स्त्रियं
पौत्रं, -यजु, वै, सप्त च) ॥ ८ ॥

आसन्दी-षडुद्याम-उखा-उल्लुलादिप्रशंसा ॥ अग्निकृषिः ।

सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां श्रियते यदधः सादयेदूर्भाः प्रपादुकाः स्युरथो यथा सवात् प्रत्यव-
रोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करोति^१ गर्भो वा एष
यदुख्यो योनिः शिष्यं यच्छिष्यादुखां निरुहेद्योनेर्गर्भं निर्हण्यात् षडुद्यामः शिष्यं भवति षोढाविहितो
वै (१) पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मन्नेवैनं विभर्ति^२ प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्योखा
चोल्खलं च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति यदुखां चोल्खलं चोपदधाति ताभ्यामेव यजमानोऽमुष्मि-
ल्लोकेऽग्निं दुहे^३ संवत्सरो वा एष यदग्निस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजापत्या वैष्णवी- (२)-वैश्व-
कर्मणरिहोरात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं विभर्ति प्राजापत्या एव तदुप धत्ते यत् समिधं आदधाति
वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्टकाभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणीरेव
तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरिति^४ तं वा एतं यजमान एव चिन्वीत यदस्यान्य (३) श्रिनुयाद्यत्
तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्निमस्य वृज्जीत् योऽस्याग्निं चिनुयात् तं दक्षिणाभी राधयेदग्निमेव तत् स्पृणोति^५ ॥
(वै, वैष्णवी, -रथो, विश्वतिश्च) ॥ ९ ॥

बहुधा चयनप्रशंसा ॥ अग्निर्ऋषिः ।

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्तेनैवास्य पूर्वाधर्मचिनुत ग्रीष्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छं शरदोत्तरं पक्षं हेमन्तेन मध्यं ब्रह्मणा वा अस्य तत् पूर्वाधर्मचिनुत क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो एतदेव सर्वमव (१) हन्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्व्यानमत्यन्तं रोचते इयं वाव प्रथमा चित्तिरोषधयो वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वितीया वयांसि पुरीषमसौ तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषं यत् त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरीयात् तस्मात् पञ्चचितीकश्चेतव्य एतदेव सर्वं स्पृणोति यत् तिस्रश्चितयः (२) -स्त्रिवृद्धयग्निर्यद् द्वे द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युहति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तं स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवात्राद्ये प्रति तिष्ठति संवत्सरो वै पृथी चित्तिर्ऋतवः पुरीषं (३) षट् चितयो भवन्ति षट् पुरीषाणि द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति ॥ (अव, चितयः, पुरीषं, पञ्चदश च) ॥ १० ॥

आश्वमेधिकाष्टादशपशुषु प्रथमः पशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या वभ्रुरणवभ्रुः शुक्वभ्रुस्ते रौद्राः श्येतः श्येताक्षः श्येतग्रीवस्ते पितृदेवत्या^३ -स्तिस्त्रः कृष्णा वशा वारुण्य^४ -स्तिस्त्रः श्वेता वशाः सौर्यो^५ मैत्रावार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः ॥ (रोहितः षड्विंशतिः) ॥ ११ ॥

द्वितीयोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पृश्निस्तिरश्नीनपृश्निरुर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूलोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः^२ पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्य^३ -स्तिस्त्रः श्यामा वशाः पौष्णिय^४ -स्तिस्त्रो रोहिणीवशा मैत्रिय^५ ऐन्द्रावार्हस्पत्या अरुणललामास्तूपराः ॥ (पृश्निः षड्विंशतिः) ॥ १२ ॥

तृतीयोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

शितिवाहुरन्यतः शितिवाहुः समन्तशितिवाहुस्त ऐन्द्रवायवाः शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनो^३ -स्तिस्त्रः शिल्पा वशा वैश्वदेव्य^४ -स्तिस्त्रः श्येनीः परमेष्ठिने^५ सोमापौष्णाः श्यामललामास्तूपराः ॥ (शितिवाहुः पञ्चविंशतिः) ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शितिककुच्छित्तिपृष्ठः शितिभस्त त ऐन्द्रावार्हस्पत्याः शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभुस्त ऐन्द्रावैष्णवा^३ -स्तिस्त्रः सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्य^४ -स्तिस्त्रो धात्रे पृषोदरो ऐन्द्रापौष्णाः श्येतललामास्तूपराः (उन्नतः पञ्चविंशतिः) ॥ १४ ॥

पञ्चमोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

कर्णास्त्रयो ग्रामाः सौम्यास्त्रयं श्वितिङ्गा अग्नये यविष्ठाय त्रयो नकुला^३ -स्तिस्त्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता

वसूनां तिस्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रुद्राणां सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः ॥ (कर्णास्त्रयोविंशतिः) ॥ १५ ॥

षष्ठोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

शुण्डास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय लप्सुदिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय पञ्चावीस्तिस्त्र आदित्यानां त्रिवत्सास्तिस्त्रोऽङ्गिरसा—मैन्द्रावैष्णवा गौरललामास्तूपराः ॥

(शुण्डा विंशतिः) ॥ १६ ॥

सप्तमोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिपृष्ठा इन्द्रायाधिराजाय त्रयः शितिककुदं इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शिति-
भसदे—स्तिस्त्रस्तुर्यौह्यः साध्यानां तिस्रः पृष्ठौह्यो विश्वेपां देवानां—माग्नेन्द्राः कृष्णललामास्तूपराः ॥

(इन्द्राय द्वाविंशतिः) ॥ १७ ॥

अष्टमोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्रायै त्रयः कृष्णैताः कुहं त्रयोऽरुणैता—स्तिस्त्रो धेनवो राकायै
त्रयोऽनड्वाहः सिनीवालयो अग्नावैष्णवा रोहितललामास्तूपराः ॥ (अदित्या अष्टादश) ॥ १८ ॥

नवमोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञे त्रयः सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपास्तिस्त्रोऽजौ मल्हा
इन्द्रायै तिस्रो मेष्ट्य आदित्या द्यावापृथिव्या मालङ्गास्तूपराः ॥ (सौम्या एकात्रविंशतिः) ॥ १९ ॥

दशमोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणललामाः
शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवा—स्त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्या ऐन्द्रासूराः श्येतललामास्तूपराः ॥

(वारुणा विंशतिः) ॥ २० ॥

द्वन्द्विनः पशवः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहा—विन्द्राग्निभ्यामोजोदाभ्यामुष्टारा—विन्द्राग्निभ्या बलदाभ्या
सीरवाहाववी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी
वायवे आरोहणवाहावनड्वाहौ वारुणी कृष्णे वशे अराड्यौ दिव्यावृषभौ परिमरौ ॥

(सोमाय चतुस्त्रिंशत्) ॥ २१ ॥

अतिशत्रेऽनुष्ठेयाः केचित् पशवः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते लगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः सौरीर्नव
श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्त्या—श्रेय ऐन्द्राश्च आश्विनस्ते विशालयूप आ लभ्यन्ते ॥

(एकादश पञ्चविंशतिः) ॥ २२ ॥

ऋतुपशवः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः सारङ्गास्त्रयो श्रेष्ठाः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकौः पृश्नयस्त्रयः शारदाः पृश्निस्त्रयः

स्त्रयो हैमन्तिकौ अवलिप्तास्त्रयः शैशिराः संवत्सराय निर्वक्षसः ॥ (पिशङ्गा विंशतिः) ॥ २३ ॥

[हिरण्यवर्णा २२२। अंषां २९७। भूतेष्टका १९८। सुजः २३२। संवत्सरं १५४। प्रजापति-२१०।-रुद्रः १७८। सुवर्गाय ३०७।
सूयते १७०। प्रजापती १६५। रोहितः २६। पृथ्विः २६। शितिवाहु- २५।-रुद्रतः २५। कुर्णाः २३। शुण्डाः २०। इन्द्राया-
२२।-दित्यै १८। सौम्या १९। वारुणाः २०। सोमायै-३४।-कादश २५। पिशङ्गा-२०।-स्त्रयोविंशतिः ॥ २४३६ ॥]

[इति पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

उपानुवाक्यावशिष्टकर्मनिरूपणम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥]

चित्यभिमर्षणादि ॥ अग्निर्ऋषिः ।

यो वा अयथादेवतमग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य-
आ वृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चित्तिमभि मृशेत् त्रिष्टुभा द्वितीयां जगत्या तृतीया-
मनुष्टुभा चतुर्थी पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवती-
डाये वा एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनं (१) चिनुते यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति
नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप दध्यादेतद्वै प्रजापते
रूपं प्राजापत्योऽश्वः साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्ये-तद्वा अहो रूपं
यच्छ्वेतोऽश्वो रात्रियै कृष्ण एतदहो (२) रूपं यदिष्टका रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यञ्छ्वेतमश्वमभि-
मृशेत् पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चिनुते हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मध्वयोऽसा-
नीति सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिनेऽश्वमव प्रापयत्यसौ वा आदित्य इन्द्र
एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादभोति ॥

(एन-मेतदहो, ऽष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

ऋषभेष्टकाद्युपधानम् ॥ १, ५, ७-११ त्रिष्टुप्; ३ अनुष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

त्वामग्ने वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं जनयन्नुपागाम् ।

अस्थूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिशधि ॥

पशवो वा एते यदिष्टकाश्चित्यामृषभमुप दधाति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय
तस्माद्युथेयूथ ऋषभः ॥

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्र्युपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥

प्राजापत्या-(१)-मेतामुप दधातीयं वावैषैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामन्नं क्रियते तदेवैतयाऽव रुन्ध एषा
वै प्रजापतेः कामदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिल्लोकेऽग्निं दुहे

येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन् येनाऽऽदित्या वसवो येन रुद्राः ।

येनाङ्गिरसो महिमानमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वस्ति ॥

३१ (तै. सं.)

सुवर्गाय वा एष लोकाय (२) चीयते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नित्युख्यं समिन्ध
इष्टका एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै

शतार्धुधाय शतवीर्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे ।

शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा^१ ॥

ये चत्वारः पथयो देवानां अन्तरा द्यार्वपृथिवी वियन्ति ।

तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहात् तस्मै नो देवाः (३) परि दत्तेह सर्वे^२ ॥

ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु ।

तेषामृतुनाऽशतशरदानां निवात एषामभये स्याम^३ ॥

इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः ।

तेषां वयऽसुमतौ यज्ञियानां ज्योगजीता अहताः स्याम^४ ॥

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितो (४) आ विशस्व शं तोकाय तनुवे स्योने^५ ॥

अज्यानीरेता उप दधात्येता वै देवता अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव जीयते^{१२}
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्मादन्याभ्यो देवताभ्य
आग्रयणं निरुप्यत इत्येता हि तद्देवता उदजयन् यदुभ्यो निर्वपेद् देवताभ्यः समदं दध्यादाग्रयणं
(५) निरुप्येता आहुतीर्जुहोत्यर्धमासानेव मासानृतन्त्संवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदं दधाति^{१३}
भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापराभावार्यं ॥

(प्राजापत्यां, लोकाय, देवाः, पितो, दध्यादाग्रयणं, पञ्चविंशतिश्च) ॥ २ ॥

वज्रिणीष्टोपधान-वसोर्धाराविशेषविधानम् ॥ १-४ बृहती; ७ गायत्री । अग्निर्हविः ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तनूपा नः प्रतिस्पशः ।

यो नः पुरस्ता^१—*—*दक्षिणतः*—*पश्चा^२—*—*दुत्तरतोऽद्यायुरभिदासत्येत^३ सोऽ-
श्मानमृच्छतु^४ ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् तेऽसुरा दिग्भ्य आ ऽवाधन्त तान् देवा इष्वा च वज्रेण चापानुदन्त
यद्वज्रिणीरुपदधातीष्वा चैव तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानप नुदते^५ दिक्षूपं (१) दधाति देवपुरा
एवैतास्तनूपानीः पर्यूहते^६

ऽद्याविष्णु सजोषमेमा वर्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरा गतम् ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुहत्यथ किं देवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा विष्णुर्व-
सुस्तस्यैषा धाराऽऽग्नावैष्णव्यर्चा वसोर्धारा जुहोति भागधेयैर्नैवैनौ समर्धयत्यथो एता- (२)-मेवाहुति-
मायतनवतीं करोति यत्काम एनां जुहोति तदेवाव रुन्धे^७ रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरा-

ऽन्या शिवाऽन्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य घोरा तनूस्तां तेन शमयति यद्वसोर्धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तां तेन प्रीणाति^१ यो वै वसोर्धारायै (३) प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति^२ यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत् तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरेव वा अग्निवैश्वानरो यद्ब्राह्मण एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियायामेवैनौ तनुवां प्रति प्रापयति^३ चतस्रो धेनूर्दद्यात् तामिरेव यजमानोऽमुष्मिल्लोकेऽग्निं दुहे^४ ॥ (उपै, -तां, धारायै, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

होमविशेषा राष्ट्रमुदाख्येष्टकोपधानं च ॥ ५-८ त्रिष्टुप् । अग्निर्ऋषिः ।

चित्ति जुहोमि मनसा घृतेनेत्याहादाभ्या वै नामैषाऽऽहुतिर्वैश्वकर्मणी नैनं चिक्यानं भ्रातृव्यो दध्नो-त्यथो देवता एवाव रुन्धे^१ ऽग्ने तमद्येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याऽऽहुत्या यज्ञमुखमा रभते^२ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह होत्रा एवाव रुन्धेऽग्निदेवैभ्योऽपाकामद्वागधेय- (१) -मिच्छमान-स्तस्मा एतद्वागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो यर्हि सर्वश्चित्तो जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति^३ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदेव गार्हपत्यश्चीयतेऽथ कास्याऽऽहवनीय इत्यसावादित्य इति ब्रूयादेतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति (२) य एवं विद्वानग्निं चिनुते साक्षादेव देवता ऋध्नोत्य^४—

—ये यशस्विन् यशसेममर्षयेन्द्रावतीमपचितीमिहाऽऽ वह ।

अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः समानानामुत्तमश्लोको अस्तु ॥

भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः सुवर्दिदः ।

ततः क्षत्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा अभि सं नमन्तु ॥

धाता विधाता परमो- (३) -त संहक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा ।

स्तोमाश्छन्दांसि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम ॥

अभ्यावर्तध्वमुप मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्वो अस्तु ।

अस्य विज्ञानमनु सः रभध्वमिमं पश्चादनु जीवाथ सर्वे ॥

राष्ट्रभृत एता उप दधात्येषा वा अग्नेश्चिती राष्ट्रभृत् तयैवास्मिन् राष्ट्रं दधाति (४) राष्ट्रमेव भवति नास्माद्वाष्ट्रं अंशते^१ ॥ (भागधेयं, जुहति, परमा, राष्ट्रं दधाति, सप्त च) ॥ ४ ॥

पुनः परीश्वनादिविधानम् ॥ अग्निर्ऋषिः ।

यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वा एष म्रियते यस्याग्निरुख्य उद्भायति यन्निर्मन्थं कुर्याद्विच्छिन्त्या-ज्जातृव्यमस्मै जनयेत् स एव पुनः परीध्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रातृव्यं जनयति^१ तमो वा एतं गृह्णाति यस्याग्निरुख्य उद्भायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसे- (१) -व तमो मृत्युमप हते^२ हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोऽप हतेऽयो तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते^३ सुवर्नं धर्मः स्वाहा सुवर्नार्कः स्वाहा सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्योतिः स्वाहा

सुवर्न सूर्यः स्वाहा ऽको वा एष यदग्निरसावादित्यौ (२) ऽश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमे-
धयोरेव ज्योतीरपि सं दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधीयस्यैतदग्नौ क्रियते आपो वा इदमग्ने सलिलमासीत्
स एतां प्रजापतिः प्रथमां चित्तिमपश्यत् तामुपाधत्त तदियमभवत् तं विश्वकर्मा ऽब्रवीदुप त्वा ऽऽ-
ऽयानीति नेह लोकौ ऽस्तीत्य- (३)-ब्रवीत् स एतां द्वितीयां चित्तिमपश्यत् तामुपाधत्त तदन्तरिक्षमभवत्
स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा ऽऽ ऽयानीति नेह लोकौ ऽस्तीत्यब्रवीत् स विश्वकर्माणमब्रवीदुप त्वा ऽऽ-
ऽयानीति केन मोपैष्यसीति दिश्याभिरित्यब्रवीत् तं दिश्याभिरुपैत् ता उपाधत्त ता दिशौ (४) ऽभव-
-त्स परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा ऽऽ ऽयानीति नेह लोकौ ऽस्तीत्यब्रवीत् स विश्वकर्माणं च यज्ञं
चाब्रवीदुप वामा ऽयानीति नेह लोकौ ऽस्तीत्यब्रूतां स एतां तृतीयां चित्तिमपश्यत् तामुपाधत्त तदसावभवत्
स आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा (५) आऽयानीति नेह लोकौ ऽस्तीत्यब्रवीत् स विश्वकर्माणं च यज्ञं
चाब्रवीदुप वामा ऽयानीति नेह लोकौ ऽस्तीत्यब्रूतां स परमेष्ठिनमब्रवीदुप त्वा ऽऽ ऽयानीति केन मोपै-
ष्यसीति लोकं पृणयेत्यब्रवीत् तं लोकं पृणयेत् तस्मादयातयास्नी लोकं पृणाऽयातयामा ह्यसा- (६)-वादि-
त्य-स्तानृषयो ऽब्रुवन्नुप व आऽयामेति केन न उपैष्यथेति भुम्नेत्यब्रुवन् तान् द्वाभ्यां चित्तीभ्यामुपायन्त्स
पञ्चचित्तीकः समपद्यते य एवं विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोकाञ्जयति विदुरेन देवा अथो
एतासामेव देवतानां सायुज्यं गच्छति^{१६} ॥ (तमसा, ऽऽदित्यो, ऽस्तीति, दिशं, -स्त्वा, ऽसौ, पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

व्रतष्टकाप्रशंसा ॥ ८ त्रिपादनुष्टुप्; ९-१० अनुष्टुप् । अग्निकर्षिः ।

वयो वा अग्निर्यदग्निचित् पक्षिणो ऽश्नीयात् तमेवाग्निमद्यादार्तिमाच्छेत् संवत्सरं व्रतं चरेत् संवत्सरं
हि व्रतं नाति^१ पशुर्वा एष यदग्निर्हि नस्ति खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति तस्मात्
पश्चात् प्राहुपचर्य आत्मनो ऽहिं सौ^२ तेजो ऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ (१) पृथिव्यै मा पाहि^३
ज्योतिरसि ज्योतिर्मै यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि^४ सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो
मा पाही^५ त्याहैताभिर्वा इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकानां विधृत्यै^६ स्वयमातृणा
उपधाय हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृणा ज्योतिर्हिरण्यं यत् स्वयमातृणा उपधाय
(२) हिरण्येष्टका उपदधातीमानेवैताभिर्लोकाञ्ज्योतिष्मतः कुरुते ऽथो एताभिरेवास्मा इमे लोकाः
प्र भान्ति^७

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचं उद्यतो दिवमातृन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोवश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते^८ ॥

रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मरिगे धेहि रुचा रुचम् ॥

द्वेधा वा अग्निं चिक्क्यानस्य यश इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा यदेता आहुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश इन्द्रियं धत्ते ईश्वरो वा एष अतिमार्तो योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारुण्यर्चा (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरात्मनो^{१२} हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते यथा वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत मैत्रावरुणतामिवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय यो वा अग्निमृतुस्थां वेदतुर्ऋतुस्मै कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अग्नि- (५) ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षाः पुच्छं शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चितयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणिष्टका एष वा अग्निर्ऋतुस्था य एवं वेदतुर्ऋतुस्मै कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति^{१४} प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते (६) ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^{१५} ॥ (पृथिवीं यच्छ, यत् स्वयमातृणा उपधाय, धेह्यु, - चा, ऽग्नि, - श्रिनुते, त्रीणि च) ॥ ६ ॥

आकृतिमन्त्राः ॥ १-४ त्रिष्टुप्; ५-१० अनुष्टुप् । अग्निकर्मणिः ।

यदाकूतात् समसुप्तोद्भूतो वा मनसो वा संभृतं चक्षुषो वा ।
तमनु प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः ॥
एतं संधस्थ परिं ते ददामि यमावहाच्छेवधि जातवेदाः ।
अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वा अत्र तं स्म जानीत परमे व्योमन् ॥
जानीतादेनं परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य ।
यदागच्छात् (१) पृथिभिर्देवयानैरिष्टापूते कृणुतादाविरस्मै^३ ॥
सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम् ।
अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदते ॥
प्रस्तरेण परिधिनां सुचा वेद्यां च वहिषा । ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^४ ॥
यदिष्टं यत् परादानं यदत्तं या च दक्षिणा ।
त- (२)-दग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत् ॥
येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^५ ॥
येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्यृत्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^६ ॥
येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^७ (३) ॥
यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत् ॥

(आगच्छात्, त, -द्वयानशुस्तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे चतुर्दश च) ॥ ७ ॥

स्वयंचितिः, कूर्मोपधानं च ॥ १, ३, त्रिष्टुप् । अग्निक्रूषिः ।

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा जातवेदो यो अर्चिः ।

ये ते अग्ने मेडयो य इन्द्रवस्तेभिरात्मानं चिनुहि प्रजानन् ।

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्नन्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरैति यास्ते अग्ने समिधो यानि (१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्निरेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरैति ।

चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् ।

धृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनाम् ॥

सुवर्गाय वा एष लोकायोप धीयते यत् कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इत्याहु (२) दिशं एवैतेन प्र जानातीं—मं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्याहु सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनामित्याहु ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् यद्ब्रह्मण्वत्योपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशवश्छन्दांसि रूपं सर्वान् वर्णानिष्टकानां (३) कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशून् छन्दांस्यव सन्धेः ऽथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽवरुद्धय चिनुते ॥ (एति यास्ते अग्ने समिधो यान्या, -अय इत्याहे-ष्टकानां, षोडश च) ॥ ८ ॥

अग्निग्रहः, सर्वमुखं च ॥ १-२, त्रिष्टुप् । अग्निक्रूषिः ।

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ।

मयि प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः ॥

यो नो अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्याः आविवेश ।

तमात्मन् परि गृह्णामहे वयं मा सो अस्मा अवहाय परां गातु ॥

यदध्वर्युरात्मन्नग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्तमपि (१) यजमानाय चिनुयादग्निं खलु वै पशवोऽनूप तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अस्मात् पशवः स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निमित्याहुऽऽत्मन्नेव स्वमग्निं दाधार नास्मात् पशवोऽप क्रामन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृचाऽऽपश्चाग्नेरेनाद्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयत इति यदद्भिः संयौत्या- (२) -पो वै सर्वो देवता देवताभिरेवैनं स सृजति यन्मृदा चिनोतीयं वा अग्निवैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं चिनोति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निवैश्वानरो य- (३) -न्मृदा चिनोति तस्मादग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन् दधात्यथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते यो वा अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पुरस्तादुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्य एष वा (४) अग्निः सर्वतोमुखस्तं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजास्व-

नमन्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो दिश्येव दिशं प्र वयति तस्मादिशि दिक् प्रोता^{१०} ॥

(अपि, संयौति, वैश्वानरो य, -देष वै, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ९ ॥

पशुशीर्षोपधानं, तत्र केचिद्विशेषाश्च ॥ अग्निकर्षिः ।

प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः प्राङ् प्राद्वत् तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत् स दक्षिणाऽवर्तत तस्मै वृष्णि प्रत्यास्यत् स प्रत्यङ्ङाऽवर्तत तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत् स उदङ्ङाऽवर्तत तस्मै वस्तं प्रत्यास्यत् स ऊर्ध्वोऽद्वत् तस्मै पुरुषं प्रत्यास्यद्यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवैन- (१) -मवरुद्धय चिनुत एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरिष्टका यत् पशुशीर्षाणि यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति मृदाऽभिलिप्योप दधाति मेध्यत्वायं पशुर्वा एष यदग्नि- रन्नं पशवं एष खलु वा अग्निर्यत् पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनीयोऽस्यान्नं (२) स्यादिति संतरां तस्य पशुशीर्षाण्युप दध्यात् कनीय एवास्यान्नं भवति यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादिति मध्यतस्तस्योप दध्यात् समावदेवास्यान्नं भवति यं कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदूह्योप दध्यादन्त एवास्मा अन्नमव रुन्धे भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥ (पुन, -मस्यान्नं, भूयोऽस्यान्नं भवति) ॥ १० ॥

[११-२४] अश्वमेधाङ्गशरीरहोममन्त्राः ॥ ११-२६ । विश्वेदेवा ऋषयः ।

स्तेगान् दंष्ट्राभ्यां^१ मण्डूकान् जम्भ्येभि^२ रादकां खादेनो^३ जं स सुदेनां^४ रण्यं जाम्बीलेनै^५ मृदं वत्स्वेभिः^६ शर्कराभिरवकां^७ मवकाभिः शर्करा^८ मुत्सादेन जिह्वां^९ मवक्रन्देन तालुं^{१०} सर-
स्वतीं जिह्वाग्रेण^{११} (स्तेगान् द्वाविंशतिः) ॥ ११ ॥

वाजं^१ हनूभ्यां^२ मप आस्येनो^३ ऽऽदित्याञ्छमश्रुभि^४ रुपयाममधरेणोष्ठेन^५ सदुत्तरेणां^६ न्तरे-
णानूकाशं^७ प्रकाशेन बाह्यं^८ स्तनयितुं निर्वाधेन^९ सूर्याग्री चक्षुभ्यां^{१०} विद्युतो कनानका-
भ्यां^{११} मशनिं मस्तिष्केण^{१२} बलं मज्जभिः^{१३} ॥ (वाजं पञ्चविंशतिः) ॥ १२ ॥

कूर्माञ्छफै^१ रच्छलाभिः^२ कपिञ्जलां^३ न्तसाम कुष्ठिकाभि^४ जवं जङ्घाभि^५ रगदं जानुभ्यां^६
वीर्यं कुहाभ्यां^७ भयं प्रचालाभ्यां^८ गुहोपपक्षाभ्यां^९ मश्विनावंसाभ्यां^{१०} मदिति^{११} शीर्ष्णां^{१२}
निर्क्रांतिं निर्जालमकेन शीर्ष्णां^{१३} ॥ (कूर्मान् त्रयोविंशतिः) ॥ १३ ॥

योक्त्रं गृध्राभि^१ र्युगमानं तेन^२ चित्तं मन्याभिः^३ संक्रोशान् प्राणैः^४ प्रकाशेन त्वचं^५
पराकाशेनान्तरां^६ मशकान् केशै^७ रिन्द्रं^८ स्वपसा बहेन^९ बृहस्पतिं^{१०} शकुनिसादेन^{११} रथमुष्णि-
हाभिः^{१२} ॥ (योक्त्रमेकविंशतिः) ॥ १४ ॥

मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां^१ मिन्द्राग्री शिखण्डाभ्यां^२ मिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां^३ मिन्द्राविष्णू अष्टी-
वद्भ्यां^४ सवितारं पुच्छेन^५ गन्धर्वाञ्छेपेनां^६ पसरसौ मुष्काभ्यां^७ पवमानं पायुनां^८ पवित्रं
पोत्राभ्यां^९ माक्रमणं^{१०} स्थूराभ्यां^{११} प्रतिक्रमणं^{१२} कुष्ठाभ्याम् ॥ (मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः) ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य क्रोडो^१ ऽदित्यै पाजस्ये^२ दिशां जत्रवो^३ जीमूतान् हृदयौपशाभ्यां^४ मन्तरिक्षं
पुरिततो^५ नभ उदर्येणे^६ न्द्राणीं प्लीहां वल्मीकान् क्लोम्नां गिरीन् छाशिभिः^७ समुद्रमुदरेणं
वैश्वानरं भस्मनां ॥ (इन्द्रस्य द्वाविंशतिः) ॥ १६ ॥

पूष्णो वनिष्ठु^१ रन्ध्राहे स्थूरगुदां सर्पान् गुदाभि^२ ऋतून् पृष्टीभि^३ दिवं पृष्ठेन^४ वसूनां प्रथमा
कीर्कसां रुद्राणां द्वितीयां^५ ऽऽदित्यानां तृतीयां ऽङ्गिरसां चतुर्थीं^६ साध्यानां पञ्चमीं^७ विश्वेषां
देवानां पृष्टीं^८ ॥ (पूष्णश्चतुर्विंशतिः) ॥ १७ ॥

ओजो ग्रीवाभि^१ निर्ऋतिमस्थभि^२ रिन्द्रः स्वपसा वहनेन^३ रुद्रस्य विचलः स्कन्धो^४ ऽहोरात्र-
योद्वितीयो^५ ऽर्धमासानां तृतीयो^६ मासां चतुर्थं^७ ऋतूनां पञ्चमः संवत्सरस्य पृष्ठः ॥
(ओजो विंशतिः) ॥ १८ ॥

आनन्दं नन्दयुनां कामं प्रत्यामाभ्यां^१ भयः शितीमभ्यां^२ प्रशिषं प्रशासाभ्यां^३ सूर्या-
चन्द्रमसौ वृक्याभ्यां^४ श्यामशबलौ मतस्नाभ्यां^५ व्युष्टिः रूपेणं निमृक्तिमरूपेणं ॥
(आनन्दः षोडश) ॥ १९ ॥

अहर्मासेन^१ रात्रि पीवसां ऽपो यूषेणं^२ घृतः रसेन^३ श्यां वसयो दुषीकाभिर्हानि^४ दुर्नि-
भ्रुभिः पृष्ठां^५ दिवं रूपेणं नक्षत्राणि प्रतिरूपेणं पृथिवीं चर्मणां^६ लुवीं लुव्यो^७ पाकृताय
स्वाहा^८ ऽऽलंघाय स्वाहा^९ हुताय स्वाहा^{१०} ॥ (अहर्गृष्टाविंशतिः) ॥ २० ॥

अग्नेः पक्षतिः^१ सरस्वत्यै निपक्षतिः^२ सोमस्य तृतीयां^३ ऽपां चतुर्थ्यो^४ पथीनां पञ्चमीं^५ संवत्स-
रस्य पृष्टीं^६ मरुतां सप्तमीं^७ बृहस्पतेरष्टमीं^८ मित्रस्य नवमीं^९ वरुणस्य दशमीं^{१०} न्द्रस्यैकादशीं^{११}
विश्वेषां देवानां द्वादशीं^{१२} द्यावापृथिव्योः पार्श्वं^{१३} यमस्य पादूर्ध्वः ॥ (अग्नेरैकादशविंशतिः) ॥ २१ ॥

वायोः पक्षतिः^१ सरस्वतो निपक्षतिः^२ अन्द्रमसस्तृतीयां^३ नक्षत्राणां चतुर्थीं^४ संवितुः पञ्चमीं^५
रुद्रस्य पृष्टीं^६ सर्पाणां सप्तम्यं^७ पूष्णोऽष्टमीं^८ त्वष्ट्रं नवमीं^९ धातुर्दशमीं^{१०} न्द्राण्या एकाद-
श्यां^{११} दित्यै द्वादशीं^{१२} द्यावापृथिव्योः पार्श्वं^{१३} यम्यै पादूर्ध्वः ॥ (वायोरैकादशविंशतिः) ॥ २२ ॥

पन्थामनुवृग्भ्यां^१ संततिः स्नावन्याभ्यां^२ शुक्रान् पित्तेन^३ हरिमाणं यक्रां हलीक्षणान्
पापवातेन^४ कूश्माञ्छकभिः^५ शवर्तानुवक्ष्येन^६ शुनो विशसनेन^७ सर्पांल्लोहितगन्धेन^८ वयांसि
पक्वगन्धेन^९ पिपीलिकाः प्रशादेन^{१०} ॥ (पन्थां द्वाविंशतिः) ॥ २३ ॥

पुरस्ताज्ज्योतिः ॥

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वेदेवैर्यज्ञियैः संविदानः ।

स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयः स्वधया मदम ॥ (क्रमैरैकादश) ॥ २४ ॥

अथानुमन्त्रणम् ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्माऽन्तरिक्षं समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वीर्यं प्रागश्चन्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यृतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा ॥ (द्यौः पञ्चविंशतिः) ॥ २५ ॥

अथानुप्रापणम् ॥

अग्निः पशुरासीत् तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नाग्निः स ते लोकस्तं जैष्यस्यथाव जिघ्र वायुः पशुरासीत् तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन् वायुः स ते लोकस्तस्मात् त्वाऽन्तरैष्यामि यदि नाव-
जिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत् तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्- (१)-नादित्यः स ते लोकस्तं जैष्यसि
यद्यवजिघ्रासि ॥ (यस्मिन्नष्टौ च) ॥ २६ ॥

[य-१४८।-स्त्वा-२७५।-मिन्द्रस्य १९६ । चितिं २०७। यथा ३४५। वयो ३०३। य-१६४।-द्या १६६। मयि २२५।
प्रजापतिः १५०। स्तेगान् २२। वाजं २५। कूर्मान् २३। योक्त्रं २१। मित्रावरुणा-२२।-विन्द्रस्य २२। पूष्ण २४। ओजं २०।
आनन्द-१६।-मह-२८।-रुमे-२९। वीर्योः २८। पन्थां २२। क्रमै-१८।-द्यौस्ते २५। ऽग्निः ५८। षड्विंशतिः ॥ २५८२ ॥]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥]

[सावित्राणि ३०८१। विष्णुमुखा ३१९५। उत्सन्नयज्ञो २४७७। देवासुरा २९०६। यदेकेन २७२७। द्विरण्यवर्णा २४३६।
यो वा २५८२। (सप्त ॥ ७ ॥ १९४०४)]

॥ इति पञ्चमं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठं काण्डम् ।

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

प्राचीनवंशाख्यशालानिर्माणं क्षौरादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य तत्र प्रवेशविधानम् । सोमकषिः ।

प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते^१ परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोको—नास्माल्लोकात् स्वैतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्वेदं यद्यमुष्मिंलोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्वती-काशान् करोत्यु- (१) भयोर्लोकयोर्भजित्यै^२ केशश्मश्रु वपते नखानि नि कुन्तते मृता वा एषा त्वग-मेध्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैत्यै—क्षिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो-ऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अव रुन्धे^३ तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन् तीर्थे स्नाति (२) तीर्थमेव समानानी भवत्यै—पोऽश्नात्यन्तरत् एव मेधो भवति वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेव देवतामुपैति यो दीक्षते^४ सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाही-त्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिपमेवैतामा शास्ते^५ ऽग्नेस्तूपाधानं वायोवीतपानं पितॄणां नीविरोप-धीनां प्रधात (३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्रा एतत् सर्वदे-वत्यै यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति^६ वहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षते आशितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह मेधमुपैति^७ घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्रा (४) एतत् सर्वदेवत्यै यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्राणाति^८ प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं तस्मान्न-वनीतेनाभ्यङ्क्ते^९ ऽनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्यै इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका पराऽपतत् तदाज्जन-मभवच्चदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते^{१०} दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सुवयं हि पूर्वं मनुष्या आजते न नि धावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे परिमितमाऽङ्क्तेऽपरिमितं हि मनुष्या आजते सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या आजते व्यावृत्त्यै^{११} यदपतूलयाऽऽज्जीत वज्रं इव स्यात् सतूलयाऽऽऽङ्क्ते मित्रत्वाये (६) इन्द्रो वृत्रमहन्सोऽपोऽभ्य-घ्नियत् तासां यन्मेधं यज्ञियं सदेवमासीत् तदपोदकामत् ते दर्भा अभवन् यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेधो यज्ञियाः सदेवा आपस्ताभिरेवैनं पवयति^{१२} द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रयं इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः (७) पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्मा आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तमपरिवर्गं (८) पवयति^{१३} चित्पतिस्त्वा

पुनात्वित्याह मनो वै चित्पतिर्मनसैवेन पवयति वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह वाचैवेन पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितृप्रसूत एवेन पवयति^{२२} तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छके-
यमित्याहाऽऽशिषमेवेतामा शास्ते^{२३} ॥ (अतीकाशान् करोत्य, -वेशयन् तीर्थे स्नाति, प्रघातो, मनुष्याणां तद्वा, आऽङ्के, मित्रत्वाय, पञ्चभिः, -परिवर्गं, -मृष्टाचत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

यज्ञशालां प्रविष्टस्य यजमानस्य दीक्षाहोमविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनतु त एवामेवन् य एवं विद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव वहिः पवयित्वाऽन्तः
प्र पादयति मनुष्यलोक एवेन पवयित्वा पूतं देवलोकं प्र णयत्य-दीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः सुवेण
चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रन्ध्रे आकूल्यै
प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकृत्या हि पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजेयेति^२ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह
मेधया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति^३ सरस्वत्यै पूर्णेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा
वाचैव पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्त आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याह या वै वर्ष्मस्ता (२) आपो
देवीर्वृहतीर्विश्वशम्भुवो^४ यदेतद्यजुर्न ब्रूयादिव्या आपोऽशान्ता इमं लोकमा गच्छेयु-रापो देवीर्वृहती-
र्विश्वशम्भुव इत्याहास्मा एवेनां लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमा गच्छन्ति^५ द्यावापृथिवी
इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो^६ वृहस्पतिर्नो हविषा वृधात्वि-(३)
त्याह ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिर्ब्रह्मणैवासौ यज्ञमव रन्ध्रे^७ यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थानमुच्छेद्ब्रूयात्वित्याह
यज्ञस्थानमेव परि वृणक्ति^८ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराङ्गैत् स प्र यजुरवलीनात् प्र साम
तमगुदयच्छद्यदगुदयच्छत् तदौद्गृहणस्यौद्गृहणत्वं -सुचा (४) जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै अनुष्टुप्छन्दसामुद-
यच्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै^९ द्वादश वात्सवन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद्
द्वादशभिर्वात्सवन्धविदो दीक्षयन्ति^{१०} सा वा एषगुणुगुवागुनुगुयदेतयर्चा दीक्षयति वाचैवेन^{११}
सर्वया दीक्षयति^{१२} विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मतो वृणीत सुख्य-(५)-मित्याह पितृदेवत्यै-
तेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन युष्मं वृणीत पुण्यस इत्याह पौण्येतेन सा वा एषकसर्वदेवत्या
यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवेन देवताभिर्दीक्षयति^{१३} सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि
तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुग्यद्
द्वादशाक्षरा तेन जगती सा वा एषकसर्वाणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वेभिरेवेन छन्दोभिर्दी-
क्षयति^{१४} सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशूनेवाव रन्ध्रे एकस्मादक्षरादनान्तं
प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनान्तं तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति (७) पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापते-
राप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै^{१५} ॥ (अग्नये, ता, वृधात्व-चा,
सुख्यं, तेन, जुहोति, पञ्चदश च) ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेन वस्त्रेण मेखलया च दीक्षाविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपकस्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे उपा-

वत्स्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपोमन्त्रयन्त ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुषावर्ततामेष वा
 ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णं—मृक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहवर्षामे एवाव रन्ध्रं
 एष (१) वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत् कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव रन्ध्रं
 कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं ब्रह्मणैवेन दीक्षयती—मां धियं शिक्षमाणस्य
 देवेत्याह यथायजुरेवैत—द्रुमो वा एष यदीक्षित उल्वं वासः प्रोणुते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता जायन्ते
 न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वीत यत् पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वीत गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युः क्रीते
 सोमेऽपोर्णुते जायत एव तदथो यथा वसीयांसं प्रत्यपोर्णुते तादृगेव तं—दाङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त
 ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्याशिष्यत ते शरा अभवन्गर्वं शरा यच्छरमयी (३) मेखला भवत्यूर्जमेवाव रन्ध्रं
 मध्यतः सं नहति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै
 मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनहति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्तयती—न्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्
 स वेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं (४) येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन् तच्छ-
 राणां शरत्वं वज्रो वै शराः श्रुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात्
 क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽप हते^{११} त्रिवृद्भवति त्रिवृद्रे प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति^{१२}
 पृथ्वी भवति रज्जनां व्यावृत्त्यै^{१३} मेखला यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय^{१४} (५) यज्ञो
 दक्षिणामभ्यध्यायत् तां समभवत् तदिन्द्रोऽचायत् सोऽमन्यत यो वा इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति
 तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या
 अनुसृष्ट्य योनिमाऽच्छिन्नत् सा सूतवशाऽभवत् तत् सूतवशायै जन्म (६) तां हस्ते न्यवेष्टयत् तां
 मृगेषु न्यदधात् सा कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति
 सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वाय^{१५} कृष्यै त्वां सुसस्याया इत्याह
 तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते^{१६} सुपिप्पलाभ्यस्तवौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति^{१७}
 यद्धस्तेन (७) कण्डूयेत पामनंभावुकाः प्रजाः स्युर्यत् सयेत नश्रुभावुकाः कृष्णविषाणयां कण्डूयते-
 ऽपिगृह्य स्मयते प्रजानां गोपीथार्यं न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव चृतेद्यत् पुरा दक्षिणाभ्यो
 नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेद्योनिः प्रजानां परापातुका स्यात्नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति
 योनिर्वै यज्ञस्य चात्वाले योनिः कृष्णविषाणा योनिवै योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय^{१८} ॥
 (रुध्र एष, - स्तस्मा, - च्छरमयी, यूपस्तृतीयं, मिथुनत्वाय जन्म, हस्तेना, - द्यात्वाविंशच्च) ॥ ३ ॥

यजमानस्य दण्डादानमुशीकरणवाग्यमपूर्वकं नियमानुष्ठानम् ॥ सोमऋषिः ।

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामयज्ञायतिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ
 या तूर्णवे वीणायां यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाचमेवाव रन्ध्रं औदुम्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव
 रन्ध्रे मुखेन सम्मितो भवति मुखत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते^१ (१) क्रीते सोमे
 मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्वत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो यजमाने प्रति

प्रापयन्ति^३ स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह
 द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इत्याहायं (२)
 वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादा रभते^४ मुष्टीं करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या^५ अदी-
 क्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्चाह देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह त्रिरुचैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह
 न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेद्यत् पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छिन्त्यां- (३)-दुर्दितेषु नक्षत्रेषु
 व्रतं कृणुतेति वाचं वि सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति^६ यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु
 ब्रूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं सं तनोति^७ देवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्प्रदयति^८ सुपारा नो
 असद्वश इत्याह व्युष्टिमेवाव रन्ध्रे^९ (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहाइ न होतव्या इमिति
 हविर्वै दीक्षितो यज्ञहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुयाद्यन्न जुहुयाद्यन्नपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता
 मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तत्रैव हुतं नेवाहुतं^{१०} स्वपन्तं
 वै दीक्षितं रक्षांसि जिघांसन्त्यग्निः (५) खलु वै रक्षोहाऽग्ने त्वं सु जागृहि व्यं सु मन्दिषीमही-
 त्याहग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहृत्या^{११} अवत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति
 त्वमग्ने व्रतपा असीत्याहग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतमा लम्भयति^{१२} देव आ मर्त्येष्वेत्याह
 देवो (६) ह्येष सन् मर्त्येषु त्वं यज्ञेष्वीडय इत्याहैतं हि यज्ञेष्वीडते^{१३} ऽप वै दीक्षितात् सुषुषुषं
 इन्द्रियं देवताः कामन्ति विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्तित्याहेन्द्रियेणैवैनं देवताभिः सं नयति^{१४} यदे-
 तद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव पशूनभि दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वेयत् (७) सोमाऽऽ भूयो भरेत्याहा-
 परिमितानेव पशुनवं रन्ध्रे^{१५} चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः प्रति गृह्णाति^{१६} वायवै
 त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो वृश्चयेत् यदेवमेता अनु-
 दिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ (८) वृश्चयेते^{१७} देवीरापो अपां नपादित्याह
 यद्वो मेभ्यं यज्ञियं सदेवं तद्वो माऽव कमिषमिति वावैतद्वाहो-च्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह
 सेतुमेव कृत्वा ऽत्येति^{१८} ॥ (भुजते, ऽयं, छिन्ना, - दुन्ध्रे, ऽग्नि, - राह देव, इयं, देवताभ्य आ, त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ४॥

प्रायणीयेष्टिविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् तेऽन्योऽन्यमुपाधावन् त्वया प्र जानाम त्वयेति
 तेऽदित्यां समाग्नियन्त त्वया प्र जानामेति साऽब्रवीद्वरं वृणे मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति
 तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रज्ञात्या (१) अथो
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रन्ध्रे^१ पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना
 दक्षिणा सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वा^२ पथ्यां स्वस्ति यजति प्राचीमेव तथा दिशं प्रजा-
 नाति पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ यजति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानु पश्यत्य-
 - (२)-अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानु पश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदिति यजतीयं वा
 अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु पश्यत्य-दितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं खलु

वै कल्पमानं मनुष्यविशमनु कल्पते यन्मासुतीमृचमन्वाह विशां कल्पत्यै^१ ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजव-
दननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजव- (३)-दप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा
यज्ञस्य सन्तति^२—स्तत् तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानन्तरियादात्मानमन्त-
रियाद्यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै यज्ञस्य धिततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति
यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु (४) परा भवति^३ प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूया-
जवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः प्रायणीयस्य निष्कास
उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य सन्तति^४—र्याः प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीयस्य याज्याः
कुर्यात् पराऽनु लोकमा रोहेत् प्रमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्यास्ता (५) उदयनीयस्य याज्याः
करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति^५ ॥ (प्रज्ञात्वे, पश्यत्य, - नूयाजव, - यजमानोऽनु, पुरोऽनुवाक्यास्ता, अष्टौ च) ॥ ५ ॥

अरुणया गवा सोमक्रयणविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

कद्रश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोस्पर्धेता^६ सा कद्रः सुपर्णीमजयत् साऽब्रवीत् तृतीयस्यामितो दिवि
सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेती^७—यं वै कद्रसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्ण्याः साऽब्रवी-
दस्मै वै पितरौ पुत्रान् विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वे (१)-ति
मा कद्रवोचदिति^८ जगत्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती सा ऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरौ अमीयेता^९ सा
पशुभिश्च दीक्षया चाऽगच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप नमति^{१०} त्रिष्टु-
गुदपतत् त्रयोदशाक्षरा सती सा ऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरौ अमीयेता^{११} सा दक्षिणामिश्च (२) तपसा
चाऽगच्छत् तस्मात् त्रिष्टुभौ लोके माध्यन्दिने सर्वने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुयः
स्वं ददातीति^{१२} गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा तमस्या अजाऽभ्यर्हन्ध तदजाया अजत्व^{१३}
सा सोमं चाऽहरच्चत्वारि चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समपद्यतं ब्रह्मवादिनो वदन्ति (३) कस्मात् सत्या-
द्रायत्री कनिष्ठा छन्दसा^{१४} सती यज्ञमुखं परीयायेति यदेवादः सोममाऽहरत् तस्माद्यज्ञमुखं पर्येत् तस्मात्
तेजस्विनीतमा पद्भ्यां द्वे सर्वने समगृह्णामुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात् तदधयत् तस्माद् द्वे सर्वने
शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात् तृतीयसवनं ऋजीषमभि पुण्वन्ति धीतमिव हि मन्यन्तं
(४) आशिरमव नयति सशुक्रत्वायाथो सं भरत्येवैनत् त^{१५} सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्य-
मुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत् तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति^{१६} ते देवा अब्रु-
वन्स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाच^{१७} स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तया निरक्रीणं—न्त्सा
रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यो (५) ऽपक्रम्यातिष्ठत् तद्रोहितो जन्म ते देवा अब्रुवन्प युष्मदक्रीणास्मानु-
पावर्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगायन् देवाः सा देवान् गायत उपावर्तत तस्माद्वायन्त^{१८}
स्त्रियः कामयन्ते^{१९} कामुका एन^{२०} स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवति तेभ्य
एव ददत्युत यद्वहत्या (६) भवन्त्ये^{२१}—कहायन्या क्रीणाति वाचैवैन^{२२} सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना

मनुष्या वाचं वदन्त्यं—कृत्याऽकर्णयाऽकाणयाऽश्त्रोणयाऽसंशफया क्रीणाति^{१७} सर्वयैवैनं क्रीणाति^{१८}
यद्येतेषां क्रीणीयाहुश्चर्मा यजमानः स्याद्यत् कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमार्गुको यजमानः स्याद्यद्
द्विरूपया वार्त्रघ्नी स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या (७) क्रीणात्येतद्वै
सोमस्य रूपं स्वयैवैनं देवतया क्रीणाति^{१९} ॥ (निःक्रीणीव, दक्षिणाभिश्च, वदन्ति, मन्यन्ते, गन्धर्वेभ्यो, बहुतेषां,
पिङ्गाक्ष्या, दश च) ॥ ६ ॥

सोमक्रयप्रकारः ॥ सोमकविः ।

तद्विरण्यमभवत् तस्माद्द्वयो हिरण्यं पुनर्न्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादनस्थिकेन प्रजाः
प्रवीयन्ते ऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं धृतेऽवधाय जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्ते ऽस्थन्व-
तीर्जायन्त एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्धृतं तेजो हिरण्यमियं तै शुक तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजसमेवैनं
सतनुं (१) करोत्यथो सं भरत्येवैनं यदवद्धमवद्ध्याद्गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युर्वद्धमव दधाति
गर्भाणां धृत्यै निष्टुक् वधाति प्रजानां प्रजननाय वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी जूरसीत्याह यद्वि
मनसा जवते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा विष्णव इत्याह (२) यज्ञो
वै विष्णुर्ब्रह्मयैवैनं जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुधे
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्त्येष खलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्रेष्व सूर्यस्य
च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रेक्षणः कनीनिकामित्याह य एवारक्षोहतः पन्थास्तं समारोहति (३) वाग्वा
एषा यत् सोमक्रयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्येवैनमितत् तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिदसी-
त्याह यद्वि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनाऽसीत्याह यद्वि मनसाऽभिगच्छति तत् करोति धीरसी-
त्याह यद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा (४) वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियाऽसीत्याह
यज्ञियामेवैनं करोति क्षत्रियाऽसीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिरस्युभयतः शीर्ष्णीत्याह यदेवाऽऽदित्यः
प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह यदवद्धा स्यादयता स्याद्यत् पदिवद्धाऽनुस्तरणी
स्यात् प्रमार्गुको यजमानः स्यात् (५) यत् कर्णगृहीता वार्त्रघ्नी स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो
जिनीयान्मित्रस्त्वां पदि वधात्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनं पदि वधाति^{२०} पूषाऽध्वनः पात्वि-
त्याहेयं वै पूषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोत्य — (६)—नु
त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः सोम
इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आह्रियते यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् पराच्येव सोमक्रयणीयाद्ब्रह्मस्त्वाऽऽ वर्तय-
त्वित्याह रुद्रो वै क्रूरो (७) देवानां तमेवास्यै परस्तादधात्यावृष्यै क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्ब्रह्मस्य
कीर्तयति मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरोहि
सह रय्येत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन् वाचं धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद^{२१} (८) ॥
(सतनुं, विष्णव इत्याह, समारोहति, ध्यायति तद्वाचा यजमानः स्यात्, करोति, क्रूरो, वेद) ॥ ७ ॥

सोमक्रयण्या गोर्मध्येमार्गं पदसङ्ग्रहप्रकारः ॥ सोमक्रयिः ।

पद पदान्यनु निष्कामति षडहं वाङ्नाति वदत्युत सैवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामव रुन्धे^१
सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्रास्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
छन्दांस्युभयस्यावरुद्धयै^२ वस्यसि रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानं (१) व्याचष्टे^३ बृह-
स्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा चिकेत्वि-
त्याहाऽऽवृत्त्यै^४ पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मि देवयजन इत्याह पृथिव्या होष मूर्धा यदेवयजनमिडायाः
पद इत्याहेडाये हैतत् पदं यत् सोमक्रयण्यै धृतवति स्वाहे-(२)-त्याह यदेवास्यै पदाद्धृतमपीड्यत तस्मा-
देवमाहे यदध्वर्युरेनग्रावाहुति जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नि-
वत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि
जिघांसन्ति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या (३) इदमहं रक्षसो ग्रीवा
अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयो-
रेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति^५ पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्सुतं सं वपति पशूनेवाव रुन्धेऽस्मे
राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४) पशुभ्यो नान्तरैति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान
एव रयिं दधाति तोते राय इति पत्न्या अथो वा एव आत्मनो यत् पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव
तत् त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधात्य-स्मै वै लोकाय
गार्हपत्य आ धीयते (५) ऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिंल्लोके पशुमान्तस्याद्यदाहवनीये-
ऽमुष्मिंल्लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप वपत्युभयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति^६ ॥ (महिमानं, स्वाहा,
अपहत्या, अध्वर्युः-धीयते, चतुर्विंशतिश्च) ॥ ८ ॥

क्रयार्थं सोमस्योन्मानप्रकारः ॥ सोमक्रयिः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा न विचित्या इति सोमो वा ओषधीनां राजा तस्मिन् यदापन्नं
ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद्यथाऽऽस्याद्भ्रसितं निष्विदति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाद्यथा ऽक्षन्नापन्नं विधा-
वति तादृगेव तत् क्षोधुको ऽध्वर्युः स्यात्क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरं
(१) यदीतरमुभयैर्नैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमविक्रयी क्षोधुको ऽरुणो ह स्माऽऽहौषवेशिः
सोमक्रयण एवाह तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां चर्मन् मिमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयं
सर्वनं यं कामयैतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्य मिमीतुर्क्षं वा अपशव्यमपशुरेव भवति यं कामयैत पशु-
मान्तस्या-(२)-दिति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवत्यै-
पामन्तै क्रीणाति सर्गसमेवैनं क्रीणात्यै-मात्योऽसीत्याहमैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो
ऽनसाऽच्छ याति महिमानमेवास्याच्छ यात्यै-नसा (३) ऽच्छ याति तस्मादनोवाह्यं सप्तमे जीवन्नं
यत्र खलु वा एतं शीर्ष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहायै गिरौ जीवन्नं-ममि त्यं देव संवितारमित्यतिच्छन्द-
सर्चा मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वभिरैवैनं छन्दोभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यद-

तिच्छन्दा यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्षेवैनं समानानां करोत्ये—कयैकयोत्सर्गं (४) मिमीतेऽयातया-
स्त्रियायातयान्नियैवैनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गुल्यैः सर्वास्वङ्गुमुप नि गृह्णाति तस्मात् समावद्गीयो-
ऽन्याभिर्ङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा अनु सं चरति^{११} यत् सह सर्वाभिर्मिमीत सङ्क्रिष्टा अङ्गुलयो जाये-
रन्नेकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभक्ता जायन्ते^{१२} पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ
यज्ञो यज्ञमेवाव रन्ध्रे पञ्च कृत्वस्तूष्णीं (५) दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्न विराड् विराजैवान्नाद्यमव
रन्ध्रे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रन्ध्रे यत् तूष्णीं भवित्य^{१३}—यद्वै तानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते
यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नहति सर्व-
देवत्यं वै (६) वासः सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युप नहति प्राणमेव
पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शृण्वति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति^{१४} ॥
(इतरं, पशुमान्स्याः, — व्यानसो, — त्सर्गं, तूष्णीं, सर्वदेवत्यं वै, त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ ९ ॥

अजादिभिर्नवद्रव्यान्तरैः सोमक्रयणम् ॥ सोमऋषिः ।

यत् कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतगोअर्वं सोमं कुर्यादगोअर्वं यजमानमगोअर्वमध्वर्यु गोस्तु
महिमानं नाव तिरैद्वा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयाद्गोअर्वमेव सोमं करोति गोअर्वं यजमानं गोअर्वमध्वर्यु न
गोमहिमानमव तिरत्य—जया क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुकमेव—(१)—न
क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्यृषभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति वह्निर्वा
अनड्वान वह्निनैव वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्याव—रुद्र्यै वाससा क्रीणाति सर्व-
देवत्यं वै वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्न विराड् विराजै-
वान्नाद्यमव रन्ध्रे^१ (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह पशुभ्य एव तदध्वर्युर्नि हुत आत्मनोऽना-
वस्काय गच्छति श्रियं प्र पशुनामोति य एवं वेद^२ शुकं ते शुक्रेण क्रीणामीत्याह यथायजुरैवैत—
हेवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन् तदभीषहा पुनराऽददत् को हि तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन
(३) सोमं क्रीणीयात् तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते^३ ऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम
इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति^४ यदनुपग्रथ्य हन्यादन्द्शूकास्ताः
समाः सर्पाः स्युरिदमहं सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उप ग्रथ्णामीत्याहादन्द्शूकास्ताः समाः सर्पा
भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति^५ स्वान (६) भ्राज्याहेते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् तेभ्यो-
ऽधि सोममाऽहरन् यदेतेभ्यः सोमक्रयणान्नुदिशेदकीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्यैतेऽमुष्मिँल्लोके सोमः
रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति कीतोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमः रक्षन्ति^६ ॥
(सशुकमेवा, व रन्ध्रे, येन हिरण्येन, स्वान, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ १० ॥

क्रीतस्य सोमस्य शकटेन प्राचीनवंशं प्रतिनयनम् ॥ सोमऋषिः ।

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्या इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिण-
मित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आ ऽसादयन्नेव खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते

तस्मादेवमाहो^१—दायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वारभ्योत् (१) तिष्ठत्यु^२—व्यन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्ष-
 देवत्यो^३ हेतर्हि सोमो^४ ऽदित्याः सद्योऽस्यदित्याः सद् आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद् द्वि वा एन-
 मेतदर्धयति यद्रारुणः सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवैनं देवतया समर्धयति^५ वाससा
 पर्यानेह्यति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरेवै—(२)—न देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्यै^६ वनेषु
 व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमवत्स्वित्याह वाजः हवत्सु पयो अग्नियास्वि-
 त्याह पयो हग्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि क्रतुं वहणो विश्वाग्निमित्याह वहणो हि विश्वाग्ने दिवि
 सूर्यः—(३)—मित्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह द्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो
 यजते तस्मादेवमाहो^७—दु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानेह्यति रक्षसामपहत्या उस्त्रावेतं
 धूर्वाहावित्याह यथायजुरेवैतत् प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां ह्ये—(४)—प पतिर्विश्वान्यभि
 धामानीत्याह विश्वानि ह्येषां ऽभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममा-
 ह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोषायं यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह
 यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै^८ वहणो वा एष यजमानमभ्यैति यत् (५) क्रीतः सोम
 उपनद्धो नमो मित्रस्य वहणस्य चक्षस इत्याह शान्त्यो^९ आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ सम्म-
 वन्तौ यजमानमभि सं भवतः पुरा खलु वावैष मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो^{१०} यदग्नी-
 पोमीयं पशुमालभते आत्मनिष्करण एवास्य स तस्मात् तस्य नाऽऽद्यं पुरुषनिष्करण इव ह्ये—थो
 खल्वाहु—(६)—रग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रेण एवास्य स तस्मा-
 द्वाद्यं^{११} वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवैनं देवतया परि चरति^{१२} ॥ (अन्वारभ्योत्, सर्वाभिरेव, सूर्य, भूता-
 नां ह्ये,— ति य,— दाहुः, सुवविंशतिश्च) ॥ ११ ॥

[प्राचिनवशं ४४८। यवन्त ३६५। ऋक्सामे ३९८। वा- ४३३। ग्देवाः २५८। क्रदू- ३६०।— स्तत् ४००। षड्
 २७४। ब्रह्मवादिनो ३३३। य- २४४।— द्वाहुः ३२७। एकादश ॥ ३८४०॥

[॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥११॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

अतिथ्येष्टिविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

यदुमौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यन्नं वि चिच्छन्त्याद्यदुभावविमुच्य यथाऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते
 तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान् भवत्यविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै^१ पत्न्यन्वारभते
 पत्नी हि पारीणह्यस्येशे पत्नियै वानुमत्तं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एवै-
 (१)—प यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै^२ यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते
 छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति

सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभं एवैतेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या
(२) एवैतेन करोत्यग्नये त्वा रायस्पोषदात्रे विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभं एवैतेन करोति अयेनाय त्वा सोमभृते
विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति^३ पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञ-
मेवाव रूधे^४ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्रायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते इति यदेवादः
सोममा (३) ऽहर्त् तस्माद्रायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च शिरो वा एतद्यज्ञस्य
यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विध्युतं^५ नवकपालः पुरोडाशो भवति
ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सस्मितास्तेजस्त्रिवृत् तेज एव यज्ञस्य शीर्षेण दधाति^६ नवकपालः
पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन सस्मितास्त्रिवृद्वै (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्वं
यज्ञस्य शीर्षेण दधाति^७ प्रजापतेर्वा एतानि पक्षमाणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः प्रस्तरो
भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति^८ देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा निष्कावमादन्
ते देवाः कार्मर्यमपश्यन् कर्मण्यो वै कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्मर्यमयान् परिधी-^(५)नकुर्वन्तैर्वै ते रक्षा-
स्यपाग्नयत् कार्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै^९ सः स्पर्शयति रक्षसामनन्ववचारार्थं न
पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाः स्यपहन्त्यु-^{१०}ध्वं समिधावा दधात्युपरिष्टादेव रक्षा-
स्यप हन्ति^{११} यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वार्थं द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^{१२} ब्रह्म-
वादिनो वदन्त्य- (६) -अग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नाग्नय इति यदग्नावाग्निं
मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते^{१३} ऽथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्विरासाद्याग्निं
मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति^{१४} ॥ (पत्निया एव, जगत्या, आ, त्रिवृद्वै, परिधीन्, वदन्त्ये, -
कचत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

तानूनप्त्रसंज्ञकस्याज्यस्य ग्रहणं, अवान्तरदीक्षा च ॥ सोमकषिः ।

देवासुराः संयन्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तैऽऽयोऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा
व्यक्रामन्नग्निरवसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं
भ्रातृव्येभ्यो रभ्यामो यन्मिथो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहे ताभ्यः स निरु-
च्छाद्यो- (१) नः प्रथमोऽऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणां प्रथमो द्रुहति स आर्तिमाच्छति^१
यत् तानूनप्त्रः समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति^२ पञ्च कृत्वोऽव-
द्यति पञ्चधा हि ते तत् समवाद्यन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रूधे^३ आपतये
त्वा गृह्णामीत्याह प्राणो वा (२) आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मनं
एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शाक्रायेत्याह शक्त्यै हि ते ताः सम-
वाद्यन्त शकमन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठः हि ते तद्वात्मनः समवाद्यन्तो-^४नाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यमित्याहानाधृष्टः
ह्येतदनाधृष्ट्यं देवानामोज (३) इत्याह देवानां ह्येतदोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमित्याहामिशस्तिपा

हेतदन्मिशस्तेन्य—मनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद् द्युतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्तिकमिव खलु वा अस्यैतच्चरन्ति यत् तानूनप्रेण प्रचरन्त्यं—शुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामित्याह य—(४)—देवास्यापुत्रायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभावेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययत्या प्यायय सखीन्तस्य मेधयेत्याहृत्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीये—(५)—त्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते प्र वा एतंऽस्माल्लोकाच्चयवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एषा रायः प्रेपे भगायेत्याह यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिल्लोके प्रति तिष्ठन्ति देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते (६)ऽग्निमेव वरुथं कृत्वा ऽसुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्या— त्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया सन्तरां मेखलां समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तवतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयते निर्ह्यग्निः शीतेन वारयति समिद्धये^{१२} या ते अग्ने (७) रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवेनदेवतया व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै^{१३} ॥ (यो, वा, ओज, आह य, दशीये,—ति ते, अन्, एकादश च) ॥ २ ॥

उपसद्धोमविधानम् ॥ सोमकषिः ।

तेषामसुराणां तिस्रः पुरा आसन्नयस्मय्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशंकनुवन् ता उपसदैवाजिगीषन् तस्मादाहुर्ग्यश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त इषुं समस्कुर्वताग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजनं तेऽब्रुवन् क इमामसिष्यतीति (१) रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्तां रुद्रोऽवास्वजत् स तिस्रः पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत् यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै^२ नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुया—(२)—दन्यन्मुखं कुर्यात् सुवेणाऽऽधारमा धारयति यन्नस्य प्रजात्यै पराङ्गतिकम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्जित्वा भ्रातृव्यलोकमभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदन्नहस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त याः सायं रात्रियै तामिर्यत् सायं प्रातरुपसदं (३) उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः सायं पुरोऽनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वार्थं तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति पद् सं पद्यन्ते षड् ऋतव ऋतून् एव प्रीणाति^{१०} द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति^{११} चतुर्विंशतिः सं (४) पद्यन्ते चतुर्विंशतिरधमासा अर्धमासानेव प्रीणात्यां—राग्रामवान्तरदीक्षामुपैयाद्यः कामयेतास्मिन् मे लोकेऽर्धकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आरात्राऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धकं भवति^{१३} परोवरीयसामिवान्तरदीक्षामुपैयाद्यः कामयेतामुष्मिन् मे लोकेऽर्धकं स्यादिति चतुरोऽग्रे (५)ऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धकं भवति^{१४} ॥ (असिष्यतीति, जुहुयात्, सायंप्रातरुपसद,—चतुर्विंशतिः सं, चतुरोऽग्रे, षोडश च) ॥ ३ ॥

सौमिक्या वेद्यभिधानम् ॥ सोमकृषिः ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसदं उपयन्ति तेषां य उच्यते हीयत एव स नोदनेपीति सूचीयमिव
यो वै स्वार्थेतां यतां श्रान्तो हीयत उत स निष्ठाय सह वसति^२ तस्मात् सकृदुच्य नापरमुच्य-
येत दधोन्नयेतैतद्वै पशुना रूपं रूपेणैव पशूनव रन्ध्रे^३ (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं
कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत् तं देवा हस्तान्तसं रभ्यैच्छन् तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यकामत् सोऽब्रवीत् को
माऽयमुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहतेति सोऽब्रवीद् दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा
वराहोऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विचं वेद्यमसुराणां विमर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ता-
ऽसीति स दर्भपुञ्जीलमुद्धृत्य सप्त गिरीन् भित्त्वा तमहन्तसोऽब्रवीद् दुर्गाद्वा आहर्ताऽवोचथा एतमा हरेति
तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहंरयत् तद्विचं वेद्यमसुराणामविन्दन्त तदेकं वेद्यं वेदित्वे—मसुराणां (३) वा
इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां ते देवा अनुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति क्रियद्वो दास्याम
इति यावद्विचं सलावृकी त्रिः परिक्रामति तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां त्रिः सर्वतः
पर्यकामत् तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यं वेदित्वं (४) सा वा इयं सर्वैव वेदिरियति
शक्ष्यामीति त्वा अवमार्थं यजन्ते^४ त्रिंशत् पदानि पश्चात् तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत् प्राची चतुर्विंश-
शतिः पुरस्तात् तिरश्ची दशदश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवाच्चाद्यमव रन्ध्रे उद्धन्ति
यदेवास्यां अमेध्यं तदप हन्त्यु—द्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति (५) वह्निः स्तृणाति तस्मादोषधयः
पुनरा भवन्त्यु—त्तरं वह्निष उत्तरवह्निः स्तृणाति प्रजा वै वह्निर्यजमान उत्तरवह्निर्यजमानमेवायजमाना-
दुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः^५ ॥ (रुध्रे, वाममोषो, वेदित्वमसुराणां, वेदित्वं, भवन्ति, पञ्च-
विंशतिश्च) ॥ ४ ॥

दीक्षितस्य व्रतनिर्णयः ॥ सोमकृषिः ।

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते यद् द्वादश साहस्योपसदः स्युस्तिर्सोऽहीनस्य यज्ञस्य
विलोम क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलोम क्रियते^६ वत्स-
स्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकं स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै (१) क्षुरपवि नाम व्रतं
येन प्र जातान् भ्रातृव्यान् नुदते प्रति जनिष्यमाणानथो कर्त्तव्यस्यैव भूय उपैति^७ चतुरोऽग्रे स्तनान्
व्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजयनं नाम व्रतं तपस्यं सुवर्गमथो प्रैव जायते प्रजयां पशुभि-
र्यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रूर इव (२) राजन्यो वज्रस्य रूपं समृद्ध्या अभिक्षा वैश्यस्य
पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै^८ पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन् धत्तेऽथो
पयसा वै गर्भो वर्धन्ते गर्भो इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य पयो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति^९
त्रिव्रतो वै मनुरासीद् द्विव्रता असुरा एकव्रता (३) देवाः प्रातर्मध्यन्दिने सायं तन्मनोव्रतमासीत् पाक-
यज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायं चासुराणां निर्मध्यं क्षुधो रूपं ततस्ते पराऽभवन् मध्यन्दिने मध्यरात्रे
देवानां ततस्तेऽभवन्सुवर्गं लोकमायुर्न यदस्य मध्यन्दिने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अन्नं

भुञ्जते मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना (४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति^{११} गर्भो वा
एष यद्दीक्षितो योर्निर्दीक्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात् प्रवसेद्यथा योर्नेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव
तच्च प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथायै—ए वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यद्दीक्षितः प्रवसेत् स एनमीश्वरो-
ऽनुत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै^{१२} दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्या- (५)-ऽऽयतनं स्व
एवाऽऽयतने शये^{१३} ऽग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये^{१४} ॥ (एतद्वै, - कूर इवै, - क व्रता,
आत्मना, यजमानस्य, त्रयोदश च) ॥ ५ ॥

वागार्थं काम्या भूमयः ॥ सोमऋषिः ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैनुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जये^१—दित्येतद्वै पुरोह-
विदेवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुवृत्तान्निमप आदित्यमभि विपश्यत्यु—पैनुत्तरो यज्ञो नमत्यभि
सुवर्गं लोकं जयत्या^२—ते देवयजने याजयेद्भ्रातृव्यवन्तं^३ पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत् कर्तं वा यावन्नानसे यातवै
(१) न रथायैतद्वा आसं देवयजनं—माप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोत्ये^४—कौक्षते देवयजने याज-
येत् पशुकामं—मेकौक्षताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशून्सृजन्तां—न्तरा सदोहविधाने उन्नतं^५ स्यादेतद्वा
एकौक्षतं देवयजनं^६ पशुमानेव भवति^७ व्युन्नते देवयजने याजयेत् सुवर्गकामं^८ व्युन्नताद्वै देव-
यजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमा^९—यन्नन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं चो- (२)-न्नतं^{१०} स्यादन्तरा हविर्धानं
च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यं चेतद्वै व्युन्नतं देवयजनं^{११} सुवर्गमेव लोकमेति^{१२} प्रतिष्ठिते देवयजने
याजयेत् प्रतिष्ठाकामं—मेतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत् सर्वतः समं^{१३} प्रत्येव तिष्ठति^{१४} यत्रान्याथन्या
ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तद्याजयेत् पशुकामं—मेतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवासौ पशू- (३)-नच रुन्धे^{१५}
पशुमानेव भवति^{१६} निऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्यं कामयेत् निऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमित्ये^{१७}—तद्वै
निऋतिगृहीतं देवयजनं यत् सदृश्यं सत्या ऋक्षं^{१८} निऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति^{१९} व्यावृत्ते देवयजने
याजयेद्वावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांसेरन्^{२०} प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणं^{२१} स्यात् प्रतीचीनं
गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं^{२२} वि पाप्मना (४) भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमां-
सन्ते^{२३} कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामं^{२४} कार्यो वै पुरुषो^{२५} भवत्येवं^{२६} ॥ (यातवै, हविर्धानं च, पशून्,
पाप्मना, षष्टादश च) ॥ ६ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणम् ॥ सोमऋषिः ।

तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत् ते देवा अमन्यन्त यतरान् वा इयमु-
पावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपासन्त्रयन्त साऽग्रवीद्धरं वृणै सर्वान् मया कामान् व्यश्नवथ पूर्वा
तु माऽग्रेराहुतिरश्नवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वाग्नेर्व्याघारयन्ति वारिवृत्तं^१ ह्यस्यै^२ शम्यया पारि-
मिमीते (१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव रुन्धे^३ वित्तार्यनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत्
वित्तार्यनी मेऽसीत्याह वित्तान् ह्येनानावद्वतान्मा नाथितमित्याह नाथितान् ह्येनानावद्वतान्मा व्यथित-
मित्याह व्यथितान् ह्येनानावत्—द्विदेर्भिर्नभो नामा- (२)-ग्रे अङ्गिर इति निर्हरति य एवेषु लोकेष्वग्न-

यस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थं ५ ह॒रत्यनिरुक्तमेवाव रुन्धे ॥ सि॒न्हीर॑सि महिषीरसीत्याह सि॒न्हीर॑सि
रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठे—दुरु प्रथस्वोर ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया पशुभिः
प्रथयति ध्रुवा (३) ऽसीति स॒न् ह॒न्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति
शुद्धया ६ इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातिवत्याह दिग्भ्य एवैनं प्रोक्षति ७ देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपा-
ववर्तीहैव वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपाः (४)-नुदत
मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चाद्विष्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य
एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदत इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या
आदन् यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तदक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र कूरं तत् तेन शमयति १० यं
द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचै (५)-वैनमर्पयति ११ ॥ (सिमीते, नाम, ध्रुवा, स्प, शुवा, त्रीणि च) ॥ ७ ॥

व्याघारणं सम्भारस्थापनं च ॥ सोमऋषिः ।

सोत्तरवेदिर्ब्रवीत् सर्वान् मया कामान् व्यश्रवयेति ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यान्भि भवेमेति
तेऽजुहवुः सि॒न्हीर॑सि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान् भ्रातृव्यान्भ्यभवन् तेऽसुरान् भ्रातृव्यान्भिभूया-
कामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒न्हीर॑सि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां
वित्वा (१) ऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒न्हीर॑सि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते पशून्
विन्दन्त ते पशून् वित्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒न्हीर॑स्यादित्यवनिः स्वाहेति ते
इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां वित्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति तेऽजुहवुः सि॒न्हीर॑स्या
वह देवान् देवयते (२) यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽयन् पञ्च कृत्वो व्याघारयति
पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ३ ऽक्षया व्याघारयति तस्मादक्षया पशवोऽङ्गानि प्र
हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ४ भुतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्रुहति य एव देवा भुतास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति
पौतुद्रवान् परिधीन् परि दधात्येषां (३) लोकानां विधृत्यो अग्नेस्त्वयो ज्यायाँसो भ्रातर आसन् ते
देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविमोदित्यं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वन-
स्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ताँ सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेतृस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः प्रैष-
मैच्छन् तमन्वविन्दन् तमव्रुव- (४)-क्षुपं न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्रै वृणै यदेव गृहीत-
स्याहुतस्य वहिःपरिधि स्कन्दात् तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य वहिःपरिधि
स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः प्रामैषतास्थानि शातया
इति स यान्य- (५)-स्थान्यशातयत तत् पूतुद्रभवद्यन्माँसमुपैमृतं तद्रुगुर्लु यदेतान्संभारान्सं
भरत्यग्निमेव तत् सं भरत्य-ग्नेः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्होतत् पुरीषं यत् संभारा अथो खल्वाहुरेते वावैनं
ते भ्रातरः परि शैरे यत् पौतुद्रवाः परिधय इति ११ ॥ (वित्वा, देवयत, उपा, - मव्रुवन्, यानि, चतुश्चत्वारि-
५-शब्च) ॥ ८ ॥

हविर्धानाख्य शकटे अन्तर्भाव्यहविर्धानमण्डपनिर्माणम् ॥ सोमऋषिः ।

वृद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति प्र णेनेक्ति मेधे एवैनं करोति सावित्रियर्चा हुत्वा हवि-
र्धाने प्र वर्तयति सवितुप्रसूत एवैनं प्र वर्तयति वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो वृद्धो यदक्षः स यदु-
त्सर्ज्यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जत् सुवाग्देव दुर्या५ आ वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै३ पत्न्यु- (१)-
पानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एवैष यज्ञ-
स्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै५ वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्म-
नोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षांस्यप हन्ति यदध्वर्युरनघावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षा-
ंसि यज्ञं हन्यु- (२)-हिरण्यमुपास्य जुहोत्यश्वित्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि
घ्नन्ति प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयत्य-त्र रमेथां वध्मन् पृथिव्या
इत्याह वध्मं ह्येतत् पृथिव्या यदेवयजने५ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं दिवो वा विष्णुवुत वा
पृथिव्या (३) इत्याशीर्षदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथी नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान
आशिषोऽव रुन्धे५ दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिद्यत्तृतीयं छदिहवि-
र्धानयो रुदाद्वियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुद्धयै५ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं विष्णो रराटमसि
विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा शिरो विष्णूतं५ विष्णोः (४) स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह
वैष्णव हि देवतया हविर्धानं५ यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत् तं न विस्त्रंसयेदमैहेनाध्वर्युः प्र मीयेत्
तस्मात् स विस्त्रस्यः५३ ॥ (पत्नी, हन्यु, -र्चा पृथिव्या, विष्णूतं विष्णोः, पड्वि५शतिश्च) ॥ २ ॥

सदो निर्माणम् ॥ सोमऋषिः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यग्निमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
आस्तां पुष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै५ वज्रं इव वा एषा यदग्निरग्निरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै५ काण्डे-
काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्ष-
सामर्पहत्या (१) इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव
पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति५ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै
त्वेत्याहैभ्य एवैनौ लोकेभ्यः प्रोक्षति५ परस्तादूर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् (२) परस्तादूर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप
जीवन्ति५ कुरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै५ यवमतीरवं नयत्यूर्वं यव
ऊर्गदुम्बरं ऊर्जवोर्जं समर्धयति५ यजमानेन सम्मितौ दुम्बरी भवति यावानेव यजमानस्तावतीमेवा-
स्मिन्नूर्जं दधाति५ पितृणां सदनमसीति बहिरव स्तृणाति पितृदेवत्यं५ (३) होतयन्निखातं५ यद्व-
हिरनवस्तीर्य मिनुयात् पितृदेवत्या निखाता स्याद्वहिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनौ मिनोत्यथौ स्वाहह-
मेवैनौ करोत्यु-दिव स्तमानाऽऽन्तरिक्षं पूणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै५ द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोति-
त्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं मिनोति तेनैवै- (४)-नौ मिनोति५ ब्रह्मवर्ति त्वा
क्षत्रवनिमित्याह यथायजुर्वै५३ द्युतेन यावापृथिवी आ पूणेत्यामित्यौदुम्बरीं जुहोति यावापृथिवी एव रसे-

नानक्त्यौ—स्तमन्ववस्त्रावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्त्यै^{१८} न्द्रमसीति छदिरधि नि दध्यात्यैन्द्रः हि देवतया सद्यो विश्वजनस्य छायेत्याह विश्वजनस्य होषा छाया यत् सद्यो^{१९} नवच्छदि (५) तेजस्कामस्य मिनुयात् त्रिवृता स्तोमैर्न संमितं तेजस्त्रिवृत् तेजस्यैव भवत्येकादशछदीन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टु-
गिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्यैव भवति पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशछदि प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशतिछदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद्य ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति तस्मान् (६) मध्यत ऊर्जा भुञ्जते^{२०} यजमानलोके वै दक्षिणानि छदीऽपि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्यु-
त्तराणि करोति यजमानमेवायं यजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयं यजमानादुत्तरो^{२१} ऽन्तर्वर्तान् करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उप जीवन्ति^{२२} परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरैवेतं—दिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्याहैन्द्रः हि देवतया सद्यो^{२३} (७) यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्रंस-
येदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत् तस्मात् स विस्रस्यः^{२४} ॥ (अपहृत्यै, तस्मात्, पितृदेवस्य, तेनैव, नवच्छदि, तस्मात्, सद्यः, पञ्चदश च) ॥ १० ॥

हविर्धाने चतुर्णामुपरवाणां निर्माणम् ॥ सोमऋषिः ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा हविर्धानं खायन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणा अधस्तात् खायन्ते तस्माद्धस्ताच्छीर्णः प्राणा रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयो-
परवा असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्ते इदमहं तं वलगमुद्रपामि (१) यं नः समानो यमसमानो निचखानेत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्मै तौ वलगं निखनन्तस्तमेवोद्वपति^{२५} संतृणसि तस्मात् संतृण्णा अन्तरतः प्राणा न सं भिनसि तस्मादसम्भिन्नाः प्राणा अपोऽव नयति तस्माद्वाद्वा अन्तरतः प्राणा यवमतीरव नयत्यू- (२) र्वं यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेवोर्जं दधाति^{२६} वहिरव स्तृणाति तस्माद्धोमशा अन्तरतः प्राणा आज्येन व्याघारयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति^{२७} हनु वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सं तृणत्यसंतृणे हि हनु अथो खलु दीर्घसोमे संतृये धृत्यै^{२८} शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं (३) प्राणा उपरवा हनु अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरः सद्यो यदा खलु वै जिह्वा दत्स्वधि खाद्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्य-
थोदरं गच्छति तस्माद्विधाने चर्मन्नाधि ग्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सद्यसि भक्षयन्ति^{२९} यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद दुह एवै- (४) नामिथं वै विराट् तस्यै त्वक् चर्मोर्धोऽधिषवणे स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति सोमः पयो य एवं वेद दुह एवैनाम् (वपामि, यवमतीरिव नयति, हविर्धानं, — मेव, त्रयोविंशतिश्च) ॥ ११ ॥

[य- ३४१।- देवासुरा- ३६१।- स्तेषां ३६६। सुवर्ग २७५। यत् २६३। पुरोहविषि २१८। तेभ्यः २५३। सा २९४। ब्रह्मे २२६। देवस्य ३६५। शिर २२३। एकादश ॥ ३०८५]

[॥ इति षष्ठ्याण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

आग्नीध्रीयसदः प्रभृतिस्थानेषु धिष्णिग्राख्यस्थलविशेषनिर्माणम् ॥ सोमऋषिः ।

चात्वा^१ल^२द्धिष्णिया^३नुप^४ वपति^५ योनिर्वै^६ यज्ञस्य चात्वालं^७ यज्ञस्य^८ सयोनित्वाय^९ देवा वै यज्ञं परा-
ऽजयन्त^{१०} तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्ते^{११} यज्ञस्यापराजितं^{१२} यदाग्नीध्रं^{१३} यदाग्नीध्राद्धिष्णियान्^{१४} विहरति^{१५} यदेव
यज्ञस्यापराजितं^{१६} तत् एवैनं पुनस्तनुते^{१७} पराजित्येव^{१८} खलु वा एते यन्ति^{१९} ये बहिष्पवमानं^{२०} सर्पन्ति
बहिष्पवमाने^{२१} स्तुत (१) आहाग्नीध्रीन् वि हर बहिः स्तुणाहि पुरोडाशा^{२२} अलं कुर्विति^{२३} यज्ञमेवापजित्य
पुनस्तन्वाना यन्त्यै—झारैर्द्वे^{२४} सर्वने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयं^{२५} सशुकत्वायाथो सं भरत्येवैनं—
द्धिष्णिया वा अमुष्मि^{२६}लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽहरन् तमन्ववायन् तं पर्यविशन्^{२७} य एवं
वेदं विन्दते (२) परिवेष्टारं^{२८} ते सोमपीथेन^{२९} व्याध्वन्त^{३०} ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त^{३१} तान् देवा अत्रुवन्
द्वेदे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न वेत्यग्नयो वा अथ धिष्णिग्यास्तस्माद् द्विनामा ब्राह्मणोऽधु^{३२}कस्तेषां
ये नेदिष्ठं पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रीयो होत्रीयो मार्जालीयस्तस्मात् तेषु जुह्व्य-
तिहाय^{३३} वषट् करोति वि ह्यै—(३)—ते सोमपीथेनाऽऽध्वन्त^{३४} देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुह्वुर्ये पुरस्ताद-
सुरा आसन् तांस्ताभिः प्राणुदन्त^{३५} याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् तांस्ताभिरपानुदन्त^{३६} प्राचीरन्या
आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्गासीनो धिष्णिग्यान् व्याघोरयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते
तस्मात् प्राचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीची—(४)—र्जायन्ते^{३७} प्राणा वा एते यद्धिष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ्
धिष्णियानतिसर्पेत् प्राणान्सं कर्षेत् प्रमायुकः स्यान्नामिर्वा एषा यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणो-
ऽवाङ्गपानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होतास्मृतिसर्पेदपाने प्राणं दध्यात् प्रमायुकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्वीर्यो
वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे (५) वाचं सं प्र यच्छेदुपदासुकाऽस्य वाक् स्यान्^{३८} ब्रह्मवादिनो वदन्ति
नासंस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ् सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि^{३९} होतुमेति^{४०} यामो हि स तेषां^{४१}
कस्मा अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ब्रास्यन्तीत्यु—सरेणाऽऽग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणा-
न्सं कर्षति^{४२} न्यन्ये धिष्णिग्या उप्यन्ते (६) नान्ये यान् निवपति तेन तान् प्रीणाति^{४३} यान् न-
निवपति यदनुदिशति तेन तान् ॥ (स्तुते, विन्दते, हि, प्रतीची,— रुद्रात्र, उप्यन्ते, चतुर्दश च) ॥ १ ॥

वैसर्जनहोमः, अग्नीषोमयोरग्नीध्रीये हविर्धाने च प्रणयनम् ॥ सोमऋषिः ।

सुवर्गाय वा एतानि^{४४} लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि^{४५} द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रति-
ष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^{४६} देवान् वै
सुवर्गं लोकं यतो रक्षास्यजिघांसन्ते सोमेन राज्ञा रक्षास्यपहत्यासुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन्
रक्षसामनुपलभायाऽऽतः सोमो भवत्यथ (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहृत्यै^{४७} त्वं सोम तनु-
कृद्भ्य इत्याह तनुकृद्भ्यैषे द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षास्ये—रु यन्ताऽसि वरुथमि-
त्याहोरु णस्कृधीति वा वैतदाहं जुषाणो अमुराज्यस्य वेत्वित्याहामुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं

गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ सोमं ददत् (२) आ ग्रावण आ वायव्यान्त्या द्रोणकलशमुत् पत्नीमा
नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति
सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ग्रावणो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्रे उप वासयति वि ह्येनं तैर्गृह्णते
यत् सहोपवासयैदपुवायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयै- (३)-वैनं देवतया प्र पादयत्य-दित्याः सद्यो-
ऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैत-द्यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः
सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्ये-तत् त्वं सोम देवो देवानुपाणा इत्याह देवो
ह्येष सन् (४) देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न
ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते
नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृणां-मिदमहं
निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ऽग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को
हि तद्वेद यद्वसीयान्त्स्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न वेति ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लसेना
य एवं विद्वान् ग्रावण आग्नीध्रे उपवासयति नैनं मलिम्लसेना विन्दति (६) ॥ (अर्थ, ददते, स्वया, सन्,
हि, विन्दति) ॥ २ ॥

यूपच्छेदनम् ॥ सोमऋषिः ।

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतया ऽच्छेत्य-त्यन्यानगां नान्या-
नुपाणामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरैरित्याहार्वाग्येनं परैर्विन्दति परोऽवरैस्तं
त्वा जुषे (१) वैष्णवं देवयज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवत्याह
तेजसैवैनमनक्त्योषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हि सीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै स्वधिते-
वृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः परापतेत् तमप्या हरेत् सतेजस-
(२)-मेवैनमा हरती-मे वै लोका यूपात् प्रयतो विभ्यति दिवमग्रेण मा लेखीरन्तारिक्षं मध्येन मा
हि सीरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति वनस्पते शतवल्शो वि रोहेत्याव्रश्चने जुहोति तस्मादा-
व्रश्चनाद्रक्षाणां भूयांस उच्छिष्टन्ति सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमेत्याह ऽऽशिषमेवैतामा शास्ते ऽनक्षसङ्गं
(३) वृश्चे-द्यदक्षसङ्गं वृश्चेदध्वं यजमानस्य प्रमायुक् स्या-द्यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं
तस्मै वृश्चेदेव वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यपणं तस्मै
शुष्काग्रं वृश्चेदेव वै वनस्पतीनामपशव्योऽपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति बहुपणं तस्मै
बहुशाखं वृश्चेदेव वै (४) वनस्पतीनां पशव्यः पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं वृश्चेत् प्रतिष्ठाकामस्यैव वै
वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूयै स्वाद्योने रुढः प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृश्चेत्
स हि मेधमभ्युपनतः पञ्चारत्नि तस्मै वृश्चेद्यं कामयेतोपैनुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञ उपैनुत्तरो यज्ञो (५) नमेति षडरत्नि प्रतिष्ठाकामस्य षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
सप्तारत्नि पशुकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशून्नेवाव रुध्ये नवारत्नि तेजस्कामस्य त्रिवृता स्तोमेन

संमि॒तं तेज॑स्त्रिवृत् तेज॑स्यैव भव॑त्येकादशार॑न्निमिन्द्रि॒यका॑मस्यैकादश॑क्षरा त्रि॒ष्टुगिन्द्रि॒यं त्रि॒ष्टुगिन्द्रि॒याद्यै॑व
भव॑ति पञ्चदश॑रतिं भ्रातृ॑व्यवतः पञ्चद॑शो वज्रो भ्रातृ॑व्याभिभूत्यै सप्तद॑शरतिं प्र॒जाका॑मस्य सप्तद॑शः
प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तेरा॒प्त्या (६) एक॑विंशत्य॑रतिं प्र॒तिष्ठा॑कामस्यैकविं॑शः स्तोमा॑नां प्र॒तिष्ठा प्र॒तिष्ठि॑त्या
अ॒ष्टाश्रि॑र्भवत्य॒ष्टाक्ष॑रा गाय॒त्री तेजो॑ गाय॒त्री गाय॒त्री यज्ञ॑मुखं तेज॑सैव गाय॒त्रिया यज्ञ॑मुखेन संमि॒तः ॥
(जुषे, सतेजस, -मनक्षसङ्गं, बहुशाखं वृश्चेदेष वै, यज्ञ उपैनुमुत्तरो यज्ञ, आप्त्या, एकात्रविंशतिश्च) ॥ ३ ॥

छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम् ॥ सोमऋषिः ।

पृथि॒व्यै त्वाऽन्त॑रिक्षाय त्वा दि॒वे त्वेत्या॑हैभ्य ए॒वैनं॑ लोकेभ्यः प्रोक्ष॑ति^१ पराञ्चं प्रोक्ष॑ति परा॑डिव हि सु॒वर्गो॑
लो॒कः कूर॑मिव वा एतत् करोति यत् खन॑त्यपोऽव॑नयति शान्त्यै यव॑मतीर॑व नयत्यू॒र्गै यवो॑ यज॑मानेन यूपः
संमि॒तो यावा॑नेव यज॑मानस्ताव॑तीमेवास्मिन्नू॒जं दधा॑ति (१) पितॄ॑णां स॒दन॑मसीति व॒हि॒रव॑ स्तृ॒णाति
पितॄ॑देव॒त्याः १५ ह्येतद्य॑न्निखा॑तं यद्व॒हि॒रन॑वस्त॒र्यं मि॒नुया॑त् पितॄ॑देव॒त्यो नि॒खातः॑ स्याद्व॒हि॒रव॑स्तीर्य॑ मि॒नो-
त्य॒स्यामे॒वैनं॑ मि॒नोति॑ यूप॑शक॒लमवा॑स्यति स॒तेज॑समे॒वैनं॑ मि॒नोति॑ दे॒वस्त्वा॑ स॒विता॑ मध्वाऽन॒क्तित्व-
त्याह॑ तेज॑सै॒वैनम॑नक्ति सु॒पि॒प्पला॒भ्यस्त्वौष॑धीभ्य इति च॒षालं॑ प्रति (२) मुञ्च॑ति तस्मा॑च्छी॒र्षत ओष॑-
धयः फलं॑ गृह्ण॒त्यै—न॒क्ति तेजो॑ वा आज्यं यज॑मानेनाग्नि॒ष्टाऽग्निः संमि॑ता यद॒ग्नि॒ष्टामा॑ग्निम॒नक्ति॑ यज॑मान-
मेव तेज॑साऽन॒क्त्यान्त॑म॒नक्त्या॑न्तमेव यज॑मानं तेज॑साऽन॒क्ति सर्व॑तः परि॑ मृ॒शत्प॑रि॒वर्ग॑मेवास्मिन् तेजो॑
दधा॒त्यै—दि॒वं स्त॒मानाऽन्त॑रिक्षं पृ॒णेत्या॑हैषां लो॒कानां॑ विधृ॒त्यै वैष्ण॑व्यर्चा (३) कल्प॑यति वैष्ण॒वो
वै दे॒वत॑या यूपः स्वयै॒वैनं॑ दे॒वत॑या कल्प॑यति^{१०} द्वाभ्यां॑ कल्प॑यति द्वि॒पाद्य॑ज॒मानः प्र॒तिष्ठि॑त्यै^{११} यं का॒म-
ये॒त तेज॑सैनं दे॒वता॑भिरिन्द्रि॒येण व्य॑र्धये॒यमित्य॑ग्नि॒ष्टां तस्या॑श्चि॒माह॑वनीया॒द्वि॒त्थं वे॒त्थं वाऽति॑ नाव॑येत्
तेज॑सै॒वैनं॑ दे॒वता॑भिरिन्द्रि॒येण व्य॑र्धयति^{१२} यं का॒मये॒त तेज॑सैनं दे॒वता॑भिरिन्द्रि॒येण स॒म॒र्धये॒यमित्य॑—(४)-
ग्नि॒ष्टां तस्या॑श्चि॒माह॑वनीयेन सं मि॒नुया॑त् तेज॑सै॒वैनं॑ दे॒वता॑भिरिन्द्रि॒येण स॒म॒र्धयति॑^{१३} ब्रह्म॑वा॒नं त्वा क्षत्र॑-
व॒निमित्या॑ह यथा॒यजुरे॒वैतत् परि॑ व्य॒यत्यू॒र्गै र॒शना॑ यज॑मानेन यूपः संमि॒तो यज॑मानमे॒वोर्जा॑ स॒म॒र्ध-
यति॑^{१४} नाभि॑द॒घ्ने परि॑ व्य॒यति नाभि॑द॒घ्न ए॒वास्मा ऊ॒जं दधा॑ति तस्मा॑न्नाभि॑द॒घ्न ऊ॒र्जा मु॒ञ्जते॑^{१५} यं
का॒मये॒तोर्जेन॑ (५) व्य॑र्धये॒यमित्य॑ध्वा वा तस्या॑वा॒र्चा वाऽवो॑हेदू॒र्जेवैनं॑ व्य॑र्धयति^{१६} यदि॑ का॒मये॒त वर्ष॑ुकः
प॒र्जन्यः॑ स्यादित्य॒वा॒र्चामवो॑हेद्वृ॒ष्टिमे॒व नि य॑च्छति यदि॑ का॒मये॒ताव॑र्षुकः स्यादित्य॒ध्वासु॒दूहे॒द्वृष्टिमे॒वोर्ध-
च्छति॑^{१७} पितॄ॑णां नि॒खातं॑ मनु॒ष्याणा॑मु॒र्ध्वं नि॒खाता॑दा र॒शना॑या ओष॑धीनां र॒शना॑ वि॒श्वेषां॑ (६) दे॒वा-
नामु॒र्ध्वं र॒शना॑या आ च॒षाला॑दिन्द्र॒स्य च॒षालं॑ सा॒ध्याना॑मति॒रिक्तं॑ स वा ए॒ष सर्व॑दे॒वत्यो॑ यद्यू॒पो यद्यू॒र्षं
मि॒नोति॑ सर्वा ए॒व दे॒वताः॑ प्रीणाति^{१८} यज्ञेन॑ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन् तेऽम॒न्यन्त॑ मनु॒ष्या नोऽन्वा॑म-
वि॒ष्यन्ती॑ति ते यूपेन॑ योप॒यित्वा सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन् तमृ॒षयो॑ यूपे॒नैवानु॑ प्राजा॒नन् तद्यूप॑स्य यूप॒त्वं (७)
यद्यू॒र्षं मि॒नोति॑ सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ प्र॒ज्ञात्यै॑^{१९} पुर॒स्ता॒न्मि॒नोति॑ पुर॒स्ता॒द्वि यज्ञ॑स्य प्र॒ज्ञाय॑ते प्र॒ज्ञातं॑ हि
तद्य॑दति॒पन्न आ॒हु॒रिदं॑ का॒र्यमा॑सीदिति^{२०} सा॒ध्या वै दे॒वा यज्ञ॑मत्य॒मन्य॑न्त तान् यज्ञो॑ नास्पृ॒शत् तान् यद्य॑-
ज्ञस्याति॑रि॒क्तमासी॑त् तदस्पृ॒शदति॑रि॒क्तं वा ए॒तद्य॑ज्ञस्य यद॒ग्नाव॑ग्निं मथि॒त्वा प्र॒हर॑त्याति॑रि॒क्तमे॒त—(८)—

यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात् तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति^{२२} देवा वै सःस्थिते सोमे प्र सुचोऽ-
हरन् प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कर्म इति ते प्रस्तरं सुचां निष्करणमपश्यन्त्स्वरं यूपस्य
सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति स्वहमयज्ञवेशसायं ॥ (दधाति, प्रत्यु, -चा, समर्धयेयमित्यु, -जैन,
विशेषां, यूपत्व, - सतिरिक्तमेतद्, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ ४ ॥

मन्यनविशिष्टमग्निप्रहरणम् ॥ सोमऋषिः ।

साध्या वै देवा अस्मिंल्लोक आसन् नान्यत् किं चन मिषत् तेऽग्निमेवाग्नये मेधाया ऽलभन्त न ह्यन्य-
दालम्भ्यमविन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यद्वावाग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो
वा पुष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थेदुद्राय यजमान- (१)-मपि दध्यात् प्रमायुकः
स्या-दथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽ-
सन्नाय सर्वा देवता जनयत्यु-पाकृत्यैव मन्थ्यस्तत्रेवाऽऽलब्धं नेवानालब्धं-मग्नेर्जनित्रमसीत्याहाग्नेर्हो-
तज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) होतौ-वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय^{१५} घृतेनाके वृषणं
दधाथामित्याह वृषणं होते दधाति ये अग्निं गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जन-
यत्यु-अथै मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति^{१६} जातायानु
ब्रूहि (३) प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्धयति^{१७} गायत्रीः सर्वा अन्वाह
गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयत्यु-अग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ संभवन्तौ
यजमानमभि सं भवतो भवन्त नः समनसावित्याह शान्त्यै^{१८} प्रहृत्य जुहोति जातयैवास्मा अन्नमपि
(४) दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदान्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसां ॥

(यजमान, -साह वृषणौ, जातायानु ब्रूह, प्य, षादश च) ॥ ५ ॥

पशोरुपाकरणम् ॥ सोमऋषिः ।

इषे त्वेति वहिरा दत्त इच्छत इव ह्येष यो यजत उपवीरसीत्याहोष ह्येनानाकरोत्यु-पो देवान्
दैवीर्विशः प्रागुरित्याह दैवीह्येता विशः सतीदेवानुपयन्ति वह्नीरुशिज इत्याहत्विजो वै वह्नय उशिज-
स्तस्मादेवमाह बृहस्पते धारया वसुनीत्या- (१)-ह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव
रुन्धे^{१९} हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्यैवैनान् देव त्वष्टृषु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथु-
नानां रूपकद्रुपमेव पशुपु दधाति^{२०} रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति^{२१} देव-
स्य त्वा सवितुः प्रसव इति (२) रशनामा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानां
मध्वर्यु आस्तां पुष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्या^{२२} ऋतस्य त्वा देवहविः पारोनाऽऽ रभ इत्याह सत्यं वा
ऋतं सत्येनैवैनमुतेनाऽऽ रभते^{२३} ऽक्षया परि हरति वध्यं हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्त्यै^{२४}
धर्षा मानुषानिति नि युनक्ति धृत्या^{२५} अद्भ्य- (३)-स्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधी-
भ्यः संभवति यत् पशुं-रपां पेरुरसीत्याहैष ह्यपां पाता यो मेधायाऽऽ रभ्यते^{२६} स्वात्तं चित् सदेव
हव्यमापो देवीः स्वदतैनमित्याह स्वदयत्यैवैनं^{२७} मुपारिष्ठात् प्रोक्षत्युपारिष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्त-

रत एवैनं (४) मेध्यं करोत्यधस्तादुपौक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति^{१६} ॥ (वसूनीति, प्रसव इत्यु, ज्ञयो,
ऽन्तरत एवैनं, दश च) ॥ ६ ॥

सामिधेन्यः कावारौ प्रयाजाश्च ॥ सोमकृषिः ।

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नभ्यै समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै^१ सप्तदश
सामिधेनरिन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै^२ सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः
संवत्सरं प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजानां प्रजननायै देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स प्रजाप-
तिस्तूष्णीमाधार-(१) मा ऽधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत् तूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्या-
नुख्यात्या असुरेषु वै यज्ञ आसीत् तं देवास्तूष्णीं होमेनावृजत यत् तूष्णीमाधारमाधारयति भ्रातृव्य-
स्यैव तद्यज्ञं वृङ्क्ते परिधीन्त्सं मांष्टि पुनात्येवैनान् त्रिस्त्रिः सं मांष्टि व्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामप-
हत्यै द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश (२) मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप
दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^३ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः सर्वा देवता यदाधारमाधारयति
शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अव रुन्धे^४ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधार-
माधार्य पशुं समनक्त्यात्मज्ञेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति दधाति सं ते प्राणो वायुना गच्छतामि-
त्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति^५ सं यज्ञैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपति-
मेवास्याऽऽशिषं गमयति^६ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत् तस्मादुपरिष्ठात् पशोर्नाव
द्यन्ति यदुपरिष्ठात् पशुं समनक्ति मेध्यमेवै- (४) न करोत्य- त्विजो वृणीते छन्दास्स्येव वृणीते^७ सप्त
वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दास्स्युभयस्यावर्द्धयौ एकादश प्रयाजान् यजति
दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तं प्र यजति^८ वषामेकः परि शय आत्मैवाऽऽत्मानं
परि शये^९ वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै (५) देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् घृते-
नाक्तौ पशुं त्रायेथामित्याह वज्रेणैवैनं वशं कृत्वाऽऽलभते^{१०} ॥ आवारं, पद्यन्ते द्वादशा-ऽऽत्मज्ञेव यज्ञस्य, मेध्य-
मेव, खलु वा, अष्टादश च) ॥ ७ ॥

पशुसंज्ञपनम् ॥ सोमकृषिः ।

पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्नं हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति^१ त्रिः पर्यग्निं करोति
व्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै^२ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशुर्नान्वारभ्या इति^३ मृत्यवे वा
एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्या- दथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय
नीयते यत् (१) पशुरिति यन्नान्वारभेत सुवर्गाल्लोकाद्यजमानो हीयेत वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्ने-
वान्वारभ्यं नेवानन्वारभ्यं-मुप प्रेष्य होतृदेव्या देवेभ्य इत्याहेषितं हि कर्म क्रियते^४ रेवतीर्यज्ञपति
प्रियथा ऽऽ विशतेत्याह यथायजुरेवैत- दग्निना पुरस्तादिति रक्षसामपहत्यै^५ पृथिव्याः संपृचः पाहीति
वर्हि-(२)- रुपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नं हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो वर्हिषदमेवैनं करोति^६ पराडा
वर्ततेऽध्वर्युः पशोः सैज्यमानात् पशुभ्य एव तन्नि हुत आत्मनोऽनावस्कार्यं गच्छति श्रियं प्र पशु-

नाप्नोति य एवं वेद^{१२} पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत् पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्य-
स्य वै रश्मयं (३) आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्य^{१३}—नर्वा प्रेहीत्याह आतृव्यो वा अर्वा आतृव्यापनुत्यै
घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव इत्याह
यथायजुरेवैतत्^{१४} ॥ (लोकार्थं नीयते यद्, वही, रश्मयः, नृसन्निःशब्द) ॥ ८ ॥

वपाहोमः ॥ सोमऋषिः ।

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्जुगृच्छति वाक् त आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवा-
स्य शुचं रश्मयति^१ सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवी रश्मिं प्र विंशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्रा-
भ्यामेव पृथिव्यै शुचं रश्मयत्यो^२—पथे त्रायस्वेन रश्मिं स्वधिते मेन रश्मिं सीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः (१)
शान्त्यै^३ पार्श्वत आ च्छयति मध्यतो हि मनुष्या आ च्छयन्ति तिरश्चीन्मा च्छयत्यनुचीन् रश्मिं मनुष्या
आ च्छयन्ति व्यावृत्त्यै^४ रक्षसां भागोऽसीति स्थविमतो बर्हिर्क्त्वाऽपास्यत्यस्नैव रक्षा रक्षि निर-
वदयते इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ
यं चैव (१) द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुभावधमं तमो नयती^५—षे त्वेति वपामुत्खिदतीच्छत इव ह्येष यो
यजते^६ यदुपतृन्धाद्रौऽस्य पशून् घातुकः स्याद्यनोपतृन्धादयता स्या—दन्ययोपतृणत्यन्यया न धृत्यै^७
घृतेन द्यावापृथिवी प्रोण्वीथामित्याह द्यावापृथिवी एव रसेनानक्त्यं—च्छिन्नो (३) रायः सुवीर इत्याह
यथायजुरेवैतत्^८ कुरमिव वा एतत् करोति यद्वपामुत्खिदत्युन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै^९ प्र वा
एषोऽस्माल्लोकाच्चयवते यः पशुं मृत्युर्वै नीयमानमन्वारमते वपाश्रपणी पुनरन्वारमतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति
तिष्ठत्य^{१०}—अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपंहत्या अथो देवता एव हव्येना- (४)—न्वेति^{११} नान्तममङ्गारमति
हरेद्यदन्तममङ्गारमति हरेद्देवता अति मन्येते वायो वीहि स्तोकानामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव
पद्यन्ते^{१२} ऽग्रं वा एतत् पशूनां यद्वपाऽग्रमोषधीनां बर्हिर्ग्रैवाग्रं समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून् प्रति
ष्ठापयति^{१३} स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्याह (५) यज्ञस्य समिष्ट्यै^{१४} प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्
पृषदाज्यमात्मा वपा पृषदाज्यमभिघार्य वपामभि घारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति^{१५} स्वाहोर्ध्वनभसं
मास्तं गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै माहतो देवानां वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र हरति^{१६} विष्वची
प्र हरति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ^{१७} ॥ (स्वधिति, - इक्ष्वा, - च्छिन्नो, हव्येने, - ष्येत्याह, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

वसावदानानि ॥ सोमऋषिः ।

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा लभते^१ वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्ग्वै पुरोडाश
ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति^२ पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः पृच्छति शत रश्मि
हवीरः शमितरिति त्रिषत्या हि देवा योऽश्रुत रश्मिमाह स एनसां प्राणापानौ वा एतौ पशूनां (१)
यत् पृषदाज्यं पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत् पृषदाज्येन हृदयमभिघारयत्यात्मन्नेव
पशूनां प्राणापानौ दधाति^३ पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति
तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं प्राक्षारयन्तस् प्रक्षोऽभवत् तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत् प्रक्षशाखोत्तरवर्हिर्भवति समे-

धस्यैव (२) पशोरव दति^१ पशुं वै द्वियमाणं रक्षास्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च हरति
 रक्षसामपहत्यै^२ पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽप कामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन
 एवास्याव रुन्धे^३ एकादशावदानान्यव दति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव
 (३) दति^४ हृदयस्याग्रेऽव दत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वा वदति यज्जि-
 ह्वा वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्व^५ यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवदति यथापूर्व-
 मेवास्य पशोरवत्तं भवति^६ मध्यतो गुदस्याव दति मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव दत्यु (४) तमो
 हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि^७ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषि-
 भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव दयते
 तदवदानानामवदानत्वं^८ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा अग्निमब्रुवन् त्वया वीरेणासुरानभि भवामेति
 (५) सौऽब्रवीद्वरं वृणै पशोरुद्धारमुद्गरा इति स एतमुद्धारमुदहरत् दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः श्रोणिं
 जघनार्धस्य ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यत् त्र्यङ्गाणां समवदति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परा-
 ऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यै—क्षणयाऽव दतितस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^९ ॥

(एतौ पशूनां, समेधस्यैव, तस्यावो, - तमस्याव दती, - ति, पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥ १० ॥

अनूयाजविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

मेदसां सुचौ प्रोणोति मेदोरूपा वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति^१ यूपन्नवधाय प्रोणोति रसो वा एष
 पशूनां यद्य रसमेव पशुषु दधाति^२ पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत् पशूनां यत् पार्श्वं रसं
 एष पशूनां यद्वसा यत् पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यत एव पशूनां रसं दधाति^३ भ्रन्ति (१) वा
 एतत् पशुं यत् सैन्नपयन्त्येन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदित्याह
 प्राणापानावेव पशुषु दधाति^४ देवं त्वष्टृर्भरि ते स रसमेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो विषु-
 रूपा यत् सलक्ष्माणो भवथेत्याह विषुरूपा हेते सन्तः सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति^५ देवत्रा यन्त- (२)-
 मवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरौ मदन्वित्याहानुमतमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्यै—धर्चं
 वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्च इयमर्धर्च इमे एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्त्यथो
 दिग्भ्य एवोर्जं रसमव रुन्धे^६ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं वानस्पत्याः खलु (३) वै देवतया
 पशवो यत् पृषदाज्यस्योपहत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुषु दधात्यै—
 न्यस्यान्यस्य समवत्तं समवदति तस्मान्नानारूपाः पशवो^७ यूपोप सिञ्चति रसो वा एष पशूनां यद्य
 रसमेव पशुषु दधाती^८ डामप हयते पशवो वा इडा पशूनेवोप हयते चतुरूप हयते (४) चतुष्पादो हि
 पशवो^९ यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भ-
 जत्यपशुरेव भवति^{१०} यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत् तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणै-
 वास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवति^{११} प्रजापतिर्यज्ञमसृजत् स आज्यं (५) पुरस्तादसृजत् पशुं मध्यतः
 पृषदाज्यं पश्चात् तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूनां मध्यतः पृषदाज्येनानूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव

पश्चात् सृष्टेः हेकादशानूयाजान् यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तमनु यजति^{१६}
मन्ति वा एतत् पशुं यत् संहपयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं यत् पृषदाज्येना-
(६)-नूयाजान् यजति प्राणापानावेव पशुषु दधाति^{१७} ॥ (मन्ति, यन्तं, खलु, हयत्, आज्यं, यत् पृषदाज्येन,
षट् च) ॥ ११ ॥

[चात्वालात् ३१४। सुवर्गाय ३००। वैष्णव्या ३१९। पृथिव्यै ४४२। साध्या २१८। हवे २१०। ऽग्निना २६८। पर्यग्नि
१८७। पशोः २९६। पशुं २९५। मेदसै-३०६। -कादश ॥ ३१५५ ॥]

[॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

गुदहोमविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता उपयज्मिरेवासृजत् यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यजमानः
सृजते^१ जघनार्धादव द्यति जघनार्धाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते^२ स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजा-
यन्ते^३ ऽसमिन्दन्नव द्यति प्राणानामसंभेदार्यं न पर्यावर्तयति यत् पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ग्राहकः स्यात्
समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत (१) एव तदध्यात्य-न्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवासौ प्रजाः प्र-
जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते^४ देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत एवासौ प्रजाः
प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवासौ प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते^५
मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहे- (२)-त्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति^{१०} सोमं गच्छ स्वाहेत्याह
सौम्या हि देवतया प्रजां यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति^{१२} छन्दांसि गच्छ स्वाहे-
त्याह पशवो वै छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे^{१०} द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यावा-
पृथिवीभ्यामुभयतः परि गृह्णाति^{१४} नमो (३) दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं
नियच्छत्य-ग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति स्थापयति^{१६} प्राणानां वा
एषोऽव द्यति योऽव द्यति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप हयते^{१७} पशोर्वा
आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूल- (४)-मभि समेति यत् पृथिव्यां हृदयशूलमुद्रासयेत् पृथिवीं
शुचाऽर्पयेद्यदस्वपः शुचाऽर्पयेच्छुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च सन्धावुद्रासयत्युभयस्य शान्त्यै^{१८} यं द्विष्यात्
तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति^{१९} ॥ (रेतः, स्वाहा, नमो, हृदयशूलं, द्वात्रिंशच्च) ॥ १ ॥

सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम् ॥ सोमऋषिः ।

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत् तदब्रुवन् वसन्तु नु न इदमिति तद्वसतीवरीणां
वसतीवरित्वं तस्मिन् प्रातर्न समशक्नुवन् तदप्सु प्रावेशयन् ता वसतीवरीरभवन् वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो
वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति^१ यस्यागृहीता अभि निम्नोच्चेदनाख्योऽस्य यज्ञः स्या-

(१)-द्युञ्जं वि चिच्छन्त्या—ज्योतिष्या वा गृह्णीयाद्विरण्यं वा ऽवधाय सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात् सहि गृहीतवसतीवरीको^३ वसतीवरीगृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशून्वेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति^४ यदेन्वीपं तिष्ठन् गृह्णीयाद्विर्माणुका अस्मात् पशवः स्युः प्रतीपं तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरुद्धयैवास्मै पशून् गृह्णातीन्द्रो (२) वृत्रमहन्त्सोऽपौऽऽभ्याघ्नियत् तासां यन्मेध्यं यन्नियं सदेवमासीत् तदत्यमुच्यते ता वहन्तीरभवन् वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यन्नियाः सदेवा आपस्ता-सामेव गृह्णाति^५ नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद्यन्नमति मन्येत न स्थावराणां गृह्णीया-द्वरुणगृहीता वै स्थावरा यत् स्थावराणां गृह्णीया—(३)-द्वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहये—द्यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विंशति तस्मात् ताम्रा आपो दिवा ददृशे यन्नक्तं भवत्यपोऽहः प्र विंशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृशे छायायै चाऽऽतपतश्च सन्धौ गृह्णात्यहोरात्रयोरैवास्मै वर्णं गृह्णाति^६ हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति^७ हविष्मां अस्तु (४) सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णात्यं—नुष्टुभां गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुवाचैवैनाः सर्वया गृह्णाति^८ चतुष्पदयर्चा गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशून्वेवाव रुन्धे^९ ऽस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिंलोके पशुमान्त्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मि—(५)-लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप सादय-त्युभयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति^{१०} सर्वतः परं हरति रक्षसामपहृत्या इन्द्राग्नियोभाग्धेयीः स्थे-त्याह यथायजुरेवैतं—दाक्षीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाक्षीध्रं यदेव यज्ञस्यापराजितं तदे-वैना उप वासयति^{११} यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते (६) तदनु यज्ञं रक्षांस्यव चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचारार्यं न होता ईलयन्त्या तृतीयसव-नात् परि शैरे यज्ञस्य संतत्ये^{१२} ॥ (स्या,—दिन्द्रो, गृह्णीया—दस्व, मुष्मिन्, क्रियते, षड्विंशतिश्च) ॥ २ ॥

हविर्धानशकटात् अधिषवणफलकयोरुपरि सोमावरोहणम् ॥ सोमकविः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरति^१ पुरा वाचः (१) प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक् तामव रुन्धे^२ ऽपोऽग्रेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति^३ सर्वाणि छन्दांस्यन्वाह पशवो वै छन्दांसि पशून्वेवाव रुन्धे^४ गायत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात् त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभां प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विराजा-ऽन्नकामस्य शृणोत्वग्निः समिधा हवै (२) म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छैत्यं—प इष्य होतरित्याहेषितं हि कर्म क्रियते^५ मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति^६ देवीरापो अपां नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैनां निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृता-नामेवाभिघृतानां गृह्णाति^७ (३) कार्ष्णिरीसीत्याह शर्मलमेवाऽऽसामपं प्लावयति^८ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्माद्यद्यमानाः पीयमाना आपो न क्षीयन्ते^९ योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं

च मैत्रावरुणचमसं च सस्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वायाथो स्वादेवैनो योनेः प्र जन-
यत्यं—ध्वर्योऽवैरपा३ इत्याहोते- (४)-मनन्नमरुतेमाः पश्येति वावैतदाह यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः
परिधौ नि माष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्र पद्यते यन्नक्तुनां व्यावृत्त्यै^{१४} ॥
(वाचो, हव, -मभिधृतानां गृह्णात्यु, -त पञ्चविंशतिश्च) ॥ ३ ॥

सोमस्याभिषवः ॥ सोमक्रषिः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति प्रावाणमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह अश्विनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्तां पुष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै^१ पशवो वै सोमो व्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवन-
मभि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधाती^२—न्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आहियते^३ पञ्च
कृत्वो यजुषा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्णीं दश सं पद्यन्ते
दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे^४ श्वात्राः स्थ वृत्रतुर इत्याहैव वा अपां सोमपीथो^५
य एवं वेद नाप्स्वार्तिमाच्छेति^६ यत् ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनं (२) लोकेभ्यः सं भरति^७
सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह दिग्भ्य एवैनं सं भर-
त्यथो दिश एवास्मा अव रुन्धे^८ ऽम्ब नि ष्वरेत्याह कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति य एवं वेद यत्
ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्या- (३)-हैष वै सोमस्य सोमपीथो^९ य एवं वेद न सोम्यामार्तिमाच्छेति^{१०}
मन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्त्यंशूनप गृह्णाति त्रायत एवैनं^{११} प्राणा वा अंशवः पशवः सोमो
ऽंशून् पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधाति^{१२} द्वौद्वावपि सृजति तस्माद् द्वौद्वौ प्राणाः^{१३} ॥
(यजुषा मिमीत, एनं, जागृवीति, चतुश्चत्वारिंशश्च) ॥ ४ ॥

सुत्यादिनेकर्तव्येषु ग्रहेषु ऋषांशुग्रहः । सोमक्रषिः ।

प्राणो वा एष यदुपांशुर्यदुपांश्वग्रा ग्रहा गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यं—हृणो ह स्माऽऽहौपवेशिः
प्रातःसवन एवाहं यज्ञं सं स्थापयामि तेन ततः संस्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेभिषुणोत्यष्टाक्षरा
गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्तोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
माध्यंदिनं (१) सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्तोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं
तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्तोत्येतां ह वाव स यज्ञस्य संस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्नं हि
तद्यज्ञस्य संस्थितस्य स्कन्दत्यं—थो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने नातिवाद इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृ-
व्यो भवति य एवं वेद तस्माद्दष्टावष्टौ (२) कृत्वोऽभिषुत्यं^३ ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये
ग्रहा गृह्यन्ते किंपवित्र उपांशुरिति वाक्पवित्र इति ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचैवैनं पव-
यति^४ वृष्णो अंशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावन्शू यो सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं पवयति
देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येषः (३) सन् देवानां पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां
ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति^५ स्वाङ्कृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्व-
मेवास्मा इदं स्वदयति विभ्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयैष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्

दधाति^१ मनस्त्वा (४) ऽष्टित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा
त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहा-
ऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति^२ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः
(५) स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्यादृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि
मृज्यादृष्टिमेवोद्यच्छति^३ यद्यभिचरेदमुं जुह्वय त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेषन् हन्ति^४ यदि
दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति^५ यद्यभिचरेदमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति
सादयेदसन्नो वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति^६ षडभिरंशुभिः पवयति षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं
पवयति^७ त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति^८ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्
सत्यात् त्रयः पशूनां हस्तादाना इति यत् त्रिरुपांशुं हस्तेन विगृह्णाति तस्मात् त्रयः पशूनां हस्ता-
दानाः पुरुषो (७) हस्ती मर्कटः^९ ॥ (माध्यंदिन-मष्टावष्टा,-- वेध, मनस्त्वा, पर्जन्यो, ऽमुष्य, पुरुषो, द्वे च) ॥५॥

अन्तर्यामिग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्ते ते देवा उपांशौ यज्ञं संस्थाप्यमपश्यन् तमुपांशौ सम-
स्थापयन् तैऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा विश्वत इन्द्रमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामेणान्तरधत्त
तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रातृव्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्धत्ते^१ ऽन्तस्ते (१) दधामि
द्यावापृथिवी अन्तर्द्वन्तरिक्षमित्याहैभिरेव लोकैर्यजमानो भ्रातृव्यान्तर्धत्ते^२ ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा
इदमभ्युद्यत्यं स्म इति तैऽब्रुवन् मघवन्ननु न आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव देवाः परे
ये चावरे तानुभया- (२) नन्वाभजत् सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभया-
नन्वाभजत्यन्तर्यामे मघवन् मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरैत्यु-पयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य
धृत्यै^३ यदुभावंपवित्रौ गृह्येयातां प्राणमपानोऽनु नृच्छेत् प्रमायुकः स्यात् पवित्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३)
प्राणापानयोर्विधृत्यै^४ प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुसर्वनो यं कामयेत प्रमायुकः
स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि चिञ्चनन्ति ताजक् प्र मीयते यं कामयेत सर्व-
मायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति^५ ॥

(त, उभयान्, गृह्यते, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ ६ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहः । सोमऋषिः ।

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति वायुं देवा अब्रुव-
न्त्सोमं राजानं हनन्मेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदेग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा
गृह्यन्ते तमेघं-न्त्सोऽपूयत् तं देवा नोपाधृण्वन् ते वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदये- (१)-ति सोऽब्रवी-
द्वरं वृणै मदेवत्यान्वेव वः पात्राण्युच्यन्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्ते तमेभ्यो
वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत् प्रवाते वि पजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता तस्य विग्र-
हणं नाविन्दन्त्साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ मया वि गृह्णीध्वं मदेवत्या एव वः सोमाः (२) सन्ना

असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदेवत्यास्तेन यानि हि दासुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि योनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साक्षात् तान्यस्यै तस्मादेवमाह वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत् ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवै च सह (३) गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रस्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वरावृणीत ॥ (स्वदय, सोमाः, सुहा, -ष्टाविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

मैत्रावरुणग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीन्नाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमब्रुवन् हनामेवेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पयसैव मे सोमं श्रीणन्निति तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणन्ति तस्मात् पशवोऽपाकामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति क्रूरमिव खलु वा एषः (१) करोति यः सोमेन यजेते तस्मात् पशवोऽप कान्ति यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं समर्धयति पशुभिर्यजमानं पुरा खलु वावैवं मित्रोऽवेदप मत् क्रूरं चक्रुषः पशवः कमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणीतं वरुणं देवा अब्रुवन्त्वया ऽऽशुभवा सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चै (२) वैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः सह गृह्यते तस्माद्वाजा राजानमशुभवां घ्नन्ति वैश्येन वैश्यं शुद्रेण शुद्रं न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदं नो विवासयत्तमिति तावब्रूतां वरं वृणावहा एकं एवाऽऽवत् पूर्वो ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः (३) पूर्वो मैत्रावरुणाद्रृह्यते प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाश्वन्तर्यामौ मित्रोऽहरजनयद्रुणो रात्रिं ततो वा इदं व्यौच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्टयै ॥ (एष-श्वै, -न्द्रवायवो, द्वाविंशतिश्च) ॥ ८ ॥

आश्विनग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत् ते देवा अश्विनावब्रुवन् मिषजौ वै स्थं इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहं एव नावत्रापि गृह्यातामिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै तौ देवा अब्रुवन्नप्तौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१) मिषजाविति तस्माद्वाह्यणेन भेषजं न कार्यमपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो मिषकौ वहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्वहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते तस्मादेवं विदुषा वहिष्पवमान उपसद्यः पवित्रं वै वहिष्पवमान आत्मानमेव पवयते तयोर्ह्येवा भेषज्यं च न्यदधुरग्नौ तृतीयमप्सु तृतीयं तस्मादुदपात्र- (२) -मुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समधुं कमस्य कृतं भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्यन्ते इति यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकौऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्यन्ते तस्मा द्वौ द्वौ वहिष्ठात् प्राणाः प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपह्रयेत (३) पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद् द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेदामुप ह्रयते प्राणानेवाऽऽत्मन् धित्वा पशूनुप ह्रयते वागवा ऐन्द्रवायवश्चक्षुः मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात्

पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्यां (४) अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः रक्षाःस्य चरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्त्याः सादयति वाच्यैव वाचं दधात्यां तृतीयस-
वनात् परि शोरे यज्ञस्य संतत्यै ॥ (मनुष्यचरा, - बुदपात्र, - सुपह्वयेत, द्विदेवत्याः, षट्चत्वारिंशच्च) ॥ ९ ॥

शुकामन्थिग्रहौ ॥ सोमऋषिः ।

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहितः आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन् ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तैः १
ऽन्योऽन्यं नाशक्नुवन्नाभिर्भवितुं ते देवाः शण्डामर्कावुपांमन्त्रयन्त तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहावेव नाव-
त्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थिनावगृह्णन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रा-
मन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१) ऽस्य भ्रातृव्यो भवति तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्राया जुह-
वुरपनुत्तौ शण्डामर्का सहामुनेति ब्रूयाद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहार्प नुदते स प्रथमः संकृति-
विश्वकर्मैत्येवैनावात्मन इन्द्राया जुहवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिक्कदचरे—दसौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा
मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ नि- (२) -ष्कामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात्
प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुकामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य
जुहुतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि क्रामतो रक्षसामपहृत्यै
देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताःस्ताभिः प्रा- (३) -णुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा
आसन् ताःस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च
यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते शुक्रामन्थिनौ वा अनु
प्रजाः प्र जायन्तेऽत्रीश्चाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा (४) सुप्रजाः प्रजाः
प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्याहैता वै सुधीरा या अभीरेताः सुप्रजा या आद्या य एवं वेदा-
य्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तत् पराऽपतत् तद्विकङ्कतं प्राविशत् तद्विकङ्कते
नारमत तद्यद्यं प्राविशत् तद्यद्यंरमत तद्यद्यस्य (५) यवत्वं यद्वैकङ्कतं मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः
श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति १० ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यान्मन्थिपात्रं सदो नाश्रुत
इत्यर्तिपात्रं हीति ब्रूयाद्यदश्रुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमाच्छेत् तस्मान्नाश्रुते ॥ (आत्मना परा, नि, -ष्प्र,
शुक्रशोचिषा, यवस्य, सुसन्निःशच्च) ॥ १० ॥

आग्रयणग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णन् ततो वै तेऽग्रं
पर्यायन् यस्यैवं विदुषः आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्तेऽग्रमेव समानानां पर्येति १ रुणवत्यर्चा भ्रातृव्यवतो
गृह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानानां पर्येति २ ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याहै- (१) -ताव-
तीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णीत्ये- ३ -ष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष

देवतया वाग्वै देवेभ्योऽपाकामद्यज्ञायतिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत सामन्यत
वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत् तदाग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वं (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
सृज्यते यत् तूष्णीं पूर्वं ग्रहा गृह्यन्ते यथा त्सारीयति म आख इयति नाप रात्स्यामीत्युपावसृजत्ये-
वमेव तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते त्रिहिं करोत्युद्रातनेव तद्वृणीते प्रजापतिर्वा
एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापतिरेव (३) तत् प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्वत्सं
जातं गौराभि जिघ्रत्या—त्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञं सं तनोत्यु
परिष्ठादा नयति रेत एव तदध्वर्यु—धस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तं—ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्
सत्याद्रायत्री कनिष्ठा छन्दसाऽसती सर्वाणि सर्वनानि वहतीत्ये—(४)-प वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रयण-
स्तमेव तदभिनिवर्तं सर्वाणि सर्वनानि वहति तस्माद्वत्समपाकृतं गौराभि नि वर्तते ॥ (आह, ऽऽग्रय-
णत्वं, प्रजापतिरेवे, ति, विज्ञातिश्च) ॥ ११ ॥

[युजेन २३२। देवा ३२६। ब्रह्मवादिनो २२५। देवस्य १९४। प्राणो ३५२। देवा १९४। वा-१७८।-गमित्रं १८२।
यज्ञस्य २४४। बृहस्पति-२८७।-देवा २२०। एकादश ॥ २६३६]

[॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

उक्थ्यग्रहः ॥ सोमक्राविः ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादविभेत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तस्मै तृतीयमुदयच्छत्
तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तस्मा
उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तं निर्मायं भूतमहन् यज्ञो हि तस्य मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यते इन्द्रियमेव (२)
तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्त इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्
तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति त्रिर्निर्गृह्णाति त्रिहिं
स तं तस्मै प्रायच्छदे—ष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुनः—(३)-द्विस्मानिर्गृह्णाति चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य
यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा अन्वारयन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति
तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेय-
मित्यन्तराऽऽहवनीर्यं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नये—(४)-दात्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत
यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि
कामयेत सदस्यान् यज्ञयशसेनार्पयेयमिति सद आलभ्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयशसेनार्पयति ॥
(इती, -न्द्रियमेव, पुनः पुनः, -नयेत् त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ १ ॥

ध्रुवग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं^१ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनं समानानां करोति^२ वैश्वानुरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानुरं हि देवतयाऽऽयु^३—रभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चा^४—धिनीऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धो ध्रुवस्तस्मा—(१)—दध्यवाङ् प्राणोऽन्येषां प्राणानां—मुपोतेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोते ध्रुवस्तस्मा—दस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति मासेनान्या असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन् तां देवा ध्रुवेणाहहन् तद् ध्रुवस्य ध्रुवत्वं यद् ध्रुव उत्तरतः साद्यते धृत्या आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा होता यद्वोतृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्या (२) युर्दधाति^५ पुरस्तादुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्व्यायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन व्यायुषो भुङ्क्ते उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुस्तमेन व्यायुषो भुङ्क्ते^६ वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति^७ ॥ (अर्धो ध्रुवस्तस्मा—देव यज्ञस्यै—कान्तचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

ऋतुग्रहाः ॥ सोमऋषिः ।

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तैऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते सैवत्सरेण योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन् यदतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै^१ द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै^२ सह प्रथमौ गृह्यते सहोत्तमौ तस्माद् द्वौद्वावृत्तौ उभयतौमुखमृतुपात्रं भवति को (१) हि तद्वेद यत् ऋतुनां मुखं—मृतुना प्रेष्येति षट् कृत्वं आह षड्वा ऋतवे ऋतूनेव प्रीणात्युतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्यु—तुना प्रेष्येति षट् कृत्वं आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशवं ऋतूनुप जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद् द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप जीवन्त्यु—तुना प्रेष्येति षट् कृत्वं आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहऽऽक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समंष्ट्यै^३ नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनु प्र पद्येतर्तुऋतुमनु प्र पद्येतर्तवो मोहुकाः सूर्युः (३) प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेणो^४—पयामगृहीतोऽसि सप्तसप्तोऽस्य हस्पत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत् प्रीणाति^५ ॥ (को, जीवन्ति द्विः, सूर्युः, श्रुतुश्चिंशच्च) ॥ ३ ॥

ऐन्द्राग्र-वैश्वदेवग्रहौ ॥ सोमऋषिः ।

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदैन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रो गृह्यत ओज एवाव रुधे^१ वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति तस्मात् सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति^२ वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति^३ ॥ (तस्मादसावादित्य—, चिंशच्च) ॥ ४ ॥

माहेन्द्रग्रहश्च ॥ सोमऋषिः ।

इन्द्रो मरुद्भिः सावित्रेण माध्यन्दिने सर्वने वृत्रमहन् यन्माध्यन्दिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्ष्णिघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते^१ तस्य वृत्रं जघ्रुष ऋतवोऽमुह्यन्तस् ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात् ततो वै स ऋतून् प्राजानाद्यहृतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै^२ वज्रं वा एतं यजमानो धातृव्याय प्रहरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेना—ऽऽयुधं वा एतद्यजमानः स५ स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेने—न्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावर्तमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत् स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत् तानगृहीत (२) प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेना—ऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेने—न्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अब्रुवन् महान् वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्व५ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत् वृत्रं हत्वाऽन्यासु देवतास्व- (३)-धि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्दरेतेऽन्यासु प्रजास्वधिं शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्र५ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति^३ ॥ प्रथमेना, गृहीत, देवतास्व, द्याविशतिश्च) ॥ ५ ॥

आदित्यग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् तस्या उच्छेषणमददुस्तत् प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत् साऽमन्यतोच्छेषणान्म इमेऽज्ञत यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे वसीया५सो जनिष्यन्त इति साऽग्रे प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत साऽऽदित्येभ्य एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म इदं५ श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रुवन् वरं वृणामहे यो ऽतो जायाता अस्माकं५ स एकोऽसद्योऽस्य प्रजायामृध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वानादित्यो ऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्यास्तास्वेक एवधो यो यजते स देवानां भोगाय भवति^३ देवा वै यज्ञा- (२)-दुद्रमन्तरायन्तस् आदित्यानन्वाक्रमत् ते द्विदेवत्यान् प्रापद्यन्त तान् न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्रपद्यं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्माद् द्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते^४ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते^५ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुत्वं गर्भो जरायु तदेव त- (३)-न्मिथुनं पशवो वा एते यदादित्य ऊर्दधि दध्ना मध्यतः श्रीणात्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति^६ श्रुतातङ्क्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्कं दुहे^७ पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुच्यैवास्मै पशून् गृह्णाति^८ पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तर्दधात्ये^९ - (४)-ष वै विवस्वानादित्यो यदुपा५शुसर्वनः स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवनाद्विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्य५ सोमपीथेन समर्धयति^{१०} या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजक् प्रस्कन्देद्वृष्टैकः पर्जन्य स्या-

यदि चिरमवर्षको^{१३} न (५) सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षद् करोति यदनुवषट्कुर्याद्बुद्धं प्रजा अन्ववसृजे हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक्^{१४} स्यात् तस्मान्नान्वीक्ष्यः^{१५} ॥ (एव, युजा, ज्जरायु तदेव तद्, -न्तर्दधाति, न, सुसवि^{१६}शतिश्च) ॥ ६ ॥

सावित्र-वैश्वदेवग्रहौ च ॥ सोमऋषिः ।

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननाय न सादयत्य-
सन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षद् करोति यदनुवषट्कुर्याद्बुद्धं प्रजा अन्ववसृजे—देव वै गायत्रो देवानां यत्
सवितैष गायत्रिये लोके गृह्यते यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति स्वादेवेन योनेर्निर्गृह्णाति^१
विश्वे (१) देवास्तृतीय^२ सर्वनं नोदयच्छन् ते सवितारं प्रातःसवनभाग^३ सन्तं तृतीयसवनमभि पर्यणयन्
ततो वै ते तृतीय^४ सर्वनमुदयच्छन् यत् तृतीयसवने सावित्रो गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्यै^५ सवितृ-
पात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः सविता प्रसवानामीशे यत् सवितृ-
पात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवासमै प्रजाः प्र (२) जनयति^६ सोमे सोममभि गृह्णाति
रेत एव तर्दधाति^७ सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्यां एतस्मिन् वा
अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति
बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्ये- (३)-तावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवै-
न^८ सर्वाभ्यो गृह्णात्ये—ष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः ॥ (विश्वे, प्र, पितृभ्य एवै-
तेन करोत्ये, - कान्वि^{१७}शतिश्च) ॥ ७ ॥

पात्नीवतग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

प्राणो वा एष यदुपा^१शुयदुपा^२शुपात्रेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्यते प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राणमनूयन्ति^३
प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपा^४शुः पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपा^५शुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणा-
द्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात् प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते^६ देवा वा इतइतः पत्नीः सुवर्गं (१) लोक-
मजिगा^७सन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त एतं पात्नीवतमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजा-
नन् यत् पात्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै^८ स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं
कृत्वाऽघ्नन् तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उपस्तितरं-
(२)-वदन्ति यद्वृतेन पात्नीवत^९ श्रीणाति वज्रेणैवैनं वशे कृत्वा गृह्णात्ये—पथामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा
उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते^{१०} बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणै-
वासमै प्रजाः प्र जनयती—न्वो इत्याह रेतो वा इन्द्र रेत एव तर्दधाती—न्द्रियाव इत्या- (३)-ह प्रजा
वा इन्द्रियं प्रजा एवासमै प्र जनयत्ये—आ ३ इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय^{११} सज्जदेवेन
त्वष्टा सोमं पितेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां^{१२} रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति^{१३} देवा वै त्वष्टारमजि-
घ्रा^{१४}सन्तस पत्नीः प्रापद्यत् तं न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि (४) वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात्
पात्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते^{१५} न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते^{१६} नानु वर्षद् करोति यदनुवषट्-

कुर्यादुद्रं प्रजा अन्ववसृजति नानुवपत् कुर्यादशान्तमग्नीत् सोमं भक्षयेदुपांश्वनु वषट् करोति न रुद्रं प्रजा
अन्ववसृजति शान्तमग्नीत् सोमं भक्षयत्यै—श्रीनेष्टुरूपस्थमा सीद (५) नेष्टुः पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव
नेष्टुरि रेतो दधाति नेष्टु पत्निर्या—मुद्रात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एष यदुद्राता प्रजानां प्रजननार्थो—
प उप प्र वर्तयति रेत एव तत् सिञ्चत्यै—रुणोप प्र वर्तयत्यरुणा हि रेतः सिञ्च्यते^{१०} नशंकृत्योरुमुप
प्र वर्तयति यदा हि नश ऊरुमवत्यथ मिथुनी (६) भवतोऽथ रेतः सिञ्च्यतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते^{१०} ॥
(पत्नीः सुवर्गः—सुपस्तितरः—मिन्द्रियाव इत्य—पि, सीद, मिथुन्य—द्यौ च) ॥ ८ ॥

हारियोजनग्रहः ॥ सोमक्रविः ।

इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुदौजत् स द्रोणकलशोऽभवत् तस्मात् सोमः समस्त्वत् स हारि-
योजनोऽभवत् तं व्यचिकित्सज्जुह्वानी३ मा हौषा३मिति सोऽमन्यत यद्वोष्याम्याम५ हौष्यामि यन्न
होष्यामि यन्नवेशं करिष्यामीति तमग्निमत्य होतु५ सोऽग्निरब्रवीन्न मय्याम५ हौष्यसीति तं धानाभिर-
श्रीणात् (१) त५ शतं भूतमजुहोद्यद्वानाभिर्हारियोजन५ श्रीणाति श्रुतत्वाय श्रुतमेवैनं भूतं जुहोति^३
वह्नीभिः श्रीणात्येतावतीरेवास्यामुर्मिलोके कामदुघा भवन्त्यथो खल्वहुरेता वा इन्द्रस्य पृथ्व्यः कामदुघा
यद्धारियोजनीरिति तस्माद्वह्नीभिः श्रीणीया—द्वक्लामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधय आधानं
यदग्रहत्य परिधीज्जुहुयादन्तराधानाभ्यां (२) घ्रासं प्र यच्छेत् प्रहत्य परिधीज्जुहोति निराधानाभ्यामेव
घ्रासं प्र यच्छत्यै—चेता जुहोति यातयामेव हेतव्यैध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्यु-
नक्ति तादृगेव त—च्छीर्षकालिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स सममर्ब—द्विकर्म्य जुहोति विकर्म्य हीन्द्रो
वृत्रमहन्समृद्धयै^{१०} पशवो वै हारियोजनीर्यत् सैभिन्वादल्पा (३) एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् यन्न
सैभिन्वाद्वहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् मनसा सं वाधत उभयं करोति बहव एवैनं पशवो
भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त उन्नैतयुपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुध्रत उत्तरवेद्यां नि
वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रति घ्रापयन्ति^{१०} (४) ॥

(अश्रीणा,—दन्तराधानाभ्या,—मल्पाः, स्थापयन्ति) ॥ ९ ॥

आग्रयणादीनां कथञ्चित् क्षये पुनर्ग्रहणम्, दारुपात्र-पुरोहक् प्रशंसा च ॥ सोमक्रविः ।

ग्रहान् वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपांश्वन्तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहाने-
कशफा आदित्यग्रहं गावः आदित्यग्रहो भूर्यिष्टामिर्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गावः पशूनां भूर्यिष्टा यत् त्रिरु-
पांशु५ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद् द्वौ त्रीनजा जनयत्यै—थावयो भूर्यसीः^{१०} पिता वा एष यदाग्रयणः
पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत् कलशाद्वह्नीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव त—
द्यत् कलशं उपदस्येदाग्रयणाद्वह्नीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव त—दात्मा वा एष यन्नस्य
यदाग्रयणो यद्गहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्वह्नीयादात्मन एवाग्निं यन्नं निष्करोत्यै—विज्ञातो वा एष
गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महं ऽवभृथमव
यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत् पुमांस५ हरन्ति^{१०}

यत् पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राऽऽह तादृगेव तद्यत् सादयति यथा वस्यस उपनिधायोपकामति तादृगेव तद्य- (३)-द्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यद्वा तद् दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्टादुपयामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यैः ॥ (यथा पिता, तस्मा, - दपकामति तादृगेव त, - दृष्टादंश च) ॥ १० ॥

सोमपात्रप्रकांसा, सवनीयपुरोडाशविधानं च ॥ सोमऋषिः ।

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि^१ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति परा-
डिव ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं लोकः प्रान्यानि
पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः (१)
प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति^२ प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि
प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपा-
वयन्ति^३ यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान् भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपांशु
शंसति त- (२)-दुपांश्वन्तर्यामयोर्दुश्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदान-
वान् भवति^४ यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीभिर्न्ये ग्रहा गृह्यन्ते
वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहा-
ऽपिवत् स विष्वङ् (३) व्याच्छेत् स आत्मन्नारमणं नाविन्दत् स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत् तान्
निरवपत् तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत् तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां
प्राश्नीयाद्वात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽति पवते^५ ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्ति-
राप्यतेऽथ किं (४) यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्ति-
राप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ॥ (भवन्ति यानि पुनः, शंसति त, - द्विष्वङ्, किं, चतुर्दश च) ॥ ११ ॥

[इन्द्र २३३। आयु-१३९। -यज्ञेन १८४। सुवर्गाये- ८०। -न्द्रो १७८। ऽदिति- २७७। -रन्तर्यामपात्रेण १६९। प्राण
३०८। इन्द्रो २००। ग्रहान् १६८। प्रै- २१४। कादश २१५०]

[॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ १॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

दक्षिणाहोमः, तद्दानादिवर्णनं च ॥ सोमऋषिः ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते यद्दक्षिणानि^१ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रति-
ष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते^२ सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^३ सौरीभ्यामृग्भ्यां
गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^४
दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं (१) हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^५ रूपेण वो रूपमभ्यै-

मीत्याह रूपेण ह्यासा रूपमभ्येति यद्विरण्येन तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवेना वि भजत्ये—तत् ते अग्ने राध (२) ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युत ह्यस्य राध ऐति तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्या ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्र-दक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋत सत्येनैवेना ऋतेन वि भजति यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यदक्षिणा ब्राह्मणमद्य राध्यास- (३) मुषिमाषेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषि-राषेयो यः शुश्रुवान् तस्मादेवमाह वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^३ यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाया—स्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४) वावैतदाह हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या अग्निं ददात्यग्निमुखानेवतून् प्रीणाति^३ ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति^३ ॥ (हिरण्यं, राधो, राध्यासं, मधुमतीरा विशतेत्यु, - छान्निशब्च) ॥ १ ॥

समिष्टयजुर्होमः ॥ सोमऋषिः ।

समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य कुरं यद्विलिप्तं यद्वेत्येति यज्ञात्येति यद्वेति-करोति यज्ञापि करोति तदेव तैः प्रीणाति^३ नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः संमितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति^३ षड् ऋग्मियाणि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतून्वै प्रीणाति त्रीणि यजूंषि (१) त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति^३ यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञप-तिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयत्ये—ष ते यज्ञो यज्ञपते सहस्रसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव धीर्यं दधाति वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत् सृज्यान् बहुयाजिनोऽयीयजो यज्ञे (२) यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै सृज्याः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावायेति देवा गातु-विदो गातुं वित्वा गातुं मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति यजमानस्यापराभावार्थं ॥ (यजूंषि, यज्ञ, एकचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

अवभृथः ॥ सोमऋषिः ।

अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवावाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरव यजते^३ ऽपोऽवभृथमवैत्यस्तु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते^३ वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति साम्ना प्रस्तो-ताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै^३ त्रिनिधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षा-स्य- (१) -प हन्ति^३ पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या उरु^३ हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै^३ शतं तै राजन् मिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य-भिष्टितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति^३ बहिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोत्यै—पवर्हिषः प्रयाजान् (२) यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चत्यां—

यजमानो यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति^{११} वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चत्यै—श्रीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्यै—पर्वहिषावनूयाजौ यजति प्रजा वै वह्निः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति^{१२} चतुरः प्रयाजान् यजति द्वावनूयाजौ षट् सं पचन्ते षड्वा ऋतव (३) ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठत्यै—वभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव यजते^{१३} समुद्रे ते हृदयमस्वन्तरित्याह समुद्रे ह्यन्तर्वरुणः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽपु इत्याहान्निरेवैनमोषधीभिः सम्यञ्च दधाति^{१४} देवीराप एष वो गर्भ इत्याह यथायजुरेवैतत् पशवो वै (४) सोमो यद्भिन्दुनां भक्षयेत् पशुमान्स्याद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो गृह्णाति^{१५} प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निमुच्यते^{१६} ऽप्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्या पथोऽस्येधिणीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्ते (५) उपायन्ति^{१७} तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते^{१८} ॥ (लोकेभ्यो रक्षाःसि, प्रयाजा, -नृतवो, वै, नमस्यन्तो, द्वादश च) ॥ ३ ॥

यूपैकादशिनी विधानम् ॥ सोमऋषिः ।

स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं मिनोति त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै^१ यदन्तर्वेदि मिनुयादेवलोकमभि जयेद्यद्विर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनोत्युभयोर्लोक-योर्भिरिति या उपरसंमितां मिनुयात् पितृलोककामस्य रश्नसंमितां मनुष्यलोककामस्य च वालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्समान् प्रतिष्ठाकामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्समान् पशुकामस्यै—तान् वा (१) अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवन्ति व्यतिषजेदितरान् प्रजयेवैनं पशुभिर्व्यतिषजति^२ यं कामयेत प्रमार्युकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धे वर्षिष्ठमथ हृसीयाऽसमेवा वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति ताजक् प्र मीयते दक्षिणार्धे वर्षिष्ठं मिनुयात् सुवर्गकामस्याथ हृसीयाऽसमाक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^३ (२) यदेकस्मिन् यूपे द्वे रश्ने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैकाऽरश्नां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते^४ यं कामयेत स्व्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत् स्व्येवास्य जायते यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत् पुमानेवास्य (३) जायते ऽसुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान् देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदु-पशयस्योपशयत्वं यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्यै^५ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमाच्छेद्यजमानोऽसौ तं पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव (४) द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति^६ यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयान् ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽ-रण्यान् प्रजापतिः प्रजा असृजत् सोऽन्नाद्येन व्याधृत स एतामेकादशिनीमपश्यत् तथा वै सोऽन्नाद्यमवा-रुन्ध यदश्रूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५) य एकादशः स्तन एवास्यै स दुह एवैनं तेन वज्रो^७ वा एषा सं मीयते यदेकादशिनी सेध्वरा पुरस्तात् प्रत्यञ्चं यज्ञं संमर्दितो-र्यत् पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तं ध्यै सयत्वाय^८ ॥ (व, समष्ट्यै, पुमानेवास्य, यमेव, रुन्धे, त्रिःशब्) ॥ ४ ॥

पञ्चकादशिनी ॥ सोमऋषिः ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् स रिरिचानोऽमन्यत् स एतामैकादशिनीमपश्यत् तया वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी भवत्या-
युरेव तयोन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः
(१) सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन वार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र
जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुते-
नौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणो मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं
यजमाने दधाति (२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्
पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड् वै मरुतो विशमेवास्मा अनु वध्नाति यदि कामयेत्
योऽवंगतः सोऽप रूध्यतां योऽपरुद्धः सोऽवंगच्छत्वित्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक
ऐन्द्रं (३) य एवावंगतः सोऽप रूध्यते योऽपरुद्धः सोऽव गच्छति यदि कामयेत् प्रजा मुह्ययुरिति
पशुन् व्यतिषजेत् प्रजा एव मोहयति यदभिवाहृतोऽपां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत
उदञ्चमा लभतेऽपवाहृतोऽपां प्रजानामवरुणग्राह्यं ॥ (रेतो, यजमाने दधाति, लोक ऐन्द्रः, सप्तत्रिंशच्च ॥ ५ ॥

पात्नीवतपशुः ॥ सोमऋषिः ।

इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत् तां पर्यग्निकृतामुदसृजत् तया मनुगर्भोद्यत् पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुदसृजति
यामेव मनुर्ऋद्धिमाध्नात् तामेव यजमान ऋध्नोति यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं परा-
भवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाग्नयेन पात्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठती—ष्टं वपया (१) भवत्यानिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्र चरति तीर्थ एव प्र
चरत्यथो एतर्ह्येवास्य याम—स्त्वाष्टो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं
पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति ॥ (वपया, षट्त्रिंशच्च) ॥ ६ ॥

सौम्यचर्वाद्यभिधानम् ॥ ६ अनुष्टुप् ॥ सोमऋषिः ।

घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति यत् सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव त—
द्यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक् स्वायामेव
दिशि पितॄन् निरवदयत उद्रातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छस्वदुर्वन्ति तस्यैव स
शान्ति—रवे- (१)-क्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते य आत्मानं न परिपश्येद्वितासुः स्यादभि-
ददि कृत्वाऽवैक्षेत् तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते यो गतमनाः स्यात् सोऽवैक्षेत्
यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । गङ्गा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयाममीति ॥

मन एवात्मन् दाधार (२) न गतमना भवत्य—प वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानादनीजानमभ्या-
गावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारो—पांशु यजति
मिथुनत्वाय ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं कं तर्हि यज्ञः कं यजमानो

भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव (१) यज्ञस्य स्विष्टं शमयति वरुणेन दुर्षिष्टं नाऽऽर्ति-
माच्छेति यजमानो यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्दतो यन्मैत्रावरुणीं वशामा-
लभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मृत्यमन्ववांस्यति शान्त्यै^{१०} यातयामानि वा एतस्य छन्दांसि य ईजानश्छ-
न्दसामेष रसो यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दांस्येव पुनरा प्रीणात्य- (४) यातयामत्वायाथो
छन्दःस्वेव रसं दधाति^{११} ॥ (अथ, दाधार, मित्रेणैव, प्रीणाति, पदं च) ॥ ७ ॥

अतिग्राह्यविधानम् ॥ सोमऋषिः ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्यशेष्यत् तदतिग्राह्या अभवन् तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं
यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते तेज आग्नेयेनैन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसं
सौर्येणोपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चके पृष्ठानि यत् पृष्ठे न गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि स
शृणीयुर्-यदुक्थ्ये (१) गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सः शृणीयुर्-विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सवीर्यत्वाय^{१२} प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स प्रियास्तनूरप न्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन्
वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुयस्यातिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय^{१३} देवता
वै सर्वाः सदृशीरासन् ता न व्यावृतमगच्छन् ते देवा (२) एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णताऽऽग्ने-
यमग्निरेन्द्रमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्ततो वै तैऽन्याभिर्देवताभिव्यावृतमगच्छन् यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते
व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छती^{१४}—मे लोका ज्योतिष्मन्तः समावद्दीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मि-
ल्लोके ज्योतिर्धत्त ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्येणामुष्मिल्लोके (३) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
इमे लोका भवन्ति समावद्दीर्यानेनान् कुर्वन् एतान् वै ग्रहान् वभ्वाविश्ववयसाववित्तां ताभ्यामिमे लोकाः
पराञ्चश्चार्वाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्चार्वाञ्चश्च भान्ति^{१५} ॥
(उक्थ्ये, देवा, अमुष्मिल्लोक, एकान्नचत्वारिंशच्च) ॥ ८ ॥

अदाभ्यग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा अदाभ्ये छन्दांसि सर्वनानि समस्थापयन् ततो देवा
अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति^१ यद्वै देवा असु-
शनदाभ्येनादभ्युवन् तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं^२ य एवं वेद दध्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दध्नोत्ये^३ (१)
प्रा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या अति पाप्मानं भ्रातृव्यं
मुच्यते य एवं वेद भन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुस्ते येन जीवन्तसुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो वा एष यद-
दाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति (२) जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति^४ वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति
यददाभ्ये सस्थापयन्त्यंशूनपि सृजति यज्ञस्य संतत्यै^५ ॥ (इमनोत्य, - नभिषुतस्य गृह्णात्ये, - कान्नति-
शक्तिश्च) ॥ ९ ॥

अंशुग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

देवा वै प्रबाहुग्रहानगृह्णत स एतं प्रजापतिरशुमपश्यत् तमगृह्णीत तेन वै स आध्रोद्यस्यैवं विदुषो-
ऽशुगृह्यत ऋध्रोत्येव सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृद्धि स तेनाऽऽध्रो-मनसा गृह्णाति मन इव हि
प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे चतुःसक्ति भवति
दिक्ष्वे-(१)-व प्रति तिष्ठति यो वा अशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति वामदेव्यमिति साम
तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति यदध्वर्युरशुं गृह्णन् नार्धयेदुभाभ्यां
नर्धयेताध्वर्यवे च यजमानाय च यदध्वर्येदुभाभ्यामृधेतानवानं गृह्णाति सैवास्यद्धि-हिरण्यमभि व्य-
नित्य-(२)-मृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः
शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ॥ (दिक्ष्वे, - निति, विश्रुतिश्च) ॥ १० ॥

षोडशिग्रहः ॥ सोमऋषिः ।

प्रजापतिदेवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मान-
मभि समक्खिदत् तत् षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं
तेन षोडशी तत् षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको (१) न प्राभवत् त एतं षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः
प्राभवच्चत् षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या इन्द्रो वै देवानामाजुजावर आसीत् स प्रजापति-
मुपाधावत् तस्मा एतं षोडशिनं प्रायच्छत् तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्येद्यस्यैवं विदुषः
षोडशी गृह्यते (२) अग्रमेव समानानां पर्येति प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवने
स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णाति सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सर्वनात्सवनादेवैनं प्र जनयति तृतीयसवने
पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रैर्णैवास्मै तृतीयसवनात् पशूनव रुन्धे नोक्थ्ये
गृह्णीयात् प्रजा वै पशव उक्थानि यदुक्थ्ये (३) गृह्णीयात् प्रजां पशूनस्य निर्देहे-दतिरात्रे पशुकामस्य
गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रैर्णैवास्मै पशूनवरुद्धय रात्रियोपरिष्ठाच्छमयत्य-प्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णी-
याद्वयावृत्कामो हि राजन्यो यजते साह एवास्मै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निर्वाहदहत्ये-
कविंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्ये हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामो-(४)-पामोति कनीया-
सि वै देवेषु छन्दास्यासज्ज्यायास्यसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यशंसन्
ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृजत यत् कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशंसति भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं

वृङ्क्ते^{१२} षडक्षराण्यति रेचयन्ति षड् वा ऋतव ऋतून्नेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्पयन्ति (५)
 चतुष्पद एव पशून्व रन्ध्रे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव रन्ध्रे^{१३} ऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप्
 तस्मात् प्राणानां वागुत्तमौ समयविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन् वै लोक इन्द्रो
 वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरत्य^{१४}—रुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धयै^{१६} ॥

(लोको, विदुषः षोडशी गृह्यते, यदुक्थ्ये, धाम, कल्पयन्ति, सप्तचत्वारिंशच्च) ॥ ११ ॥

[सुवर्गाय २३८। स- १४१। -मवमृथ युजूषि २६२। स्पयेन २८०। प्रजापति-१८७। -रिन्द्रो ८६। मन्ति २०७।
 देवा १८९। देवा ११९। देवाः १२०। प्रजापति- २९७। रेकादश ॥ २१२६]

[॥ इति षष्ठकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

[प्राचीनव२शं ३८४०। य-३०८५। च्चात्वाला-३१५५।-द्यज्ञेने-२६३६। न्द्रः २१५०।

सुवर्गाय २१२६। (षट् ॥ ६ ॥ १६९९२)]

॥ इति षष्ठं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमं काण्डम् ।

अश्वमेधगतमन्त्राणामभिधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥]

ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमस्य, तदाद्यसंस्थारूपस्याग्निष्टोमस्य च विधानम् ॥ सोमऋषिः ।

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां ज्योतिर्विराट् वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराजमभि सं पद्यते तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते^१ द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं बहतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ माध्यदिनं सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा च पुरुषसम्मिता वा एष यज्ञोऽस्थूरि^२-(१)-यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यश्रुते सर्वं ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्रुते^३ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत् तस्यानुहाय रेत् आऽदत्त तद्द्वन्द्वे न्यमार्त् तस्माद्द्वन्द्वो द्विरेता अथो आहुर्वडवायां न्यमार्दिति तस्माद्वडवा द्विरेता अथो आहुरोषधीषु (२) न्यमार्दिति तस्मादोषधीषोऽनभ्यक्ता रेमन्त्यथो आहुः प्रजासु न्यमार्दिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्विहिष्यनवकलसः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकलसोऽति ह्यप्रवत् य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति (३) प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स हैतेनाग्रेऽयजते प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत् तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथंतरं सामं ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात् ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तो-रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत् तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दो बृहत् (४) सामं राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात् ते वीर्यावन्तो वीर्याद्व्यसृज्यन्तं मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत् तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं सामं वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात् त आद्या अन्नधानाद्व्यसृज्यन्त तस्माद्भूयांसोऽन्येभ्यो भूर्यिष्टा हि देवता अन्वसृज्यन्त पक्ष एकविंशं निरमिमीत् तमनुष्टुप् छन्दो (५) अन्वसृज्यत वैराजं सामं शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां तस्मात् तौ भूतसङ्क्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलसो न हि देवता अन्वसृज्यत तस्मात् पादावुप जीवतः पक्षो ह्यसृज्येतां प्राणा वै त्रिवृदधमासाः पञ्चदशः प्रजापतिः सप्तदशस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतस्मिन् वा एते श्रिता एतस्मिन् प्रतिष्ठिता (६) य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत् एतस्मिन् प्रति तिष्ठति^४ ॥ (अस्थूरि, - रोषधीषु, ज्येष्ठयज्ञ इति, - बृह, - वनुष्टुप् छन्दः, प्रतिष्ठिता नव च) ॥ १ ॥

स्तोमप्रशंसा ॥ सोमऋषिः ।

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोममभि प्र णयति^५ यावन्तो

वै स्तोमास्तावन्तोः कामास्तावन्तो लोका- (१)-स्तावन्ति ज्योतीरप्येतावन्त एव स्तोमानेतावन्तः कामा-
नेतावन्तो लोकानेतावन्ति ज्योतीरप्येतावन्त रुन्धे ॥ (तावन्तो लोका, - स्योदश च) ॥ २ ॥

अतिरात्रविधिः ॥ सोमऋषिः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति यस्य त्रिवृत-
मन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य पञ्चदशम-
न्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्यं मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति
(१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति
प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यतु-
तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्यतु मेऽप्यसन्नक्षत्रियां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन यजमानो
यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
यजते यो वै स्तोमानामवमं परभतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै स्तोमानामवमस्त्रिवृत्
परमो य एवं वेदं परमतामेव गच्छति ॥ (सप्तदशमन्तर्यन्ति, विराजीति, चतुश्चत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रविधिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन् तेषां हविष्मांश्च हविष्कृच्छाहीयेतां तावकामयेतां
सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां तमाऽहस्तां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां य एवं
विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमिति तावैतां पूर्वेणाह्वाऽगच्छतामुत्तरेणा- (१)-भिष्टुवः पूर्व-
महर्भवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं
सर्वस्याऽऽप्यै सर्वस्यावरुद्धये गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज
एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते त्रैष्टुभमुत्तरं ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन् धत्ते रथन्तरं पूर्वं (२)
ऽहन्त्साम भवतीत्यं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति तदाहुः
कं जगती चानुष्टुप् चेति वैखानसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभो
ऽथाऽऽहुयत् समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याहो वीर्यमनु (३) पद्येतेत्यमात्रास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तर-
स्मिन्नुत्तरं नानैवार्धमासोर्भवतो नानावीर्यं भवतो हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कृच्छिधनमुत्तरं
प्रतिष्ठित्यै ॥ (उत्तरेण, रथन्तरं पूर्वं, ऽवै-कविंशतिश्च) ॥ ४ ॥

गर्गत्रिरात्रः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत् स इमामपश्यत् तां वराहो भूत्वा-
ऽहर्त् तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ष्ट साऽप्रथत् सा पृथिव्यभवत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्
प्रजापतिः स देवानसृजत् वसून् रुद्रानादित्यान् ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत् (१)
यथाऽहं युष्मास्तपसाऽसृश्येवं तपसि प्रजननमिच्छामि तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छदेतेनाऽऽयतनेन
आम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्राम्यन् ते सवत्सर एकां गामसृजन्त तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः

प्रायच्छेताः रक्षध्वामिति तां वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः
प्राजायत त्रीणि च (२) शतानि त्रयस्त्रिंशत् चाथ सैव सहस्रतम्यभवत् ते देवाः प्रजापतिमब्रु-
वन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत् त इमं लोकमजयन् तच्चाददुः स उक्थ्येन रुद्रान-
याजयन् तेऽन्तरिक्षमजयन् तच्चाददुः सोऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयत् तेऽमुं लोकमजयन् तच्चाददुः—
स्तदन्तरिक्षं (३) व्यवैर्यत् तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि
तदवैर्यतेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह आज्यं भवति संयानानि सूक्तानि शंसति षोडशिनं शंसत्यहो धृत्या अशि-
थिलंभावाय तस्मात् त्रिरात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथममहः स्यादथोकथ्योऽथातिरात्र एषां लोकानां विष्टुत्यै
त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददात्ये—(४)—षां लोकानामनु संतत्यै दशत् न वि-
च्छिन्नाद्विराजं नेद्विच्छिन्नदानीत्ये—थ या सहस्रतम्यासीत् तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताः स
इन्द्रोऽमन्यतानया वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा
एषाऽभ्यनूच्यत उभा जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाक (५) एव शंसत्ये—थ या सहस्रतमी
सा होत्रे देयेति होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होता ऽनाप्तस्याऽऽपयितां—थाऽऽहुस्त्रे
देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतत्त्वित्ता—मथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्ये—था-
ऽऽहुस्त्राकृत्या सा वशं चरेदित्ये—थाऽऽहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति (६) द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध-
रेन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधयेव तावकल्पेतामित्ये—थाऽऽहुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेत्ये—थाऽऽ-
हुर्या द्विरूपोभयतपनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै तद्वा एतत् सहस्रस्यायनं सहस्रं स्तो-
त्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ (अत्रवी, -च्च, तदन्त-
रिक्षं, ददात्य, -च्छावाक, -श्च देयेति, सप्तचत्वारिंशच्च) ॥ ५ ॥

सहस्रतमीप्रशंसा, तदङ्गभूतं होमादिकं च । त्रिष्टुप् । विष्वेदेवा कषयः ।

सोमो वै सहस्रमविन्दत् तमिन्द्रोऽन्वविन्दत् तौ यमो न्यागच्छत् तावत्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही ३
इत्यब्रूताः स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभर्तीति तावत्रवीदियं ममा-
स्त्वेतद्युवयोरिति तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यं (१) परि पश्यामोऽशमा हरामहा इति तस्याम-
शमाऽहरन्त तामप्सु प्रावेशयन्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिं-
शता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान् रोहि-
ण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च (२) शतैः सोमः क्रीतो भवति
सुकीर्तेन यजते तामप्सु प्रावेशयन्मिन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा पष्ठौही वार्त्रेणी रूपं कृत्वा
त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां पष्ठौही वार्त्रेणी दद्याद्य एवं विद्वान्
रोहिणीं लक्ष्मणां पष्ठौही वार्त्रेणी ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि सा दत्ता (३) भवति
तामप्सु प्रावेशयन् यमायोदेहीति सा जरती मुखी तज्जघन्या रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः
सहोदैत् तस्माज्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत य एवं विद्वाज्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं
कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि साऽमुष्मिल्लोके भवति चागेव सहस्रतमी तस्मा—(४)—

द्रो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति तस्माद्रो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य प्रति-
गृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति तथाऽस्य तत् सहस्रमप्रतिगृहीतं भवत्यु-भय-
तपनी स्यात् तदाहुरन्यतपनी स्यात् सहस्रं परस्तादेतमिति^१ यैव वरः (५) कल्याणी रूपसमृद्धा
सा स्यात् सा हि वरः समृद्धयै^२ तामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते द्रोणकलशमव प्रापये-
दा जिघ्र कलशं महुर्धारा पर्यस्वत्या त्वा विशन्तिवन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः सा मा सहस्र आ भज
प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽविंशताद्रयिरिति^३ प्रजयैवैनं पशुभी रय्या स- (६)-सर्धयति^४ प्रजावान्
पशुमान् रयिमान् भवति य एवं वेद^५ तथा सहाऽऽग्नीध्रं परेत्य पुरस्तात् प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयां

—दुभा जिग्यथुर्न परां जयेथे न परां जिग्ये कतरश्चनैनाः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामिति^६ ॥

त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनं करोति सहस्रस्यैवैनं मात्रां (७) करोति^७ रूपाणि
जुहोति रूपैरेवैनं^८ समर्धयति^९ तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपे^{१०} दिडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेर्यसि
महि विश्रुत्येतानि ते अग्निरे नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति^{११} देवेभ्य एवैनमा वेदयत्यन्वेन देवा
बुध्यन्ते^{१२} ॥ (पुनर्देवस्य वीर्यं, त्रिभिश्च, दत्ता, सहस्रतमी तस्मा, - देव वरः, सं, मात्रा, - मेकान्नचत्वारिंशच्च) ॥ ६ ॥

सहस्रतमीदानम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सहस्रतम्यां वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनं सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमयेत्याह
सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^१ सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं गमयति^२
सा मा सर्वान् पुण्याल्लोकान् गमयेत्याह सर्वानेवैनं पुण्याल्लोकान् गमयति^३ सा (१) मां प्रतिष्ठां गमय
प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽविंशताद्रयिरिति प्रजयैवैनं पशुभी रय्यां प्रति प्रापयति^४ प्रजावान् पशु-
मान् रयिमान् भवति य एवं वेद^५ तामग्नीध्रे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा दद्यात् सहस्र-
मस्य सा दत्ता भवति^६ सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति तां प्रति
गृहीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भूताऽऽविंश मा सहस्र-
मित्येकामेवैनं भूतां प्रति गृह्णाति न सहस्रं य एवं वेद^७ स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा स्योना माऽऽ
विंश सुषदा माऽऽविंश सुशेवा माऽऽविंश- (३)- त्याह स्योनैवैनं सुषदा सुशेवा भूताऽऽविंशति
नैनं दिनस्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रं सहस्रतम्यन्वेतीह सहस्रतमी सहस्राहमिति यत् प्राची-
मुत्सृजेत् सहस्रं सहस्रतम्यन्वियात् तत् सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न प्र जानीयात् प्रतीचीमुत् सृजति
ता सहस्रमनु पर्यावर्तते सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति^८ यजमान- (४)-मभ्युत् सृजति क्षिप्रे सहस्रं
प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवान् गच्छति^९ ॥ (लोकान् गमयति सा, ऽविद्वान्, सुशेवा, माऽऽविंश, यज-
मानं, द्वादश च) ॥ ७ ॥

आत्रेयश्चत्वारः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय स रिचिचानोऽमन्यत् निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं चतू-
शप्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत् ततो वै तस्य चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सुहाता स्वध्वर्युः

सुसंभेयो य एवं विद्वाँश्चतुरात्रेण यजत आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सुहोता स्वध्वर्युः सुसं-
भेयो^१ ये चतुर्विंशाः पर्वमाना ब्रह्मवर्चसं तं- (१)-य उच्यन्ते स्तोमाः श्रीः साः ऽत्रिंश्चत्वारिंशं
यजमानं चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं स एताँश्चतुरश्चतुष्टोमान्सोमान-
पश्यत् तानाहर्त् तैर्यजत तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन य
एवं विद्वाँश्चतुरश्चतुष्टोमान्सोमानाहर्त् तैर्यजते तेज एव (२) प्रथमेनाव रन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्म-
वर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन यामेवात्रिंशद्विमाध्नोत् तामेव यजमान ऋध्नोति^२ ॥ (तत्, तेज एवा-
ष्टादश च) ॥ ८ ॥

जामदग्न्यश्चतुरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत स एतान् पोषाँ अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सं
जानाते^३ एतानेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वाँश्चतुरात्रेण यजते^४ पुरोडाशिन्य उपसदौ भवन्ति
पशवो वै पुरोडाशः पशूनेवाव रन्धेऽन्नं वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव रन्धे^५ ऽन्नादः पशुमान् भवति य एवं
विद्वाँश्चतुरात्रेण यजते^६ ॥ (जमदग्निरष्टाचत्वारिंशत्) ॥ ९ ॥

पञ्चरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

संवत्सरो वा इदमेक आसीत् सोऽकामयतृन्त्सृजेयेति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेना-
यजत ततो वै स ऋतूनसृजत य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते^७ त ऋतवः सृष्टा न व्या-
वर्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन् तमाऽहर्न् तेनायजन्त ततो वै ते व्यावर्तन्त (१) य एवं विद्वान् पञ्च-
रात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते^८ सार्वसेनिः शौचेर्योऽकामयत पशुमान्स्यामिति स एतं
पञ्चरात्रमाऽहर्त् तेनायजत ततो वै स सहस्रं पशून् प्राऽऽप्नोद्य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं
पशूनाप्नोति^९ ववरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा (२) ऽहर्त्
तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवदिताऽभवद्य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भवत्यथो एनं
वाचस्पतिरित्याहुः—रनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथ वा एष संप्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो य एवं विद्वान्
पञ्चरात्रेण यजते संप्रत्येव यज्ञेन यजते^{१०} पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर (३) ऋतुष्वेव
संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रन्धे^{११} त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज
एवाव रन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावर्द्धया अथो प्रैव तेन जायते
पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्यै महाव्रतवान्नाद्यस्यावर्द्धयै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो
भवति सर्वस्याभिजित्यै^{१२} (४) ॥ (ते व्यावर्तन्त, प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा, संवत्सरो, ऽभिजित्यै) ॥ १० ॥

अश्वमेधाङ्गाश्वबन्धनमन्त्राः ॥ २ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददं

इमामगृष्णन् रश्नामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु क्वया ।

तया देवाः सुतमा बभूवुर्कृतस्य सामन्त्सरमारपन्ती^{१३} ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि सोऽसि वैश्वानरः सप्रथमं गच्छ स्वाहाकृतः
पृथिव्यां यन्ता राड् यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः (१) कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय
त्वा पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यः^३ ॥ (धरुणः, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ११ ॥

अश्वस्य कर्णे जपादिपूर्वकं तदुत्सर्जनम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्थोऽसि नरोऽस्यर्वाऽसि सर्पिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विह्य—अग्रे स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहा प्रजा-
पतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यं इह धृतिः स्वाहे—ह विधृतिः
स्वाहे—ह रन्तिः स्वाहे—(१)—ह रमतिः स्वाहा भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वा
विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो^३ देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायतं ॥
(रन्तिः स्वाहा, द्वाविंशतिश्च) ॥ १२ ॥

अश्वमेध उद्द्रावहोमाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आयनाय स्वाहा प्रार्यणाय स्वाहो—द्द्रावाय स्वाहो—द्द्रुताय स्वाहा शूकराय स्वाहा
शूकृताय स्वाहा पलायिताय स्वाहा ऽऽपलायिताय स्वाहा ऽऽवलगते स्वाहा परावलगते
स्वाहा ऽऽयते स्वाहा प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^३ ॥ आयनायोत्तरमापलायिताय षड्विं-
शतिः) ॥ १३ ॥

(१४-२५) अश्वमेधे पूर्वहोमाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्रे स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहा ऽपां मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा
सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा^३ ॥ (अग्रे वायवेऽपां मोदायेन्द्राय त्रयोविंशतिः) ॥ १४ ॥

पृथिव्यै स्वाहा ऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-
त्रेभ्यः स्वाहा प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहो—दीच्यै
दिशे स्वाहो—र्ध्वायै दिशे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा ऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः
स्वाहा^३ शरद्भ्यः स्वाहा^३ ऽहोरात्रेभ्यः स्वाहा^३ ऽर्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहो—र्तुभ्यः
स्वाहा^३ संवत्सराय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^३ ॥ (पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै सप्तचत्वारिंशत्) ॥ १५ ॥

(१६-१७) पूर्वदीक्षाहोमाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्रे स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये
स्वाहा ऽपां मोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^३ ॥
(अग्रे सवित्रे पूष्णे ऽपां मोदाय वायवे त्रयोविंशतिः) ॥ १६ ॥

पृथिव्यै स्वाहा^१ अन्तरिक्षाय स्वाहा^२ दिवे स्वाहा^३ अग्नये स्वाहा^४ सोमाय स्वाहा^५ सूर्याय स्वाहा^६ चन्द्रमसे स्वाहा^७ इहे स्वाहा^८ रात्रियै स्वाहा^९—जवे स्वाहा^{१०} साधवे स्वाहा^{११} सुक्षित्यै स्वाहा^{१२} क्षुधे स्वाहा^{१३} अश्वेतिमे स्वाहा^{१४} रोगाय स्वाहा^{१५} हिमाय स्वाहा^{१६} शीताय स्वाहा^{१७} अस्तपाय स्वाहा^{१८} अरण्याय स्वाहा^{१९} सुवर्गाय स्वाहा^{२०} लोकाय स्वाहा^{२१} सर्वस्मै स्वाहा^{२२} ॥ (पृथिव्या अग्नये इहे रात्रियै चतुश्चत्वारिंशत्) ॥ १७ ॥

ऋतुदीक्षामन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पृथ्याऽसि वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनजिम वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^१ रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनजिम ग्रीष्मेण त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्यां—दित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा छन्दसा युनजिम वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^२ विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनजिम (१) शरदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्यां—ङिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा युनजिम हेमन्तशिशिराभ्यां त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्यां अहं दीक्षामरुहमतस्य पत्नी गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्त९ सत्येऽधा९ सत्यमृतेऽधाम् ॥

महीम् पुं-॥-सुत्रामार्ण-॥-मिह धृतिः स्वाहे^१—ह विधृतिः स्वाहे^२—ह रन्तिः स्वाहे^३—ह रमन्तिः स्वाहा^४ ॥ (आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्ये,— काक्षपन्वाशच) ॥ १८ ॥

अश्वचरितहोमाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इकाराय स्वाहे^१—कृताय स्वाहा^२ क्रन्दते स्वाहा^३ अवक्रन्दते स्वाहा^४ प्रोथते स्वाहा^५ प्रप्रोथते स्वाहा^६ गन्धाय स्वाहा^७ घ्राताय स्वाहा^८ प्राणाय स्वाहा^९ व्यानाय स्वाहा^{१०} अपानाय स्वाहा^{११} संदीयमानाय स्वाहा^{१२} संदिताय स्वाहा^{१३} विचृत्यमानाय स्वाहा^{१४} विचृत्ताय स्वाहा^{१५} पलायिष्यमाणाय स्वाहा^{१६} पलायिताय स्वाहा^{१७}—पर९स्यते स्वाहा^{१८}—परताय स्वाहा^{१९} निवेक्ष्यते स्वाहा^{२०} निविशमानाय स्वाहा^{२१} निविष्टाय स्वाहा^{२२} निषत्स्यते स्वाहा^{२३} निषीदते स्वाहा^{२४} निषण्णाय स्वाहा^{२५} (१) अस्मिन्त्यते स्वाहा^{२६} असीनाय स्वाहा^{२७} अस्मिताय स्वाहा^{२८} निपत्स्यते स्वाहा^{२९} निपद्यमानाय स्वाहा^{३०} निपन्नाय स्वाहा^{३१} शयिष्यते स्वाहा^{३२} शयानाय स्वाहा^{३३} शयिताय स्वाहा^{३४} संमीलिष्यते स्वाहा^{३५} संमीलते स्वाहा^{३६} संमीलिताय स्वाहा^{३७} स्वप्स्यते स्वाहा^{३८} स्वपते स्वाहा^{३९} सुप्ताय स्वाहा^{४०} प्रभोत्स्यते स्वाहा^{४१} प्रबुध्यमानाय स्वाहा^{४२} प्रबुद्धाय स्वाहा^{४३} जागरिष्यते स्वाहा^{४४} जाग्रते स्वाहा^{४५} जागरिताय स्वाहा^{४६} शुश्रूषमाणाय स्वाहा^{४७} शृण्वते स्वाहा^{४८} श्रुताय स्वाहा^{४९} वीक्षिष्यते स्वाहा^{५०} (२) वीक्षमाणाय स्वाहा^{५१} वीक्षिताय स्वाहा^{५२} संह्राष्यते स्वाहा^{५३} संजिहानाय स्वाहा^{५४}—जिजहानाय स्वाहा^{५५} विवत्स्यते स्वा-

हा^{१६} विवर्तमानाय स्वाहा^{१७} विवृत्ताय स्वाहा^{१८} त्थास्यते स्वाहा^{१९} तिष्ठते स्वाहा^{२०} स्थि-
 ताय स्वाहा^{२१} विधविष्यते स्वाहा^{२२} विधून्वानाय स्वाहा^{२३} विधूताय स्वाहा^{२४} त्क्रस्यते
 स्वाहा^{२५} त्क्रामते स्वाहा^{२६} त्क्रान्ताय स्वाहा^{२७} चङ्क्रमिष्यते स्वाहा^{२८} चङ्क्रम्यमाणाय
 स्वाहा^{२९} चङ्क्रमिताय स्वाहा^{३०} कण्डूयिष्यते स्वाहा^{३१} कण्डूयमानाय स्वाहा^{३२} कण्डूयिताय
 स्वाहा^{३३} निकषिष्यते स्वाहा^{३४} निकषमाणाय स्वाहा^{३५} (३) निकषिताय स्वाहा^{३६} यदस्ति तस्मै
 स्वाहा^{३७} यत् पिबति तस्मै स्वाहा^{३८} यन्मेहति तस्मै स्वाहा^{३९} यच्छक्रेत् करोति तस्मै स्वाहा^{४०} रेतसे
 स्वाहा^{४१} प्रजाभ्यः स्वाहा^{४२} प्रजननाय स्वाहा^{४३} सर्वस्मै स्वाहा^{४४} ॥ (निषण्णाय स्वाहा^{४५}, वीक्षिष्यते
 स्वाहा^{४६}, निष्कर्षमाणाय स्वाहा^{४७}, सप्तविंशतिश्च) ॥ १९ ॥

सावित्रोमः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नये स्वाहा^१ वायवे स्वाहा^२ सूर्याय स्वाहा^३ तमस्युतस्युतमसि^४ सत्यमसि सत्यस्य सत्यम-
 स्यु^५ तस्य पन्था^६ असि देवानां छायाऽमृतस्य नाम तत् सत्यं यत् त्वं प्रजापतिरस्य^७ धि यदस्मिन्
 वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते दिवः सूर्येण विशोऽपो वृणानः पवते कव्यन् पशुं न गोपा इर्यः परिज्मां ॥
 (अग्नये वायवेऽष्टाचत्वारिंशत्) ॥ २० ॥

[प्रजननं ३०९। प्रातःसवने ६३। ब्रह्मवादिनो १३४। ऽङ्गिरसु १७१। आपः ३४७। सोमः ३८९। सहस्रतुभ्या २१२।
 त्रि-११८। -जमदग्निः ४८। संवत्सरो २००। देवस्य ७५। विभू- ७२। रायनाया- २६। -ग्नये २३। पृथिव्या ४७।
 अग्नये २३। पृथिव्यै ४४। भुव ९९। ईड्काराया-१७७। -ग्नये ४८। विंशतिः ॥ २६२५ ॥]

[॥ इति सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

षड्रात्राद्यानां निरूपणम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

षड्रात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एत^१ षड्रात्रमपश्यन् तमाऽहंरन् तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-
 यन् य एवं विद्वांसः षड्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति देवसृजं वै षड्रात्रः प्रत्यक्ष^२ ह्येतानि पृष्ठानि
 य एवं विद्वांसः षड्रात्रमासते साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति षड्रात्रो भवति षड् वा ऋतवः षट्
 पृष्ठानि (१) पृष्टैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति बृहद्व्यंतराभ्यां
 यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव
 रुन्धते सप्तदशो (२) भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धया अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुचमेवाऽऽत्मन् दधते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै सदोहविर्धानिन एतेन
 षड्रात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतस्तद्वि सुवर्ग्यै चकीर्षती भवतः सुवर्गस्य

लोकस्य समप्रयां उत्खलबुधो यूषो भवति प्रतिष्ठित्यै प्राश्नो यान्ति प्राड्वि हि सुवर्गो (१) लोकः सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवान्वारोहन्त्यां—क्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्यस्मिन् प्रतिपञ्च्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति^१ यदा दश शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं^२ शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति^३ यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं^४ सहस्रसंमितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयन्ति^३ यदै—(४)—षो प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्धि तीर्थम् ॥ (पृष्ठानि, सप्तदशः, सुवर्गो, जयन्ति य,— दैकादश च) ॥ १ ॥

सप्तरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

कुसुर्विन्द्र औद्दालकिरकामयत पशुमान्तस्यामिति स एतं सप्तरात्रमाऽहर्त् तेनायजत तेन वै स यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं विद्वान्सप्तरात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवारुन्धे^१ सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाः^२स्युभयस्यावरुद्धयै^३ त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज (१) एवारु रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवारु रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धया अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्धयै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^३ यत् प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठान्युपेयुः प्रत्यक्षं (२) विश्वजिति यथा दुग्धामु- पसीदत्येवमुत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्च न स्याद्बृहद्रथंतरे पूर्वेष्वहःसुप यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत् प्रत्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रत्तां दुहे तादगेव तत् ॥ (तेज, उपेयुः प्रत्यक्षं, द्विचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

अष्टरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमष्टरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेनायजत ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवद्य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^१ (१) त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवारु रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवारु रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धया अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्धयै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^३ (२) (दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, ऽभिजित्यै) ॥ ३ ॥

नवरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टाः क्षुधं न्यायन्त्स एतं नवरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेनायजत ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यद्वा प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां लोका अकल्प्ता

अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाऽऽभ्यौ लोकान् कल्पयति तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्प-
न्ते (१) ऽस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरा-
त्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या अर्शितिलभावाय ज्योतिर्गौरा-
युरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति त्रात्र
प्रजानां (२) गच्छति नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति यो ज्योगामयावी स्यात् स
नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्या धृता अथैतस्य ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन् दाधरोत यद्रीतासु-
र्भवति जीवत्येव ॥ (कल्पन्ते, प्रजानां, त्रयस्त्रिंशच्च) ॥ ४ ॥

दशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं दशहोतारमपश्यत् तमजुहोत् तेन दशरात्रमसृजत् तेन दश-
रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहुयादशहोत्रैव दशरात्रं सृजते तेन दशरात्रेण
प्र जायते वैराजो वा एष यज्ञो यदशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति
प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यदशरात्रो (१) य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव जायते इन्द्रो वै सहङ्
देवताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत् तमाऽह-
स्तेनायजत् ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्यावृत्तमगच्छत् एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते व्यावृत्तमेव
प्राप्सन्ना भ्रातृव्येण गच्छति त्रिकुद्धा (२) एष यज्ञो यदशरात्रः कुक्त् पञ्चदशः कुकुदेकविंशः
कुक्त् त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिकुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान
एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतरौ अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यहते
तस्य न कुतश्चनोपाध्याधो भवति नैनमभिचरन्स्तृणुते देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा एताः (३)
देवपुरा अपश्यन् यदशरात्रस्ताः पर्यहन्त तेषां न कुतश्चनोपाध्याधोऽभवत् ततो देवा अभवन् परा
ऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्तस्यात् स दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यहते तस्य न कुतश्चनोपाध्याधो भवति
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोपस्तिं कुरुते जामि
वा (४) एतत् कुर्वन्ति यज्यायांसः स्तोममुपेत्य कनीयांसमुपयन्ति यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताञ्च परा-
स्ताञ्च भवन्त्यजामित्वार्यं त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति तेज एवाव रन्ध्रे पञ्चदश उक्थ्य
ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रन्ध्रे त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रन्ध्रे सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजा-
पत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्यस्याव रन्ध्र्या अथो प्रैव तेन जायते (५) एकविंश उक्थ्यः सौरीषु प्रति-
ष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासुपहव्य उपहवमेव गच्छति त्रिण-
वावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै विश्वजित् सर्व-
पृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै ॥ (एष यज्ञो यदशरात्र, - त्रिकुद्धा, एता, वै, जायते, एकत्रिंशच्च) ॥ ५ ॥

एकादशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽकामयन्त प्रजां सृजन्महि प्रजामव रन्धीमहि प्रजां विन्दे-

महि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त
प्रजामवारुन्धत प्रजामचिन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन् त ऋतवोऽभवन् तदार्तवानामार्तवत्वमृतुनां वा एते
पुत्रास्तस्मा—(१)—दार्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांसं एकादशरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव
रुन्धते प्रजां चिन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्वधते सुवर्गस्य लोक-
स्यानुख्यात्यै पृष्ठयः षडहो भवति षड् वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्युतुभिः संवत्सरं
ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२) गायत्रं ब्रह्मवर्चसं
गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रियं
त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्यै—ष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो
जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्यै—कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्तवाः पञ्चर्तुष्वेवाऽऽर्तवेषु संव-
त्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामव रुन्धते ऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै ॥ (एते पुत्रास्तस्मा-
द्वाय्ये, -कानपञ्चाशच्च) ॥ ६ ॥

द्वादशरात्रः ॥ विश्वेदेवा कथयः ।

ऐन्द्रवायवाग्रान् गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कल्पिमनु प्रजाः कल्पन्ते
यज्ञस्यावल्सिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः कल्पयति न ज्यायांसं कनीयानति कामत्यै—न्द्रवाय-
वाग्रान् गृहीयादामयाविनः प्राणेन वा एष व्यृध्यते यस्याऽऽमयति प्राण ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवेन सर्मर्ध-
यति मैत्रावरुणाग्रान् गृहीरन् येषां दीक्षितानां प्रमीयेत (१) प्राणापानाभ्यां वा एते व्यृध्यन्ते येषां
दीक्षितानां प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुखतः परि हरन्त आश्विनाग्रान् गृहीता-
ऽऽनुजावरौऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाग्रं पर्येतामश्विनावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवै-
नमग्रं परि णयतः शुक्राग्रान् गृहीत गतश्रीः प्रतिष्ठा कामोऽसौ वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः
(२) श्रियै गत्वा नि वर्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न ततः पापीयान् भवति मन्थ्यग्रान् गृहीताभि-
चरन्नार्तपात्रं वा एतद्यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवेन ग्राहयति ताजगार्तिमाच्छ्रित्या—ग्रयणाग्रान् गृहीत यस्य पिता
पितामहः पुण्यः स्याद्य तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो (३)
भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्रयो वाचैवेनमिन्द्रियेण सर्मर्धयति न ततः पापीयान्
भवत्यु—कथ्याग्रान् गृहीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा एतत् पात्राणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रं सर्वेणैवेनमिन्द्रि-
येणाति प्र युङ्क्ते सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति पुरोरुचं कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवेनमति
प्र युङ्क्ते मा त्वत् क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति
पूर्णान् ग्रहान् गृहीयादामयाविनः प्राणान् वा एतस्य शुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य
शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव पूर्णान् ग्रहान् (५) गृहीयाद्यहिं पर्जन्यो न वर्षति प्राणान् वा
एतहिं प्रजानां शुगृच्छति यहिं पर्जन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां शुचो मुञ्चति ताजक्
प्र वर्षति ॥ (प्रमीयेत, मनुष्यं, कथ्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो, वाग्वै, एव पूर्णान् ग्रहान्, पञ्चविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

द्वादशाहस्य व्यूढप्रकाशः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमहस्तस्मात् प्रायणीयेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^१ त्रैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्माद् द्वितीयेऽहच्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^२ जागतो वा आग्रयणो जागतं तृतीयमहस्तस्मात् तृतीयेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्ये^३— तद्वै (१) यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्यामोति यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहश्न तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते^४ जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^५ राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽह- (२) - नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^६ बार्हतो वै शुक्रो बार्हतं षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽहच्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्ये^७— तद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्यामोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहश्न तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते^८ त्रिष्टुड्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभः (३) शुक्रो यत् सप्तमे- हच्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^९ वाग्वा आग्रयणो वागष्टम- महस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^{१०} प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममह- स्तस्मान्नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्ये^{११}— त- (४) - द्वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्यामोति यदैनैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहश्न तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^{१२} पथो वा एतेऽध्यर्पथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात् प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यदहश्ममहदहमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्यै- (५) - वान्तं गत्वाऽपथात् पन्थामपि यन्त्यथो यथा वहीयसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तं— छन्दाः स्यन्योन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् तान्येतेनैव देवा व्यवाहयन्— नैन्द्र- वायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहस्तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते^{१३} शुक्रस्य वा एतदायतनं यत् पञ्चम- (६) - महस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादनैन्द्रवायवस्या- ऽऽयतने सप्तमेऽहच्छुक्रो गृह्यते आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिच्छुक्रो गृह्यते तस्मा- च्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते^{१४} छन्दाः स्येव तद्वि बार्हत्यति प्र वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदार्थो देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै (७) ददाति^{१५} ॥ (एतद्वै, पञ्चमेऽहत्, त्रैष्टुभ, एतत्, गृह्यते यज्ञस्य, पञ्चम, -मन्यस्मा, एकं च) ॥ ८ ॥

द्वादशाहगतान्येकादशाहानि ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वादशरात्रमपश्यत् तमाऽहंरत् तेनायजत् ततो वै स प्राजायत् यः कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत् प्रैव जायते^१ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा युज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रो कनीनिके अग्निष्टोमौ य- (१) - दग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुजीरन् बहिर्धा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके प्रति दधति^२ यो वै गायत्री ज्योतिः पक्षां वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावद्भिष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिः पक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा

सुवर्गं लोक-(२)-मेति^३ प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद् द्वादशरात्रौ यावतिरात्रौ तौ पृश्नौ
येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्सद् वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत् प्राणानेव
स्पृणोति^४ सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते सत्रमासते तस्मात् पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति^५ प्रियः
प्रजानां-(३)-मुत्थितो भवति य एवं वेद ॥ (अग्निष्टोमौ यत्, सुवर्गं लोकं, प्रियः प्रजानां, पञ्च च) ॥ ९ ॥

द्वादशमहः, दीक्षाविशेषश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

न वा एषोऽन्यतोवैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभवदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत् ते देवा एतं
वैश्वानरं पर्यौहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभृत्या ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वर्धोदधिं तदधोति
ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वान् द्वादशाहेन यजेते^२ तैऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छ- (१)-
यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यौ व्रीहीञ्छरदे माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां^३ तेनेन्द्रं प्रजापतिरयाजयत् ततो
वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत् तस्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्रेऽयजेतै-ष ह वै कुणपमत्ति यः
सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुणपमश्वकुणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रेणान्नं विभ्रति यत् तन्न निर्णेनिजति ततोऽधि
(२) मलं जायते एकं एव यजेतैको हि प्रजापतिराधोर्द् द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते^४ चतुर्धा वा
एतास्तिष्ठस्तिष्ठो रात्रयो यद् द्वादशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं तामिः सं भरति या द्वितीया यज्ञं तामिरा
रभते (३) यास्तृतीयाः पात्राणि तामिर्निर्णेनिक्ते याश्चतुर्थीरपि तामिरात्मानमन्तरतः शुन्धते^५ यो वा
अस्य पशुमत्ति मासस्य सोऽस्ति यः पुरोडाशं मस्तिष्कस्य स यः परिव्रापं पुरीषस्य स आज्यं मज्जानस्य
स यः सोमस्य स्वेदस्य सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
तस्माद् द्वादशाहेन (४) न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै ॥ (अयच्छ, -दधि, रभते, द्वादशाहेन, चत्वारि च) ॥ १० ॥

अश्वमेधगता ब्रह्महोमाः, तत्र युजामयुजां च मिश्रितानां सङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

एकस्मै स्वाहा^१ द्वाभ्यां स्वाहा^२ त्रिभ्यः स्वाहा^३ चतुर्भ्यः स्वाहा^४ पञ्चभ्यः स्वाहा^५
षड्भ्यः स्वाहा^६ सप्तभ्यः स्वाहा^७ अष्टाभ्यः स्वाहा^८ नवभ्यः स्वाहा^९ दशभ्यः स्वाहा^{१०} कादु-
शभ्यः स्वाहा^{११} द्वादशभ्यः स्वाहा^{१२} त्रयोदशभ्यः स्वाहा^{१३} चतुर्दशभ्यः स्वाहा^{१४} पञ्चदशभ्यः
स्वाहा^{१५} षोडशभ्यः स्वाहा^{१६} सप्तदशभ्यः स्वाहा^{१७} अष्टादशभ्यः स्वाहा^{१८} कान विंशत्यै स्वाहा^{१९}
नवविंशत्यै स्वाहा^{२०} कान चत्वारिंशते स्वाहा^{२१} नवचत्वारिंशते स्वाहा^{२२} कान (१) षष्ठ्यै
स्वाहा^{२३} नवषष्ठ्यै स्वाहा^{२४} कानाशीत्यै स्वाहा^{२५} नवाशीत्यै स्वाहा^{२६} कान शताय स्वाहा^{२७}
शताय स्वाहा^{२८} द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा^{२९} सर्वस्मै स्वाहा^{३०} ॥ (नवचत्वारिंशते स्वाहाकानै, -
कविंशतिश्च) ॥ ११ ॥

अयुजामेकाधिकानां सङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

एकस्मै स्वाहा^१ त्रिभ्यः स्वाहा^२ पञ्चभ्यः स्वाहा^३ सप्तभ्यः स्वाहा^४ नवभ्यः स्वाहा^५ का-
दशभ्यः स्वाहा^६ त्रयोदशभ्यः स्वाहा^७ पञ्चदशभ्यः स्वाहा^८ सप्तदशभ्यः स्वाहा^९ कान विंशत्यै

स्वाहा^१ नवविंशत्यै स्वाहा^१ कान्न चत्वारिंशते स्वाहा^१ नवचत्वारिंशते स्वाहा^१ कान्न षष्ठ्यै
स्वाहा^१ नवषष्ठ्यै स्वाहा^१ कान्नाशीत्यै स्वाहा^१ नवाशीत्यै स्वाहा^१ कान्न शताय स्वाहा^१ शताय
स्वाहा^१ सर्वस्मै स्वाहा^१ ॥ (एकस्मै पञ्चाशत्) ॥ १२ ॥

आदि युग्मसंख्यासङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

द्वाभ्यां स्वाहा^१ चतुर्भ्यः स्वाहा^१ षड्भ्यः स्वाहा^१ ऽष्टाभ्यः स्वाहा^१ दशभ्यः स्वाहा^१
द्वादशभ्यः स्वाहा^१ चतुर्दशभ्यः स्वाहा^१ षोडशभ्यः स्वाहा^१ ऽष्टादशभ्यः स्वाहा^१ विंशत्यै
स्वाहा^१ ऽष्टानवत्यै स्वाहा^१ शताय स्वाहा^१ सर्वस्मै स्वाहा^१ ॥ (द्वाभ्यामुष्टानवत्यै षड्विंशतिः)
॥ १३ ॥

आदि त्र्युत्तरसंख्यासङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

त्रिभ्यः स्वाहा^१ पञ्चभ्यः स्वाहा^१ सप्तभ्यः स्वाहा^१ नवभ्यः स्वाहा^१ कादशभ्यः स्वाहा^१
त्रयोदशभ्यः स्वाहा^१ पञ्चदशभ्यः स्वाहा^१ सप्तदशभ्यः स्वाहा^१ कान्न विंशत्यै स्वाहा^१ नव-
विंशत्यै स्वाहा^१ कान्न चत्वारिंशते स्वाहा^१ नवचत्वारिंशते स्वाहा^१ कान्न षष्ठ्यै स्वाहा^१
नवषष्ठ्यै स्वाहा^१ कान्नाशीत्यै स्वाहा^१ नवाशीत्यै स्वाहा^१ कान्न शताय स्वाहा^१ शताय स्वाहा^१
सर्वस्मै स्वाहा^१ ॥ (त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत्) ॥ १४ ॥

चतुरादि चतुस्तरसंख्यासङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

चतुर्भ्यः स्वाहा^१ ऽष्टाभ्यः स्वाहा^१ द्वादशभ्यः स्वाहा^१ षोडशभ्यः स्वाहा^१ विंशत्यै
स्वाहा^१ षण्णवत्यै स्वाहा^१ शताय स्वाहा^१ सर्वस्मै स्वाहा^१ ॥ (चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश) ॥ १५ ॥

पञ्चादि पञ्चोत्तरसंख्यासङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पञ्चभ्यः स्वाहा^१ दशभ्यः स्वाहा^१ पञ्चदशभ्यः स्वाहा^१ विंशत्यै स्वाहा^१ पञ्चनवत्यै
स्वाहा^१ शताय स्वाहा^१ सर्वस्मै स्वाहा^१ ॥ (पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश) ॥ १६ ॥

दशादि दशोत्तरसंख्यासङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

दशभ्यः स्वाहा^१ विंशत्यै स्वाहा^१ त्रिंशते स्वाहा^१ चत्वारिंशते स्वाहा^१ पञ्चाशते
स्वाहा^१ षष्ठ्यै स्वाहा^१ सप्तत्यै स्वाहा^१ ऽशीत्यै स्वाहा^१ नवत्यै स्वाहा^१ शताय स्वाहा^१ सर्वस्मै
स्वाहा^१ ॥ (दशभ्यो द्वाविंशतिः) ॥ १७ ॥

विंशत्यादि विंशत्युत्तरसंख्यासङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

विंशत्यै स्वाहा^१ चत्वारिंशते स्वाहा^१ षष्ठ्यै स्वाहा^१ ऽशीत्यै स्वाहा^१ शताय स्वाहा^१
सर्वस्मै स्वाहा^१ ॥ (विंशत्यै द्वादश) ॥ १८ ॥

पञ्चाशत्तमारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणां च सङ्घः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पञ्चाशते स्वाहा^१ शताय स्वाहा^१ द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा^१ त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^१

चतुर्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा^१ पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^१ षड्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा^१ सप्तभ्यः
शतेभ्यः स्वाहा^१ ऽष्टाभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^१ नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^१ सहस्राय स्वाहा^१
सर्वस्मै स्वाहा^{१२} ॥ (पञ्चाशते द्वात्रिंशत्) ॥ १९ ॥

शतमारभ्य दशगुणवृद्धियुक्तसंख्यासङ्गः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

शताय स्वाहा^१ सहस्राय स्वाहा^१ ऽयुताय स्वाहा^१ नियुताय स्वाहा^१ प्रयुताय स्वाहा^१
ऽर्बुदाय स्वाहा^१ न्यर्बुदाय स्वाहा^१ समुद्राय स्वाहा^१ मध्याय स्वाहा^१ ऽन्ताय स्वाहा^१
परार्धाय स्वाहा^{१३} षष्ठे स्वाहा^{१३} व्युष्ट्यै स्वाहा^{१३} देष्ट्यते स्वाहा^{१३} द्यते स्वाहा^{१३} दिताय स्वाहा^{१३}
सुवर्गाय स्वाहा^{१३} लोकाय स्वाहा^{१३} सर्वस्मै स्वाहा^{१३} ॥ (शतायाष्टात्रिंशत्) ॥ २० ॥

[साध्याः २११। कुसुर्विन्दो १४२। बृहस्पतिः १००। प्रजापतिः १३३। प्रजापति - २८१। - ऋतव १४९। ऐन्द्रवायवा-
प्रात २७५। गायत्रः ३५१। प्रजापति - १५५। - नै - २०४। - कस्मा ७१। एकस्मै ५०। द्वाभ्यां २६। त्रिभ्य - ४८। चतुर्भ्यः
१६। पञ्चभ्यो १४। दशभ्यो २२। विंशत्यै १२। पञ्चाशते ३२। शताय ३८। विंशतिः ॥ २३३०]

[॥ इति सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २॥]

सत्रजातनिरूपणम् ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

द्वादशाहगतमविवाक्यमहः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापावहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहयो वै प्रजवं यतामपथेन
प्रतिपद्यते यः स्थाणुः हन्ति यो भ्रेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स हीयते
तस्मै य उपहताय व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यो व्याह स (१) हीयते तस्माद्दशमेऽहन्नविवाक्य
उपहताय न व्युच्यं—मथो खल्वार्हुयज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान्
पराऽभावयन्निति यत् खलु वै यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्र्यूद्धं तद्भातव्यस्य स यो वै दशमे-
ऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स एवाति रेचयति ते ये बाह्या दशीकवः (२) स्युस्ते वि ब्रूयुः—यदि तत्र न
विन्देयुर्न्तः सदसाद्र्युच्यं^३ यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्यं तद्र्युच्यमेवो—थ वा एतत् सर्प-
राक्ष्यां ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्यां किं चार्चन्ति यदानृचुस्तेनेयं सर्पराज्ञी ते यदेव
किं च वाचाऽऽनृचुर्यदतोऽर्ध्यर्चितारः (३)—स्तदुभयमाप्त्वाऽवरुध्योत् तिष्ठामिति^४ तामिर्मनसा स्तुवते न
वा इमामश्वरथो नाश्वतरीरथः सद्यः पर्याप्तमर्हति मनो वा इमां सद्यः पर्याप्तमर्हति मनः परिभविषु—
मथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि यजुःस्यैतस्यैवान्तो नास्ति
यद्ब्रह्म तत् प्रतिगृणत आ चक्षीत स (४) प्रतिगूरः ॥ (व्याह स, दशीकवो, ऽर्चितारः, स, एकं च) ॥ १ ॥

द्वादशाहयाजिप्रशंसा ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाहर्त्विजां यजमानो वृद्ध इति तेज इन्द्रियमिति किं

द्वितीयेनेति प्राणान्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति त्रीनिमाल्लोकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः पशुनिति किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति किं षष्ठेनेति षड् ऋत्नमिति किं सप्तमेनेति सप्तपदां शक्नोमिति (१) किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरां गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतं स्तोममिति किं दशमेनेति दशाक्षरां विराजमिति किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं द्वादशेनेति द्वादशाक्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते ॥ (शक्नोमित्ये, - कचत्वारिंशच्च) ॥ २ ॥

त्रयोदशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

एष वा आतो द्वादशाहो यत् त्रयोदशरात्रः समानः सैतदहर्हयत् प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ज्यतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः प्राणापानो-
दानेष्वेवात्राद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमार्युर्यन्ति य एवं विद्वांसस्त्रयोदशरात्रमासते तदाहुर्वाग्वा एषा वितता (१) यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्द्युर्मध्येऽतिरात्रं कुर्युस्पदासुका गृहपतेर्वाक् स्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमानी महाव्रतं कुर्वन्ति संततामेव वाचमव रन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग्भवति पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं यदुपरिष्ठाच्छन्दोमानी महाव्रतं कुर्वन्ति पशुषु चैवात्राद्ये च प्रति तिष्ठन्ति (वितता, त्रिचत्वारिंशच्च) ॥ ३ ॥

चतुर्दशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आदित्या अकामयन्तोभयौल्लोकयोर्ऋधुयामेति त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन् तमाऽहर्हन् तेनायजन्त ततो वै त उभयौल्लोकयोराधुवन्तस्मिंश्चामुष्मिंश्च य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासते उभयोरेव लोकयोर्ऋधु-
वन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीणामवर्द्धये यत् पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव तैल्लोकमभि जयन्ति यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैल्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्येतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै ॥ (पृष्ठानि, चतुस्त्रिंशच्च) ॥ ४ ॥

अन्यश्चतुर्दशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत् तं देवा अन्वायन् तानादित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अनुवन् यान् पशूनुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मविति तेभ्य एतं चतुर्दशरात्रं प्रत्यौहन् त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमा-
ऽरौहन् ज्यहाभ्यामस्मिंलोके पशून् प्रत्यौहन् पृष्ठैरादित्या अमुष्मिंलोक आधुवन् ज्यहाभ्यामस्मिं- (१)-
लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासते उभयोरेव लोकयोर्ऋधुवन्त्यस्मिंश्चामुष्मिं-
श्च पृष्ठैरेवामुष्मिंलोक ऋधुवन्ति ज्यहाभ्यामस्मिंलोके ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भवतीयं वाव ज्योति-
रन्तरिक्षं गौरसावार्युरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधं स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वायौ - (२)- जो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं
वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनाति पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्

त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढया अथो प्रतिष्ठित्या (३) उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत् तिष्ठन्ति चतुर्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यै—तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै ॥ (आधुवन् त्र्यहाम्यामस्मि, -त्सविवधत्वाय, प्रतिष्ठित्या, एकत्रिंशच्च) ॥ ५ ॥

पञ्चदशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्रो वै सदङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं प्रायच्छत् तमाहरत् तेनायजत् ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्यवृत्तमगच्छत् एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं (१) गौरसाचार्युरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यै—सत्रं वा एतद्यद्वन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्त्यै—तिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य (१) परिगृहीत्यै ॥ (अन्तरिक्ष, - मिन्द्रियस्यै, - कं च) ॥ ६ ॥

अन्यः पञ्चदशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत् सोऽसुरेभ्योऽविभेत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं वज्रं प्रायच्छत् तेनासुरान् पराभाव्य विजित्य श्रियमगच्छदग्निष्ठां पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत् य एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव पराभाव्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्ठां पाप्मानं नि—(१)—दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन् दधत एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात् पशव्याः^३ एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात् सुवर्ग्यो ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं (२) गौरसाचार्युरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधश्च स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथौ अनयैरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्मृती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं (३) यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढया अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत् तिष्ठन्ति पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याः पञ्च पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यै—तिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै (४) पशूनां परिगृहीत्यै ॥ (गच्छन्त्यग्निष्ठां पाप्मानं नि, -रन्तरिक्षं, लोकं प्रजायै, द्वे च) ॥ ७ ॥

सप्तदशरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिरकामयतान्नादः स्यामिति स एतं सप्तदशरात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनायजत् ततो वै सोऽन्नादोऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः

संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते^१ । संवत्सं वा एत—(१)—यदृच्छन्द्दोमं यच्छन्द्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्द्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्द्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या^२ अतिरात्रावभितौ भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^३ ॥ (एतत्, सप्तत्रिंशच्च) ॥ ८ ॥

विंशतिरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु ते देवा अकामयन्तोभयं सं वृज्जीमहि ब्रह्म चान्नं चेति त एता विंशतिं रात्रीरपश्यन् ततो वै त उभयं समवृज्जत ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन् य एवं विद्वांस एता आसत उभयमेव सं वृज्जते ब्रह्म चान्नं च (२) ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या अंगुलयो दश पद्या यावानेव पुरुषस्तमाप्तोत् तिष्ठन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं ज्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं (३) लोकमभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधं स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथं तराभ्यां यन्तीयं वाव रथतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं (३) लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् ज्यहो भवति प्रत्यवरोहत्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्धोत् तिष्ठन्त्ये—तिरात्रावभितौ भवतो ब्रह्मवर्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^४ ॥ (वृज्जते ब्रह्म चान्नं च, सुवर्गं, —मेते सुवर्गं, —त्रयोविंशतिश्च) ॥ ९ ॥

एकविंशतिरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीत् तं देवाः पृष्ठैः परिगृह्य सुवर्गं लोकमगमयन् परैरवस्तात् पर्यगृह्णन् दिवाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यस्थापयन् परैः परस्तात् पर्यगृह्णन् पृष्ठैरुपावरोहन्त्स वा असावादित्योऽमुष्मिँलोके परैरुभयतः परिगृहीतो^१ यत् पृष्ठानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैरवस्तात् परं गृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात् परं गृह्णन्ति पृष्ठैरुपावरोहन्ति यत् परं परस्तात् स्युः पराञ्चः सुवर्गाल्लोकान्निष्पद्येरन् यदवस्तात् स्युः प्रजा निर्देहेयुरभितौ दिवाकीर्त्यै परःसामानो भवन्ति सुवर्गं एवैनाँल्लोक उभयतः परं गृह्णन्ति यजमाना वै दिवाकीर्त्यै संवत्सरः परःसामानोऽभितौ दिवाकीर्त्यै परःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः (२) प्रति तिष्ठन्ति पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यै पार्श्वं परःसामानोऽभितौ दिवाकीर्त्यै परःसामानो भवन्ति तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वं भूर्यिष्टा ग्रहा गृह्यन्ते भूर्यिष्टं शस्यते यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रन्थन्त्यविस्रंसाय सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षिण्याः प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति^२ यत् पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं न (३) प्रत्यवरोह्युरुद्धा माद्यैर्यजमानाः प्र वा मीयेरन् यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाये^३—न्दो वा अप्रतिष्ठित आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै स प्रत्यतिष्ठे बहु

याजिनोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्युस्त एकविंशतिरात्रमासीरन् द्वादश मासाः पञ्चतवस्वय इमे लोका असावा-
दित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य—सावादित्यो न व्यरोचत स
प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत् तमाऽहंरत् तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य
एवं विद्वांस एकविंशतिरात्रमासते (५) रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव
गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशोऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^{१०} ॥
(गृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन, -वोभयतो, ना, -प्रतिष्ठिता, आसत्, एकविंशतिश्च) ॥ १० ॥

अथमेधाङ्गपर्यासिहोममन्त्राः ॥ १ गायत्री, २ सतः पङ्क्तिः, ३ उपरिटाद्वृद्धी, ४ द्विपदाजगती, ५ अभिसरिणी,
६ महावृद्धी, ७ ज्योतिष्मती, ८ अस्तारपङ्क्तिः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

अवाङ् यज्ञः सं क्रामत्वमुष्मादधि मामभि । ऋषीणां यः पुरोहितः ॥

निर्देवं निर्वीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन् हीयतां योऽस्मान् द्वेष्टि ।

शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान् द्वेष्टि^२ ।

यज्ञं यज्ञस्य यत् तेजस्तेन सं क्राममामभि ।

ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे^३ ॥

इष्टेन एकमुप (१) ते हुवे सवाहम् । सं ते वृञ्जे सुकृतं सं प्रजां पशून् ॥

प्रेषान्तसामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुतं प्रत्याश्रुतमा शृणोमि ते ।

प्रयाजानुयान्तिस्वष्टुकृतमिडामाशिष आ वृञ्जे सुवः^४ ॥

अग्निनेन्द्रेण सोमैः सरस्वत्या विष्णुना देवताभिः ।

याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम् ॥

स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडामाशिष- (२)-आ वृञ्जे सुवः ।

पत्नीसंयानुप ते हुवे सवाहं समिष्टयजुरा ददे तव^५ ॥

पशून्त्सुतं पुरोडाशान्तसवनान्योत यज्ञम् ।

देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्निमुखान्तसोमवतो ये च विश्वे ॥ (उप, ग्रहमिडामाशिषो, द्वात्रिंश

शब्द) ॥ ११ ॥

अथमेधाङ्गपर्यासिहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नमः ऋक्साम यजुर्वषट्स्वाहा नमो^१ गायत्री त्रिष्टुब्जगती

वषट्स्वाहा नमः^२ पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट्स्वाहा नमो^३ अग्निर्वायुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः^४

प्राणो व्यानोऽपानो वषट्स्वाहा नमो^५ ऽन्नं कृषिर्वृष्टिर्वषट्स्वाहा नमः^६ पिता पुत्रः पौत्रो वषट्-

त्स्वाहा नमो^७ भूर्भुवः (१) सुवर्वषट्स्वाहा नमः^८ ॥ (भुव, - इच्छावर्चश्च) ॥ १२ ॥

आभूर्होममन्त्राः ॥ १ विराट्, २ त्रिष्टुप्, ३ जगती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मां युजो विशतु वीर्यावान् ।

आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽविशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् ॥

आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतश्चे माऽऽविशताः समीची ।

आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् ॥

आ माऽग्निष्टोमो विशतु- (१)-कथ्यश्चातिरात्रो माऽऽविशत्वापिशर्वरः ।

तिरोअहिया मा सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् ॥ (अग्निष्टोमो, विशत्वा-
ष्टादेश च) ॥ १३ ॥

अनुभूर्होममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्निना तपोऽन्वभव- द्वाचा ब्रह्म^२ मणिना रूपाणी^३न्द्रेण देवान् वातेन प्राणो-न्त्स्यैरण
द्यां चन्द्रमसा नक्षत्राणि^४ यमेन पितृन् राजा मनुष्यान् फलेन नादेयां-नजगरेण सर्पान्
व्याघ्रेणारण्यान् पशू-च्छयेनेन पतत्रिणो^५ वृष्णाऽश्वा^६नृषभेण गो वस्तेनार्जो वृष्णिनाऽवी^७
वीहिणाऽन्नानि^८ यवेनौषधी^९न्यग्रोधेन वनस्पती^{१०}नुदुम्बरेणोजि^{११} गायत्रिया छन्दांसि^{१२}
त्रिवृता स्तोमान् ब्राह्मणेन (१) वाचम् ॥ (ब्राह्मणेनै, -कं च) ॥ १४ ॥

वैश्वदेवाहुतिमन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीतं मनसे स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा
काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा ऽदित्यै स्वाहा ऽदित्यै मह्यै स्वाहा ऽदित्यै
सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा^२
पूष्णे स्वाहा^३ पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा^४ पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय
स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा (१) विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभू-
यपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^२ ॥ (पुरुरूपाय स्वाहा, दशं च) ॥ १५ ॥

पश्वङ्गहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

दुद्धयः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहो^२ष्ठाभ्याः स्वाहा^३मुखाय स्वाहा नासिकाभ्याः स्वाहा^४
ऽक्षीभ्याः स्वाहा^५कर्णीभ्याः स्वाहा^६पार इक्ष्वोऽवार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा^७ऽवार इक्ष्वः
पार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा^८शीर्ष्णे स्वाहा^९भ्रूभ्याः स्वाहा^{१०}ललाटाय स्वाहा^{११}मर्धे स्वाहा^{१२}
मस्तिष्काय स्वाहा^{१३}केशेभ्यः स्वाहा^{१४}वहाय स्वाहा^{१५}ग्रीवाभ्यः स्वाहा^{१६}स्कन्धेभ्यः स्वाहा^{१७}
कीर्कसाभ्यः स्वाहा^{१८}पृष्ठीभ्यः स्वाहा^{१९}पाजस्याय स्वाहा^{२०}पाश्वाभ्याः स्वाहा^{२१} (१) अ-
साभ्याः स्वाहा^{२२}दोषभ्याः स्वाहा^{२३}बाहुभ्याः स्वाहा^{२४}जङ्घाभ्याः स्वाहा^{२५}श्रोणीभ्याः
स्वाहा^{२६}रुभ्याः स्वाहा^{२७}ऽष्टीवद्ध्याः स्वाहा^{२८}जङ्घाभ्याः स्वाहा^{२९}भसद्रे स्वाहा^{३०}

शिखण्डेभ्यः स्वाहा^{३२} वालधानाय स्वाहा^{३३} ऽऽण्डाभ्यां स्वाहा^{३४} शेपाय स्वाहा^{३५} रेतसे स्वाहा^{३६}
 प्रजाभ्यः स्वाहा^{३७} प्रजननाय स्वाहा^{३८} पञ्चभ्यः स्वाहा^{३९} शफेभ्यः स्वाहा^{४०} लोमभ्यः स्वाहा^{४१}
 त्वचे स्वाहा^{४२} लोहिताय स्वाहा^{४३} मांसाय स्वाहा^{४४} स्नावभ्यः स्वाहा^{४५} ऽस्थभ्यः स्वाहा^{४६}
 मज्जभ्यः स्वाहा^{४७} (२) ऽङ्गैभ्यः स्वाहा^{४८} ऽऽत्मने स्वाहा^{४९} सर्वस्मै स्वाहा^{५०} ॥ (पार्श्वभ्यां स्वाहा, मज्जभ्यः
 स्वाहा, षट् च) ॥ १६ ॥

अश्वत्थविरूपहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अञ्जयेताय स्वाहा^१ ऽञ्जिसक्थाय स्वाहा^२ शितिपदे स्वाहा^३ शितिककुदे स्वाहा^४ शितिरन्ध्राय
 स्वाहा^५ शितिपृष्ठाय स्वाहा^६ शित्यंसाय स्वाहा^७ पुष्पकर्णाय स्वाहा^८ शित्योष्ठाय स्वाहा^९
 शितिभ्रवे स्वाहा^{१०} शितिभसदे स्वाहा^{११} श्वेतानुकाशाय स्वाहा^{१२} ऽञ्जये साहा^{१३} ललामाय
 स्वाहा^{१४} ऽमितज्ञवे स्वाहा^{१५} कृष्णैताय स्वाहा^{१६} रोहितैताय स्वाहा^{१७} ऽरुणैताय स्वाहा^{१८} दृशाय
 स्वाहा^{१९} कीदृशाय स्वाहा^{२०} तादृशाय स्वाहा^{२१} सदृशाय स्वाहा^{२२} विसदृशाय स्वाहा^{२३} सुस-
 दृशाय स्वाहा^{२४} रूपाय स्वाहा^{२५} (१) सर्वस्मै स्वाहा^{२६} ॥ (रूपाय स्वाहा, द्वे च) ॥ १७ ॥

अश्वत्थविरूपहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

कृष्णाय स्वाहा^१ श्वेताय स्वाहा^२ पिशङ्गाय स्वाहा^३ सारङ्गाय स्वाहा^४ ऽरुणाय स्वाहा^५
 गौराय स्वाहा^६ वभ्रवे स्वाहा^७ नकुलाय स्वाहा^८ रोहिताय स्वाहा^९ शोणाय स्वाहा^{१०} श्यावाय
 स्वाहा^{११} श्यामाय स्वाहा^{१२} पाकलाय स्वाहा^{१३} सुरूपाय स्वाहा^{१४} ऽनुसूपाय स्वाहा^{१५} विरूपाय
 स्वाहा^{१६} सरूपाय स्वाहा^{१७} प्रतिरूपाय स्वाहा^{१८} शबलाय स्वाहा^{१९} कमलाय स्वाहा^{२०} पृथगे
 स्वाहा^{२१} पृथिसक्थाय स्वाहा^{२२} सर्वस्मै स्वाहा^{२३} ॥ (कृष्णाय षट्चत्वारिंशत्) ॥ १८ ॥

ओषधीहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ओषधीभ्यः स्वाहा^१ मूलैभ्यः स्वाहा^२ तूलैभ्यः स्वाहा^३ काण्डेभ्यः स्वाहा^४ वल्शेभ्यः स्वाहा^५
 पुष्पेभ्यः स्वाहा^६ फलेभ्यः स्वाहा^७ गृहीतेभ्यः स्वाहा^८ ऽगृहीतेभ्यः स्वाहा^९ ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा^{१०}
 शयानेभ्यः स्वाहा^{११} सर्वस्मै स्वाहा^{१२} ॥ (ओषधीभ्यः, - श्रतुर्विंशतिः) ॥ १९ ॥

वनस्पतिहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वनस्पतिभ्यः स्वाहा^१ मूलैभ्यः स्वाहा^२ तूलैभ्यः स्वाहा^३ स्कन्धैभ्यः स्वाहा^४ शाखाभ्यः
 स्वाहा^५ पुष्पेभ्यः स्वाहा^६ पुष्पेभ्यः स्वाहा^७ फलेभ्यः स्वाहा^८ गृहीतेभ्यः स्वाहा^९ ऽगृहीतेभ्यः
 स्वाहा^{१०} ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा^{११} शयानेभ्यः स्वाहा^{१२} शिष्टाय स्वाहा^{१३} ऽतिशिष्टाय स्वाहा^{१४}
 परिशिष्टाय स्वाहा^{१५} संशिष्टाय स्वाहा^{१६} च्छिष्टाय स्वाहा^{१७} रिक्ताय स्वाहा^{१८} ऽरिक्ताय स्वाहा^{१९}
 प्ररिक्ताय स्वाहा^{२०} संप्ररिक्ताय स्वाहा^{२१} द्विरिक्ताय स्वाहा^{२२} सर्वस्मै स्वाहा^{२३} ॥ (वनस्पतिभ्यः षट्च-
 त्वारिंशत्) ॥ २० ॥

[प्रजवं २०१ । ब्रह्मवादिनं ९१ । एव ९३ । आदित्याः ८४ । प्रजापति- १८१ । इन्द्रः १०१ । इन्द्रः २०२ । प्रजापतिः ८७ । सा १७३ । सा २७१ । -वर्वाङ् १३२ । भूत-५४ । -मा ६८ । अग्निता ५१ । स्वाहा ६० । दृज्यो १०६ । अज्येताय ५२ । कृष्णायो- ४६ । -धधीभ्यो २४ । वनस्पतिभ्यो ४६ । विश्वश्रुतिः ॥ २१२३ ॥]

[इति सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

सत्रकर्मनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

चतुर्विंशतिरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वृहस्पतिरकामयत् श्रन्मै देवा दधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् तमाऽ-
हर्त् तेनायजत् ततो वै तस्मै श्रदेवा अदधतागच्छत् पुरोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते
श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
गौरसावायु- (१) -रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्य-भिपूर्वं ज्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारो-
हन्त्य-सत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमै-
रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति वृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव
रथंतरमसौ वृहदाभ्यामेव (२) यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्या-
मेव सुवर्गं लोकं यन्ति चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो
लोकः संवत्सर एव सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
थैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते ऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै ॥ (अन्तरिक्षं गौरसावायु,
-राभ्यामेव, पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥ १ ॥

अपरश्चतुर्विंशतिरात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन् तेऽकामयन्तावर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं ससदं गच्छेमेति
त एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेनायजन् ततो वै तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं
ससदमगच्छन् य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासतेऽवर्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रियं गच्छन्ति श्रीर्हि
मनुष्यस्य (१) दैवी सस-ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै पृष्ठयः षडहो
भवति षड् वा ऋतवः संवत्सरस्तं मासा अर्धमासा ऋतवः प्रविश्य दैवीं ससदमगच्छन् य एवं विद्वा-
सश्चतुर्विंशतिरात्रमासते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीं ससदं गच्छन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशा
अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः पुरस्तात् त्रयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवर्ति पाप्मानमपहत्य दैवीं ससदं
मभ्यतो (२) गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी सस-ज्जामि वा एतत् कुर्वन्ति यत् त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अन्वञ्चो
मध्येऽनिरुक्तो भवति तेनाजाम्यै-ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्युध्वोश्छन्दोमा उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं
यन्त्य-सत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो वै
वीर्यं पृष्ठानि पशवः (३) -श्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति

त्रयस्त्रिंशत्त्रिंशः परस्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशः आत्मा पृष्ठान्यात्मन एव तद्यजमानाः शर्म नह्यन्तेऽ-
नात्यै^६ बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै
यज्ञस्याञ्जसार्यनी सुती ताभ्यामेव (४) सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् षडहो भवति प्रत्यवरुद्ध्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयौलोकयोर्ऋद्ध्वोत्
तिष्ठन्ति^७ त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यन्ति स्तोमानां संपत्त्यै प्रभावाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स
क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति^८ चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः सैवत्सरः (५)
सैवत्सरः सुवर्गो लोकः सैवत्सर एव सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री
ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते^९ ऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^{१०} ॥
(मनुष्यस्य, मध्यतः, पशवः, - स्ताभ्यामेव, सैवत्सरः, - चतुर्विंशतिश्च) ॥ २ ॥

त्रिंशद्वात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत् साऽकामयतौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्र जायेयेति सैतास्त्रिंशत्
रात्रीरपश्यत् ततो वा इयमौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता
आसीरन् प्रैव जायन्ते प्रजयां पशुभिः^१ रियं वा अश्रुध्यत् सैतां विराजमपश्यत् तामात्मन् धित्वाऽन्नाद्य-
मवारुधौषधी- (१)-र्वनस्पतीन् प्रजां पशून् तेनावर्धत् सा जेमानं महिमानमगच्छत् एवं विद्वांस एता
आसते विराजमेवाऽऽत्मन् धित्वाऽन्नाद्यमव रुन्धते वर्धन्ते प्रजयां पशुभिर्जेमानं महिमानं गच्छन्ति^२
ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^३ पृष्ठयः षडहो भवति षड् वा ऋतवः षड् पृष्ठानि
पृष्टैरेवर्तुनन्वारोहन्त्यृतुभिः सैवत्सरं ते सैवत्सर एव (२) प्रति तिष्ठन्ति त्रयस्त्रिंशात् त्रयस्त्रिंशमुप
यन्ति यज्ञस्य संतत्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः प्रजापतिमेवाऽऽरभन्ते प्रतिष्ठित्यै^४ त्रिणवो भवति
विजित्या एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते^५ त्रिवृदग्निष्टुदधति पाप्मानमेव
तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो वै त्रिवृत् तेज एवाऽऽत्मन् दधते^६ पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव
(३) रुन्धते सप्तदशो भवत्यन्नाद्यास्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्तं एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या
अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते^७ चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः सैवत्सरः सैवत्सरः सुवर्गो
लोकः सैवत्सर एव सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विष्वान् विष्वन्तो भवन्ति य एवं विद्वांस
एता आसते^८ चतुर्विंशात् पृष्ठान्युप यन्ति सैवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति^९ त्रय-
स्त्रिंशात् त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंशद्वै देवतादेवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति^{१०} त्रिणवो भवतीमे वै लोका-
स्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति^{११} द्वौकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते^{१२}
बृहवः षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बृहवः प्रजासु वृषाणो^{१३} यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्माद्वि-
मौषधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजयां पशुभिर्य एवं विद्वांस एता आसते^{१४} ऽकल्प्ता
वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्ध्वाः कल्प्ताः स्तोमा भवन्ति कल्प्ता

एव सुवर्गं लोकं यन्त्यभ्यारोह्यो लोकयोः कल्पते^{२०} त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराड् विराजै-
वान्नाद्यमव रुन्धते^{२१} ऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^{२२} ॥ (ओषधीः, संवत्सर एवा, - व,
प्रतिष्ठाय, व्यतिष्ठन्ते, - काचपञ्चाशच्च) ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमेतत् तं देवा येनयेन छन्दसाऽनु प्रायुञ्जत तेन नाऽऽप्नुवन्त एता द्वात्रिंशत्-
रात्रीरपश्यन् द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारुह्य सुवर्गं
लोकमायन् य एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव
छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति (१) श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गं लोको^१ द्वात्रिंशदेता द्वात्रिं-
शदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति^२
ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तारिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं
ज्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति बृहद्रथन्तराभ्यां यन्ती- (२)-यं वाव रथन्तरमसौ बृह-
दाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति
पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्यहानुपयन्ति प्रत्यङ् ज्यहो भवति प्रत्यवरूढया अथो
प्रतिष्ठित्या उभयैर्लोकयोर्ऋदध्वोत् तिष्ठन्ति^३ द्वात्रिंशदेतास्तासां यास्त्रिंशत् त्रिंशदक्षरा (३)
विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्य-
तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै^४ ॥ (गच्छन्ति, यन्ति, त्रिंशदक्षरा, द्वात्रिंशतिश्च) ॥ ४ ॥

त्रयस्त्रिंशद्वात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

द्वे वाव देवसुत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशदहश्च य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशदहमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि
नावविध्यति सृष्ट् य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशदहमासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तन्ते^१ ऽहर्भाजो
वा एता देवा अग्र आऽहर- (१)-न्नहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वैते प्रवाहुर्गाधुवन् य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिं-
शदहमासते सर्वे एव प्रवाहुर्गधुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति^२ पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः
संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते^३ त्रीण्या-
श्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एष्वै- (२)-व लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्यैन्द्रियाणि तान्ये-
वाव रुन्धते^४ विश्वजिह्ववत्यन्नाद्यस्यावरूढ्यै^५ सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै^६ वाग्वै द्वादशाहो
यत् पुरस्ताद् द्वादशाहमुपेयुरनां वाचमुपेयुरपदासुक्तेषां वाक् स्यादुपरिष्ठाद् द्वादशाहमुप यन्त्यात्तामेव
वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामो^७ ऽवान्तरं (३) वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत
यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एता ह वा उदङ्कः शौल्वायनः सत्रस्यर्धमुवाच
यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्ति-
द्वर्जनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित् सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहा- (४)-तिरात्रेणोत्तराः

षोडश य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासंत ऐषां द्वयनीका प्रजा जायते^{१०} ऽतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्यै^{११} ॥ (अहर, -वेध, -वान्तर, षोडश सह, सप्तदश च) ॥ ५ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् सुवर्गं लोकमायन् त एतं
षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन् तमाऽहर्त् तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्सुवर्गं लोकमायन् य एवं
विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासन्ते सुवर्गमेव लोकं प्र जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति^१ ज्योतिरतिरात्रो (१)
भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^२ षड्हा भवन्ति षड् वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति
तिष्ठन्ति^३ चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यै—सत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा
भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव
(२) वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^४ षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्येव
पशूनव रुन्धते बृहती छन्दसां स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासन्ते
सुवर्गमेव लोकं यन्त्यै—तिरात्रावभितो भवतः सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै^५ ॥ (अतिरात्र, ओजस्येव, षट्त्रिंश-
दक्षरा) ॥ ६ ॥

एकोनपञ्चाशद्वात्रः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामभि सौदासान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्
तमाऽहर्त् तेनायजत् ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदासान्भवद्य एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चा-
शमासन्ते विन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान् भवन्ति^१ त्रयस्त्रिवृत्तोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखं स
श्यन्ति दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रो (१) वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति^२ षोडशिमहेशम-
महर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति^३ द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते^४ पृष्ठयः
षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतून्वारोहन्युतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^५
द्वादशैकविंशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् (२) दधते^६ बृहवः षोडशिनो भवन्ति
विजित्यै^७ षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यै—नातिरिक्ता वा एता रात्रय
ऊनास्तद्यदेकस्यै न पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीष्टाचत्वारिंशत ऊनाश्च खलु वा अतिरिक्ताश्च प्रजापतिः
प्राजायतं ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते प्रजया (३) पशुभि^{११} वैराजो
वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासन्ते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा
भवन्त्यै—तिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^{१३} ॥ (वज्र, आत्मन्, प्रजया, द्वाविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

संवत्सरसत्रदीक्षाकालः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेत्रेणैव वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष
एता रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्तं आर्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत् भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्ष-
न्तेऽन्तनामानावृत् भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् (१) संवत्सरस्य यत् फल्गुनी-

पूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते^२ तस्यैकैव निर्या यत् साम्रैध्ये विष्वान्तसंपद्यते चित्रा-
पूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य
न का चन निर्या भवति^३ चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनै-
काष्टकां न ह्रस्वद् कुर्वन्ति^४ तेषां (१) पूर्वपक्षे सुत्या संपद्यते पूर्वपक्षं मासा अभि संपद्यन्ते ते पूर्व-
पक्ष उत् तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत् ओषधयो वनस्पतयोऽनूत् तिष्ठन्ति तान् कल्याणी कीर्तिरनूत् तिष्ठत्यरा-
त्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति^५ ॥ (एत,-- च्छब्दद् कुर्वन्ति तेषां, चतुर्विंशच्च) ॥ ८ ॥

दीक्षा उपसदश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं^६ श्रपयन्त उपसद्भिर्—द्वाभ्यां
लोमाव द्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद् द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्र-
मात्मनमेव दक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति^७ शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रधीयांसः सुवर्गं
लोकमयामेति^८ ॥ (सुवर्गं पञ्चाशत्) ॥ ९ ॥

प्रायणीयमहः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतुनां कस्मात् तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप
यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्यज्ञक्रतुनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवैतत् पिबन्त
आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव स्तोमान् प्र युजते^९ ते
(१) सस्त्वता विराजमभि संपद्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो
वै लोको ज्योतिरुर्ग्विराट्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति रथंतरं दिवा भवति रथंतरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवा-
दिनः केन तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत् तन्मध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि^{१०} ॥
(त, एकान्नपञ्चाशच्च) ॥ १० ॥

संवत्सरमेषु सर्वमासेष्वहानि ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यसिद्धेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्य तारिक्ष एव तेन
तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाच ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुर्य-
देतान्तस्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ते सस्त्वता विराज- (१) मभि संप-
द्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुर्ग्विराट्सुवर्गमेवैतत्
रन्धते ते न क्षुधाऽऽर्तिमार्च्छन्त्यक्षौधुका भवन्ति क्षुत्संवाधा इव हि सत्रिणो^{११} अग्निष्टोमावभितः प्रधी-
तावुक्थ्या मध्ये नभ्यं तत् तदेतत् परिग्रहेवचक्रं यदेतेन (२) षडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारो-
हन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते^{१२} षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यु—भयतो ज्योतिषा
यन्त्युभयत एव सुवर्गं लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति^{१३} द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशाहानि संपद्यन्ते द्वादशो
वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाह्व आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वादशौ (३) तत् पुरुषमनु पर्या-
वर्तन्ते^{१४} त्रयः षडहा भवन्ति तान्यष्टादशाहानि संपद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणा-

स्तत् प्राणाननु पर्यावर्तन्ते^१ चत्वारः षड्हा भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः सैवत्सरस्तत् सैवत्सरमनु पर्यावर्तन्ते^२ ऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै (४) सैवत्सरस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्थेव प्रतितिष्ठन्तो यन्ति^३ ॥
(विराज, - मेतेन, द्वादशा, - वेतावद्वा, अष्टौ च) ॥ ११ ॥

अथमेधाङ्गापाव्यहोममन्त्राः, परियानमन्त्राश्च ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

मेघस्त्वां पचतैरवतु^४ लोहितग्रीवश्छागैः^५ शलमलिर्वृद्ध्या^६ पूर्णो ब्रह्मणो प्लक्षो मेघेन न्यग्रोधश्चमसै^७ रुदुम्बर ऊर्जा^८ गायत्री छन्दोभि^९ स्त्रिवत् स्तोमै^{१०} रवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वां प्रियाणां वर्षिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वां निधिपतिं^{११} हवामहे वसो मम ॥ (मेघः पटत्रिंशत्) ॥ १२ ॥
(१३-१४) अपां होममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

कूप्याभ्यः स्वाहा^१ कूल्याभ्यः स्वाहा^२ विकर्याभ्यः स्वाहा^३ ऽवत्याभ्यः स्वाहा^४ खन्याभ्यः स्वाहा^५ हृद्याभ्यः स्वाहा^६ सूद्याभ्यः स्वाहा^७ सरस्याभ्यः स्वाहा^८ वैशन्तीभ्यः स्वाहा^९ पल्वल्याभ्यः स्वाहा^{१०} वष्याभ्यः स्वाहा^{११} ऽवष्याभ्यः स्वाहा^{१२} ञ्हादुनीभ्यः स्वाहा^{१३} पृष्वाभ्यः स्वाहा^{१४} स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा^{१५} स्थावराभ्यः स्वाहा^{१६} नादेयीभ्यः स्वाहा^{१७} सैन्धवीभ्यः स्वाहा^{१८} समुद्रियाभ्यः स्वाहा^{१९} सर्वाभ्यः स्वाहा^{२०} ॥ (कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत्) ॥ १३ ॥

अद्भ्यः स्वाहा^{२१} वहन्तीभ्यः स्वाहा^{२२} परिवहन्तीभ्यः स्वाहा^{२३} समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा^{२४} शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा^{२५} शीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा^{२६} ग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा^{२७} भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा^{२८} ऽम्भोभ्यः स्वाहा^{२९} जम्भोभ्यः स्वाहा^{३०} महोभ्यः स्वाहा^{३१} सर्वस्मै स्वाहा^{३२} ॥ अद्भ्य एकात्रिंशत्) ॥ १४ ॥

शुनः प्रहारः ॥ १ द्विपदा गायत्री; २ एकपदा गायत्री; ३ पङ्क्तिः; ४ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः

यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यर्माति वरुणः^१ ॥

परो मर्तः परः श्वा ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्तं वभूव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्विवोऽनु नौ शूर मंससतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः^३ ॥

अभि क्रत्वेन्द्र भूरधु जमन्न ते विव्यड्महिमान् रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविद-^(१) द्युधा ते^२ ॥ (विविद, द्वे च) ॥ १५ ॥

यव्याख्यहोमः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ॥

नमो राज्ञे^१ नमो वरुणाय^२ नमोऽङ्गाय^३ नमः प्रजापतये^४ नमोऽधिपतये^५ ऽधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्युपाकृताय स्वाहा^६ ऽऽलंघाय स्वाहा^७ हुताय स्वाहा^८ ॥ (नम एकात्रिंशत्) ॥ १६ ॥

गव्याख्याहोमः ॥ १-४ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

मयोभूर्वातो अभि वातुसा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिवन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृडं ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेदं ।

या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छं ॥

या देवेषु तनुवमैरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेदं ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पितृवमानाः प्रजावतीरिन्द्र (१) गोष्ठे रिरीहि^३ ॥

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेर्देवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाऽकस्तासां वयं प्रजया सः संदेर्म ॥

इह धृतिः स्वाहे—ह विधृतिः स्वाहे—ह रन्तिः स्वाहे—ह रमतिः स्वाहा महीमूपुं*—सुत्रामा-
णम्*— ॥ (इन्द्रा, - टात्रिशच्च) ॥ १७ ॥

ब्रह्मोद्यम् ॥ १-४ अनुष्टुप्, ५-६ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ॥

किं स्विदासीत् पूर्वचित्तिः किं स्विदासीद्बृहद्वयः ।

किं स्विदासीत् पिशङ्गिला किं स्विदासीत् पिलिप्पिला^१ ॥

द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरथ आसीद्बृहद्वयः । रात्रिरासीत् पिशङ्गिलाऽविरासीत् पिलिप्पिला ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः ।

किं स्विद्विमस्य भेषजं किं स्विदावपनं महत् ॥

सूर्य एकाकी चरति (१) चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निहिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योमं ॥

वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम् ।

सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव वाचः परमं व्योमं ॥ (सूर्य एकाकी चरति, षट्चत्वारिंशच्च । १८ ।

मरणोत्तरकालीनोऽधोपचारः ॥ गायत्री; २, ८, १०, १२, १४-१५ अनुष्टुप्, ३, ६ द्विपदा गायत्री; ४ एकपदा त्रिष्टुप्;
५ पंक्तिः । विश्वेदेवा ऋषयः ॥

अम्बे अम्बालयम्बिके न मा नयति कश्चन । स सस्त्यश्चकः ॥

सुमंगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके सं प्रोर्वाथाम् ।

आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥

तौ सह चतुरः पदः सं प्र सारयावहैः ॥

वृषा वा२ रेतोधा रेतो दधातूँत् सक्थ्योर्गृदं धैह्यञ्जिमुदाञ्जिमन्वज ।

यः स्त्रीणां जीवभोजनो य आसां (१) विलधावनः । प्रियः स्त्रीणामपीच्यः ॥

य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिशृदि परावधीतु ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्वेषुभारं गिरावित्र । अथास्या मध्यमेधना२ शीते वाते पुनर्निर्व ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

यद्वरिणी यवमत्ति न (२) पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्थजारा न पोषाय धनायति ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

इयं यका शकुन्तिका ऽऽहलमिति सर्पति ।

आहतं गभे पसो नि जलगुलीति धार्णिकां ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः (३) ।

प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्सयत् ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखां करत् प्र ण आयूँषि तारिपत् ॥

आपो हि ह्य मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ (४) । आपो जनयथा च नः ॥

(आसा, -मति न, रोहतो, जिन्वथ, चत्वारि च) ॥ १९ ॥

मरणप्राक्कालीनोऽधोपचारः ॥ ७ वृहती; ८ उपरिष्टावृहती, अनुष्टुप् वा; ९-११ गायत्री । विधेदेवा ऋषयः ॥

भू—भुवः सुव—वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसां रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसां
ऽऽदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसां ॥

यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम् । एत२ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयासि नः ॥

लाजीश्छाचीश्च यशो ममाश्म ।

यव्यायै गव्याया एतदेवा अन्नमत्तैतदन्नमाद्वि प्रजापते ॥

युञ्जन्ति ब्रध्न-(१)-मरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषङ्गिरजायथाः^{११} ॥ (ब्रह्मं, पञ्चविंशतिश्च) ॥ २० ॥

सन्ततिहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्राणाय स्वाहा^१ व्यानाय स्वाहा^२ ऽपानाय स्वाहा^३ स्नावभ्यः स्वाहा^४ संतानेभ्यः स्वाहा^५
परिसंतानेभ्यः स्वाहा^६ पर्वेभ्यः स्वाहा^७ संधानेभ्यः स्वाहा^८ शरीरेभ्यः स्वाहा^९ यज्ञाय
स्वाहा^{१०} दक्षिणाभ्यः स्वाहा^{११} सुवर्गाय स्वाहा^{१२} लोकाय स्वाहा^{१३} सर्वस्मै स्वाहा^{१४} ।
(प्राणायष्टाविंशतिः) ॥ २१ ॥

प्रमुक्तिहोमः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

सिताय स्वाहा^१ ऽसिताय स्वाहा^२ ऽभिहिताय स्वाहा^३ ऽनभिहिताय स्वाहा^४ युक्ताय स्वाहा^५
ऽयुक्ताय स्वाहा^६ सुयुक्ताय स्वाहा^७ ऽयुक्ताय स्वाहा^८ विमुक्ताय स्वाहा^९ प्रमुक्ताय स्वाहा^{१०} वञ्चते
स्वाहा^{११} परिवञ्चते स्वाहा^{१२} संवञ्चते स्वाहा^{१३} ऽनुवञ्चते स्वाहा^{१४} द्वञ्चते स्वाहा^{१५} यते स्वाहा^{१६}
धावते स्वाहा^{१७} तिष्ठते स्वाहा^{१८} सर्वस्मै स्वाहा^{१९} ॥ (सिताष्टाविंशत्) ॥ २२ ॥

[बृहस्पति- १४५। -र्यथ- २७४। -क्षीः २९९। प्रजापति- १७२। -द्वे २१७। आदित्या १३६। वसिष्ठः १७२। संव-
त्सराय १३४। सुवर्ग ५०। ब्रह्मवादिनो ९९। ज्योतिष्टोमं २०८। मेषः ३६। कृष्याभ्यो ४०। ऽङ्गयो २९। यो ५२। नमो
२९। मयोभूः ८८। किम- ९६। -स्वे २०४। भूः ७५। प्राणाय २८। सिताय ३८। द्वाविंशतिः ॥ २६२१]

[इति सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

सत्रविशेषाभिधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

गवामयनाख्यं संवत्सरसत्रम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निष-
ण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्तवोदतिष्ठन्न-
रात्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न ता उभयोरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै (१) संवत्सरो य एवं
विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यर्धुवन्त्येवं तस्मात् तूपरा वार्षिकौ मासौ पत्नी चरति सत्राभिजित्स्थस्यै^२
तस्मात् संवत्सरसदो यत् किं च गृहे क्रियते तदाप्तमवर्द्धमभिजितं क्रियते^३ समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते
ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स तत् उदति संवत्सरो (२) वै समुद्र-
स्तस्यैतत् पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यनार्ता एवोदचं गच्छन्ती^४ -यं वै पूर्वोऽति-
रात्रौऽसावुत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उत्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो^५ ज्योति-
ष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^६ चतुर्विंशः प्राय-
णीयो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः (३) संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च

शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्सरस्य रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आब्रुवन्ति^१ ते सः स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति^२ षड्हा भवन्ति षड् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति^३ गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतो (४) दधति प्रजननार्थं ज्योतिरभितौ भवति विमोचनमेव तच्छन्दांस्येव तद्विमोकं यन्त्यथो उभयतोज्योतिषेव षड्हेन सुवर्गं लोकं यन्ति^४ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन युन्तीति देवयानेन पृथेति ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब्जगती ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत् पथा यन्ति^५ समानं सामं भवति देवल्लोको वै सामं देवल्लोकादेव न यन्त्ये—न्याअन्या ऋचौ भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचौ मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं देवल्लोकमभ्यारोहन्तो यन्त्ये—भिवर्तो ब्रह्मसामं भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्यो अमिजिह्ववति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै^६ विश्वजिह्ववति विश्वस्य जित्यै^७ मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते मासिमास्येव वीर्यै (६) दधति मासां प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मादुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति^८ ॥ (गोसुत्रं वा, एति संवत्सरो, धर्ममासा, मिथुन मध्यतो देवयानेनैव, वीर्यै, ब्रूयादश च) ॥ १ ॥

गवामयनस्य दशमासद्वादशमासविकल्पः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत् तिष्ठामाव तं काममस्तस्मिहि येन कामेन न्यषदामेति^१ तासामु त्वा अब्रुवन्नर्था वा यावतीर्वाऽसामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरं संपाद्योत् तिष्ठामेति तासां (१) द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभयो वाव ता आर्ध्ववन् याश्च शृङ्गाण्यसन्वन् याश्चोर्जमवारुन्धते—ध्नोति दशसु मासुत्तिष्ठन्ध्नोति द्वादशसु य एवं वेद^२ पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति खलु वै पदेन युनं तद्वा एतद्विमर्शनं तस्मां (२)—देतद्भोसनि^३ ॥ (तिष्ठामेति तासां, तस्माद्, द्वे च) ॥ २ ॥

पृष्ठषड्विकल्पः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति तदाहुर्यो वै त्रिरेकस्याहं उपसीदन्ति इहं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुतः सा धीक्ष्यते यां द्वादश कृत्वं उपसीदन्तीति संवत्सरं संपाद्योत्तमे मासि स्रक्त पृष्ठान्युपैयुस्तद्यजमाना युवं पशूनव रुन्धते^४ समुद्रं वा (१) एतेनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यद् बृहद्रथंतरे अन्वर्जैर्युयथा मध्ये समुद्रस्य प्लवमन्वर्जैर्युस्तादृक् तदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे तद्यजमानाः सर्वान् कामानव रुन्धते^५ ॥ (समुद्रं वै, चतुस्त्रिंशच्च) ॥ ३ ॥

उपरे पक्षसि विशेषः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

समान्यं ऋचौ भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचौ मनुष्यलोकादेव न यन्त्ये—न्यदन्यत् सामं भवति देवल्लोको वै सामं देवल्लोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवारोहन्तो यन्ति^६ जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं

वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्त्या—ग्रयणं ग्रहा बृहत् पृष्ठानि त्रयास्त्रिंशः स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान् प्रत्यवरोहति वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव रुन्धत आदित्यो (१) गृह्यत इयं वा अदितिःस्यामेव प्रति तिष्ठन्त्ये—न्योऽन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय प्रजात्या अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत् यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एतां ह वा उद्बुङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यद्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यद्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैव (२)-षा शान्तिः ॥ (आदित्य, - स्तस्यैव, द्वे च) ॥ ४ ॥

मासस्येण प्रवृत्तयोर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यदि सोमो ससुतो स्यातां महति रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् पूर्वं वाचं पूर्वं देवताः पूर्वश्छन्दांसि वृङ्क्ते वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात् प्रातःसवनादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते ऽथो खल्वाहुः सवनमुखे-सवनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते संवेशार्योपवेशार्यं गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा छन्दांसि वै संवेश उपवेशदछन्दोभिरेवैषां (१) छन्दांसि वृङ्क्ते सजनीयः शस्यं विहव्यः शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयः शस्यमेतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टवंतीषु स्तुवीरन् यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यतिरिच्यते तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽव (२) रुन्धते यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं सामं कुर्युवषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्रमयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव ॥ (छन्दोभिरेवैषा, - मवैकाज्ञविंशतिश्च) ॥ ५ ॥

गवामयनस्य गुणविकाररूपोऽहस्तर्गः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

षडहैर्मासान्संपाद्याहस्तं सृजन्ति षडहैर्हि मासान्संपश्यन्त्य—धर्मासैर्मासान्संपाद्याहस्तं सृजन्त्य-धर्मासैर्हि मासान्संपश्यन्त्य—मावास्याया मासान्संपाद्याहस्तं सृजन्त्यमावास्याया हि मासान्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहस्तं सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्संपश्यन्ति यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति यः पूर्णादुदचति (१) प्राणमस्मिन्स दधाति यत् पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहस्तं सृजन्ति संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति तदनु सत्रिणः प्राणन्ति यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा हतिरुपनद्धो विपतत्येव संवत्सरो वि पतेदार्त्तिमाच्छेयुर्यत् पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहस्तं सृजन्ति संवत्सरायैव तदुद्दानं दधति तदनु सत्रिण उ- (२)-दनन्ति नाऽऽर्तिमाच्छेन्ति पूर्णमासे वै देवानांसुतो यत् पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहस्तं सृजन्ति देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् षडहसंतत् संतमथाहस्तं सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञं सं तन्वन्ति यन्ति वा एते सर्वनाद्येऽह- (३)-स्तं सृजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सर्वनं यत् साञ्जायं यत् साञ्जायं भवति तेनैव सर्वनायं यन्ति समुपह्वयं भक्षयन्त्येतत् सोमपीथा ह्येतर्हि यथायतनं वा एतेषां सवनभाजो देवता गच्छन्ति येऽहस्तं सृजन्त्यनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता अव रुन्धते ऽष्टाकपालान् प्रातःसवन एकादशकपालान्

माध्यंदिने सर्वने द्वादशकपालाः स्तृतीयसवने छन्दाः स्येवाऽऽप्त्वा (४) ऽव रुन्धते^{१२} वैश्वदेवं चरं
तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति^३ ॥ (उदचु, - त्यु, - येऽह, -
राप्त्वा, पञ्चदश च) ॥ ६ ॥

उत्सर्गिणामयनमीमांसा ॥ १४ बृहती । विश्वेदेवा ऋषयः ।

उत्सृज्यां३ नोत्सृज्या३मिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुत्सृज्यमेवेत्य^१—मावास्यायां च पौर्णमास्यां
चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति^२ ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति^३ या
प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्याहुरेष मासो विशर इति^४ नाऽऽदिष्ट- (१)-मुत्सृजेयु—र्यदादिष्टमुत्सृ-
जेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्लावे मध्ये षडहस्य संपद्येत षडहैर्मासान्संपाद्य यत् सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयु—
स्तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वैश्वदेवं
द्वादशकपालं—मग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्वा-
गिनीं कुर्वन्ति (२) सर्वनमष्टाभिरुप यन्ति यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तद्वागधेयान्न च्यावयन्ती—न्द्रस्य
वै मरुत्वतो माध्यंदिनं सर्वनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्वागिनीं
कुर्वन्ति सर्वनमेकादशभिरुप यन्ति^{१०} विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीयसवनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं
निर्वपन्ति देवता एव तद्वागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशभि- (३)-रुप यन्ति^{११} प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते
यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गार्या—भिवर्त इतः षण्मासो ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव
तत् सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोक^३—

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां नो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमही^{१४}

—त्यु- (४)-मुत् आयताः षण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं
पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति^{१५} ॥ (नाऽऽदिष्ट, - कुर्वन्ति, द्वादशभि, - रिति, विश्वेतिश्च) ॥ ७ ॥

गवामयनसम्बन्धिमहाव्रते सामविशेषाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

देवानां वा अन्तै जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तत् क्रोशेनावारुन्धत् तत् क्रोशस्य क्रोशत्वं यत्
क्रोशेन चात्वालस्यान्तै स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तै गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते^१ सत्रस्यद्वयाऽऽहवनीयस्यान्तै
स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रव्यारं कृत्वर्द्धिमुप यन्ति प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति
श्लोकेन पुरस्तात् सदसः (१) स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तै गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति नव-
भिरध्वर्युरुद्रायति नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति^२ सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वे-
वेन्द्रियं दधत्य^३—प्रतिहताभिरुद्रायति तस्मात् पुरुषः सर्वाण्यन्यानि शीर्णोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव न
पञ्चदशं रथन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशं (२) बृहदुन्नाद्यस्यावरुद्धया अथो प्रैव तेन जायन्त
एकविंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै^४ पत्न्य उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^५ प्रजापतिः प्रजा

असृजत् सोऽकामयताऽऽसामह९ राज्यं परीयामिति तासां९ राजनैव राज्यं पर्येत तद्राजनस्य राजनत्वं
यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं परि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापते- (३)-राप्त्यै१२
पञ्चमिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि जयन्ति पञ्चमिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जयन्ति दश सं
पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते१३ पञ्चधा विनिषद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यै१४ कैक्याऽस्तुतया समायन्ति दिग्भ्य एवाच्चाद्यं९ सं भरन्ति१५ तामिरुद्रातोद्रायति
दिग्भ्य एवाच्चाद्यं (४) संभृत्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण
उत्पतिष्यजिह्वरं उत्तमं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्त्याः—सन्दीमुद्राताऽऽरोहति साम्रा-
ज्यमेव गच्छन्ति प्लेङ्ख९ होता नार्कस्यैव पृष्ठ९ रोहन्ति कूर्चावध्वर्युर्ब्रह्मस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो
वै देवलकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति (५) तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै१० ॥ (सदैवः, ससदृशं, प्रजापते, - गायति दिग्भ्य एवाच्चाद्यं, प्रत्ये, - कांश च) ॥ ८ ॥

शततन्तुवीणादिविधिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अर्क्येण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताभ्य इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यदुक्तं भवति प्रजा
एव तद्यजमानाः सृजन्त इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद्या९ समा९
सत्र९ समृद्धं क्षोधुकास्ता९ समा प्रजा इष९ ह्यासामूर्जमाददेते या९ समा व्यृद्धमक्षोधुकास्ता९ समा
प्रजा (१) न ह्यासामिपमूर्जमाददेत उत्क्रोदं कुर्वते यथा वन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वते एवमेव
तद्यजमाना देववन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वते इषमूर्जमात्मन् दधाना वाणः शततन्तुर्भवति शतायुः
पुरुषः शतोन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्याः—जिं धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै१६ दुन्दुभीन्समा-
घ्नन्ति परमा वा एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२) वाचमव रुन्धते१७ भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमां
वाक् प्रविष्टा तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आद्रे
चर्मन् व्यायच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः क्रोशति प्राण्यः शंसति य आक्रोशति पुनात्येवैनान्स यः
प्रशंसति पुतेष्वेवाच्चाद्यं दधत्यै१८—पिक्तं च (३) वा एते देवकृतं च पूर्वैर्मसैरव रुन्धते यद्भूतेच्छदा९
सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै१९ यन्ति वा एते मिथुनाद्ये सवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सं भव-
तस्तेनैव मिथुनाद्य यन्ति ॥ (व्यृद्धमक्षोधुकास्ता९ समा प्रजाः, परमामेव, च, त्रिंशच्च ॥ ९ ॥

दासीनृत्यम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति माऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्यैवैषां
पाप्मानमव भिन्दन्त्यै—दकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदंमधुं
गार्यन्त्यो मधु वै देवानां परममन्नाद्यं परममेवाच्चाद्यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवैषु दधति१९ ॥

(चर्मैकाग्रपञ्चाशत्) ॥ १० ॥

अश्वमेधाङ्गा अन्नहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

पृथिव्यै स्वाहा॥ अन्तरिक्षाय स्वाहा१९ दिवे स्वाहा१९ संप्लोष्यते स्वाहा१९ संप्लवमानाय

स्वाहा^१ संप्लुताय स्वाहा^२ मेघायिष्यते स्वाहा^३ मेघायते स्वाहा^४ मेघिताय स्वाहा^५ मेघाय
स्वाहा^६ नीहाराय स्वाहा^७ निहाकायै स्वाहा^८ प्रासचाय स्वाहा^९ प्रचलाकायै स्वाहा^{१०}
विद्योतिष्यते स्वाहा^{११} विद्योतमानाय स्वाहा^{१२} संविद्योतमानाय स्वाहा^{१३} स्तनयिष्यते स्वाहा^{१४}
स्तनयते स्वाहा^{१५} स्तनयते स्वाहा^{१६} वर्षिष्यते स्वाहा^{१७} वर्षते स्वाहा^{१८} ऽभिवर्षते स्वाहा^{१९}
परिवर्षते स्वाहा^{२०} संवर्षते (१) स्वाहा^{२१} ऽनुवर्षते स्वाहा^{२२} शीकायिष्यते स्वाहा^{२३} शीकायते
स्वाहा^{२४} शीकृताय स्वाहा^{२५} प्रोषिष्यते स्वाहा^{२६} प्रुष्णते स्वाहा^{२७} परिप्रुष्णते स्वाहा^{२८} द्रु-
हीष्यते स्वाहा^{२९} द्रुक्ते स्वाहा^{३०} द्रुहीताय स्वाहा^{३१} विप्लोष्यते स्वाहा^{३२} विप्लवमानाय स्वाहा^{३३}
विप्लुताय स्वाहा^{३४} ऽऽतपस्यते स्वाहा^{३५} ऽऽतपते स्वाहा^{३६} ग्रमातपते स्वाहा^{३७} ग्रभ्यः स्वाहा^{३८} य-
जुर्भ्यः स्वाहा^{३९} सामर्भ्यः स्वाहा^{४०} ऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा^{४१} वेदेभ्यः स्वाहा^{४२} गाथाभ्यः स्वाहा^{४३} ना-
राशंसभ्यः स्वाहा^{४४} रैभीभ्यः स्वाहा^{४५} (२) सर्वस्मै स्वाहा^{४६} ॥ (संवर्षते, रैभीभ्यः स्वाहा, द्वे च) ॥ ११ ॥

शरीरहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

दुत्वते स्वाहा^१ ऽदुन्तकाय स्वाहा^२ प्राणिने स्वाहा^३ प्राणाय स्वाहा^४ मुखवते स्वाहा^५
ऽमुखाय स्वाहा^६ नासिकवते स्वाहा^७ ऽनासिकाय स्वाहा^८ ऽक्षवते स्वाहा^९ ऽनुक्षिकाय स्वाहा^{१०}
कृणिने स्वाहा^{११} ऽकृर्णकाय स्वाहा^{१२} शीर्षवते स्वाहा^{१३} ऽशीर्षकाय स्वाहा^{१४} पद्वते स्वाहा^{१५}
ऽपादकाय स्वाहा^{१६} प्राणते स्वाहा^{१७} ऽप्राणते स्वाहा^{१८} वदते स्वाहा^{१९} ऽवदते स्वाहा^{२०} पश्यते
स्वाहा^{२१} ऽपश्यते स्वाहा^{२२} शृण्वते स्वाहा^{२३} ऽशृण्वते स्वाहा^{२४} मनस्विने स्वाहा^{२५} (१) ऽमनसे
स्वाहा^{२६} रेतस्विने स्वाहा^{२७} ऽरेतस्काय स्वाहा^{२८} प्रजाभ्यः स्वाहा^{२९} प्रजननाय स्वाहा^{३०}
लोमवते स्वाहा^{३१} ऽलोमकाय स्वाहा^{३२} त्वचे स्वाहा^{३३} ऽत्वक्काय स्वाहा^{३४} चर्मवते स्वाहा^{३५} ऽच-
र्मकाय स्वाहा^{३६} लोहितवते स्वाहा^{३७} ऽलोहिताय स्वाहा^{३८} मांसवते स्वाहा^{३९} ऽमांसकाय स्वाहा^{४०}
स्त्रावभ्यः स्वाहा^{४१} ऽस्त्रावकाय स्वाहा^{४२} ऽस्थवते स्वाहा^{४३} ऽनास्थिकाय स्वाहा^{४४} मज्जवते
स्वाहा^{४५} ऽमज्जकाय स्वाहा^{४६} ऽङ्गिने स्वाहा^{४७} ऽनङ्गाय स्वाहा^{४८} ऽऽत्मने स्वाहा^{४९} ऽनात्मने स्वाहा^{५०}
(२) सर्वस्मै स्वाहा^{५१} ॥ (मनुस्विने स्वाहा, नात्मने स्वाहा, द्वे च) ॥ १२ ॥

परिधिमन्त्राः । विश्वेदेवा ऋषयः ।

कस्त्वा युनक्ति^१ स त्वा युनक्तु^२ विष्णुस्त्वा युनक्त्वस्य यज्ञस्यद्वयं मह्यं संनत्या अमुष्मै
कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वा प्राणाय त्वा व्यानार्य त्वा व्युष्टयै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा घोषाय
त्वा पोषाय त्वा ऽऽराद्धोषाय त्वा प्रन्युत्यै त्वा ॥ (कोऽष्टात्रिंशत्) ॥ १३ ॥

सर्वपृष्ठेष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नये गायत्राय त्रिवृते रथंतराय वासन्तायाष्टकपालं इन्द्राय त्रैपुमाय पञ्चदशाय बार्हताय त्रैष्मायै-

कादशकपालो^२ विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो^३ मित्रा-
वरुणाभ्यामाजुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां^४ शारदाभ्यां पयस्यां^५ बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय
शाक्वराय हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय शौशिराय द्वादशकपालो^६
ऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुं—रुद्रये वैश्वानराय द्वादशकपालो^७ ऽनुमत्यै चरुः काय एककपालः ॥
(अग्नये गायत्र्यादित्या अनुमत्यै चरुः सप्तचत्वारिंशत्) ॥ १४ ॥

सर्वपृष्ठेष्टिप्रयोगः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यो वा अग्नावग्निः प्रहियते यश्च सोमो राजा तयोरेष आतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते यत्
संचितेऽग्नावेतानि हवींषि न निर्वपेदेष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून् यजमानस्याभि मन्येत
यत् संचितेऽग्नावेतानि हवींषि निर्वपति भागधेयैर्नैवैनं शमयति नास्य रुद्रोऽशान्त (१) उपोत्थाय
प्रजां पशून्भि मन्यते^१ दशं हवींषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव यजमाने
दधात्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवाच्चाद्ये प्रति तिष्ठत्यु—तुभिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चै-
तव्यं इत्याहुयदेतानि हवींषि निर्वपत्युतुभिरेवैनं छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते^२ दिशः सुषुवाणेना- (२)-
मिजित्या इत्याहुयदेतानि हवींषि निर्वपति दिशामभिजित्या एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन् तस्मा-
दिन्द्रसुव एतया मनुं मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो यथेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति य एवं
विद्वानेतयेष्ट्या यजते^३ दिग्वतीः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिजित्यै^४ ॥ (अस्य रुद्रोऽशान्तः,
सुषुवाणेनै, - कंचत्वारिंशत्) ॥ १५ ॥

[१६-१७] महिमग्रहः ॥ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते
तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा^१ ॥ (यः प्राणतो चौरादित्योऽष्टात्रिंशत्) ॥ १६ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्राणिषु यस्य देवाः ।

यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूप-
मग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा^२ ॥ (य आत्मदा पृथिव्यग्नि, - रेकान्नचत्वारिंशत्) ॥ १७ ॥

ब्रह्मवर्चसहोमः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां—माऽस्मिन् राष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महारथो जायतां^३
दोग्ध्रीं धेनुं—वोढाऽनृद्धां—नाशुः सग्निः^४ पुरन्ध्रियोषां^५ जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवा ऽस्य
यजमानस्य वीरो जायतां^६ निकामेर्निकामे नः पुर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां^७

योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ (वा ब्रह्मज्ञेकचत्वारिंशत्) ॥ १८ ॥

अश्वानुमन्त्रणम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आऽक्रान् वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वा^१ ऽऽऽक्रान् वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा^२
द्यां वाज्याऽक्र^३स्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वा^४ ऽग्निस्ते वाजिन् युङ्ङनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
पारयं वायुस्ते वाजिन् युङ्ङनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं (१) पारयं ऽऽदित्यस्ते वाजिन् युङ्ङनु
त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारयं प्राणधृगसि प्राणं मे दृहं व्यानधृगसि व्यानं मे दृहं
—पानधृगस्यपानं मे दृहं चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि^५ श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेहि^६—युरस्यायु-
र्मयि धेहि^७ ॥ (वायुस्ते वाजिन् न्युङ्ङनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं, त्रिचत्वारिंशच्च) ॥ १९ ॥

अन्नहोममन्त्राः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

जज्ञि बीजं वर्ष्टां पर्जन्यः पक्तां सस्यं^१ सुपिप्पला ओषधयः^२ स्वधिचरणेयं^३ सूप-
सदनोऽग्निः^४ स्वध्वक्षमन्तरिक्षं^५ सुपावः पवमानः^६ सुपस्थाना द्यौः^७ शिवमसौ तपन्^८
यथापर्वमहोरात्रे^९ पञ्चदशिनोऽर्धमासा^{१०} स्त्रिंशिनो मासाः^{११} कल्लप्ता क्रतवः^{१२} शान्तः सैव-
त्सरः^{१३} ॥ (जज्ञेकत्रिंशत्) ॥ २० ॥

अश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्रायश्चित्तिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टाकपालः पौष्णश्चरु रौद्रश्चरुऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो
मृगाखरे यदि नाऽऽगच्छेदग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्यं आज्यभागः^१ ॥
(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः) ॥ २१ ॥

मृगारेष्टिः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालं इन्द्रायाऽहोमुच एकादशकपालो^१ मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्या^२
वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरुं—रुश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धानां मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो^३ विश्वे-
भ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालो^४ ऽनुमत्यै चरुं—रुग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो^५ द्यावा-
पृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां द्विकपालः^६ ॥ (अग्नयेऽहोमुचे त्रिंशत्) ॥ २२ ॥

सन्नतिहोमाः ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः पृथिव्या समनमदेवं महीं भद्राः संनतयः सं नमन्तु
वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनम—दिवे समनमद्यथा सूर्यो
दिवा चन्द्रमसे समनम—क्षेत्रेभ्यः समनमद्यथा चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनम—दद्भ्यः समन-
मद्यथा (१) वरुणोऽद्भिः साम्ने समनम—दृचे समनमद्यथा सामर्चा ब्रह्मणे समनमत्—सत्राय सम-
नमद्यथा ब्रह्म क्षेत्रेण राज्ञे समनम—द्विषे समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनम—दश्वेभ्यः
समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनम—द्रुतेभ्यः समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं महीं

(२) भद्राः संनतयः सं नमन्तुं ॥ (अजयः समनमयथा, मध्यं, चत्वारि च) ॥ २३ ॥

यजमानेन वाचनीयः ॥ १ त्रिष्टुप् । विश्वेदेवा ऋषयः ।

ये ते पन्थानः सवितः पुन्यासोऽरेणवो वितता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि ॥

नमोऽग्रये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि^१ नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोक-
स्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि^२ नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि^३ ॥
(ये ते चतुश्चत्वारिंशत्) ॥ २४ ॥

विराड् रूपेणाश्वोपासनप्रतिपादनम् ॥ विश्वेदेवा ऋषयः ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शर्षिष्वान् मेध्यो भवत्यु—षा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्य-
श्चक्षुर्वीर्यः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादां अवान्तरदिशाः पशवोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः पर्वणि मासाः
संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नमो मासान्योष-
धयो लोमानि वनस्पतयो वाला अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तं (१) समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्द्यावोपृथिवी
आण्डौ ग्रावा शेषः सोमो रेतो यज्जैजभ्यते तद्वि द्योतते यद्विधूनुते तत् स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति
वागेवास्य वा—गहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत
एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो देवानवह—(२)-द्वर्वाऽसुरान् वाजी गन्धर्वानद्वौ मनुष्यान्तस-
मुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो^३ [बन्धुः] * ॥ (व्यात्तं,—भवहृद्, द्वादश च) ॥ २५ ॥

[गावो ३१३। गावः १०२। प्रथमे ८४। संमान्यो १०२। यदि ११२। षडहै—२१५। —सुसुज्या ३ २२०। देवानां—
२६१। —सर्कषण १८०। चर्म ४९। पृथिव्यै १०२। दुत्त्वते १०२। को ३८। अग्रये ४७। यो १४१। यो ३८। य ३९। आ ४१
आ ९३। जइया—३१। —ग्न्यो २४। अग्रये ३०। अग्रये १०४। ये ४४। यः ११२। पञ्चविंशतिः ॥ २६३१]

[॥ इति सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५॥]

[प्रजननं २६२५। साध्याः २३३०। प्रजवं २१२३। बृहस्पति—२६२१। —गावः २६३१। पञ्च ॥ १२३३०]

॥ इति सप्तमं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ७ ॥

[इवे १६५८२। वायुव्यं १९२७३। प्रजापति—१०६२२। —युञ्जानः १४१०५। सावित्राणि १९४०४। प्राचीनं २३
१६९९२। प्रजननं १२३३०। सप्त ॥ १०९३०८]

॥ इति तैत्तिरीयसंहिता समाप्ता ॥

* 'समुद्रो बन्धुः' यद्यप्यत्र संहितायां पदपाठे च 'बन्धु' इति पदं वैदिका न पठन्ति, तथाऽपि आध्यकारसंमत-
त्वात् 'व्यात्तमवहद् द्वादश च' इति वैदिकसंप्रदायानुरोधे प्रतीकवाक्योक्तद्वादशसंख्यापूरणार्थमावश्यकत्वाच्चान्न
स्थापितम् ।

तैत्तिरीय-संहिताया अनुवाकसूची

काण्ड-प्रपाठकानुवाकाङ्कसमेता ।

अ०शुना ते अ०शुः १,२,६
 अ०शुर०शुस्ते देवः १,२,११
 अ०शुश्च मे रश्मिश्च मे ४,७,७
 अगन्म सुवः सुवरगन्म १,६,६,७,६
 अग्न आ याहि वीतये ५,५,६
 अग्न आयूषि पत्रसे १,४,१९
 अग्न उदधे यात ह्युः ५,५,९
 अग्नयेऽहोमुचेऽशकपालः ७,५,२२
 अग्नये कामाय २,२,३
 अग्नये गायत्राय त्रिवृते ७,५,१४
 अग्नये गृध्रपतये १,८,१०
 अग्नयेऽनीकवते १,८,४;५,५,२४
 अग्नयेऽश्ववते २,२,४
 अग्नये पथिकृते २,२,२
 अग्नये समनमत् पृथिव्यै ७,५,२३
 अग्नये स्वाहा वायवे ७,१,२०
 अग्नये स्वाहा सोमाय ७,१,१४;१६
 अग्नाविष्णू महि तद्वा १,८,२२
 अग्नाविष्णु सजोषसे ४,७,१
 अग्निः पशुरासीत् ५,७,२६
 अग्निं युनज्मि श्रवसा ४,७,१३
 अग्निं वा एतस्य २,३,११
 अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ७,३,१४
 अग्निना देवेन पृतना ३,५,३
 अग्निना रयिमश्ववत् ३,१,११
 अग्निना विश्वाधात् ४,४,८
 अग्निना वै होत्रा ६,३,७
 अग्निरेकाक्षरेण १,७,११
 अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामत् ५,४,९
 अग्निर्भूतानामधिपतिः ३,४,५
 अग्निर्मा दुरिष्ठात् १,६,३
 अग्निर्मूर्धा दिवः ४,४,४
 अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् ४,३,१३
 अग्निश्च म इन्द्रश्च मे ४,७,६
 अग्निश्च मे घर्मश्च मे ४,७,९

अग्निहोत्रं जुहोति १,५,२
 अग्नीध आ दधाति २,६,९
 अग्ने गोभिर्न आ गहि २,४,५
 अग्ने जातान् प्र णुदा नः ४,३,१२;
 ५,३,५
 अग्ने तव श्रवो वयः ५,२,६
 अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी ३,३,१
 अग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै ५,७,२१
 अग्ने महा० असीत्याह २,५,९
 अग्ने यं यज्ञमध्वरं ४,१,११
 अग्नेरातिथ्यमसि १,२,१०
 अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया ४,३,२
 अग्नेर्भागोऽसीति ५,३,४
 अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य ४,७,१५
 अग्नेर्वै दीक्षाया ५,६,७
 अग्नेस्त्रयो ज्यायाः २,६,६
 अङ्गिरसो वै सत्रमासत् ७,१,४
 अङ्ग्येताय स्वाहाजिसक्थाय ७,३,१७
 अङ्ग्यन्यानां नान्यान् १,३,५
 अङ्गिरददादौर्वाय ७,१,८
 अदधेभिः सवितः १,४,२४
 अदितिः पुत्रकामा ६,५,६
 अदित्यै त्रयो रोहितैताः ५,६,१८
 अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः ७,४,१४
 अनुमत्यै पुरोडाशम् १,८,१
 अन्तर्याम पात्रेण ६,५,७
 अन्नपतेऽन्नस्य नः ५,२,२
 अन्वह मासा अन्विद्वनानि १,७,१३
 अपां ग्रहान् गृह्णाति ५,६,२
 अपां खेमन्सादयामि ४,३,१
 अपां नप्त्रे जघो नाकः ५,५,१३
 अपेत वीत वि च ४,२,४
 अभ्यस्थाद्विधाः पृतना ४,२,८
 अभ्वे अभ्वाद्यम्बिके ७,४,१५
 अयं वां मित्रावरुणा १,४,५

अयं वेनश्वादयत् १,४,८
 अयज्ञो वा एष योऽसामा १,५,७;
 २,५,८
 अयं पुरो भुवस्तस्य ४,३,२
 अयं पुरो हरिकेशः ४,४,३
 अक्येण वै सदस्रज्ञः ७,५,९
 अर्थेतः स्थापां १,८,११
 अर्थेण चरं निर्वपेत् २,३,४
 अर्वाङ् यज्ञः सङ्क्रामतु ७,३,११
 अलज आन्तरिक्षः ५,५,२०
 अवधूतः रक्षोऽवधूता १,१,६
 अवभृत् यजूषि ६,६,३
 अश्मन् नूजं पर्वते ४,६,१
 अश्मन् नूत्रमिति ५,४,४
 अश्मा च मे सृत्किा च मे ४,७,५
 अश्वस्तु पुरो गोमृगः ५,५,२३
 असावादित्यो न व्यरोचत २,१,४,८;
 २,१०
 असावादित्योऽस्मिन् लोकः ७,३,१०
 असावि सोम इन्द्र १,४,३९
 अहर्मासेन रात्रिम् ५,७,२०
 आकृतिमग्निं प्रयुजः ४,१,९
 आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये १,२,२
 आक्रान् वाजी पृथिवीमग्निं ७,५,१९
 आग्नावैष्णवम् २,२,९
 आग्नेयः कृष्णग्रीवः ५,५,२२
 आग्नेयमष्टाकपालं १,८,२,१७,१९-२०
 आग्नेयोऽष्टाकपालः ७,५,२१
 आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं १,४,३७
 आ दद इन्द्रस्य १,१,९
 आ दद ऋतस्य त्वा १,३,८
 आ ददे प्रावांसि १,४,१
 आदित्यं गर्भं पयसा ४,२,१०
 आदित्यं चरं निर्वपेत् २,२,६
 आदित्या अकामयन्त ७,३,४,४,६

आदित्येभ्यो भुवऋचः २,३,१
 आनन्दं नन्दयुना कामं ५,७,१९
 आप उन्दन्तु जीवसे १,२,१
 आपो वरुणस्य ५,५,४
 आपो वा इदमग्ने सलिलम् ७,१,५
 आप्यायस्व मदन्तम १,४,३२
 आप्यायतां ध्रुवा १,६,५
 आप्रहन् ब्राह्मणः ७,५,१८
 आप्रमे गृहा भवन्तु ७,३,१३
 आयनाय स्वाहा ७,१,१३
 आयुर्दा अग्ने हविषः ३,३,८
 आयुर्वा एतद्यज्ञस्य ६,५,२
 आयुष्ट आयुर्दा अग्ने २,५,१२
 आप्रावो भूष शुचिपाः १,४,४; ३,४,२
 आप्राः क्षिशानो वृषभः ४,६,४
 आप्राश्चिबृहन्तः ४,३,८
 आप्रिन् धूम्रकलामम् २,१,१०
 इदं वामास्ये हविः ३,३,११
 इधमश्च मे बर्हिश्च मे ४,७,८
 इन्द्रं वृत्रं जघ्निवात्सं २,५,३
 इन्द्रं वो विश्वतस्परि १,६,१२; २,१,११
 इन्द्रः पत्नियामनु ६,६,६
 इन्द्र मरुत्व इह पाहि १,४,१८
 इन्द्रमिद्वरी वहतः १,४,३८
 इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै ५,७,१६
 इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जः १,८,१५;
 ५,७,३
 इन्द्राग्निभ्यां त्वा ४,४,५
 इन्द्राग्नी अव्यथमानाम् ४,३,५; ५,३,२
 इन्द्राग्नी आगतं सुतं १,४,१५
 इन्द्राग्नी रोचना दिवः ४,२,११
 इन्द्राय राज्ञे त्रयः ५,६,१७
 इन्द्राय राज्ञे सूकरः ५,५,११
 इन्द्रायान्वृजवे २,२,८
 इन्द्रो मरुद्भिः सावित्रेण ६,५,५
 इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत् २,१,५
 इन्द्रो वृत्रमहन्तस्व ६,५,२
 इन्द्रो वृत्राय वज्रम् ६,५,१
 इन्द्रो वै सङ्घं देवताभिः ७,३,६
 इन्द्रो वै शिथल इवा प्रतिष्ठित ७,३,७

इमामगृष्णन् रशनाम् ४,१,२
 इमे वै सहास्तां ते ३,४,३
 इयं ते शुक्र तनुः १,२,४
 इयमेव सा या प्रथमा ४,३,११
 इषे त्वेति वर्हिर्वादत्त ६,३,६
 इषे त्वोपवीरसि १,३,७
 इषे त्वोर्जे त्वा १,१,१,१
 इष्टर्गो वा अध्वर्युः ३,१,७
 ईङ्काराय स्वाहेङ्कृताय ७,१,१९
 ईयुष्टे ये पूर्वतराम् १,४,३३
 उत्कामोदक्रमीत् ५,१,३
 उत्तिष्ठन्नोजसा सह १,४,३०
 उत्सन्नयज्ञो वा एषः ५,३,१
 उत्सृज्यां नोत्सृज्याम् ७,५,७
 उदायुषा स्वायुषोत् १,२,८
 उदु त्वं जातवेदसं १,४,४३
 उदेनमुत्तरां नयाग्ने ४,६,३
 उदेनमुत्तराजयेति ५,४,६
 उन्नत ऋषभो वामनः ५,६,१४
 उपप्रयन्तो अध्वरं १,५,५
 उपयामगृहीतोऽसि १,४,३,१२; ७,
 १२; ३,२,१०; ५,८
 उभा वामिन्द्राग्नी १,१,१४
 उरु हि राजा वरुणः १,४,४५
 उशन्तस्त्वा हवामहे २,६,१२
 ऊर्कं च मे सूरुता च मे ४,७,४
 ऊर्वा अस्य समिधः ४,१,८
 ऋक्सामे वै देवेभ्यः ६,१,३
 ऋक्षा वा इयमलोमकासीत् ७,४,३
 ऋतवो वै प्रजाकामाः ७,२,६
 ऋतव्या उप दधाति ५,४,२
 ऋताषादृत धामाग्निः ३,४,७
 ऋषयो वा इन्द्रं ३,५,२
 एकयाऽस्तुवत प्रजा ४,३,१०
 एकविंशत्या माषैः ५,१,८
 एकसौ स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा ७,२,१२
 एकसौ स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा ७,२,११
 एका च मे तिस्रश्च मे ४,७,११
 एकादश प्रातर्गव्याः ५,६,२२

एतं युवानं परि वः ३,३,९
 एतद्वा अपां नामधेयं ३,३,४
 एष ते गायत्री भागः ३,१,२
 एष वा आप्रो द्वादशाहः ७,३,३
 एष वै देवरथः २,५,६
 एषां वा एतल्लोकानां ५,२,९
 ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत् २,२,७
 ऐन्द्रमेकादशकपालं १,८,३; २,२,११
 ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् ७,२,७
 ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं १,८,७
 ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं १,८,३
 ओजो ग्रीवामिर्निर्ऋतिम् ५,७,१८
 ओमासश्चर्षणीधृतः १,४,१६
 ओषधीभ्यः स्वाहा ७,३,१९
 कदा चन स्तरीरसि १,४,२२
 कद्रूश्च वै सुपर्णी च ६,१,६
 कर्णास्त्रयो यामाः ५,६,१५
 कर्मणे वां देवेभ्यः १,१,४
 कस्त्वा छयति कस्त्वा ५,२,१२
 कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु ७,५,१३
 किं स्विदासीत् पूर्वचित्तिः ७,४,१८
 कुसुखिन्द औदालकिः ७,२,२,
 कृप्याभ्यः स्वाहा कृत्याभ्यः ७,४,१२
 कूर्मान्छफैरच्छलाभिः ५,७,१३
 कृणुष्व पाजः प्रसितिं १,२,१४
 कृत्तिका नक्षत्रमग्निः ४,४,१०
 कृष्णाय स्वाहा श्वेताय ७,३,१८
 कृष्णोऽस्याखरेष्टः १,१,११
 क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी ५,७,२४
 करुरमिव वा अस्या ५,१,५
 क्षत्रस्योल्बमसि १,७,९
 गर्भाश्च मे वत्साश्च मे ४,७,१०
 गायत्री त्रिष्टुप् जगती ५,२,११
 गायत्रेण पुरस्तात् ५,५,८
 गायत्रो वा ऐन्द्रवायवः ७,२,८
 गावो वा एतत् सत्रमासत् ७,५,१-२
 ग्रहान् वा अनुप्रजाः ६,५,१०
 घ्नन्ति वा एतत् सोमं ६,६,७
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य २,६,२

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा ७, २, १५
 चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानम् ७, ५, १०
 चात्वालाद्विष्णयान् ६, ३, १
 चित्तं सन्तानेन १, ४, ३६
 चित्तञ्च चित्तिश्च ३, ४, ४
 चित्ति जुहोमि मनसा ५, ७, ४
 चित्रया यजेत पशुकाम २, ४, ६
 छन्दश्चित्तं चिन्वीत ५, ४, ११
 छन्दाऽस्त्युप दधाति ५, ३, ८
 जज्ञि बीजं वर्ष्मं पर्जन्यः ७, ५, २०
 जमदग्निः पुष्टिकामः ७, १, २
 जीमूतस्येव भवति ४, ६, ६
 जुष्टो वाचो भूयासं ३, १, १०
 ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च ४, ७, २
 ज्योतिष्टोमं प्रथमम् ७, ४, ११
 ज्योतिष्मतीं त्वा १, ४, ३४
 तद्विरण्यमभवत्तस्मात् ६, १, ७
 तं प्रत्नथा पूर्वथा १, ४, ९
 तरणिर्विश्वदर्शतः १, ४, ३१
 तेभ्य उत्तरवेदिः ६, २, ७
 तेषामसुराणां तिस्रः ६, २, ३
 त्रिंशत्त्रयश्च गणिनः १, ४, ११
 त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः ७, २, १४
 त्रींस्तृचाननु ब्रूयात् २, ५, १०
 त्रीणि वाव सवनानि ३, २, २
 त्र्यविवर्च्य त्रिष्टुप् छन्दः ४, ३, ५
 त्वं सोम तनूकृद्भ्यः १, ३, ४
 त्वमग्ने बृहद्भ्यः ३, ४, ११
 त्वमग्ने रुद्रो असुरः १, ३, १४
 त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः २, ४, १२; ५, २
 त्वमग्ने वृषभं चेकितानं ५, ७, २
 त्वे क्रतुमपि वृजन्ति ३, ५, १०
 दत्त्वते स्वाहा दन्तकाय ७, ५, १२
 दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्यां ७, ३, १६
 दशभ्यः स्वाहा विश्वास्त्यै ७, २, १७
 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ४, २, २
 देव सवितः प्रसुव यज्ञं १, ७, ७
 देव सवितरेत् ३, २, ७
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे १, ३, १;

२, ६, ४; ४, १, ३; ५, १, ४; ६, २,
 १०; ४, ४; ५, १, ११
 देवस्याहं सवितुः १, ७, ८
 देवानां वा अन्तं जग्मुषाम् ७, ५, ८
 देवा मनुष्याः पितरः २, ४, १
 देवा वसव्या अग्ने २, ४, ८
 देवा वसव्या देवाः २, ४, १०
 देवा वा इन्द्रियं वीर्यं ६, ६, ८
 देवा वै देवयजनम् ६, १, ५
 देवा वै नर्चि नः २, ५, ७
 देवा वै प्रबाहुग्रहान् ६, ६, १०
 देवा वै मृत्योरविभ्युः २, ३, २
 देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे ६, ४, २
 देवा वै यज्ञस्य २, ६, १०
 देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत ३, ४, ६; ५, ३, ३;
 ६, ४, ६, ११; ६, ९
 देवा वै यद्यज्ञेन ३, ३, ६; ५, ३, ३
 देवा वै राजन्याज्जायमानात् २, ४, १३
 देवा वै सत्रमासत २, ३, ३
 देवासुरा एषु लोकेषु २, १, ३
 देवासुराः संयत्ता आसन् १, ५, १; २,
 ३, ७, ४, २-३; ५, ३, ११; ४, १;
 ६, २, २
 देविका निर्वपेत् ३, ४, ९
 देवीं धियं मनामहे १, २, ३
 देवीरापः सं मधुमतीः १, ८, १२
 देवो वः सवितोऽपुनातु १, १, ५
 द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी ५, ७, २५
 द्रापे अन्धसस्पते ४, ५, १०
 द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः ७, २, १३
 द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहः ७, ४, ५
 द्याता शतिः सवितेदं १, ४, ४४
 द्यात्रे पुरोडाशं १, ८, ८
 दृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ १, १, ७
 ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः ४, ३, ४
 ध्रुवां वै रिच्यमानां १, ७, ५
 ध्रुवाऽसि धरुणाऽस्तृता ४, २, ९
 ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं १, ६, २, १०; २, ३, २
 नम आख्याधिनीभ्यः ४, ५, ४

नम हरिण्याय च ४, ५, ९
 नमः सहमानाय ४, ५, ३
 नमः सोमाय च ४, ५, ८
 नमस्ते रुद्र मन्यवे ४, ५, १
 नमो ज्येष्ठाय च ४, ५, ६
 नमो दुन्दुभ्याय च ४, ५, ७
 नमो भवाय च ४, ५, ५
 नमो राज्ञे नमो वरुणाय ७, ४, १६
 नमो हिरण्यबाहवे ४, ५, २
 न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः ७, २, १०
 नवोनवो भवति जायमानः २, ४, १४
 न ह स्म वै पुरः ५, १, १०
 नाकसङ्घि वै देवाः ५, ३, ७
 नासोमयाजी सं नयेत् २, ५, ५
 निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः ३, १, ८
 निवीतं मनुष्याणां १, ५, ११
 नृषदे वडिति ५, ४, ५
 पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः ७, २, १६
 पञ्चाशते स्वाहा शताय ७, २, १९
 पन्थामनुवृग्भ्यां सन्तीत ५, ७, २३
 परा वा एष यज्ञं १, ५, २
 परिभूरग्निं परिभूः ३, २, ३
 परोक्षं वा अन्ये देवाः १, ७, ३
 पर्यग्निं करोति ६, ३, ८
 पवस्व वाजसातये ५, ४, १२
 पशवो वा इडा स्वयम् २, ६, ८
 पशुमालभ्य पुरोडाशं ६, ३, १०
 पशुर्वा एष यदग्निः ५, २, १०
 पशोर्वा आलब्धस्य ६, ३, ९
 पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः १, ७, १
 पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः २, ६, २३
 पुरुषमात्रेण वि मिमीते ५, २, ५
 पुरुषमृगश्चन्द्रमसे ५, ५, १५
 पुरो हविषि देवयजने ६, २, ६
 पूर्णा पश्चादुत पूर्णा ३, ५, १
 पूष्णो वनिष्ठुरन्धाहे ५, ७, १७
 पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय १, ३, ६; ६, ३, ४
 पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय ७, १, १५,
 १७; ५, ११

पृथिस्तिरश्नीनपृथिः ५, ६, १२
 पृषतो वैश्वदेवः ५, ५, १७
 प्रच्यवस्व भुवस्पते १, २, ९
 प्रजननं ज्योतिरग्निः ७, १, १
 प्रजवं वा एतेन यन्ति ७, ३, १
 प्रजापतिः प्रजा असृजत २, १, २; २, १;
 ४, ४; ५, ५, २; ६, ६, ५; ७, २, ४
 प्रजापतिरकामयत ३, १, १, ७, ५, ९;
 ३, ८
 प्रजापतिरग्निमचिनुत ५, ६, ६, १०
 प्रजापतिरग्निमसृजत ५, ७, १०
 प्रजापतिर्देवासुरां ३, ३, ७
 प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं २, ३, ६
 प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् २, ६, ३; ६, ६,
 ११
 प्रजापतिर्मनसाऽन्धः ४, ४, ९
 प्रजापतिर्यज्ञानसृजत १, ६, ९
 प्रजापतिर्वरुणायाश्च २, ३, १२
 प्रजापतिः सुवर्गं लोकम् ७, ३, ५; ४, ४
 प्रजापतेरक्षयश्च ५, ३, १२
 प्रजापतेर्जायमानाः ३, १, ४
 प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशत् २, ३, ५
 प्रतिपूरुषमेककपालान् १, ८, ६
 प्रत्युष्टं रक्षः प्रयुष्टा १, १, १०
 प्रथमे मासि पृष्ठान्युपयन्ति ७, ५, ३
 प्र देवं देव्या धिया ३, ५, ११
 प्रयासाय स्वाहा १, ४, ३५
 प्र सो अग्ने तवोत्तिभिः ३, २, ११
 प्राची दिशां वसन्तः ४, ३, ३
 प्राचीनवत्सं करोति ६, १, १
 प्राचीमनु प्रदिशं प्रदिश ४, ६, ५; ५, ४, ७
 प्राजापत्या वै पशवः ३, १, ५
 प्राणाय स्वाहा व्यानाय ७, ४, २१
 प्राणो वा एष यदुषाऽशुः ६, ४, ५; ५, ८
 प्रातर्युजौ वि मुच्येथाम् १, ४, ७
 प्रातःसवने वै गायत्रेण ७, १, २
 प्राण्यानि पात्राणि ६, ५, ११
 बृद्धमवस्यति वरुणपाशात् ६, २, २
 बर्हिषोऽहं देवयज्यया १, ६, ४; ७, ४
 बलायाजगर आतुः ५, ५, १४

बर्हिस्पत्यः शितिपृष्ठम् २, १, ६
 बर्हिस्पत्यं चहं १, ८, ९
 बृहस्पतिरकामयत ७, २, ३; ४, १
 बृहस्पतिर्देवानां ६, ४, १०
 बृहस्पतिसुतस्य १, ४, २७
 बृहस्पतिस्त्वा सादयत ४, ४, ३
 ब्रह्म जज्ञानमिति ५, २, ७
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति २, ५, ४; ६, ५; ६,
 १, ९; ४, ३; ७, १, ३; ३, २; ४, १०
 भक्षेहि माऽऽविश ३, २, ५
 भुवनमसि वि प्रथस्व १, १, १२
 भुवो देवानां कर्मणापसर्तस्य ७, १, १८
 भूतं भव्यं भविष्यत् ७, ३, १२
 भूतेष्टका उप दधाति ५, ६, ३
 भूमिर्भूम्या द्यौर्वरिण १, ५, ३; ४
 भूयस्कृदसि वरिषस्कृदसि ४, ४, ७
 भूर्भुवः सुवर्चसवः ७, ४, २०
 मधुश्च माधवश्च १, ४, १४; ३, ४, ११
 मनुः पृथिव्या यज्ञियम् २, ६, ७
 मम नाम प्रथमं १, ५, १०
 ममाने वर्चो विद्वेषु ४, ७, १४
 मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः ५, ७, २
 मयुः प्राजापत्यः ५, ५, ११
 मयोभूर्वातो अभिवातुः ७, ४, १७
 मरुवन्तं वृषभं १, ४, १७
 मरुत्वाः इन्द्र वृषभः १, ४, १९
 महाः इन्द्रो नृवदा १, ४, २१
 महाः इन्द्रो य ओजसा १, ४, २०
 महाः इन्द्रो वज्रबाहुः १, ४, ४१
 महीनां पयोऽसि ३, २, ६
 मा छन्दः प्रमा छन्दः ४, ३, ७
 मा नो हिः स्त्रीज्जनिता ४, २, ७
 मा नो मित्रो वरुणः ४, ६, ८
 मारुतमसि मरुतामोजः २, ४, ७, ९
 मित्रं देवा अनुवन् ६, ४, ८
 मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां ५, ७, १५
 मित्रोऽसि वरुणोऽसि १, ८, १६
 सूर्यानि दिवो अरतिं १, ४, १३
 मेदसा सुचौ प्रोर्णोति ६, ३, ११

मेषस्त्वा पचतैरवतु ७, ४, १२
 य आत्मदा बलदा यस्य ७, ५, १७
 य इमा विश्वा भुवनानि ४, ६, २
 यः प्राणतो निमिषतः ७, ५, १६
 यजुषा वा रुषा क्रियते ५, ५, ३
 यज्ञं वा एतत् सम्भरन्ति ३, १, ३
 यज्ञस्य घोषदसि १, १, २
 यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ६, ४, ९
 यज्ञेन वै प्रजापतिः ६, ४, १
 यज्ञेन वै देवाः सुवर्गम् ६, ५, ३
 यत् कलया ते शफेन ते ६, १, १०
 यथा वै पुत्रो जातः ५, ७, ५
 यथा वै मनुष्या एवं ७, ४, २
 यथा वै समृतसोमा १, ६, ७
 यदक्रन्दः प्रथमं ४, ६, ७
 यदग्ने यानि कानि च ४, १, १०
 यदाकृतात् समसुस्रोत् ५, ७, ७
 यदि सोमौ सः सुतो ७, ५, ५
 यदुभौ त्रिमुच्यतिथ्यं ६, २, १
 यदेकेन सः स्थापयति ५, ५, १
 यद्वा अनीशानो भारम् ६, २, ५
 यद्वै होताऽध्वर्युम् ३, २, ९
 यज्ञवमैत् तज्जवनीदम् २, ३, १०
 यवती वै पृथिवी ५, २, ३
 यस्त्वा हृदा कीरिणा १, ४, ४६
 या जाता ओषधयः ४, २, ६
 यावन्तो वै देवा यज्ञाय ६, १, २
 यां वा अध्वर्युश्च ३, ५, ९
 या वां कशा मधुमती १, ४, ६
 या वामिन्द्रावरुणा २, ३, १३
 यास्ते अग्ने समिधः ५, ७, १
 युक्ष्वा हि देवहूतमाः २, ६, ११
 युज्जते मन उत युज्जते १, २, १३
 युज्जानः प्रथमं मनः ४, १, १
 ये ते पन्थानः सवितः ७, ५, २४
 ये देवा दिव्येकादश १, ४, १०
 ये देवा यज्ञहनः ३, ५, ४
 ये वाजिनं परिपश्यन्ति ४, ६, ९
 यो अर्वन्तं जिवाः सति ७, ४, १५

योक्त्रं गृध्राभिर्युगमानः ५, ७, १४
 यो वा अन्नावाग्निः प्रहियते ७, १, १५
 यो वा अयथादेवतम् २, १, ६; ५, ७, १
 यो वा अश्वस्य मेध्यस्य ७, ५, २५
 यो वै देवान् देवयशसेन ३, १, ९
 यो वै पवमानानाम् ३, २, १
 यो वै श्रद्धामनारभ्य १, ६, ८
 यो वै सप्तदशं प्रजापतिं १, ६, ११
 रक्षोहणो वलगहनः १, ३, २
 रजनो वै क्रौण्यः २, ३, ८
 रश्मिरसि क्षयाय ४, ४, १
 रश्मिरित्येवादित्यम् ५, ३, ६
 राक्षसि प्राची दिक् ४, ४, २
 राष्ट्रकामाय होतव्या ३, ४, ८
 रुद्रो वा एष यदग्निः ५, ४, ३
 रुरुरोद्ः कृकलासः ५, ५, १९
 रोहितो धूम्रो रोहितः ५, ६, ११
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः ७, ३, २०
 वयो वा अग्निर्यदग्निचित् ५, ७, ६
 वरुणं सुपुत्राणमन्नाद्यं २, १, ९
 वषट्कारो वै गायत्रियै २, १, ७; ३, ५, ७
 वसवस्त्वा प्रवृहन्तु ३, ३, ३
 वसवस्त्वा धूपयन्तु ४, १, ६
 वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत् ७, ४, ७
 वसोधारां जुहोति ५, ४, ८
 वस्यसि रुद्रास्य १, २, ५
 वाक्त आ प्यायतां १, ३, ९
 वारवा एषा यदेन्द्रवायवः ६, ४, ७
 वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रमत् ६, १, ४
 वाचस्पतये पत्रस्व १, ४, २
 वाजं हनूभ्यामपः ५, ७, १२
 वाजस्य मा प्रसवेन १, १, १३
 वाजस्येमं प्रसवः १, ७, १०
 वाजो नः सप्त प्रदिशः ४, ७, १२
 वाममद्य सवितः १, ४, २३
 वायव्यं श्वेतमा लभेत २, १, १
 वायुरसि प्राणो नाम ३, ३, ५
 वायुर्हि कर्ताग्निः ३, ३, २
 वायोः पक्षतिः सरस्वतः ५, ७, २२

वारुणास्त्रयः कृष्णलामा ५, ६, २०
 वारुणो वा अग्निरुपनत् ५, १, ६
 वारुणो वै क्रीतः ६, १, ११
 वास्तोष्पते प्रति जानीहि ३, ४, १०
 विश्वस्यै स्वाहा चत्वारिंशते ७, २, १८
 वित्तायनी मेऽसि १, २, १२
 वि पाजसा पृथुना ४, १, ५
 विभूरसि प्रवाहणः १, ३, ३
 विभूर्मात्रा प्रभूः ७, १, १२
 वि वा एतस्य यज्ञः ३, ४, १
 वि वा एतौ द्विषाते ५, २, ४
 विश्वकर्मा दिशां पतिः ५, ५, ५
 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः २, ५, १
 विष्णुमुखा वै देवाः ५, २, १
 विष्णोः क्रमोऽसि ४, २, १
 वृष्टिसनीरुप दधाति ५, ३, १०
 वैश्वानरं द्वादशकपालं २, २, ५
 वैश्वानरो न ऊत्या १, ५, ११
 वैष्णव्यर्चा हुत्वा ६, ३, ३
 व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य ५, १, २
 शका भौमी पान्त्रः ५, ५, १८
 शन्न मे मयश्च मे ४, ७, ३
 शताय स्वाहा सहस्राय ७, २, २०
 शितिबाहुरन्यतः ५, ६, १३
 शिरो वा एतद्यज्ञस्य ६, १, ११
 शुण्ठास्त्रयो वैष्णवाः ५, ६, १६
 शुन्धध्वं दैव्याय १, १, ३
 श्येनाय पत्रने ३, २, ८
 षट् पदान्यनु निष्कामति ६, १, ८
 षडहैमालान्संपाद्याहः ७, ५, ६
 षडभिर्दक्षिणति षड्वा ५, १, ९
 संवत्सरमुख्यं ५, ६, ५
 संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा ७, ४, ८
 संवत्सरो वा इदमेक आसीत् ७, २, १०
 सं वषामि समापः १, १, ८
 स०श्रवा ह सौवर्चनसः १, ७, २
 सजूरवदो यावभिः ५, ६, ४
 सजोषा हन्द्र सगणः १, ४, ४२

सद्यो दीक्षयन्ति १, ८, १८
 सं ते मनसा मनः १, ३, १०
 सन्ते वायुर्मातरिधा ४, १, ४
 सन्त्वा नह्यामि पयसा ३, ५, ६
 सं त्वा सिञ्चामि यजुषा १, ६, १
 सप्तभिर्धूपयति सप्त ५, १, ७
 स प्रसवसि काव्य २, ३, १४
 समान्यं कचो भवन्ति ७, ५, ४
 समास्त्वाग्न ऋतवः ४, १, ७
 समितं सङ्कल्पेथा ४, २, ५
 समिदिहामाज्ञया नः ४, ४, १२
 समिद्रो अन्नजन्कृदर ५, १, ११
 समिधमा तिष्ठ गायत्री १, ८, १३
 समिधो यजति वसन्तम् २, ६, १
 समिष्ट यजूंषि जुहोति ६, ६, २
 समीची नामासि प्राची ५, ५, १०
 समुद्रं गच्छ स्वाहा १, ३, ११
 सं पश्यामि प्रजा अहम् १, ५, ६, १
 सर्वस्य प्रतिशीवरी १, ४, ४०
 सर्वाणि छन्दांसि २, ४, ११
 सर्वाभ्यो वै देवताभ्यः ५, ३, ९
 सहस्रतम्या वै यजमानः ७, १, ७
 सहस्राणि सहस्रशः ४, ५, ११
 साध्या वै देवा अस्मिन् ६, ३, ५
 साध्या वै देवाः सुवर्गकामा ७, २, १
 सावित्राणि जुहोति ५, १, १
 साविराड्विक्रम्यातिष्ठत् ७, ३, ९
 सिताय स्वाहा भिताय ७, ४, २२
 सुपर्णः पार्जन्यो ह०लो ५, ५, २१
 सुवर्गं वा एते लोकं ६, २, ४; ७, ४, २
 सुवर्गाय वा एतानि ६, ३, २; ६, ६, १
 सुवर्गाय वा एते लोकाय ६, ५, ४
 सुवर्गाय वा एषः ५, ५, ७; ५, ६, ८
 सुवर्गाय वै लोकाय ५, ४, १०
 सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः १, ४, २६
 सूर्यते वा एषोऽग्नीनां ५, ६, ९
 सूर्यो देवो दिविषज्यः ३, ३, १०
 सूर्यो मा देवो देवेभ्यः ३, ५, ५
 सोत्तरवेदिरव्रीत् ६, २, ८

सोमं ते क्रीणामि १,२,७
 सोमस्य त्विषिरसि १,८,१४
 सोमाय पितृमते १,८,५
 सोमाय स्वराज्ञे ५,६,२१
 सोमो वै सहस्रमविन्दत् ७,१,६
 सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः ५,६,१९
 सौरी बलाकश्यां मयूरः ५,५,१६

स्तेगां दृष्ट्वाभ्यां ५,७,११
 स्फ्यः स्वस्तिर्विधनः ३,२,४
 स्फ्येन वेदिमुद्धान्ति ६,६,४
 स्वयमातृणामुप ५,२,८
 स्वाद्वीं त्वा स्वादुना १,८,२१
 स्वाहाऽऽधिमाधीताय ७,३,१५

हरिरसि हारियोजनः १,४,२८
 हविष्मतीरिमा आपः १,३,१२
 हिरण्यगर्भं आपो ह यत् २,२,१२
 हिरण्यपाणिमूतये १,४,२५
 हिरण्यवर्णाः शुचयः ५,६,१
 हृदे त्वा मनसे त्वा १,३,१३

यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता-मन्त्राणां

वर्णानुक्रमसूची ।

[काण्ड-प्रपाठकानुवाक-मन्त्राङ्क-समेता]

अशाय स्वाहा १,८,१३,२९
 अशुना ते अशुः १,२,६,१
 अशुरशुस्ते देव सोमा ६,२,२,८;
 १,२,११,१
 अशुश्च मे रश्मिश्च मे ४,७,७,१
 अश्वाम्याः स्वाहा ७,३,१६,२३
 अश्वस्पत्याय त्वा १,४,१४,१४
 अश्वोमुचे २,५,१२,३०
 अश्वोमुचं प्र भरेमा १,६,१२,२
 अकर्णकाय स्वाहा ७,५,१२,१२
 अकूटयाऽकर्णयाऽकाणया ६,१,६,१७
 अकृता वा एते सुवर्गं ७,४,३,२०
 अक्तं रिहाणाः १,१,१३,६
 अकन् कर्म कर्मकृतः १,८,३,५
 अकन्ददग्निः स्तनयस्त्रिव १,३,१४,५;
 ४,२,१,५; २,४
 अक्षवते स्वाहा ७,५,१२,९
 अक्षजमीमदन्त ह्यव १,८,५,७
 अक्षन् पितरोऽमीमदन्त १,८,५,८
 अक्षरपत्तिश्छन्दः ४,३,१२,३१
 अक्षितोऽह्यक्षित्यै १,७,३,१३
 अक्षीभ्याः स्वाहा ७,३,१६,६
 अक्षण्या परि हरति ६,३,६,११

अक्षण्याऽव द्यति तस्मात् ६,३,१०,१५
 अक्षण्या व्याघारयति ५,२,७,१८;
 ४,५,२; ६,२,८,३
 अक्षण्योप दधाति तस्मात् ५,२,१०,
 १२; ३,५,११
 अगदं जानुभ्यां ५,७,१३,५
 अगन् देवान् यज्ञः ३,५,६,९
 अगन्म ज्योतिरुत्तमम् ५,१,८,२१
 अगन्म सुवः सुवर्गन्म १,६,६,१;
 ७,६,१
 अगाश्नग्नीदित्याह यत् २,६,५,२५
 अगृहीतेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,९;
 २०,१०
 अग्न आ याहि वीतये २,५,७,१०;
 ५,१,५,२६; ५,६,१
 अग्न जायूश्चि पवसे १,३,१४,२३;
 ४,२९,१; ५,५,७; ६,६,९
 अग्न उदधे या त ह्युः ५,५,९,१
 अग्नय जायुमते २,२,३,४
 अग्नये कामाय २,२,३,१
 अग्नये क्षामवते २,२,२,७
 अग्नये गायत्राय त्रिवृते ७,५,१४,१

अग्नये गृहपतये १,८,१०,१; १५,१४;
 १६,२३
 अग्नयेऽग्निवते २,२,४,१०
 अग्नये जातवेदसे २,२,३,५
 अग्नये ज्योतिष्मते २,२,४,११
 अग्नये तेजस्वते २,२,३,७
 अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां १,१,८,५
 अग्नये त्वा रायस्पोषदाज्ञे १,२,१०,४
 अग्नये दात्रे पुरोडाशं २,३,२,१६
 अग्नये धामच्छदे २,४,१०,४
 अग्नये धूङ्क्षणा ५,५,१९,६
 अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशम् १,८,४,१
 अग्नयेऽनीकवते रोहिताग्निः ५,५,
 २४,१
 अग्नयेऽन्नपतये २,२,४,३
 अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशम् २,२,४,१
 अग्नयेऽन्नादाय २,२,४,२
 अग्नये पथिकृते २,२,२,१
 अग्नये पवमानाय २,२,४,४
 अग्नये पुत्रवते २,२,४,६
 अग्नये मथ्यमानायानु ६,३,५,९
 अग्नये यविष्ठाय त्रयः ५,६,१५,३

अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशं २, २, ३, २-३
 अग्नये रक्षोक्षे पुरोडाशम् २, २, २, ३
 अग्नये रक्षोक्षे स्वाहा १, ८, ७, ९
 अग्नये रसवते २, २, ४, ७
 अग्नये रुक्मते २, २, ३, ६
 अग्नये रुद्रवते २, २, २, ५
 अग्नये वसुमते २, २, ४, ८
 अग्नये वाजसुते २, २, ४, ९
 अग्नये त्वा १, १, ८, ५
 अग्नये वैश्वानराय ४, १, ९, ६; ७, ५, १४, ८; २२, ९
 अग्नये वो जुष्टं १, १, ५, ४
 अग्नये व्रतपतये २, २, २, २
 अग्नये समनमत् ७, ५, २३, १
 अग्नये साहन्त्याय २, २, ३, ८
 अग्नये सुरभिमतये २, २, २, ६
 अग्नये स्वाहा १, ८, १३, २०; ७, १, १२, २; १४, १; १६, १; १७, ४; २०, १
 अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः ७, ५, २२, १
 अग्नोऽहं परनीवाः १, ४, २७, २
 अग्नोऽवग्नश्चरति १, ३, ७, १४
 अग्नोऽवग्नश्चेतव्य इति ५, २, ८, ४
 अग्नोऽविष्णू २, ५, १२, ९-१०
 अग्नोऽविष्णू महि तद्वां १, ८, २२, १
 अग्नोऽविष्णू महि धाम १, ८, २२, २
 अग्नोऽविष्णू मा वाम् १, १, १२, ४
 अग्नोऽविष्णू सजोषसा ४, ७, १, १;
 ५, ७, ३, ७
 अग्निं युनजिम वावसा ४, ७, १३, १;
 ५, ४, १०, २
 अग्निं वः पूष्य गिरा देवं १, ८, २२, १०
 अग्निं वा एतस्य २, ३, ११, १
 अग्निं वैश्वानरं गच्छ १, ३, ११, ११,
 ६, ४, १, १६
 अग्निं स्तोमेन बोधय ४, १, ११, १९
 अग्निं हृदयेन १, ४, ३६, ५
 अग्निं होतारं मन्ये ४, ४, ४, ५६
 अग्निं होतारमिह तं १, ५, १०, ९
 अग्निः ३, २, ४, ५
 अग्निः पशुरासीत् तेन ५, ७, २६, १

अग्निः पुरा भवत्यग्निं ६, ३, ५, १३
 अग्निः पृथिव्याः ३, २, ४, १६
 अग्निः प्रथमो वसुभिः २, १, ११, ९
 अग्निः प्रातःसवने पातु ३, १, ९, २
 अग्निः शुचिब्रततमः १, ३, १४, २७;
 ५, ५, ११
 अग्निं गृह्णाति स एव १, ६, ७, ३
 अग्निचित् वा अमुष्मिन् ५, ४, ९, १०
 अग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्यः ३, ५, ९, ५
 अग्निनाऽग्निः समिध्यते १, ४, ४६, ११;
 ३, ५, ११, १८
 अग्निना तपोऽन्वभवत् ७, ३, १४, १
 अग्निना देवेन पृतनाः ३, ५, ३, १
 अग्निना पुरस्तादेति ६, ३, ८, ९; ९, १४
 अग्निना रयिमभवत् ३, १, ११, १; ४,
 ३, १३, १५
 अग्निना विश्वाषाट् ४, ४, ८, १
 अग्निना वै देवाः सुवर्गं ५, ३, ९, २;
 ५, ५, १४
 अग्निना वै होत्रा देवाः ६, ३, ७, १
 अग्निनेन्द्रेण सोमेन ७, ३, ११, ६
 अग्निभ्यः पशूना लभते ५, १, ८, ७
 अग्निमग्न आ वह सोमम् २, ५, ९, ७
 अग्निमग्निं हवीमभिः ४, ३, १३, २६
 अग्निमभ्यावृत्य शये ६, २, ५, ११
 अग्निमीडे पुरोहितं ४, ३, १३, ८
 अग्निं पुरीष्यमज्जिरस्वत् ४, १, २, ७-९;
 ५, १, २, १३, १५
 अग्निं प्रति स्विष्टकृतं १, ५, २, ८
 अग्निरमुष्मिँल्लोक आसीत् २, ५, ८, २;
 ६, ६, १०
 अग्निरवमो देवतानां ५, ५, १, ११
 अग्निराग्नीध्रे ४, ४, ९, १२
 अग्निरायुष्मानिति २, ३, ११, १२
 अग्निरायुष्मान्तः २, ३, १०, ११
 अग्निरेकाक्षरेण १, ७, ११, १
 अग्निगृहपतिः सोमः २, ४, ५, ६
 अग्निर्दा द्राविणं २, २, १२, २२

अग्निर्दिशां पतिः स नः ५, ५, ५, ५
 अग्निर्देवता ४, ३, ७, २५
 अग्निर्देवता गायत्री ३, १, ६, ६
 अग्निर्देवानां दूत आसीत् २, ५, ८, ७;
 ११, २५
 अग्निर्देवेभ्यो निलायत ५, १, १, १२;
 २, ७; ४, १०; ९, १४; ४, ७, २०
 अग्निर्देवेभ्योऽपाकामत् ५, ४, ९, १
 अग्निर्भूतानामधिपतिः ३, ४, ५, १
 अग्निर्मन्युं प्रतिनुदत् ४, ७, १४, ६
 अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु १, ६, ३, १
 अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् १, ५, ५, ३, ७,
 ४; ११, १३; ४, १, ११, ३; ४, ४, १
 अग्निर्वायुः सूर्यो वषट् ७, ३, १२, ५
 अग्निर्वायं यम इयं यमी ३, ३, ८, ८
 अग्निर्वा ह वा अग्निचितं ५, ४, ७, १५
 अग्निर्वृत्राणि जह्वनत् ४, ३, १३, १
 अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता ३, १, १, ५
 अग्निर्वै देवानामभिषिक्तः ५, ४, ९, ५
 अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः १, ६, ७, ६
 अग्निर्होता नि वसादा १, ३, १४, ३
 अग्निर्होतेत्याहाग्निर्वै २, ५, ९, ९,
 अग्निश्च म आपश्च मे ५, ४, ८, ८
 अग्निश्च म इन्द्रश्च मे ४, ७, ६, १
 अग्निश्च मे घर्मश्च मे ४, ७, ९, १;
 ५, ४, ८, १२
 अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः ७, १, १, ४
 अग्निष्टोमावभितः प्रधी ७, ४, ११, ३
 अग्निष्वात्ताः पितर एह २, ६, १२, ५
 अग्निस्त्रिमेन शोचिषा ४, ६, १, २१
 अग्निस्त्रोणि त्रिधातुनि ३, २, ११, ७
 अग्निस्ते तनुवं मा १, १, ८, १३
 अग्निस्ते तेजो मा १, १, १०, १५
 अग्निस्ते वाजिन् युङ्क्नु ७, ५, १२, ४
 अग्निहोत्रं जुहोति यत् १, ५, ९, १
 अग्निहोत्रमेताभिः १, ६, १०, ४
 अग्निहोत्रोच्छेषणम् २, ५, ३, ११
 अग्नीध आ दधाति २, ६, २, १
 अग्नीधे ददात्यग्निमुखात् ६, ६, १, १७

अग्नीन्नेष्टुरूपस्थामा ६,५,८,१३
 अग्नीवस्त्रौ यजति ६,६,३,१३
 अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया १,६,२,
 १९,२२,११,११,१४
 अग्नीषोमयोरहमुज्जितिम् १,६,४,७
 अग्नीषोमाभ्यां १,१,४,१०,८,६
 अग्नीषोमाविमं सु २,३,१४,९
 अग्नीषोमा सवेदसा २,३,१४,७
 अग्नीषोमा हविषः २,३,१४,११
 अग्नीषोमीयम् १,८,१,८,२,३,३,४-५
 अग्नीषोमीयामा लभेत ३,४,३,६
 अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण ३,५,१,४
 अग्ने अङ्गिरः वातं ते ४,२,१,७
 अग्ने अङ्गिरो यः १,२,१,२,६
 अग्ने अच्छा वदेह नः १,७,१०,४
 अग्ने गृहपते इत्याह १,५,८,१३;७
 ६,१३
 अग्ने गृहपते यस्ते २,४,५,७
 अग्ने गृहपते सुगृहपतिः १,५,६,१६;
 ६,६,११
 अग्ने गोभिर्न आ गहि २,४,५,१
 अग्ने चार्कविभृत ओषधीषु १,५,१,१
 अग्ने जाताज्ञ प्र णुवा ४,३,१२,१;५
 ३,५,१
 अग्ने तमद्याथं न स्तोमैः ४,४,४,२२
 अग्ने तमद्येति पङ्क्त्या ५,७,४,२
 अग्ने तव श्रवो वयः ४,२,७,५;५,२
 ६,१
 अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी ३,३,१,१
 अग्ने त्री ते वाजिना २,४,११,४;३,२,
 ११,३
 अग्ने त्वं सु जागृहि वयं १,९,२,३
 अग्ने त्वं नो अन्तमः १,५,६,८;४,४
 ४,२७
 अग्ने त्वं पारया नव्यः १,१,१४,१२
 अग्नेऽद्विधायो १,१,१२,१७
 अग्ने दा दाशुषे रयि २,२,१२,२०
 अग्ने दिवो अर्णमच्छा ४,२,४,६
 अग्ने दुध ५,५,९,२

अग्ने नय सुपथा १,१,१४,९;४,४,३,
 ३;४,२,११,११
 अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे १,३,१४,२४;
 ५,५,८; ६,६,१०
 अग्ने पावक रोचिषा १,३,१४,२५;
 ५,५,९; ४,६,१,१
 अग्ने पुरीष्याधिपा भवा ४,२,५,२
 अग्ने ग्रेहि प्रथमो देवयताम् ४,६,५,
 ५,५,४,७,५
 अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ५,२,२,५;
 ४,६,५
 अग्ने भूरीणि तव जातवेदः ३,१,११,
 २६
 अग्नेऽभ्यावर्तिज्ञभि नः ४,२,१,६
 अग्ने महाः असीत्याह २,५,९,१
 अग्ने यं यज्ञमध्वरं ४,१,११,१
 अग्ने यत् ते दिवि वर्चः ४,२,४,७
 अग्ने यत् ते शुक्रं यत् ४,२,७,३
 अग्ने यत् ते परं हवाम ४,४,७,२२;
 ५,३,११,५
 अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य ४,३,१३,
 १४
 अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं १,५,५,१६;
 ७,१२
 अग्ने यशस्विन् यशसा ५,७,४,५
 अग्ने युक्ष्वा हि ये तव ४,२,९,१६
 अग्नेरनीकमप आ १,४,४,५,४
 अग्ने रसेन तेजसा १,४,४,६,५
 अग्नेरहं देवयज्यया १,६,२,२०;
 ११,१२
 अग्नेरहमुज्जितिमनूजेष १,६,४,४,६
 अग्नेरातिथ्यमसि १,२,१०,१
 अग्नेर्जनित्रमसि १,३,७,४; ६,३,५,५
 अग्नेर्जिह्वाऽसि १,१,१०,१६
 अग्नेर्भस्माद्यग्नेः १,२,१२,२६;४,२,
 ४,२
 अग्नेर्भागोऽसि दीक्षायाः ४,३,९,१
 अग्नेर्भागोऽसि पुरस्तात् ५,३,४,१
 अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य ४,७,१५,१

अग्नेर्यान्यासि ४,४,६,९
 अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन १,१,१०,२
 अग्नेर्वागपन्नगृहस्य १,१,१३,१५
 अग्नेर्वै दीक्षया देवाः ५,६,७,१
 अग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं ७,५,७,८
 अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य १,३,१२,२
 अग्ने वाजस्य गोमतः ४,४,४,१६
 अग्ने विश्वेभिः स्वनीक ३,५,११,५
 अग्ने व्रतपते आत्मनः ६,३,२,१८
 अग्ने व्रतपते त्वं १,२,११,३;३,४,१६
 अग्ने व्रतपते व्रतम् १,५,१०,८;६,६,
 १३
 अग्ने सहन्तमा भर १,३,१४,१९
 अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धन् ४,६,५,७
 अग्ने सहस्राक्षेत्याह ५,४,७,८
 अग्नेस्तनूरसि वाचः १,१,५,२
 अग्नेस्तूषाधानं वायोः ६,१,१,११
 अग्नेस्तेजस्याः स्थ १,८,११,१४
 अग्नेस्त्रयो ज्यायाः सो आतरः २,६,६,
 १; ६,२,८,६
 अग्नेस्त्वा मात्रया २,३,१०,९
 अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि ५,६,३,८
 अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेदः ४,१,८,
 १२
 अग्ने हव्यं रक्षस्व १,१,४,१९
 अग्नेः पक्षतिः ५,७,२१,१
 अग्ने पुरीषमसि देवयानी ४,३,४,४
 अग्नेः पुरीषमसीति ६,२,८,८
 अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं १,६,२,२६;४,३,
 ११; ११,१८
 अग्ने वा एतत् पशूनां ६,३,९,१७
 अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वः ४,२,१,१२;
 ५,२,१,९
 अङ्काङ्कं छन्दः ४,३,१२,४५
 अङ्कुपं छन्दः ४,३,१२,२९
 अङ्कौ न्यङ्कावभितः १,७,७,८
 अङ्गारैर्द्वे सवने वि हरति ६,३,१,४
 अङ्गिरे स्वाहा ७,५,१२,४७
 अङ्गिरस इमे सत्रमासते ३,१,९,८

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं ५, २, ८, १२;
 ४, २, ९; ६, १, १, ५; ३, ८
 अङ्गिरसां चतुर्थी ५, ७, १७, २
 अङ्गिरसो नः पितरः २, ६, १२, १७
 अङ्गिरसो वा हव उत्तमाः २, ६, ३, ४
 अङ्गिरसो वै सत्रमासत ७, १, ४, १
 अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः २, ६,
 १२, १६
 अङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया ७, १, १८, ५
 अङ्गिरोभ्यः स्वाहा ७, ५, ११, ४५
 अङ्गेभ्यः ३, २, ३, १०
 अङ्गेभ्यः स्वाहा ७, ३, १६, ४८
 अङ्गारिरसि बभ्रुभारिः १, ३, ३, ६
 अचर्मकाय स्वाहा ७, ५, १२, ३६
 अचिन्ती यच्चक्रमा दैव्ये ४, १, ११, ८
 अच्युतक्षिदसि दिवं १, २, १२, २५
 अच्छलाभिः कपिञ्जलान् ५, ७, १३, २
 अच्छायमेति शवसा ४, १, ८, ४
 अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्याः १, २, ३, १२;
 ६, १, ४, २२
 अच्छिन्नो रायः सुवीरः १, ३, ५, १०;
 ९, १६; ६, ३, २, ११
 अजक्षीरेणाऽऽच्छृणाति ५, १, ७, १३
 अजगरेण सर्पान् ७, ३, १४, ११
 अजया क्रीणाति सतपसम् ६, १, १०, २
 अजलोमैः सः सृजति ५, १, ६, ७
 अजस्रमिन्दुमरुषं ४, २, १०, ५
 अजा छन्दः ४, ३, ७, २३
 अजाऽसि रयिष्ठा पृथिव्याः ३, ४, २, ८
 अजाऽसि रयिष्ठेत्याह ३, ४, ३, १४
 अजा ह्यग्नेरजनिष्ठ ४, २, १०, १०
 अजीजिपत वनस्पतयः १, ७, ८, २१
 अजोऽस्यैकपात् १, ३, ३, १५
 अज्यानीरेता उप दधाति ५, ७, २, १२
 अज्जये स्वाहा ७, ३, १७, १३
 अज्जलिना जुहोति न ५, ४, ९, १३
 अज्जिसक्थाय स्वाहा ७, ३, १७, २
 अज्येताय स्वाहा ७, ३, १७, १
 अतिक्षिप्रा देवतेत्याहुः २, १, १, २
 अतिच्छन्दसमुप दधाति ५, ३, ८, ९
 ४३ (तै. सं.)

अतिच्छन्दसोत्तमया ५, २, १, ११
 अतिथेरातिथ्यमासि १, २, १०, ३
 अति निहो अति सिधः ४, १, ७, ६
 अति पाप्मानं भ्रातृव्यं ६, ६, ९, ५
 अति ब्रह्मवर्चसं २, २, १०, ५
 अतिरात्रं वर्षन् पूर्तिः २, ४, ७, ७
 अतिरात्रावभितो भवतः ७, २, ६, ७;
 ३, ४, ५; ५, ८; ६, ५; ७, ९; ८, ५;
 ९, ६; १०, १०; ४, १, ६; २, १२;
 ३, २२; ४, ७; ५, ११; ६, ७; ७, १३
 अतिरात्रे पशुकामस्य ६, ६, ११, ८
 अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन ४, २, ६, ११
 अतिशिष्टाय स्वाहा ७, ३, २०, १४
 अतिहाय वषट् करोति ६, ३, १, ८
 अत्यः हाः १, ८, १३, १९
 अत्यन्नामाऽस्यान्नादो जायते ५, ३, ४, १४
 अत्यन्यानगानां नान्यान् १, ३, ५, १; ६, ३,
 ३, २
 अत्यासो न ये मरुतः ४, ३, १३, २३
 अत्र पितरो यथा १, ८, ५, ५; ३, २, ५,
 १८
 अत्र रमेथां वर्ष्मन् १, २, १३, ७; ६, २,
 ९, ८
 अत्रा ते रूपयुतमम् ४, ६, ७, ७
 अत्रिः श्रद्धादेवं यजमानं ७, १, ८, ४
 अत्रिरददादौवाय ७, १, ८, १
 अत्वक्काय स्वाहा ७, ५, १२, ३४
 अथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता ७, ३, १, ८
 अथ या सहजतमी ७, १, ५, ८, १०
 अथ वा एतत् सर्पराज्ञियाः ७, ३, १, ६
 अथर्वोपोत्तः ४, ४, २, १७
 अथ वै तामुपाह्व इति १, ७, २, १०, १४,
 १८
 अथावयो भूयसीः ६, ५, १०, ५
 अथाऽऽहुर्द्युत समाने ७, १, ४, ७
 अथाऽऽहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे ७, १, ५, १४
 अथाऽऽहुर्वा कल्याणी ७, १, ५, १५
 अथाऽऽहुर्वा द्विरूपोभयत ७, १, ५, १६
 अथाऽऽहुर्ब्रह्मणे देयेति ७, १, ५, ११
 अथाऽऽहुर्ब्रह्मणा सा ७, १, ५, १३

अथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सदासि ७, १, ५, १२
 अथैता आहुतीर्जुहोति २, ४, ६, ४
 अथो कामा वै वसोधारा ५, ४, ८, ३
 अथो खलु दीर्घसोमे ६, २, ११, १३
 अथो खलु सम्भृत्याः १, ५, ३, १२
 अथो खलुपधेयमेव ५, २, ९, १७
 अथो खल्वहुरग्निः सर्वाः ६, २, १, १७;
 ३, ५, ३
 अथो खल्वहुरग्नीषोमाभ्यां ६, १, ११,
 १७
 अथो खल्वहुरनाहुतिः ५, ४, ३, ३
 अथो खल्वहुरप्रजस्यं ५, ६, ८, ६
 अथो खल्वहुराग्निषे १, ५, ९, १२
 अथो खल्वहुरेते वाव ६, २, ८, ९
 अथो खल्वहुर्गायत्री ६, ४, ५, ३
 अथो खल्वहुर्न चेतव्येति ५, ४, १०,
 १२
 अथो खल्वहुर्नाऽऽक्रम्येति ५, ६, ६, ३
 अथो खल्वहुर्न्यस्य ७, ३, १, २
 अथो खल्वहुर्न्यदरण्योः ३, ४, १०, ९
 अथो खल्वहुश्चेतव्येति ५, ४, १०, १३
 अथो खल्वहुः सवनमुखे ७, ५, ५, ३
 अथो खल्वहुः सुवर्गाय ६, ३, ८, ५
 अथो तर्पयत्येवैनाः २, ५, ११, १२
 अथो दक्षिणैवास्यैषा १, ७, ३, ३
 अथो पशवो वै छन्दांसि ५, २, ३, ११
 अथो प्रजास्य एवैनं ५, ७, ८, ९
 अथो भूतं चैव भविष्यच्च २, ५, ११, ८
 अथो मनसा वै १, ६, ८, १६
 अथो सामिधेनीरेव २, ५, ११, १०
 अदन्तकाय स्वाहा ७, ५, १२, २
 अदब्धेभिः सवितः १, ४, २४, १
 अदितिः क्षीर्णा ५, ७, १३, १०
 अदितिः पाशं प्र मुमोक्तु ३, १, ४, ११
 अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यः ६, ५, ६, १
 अदितिः षोडशाक्षरेण १, ७, ११, १६
 अदितिमिष्ट्वा मारुतीम् ६, १, ५, ५
 अदितिरसि १, २, ५, ३
 अदितिरासादितः ४, ४, ९, १५

अदितिर्न उरुण्यतु १,५,११,१७
 अदितिस्ते बिलं गृह्णातु ४,१,५,१८
 अदितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावतीः ४,१,
 ६,८
 अदितिस्त्वेत्याहेयं वा ५,१,७,३
 अदितेऽनुमन्यस्वेति २,३,१,३
 अदित्याः सद आसीत् १,२,८,४; १०,
 ८; ३,४,७
 अदित्याः सदोऽसि १,२,८,३; १०,७;
 ३,४,६
 अदित्याः सदोऽस्यदित्याः ६,१,११,५;
 ३,२,१३
 अदित्यास्त्वगसि १,१,५,७; ६,२
 अदित्यास्त्वोपस्थे १,१,४,१८
 अदित्यै त्रयो रोहितैताः ५,६,१८,१
 अदित्यै द्वादशी ५,७,२२,१२
 अदित्यै पाजस्यं ५,७,१६,२
 अदित्यै भागोऽसि पूष्णः ४,३,९,५
 अदित्यै भागोऽसीति ५,३,४,७
 अदित्यै मह्यै स्वाहा ७,३,१५,८
 अदित्यै रास्नाऽसि १,१,२,१२; ४,१,
 ५,१७
 अदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः ७,५,१४,७
 अदित्यै सुमृडीकायै ७,३,१५,९
 अदित्यै स्वाहा ७,३,१५,७
 अदित्यै हस्तसाचिः ५,५,२०,३
 अदीक्षित एकयाऽऽहुत्या ६,१,२,२
 अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः ६,१,४,६
 अद्भ्यः परि प्रजाताः १,१,८,३
 अद्भ्यः समनमद्यथा ७,५,२३,५
 अद्भ्यः स्वाहा १,८,१३,३८,७,४,
 १४,१
 अद्भ्यस्तवौषधीभ्यः १,३,८,४; ११,
 १२; ६,३,६,१३
 अद्रिरसि वानस्पत्यः १,१,५,१०
 अधस्तात् खायन्ते तस्मात् ६,२,११,२
 अधस्तादुष गृह्णाति ६,४,११,११
 अधा यथा नः पितरः २,६,१२,१२
 अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य ४,४,४,२३

अधिदेवने जुहोति ३,४,८,४
 अधिद्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा ४,४,५,१७
 अधिपतयो नाम स्थ तेषां ५,५,१०,१२
 अधिपतिरासि प्राणाय ३,५,२,१४
 अधिपतिरस्यधिपतिं ७,४,१६,६
 अधिपतिरागतः ४,४,९,१०
 अधिपतिश्च १,७,९,१७
 अधिपत्नी नामासि बृहती ५,५,१०,५
 अधिपत्न्यसि बृहती ४,४,२,५
 अधि यदस्मिन् वाजिनीव ७,१,२०,७
 अधिषवणमसि १,१,५,८
 अधीलोधकर्णास्त्रयः ५,६,१६,२
 अधृतेव वा एषा यत् ५,३,२,२; ४,२,२
 अधोरामः सावित्रः ५,५,२२,१०
 अधोरामौ सावित्रौ ५,५,२४,२
 अध्यवोचदधिवक्ता ४,५,१,६
 अध्वरवतीमन्वाह २,५,८,८
 अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमः ३,१,१०,६
 अध्वर्योऽवेरपाः इत्याह ६,४,३,१३
 अनक्ति तेजो वा आज्यं ६,३,४,७
 अनक्ति हविष्कृतम् २,६,५,१२
 अनक्षसङ्गं वृश्चेत् ६,३,३,८
 अनक्षिकाय स्वाहा ७,५,१२,१०
 अनङ्गाय स्वाहा ७,५,१२,४८
 अनङ्वान् वयः पंक्तिः ४,३,५,१०
 अनङ्वाहमग्नीधे १,८,१८,१६
 अनतिदृश्च स्तृणाति २,६,५,२
 अनन्धो भवति य एवं ५,६,४,८
 अनन्यान्तर्लोमपान् मन्यमानः ३,२,८,
 १८
 अनभिहिताय स्वाहा ७,४,२२,४
 अनमीवस्य शुष्मिणः ५,२,२,२
 अनर्वा प्रेहि घृतस्य १,३,८,१५
 अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृभ्यः ६,३,८,१४
 अनवरुद्धा वा एतस्य १,७,६,१८
 अनवस्ते रथमश्वाय १,६,१२,१८
 अनश्वन्यवस्फूर्जन् २,४,७,६
 अनस्थिकाय स्वाहा ७,५,१२,४४
 अनसाऽच्छ याति तस्मात् ६,१,९,७

अनसाऽच्छ याति महिमानम् ६,१,९,६
 अनसा वहन्त्यपचितिम् ५,२,२,१०
 अनात्मने स्वाहा ७,५,१२,५०
 अनाहत्य तच्छृतस्यैव २,५,३,९
 अनाहत्य तद् द्वे एव २,५,५,४
 अनाष्टष्टमस्यनाष्ट्यं १,२,१०,१६;
 ६,२,२,५
 अनाष्टष्टाः सीदत १,८,१२,२
 अनाष्टष्ट्यो जातवेदाः ४,१,७,७
 अनानुजामनुजां मामकर्त ४,३,११,९
 अनासश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः ७,१,१०,५
 अनारम्भण इव वा २,६,५,२४
 अनासिकाय स्वाहा ७,५,१२,८
 अनिष्टष्टमसि वाचः १,८,१२,३
 अनुचरवती भवति ५,५,६,४
 अनु ते दायि महः १,६,१२,४; ७,
 १३,२,२,५,१२,३५
 अनु त्वा रथो अनु मर्यः ४,६,७,८
 अनु नोऽद्यानुमतिः ३,३,११,११; ४,
 ४,१२,१७; ७,१५,१५
 अनुपरिचारमवोक्षति ५,४,५,७
 अनुपरिहारः सादयति ५,३,१०,९
 अनुमत्यै चरुः ७,५,१४,९; २२,८
 अनुमत्यै पुरोडाशम् १,८,१,१
 अनु मन्यतामनुमन्यमाना ३,३,११,
 १३
 अनु मे दीक्षां दीक्षापतिः १,२,१०,
 १७; ६,२,२,६
 अनुरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१५
 अनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्या ६,१,१,१६
 अनुत्वनं वयत जोगुवाम् ३,४,२,१०,
 ३,१७
 अनुवञ्चते स्वाहा ७,४,२२,१४
 अनुवर्षते स्वाहा ७,५,११,२६
 अनुवाऽसि रात्रियै त्वा रात्रिं ४,४,१,२
 अनुष्टुप् छन्दः ४,३,७,८; १२,२५
 अनुष्टुप् छन्दसा मुदयच्छत् ६,१,२,१४
 अनुष्टुभ षप दधाति ५,३,८,६
 अनुष्टुभमभि सं पादयन्ति ६,६,११,१४

अनुष्टुभा गृह्णाति ६,४,२,१२
 अनुष्टुभाऽनु चरति ५,५,६,५
 अनुष्टुभा परि लिखति ५,१,३,१२
 अनुसीतं वपति प्रजात्यै ५,२,५,१८
 अनुच्यमान आ सादयति २,२,५,१३
 अनूराधा नक्षत्रं मित्रः ४,४,१०,१५
 अन्तरकोश उष्णीषेणा ३,४,१,११
 अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै ४,१,९,१५;
 २,१,१४
 अन्तरा मित्रावरुणा ५,१,११,६
 अन्तरा सद्यो हविर्धाने ६,२,६,९
 अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा १,३,११,२;
 ६,४,१,७
 अन्तरिक्षं छन्दः ४,३,७,१४
 अन्तरिक्षमसि ४,४,६,१५
 अन्तरिक्षं पुरितत्वा ५,७,१६,५
 अन्तरिक्षस्य त्वा १,३,६,१७
 अन्तरिक्षस्य त्वा द्रविणे ४,४,७,१२
 अन्तरिक्षस्य यान्यसि ४,४,६,१३
 अन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे ४,४,७,५
 अन्तरिक्षाय त्वा १,१,११,५;३,१,५;
 ६,२; ४,४,६,१६
 अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा ४,४,२,६
 अन्तरिक्षाय स्वाहा १,८,१३,३३;७,
 १,१५,२; १७,२; ५,११,२
 अन्तरितः रक्षः १,१,८,११
 अन्तरेणानूकाशं ५,७,१२,६
 अन्तर्दधाति व्यावृत्त्या २,६,५,११
 अन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरजायात् ५,४,४,१२
 अन्तर्यामपात्रेण सावित्रम् ६,५,७,१
 अन्तर्यामि मघवन् ६,४,६,४
 अन्तर्वर्तान् करोति ६,२,१०,२०
 अन्तर्वेदि सं यौति २,४,९,६
 अन्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी
 ६,४,६,२
 अन्तःश्लेषणं वा एताः ५,४,२,३
 अन्ताय स्वाहा ७,२,२०,१०
 अन्धादे स्थूरगुदा ५,७,१७,२
 अन्नं वा अस्यै तत् १,७,२,११
 अन्नं वा आपः पशवः ५,६,२,४

अन्नं वा इष्टका एतत् ५,६,२,१३
 अन्नं सात्राज्यानाम् ३,४,५,११
 अन्नं कृषिर्दृष्टिर्वषट् ७,३,१२,७
 अन्नं च मेऽक्षुच्च म इति ५,४,८,७
 अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ४,२,३,१;५,
 २,२,१
 अन्नस्यान्नस्य जुहोति ५,४,२,३
 अन्नस्यान्नस्याभि विञ्चति ५,६,३,५
 अन्नादः पशुमान् भवति ७,१,२,४
 अन्नाद्याय त्वा १,७,९,३१
 अन्नाय त्वा १,७,२,३०
 अन्नेन गयः ४,४,८,९
 अन्यदन्यत् साम भवति ७,५,४,२
 अन्यं ते अस्मत् तपन्तु ५,४,४,१४
 अन्यमस्माद्विद्या इयम् २,६,११,१३
 अन्ययोपतृण्यन्यया ६,३,९,९
 अन्यवापोऽर्धमासानां ५,५,१७,३
 अन्यस्यान्यस्य समवत् ६,३,११,१०
 अन्याअन्या क्रूचो भवन्ति ७,५,१,१४
 अन्यादृक् च १,८,१३,७;४,६,५,१५
 अन्या वो अन्यामवतु ४,२,६,९
 अन्योऽन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय ७,५,
 ४,६
 अन्वग्निरुषसामग्रमह्यत् ४,१,२,१०;
 ५,१,२,१६
 अन्वह मासा अनु १,७,१३,१
 अन्विदनुमते त्वं ३,३,११,१२;
 ४,४,१२,१८, ७,१५,१६
 अन्विद्ध इत्याह मनुः २,५,९,३
 अन्वीतिरसि दिवे त्वा ३,५,२,५
 अन्वेतत् ते पितामह १,८,५,३
 अप आदीप्यानुदृत्य २,२,४,१२
 अप आस्येन ५,७,१२,२
 अप इष्य होतरित्याह ६,४,३,७
 अप उप सृजति यत्र ५,१,३,२
 अप हप सृजत्यापः ५,१,६,२
 अप हप स्पृशति भेषजं ३,३,४,९
 अपक्ष्माय त्वा संसृजामि ४,१,५,६
 अपकामः स्यन्दमानाः ५,६,१,७

अपगूर्य वषट्करोति २,६,२,१२
 अपचितिमान् भवति ५,१,३,१२;
 २,२,११
 अपद्यमाना पृथिव्याशाः ४,१,६,१८;
 ५,१,७,१०
 अपजदती भवति २,१,२,१२
 अपः प्र णयति श्रद्धा १,६,८,२
 अपबर्हिषः प्रयाजान् ६,६,३,१०
 अपबर्हिषावनूयाजौ ६,६,३,१४
 अपभरणीर्नक्षत्रं ४,४,१०,२७
 अपरिमित छन्दसः ५,१,८,१०
 अपरिमितमनु ब्रूयात् २,५,१०,१५
 अपरिमिता भवति ५,१,१,१६
 अपरिमिताभिः परि ५,२,६,७
 अपरिमितो निरूप्यः १,७,३,७
 अप वा एतस्मात् २,२,१,४,६
 अप वा एतस्मात् प्राणाः २,६,८,१५;
 ५,५,९,८
 अप वै तृतीयसवने ६,६,७,७
 अप वै दीक्षितात् सुषुषे ६,१,४,१७
 अप वै सोमेनेजानात् ३,५,४,१२
 अपश्यते स्वाहा ७,५,१२,२२
 अपस्पिनवौषधीर्जिन्व ४,३,४,८
 अपस्यवतीभ्यां ५,४,४,१७
 अपहतोऽरुः १,१,९,४,८,१२
 अपाः रसमुद्वयसः १,७,१२,९
 अपाः शु यजति ६,६,७,८
 अपां वा अग्निः कुलाय ५,६,४,१४
 अपां वा एतत् पुष्पं ५,४,४,७
 अपां वा एतानि हृदयानि ५,६,२,९
 अपाग्नेऽग्निमामाद् १,१,७,२
 अपां गर्भं ससुद्वियम् ५,१,५,२५
 अपां ग्रहान् गृह्णाति ५,६,२,१
 अपां चतुर्थ्या ५,७,२१,४
 अपां चौषधीनां च २,१,९,४
 अपादकाय स्वाहा ७,५,१२,१६
 अपानं मे पाहि ४,३,६,१०, ४,७,१७
 अपानाय ३,२,३,३; ५,५,५,१२
 अपानाय त्वा १,१,६,८

अपानाय स्वाहा ७,१,१९,११;
 ४,२१,३
 अपानो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२०
 अपां त्वा सदने सादयामि ४,३,१,३
 अपां त्वेमन्सादयामि ४,३,१,१
 अपां नपादाशुहेमन् १,७,७,६
 अपां नपादा ह्यस्थात् २,५,१२,१५
 अपां नप्त्रे जषः ५,५,१३,१
 अपां नप्त्रे स्वाहा १,८,१६,२१
 अपामर्तिं दुर्मतिं बाधमानाः ५,४,६,७
 अपामन्ते क्रीणाति सरसम् ६,१,९,४
 अपाम सोमममृताः ३,२,५,१०
 अपामिदं न्ययनसमुद्रस्य ६,१,११
 अपामुद्रः ५,५,२१,३
 अपामोषधीना १,८,११,१५
 अपां पतिरसि १,८,११,२
 अपां पृष्ठमसि योनिः ४,२,८,३
 अपां पृष्ठमसि सप्रथाः ४,१,३,३
 अपां पृष्ठमसीति ५,१,४,४
 अपां पृष्ठमसीत्युप ५,२,६,१४
 अपां पेरुरसि १,३,८,५
 अपां पेरुरसीत्याह ६,३,६,१४
 अपां मोदाय स्वाहा ७,१,१४,४;
 १६,७
 अपिजश्च १,७,९,८
 अपि पन्थामगस्महि १,२,९,३
 अपृतपा आधूयमानः ४,४,९,१९
 अपेत वीत वि च सर्पतातः ४,२,४,१
 अपेन्द्र द्विषतो मनः ३,५,८,२;९,६
 अपो अन्वचारिषश्चरेन १,४,४५,१३;
 ४६,६
 अपोऽग्नेऽभिव्याहरति ६,४,३,३
 अपो देवीरूप सृज ४,१,२,१६
 अपोनप्त्रीयं चरं २,३,१२,७
 अपो यूषेण ५,७,२०,३
 अपोऽव नयति तस्मात् ६,२,११,८
 अपोऽवभृथमवैति २,३,१२,६;६,६,
 ३,२
 अपोऽवोक्षति क्षान्त्यै ५,२,३,४

अपोऽश्वात्यन्तरत एव ६,१,१,८
 अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य ६,६,११,९
 अप्रतिक्षमा यन्ति वरुणस्य ६,६,३,२२
 अप्रतिष्ठितः संवत्सरः ७,४,११,२
 अप्रतिहृताभिरुदायति ७,५,८,७
 अप्रतीक्षमा यन्ति निर्ऋत्या ५,२,४,१२
 अप्राणते स्वाहा ७,५,१२,१८
 अप्राणाय स्वाहा ७,५,१२,४
 अप्सरसो मुष्काभ्यां ५,७,१५,७
 अप्सु २,३,१३,१०
 अप्सु धौतस्य सोम देव ३,२,५,२२
 अप्सु भस्म प्र वेक्षयति ५,२,२,१४
 अप्सुषदसि ४,४,७,६
 अप्सुषदसि ज्येनसत् ५,३,११,२
 अप्सुषदे वट् ४,६,१,१४
 अप्सवग्ने सधिष्टव ४,२,३,७;११,१५
 अप्सवन्तरमृतमप्सु १,७,७,४
 अबोध्यग्निः समिधा जनानां ४,४,४,५
 अब्जा असि प्रथमजा २,४,१०,६;८,८
 अभि क्त्वेन्द्र भूरध ७,४,१५,४
 अभि क्रन्द स्नय गर्भम् ३,१,११,२४
 अभिक्रामं जुहोति २,६,१,८
 अभि गोत्राणि सहसा ४,६,४,७
 अभिचरता प्रतिलोम ३,४,८,१२
 अभिचर्यमाणो दशरात्रेण ७,२,५,६
 अभिजिदसि युक्तप्राव ३,५,२,१३;
 ५,३,६,१
 अभिजिह्ववति सुवर्गस्य ७,५,१,१६
 अभि त्वं देव सवितारम् १,२,६,२;
 ६,१,९,९
 अभि त्वा देव सवितः ३,५,११,२
 अभि त्वा शूर नोनुमः २,४,१४,६
 अभिधा असि भुवनम् ७,१,११,३
 अभिज्ञो धर्मो जीरदानुः १,५,१०,१२
 अभिपूर्वं त्र्यहो भवन्ति ७,४,१,३
 अभिभूरस्यभिभूरह १,६,२,३
 अभिवर्तं हतः घणमासः ७,५,७,१३
 अभिवर्तः सविष्ठाः ४,३,८,६;
 ५,३,३,७
 अभिवर्तो ब्रह्मसामं ७,५,१,१५

अभिवर्षते स्वाहा ७,५,११,२३
 अभि वा एष एतस्य २,२,२,२
 अभि वा एष एतान् २,२,२,८
 अभि वा एषोऽग्नी आ १,५,९,२
 अभिष्ठितो वरुणस्य १,४,४५,३;६,६,
 ३,८
 अभिहिताय स्वाहा ७,४,२२,३
 अभीमां महिना दिवं ४,१,६,१५
 अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य ४,२,९,१९
 अभून्मम सुमतौ विश्ववेदाः ४,३,११,१
 १०
 अभ्यस्थाद्विधाः पृतनाः ४,२,८,१
 अभ्यावर्तध्वमुप मा ५,७,४,८
 अभ्यावर्तस्व पृथिवि ४,२,७,२
 अभ्रयन्ती ४,४,५,१२
 अभ्रसनिरसि ४,४,६,५
 अभ्रिरसि नारिरसि १,३,१,२;४,१,
 १,११,१२
 अमज्जकाय स्वाहा ७,५,१२,४६
 अमनसे स्वाहा ७,५,१२,२६
 अमर्त्यस्य ते होतः १,६,२,११
 अमात्योऽसीत्याहामैव ६,१,९,५
 अमावास्यायां मालान् ७,५,६,३
 अमावास्यायां च पौर्णमास्यां ७,५,७,२
 अमावास्यायां निर्वपेत् २,३,५,३
 अमासकाय स्वाहा ७,५,१२,४०
 अमुखाय स्वाहा ७,५,१२,६
 अमुग्रभूयादध यद्यमस्य ४,१,७,९
 अमृतमसि १,७,९,३४
 अमृतमसि प्राणाय ३,३,४,७
 अमृतमसि मृत्योर्मा १,८,१४,२
 अम्ब निष्वर १,४,१,८
 अम्ब निष्वरैत्याह ६,४,४,९
 अम्बरीषादन्नकामस्य ५,१,९,१२
 अम्बा ४,४,५,९
 अम्बे अम्बालयम्बिके ७,४,१९,१;७,
 ९,११,१३
 अम्भः स्याम्भो वो १,५,६,२;८,२
 अम्भोभ्यः स्वाहा ७,४,१४,९

अयं वां परि विच्यते ३,३,११,२
 अयं वां मित्रावरुणा १,४,५,१
 अयं वेनश्चोदयत् १,४,८,१
 अयं वो गर्भं ऋत्विगः ५,१,५,३३
 अयं सो अग्निर्यस्मिन् ४,२,४,५
 अयं सो अग्निरिति ५,२,३,८
 अयं नो वा एष सोऽसामा १,५,७,१;
 २,५,८,१
 अयं ते योनिर्ऋत्विगः १,५,५,६;
 ७,७,४,२,४,१०;७,१३,१३
 अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ४,३,२,२;
 ४,३,२
 अयं नो अग्निर्वरिवः १,३,४,३,४,
 ४६,१०
 अयं नो नभसा पुरः ३,३,८,५,१४
 अयं नो राजा वृत्रहा १,८,९,३
 अयमग्निः श्रेष्ठतमः १,५,१०,५
 अयमग्निः सहस्रिणः २,६,११,४;
 ४,४,४,३
 अयमग्निरुत्पद्यति ३,५,११,३
 अयमग्निर्धीरतमः ४,७,१३,९
 अयमिह प्रथमो धायि १,५,५,४;७,५
 अयमुत्तरात् संयद्वसुः ४,४,३,४
 अयमुपर्यर्वाग्रसुः ४,४,३,५
 अयमु एष प्र देवयुर्वीता ३,५,११,२
 अयं प्रश्नाद्विश्वव्यचाः ४,३,२,३;
 ४,३,३
 अयं पुरो भुवस्तस्य ४,३,२,१
 अयं पुरो भुव इति ५,२,१०,१०
 अयं पुरो हरिकेशः ४,४,३,१
 अया ते अग्ने समिधा १,२,१४,१५
 अयावाः ४,४,७,२४
 अया विष्टा जनयन् १,७,१२,११
 अयासाय स्वाहा १,४,३५,९
 अयुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,६
 अयुताय स्वाहा ७,२,२०,३
 अरक्षसेत्याह रक्षसाम् ५,१,३,१०
 अरक्षिना पक्षौ द्राघीयाः सौ ५,२,५,४
 अरण्यं जाम्बविलेन ५,७,११,५
 अरण्याय स्तुमरः ५,५,१६,६

अरण्याय स्वाहा ७,१,१७,१२
 अरुस्ते दिवं १,१,९,१६
 अराग्रामवान्तरदीक्षाम् ६,२,३,१३
 अराढ्यौ दिव्यावृषभौ ५,६,२१,११
 अरातीयन्तमधरं ३,१,४,१२
 अरिक्ताय स्वाहा ७,३,२०,१९
 अरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणा ६,६,११,१६
 अरुणाय स्वाहा ७,३,१८,५
 अरुणैताय स्वाहा ७,३,१७,१८
 अरुणो रूमान् भवति २,१,६,८
 अरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः ६,१,९,२;
 ४,५,२
 अरेतस्काय स्वाहा ७,५,१२,२८
 अर्को वा एष यदग्निः ५,३,४,१३;
 ७,५,९
 अर्क्येण वै सहस्रशः ७,५,९,१
 अर्चामि ते सुमतिं १,२,१४,८
 अर्चिस्त्वा ऽर्चिषि १,१,१०,२३
 अर्चं त्वा ४,४,६,१५
 अर्णवे सद्ने सीद ४,३,१,२
 अर्थेतः स्थ १,८,११,१
 अर्धर्चाव्लुप्येत यथा ३,२,९,११
 अर्धर्चं वसाहोमं जुहोति ६,३,११,८
 अर्धमासाः परुषि ते ५,२,१२,४
 अर्धमासानां तृतीयः ५,७,१८,६
 अर्धमासेभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१७
 अर्धमासैर्मासान्संपाद्य ७,५,६,२
 अर्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते ६,५,२,५
 अर्धेन्द्राणि जुहोति देवताः ५,४,८,९
 अर्बुदाय स्वाहा ७,२,२०,६
 अर्यमणं बृहस्पतिम् १,७,१०,६
 अर्यमाऽऽयाति वृषभः २,३,१४,१९
 अर्यम्णे चरं निर्वपेत् २,३,४,१-३
 अर्यम्णे लोपाशः ५,५,२१,४
 अर्यम्णोऽष्टमी ५,७,२१,८
 अर्वाङ् यज्ञः सं कामतु ७,३,११,१
 अर्वाञ्जमिन्द्रममुतः ४,७,१४,१०
 अर्वाऽसि १,७,८,५
 अलज आन्तरिक्षः ५,५,२०,१

अलक्षो भवति य एवं २,५,११,११
 अलोमकाय स्वाहा ७,५,१२,३२
 अलोहिताय स्वाहा ७,५,१२,३८
 अवकाभिः शर्कराम् ५,७,११,८
 अवकामनूप दधाति ५,४,२,४
 अवकन्दते स्वाहा ७,१,१९,४
 अवकन्देन तालुः ५,७,११,१०
 अवगताऽस्य विट् २,३,१,८
 अवव्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,४
 अवततधन्वा पिनाकहस्तः १,८,६,१२
 अवतत्य धनुस्त्वः सहस्राक्ष ४,५,१,
 ११
 अवतान्मा नाथितम् १,२,१२,३
 अवतान्मा व्यथितं १,२,१२,४
 अव ते हेडः २,५,१२,५;४,२,११,७
 अव ते हेडो वरुणः १,५,११,९
 अवदते स्वाहा ७,५,१२,२०
 अवधिष्म रक्षः १,८,७,१७
 अवधूतः रक्षोऽवधूता १,१,५,६;६,१
 अवन्तीः स्थावन्तीस्त्वा ७,४,१२,१०
 अवपतन्तीरवदन् ४,२,६,१७
 अवपक्षेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,१०;
 २०,११
 अवभृथ निचङ्कुणः १,४,४५,६
 अवभृथ निचङ्कुणेति ६,६,३,१६
 अवभृथमव यन्ति ६,५,१०,१०
 अवभृथयजूषि जुहोति ६,६,३,१
 अवभृथश्च मे स्वगाकारः ५,४,८,११
 अवयासाय स्वाहा १,४,३५,६
 अवरुद्धः ह्यस्याक्षम् ५,४,९,६
 अवत्यमिव वा एषः ६,१,४,१४
 अवर्ण्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१२
 अवलितास्त्रयः बौशिराः ५,६,२३,६
 अव वा एष सुवर्गात् २,२,५,४
 अवसृष्टा परा पत ४,६,४,१३
 अवस्फूर्जन् दिद्युत् २,४,७,१०
 अवस्थावा नामास्युदीची ५,५,१०,४
 अवस्थावानो नाम स्थ ५,५,१०,११
 अवस्युरासि दुवस्वान् १,३,३,७;४,७,
 १२,११

अवहन्त्यन्नमेवाकः ५, २, ८, २४
 अवान्तरं वै दशरात्रेण ७, ४, ५, ८, ५,
 ४, ७
 अवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा ७, १, १५, १३
 अवाम्ब रुद्रमदिमहि १, ८, ६, ९
 अवार इक्षवः पार्येभ्यः ७, ३, १६, ९
 अवाशृङ्गो भवति २, १, ८, १६
 अविज्ञातो वा एष गृह्यते ६, ५, १०, ९
 अवैक्षन्ते पवित्रं वै ६, ६, ७, ४
 अवैष्टा दन्दशूकाः १, ८, १४, ४
 अवोचाम कवये मेध्याय ४, ४, ४, ६
 अशानिं मस्तिष्केण ५, ७, १२, ११
 अशीत्यै स्वाहा ७, २, १७, ८; १८, ४
 अशीर्षकाय स्वाहा ७, ५, १२, १४
 अशृण्वते स्वाहा ७, ५, १२, २४
 अश्मस्ते क्षुद्रसुं ४, ६, १, २, ५, ४, ४, ४
 अश्मन्नुर्जमिति परि ५, ४, ४, १
 अश्मन्नुर्जं पर्वते शिश्रियाणां ४, ६, १, १
 अश्मा च मे मृत्तिका च मे ४, ७, ५, १
 अश्याम तं काममग्ने १, ३, १४, ८
 अश्रवः हि भूरि १, १, १४, २
 अश्रुभिः पृष्ठां ५, ७, २०, ७
 अश्व ऋषभो वृष्णिः २, ३, ७, ८
 अश्वत्था भवन्ति २, ३, १, १२
 अश्वत्थे वो निषदन् ४, २, ६, ५
 अश्वमव द्रापयति ३, २, ६, ५; ५, ७, १, ७
 अश्वमुप द्रापयति ५, २, ८, २; ३, २, ४;
 ७, १२
 अश्वं प्रस्तोतृपतिहर्तृभ्यां १, ८, १८, १०
 अश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ ४, ४, १०, २६
 अश्वशकेन धूपयति ५, १, ७, २
 अश्वश्चन्द्रः ४, ३, ७, २४
 अश्वस्तूपरो गोमृगः ५, ५, २३, १
 अश्वजनि वाजिनि १, ७, ८, ४
 अश्ववतीः सोमवतीम् ४, २, ६, १४
 अश्विनावभिदासति ३, २, १०, १५
 अश्विनावः साभ्याम् ५, ७, १३, ९
 अश्विनोः प्राणोऽसि २, ३, १०, २;
 ११, ४

अश्विनोस्त्वा बाहुभ्याम् ३, २, ५, २
 अश्विनौ देवता पङ्क्तिः ३, १, ६, १०
 अश्विनौ व्यक्षरेण १, ७, ११, २
 अश्विभ्यामागोमुग्भ्यां ७, ५, २२, ५
 अश्विभ्यां पूष्णे १, ८, १९, ३
 अश्वेन च रथेन च ४, ४, ८, १८
 अश्वेभ्यः समनमद्यथा ७, ५, २३, ९
 अश्वो घृतेन त्मन्या समक्तः ५, १,
 ११, १०
 अषाढा नक्षत्रभापः ४, ४, १०, १८
 अषाढा नक्षत्रं विश्वे ४, ४, १०, १९
 अषाढाऽसि सहमाना ४, २, ९, ५
 अष्टाकपालान् प्रातःसवने ७, ५, ६, १२
 अष्टाचत्वारिंशतमनु २, ५, १०, १३
 अष्टाचत्वारिंशो भवति ७, २, ६, ५
 अष्टादशभ्यः स्वाहा ७, २, ११, १८;
 १३, ९
 अष्टानवत्यै स्वाहा ७, २, १३, ११
 अष्टाप्रहृदिरण्यं दक्षिणा ३, ४, १, १०
 अष्टाभिर्विं कर्षयति ५, ४, ४, ९
 अष्टाभिः सं मरत्यष्टाक्षरा ५, १, ४, १७
 अष्टाभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७, २, १९, ९
 अष्टाभ्यः स्वाहा ७, २, ११, ८; १३, ४;
 १५, २
 अष्टावष्टावन्त्येषु धिष्णिण्येषु ५, ४, ११,
 १३
 अष्टावुप दद्यात्यष्टाक्षरा ५, ४, १०, ८
 अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा ६, ३, ३, १६
 अष्टास्तान् करोति छन्दसां ५, १, ६, १९
 अष्टौ जुहोति चतस्रः २, ४, ९, ४
 अष्टौ वसवोऽष्टाक्षरा ३, ४, ९, १२
 अष्टौ सावित्राणि भवन्ति ५, १, १, ७
 अष्टौवद्भ्याम् स्वाहा ७, ३, १६, २९
 असत्रं वा एतद्यदछन्दोमं ७, ३, ६, ३;
 ८, ३; ४, १, ४; २, ७; ६, ५
 असदत्र सुवीर्यम् १, ८, २२, १३
 असदिव वा अन्तरिक्षम् ५, ४, ६, १५
 असंभिन्दन्नव द्यति ६, ४, १, ४
 असंमृष्टोऽसि १, ३, ३, १२

असावादित्यो न व्यरोचत २, १, २, ६;
 ४, १; ८, १; २, १०, १; ३, २, ७;
 ७, ३, १०, ९
 असावादित्योऽस्मिँल्लोके ७, ३, १०, १
 असावि सोम इन्द्र ते १, ४, ३९, १
 असितक्षवे स्वाहा ७, ३, १७, १५
 असितवर्णा हरयः ३, १, ११, १९
 असिताय स्वाहा ७, ४, २२, २
 असि वृद्धती दिक् ४, ३, ६, ७
 असि यमो अस्यादित्यः ४, ६, ७, ३
 असुन्वन्तमयजमानम् ४, २, ५, १०
 असुरः क्रीयमाणः ४, ४, ९, ६
 असुराणां वा इयमग्ने ६, २, ४, ६
 असुरातः सिन्धुरवभृथम् ४, ४, ९, २९
 असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं ६, ५, २, ७
 असुरा वै देवान् दक्षिणतः ६, ६, ४, ९
 असुरा वै निर्यन्तो देवानां ६, २, ११, ४
 असुरेषु वै यज्ञ आसीत् ६, ३, ७, ५
 असुर्य पात्रमनाच्छृणुमा ५, १, ७, १२
 असौ यस्तान्नो अरुणः ४, ५, १, ७
 असौ योऽवसर्पति नीलम्रीवः ४, ५, १, ८
 असौ वा आदित्यः शुक्रः ६, ४, १०, ४
 अस्कन्नमेव तद्यत् २, ६, १, १४
 अस्कन्नहविर्भवति १, ६, ८, ६
 अस्तभ्नाद्यामृषभः १, २, ८, ५
 अस्त्वधियौरन्तरिक्षं ४, ४, ५, १७
 अस्थन्वते स्वाहा ७, ५, १२, ४३
 अस्थ्यभ्यः स्वाहा ७, ३, १६, ४६
 अस्नावकाय स्वाहा ७, ५, १२, ४२
 अस्मत्सखा त्वं देव सोम ३, ३, ३, २२
 अस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत १, ४, ४३,
 १०; ६, ६, १, १५
 अस्माकमग्ने मघवत्सु १, ५, ११, ७
 अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ४, ६, ४, १०
 अस्माल्लोकात् स्वेतव्यम् ६, १, १, ३
 अस्मिन्नुग्रा अचुच्यतुः ३, ३, ४, ३
 अस्मिन् महत्यर्णवे ४, ५, ११, २
 अस्मे इन्द्रावृहस्पती ३, ३, ११, ३
 अस्मे चन्द्राणि १, २, ७, ३
 अस्मे ज्योतिः १, २, ७, ५

अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि ६, १,
१०, ७
अस्मे देवासो वपुषे ३, २, ८, २२
अस्मे रायः १, २, ५, १०
अस्मै वै लोकाय गार्हपत्यः ६, १, ८,
१०; ४, २, १४
अस्यति दिवस्पाहि १, ८, १४, ९
अस्यपि पन्थामगन्महि १, २, २, ३
अस्य प्रत्नामनु द्युतः १, ५, ५, २; ७, ३
अस्य प्राणादपानन्ती १, ५, ३, ४
अस्य मध्वः पिबत १, ७, ८, १०
अस्येदेव प्र रिरिचे २, ४, १४, ५
अस्त्रीविच्छन्दः ४, ३, ७, ४
अस्वमजस्तरणयः १, २, १४, १२
अहं रक्षोऽधर्मं तमः १, २, २, १३
अहं च त्वं च वृत्रहन् ७, ४, १५, ३
अहं दीक्षामरुहम् ७, १, १८, ६
अहं नाबुभयोः सुवः १, ७, २, ५
अहं परस्तादहमवस्तात् ३, ५, ५, २
अहर्देवानामासीत् १, ५, ९, ७
अहर्भाजो वा एता देवाः ७, ४, ५, २
अहर्मासेन ५, ७, २०, १
अहर्वा अश्वस्य जायमानस्य ७, ५, २५, ३
अहिरसि बुध्नियः १, ३, ३, १६
अहिरिव भोगैः पर्येति ४, ६, ६, १४
अहं दैधिषव्योदतः ३, २, ४, २५
अहोरात्रयोर्द्वितीयः ५, ७, १८, ५
अहोरात्रे गच्छ स्वाहा १, ३, ११, ४;
६, ४, २, ९
अहोरात्रेभ्यः स्वाहा ७, १, १५, १६
अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ २, ४, १०, ३
अह्नां विधान्यामेकाष्टकायाम् ३, ३,
८, ११
अह्ने स्वाहा ७, १, १७, ८
आकृतं च ३, ४, ४, ३
आकृतिमग्निं प्रयुज ४, १, ९, १
आकृतिश्च ३, ४, ४, ४
आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये १, २, २, १; ६, १,
२, ३
आकृत्यै त्वा कामाय त्वा ३, ४, २, २;
३, १०

आ कन्दय बलमोजः ४, ६, ६, १२
आक्रमणं स्थूराभ्यां ५, ७, १५, १०
आक्रम्य वाजिन् पृथिवीम् ४, १, २, १२
आक्रान् वाजी पृथिवीम् ७, ५, १२, १
आऽक्रान् वाज्यन्तरिक्षम् ७, ५, १२, २
आक्रोशन्तो यान्त्यवर्तिम् ७, २, १, ११
आखुः सृजया शयण्डकः ५, ५, १४, २
आखुस्ते रुद्र पशुस्तं १, ८, ६, ५
आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य ५, १, २,
१७
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा ४, १, २, ११
आऽगन्म मित्रावरुणा ३, ५, ४, ३
आग्नावैष्णवमष्टाकपालं २, २, ९, १०
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं १, ८, १, ७;
८, २; २, २, ९, १, ४; ३, ५, १, ८; ५,
५, १, १०
आग्नावैष्णवं धृते चरुं २, २, ९, ५
आग्नावैष्णवा रोहितललामाः ५, ६,
१८, ६
आग्नीध्र उप वासयति ६, ४, २, १७
आग्नेन्द्राः कृष्णललामाः ५, ६, १७, ६
आग्नेय ऐन्द्राश्च आश्विनः ५, ६, २१, ३
आग्नेयं कृष्णग्रीवमा २, १, २, १३,
१५-१६
आग्नेयः कृष्णग्रीवः ५, ५, २२, १
आग्नेयः कृष्णोऽजः ५, ५, २४, ६
आग्नेयमष्टाकपालं १, ८, १, १०; २, १;
७, २; १७, १; १९, १; २०, १; २,
२, ५, ७; ३, २, १०
आग्नेयस्य च सौम्यस्य २, ३, ३, ३
आग्नेयो वै ब्राह्मणस्तस्मात् ५, ६, ४,
१३
आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यः ७, ५, २१, १
आग्नेयौ कृष्णग्रीवः ५, ५, २३, २
आग्रयणं ग्रहा बृहत् ७, ५, ४, ४
आग्रयणस्य वा एतत् ७, २, ८, १७
आग्रयणाग्रान् गृह्णीत ७, २, ७, ७
आधारमा धारयति १, ५, ११, २१
आधारभ्यां ४, ४, ५, १
आङ्गिरसः सुवर्गं लोकं ५, ४, ३, ४

आ चाग्ने देवान् वह २, ५, ९, ८
आच्छच्छन्दः ४, ३, १२, १०
आ च्छेत्ता ते मा रिषं १, १, २, ७
आ जङ्घन्ति सान्वेषां ४, ६, ६, १३
आ जातं जातवेदसि ३, ५, ११, १७
आजि धावन्त्यनभिजितस्य ७, ५, २, ४
आ जिघ्र कलशं महि ७, १, ६, १०
आजुह्वानः सुप्रतीकः ४, ६, ५, १०
आज्यग्रहं गृह्णीयात् ३, ५, ९, ९
आज्यभागौ यजति यज्ञस्य ६, ६, ३, ११
आज्यमसि सत्यमसि १, ६, १, २
आज्यस्य पूर्णां कार्मण्यमर्थी ५, २, ७, ९,
१३
आज्येन जुहोति तेजः ५, ४, ८, २
आज्येन व्याधारयति ६, २, ११, ११
आज्येन सं यौत्यतत् ५, १, ८, १५
आण्डाभ्यां स्वाहा ७, ३, १६, ३४
आतपति वर्षन् विराट् २, ४, ७, ९
आतपते स्वाहा ७, ५, ११, ४०
आतपाय स्वाहा ७, १, १७, १८
आतप्यते स्वाहा ७, ५, ११, ३९
आ तं भज सौश्रवसेषु ४, २, २, ९
आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं १, ४, ३७, १
आती वाहसो दर्विदा ५, ५, १३, ५
आ तू भर २, २, १२, २४
आ तू भर माकिः १, ७, १३, ८
आ तृतीयसवनात् ६, ४, ९, ११
आ ते अग्न इधीमहि ४, ४, ४, १२
आ ते अग्न ऋचा हविः ४, ४, ४, २०
आ ते मह इन्द्रोत्युग्र १, ७, १३, ६
आ ते सुपर्णा अभिनन्त ३, १, ११, २१
आत्मने ३, २, ३, ९
आत्मने स्वाहा ७, ३, १६, ४९; ५, १, २,
४९
आत्मने होतव्या राष्ट्रं ३, ४, ८, २
आत्मनो वा एषः २, २, ६, ६
आत्मस्पर्णा वा एते ६, ५, ५, ७
आत्मानं ते मनसाऽरात् ४, ६, ७, ६
आत्मानमेव दीक्षया ६, २, २, ११
आत्मानं मे पाहि ४, ३, ६, १६

आत्मा यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२६
 आत्मा वा एष यज्ञस्य ६,४,११,९;
 ५,१०,८
 आत्मा वै पुरुषस्य २,३,२,२०
 आत्मा ह्युपहृतानां वसिष्ठः २,६,७,९
 आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति ५,४,८,१९
 आ त्वा जिघर्मि वचसा ४,१,२,१८;
 ५,१,३,९
 आ त्वाऽहार्षमन्तरभूः ४,२,१,११
 आ त्वाऽहार्षमित्याहऽस्येन ५,२,१,५
 आदकां खादेन ५,७,११,३
 आ ददे १,१,९,१; ३,८,१; ४,१,१
 आ दधिकाः शवसा पञ्च १,५,११,१२
 आदित् पश्याम्युत वा ५,६,१,१०
 आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिः ६,५,१०,३
 आदित्यं गर्भं पयसा ४,२,१०,१
 आदित्यं चरुं निर्वपति १,८,१,६
 आदित्यं चरुं निर्वपेत् २,२,६,१
 आदित्यवर्णस्य सोम ३,२,५,७
 आदित्यस्ते वाजिन् युङ्क्नुव ५,५,९,६
 आदित्या अकामयन्त ७,३,४,१;
 ४,६,१
 आदित्यान्ध्रमश्रुभिः ५,७,१२,३
 आदित्या देवता ४,३,७,३१,
 आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण १,७,११,१५
 आदित्यानां तृतीया ५,७,१७,८
 आदित्यानामवसा १,१,११,२०
 आदित्यानां भागोऽसि ४,३,९,७
 आदित्यानां भागोऽसीति ५,३,४,६
 आदित्यां मलहां गर्भिणीम् १,८,१९,२
 आदित्या वा अस्माल्लोकात् १,५,४,१२
 आदित्याश्चाङ्गिरसश्च ३,५,१,५
 आदित्याऽसि १,२,५,४
 आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु ४,१,५,१५
 आदित्यास्त्वाऽऽच्छन्दन्तु ४,१,६,२१
 आदित्यास्त्वाऽजन्तु ७,४,२०,६
 आदित्यास्त्वा धूपयन्तु ४,१,६,३
 आदित्यास्त्वा परि १,१,९,१९
 आदित्यास्त्वा प्र वृहन्तु ३,३,३,३
 आदित्यास्त्वा विश्वेदेवैः ५,५,९,१३

आदित्येभिर्देवैर्देवतया ७,१,१८,३
 आदित्येभ्यस्त्वा १,१,१३,५
 आदित्येभ्यो धारयद्ब्रह्म २,३,१,२
 आदित्येभ्यो भुवद्ब्रह्म २,३,१,१
 आदित्येष्टका उप दधाति ५,३,१०,७
 आदित्यैर्नो भारती वष्टु ५,१,११,८
 आदित्यो भवती यं वा ५,५,१,१५
 आदित्यो वा अस्मान् १,५,९,८
 आदिशः १,३,१०,८
 आ देवयजं वह १,१,७,४
 आ देवानां ५,४,२,११,१२
 आ देवानामपि १,१,१४,१०
 आ न एतु मनः पुनः १,८,५,११
 आ नः प्राण एतु परावतः ३,३,३,२३
 आनन्दं नन्दथुना ५,७,१९,१
 आ नो दिवः २,५,१२,८; ३,१,११,
 १०
 आ नो दिवो बृहतः १,८,२२,४
 आ नो मित्रावरुणा वृतेः १,८,२२,८;
 २,५,१२,२०
 आ नो वीरो जायतां १,२,१३,३
 आन्तमन्ववस्त्रावयति ६,२,१०,१५
 आन्त्यश्च १,७,९,१४
 आन्त्यायनश्च १,७,९,१३
 आऽन्यः क्रोशति प्रान्यः ७,५,९,९
 आऽन्यं दिवः २,३,१४,१०
 आप उन्दन्तु जीवसे १,१,१,१
 आप उप प्र वर्तयति ६,५,८,१५
 आपतये त्वा गृह्णामि १,२,१०,११;
 ६,२,२,४
 आपं त्वाऽग्न उपसज्जिः ५,५,७,१४
 आपं त्वाऽग्ने तपसा ५,५,७,१२
 आपं त्वाऽग्ने दाक्षिणाभिः ५,५,७,१६
 आपं त्वाऽग्ने दीक्षया ५,५,७,१३
 आपं त्वाऽग्ने मनसा ५,५,७,११
 आपं त्वाऽग्ने मन्त्रेण ५,५,७,१७
 आपं त्वाऽग्ने सुत्यया ५,५,७,१५
 आपं त्वाऽग्ने वशया ५,५,७,१८
 आपं त्वाऽग्ने स्वगाकारेण ५,५,७,१९

आपलायिताय स्वाहा ७,१,१३,८
 आपान घृगस्यपानं ७,५,१९,९
 आपान्तमन्युः २,२,१२,१४
 आपूर्याः स्थाऽऽमा पूरयत् ३,२,५,१४
 आपो अस्मान् मातरः १,२,१,६
 आपोऽश्नाति १,६,७,१३
 आपो देवीः प्रति गृह्णीत ४,२,३,६
 आपो देवीः शुद्धायुवः १,३,८,१६
 आपो देवीरग्रेणुवः १,१,५,२
 आपो देवीरुप सृज ४,२,२,१६
 आपो देवीर्बृहतीः १,१,२,५; ६,१,२,
 ६,८
 आपो देवीर्मधुमतीः १,८,११,१६
 आपो भद्रा घृतमिदापः ५,६,१,९
 आपो भवन्त्यापो वा अग्नेः ५,६,२,२
 आपो वरुणस्य पत्न्यः ५,५,४,१
 आपो वा इदमग्रे सलिलम् ५,६,४,९;
 ७,५,१०; ७,१,५,१
 आपो ह यत् २,२,१२,२
 आपो ह यन्महतीर्विश्वम् ४,१,८,१९
 आपो हि ष्टा अयोभुवः ४,१,५,२;
 ५,६,१,११; ७,४,१९,१६
 आपं मनः १,८,१५,७
 आपे देवयजने याजयेत् ६,२,६,४
 आपोत्येव आतृव्यं नैनं ६,२,६,६
 आप्रतिष्ठायै खनति २,६,४,१०
 आप्रयायतां ध्रुवा घृतेन १,६,५,१;
 ७,५,२
 आप्रयायध्वमज्ञिया १,१,१,५
 आप्रयायन्तामापः १,१,१३,८
 आप्रयायस्व २,३,१४,१२; ५,१२,३;
 ३,१,११,३
 आप्रयायस्व मदिन्तमः १,४,३२,१
 आप्रयायस्व समेतु ते ३,२,५,८;
 ४,१,७,१२
 आप्रब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी ७,५,
 १८,१
 आप्रिष्टे अद्य गीर्भिः ४,४,४,२४
 आप्रमनमस्यामनस्य २,३,२,४,६,१०

आ माऽभिष्टोमो विशतु ७,३,१३,३
 आ मा वाजस्य प्रसवः १,७,८,१६
 आमासु पक्वमैरयः १,६,१२,६
 आ सुखादन्ववस्त्रावयति ५,६,३,७
 आऽमूरज प्रत्यावर्तयेमाः ४,६,६,२०
 आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा ७,३,१३,१
 आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् ७,३,१३,२
 आ यऽहस्ते न खादिनः ३,५,११,१५
 आऽयं गौः पृश्निरक्रीमत् १,५,३,२
 आयतनवतीर्वा अन्याः ३,१,९,५
 आयते स्वाहा ७,१,१३,११
 आ यदिषे नृपतिं तेजः १,३,१४,१७
 आयन्नन्तराऽऽहवनीयं ६,२,६,१३
 आ यं नरः सुदानवः २,४,८,५
 आयनाय स्वाहा ७,१,१३,१
 आ यस्मिन्सप्तवासवाः १,६,१२,५
 आयुधं वा एतद्यजमानः ६,५,५,४
 आयुरसि १,३,७,७
 आयुरस्यायुर्मयि घेहि ७,५,१९,१२
 आयुरा शास्ते सुप्रजाः २,६,९,१९
 आयुर्दा अग्ने २,५,१२,२
 आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै १,५,५,१३;७,
 ११
 आयुर्दा अग्ने हविषः १,३,१४,१२;
 ३,३,८,१
 आयुर्मै पाहि ४,३,६,८;४,७,१९
 आयुर्थेन कल्पतां १,७,९,१८
 आयुर्वा एतद्यज्ञस्य ६,५,२,१,८
 आयुषे ३,२,३,११
 आयुषे त्वा ४,३,७,४७
 आयुष्टे २,५,१२,१
 आयुष्टे विश्वतो दधत् १,३,१४,११
 आयुष्णा अग्नेऽसि १,१,१२,१०
 आयुष्या उप दधाति ५,३,११,४
 आयोस्त्वा सद्ने सादयामि ४,४,३,६
 आरण्यस्याश्नातीन्द्रियं १,६,७,११
 आरण्योऽजो नकुलः शका ५,५,१२,५
 आराग्रामवान्तरदीक्षां ६,२,३,१३
 आरात् ते गोघ्न उत ४,५,१०,७
 आर्तं वा एते संवत्सरस्य ७,४,८,२

४४ (तै. सं.)

आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रो देवता ४,४,१०,४
 आर्दे चर्मन् व्यायच्छेते ७,५,९,८
 आर्षेयं वृणीते बन्धोः २,५,८,१२
 आलब्धाय स्वाहा ५,७,२०,१३;
 ७,४,१६,८
 आ वर्तन वर्तय नि ३,३,१०,३
 आ वर्तन वर्तयेत्याह ३,४,१,३
 आवलगते स्वाहा ७,१,१३,२
 आ वाचो मध्यमरुहत् ४,७,१३,८
 आ वायो भूष शुचिपाः १,४,४,१,
 ३,४,२,१
 आविज्ञ इन्द्रो बृद्धश्रवाः १,८,१२,९
 आविज्ञः पृषा विश्ववेदाः १,८,१२,१०
 आविज्ञा देव्यदितिः १,८,१२,१३
 आविज्ञे द्वावापृथिवी १,८,१२,१२
 आविज्ञो अग्निर्गृहपतिः १,८,१२,८
 आविज्ञोऽयमसौ १,८,१२,१४
 आविज्ञौ मित्रावरुणौ १,८,१२,११
 आ विश्वदेवः सप्तपतिः ३,४,११,५
 आ वृश्च्यते वा एतत् ३,३,८,२
 आ वो देवास ईमहे १,२,१,१६
 आ वो राजानमध्वरस्य १,३,१४,२
 आव्यं वा एष प्रति २,२,६,५
 आशासानः सुवीर्यः ३,५,५,८
 आशासाना सौमनसं १,१,१०,७
 आशितिम्ने स्वाहा ७,१,१७,१४
 आशितो भवति यावान् ६,१,१,१३
 आशिरमव नयति ६,१,६,१०
 आशीर्दाया दम्पती वामम् ३,२,८,२३
 आशीर्म उर्जमुत सुप्रजाः ३,२,८,२५
 आशुः शिशानो बृषभः ४,६,४,१
 आशुः सप्तिः ७,५,१८,५
 आशुस्त्रिवृत् ४,३,८,१
 आशुस्त्रिवृदिति पुरस्तात् ५,३,३,२
 आ श्रावयास्तु श्रौष्ट् १,६,११,४
 आ श्रावयेति चतुरक्षरम् १,६,११,२
 आश्राव्याऽऽह देवान् २,६,९,९
 आश्रेषा नक्षत्रं सर्पाः ४,४,१०,७
 आश्वत्थीमा दधत्यश्वत्थः ५,१,१०,५

आश्विनं धूम्रमालभते १,८,२१,५
 आश्विनं धूम्रललामम् २,१,१०,१
 आश्विनाग्रान् गृह्णीता ७,२,७,४
 आ सत्येन रजसा वर्तमानः ३,४,११,६
 आसन्दीमुद्राताऽऽरोहति ७,५,८,१७
 आ समुद्रादाऽन्तरिक्षात् ३,५,५,३
 आ सवः सवितुर्यथा ३,१,११,३४
 आसिताय स्वाहा ७,१,१९,२८
 आसिष्यते स्वाहा ७,१,१९,२६
 आसीनः प्रति मुञ्चते ५,१,१०,१५
 आसीनाय स्वाहा ७,१,१९,२७
 आसीनो यजत्यस्मिन् २,५,११,५
 आ सोमं ददत आ ग्रावः ६,३,२,८
 आ सोमं वहन्त्यग्निना ६,१,११,१४
 आस्पात्रं जुह्वेदेवानाम् २,५,२,६
 आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुः ३,३,३,१७
 आऽस्मिन् राष्ट्रे राजन्यः ७,५,१८,२
 आस्य प्रजायां वाजी १,७,४,१६
 आऽहं पितृन्सुविदत्राः २,६,१२,७
 आहवनीये वैधानरम् २,२,५,९
 आहुतयो वा एतस्याक्लृप्ता ३,४,८,७
 आहुतिभागा वा अन्ये ५,५,९,१०
 इडा देवहर्मजुर्गन्त्रीः ३,३,२,३
 इडामग्ने पुरुदः सः सनि ४,२,४,९
 इडामहै देवाः ईडेन्यान् २,५,९,१५
 इडासुप ह्यते पशवः २,६,७,१०;
 ६,३,११,१२
 इडायास्त्वा पदे वयं ३,५,११,४
 इडायै वा एषा विभक्तिः ५,७,१,२
 इडे रन्तेऽदिते सरस्वति ७,१,६,१८
 इत इन्द्रो अकृणोत् १,१,१२,६
 इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः २,२,४,१५
 इति वाव देवाः २,४,३,३
 इति स्वयमातृणामुपधाय ५,५,४,८
 इत्यमुत आयताः षण्मासः ७,५,७,१५
 इत्याह स्तुतशस्त्रे एव ५,६,८,१२
 इत्याहैताभिर्वा इमे ५,७,६,६
 इत्याहैषा वा अग्नेशसिः ५,५,७,२०
 इत्यंतर्द्वे पुरोहविः ६,२,६,२

इत्येष वा इडामुप १,७,२,२१
 इत्यैन्द्रीः सूतवशामा २,१,५,७
 इदं वामास्ये हविः प्रियम् ३,३,११,१
 इदं विष्णुर्वि चक्रमे १,२,१३,४
 इदं तृतीयः सवनं ३,१,९,४
 इदं देवानां १,१,४,१२
 इदं पितृभ्यो नमो २,६,१२,१०
 इदमगन्म देवयजनं ३,१,१,६
 इदमहः रक्षोऽधमं १,३,९,१३;६,३,
 ९,६
 इदमहं तं वलगम् १,३,२,६;२,११,
 ५
 इदमहं निर्वरुणस्य १,३,४,१३;६,३,
 २,१७
 इदमहमसु आवृण्यमाभ्यः १,६,६,३
 इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् १,३,४,१०
 इदमसीदमसीति २,६,७,१९
 इदमसीदमसीत्येव २,५,७,१२
 इदमुत्तरात् सुवः ४,३,२,४
 इदमु नः सह १,१,४,१२
 इदुवत्सराय परिवत्सराय ५,७,२,१०
 इधमश्च मे बर्हिश्च मे ४,७,८,१
 इध्मा बर्हिः प्रोक्षति मेध्यम् २,६,५,२
 इन्दो इत्याह रेतो वा ६,५,८,७
 इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् ४,६,३,१२;
 ५,३,६,२०
 इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाः २,५,३,१
 इन्द्रं वो विश्वतस्परि १,६,१२,१;
 २,१,११,१;३,१४,३;३,१,११,
 १७;४,३,१३,३०
 इन्द्रः स्वपसा वहेन ५,७,१४,८,१८,
 ३
 इन्द्र आसां नेता वृहस्पतिः ४,६,४,८
 इन्द्र एकादशाक्षरेण १,७,११,११
 इन्द्रं क्रतुं न आ भर ७,५,७,१४
 इन्द्र क्षत्रम् २,५,१२,३३
 इन्द्र क्षत्रमभिवामम् १,६,१२,२३
 इन्द्रघोषत्वा वसुभिः १,२,१,१३;
 ६,२,७,७

इन्द्रं नरः २,१,११,२; ३,१४,४;३,
 १,११,१८; ४,३,१३,२१
 इन्द्रं नरो नेमधिता १,६,१२,२
 इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत् ६,६,६,१
 इन्द्र मरुत्व इह पाहि १,४,१८,१
 इन्द्रमिन्द्रायिनो बृहत् १,६,१२,७
 इन्द्रमिन्द्ररी वहतः १,४,३८,१
 इन्द्रवायू हमे सुताः १,४,४,२
 इन्द्रः वृत्रमहन्तो ६,४,२,६
 इन्द्रः सुत्रामा स्ववौ १,७,१३,११
 इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषह २,३,२,१३;
 ६,५,११,७
 इन्द्रस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत् ४,१,६,५
 इन्द्रस्य १,७,१०,९;३,२,३,१४
 इन्द्रस्य क्रोडः ५,७,१६,१
 इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यां १,१,२,१६
 इन्द्रस्य ध्रुवमसि १,३,१,१९
 इन्द्रस्य प्राणोऽसि २,३,२०,३
 इन्द्रस्य बलाय स्वाहा १,८,१५,१६
 इन्द्रस्य बाहुरसि १,१,९,२;११,११
 इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोः ४,३,९,२
 इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरतः ५,३,४,४
 इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य ४,७,१५,३
 इन्द्रस्य योनिरसि १,२,२,१२
 इन्द्रस्य वज्रोऽसि १,७,७,१;८,१२,
 १७;१५,१,१६,१६;५,७,३,१
 इन्द्रस्य वज्रो मरुताम् ४,६,६,१७
 इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषः २,५,३,५
 इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य ४,६,४,९
 इन्द्रस्य वै मरुत्वतः ७,५,७,१०
 इन्द्रस्य सदोऽसि १,३,१,१५
 इन्द्रस्य सुषुबाणस्य ५,६,३,१०
 इन्द्रस्य स्यूरसि १,३,१,१८
 इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ६,२,१०,२२
 इन्द्रस्याहं देवयज्यया १,६,२,२४;
 ११,१६
 इन्द्रस्याहमुज्जितम् १,६,४,९
 इन्द्रस्यैकादशी ५,७,२१,११

इन्द्रस्योरुमा विशा १,२,७,८;६,१,
 ११,२
 इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा ४,४,५,१
 इन्द्राग्निभ्यामोजोदाभ्याम् ५,६,२१,२
 इन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्याम् ५,६,२१,३
 इन्द्राग्नियोरहं देवयज्यया १,६,२,२३;
 ११,१५
 इन्द्राग्नियारेहमुज्जिति १,६,४,८
 इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः १,३,१२,४;
 ६,४,२,१६
 इन्द्राग्नी अव्यथमानाम् ४,३,६,१;५,
 ३,२,१
 इन्द्राग्नी आगतः सुतं १,४,१५,१
 इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी १,२,१,१७
 इन्द्राग्नी नवर्ति पुरः १,१,१४,३
 इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां ३,३,३,२४
 इन्द्राग्नी रोचना दिवः ४,२,११,१;
 २,१३,२८
 इन्द्राग्नी वा एतस्य २,२,१,२
 इन्द्राग्नी शिखण्डाभ्याम् ५,७,१५,२
 इन्द्राणीमासु नारिषु १,७,१३,३
 इन्द्राणीं प्लीहा ५,७,१६,७
 इन्द्राण्या एकादशी ५,७,२२,११
 इन्द्राण्यै कीर्शा ५,५,१०,४
 इन्द्राण्यै चरुं निर्वपेत् २,२,८,२
 इन्द्राण्यै त्रयः कृण्वेताः ५,६,१८,२
 इन्द्राण्यै सज्जहन् १,१,२,१३
 इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् ५,७,१५,३
 इन्द्राय घर्मवते २,२,७,४,६
 इन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशम् २,२,७,२
 इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाश ७,५,१४,
 २
 इन्द्राय त्वा बृहद्वते ६,५,१,२
 इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने १,४,१,३
 इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति ६,४,४,२
 इन्द्राय दात्रे पुरोडाशम् २,२,८,६
 इन्द्राय प्रदात्रे २,२,८,७
 इन्द्राय मन्युमते २,१,३,४;२,८,४
 इन्द्राय मरुत्वते २,१,३,५

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिपृष्ठाः ५, ६, १७, १
 इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शितिभसदः ५, ६, १७, ३
 इन्द्राय राज्ञे सूकरः ५, ५, ११, १
 इन्द्राय वज्रिणे २, १, ३, १३
 इन्द्राय वाचं वदत १, ७, ८, ३
 इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं २, १, ३, ११
 इन्द्राय वैश्वधाय २, २, ७, ८
 इन्द्राय सुत्राण्ये १, ८, ९, २, २, २, ८, ८
 इन्द्राय स्वाहा १, ८, १३, २६; ७, १, १४, ७
 इन्द्रायाऽहोमुचः २, २, ७, ७
 इन्द्रायाऽहोमुच एकादश ७, ५, २२, २
 इन्द्रायाधिराजाय त्रयः ५, ६, १७, २
 इन्द्रायान्वृजवे २, २, ८, १
 इन्द्रायाभिमातिष्ठे २, १, ३, १२
 इन्द्रायार्कवते पुरोडाशम् २, २, ७, ५
 इन्द्रायार्कधमेधवते २, २, ७, १०
 इन्द्रायेन्द्रियावते २, २, ७, ३
 इन्द्रावरुणयोरहः २, ५, १२, १८
 इन्द्रावरुणा युवम् २, ५, १२, १९
 इन्द्राविष्णू ण्धीवज्रयाः ५, ७, १५, ४
 इन्द्राविष्णू दहृहिताः ३, २, ११, ९
 इन्द्रियं वै वीर्यं बृङ्क्ते २, २, ९, ८
 इन्द्रियाणि शतक्रतो १, ६, १२, ३;
 २, ५, १२, ३४
 इन्द्रियाव इत्याह प्रजा ६, ५, ८, ८
 इन्द्रेण देवान् ७, ३, १४, ४
 इन्द्रेण देवेन पृतनाः ३, ५, ३, २
 इन्द्रेण सयुजो वयः ३, ५, ३, ४
 इन्द्रेमं प्रतरां कृधि ४, ६, ३, २
 इन्द्रो जयाति न परा २, ४, १४, ४
 इन्द्रो ज्येष्ठानां ३, ४, ५, २
 इन्द्रो देवता ४, ३, ७, ३५
 इन्द्रो देवता ककुत् ३, १, ६, १४
 इन्द्रो देवता जगती ३, १, ६, ८
 इन्द्रो मरुद्भिः सांविधेन ६, ५, ५, १
 इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः ६, २, ७, १०

इन्द्रो वलस्य बिलम् २, १, ५, १
 इन्द्रो वा अप्रतिष्ठितः ७, ३, १०, ८
 इन्द्रो वा एतस्य २, ३, १३, १३
 इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवताभिः २, ५, ३, ३
 इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां २, ५, ३, १२;
 ६, ५, ५, ६
 इन्द्रो वृत्रमहन् तं २, १, ४, ११; ५, ४, ५, ९; ६, ५, ५, ८
 इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य ६, १, १, १७;
 ५, ९, १
 इन्द्रो वृत्रमहन्सोऽपः ६, १, १, २०
 इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् ५, २, ६, ४;
 ६, १, ३, ११
 इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ६, ५, १, १
 इन्द्रो वै देवानामानुजावरः २, ३, ४, ४;
 ६, ६, ११, ३
 इन्द्रो वै शिथिल हव ७, ३, ७, १
 इन्द्रो वै सङ्ख देवताभिः २, २, ८, ९;
 ७, २, ५, ४; ३, ६, १
 इन्द्रो हविर्दनि ४, ४, ९, १४
 इन्द्रौजस्विन्नोजस्वी त्वं ३, ३, १, ३
 इन्धानास्त्वा शतः हिमाः १, ५, ५, १८;
 ७, १४
 इन्धानास्त्वा सुप्रजसः १, ६, २, ५
 इमं यम प्रस्तरमा २, ६, १२, १५
 इमं वि व्यामि वरुणस्य १, १, १०, ९;
 ३, ५, ६, ४
 इमं समुद्रं शतधारम् ४, २, १०, ६
 इमं स्तनमूर्जस्वन्तं ५, ५, १०, १५
 इमं नो देव सवितर्यज्ञं ४, १, १, ८
 इमं नो यज्ञं नयत् ५, ७, ८, ५
 इममम जायुषे वर्चसे २, ३, १०, १०;
 ११, ११
 इमं पशुं पशुपते ३, १, ४, १
 इमं मा हिंसीरेकवर्णं ४, २, १०, ४
 इमं मा हिंसीर्द्विपादं ४, २, १०, १
 इमं मे वरुणश्रुधी २, १, ११, २१;
 ५, १२, ११; ४, २, ११, १७

इमां रुद्राय तवसे ४, ५, १०, ३
 इमां सु नावमाऽरुहः १, ५, ११, २०
 इमां दिशं यन्त्येवा वै ५, २, ४, ७
 इमां धियः शिक्षमाणस्य १, २, २, ८;
 ६, १, ३, ५
 इमा ते वाजिन्वमार्जनानि ४, ६, ७, ५
 इमामगृणन् रशनाम् ४, १, २, १;
 ७, १, ११, २
 इमामूर्णायुं वरुणस्य ४, २, १०, ८
 इमा मे अम इष्टकाः ४, ४, ११, २३;
 ५, ४, २, ११
 इमे लोका ज्योतिष्मन्तः ६, ६, ८, ८
 इमे वै लोका यूपात् प्रयतः ६, ३, ३, ५
 इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुः ३, ४, ३, १
 इमो अग्ने वीततमानि ४, ३, १३, २१
 इमौ ते पक्षावजरा ४, ७, १३, २
 इमौ देवौ जायमानौ १, ८, २२, १९;
 २, ६, ११, २३
 इयं यका शकुन्तिका ७, ४, १९, १२
 इयं वः सा सत्या १, ७, ८, २०
 इयं वा अक्षुध्यत् सैतां ७, ४, ३, २
 इयं वा अग्निः पञ्चेष्टकः ५, ६, ४, ११
 इयं वा अग्नेरतिदाहात् ५, २, ५, १०;
 १०, ७
 इयं वा अस्यै प्रतिष्ठ १, ७, २, १६
 इयं वाव प्रथमा चित्तिः ५, ६, १०, ४
 इयं वाव प्रथमा रेतः ५, ६, ८, ८
 इयं वाव रथन्तरम् ३, १, ७, ९
 इयं वै कद्रुसौ सुपर्णी ६, १, ६, २
 इयं वै कार्मर्यमयी ५, २, ७, १०
 इयं वै पूर्वोऽतिरात्रः ७, ५, १, ५
 इयं वै मनोऽनयैव १, ६, ८, ५
 इयं वै होताऽसावध्वर्युः ३, २, ९, १४
 इयतीं करोति प्रजापतिना ५, १, ६, १६
 इयत्यग्रे जुहोत्यथ ५, ४, ३, ७
 इयदस्यायुरस्यायुर्मै १, ८, १५, ११
 इयज्वति प्रजापतिना ५, २, ८, २३
 इयन्तं गृह्णाति प्रजापतिना २, ६, ५, ७
 इयं ते शुक्र तनूरेदं १, २, ४, १

इयमुपरि मतिस्तस्यै ४,३,२,५
 इयमेव सा या प्रथमा ४,३,११,१
 इयं पुरो भुव इति ५,२,१०,१०
 हरज्यज्ञे प्रथयस्व ४,२,७,६
 हरावती धेनुमती १,२,१३,५
 इषमा वदोर्जम् १,१,५,११
 इषमूर्जमहमित आ ददे ४,२,७,४
 इषश्च १,४,१४,७; ४,४,११,७
 इषिरो विश्वव्यचा वातः ३,४,७,
 ११-१२
 इषे त्वा १,१,१,१; ३,७,१; ९,१४;
 ४,३,७,४०
 इषे त्वेति बर्हिषा दत्ते ६,३,६,१
 इषे त्वेति वषामुत्खिदति ६,३,२,७
 इष्वग्नेण वा अस्या अनामृतम् ५,२,
 ३,२
 इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः १,५,८,५
 इषयजुषस्ते देव ३,२,५,१३
 इष्टर्गो वा अश्वर्युः ३,१,७,१
 इष्टं वपया भवति ६,६,६,३
 इष्टा रायः प्रेषे भगाय १,२,११,२
 इष्टेन पक्वमुप ते हुवे ७,३,११,४
 इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा ५,६,८,१०
 इष्ट्वा प्राहुः कर्म्य ब्रूयात् १,७,६,१९
 इह गतिर्वामस्येदं २,६,९,२२
 इह त्वष्टारमग्रियं ३,१,११,५
 इह त्वा भूर्या चरेत् १,२,१४,९
 इह धृतिः स्वाहा ७,१,१२,७, १८,९;
 ४,१७,५
 इह मन इत्याह प्रजाः २,३,१,५
 इह रन्तिः स्वाहा ७,१,१२,९; १८,
 ११; ४,१७,७
 इह रमतिः स्वाहा ७,१,१२,१०; १८,
 १२; ४,१७,८
 इह विधृतिः स्वाहा ७,१,१२,८; १८,
 १०; ४,१७,६
 इहैव स्तेतो मासः १,५,८,४
 इहैवाग्ने अधि धारया ४,१,७,४
 ईकाराय स्वाहा ७,१,१९,१
 ईकृताय स्वाहा ७,१,१९,२

ईक्ष्यश्वासि वन्द्यश्च वाजिन् ५,१,११,३
 ईदङ् चान्यादङ् च १,८,१३,६-७;
 ४,६,५,१५
 ईदक्षास एतादक्षासः ४,६,५,१९
 ईदशाय स्वाहा ७,३,१७,१९
 ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् १,४,३३,१
 ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः ४,६,७,
 १०
 ईश्वरं वै व्रतमविसृष्टं १,७,६,१५
 ईश्वरो वा एष आर्तिम् ५,२,८,५;
 ७,६,१२
 ईश्वरो वा एष पराङ् ५,२,१,२
 उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः ३,२,
 ९,२,६
 उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह ३,२,९,३,७
 उक्थउक्थे सोम इन्द्रं १,४,४६,४
 उक्थशा इत्याह प्रातः ३,२,९,५
 उक्थेभिः ४,४,५,५
 उक्थ्याग्रान् गृह्णीताभिः ७,२,७,८
 उक्षाज्ञाय वशाज्ञाय १,३,१४,२१
 उक्षा वयः सतोवृहती ४,३,५,७
 उक्षा समुद्रो अरुणः ४,६,३,११
 उखां करोतु शक्त्या ४,१,५,१०
 उखायामपि दधाति ५,२,९,६
 उग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,७
 उग्रं स्तनयते स्वाहा ७,५,११,२०
 उग्रमातपते स्वाहा ७,५,११,४१
 उग्रा च भीमा च वितृणां ४,४,११,१४
 उग्रा दिशामभिभूतिः ४,४,१२,३
 उग्रामा निष्ठ त्रिष्टुप् १,८,१३,२
 उग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु १,६,२,२
 उच्चैर्वैश्वानरस्याऽश्रावयति ५,४,७,२५
 उच्छिष्टाय स्वाहा ७,३,२०,१७
 उच्छुष्मा ओषधीनां गावः ४,२,६,१०
 उच्छुष्मो अग्ने यजमानाय १,६,२,१०
 उजिहानाय स्वाहा ७,१,१९,५५
 उत नो देव देवाः अच्छा २,६,११,२
 उत बुवन्तु जन्तवः ३,५,११,१४
 उत साता महिषमनु ३,२,११,१०

उत स्यास्य द्रवतः १,७,८,१५
 उत यस्यैतासूपहितासु ५,३,१०,६
 उत स्वानासो दिवि १,२,१४,१८
 उत्कस्यते स्वाहा ७,१,१९,६५
 उत्क्रान्ताय स्वाहा ७,१,१९,६७
 उत्क्रामते स्वाहा ७,१,१९,६६
 उत्क्राम महते सौभगाय ४,१,२,१४
 उत्क्रामोदकमीदिति ५,१,३,१
 उत्कोदं कुर्वते यथा ७,५,९,२
 उत्तरं वै तत् प्रजापते ५,३,१२,३
 उत्तरं परिग्राहं परि २,६,४,१३
 उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः ६,२,४,११
 उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरः २,६,५,१०
 उत्तरउत्तरो ज्यायान् २,३,६,५; ४,११,
 १३
 उत्तरत उप दधाति ५,३,७,१५
 उत्तरतोऽघायुरभिदासति ५,७,३,४
 उत्तरवेदिमुप पवति ५,२,५,२३
 उत्तरवेद्यां नि पवति ६,५,९,१०
 उत्तरसदो वरुणनेत्राः १,८,७,६
 उत्तरस्यां देवयज्यायाम् २,६,७,१८
 उत्तरा नाकसङ्गय उप ५,३,७,७
 उत्तरावती भवतः ५,४,८,१७
 उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं परीत्य ६,३,१,१५
 उत्तरेष्वहः स्वमुतः ३,३,६,४
 उत्तानेषु कपालेषु २,३,६,३; ७,४
 उतिष्ठते स्वाहा ७,१,१९,६०
 उतिष्ठोजसा सह १,४,२०,१
 उतिष्ठ वृहती भव ५,१,७,११
 उत्थास्यते स्वाहा ७,१,१९,५९
 उत्थिताय स्वाहा ७,१,१९,६१
 उत सक्थ्योगुदं धेहि ७,४,१९,५
 उत्सन्नयज्ञो वा एषः ५,३,१,१; ७,८,२
 उत्सादेन जिह्वां ५,७,११,९
 उत्सृज्यां नोत्सृज्यामिति ७,५,७,१
 उदकुम्भानाधिनिधाय ७,५,१०,३
 उदकमीद् द्राविणोदाः ४,१,२,१५
 उदमे तिष्ठ प्रति १,२,१४,४

उदमे शुचयस्तव १,३,१४,२८;४,
 ४६,१३,५,५,१२;२,४,१४,११
 उदत् तिष्ठन् जुहोति ५,४,३,५
 उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः ३,४,११,९
 उदप्रुतो मरुतस्ताः ३,१,११,२९
 उदरं वै सद् ऊर्गुदुम्बरः ६,२,१०,१८
 उदस्य शोचिरस्थात् ४,४,४,१५
 उदादाय पृथिवीं १,१,२,२५
 उदाभ्यः शुचिरा १,१,१,७
 उदायुषा स्वायुषा १,२,८,१
 उदायुषा स्वायुषेत्याह ६,१,११,३
 उदिताय स्वाहा ७,२,२०,१६
 उदितेषु नक्षत्रेषु ६,१,४,८
 उदीची दिशाः शरद्वृत्तां ४,३,३,४
 उदीचीमा तिष्ठानुष्टुप् १,८,१३,४
 उचीच्या त्वा दिशा सादयामि ५,५,
 ८,७
 उदीच्यां दिश्याप ओषधयः १,६,५,७
 उदीच्यै दिशो स्वाहा ७,१,१५,१०
 उदीरमतामवर उत् २,६,१२,९
 उदीरयथा मरुतः २,४,८,६
 उदु तिष्ठ स्वध्वरावा ४,१,४,३
 उदुत्तमं वरुण पाशम् १,५,११,१०;
 २,५,१२,६; ४,२,१,१०; ११,८
 उदुत्यं जातवेदसम् १,२,८,७,४,४३,
 १; २,२,१२,५; ३,८,५,४,१४,
 १३; ५,१२,१३; ३,१,११,३१;
 ६,१,११,९
 उदु त्वा विश्वे देवाः ४,२,३,२; ६,३,
 ४; ५,२,२,४; ४,६,४
 उदुम्बर ऊर्जा ७,४,१२,७
 उदुम्बरेणोर्जा ७,३,१४,२१
 उदेनमुत्तरां नयामे ४,६,३,१
 उदेनमुत्तरां नयेति ५,४,६,१
 उदेषां बाह्व आतिरम् ४,१,१०,१०
 उदेष्यते स्वाहा ७,२,२०,१४
 उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यः ६,६,७,३
 उद्गात्रा सं ख्यापयति ६,५,८,१३
 उद्गृहीताय स्वाहा ७,५,११,३५
 उद्गृह्णते स्वाहा ७,५,११,३४

उद्गृहीष्यते स्वाहा ७,५,११,३३
 उद्ग्राभञ्ज निग्राभञ्ज १,१,१३,२; ६,
 ४,१३; ४,६,३,१५
 उद्दिवः स्तभानाऽन्तरिक्षं १,३,१,१०;
 ६,१०; ६,२,१०; ११,३,४,९
 उद्दिशः स्वाहा १,३,१०,१०
 उद्दन्ति तस्मादोषधयः २,६,४,७;
 ६,२,४,१०
 उद्दन्ति यदेवास्या अमेध्यं २,६,४,६;
 ५,२,३,३; ६,२,४,२
 उद्दरति श्रुतत्वाय ३,४,८,१९
 उद्दर्षय मधवन् ४,६,४,११
 उद्गो दतोदधिं भिन्त ४,७,१३,५
 उद्बुध्यस्वाने प्रति ४,७,१३,१२
 उद्यते स्वाहा ७,२,२०,१५
 उद्यासाय स्वाहा १,४,३६,५
 उद्युक्ताय स्वाहा ७,४,२२,८
 उद्ग्रावाय स्वाहा ७,१,१३,३
 उद्ग्रावाय स्वाहा ७,३,२०,२२
 उद्गुताय स्वाहा ७,१,१३,४
 उद्गो महुः प्लवस्तेऽपाम् ५,५,२०,२
 उद्गञ्जते स्वाहा ७,४,२२,१५
 उद्गयं तपमस्परि ४,१,७,१०; ५,१,
 ८,२०
 उज्जत ऋषभो वामनः ५,६,१४,१
 उज्जतो भवति २,१,५,३,
 उज्जम्भय पृथिवीम् २,४,८,९; १०,७;
 ३,५,५,४
 उज्जिवत् उदुहृतश्च ३,२,४,३६
 उज्जेतर्युपह्वामिच्छन्ते ६,५,९,९,
 उज्जेता जुहोति यातयामं ६,५,९,५
 उन्मुक्तो वरुणस्य पाशः १,२,२,७
 उप क्षरन्ति सिन्धवः १,८,२२,१५
 उपज्मन्नुप वेतसे ४,६,१,५
 उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे १,५,६,५
 उप देवाः ३,२,४,६
 उपध्वस्तो भवति १,१,६,१०
 उपग्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं १,५,५,१
 उप प्रागाच्छसनं वाज्वर्वा ४,६,७,१२
 उप प्रागात् परमं ४,६,७,१३

उप प्रागात् सुमग्ने ४,६,८,७
 उप प्रेत जयता नरः ४,६,४,१२
 उप प्रेत मरुतः २,३,१,६
 उप प्रेष्य होतर्हव्या ६,३,८,७
 उपभृत् १,१,११,१८
 उपभृदेहि देवस्त्वा १,१,१२,३
 उप मा द्यावापृथिवी ३,२,४,२
 उप मा होत्रा उपहवे ३,२,४,८
 उप यज्ञः ३,२,४,७
 उप यमेति युवतिः ४,३,१३,२०
 उपयामगृहीतोऽसि १,४,१२,१; १४,
 १३; १७,२; ७,१२,१; ३,५,३,
 २,१,३; १०,१-३; ५,८,१,४,४;
 ६,४,६,५; ५,३,१०; ८,५
 उपयामगृहीतोऽस्यन्तः १,४,३,१
 उपयाममधरेणोष्ठेन ५,७,१२,४
 उपरताय स्वाहा ७,१,१२,१९
 उपरसंमितां मिनुयात् ६,६,४,३
 उपरः स्यते स्वाहा ७,१,१९,१८
 उपरिषदो बृहस्पतिनेत्राः १,८,७,७
 उपरिष्ठात् प्रोक्षति ६,३,६,१६
 उपरिष्ठादा नयति ६,४,११,१०
 उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप ७,५,१,१९
 उपवीरसि १,३,७,२
 उपवीरसीत्याहोप ६,३,६,२
 उप व्ययते देवकक्षम् २,५,११,२
 उपश्रितो दिवः पृथिव्यः २,६,९,१४
 उप श्रेष्ठा न आशिषः ४,७,१५,८
 उप श्वासय पृथिवीम् ४,६,६,१८
 उपस्तम्भनं वा एतत् ६,६,८,३
 उपस्तीर्यः पूर्वपश्चाभिः १,६,७,८
 उपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया १,५,२,११
 उपहृतः रथन्तरः सह २,६,७,२
 उपहृतं वामदेव्यः २,६,७,३
 उपहृतं बृहत् सह २,६,७,४
 उपहृता धेनुः सह २,६,७,६
 उपहृताः पितरः सोम्यासः २,६,१२,८
 उपहृताः सप्त होत्राः २,६,७,५
 उपहृतांश्चो हत्याह २,६,७,८

उपहूते द्यावापृथिवी २,६,७,१५
 उपहूतो भक्षः सखा २,६,७,७
 उपहूतोऽयं यजमानः २,६,७,१७
 उपह्वेषु यदचिध्वं ४,३,१३,२५
 उपाकृताय स्वाहा ५,७,२०,१२,७,
 ४,१६,७
 उपाकृत्य पञ्च जुहोति ३,१,५,३
 उपाकृत्यैव मन्थ्यस्तज्ञेवा ६,३,५,४
 उपांशु यजति मिथुनत्वाय ६,६,७,८
 उपांशु यजति यथा १,५,२,७
 उपांश्वन्तर्यामावजावयः ६,५,१०,२
 उपाऽऽस्तावः कलक्षः ३,२,४,३
 उपेस्याह प्रजा वै पञ्चवः १,५,७,२
 उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति ६,२,६,३
 उपो देवान् १,३,७,३; ६,३,६,३
 उपोपेन्दु मधवन् १,५,६,१४
 उपोसेऽन्ये ब्रह्माः साध्वन्ते ६,५,२,६
 उभयतएनी स्यात् ७,१,६,६
 उभयतः क्षण्मवति ५,१,१,१४
 उभयतो ज्योतिषा यन्ति ७,४,११,५
 उभयतो मुखमृतुपात्रं ६,५,३,४
 उभयतो रुक्मौ भवतः २,३,२,८
 उभयतो वैश्वानरः ६,५,२,४
 उभा जिग्यथुर्न परा ३,२,११,५; ७,
 १,६,१४
 उभावामिन्द्राग्नी आहुवध्वै १,१,१४,
 १,५,५,५; ७,६
 उभे सुश्रन्द्र सर्पिषः २,२,१२,२६;
 ४,४,४,२१
 उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं ७,१,१,७
 उरु हि राजा वरुणः १,४,४५,१;
 ६,६,३,६
 उरुद्रप्सो विश्वरूपः ३,३,१०,६;
 ४,१,५
 उरु प्रथमो रुते १,१,८,९; २,१२,९;
 ६,२,७,६
 उरुभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२८
 उरु यन्ताऽसि वरुणम् ६,३,२,६
 उरु वाताय १,१,४,८
 उरु विष्णो वि क्रमस्व १,३,४,४

उरुव्यचा नो महिषः ४,७,१४,८
 उरो अन्तरिक्ष सज्जः १,३,८,१२
 उर्वन्तरिक्षमन्विहि १,१,२,१८; ४,
 १७; २,८,२; ३,९,१७; ४,२,४;
 ३,४; ६,१,११,४
 उर्वश्यसि १,३,७,६
 उर्वश्यस्यायुरासि ६,३,५,६
 उर्वी रोदसी वरिवः ४,७,१३,२०
 उल्लखलबुध्नो यूपः ७,२,१,८
 उवाच ह विश्वामित्रः ५,४,२,५
 उवाच ह्यमददित् ५,२,१०,८
 उशन्तस्त्वा हचामहे २,६,१२,१
 उञ्जिक् त्वं देव सोम ३,३,३,२०
 उञ्जिक् पावको अरातिः ४,२,२,५
 उञ्जिगसि कविः १,३,३,५
 उञ्जिगसि वसुभस्त्वा ३,५,२,८
 उषसे स्वाहा ७,२,२०,१२
 उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य ७,५,२१,२
 उष्णिहा छन्दः ४,३,७,६
 उस्त्रावेतं धूर्षाहावनश्च १,२,८,८
 उस्त्रावेतं धूर्षाहावित्याह ६,१,११,१०
 उस्त्राऽसि मम भोगाय १,२,३,१०
 ऊनातिरिक्ता मिथुनाः ५,१,८,११
 ऊनातिरिक्ता वा एता ७,४,७,१०
 ऊमाः ४,४,७,२६
 ऊरुणोप प्र वर्तयति ६,५,८,१६
 ऊर्क् च मे सृनुता च मे ४,७,४,१
 ऊर्गस्याङ्गिरसि १,२,२,९
 ऊर्गस्यूर्जं मे धेहि १,८,१५,१२
 ऊर्जं ससूदेन ५,७,११,४
 ऊर्जश्च १,४,१४,८; ४,४,११,८
 ऊर्जस्वान् पयस्वान् १,७,३,११
 ऊर्जा यद्यज्ञमशयन्त ४,६,३,७
 ऊर्जा वा पश्यामि १,५,६,११; ८,९
 ऊर्जे त्वा १,१,१,२; ४,३,७,४१
 ऊर्जे होत्राणां स्वाहा ३,२,८,७
 ऊर्जो नपाज्जातवेदः ४,२,७,७
 ऊर्जो नप्त्रे स्वाहा १,८,१६,२२

ऊर्णाम्रदसं त्वा १,१,११,२
 ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै ६,१,३,१०
 ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये ४,१,४,४
 ऊर्ध्वमुद्यौःसूध्वमिव २,६,५,२०
 ऊर्ध्वया त्वा दिशा सादयामि ५,५,८,८
 ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति ४,१,८,१
 ऊर्ध्वा दिशा रन्तिरात्रा ४,१,२,११
 ऊर्ध्वा दिशा रन्तिरात्रा ४,३,३,५
 ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति ७,४,२,६
 ऊर्ध्वा मा तिष्ठ पङ्क्तिः १,८,१३,५
 ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रयतात् ७,४,१२,८
 ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः १,६,५,८
 ऊर्ध्वायै दिशे स्वाहा ७,१,१५,११
 ऊर्ध्वाऽसि ४,४,७,४
 ऊर्ध्वं समिधावा २,६,६,५; ६,२,१,१३
 ऊर्ध्वो भव प्रति १,२,१४,५
 ऊर्ध्वो मा पाह्योदचः १,२,२,१६
 ऊर्ध्वो हलीक्षणो वृषद ५,५,१२,२
 ऊषान् नि वपति पुष्टिः ५,२,३,६
 ऊक् च मे साम च मे ५,४,८,१३
 ऊक्षा वा ह्यमलोमका ७,४,३,१
 ऊक्साम यजुर्वषट् ७,३,१२,२
 ऊक्सामयोः शिल्पे १,२,२,७;
 ६,१,३,२
 ऊक्सामाभ्यां यजुषा ३,१,१,८
 ऊक्सामे वा इन्द्रस्य हरी ६,५,९,४
 ऊक्सामे वै देवेभ्यः ६,१,३,१
 ऊग्भ्यः स्वाहा ७,५,११,४२
 ऊग्भिरज्ञादः ४,४,८,११
 ऊचा जुहोति यक्षस्य ६,१,२,१३
 ऊचा स्तोमं समर्धय ३,१,१०,२;
 ४,१,१,९; ५,१,१,९
 ऊचे त्वा ऊचे त्वा ४,२,९,२०
 ऊचे समनमद्यथा ७,५,२३,६
 ऊजवे स्वाहा ७,१,१७,१०
 ऊजीते परि वृङ्गिध ४,६,६,१२
 ऊजुमा धारयत्यृजुः २,५,११,२२
 ऊताजिच्च सत्यजिच्च ४,६,५,१७
 ऊतधामाऽसि १,३,३,१३

ऋतपाश्च १,८,१३,१८
 ऋतमसि १,१,९,२१
 ऋतमसि सत्यं नाम ३,३,५,४
 ऋतमस्यृतस्यर्तमसि ७,१,२०,४
 ऋतमृतपाः सुवर्वाद् ३,२,८,१३
 ऋतवस्त ऋतुधा परः ५,२,१२,२
 ऋतवो वा एतेन प्रजापतिम् ७,२,१०,२
 ऋतवो वै प्रजाकामाः ७,२,६,१
 ऋतव्या उप दधाति ५,३,१,३; ११, ८; ४,२,१
 ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च ४,६,५,१८
 ऋतश्रीरसि १,१,९,२३
 ऋतसदनमसि १,१,९,२२
 ऋतस्य गर्भः प्रथमा ४,३,११,१२
 ऋतस्य त्वा ज्योतिषे ३,३,५,१०
 ऋतस्य स्वा देवहविः १,३,८,२; ६,३, ६,१०
 ऋतस्य त्वा विभूमने ३,३,५,७
 ऋतस्य त्वा विधर्मणे ३,३,५,८
 ऋतस्य त्वा व्योमने ३,३,५,६,१९
 ऋतस्य त्वा सत्याय ३,३,५,९
 ऋतस्य पथा प्रेत ६,६,१,१०
 ऋतस्य पन्था असि ७,१,२०,६
 ऋतस्य पन्थामनु तिस्रः ४,३,११,३
 ऋतावानं महिषं विश्वचर्षणिम् ४,२, ७,९
 ऋतावानं वैश्वानरं १,५,११,२
 ऋताषाडृतधामाऽग्निः ३,४,७,१
 ऋतुना प्रेष्येति षट् ६,५,३,५-७
 ऋतुभिः प्रभुः ४,४,८,१२
 ऋतुभिर्वा एतं दीक्षयन्ति ५,२,४,४
 ऋतुभिर्वा एष छन्दोभिः ७,५,१५,३
 ऋतुभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१३
 ऋतुमसि सत्यं नाम ३,३,५,१६
 ऋतूनां जहका ५,५,१८,३
 ऋतूनां पञ्चमः ५,७,१८,८
 ऋतूनां पत्नी प्रथमा ४,३,११,१५
 ऋतून् पृथीभिः ५,७,१७,४
 ऋत्विजः पर्याहुः २,३,११,७
 ऋत्विजो वृणीते छन्दाः २,३,७,१२

ऋदूदरेण सख्या २,२,१२,१३
 ऋद्भोति दशसु मासु ७,५,२,३
 ऋध्म सूक्वाकमुत २,६,९,१३
 ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां ४,३,९,१०
 ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् ५,३,४, ११
 ऋथो मयूरः इयेनस्ते ५,५,१६,२
 ऋषभं ब्राह्मणाच्छसिने १,८,१८,१३
 ऋषभाय राज्ञे गवयः ५,५,११,४
 ऋषभेण गाः ७,३,१४,१५
 ऋषभेण त्वष्टा ४,४,८,४
 ऋषभो वयः ककुब्जन्दः ४,३,५,८
 ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं ३,५,२,१
 ऋषिकृतं च वा एते ७,५,९,१०
 ऋषिष्ठुत इत्याहर्षयः २,५,९,४
 ऋषेर्ऋषेर्वा एता निर्मिता २,५,७,१५
 एक एव यजेतैको हि ७,२,१०,६
 एक एष रुद्रो न १,८,६,४
 एकचित्तीकं चिन्वीत ५,२,३,१६
 एकताय स्वाहा १,१,८,१५
 एकत्रिंशताऽस्तुवत ४,३,१०,१६
 एकधा ब्रह्मण उप २,३,२,६
 एकपदी द्विपदी त्रिपदी ३,३,१०,७
 एकमतिरिक्तं निर्वपेत् २,३,१२,४
 एकयाऽस्तुतुतं भवति ५,४,१०,६
 एकयाऽस्तुवत प्रजाः ४,३,१०,१
 एकयैकयोत्सर्गं मिमीते ६,१,९,१०
 एकयोप तिष्ठन्त एकधा ५,२,४,१५
 एकविंश उक्थ्यः सौरीषु ७,५,१३
 एकविंशतिमनु ब्रूयात् २,५,१०,७
 एकविंशतिर्भवन्ति ५,१,८,२
 एकविंशतिः सामिधेनीः ५,१,८,१४
 एकविंशतिनिर्वाधो भवति ५,१, १०,१०
 एकविंशत्या माघैः ५,१,८,१
 एकविंशत्यास्तुवत ४,३,१०,११
 एकविंशमहर्भवति ५,४,१२,३
 एकविंशं भद्रं द्विपदासु ७,५,८,९
 एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या ७,४,३, ७,११

एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता ४,६,२,८
 एकस्मादक्षरादनासं ५,१,९,४; ६,१, २,२०
 एकस्मै स्वाहा ७,२,११,१; १२,१
 एकहायन्या क्रीणाति ६,१,६,१६
 एका च मे तिस्रश्च मे ४,७,११,१;
 ५,४,८,१८
 एकादश प्रयाजान् ६,३,७,१४
 एकादश प्रातर्गव्याः ५,६,२२,१
 एकादशभिरस्तुवतर्तवः ४,३,१०,६
 एकादशभ्यः स्वाहा ७,२,११,११;
 १२,६; १४,५
 एकादशं भवत्येकधा ५,२,१,१४
 एकादशरात्रो भवति ७,२,६,६
 एकादशावदानान्यव ६,३,१०,९
 एकाक्ष चत्वारिंशते ७,२,११,२१;
 १२,१२; १४,११
 एकाक्ष विंशत्यै स्वाहा ७,२,११,१९;
 १२,१०; १४,९
 एकाक्ष शताय स्वाहा ७,२,११,२७;
 १२,१८; १४,१७
 एकाक्ष षष्ट्यै स्वाहा ७,२,११,२३;
 १२,१४; १४,१३
 एकाक्षशीत्यै स्वाहा ७,२,११,२५;
 १२,१६; १४,१५
 एकामेवैनां भूतां प्रति ७,१,७,८
 एकाष्टका तपसा तप्यमाना ४,३,११,८
 एकेन पदेन व्यावर्तन्ते ५,३,१,६
 एकैकयाऽस्तुतया समा ७,५,८,१५
 एकोजताद्वै देवयजनात् ६,२,६,८
 एकोजते देवयजने ६,२,६,७
 एको देवो अप्यतिष्ठत् ५,६,१,८
 एण्यहे ५,५,१५,३
 एतं युवानं परि वः ३,३,९,१
 एतं वै पर जटणारः ५,६,५,६
 एतं सधस्थ परि ते ५,७,७,२
 एतत् ते जमे १,४,४३,७; ६,६,१,८
 एतत् ते तत १,८,५,२; ३,२,५,१५
 एतत् ते पितामह ३,२,५,१६

एतत् स्वः सोम देवः १,३,४,९; ६,
३,२,१५

एतदुर्वै नामाऽऽसुरः २,६,२,१२
एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम ६,१,७,३
एतद्वा अपां नामधेयं ३,३,४,१
एतद्वा अहो रूपं यत् ५,७,१,४
एतद्वै तृतीयं यज्ञमापयत् ७,२,८,१२
एतद्वै देवानामायतनं १,६,७,२
एतद्वै देवानामास्यं २,५,६,७
एतद्वै देविकाः सर्वाणि ३,४,२,१३
एतद्वै द्वितीयं यज्ञमापयत् ७,२,८,८
एतद्वै निर्ऋतिगृहीतं ६,२,६,२२
एतद्वै पशूनां रूपं ६,२,६,१९
एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं ६,२,६,१६
एतद्वै यज्ञमापयत् ७,२,८,४
एतद्वै राजसूयस्य ५,६,३,९
एतद्वै सर्वमध्वर्युः ३,३,२,२
एतद्वै सूयवसः सोदकं १,७,५,६
एतद्वै सुचा रूपं यस्य ३,५,७,७
एतया वा इन्द्रं देवाः ७,५,१५,५
एतयैव यजेत २,२,९,३; ३,७,९;
४,११,७-९

एतशेन त्वा सूर्यो देवतां १,६,४,१७
एतस्मिन् वा अपि ग्रहे ६,५,७,८
एतस्मिन् वा एतौ २,२,६,३
एतां ह वा उदङ्कः ७,४,५,९
एता असदन् १,१,११,२०
एता उ वः सुभगा ५,१,११,५
एता एव निर्वपेत् ३,४,९,३-९
एता एव पशव्याः पञ्चदश ७,३,७,३
एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश ७,३,७,४
एताहङ् च १,८,१३,८
एतानि वा अङ्गापरुषि २,५,६,२
एतानि वा अह्ना रूपानि ५,५,६,२
एतानि वै द्वादश १,६,९,६
एतानेव पोषान् पुष्यति ७,१,९,२
एतान् वै अनु पशवः ६,६,४,४
एतान् वै ग्रहान् बम्बाविश ६,६,८,९
एतामेव निर्वपेत् २,२,४,५; ५,२;

८,५; ११,२-३; ३,२,१२
एतामेव निर्वपेत् २,३,३,९
एतावत् एव स्तोमान् ७,१,२,३
एतावद्वै पुरुषं परितः ३,३,५,१८
एतावन्तो वै पशवः ५,२,५,१२;
९,१४
एता वा अधिपत्नीनाम् ५,४,२,७
एता वा असपत्ना नाम ५,३,५,८
एतावान् वै यज्ञो यावान् १,७,५,५
एता वै देवता अग्निं ५,५,१०,७
एता वै देवता एतेषां ५,५,५,६
एता वै देवताः सुवर्ग्याः ५,४,३,१०
एति वा एष यज्ञमुखात् ५,१,१,६
एतेन ह स्म वा ऋषयः ३,३,८,१२
एते वै संवत्सरस्य २,५,६,३
एतौ वै देवानां हरी २,५,६,६
एदमगन्म देवयजनं १,२,३,२१
एधोऽस्येधिषीमहि १,४,४५,१०;
६,६,३,२३
एना वो अग्निं नमसः ४,४,४,१३
एन्द्र सानसि रयि ३,४,११,११
एभिर्नो अकैर्भवा नः ४,४,४,२५
एमा अगमजाशिषः १,६,४,१४
एवश्छन्दः ४,३,१२,३६; १३,६
एवाः ४,४,७,२५
एवा नो दूर्वे प्र तनु ५,२,८,९
एवा पित्रे विश्वदेवाय १,८,२२,६
एवैनं पुरोऽनुवाक्यया २,६,२,१६
एष च्छागः पुरो अग्नेन ४,६,८,३
एष ते गायत्रो भागः ३,१,२,१
एष ते निर्ऋते भागः १,८,१,४
एष ते यज्ञो यज्ञपते १,४,४४,८;
६,६,२,५
एष ते योनिः पुनर्हविः ६,५,१,५
एष ते योनिः प्रजापतये १,७,१२,१२
एष ते योनिः प्राणाय १,४,२,७
एष ते योनिरपानाय १,४,३,७
एष ते योनिर्विन्द्राय १,७,१२,२,४,६,
८,१०

एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा ६,४,११,४;
५,७,९
एष ते रुद्र भागः सद १,८,६,६
एष ते रुद्र भागस्तं १,८,६,११
एष ते रुद्र भागो यं ३,१,९,६
एष वा अस्य लोकस्य १,७,६,५
एष वा अहो वर्णो यत् ६,१,३,३
एष वा आसो द्वादशाहः ७,३,३,१
एष वाव सोऽग्निः २,२,४,१७
एष वै गायत्रो देवानां ६,५,७,३
एष वै छन्दस्यः प्रजापतिः १,६,११,९
एष वै देवयानः पन्थाः २,५,६,५
एष वै देवस्थो यत् २,५,६,१
एष वै वायुर्यत् प्राणः ५,३,१,८
एष वै विवस्वानावित्यः ६,५,६,१२
एष वै व्याघ्रः कुलगोपः ६,२,५,९
एष वै यज्ञस्य ग्रहः १,६,८,१४
एष वै हविर्धानी यः २,५,६,८
एष वो देव सवितः १,३,४,८
एष वो भरता राजा १,८,१०,३; १२,
१५
एष स्य वाजो क्षिपणिं १,७,८,१४
एष ह वै कुणपमति ७,२,१०,५
एष वा अग्नेः प्रिया तनुः ५,५,१,१७
एषां वा एतल्लोकानां ५,२,९,१
एषां वै देवानां विक्रान्तिः २,५,६,४;
५,३,७,१४
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणीः ६,६,९,४
एषा वै सूर्मा कर्णकावति १,५,७,१५
ऐन्द्रं चरं निर्वपेत् २,२,७,१
ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे १,३,१०,२
ऐन्द्रमरुणमा लभेत् २,१,६,७
ऐन्द्रमसीति छदिराधि ६,२,१०,१६
ऐन्द्रमसीन्द्राय त्वा १,३,१,२०
ऐन्द्रमेकादशकपालं १,८,१,९,११,६;
२,२,११,१,४
ऐन्द्रवायवस्य वा एतत् ७,२,८,१५
ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् ७,२,७,१-२
ऐन्द्रासं द्वादशकपालं १,८,१,११,७,१

ऐन्द्राग्नः संहितः ५, ५, २२, २
ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं १, ८, ३, १;
२, २, १, ३, २

ऐन्द्राग्रं पुनस्तृष्टम् २, १, ५, ९
ऐन्द्राः पशवो ये मुष्कराः ५, ५, १, २
ऐन्द्रापौष्णाः श्येतललामाः ५, ६, १४, ६
ऐन्द्रावार्हस्पत्या अरुण ५, ६, १२, ६
ऐन्द्रावैष्णवा गौरललामाः ५, ६, १६, ६
ऐन्द्रासूराः श्येतललामा ५, ६, २०, ६
ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते १, ६, ६, ५;
७, ६, ७

ऐन्द्रोऽरुणः ५, ५, २२, ७
ओजसे त्वा ४, ३, ७, ४२
ओजस्विणवः ४, ३, ८, १२; ५, ३, ३, १२
ओजस्विनी नामासि ५, ५, १०, २
ओजोऽसि पितृभ्यस्त्वा ३, ५, २, २
ओजोऽसि सहोऽसि २, ४, ३, २
ओजो ग्रीवाभिः ५, ७, १८, १
ओजोभृतौ वा एतौ देवानां ६, ५, ४, २
ओजोविदस्योजो मा मा ३, ३, १, ४
ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे २, ६, ९, १५
ओमासश्रवणीधृतः १, ४, १६, १
ओषधयः प्रति गृहीत ४, १, ४, ११
ओषधयः प्रति मोद्धवम् ४, १, ४, १२;
५, १, ५, ३१

ओषधयः सं वदन्ते ४, २, ६, २०
ओषधयो वा अस्या १, ७, २, १२
ओषधयो वै सोमस्य ३, १, ८, २
ओषधीनां पञ्चमी ५, ७, २१, ५
ओषधीभ्यः स्वाहा १, ८, १३, ३९;
७, ३, १९, १

ओषधीभ्यो वेहतमा २, १, ५, ६
ओषधीरिति मातरः ४, २, ६, ४
ओषधीर्वपति ब्रह्मणा ५, २, ५, १५
ओषधीषु २, ३, १३, ११
ओषधे त्रायस्वैन १, २, १, २; ३, ५, ४;
२, १०; ६, ३, ९, ३
ओष्ठाभ्याः स्वाहा ७, ३, १६, ३
४५ (तै. सं.)

औदुम्बरं भवत्यूर्वा २, ५, ४, ७; ५, २,
८, २१

औदुम्बरीर्भवत्यूर्वा ५, ४, ६, ३
औदुम्बरीमा दधाति ५, १, ९, ३
औदुम्बरेण गृह्णाति ६, ६, १०, ४
औदुम्बरेण सुवेण ५, ४, ९, ४
औदुम्बरो भवत्यूर्वा ६, १, ४, २
औदुम्बरो यूषो भवति २, १, १, ११
और्वभृगुवच्छुचिम् ३, १, ११, ३३
औषिष्ठहन १, ४, ३६, ९
कः स्वदेकाकी चरति ७, ४, १८, ३
ककुच्छन्दः ४, ३, १२, २६
ककुहः रूपं वृषभस्य ३, ३, ३, १८; ४, ४
ककुहासु ३, ३, ३, १३
कङ्कचितं चिन्वीत यः ५, ४, ११, ३
कण्डूयमानाय स्वाहा ७, १, १९, ७२
कण्डूयिताय स्वाहा ७, १, १९, ७३
कण्डूयिष्यते स्वाहा ७, १, १९, ७१
कतमस्मै स्वाहा ७, ३, १५, ६
कदा चन प्रयुच्छस्युमे १, ४, २२, २
कदा चन स्तरीरसि १, ४, २२, १; ५, ६,
४; ५, ८, ११

कद्रश्च वै सुपर्णा च ६, १, ६, १
कनीयाशसि वै देवेषु ६, ६, ११, १२
कपोत उल्लकः शशः ५, ५, १८, ५
कमलाय स्वाहा ७, ३, १८, २०
कमु ध्विदस्य सेनया २, ६, ११, ७;
कया नश्चित्र आ भुवत् ४, २, ११, ९;
४, १२, १२

कर्णाभ्याः स्वाहा ७, ३, १६, ७
कर्णास्त्रयो यामाः ५, ६, १५, १
कर्णिने स्वाहा ७, ५, १२, ११
कर्मणे वां देवेभ्यः १, १, ४, १
कल्पान् जुहोत्यक्लस्य ५, ४, ८, १५
कविर्यज्ञस्य वि तनोति ३, ५, ५, ६
कस्त्वा छयति कस्त्वा वि ५, २, १२, १
कस्त्वा युनक्ति १, ५, १०, १०;
६, ६, १२; ८, १८; ७, ५, १३, १
कस्मा अह देवा यामं ६, ३, १, १४

कस्मै कमग्निश्चीयते ५, ५, २, ३-७
कस्मै स्वाहा ७, ३, १५, ५
काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती ४, २, ९, ३;
५, २, ८, ८
काण्डेभ्यः स्वाहा ७, ३, १९, ४
काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणं ६, १, ७, ७;
८, ७; २, १०, ३
कामं कामदुग्धेषु ४, २, ५, १२
कामं प्रत्यासाभ्यां ५, ७, १९, २
कामाय त्वा गृह्णामि १, ६, १, १६
कामाय परस्वान् ५, ५, २१, ६
कामुका एत ५ त्रियो ६, १, ६, १५;
४, ४, १०

काय एककपालः ७, ५, १४, १०
काय स्वाहा ७, ३, १५, ४
कार्यं देवयजने याजयेत् ६, २, ६, २७
कार्यो वै पुरुषः ६, २, ६, २८
कार्षीरसीत्याह शमलम् ६, ४, ३, १०
कार्षीरस्यपापां मृध्र १, ३, १३, ५
काव्यं छन्दः ४, ३, १२, २८
किंशिल ५, ५, ९, ४

किंस्विदासीत् पूर्वचित्तिः ७, ४, १८, १
किंस्विदासीदधिष्ठानम् ४, ६, २, ११
किंस्विद्वनं क उ स वृक्षः ४, ६, २, १२
किक्किटाकारं जुहोति ३, ४, ३, ११
किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय ३, ४, २, ४
किक्किटा ते प्राणं वायवे ३, ४, २, ३
किक्किटा ते वाच ३, ४, २, ६
किक्किटा ते श्रोत्रं ३, ४, २, ५
कितवासो यद्विरिपुर्न ३, ४, ११, २०
किमत्र १, ३, २, ४
किमित् ते विष्णो २, २, १२, १९
कीकसाभ्यः स्वाहा ७, ३, १६, १९
कीदृशाय स्वाहा ७, ३, १७, २०
कुत्रा चिद्यस्य समृतौ २, १, ११, १२
कुमाराः समनसः २, ३, ९, ५
कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि ५, ६, २, ७
कुम्भीनसः पुष्करसादः ५, ५, १४, ५
कुर्वतो मे मोष दसत् १, ७, १, १९

कुलायिनी वसुमती ४,३,४,३
 कुविदङ्ग यवमन्तः १,८,११,४; ५,२,
 ११,६
 कुवित् सु नो गविष्टये २,६,११,११
 कुसुबिन्द्र औदालकिः ७,२,२,१
 कुहूमहः सुभगां ३,३,११,१९
 कुहूर्देवानाममृतस्य ३,३,११,२०
 कुह्वे त्रयोऽरुणैताः ५,६,१८,३
 कूप्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१
 कूर्मान्छफैः ५,७,१३,१
 कृत्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,२
 कृशमान्छकभिः ५,७,२३,६
 कृकलासः शकुनिः ५,५,१९,२
 कृकवाकुः सावित्रः ५,५,१८,६
 कृणुष्व पाजः प्रसिति १,२,१४,१
 कृतयजुः संभृत सम्भारः १,५,२,११
 कृतिका नक्षत्रमग्निः ४,४,१०,१
 कृत्वाय सा महीमुखाम् ४,१,५,१९;
 ५,१,६,२१
 कृत्स्नवीताय धावते ४,५,२,१३
 कृषिश्छदः ४,३,७,२०
 कृष्टे वपति कृष्टे हि ५,२,५,१७
 कृष्ण एकशितिपात् २,१,२,३
 कृष्णाजिनं च पुष्करपर्ण ५,१,४,९
 कृष्णाजिनमुत्तरं तेजः ५,१,१०,१६
 कृष्णाजिनस्य लोमभिः ५,१,६,८
 कृष्णाजिनेन दीक्षयति ६,१,३,४
 कृष्णाजिनेन सं भरति ५,१,४,६
 कृष्णाजिने सं यौति २,४,९,५
 कृष्णाय स्वाहा ७,३,१८,१
 कृष्णैताय स्वाहा ७,३,१७,१६
 कृष्णो भवत्येतद्वै २,१,८,१४
 कृष्णो रात्रियै ५,५,१५,४
 कृष्णोऽस्याखरेष्ठः १,१,११,१
 कृष्यै त्वा ४,३,७,४२
 कृष्यै त्वा सुलस्याजै १,२,२,१३;
 ६,१,३,१६
 कृत्वा कृतवः ७,५,२०,१४
 केतः सकेतः सुकेतस्ते १,५,३,१२
 केलाय त्वा ४,४,६,२०

केतुं कृण्वन्नकेतवे ७,४,२०,११
 केशश्मश्रु वपते नखानि ६,१,१,४
 केशिनः ह दार्भ्यं केशी २,६,२,८
 केशेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,१५
 को अद्य युङ्क्ते धुरि ४,२,११,१०;
 ४,१२,२०
 कोऽर्हति सहस्रं २,१,५,५
 कोऽसि को नाम कस्मै त्वा ३,२,३,१६
 कोतनासु ३,३,३,६
 क्रतुरेकत्रिंशः ४,३,८,१३; ५,२,३,
 १४
 क्रतुश्च १,७,९,९
 क्रत्वा शचीपतिः ४,४,८,२
 क्रन्दते स्वाहा ७,१,१९,३
 क्रमध्वमग्निना नाकम् ४,६,५,२;
 ५,४,७,२
 क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी ५,७,२४,१
 क्रव्या नाम स्थ पार्थिवाः ५,५,१०,१३
 क्रीडं वः शर्धो मास्तुम् ४,३,१३,२२
 क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय ६,१,४,३
 क्रूरमिव खलु वा एषः ६,४,८,२
 क्रूरमिव वा अस्या एतत् ५,१,५,१
 क्रूरमिव वा एतत् २,६,४,१४; ५,५;
 ६,२,१०,६; ३,४,३; २,१२
 क्वयिः कुटर्दुर्दत्यौहः ५,५,१७,५
 क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दः ४,३,५,१७
 क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय १,६,१,२
 क्षत्रस्य नाभिरसि १,८,१६,४
 क्षत्रस्य योनिरसि १,७,२,२; ८,१२,७
 क्षत्रस्योत्त्वमसि १,७,२,१; ८,१२,६
 क्षत्राणां क्षत्रपतिः १,८,१४,८
 क्षत्राय समनमद्यथा ७,५,२३,७
 क्षत्रेण मनुष्यान् ४,४,८,१७
 क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सः परमस्व ४,१,७,५
 क्षपो राजकुत तमना ४,४,४,१८
 क्षिप्रश्च्येनस्य वर्तिका ५,५,११,७
 क्षीरे भवति रुचमेव ३,४,८,१८
 क्षुधे स्वाहा ७,१,१७,१३
 क्षुरो भृज्वान् छन्दः ४,३,१२,३३

क्षेत्रस्य पतये स्वाहा १,८,१३,३१
 क्षेत्रस्य पतिना वयः १,१,१४,७
 क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम् १,१,१४,८
 क्षेत्रमाय त्वा ४,३,७,४३
 क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत् २,२,१,८
 खन्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,५
 गच्छति श्रियं प्र पशून् ६,१,१०,४;
 ३,८,१२
 गणवती याज्यानुवाक्ये २,३,३,८
 गणानां त्वा गणपतिः २,३,१४,१४
 गणेन गणमनुद्रुत्य ५,४,७,२८
 गन्धर्वान्छेपेन ५,७,१५,६
 गन्धर्वोऽसि विश्वात्सुः १,१,११,१०
 गन्धाय स्वाहा ७,१,१९,७
 गयस्कानो अमीवहा ४,३,१३,१६
 गर्दमेन सं भरति ५,१,५,१४-१६
 गर्भाः पञ्चविंशः ४,३,८,११; ५,३,
 ३,११
 गर्भाश्च मे वत्साश्च मे ४,७,१०,१;
 ५,४,८,१४
 गर्भिणयो भवन्ति २,१,२,१०
 गर्भो अस्याषधीनां गर्भः ४,२,३,८
 गर्भो वा एष यदुख्यः ५,६,९,२
 गर्भो वा एष यदीक्षितः ६,१,३,६;
 २,५,८
 गद्य ५,५,९,३
 गातुं यज्ञाय गातुं २,६,१०,४
 गात्राणां ते गात्रभाजः ३,४,३,२०
 गाथाभ्यः स्वाहा ७,५,११,४७
 गायत्रं छन्दोऽनु प्र १,३,७,१०; ६,३,
 ५,८
 गायत्रं पूर्वोऽहन्त्साम ७,१,४,४
 गायत्रिया छन्दांसि ७,३,१४,२२
 गायत्रिया तेजस्कामस्य ६,४,३,५
 गायत्रिया परि लिखति ५,१,३,१७
 गायत्रिया प्रथमया ५,२,३,११
 गायत्रिया ब्राह्मणस्य ५,२,२,१३;
 ६,१०
 गायत्री छन्दः ४,३,७,१०

गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् ४,३,१,४
गायत्री छन्दोभिः ७,४,१२,८
गायत्री त्रिष्टुब्जगती ५,२,११,१;
७,३,१२,३
गायत्रीः पुरस्तादुप ५,३,८,२
गायत्री पुरोऽनुवाक्या २,६,२,१३,१८
गायत्रीभिरुप तिष्ठते १,५,८,७
गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य ५,१,४,१५
गायत्री वा अनुमतिः ३,४,९,१०
गायत्री वा एषा यत् २,४,११,२
गायत्रीः सर्वा अन्वाह ६,३,५,१२
गायत्रेण छन्दसा १,३,२,३
गायत्रेण पुरस्तादुप ५,५,८,१
गायत्रो वा अग्निः ३,५,४,१३
गायत्रो वा ऐन्द्रवायवः ७,२,८,१
गायत्र्युदपतच्चतुः ६,१,६,७
गायत्र्येव तेन गर्भं २,६,१,१५
गायन्ति त्वा गायत्रिणः १,६,१२,८
गार्हपत्यं वा अनु १,५,८,८,
गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते ५,२,४,१४
गावो वा एतत् सत्रम् ७,५,१,१;२,१
गिरश्छन्दः ४,३,१२,२२
गिरीन् प्लाशिभिः ५,७,१६,९
गृहोपपक्षाभ्याम् ५,७,१३,८
गृध्रः शितिकक्षी वार्ध्राणसः ५,५,२०,५
गृध्रसदसि ४,४,७,८
गृध्रमेधास आ गत ४,३,१३,१७
गृहीतेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,८;२०,९
गृहेषु २,३,१३,९
गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहुं ४,६,४,५
गोधा कालका दार्वाघाटः ५,५,१५,२
गोभिर्यज्ञं दाधार ४,४,८,१६
गोमां अग्नेऽविमां १,६,६,१५;
३,१,११,२
गोष्ठं मा निर्मृक्षं १,१,१०,३
गोष्ठे २,३,१३,८
गौराय स्वाहा ७,३,१८,६
गौर्वा अस्यै शरीरं गां १,७,२,७
गौश्छन्दः ४,३,७,२२

गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः ७,५,१,१०
ग्रास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः ४,१,६,
११
ग्रहान् वा अनु प्रजाः ६,५,१०,१
ग्रामकामाय होतव्याः ३,४,८,३
ग्राम्यं वा एतदन्नं ५,२,८,१६;९,१०
ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञः ६,३,२,१९
ग्रावास्यध्वरकृत १,४,१,२
ग्राव्णो वायव्यानि ६,३,२,१०
ग्रीवाम्यः स्वाहा ७,३,१६,१७
ग्रीष्ममृतूनां ग्रीणामि १,६,२,१५
ग्रीष्मो हेमन्त उत नः ५,७,२,९
गुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः ५,४,
५,५
घर्मोऽसि विश्वायुः १,१,८,८
घृतं रसेन ५,७,२०,४
घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा ६,२,२,७
घृतं घृतपावानः पिबत १,३,१०,५
घृतं देवानां मस्तु पितॄणां ६,१,१,१४
घृतं न पूतं तनूः २,२,१२,२५
घृतवन्तं कुलायिनं १,७,४,१५
घृतस्य धाराममृतस्य २,३,१०,६;
११,५
घृतेन द्यावापृथिवी १,३,१,१४;९,
१५;३,१,११,३०; ६,२,१०,१४;
३,९,१०
घृतेन सीता मधुना ४,२,५,२०
घृतेनाक्ते वृषणं १,३,७,९; ६,३,६,७
घृतेनाक्तौ पशुं १,३,८,१०
घृतेनाज्जन्तं पथो देवयानान् ५,१,
११,२
घृते भवति तेजो वै २,२,९,७
घृते भवत्यायुर्वै २,३,२,४
घृतेष्टका उप दधाति ५,३,१०,८
घोरा ऋषयो नमो अस्तु ३,२,८,१७
घोषाय स्वाहा १,८,१३,२७
घ्नन्ति वा एतत् पशुं ६,३,११,४,१७
घ्नन्ति वा एतत् सोमं ६,४,४,१३;
६,७,१; ९,६
घ्राताय स्वाहा ७,१,१९,८

चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य ७,२,१,७
चक्षुरसि चक्षुर्मयि ७,५,१९,१०
चक्षुरसि श्रोत्रं नाम ३,३,५,२,१४
चक्षुर्म्यो मे वर्चोदौ ३,२,३,७
चक्षुर्मै पाहि ४,३,६,१२
चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२२
चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य ६,५,१,६
चक्षुः श्रोत्रं १,१,१०,५
चक्षुषः पिता मनसा ४,६,२,९
चक्षुषी वा एते २,६,२,१;६,४,१०,६
चक्षुस्त आ प्यायतां १,३,९,३
चङ्क्रमिताय स्वाहा ७,१,१९,७०
चङ्क्रमिष्यते स्वाहा ७,१,१९,६८
चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा ७,१,१९,६९
चतसृभिः सं भरति ५,१,४,१४
चतसृभिः सादयति ५,२,१,१०
चतसृभिरा पुच्छादेति ५,४,६,१९
चतसृभिरा सादयति ५,२,२,६
चतस्र आशाः प्र चरन्तु ५,७,८,३
चतस्रः पुरस्तादुप ५,३,१,१४
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव ५,१,१,३
चतस्रो धेनूदद्यात् ५,७,३,१२
चतुरः प्रयाजान् यजति ६,६,३,१५
चतुरवचं भवति २,६,८,३
चतुरहे पुरस्तात् ७,४,८,४
चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतम् ६,२,५,३
चतुर्गृहीतेन जुहोति ५,१,१,२
चतुर्दशभिर्जुहोति ५,४,९,२
चतुर्दशभिर्वपति ५,२,५,१६
चतुर्दशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१४;
१३,७
चतुर्दशरात्रो भवति ७,३,४,२
चतुर्दशैतास्तासां या ७,३,५,७
चतुर्धा वा एतास्त्रिः ७,२,१०,८
चतुर्धा व्यूहति दिक्षु २,३,१३,१६
चतुर्भिश्चित्रमा दत्ते ५,१,१,१०
चतुर्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,५
चतुर्भ्यः स्वाहा ७,२,११,४;१३,२;
१५,१

चतुर्विंशतिमनु ब्रूयात् २,५,१०,८
 चतुर्विंशतिमन्वाह ५,१,८,१५
 चतुर्विंशतिरात्रो ७,४,१,५; २,११
 चतुर्विंशतिः सं पद्यन्ते ६,२,३,१२
 चतुर्विंशः प्रायणीयः ७,५,१,७
 चतुर्विंशात् पृष्ठान्युप ७,४,३,१३
 चतुर्विंशो भवति ७,४,३,१२
 चतुःशरावो भवति ३,४,८,१७
 चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः ४,३,१२,३;
 ५,३,५,३
 चतुश्चत्वारिंशतमनु २,५,१०,१२
 चतुश्चत्वारिंशो भवति ७,२,६,४
 चतुः सं पद्यते चतुष्पादः २,६,९,५
 चतुः स्तनां करोति पशूनां ५,१,६,१८
 चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोः ४,६,
 ९,७
 चतुःशक्ति भवति दिक्षु ६,६,१०,५
 चतुष्कपाला भवन्ति २,३,१२,३
 चतुष्पदयर्चा गृह्णाति ६,४,२,१३
 चतुष्पात्सु २,३,१३,७
 चतुष्टोमः स्तोमो भवति ५,३,१२,५
 चतुष्टोमो भवत्या ४,३,११,४
 चत्वार आर्षेयाः प्राश्नति ३,४,८,११
 चत्वारः षडहा भवन्ति ७,४,११,८
 चत्वारिचत्वारि २,३,२,५
 चत्वारिंशते स्वाहा ७,२,१७,४;
 १८,२
 चत्वारो भवन्ति चतस्रः ७,४,६,४
 चन्द्रमसस्तृतीया ५,७,२२,३
 चन्द्रमसा नक्षत्राणि ७,३,१४,७
 चन्द्रमसि मम भोगाय १,२,३,८;
 ६,१,४,१९
 चन्द्रमसे स्वाहा १,८,१३,३६; ७,१,
 १५,५; १७,७
 चन्द्रमा देवता ४,३,७,२८
 चन्द्रमा देवता सतः ३,१,६,१२
 चन्द्रमा नक्षत्राणां ३,४,५,६
 चन्द्रांसि १,२,५,६
 चराचरेभ्यः स्वाहा १,८,१३,४१

चरुर्भवति स्वादेवास्मै २,२,७,२
 चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य १,६,१,७
 चर्मण्वते स्वाहा ७,५,१२,३५
 चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानम् ७,५,
 १०,१
 चात्वालाद्विष्णियान् ६,३,१,१
 चारुः कृपणकाशी कामः ३,४,७,२०
 चितः स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः ४,२,
 ७,११
 चितः स्थ प्रजामस्यै १,१,७,१०
 चितिमुपधायाभि मृशे ५,५,४,११
 चितं च ३,४,४,१
 चितं मन्याभिः ५,७,१४,३
 चितं विज्ञातमग्निं प्रयुज ४,१,२,३
 चित्तं सन्तानेन १,४,३६,१
 चित्तिं जुहोमि मनसा ५,५,४,७;
 ७,४,१
 चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि ५,५,४,१२
 चित्तिश्च ३,४,४,२
 चित्पतिस्त्वा पुनातु १,२,१,१२; ६,१,
 १,२२
 चित्रम् २,२,१२,६; ५,१२,१४; ३,१,
 ११,३२
 चित्रज्योतिश्च १,८,१३,१४
 चित्रं देवानाम् १,४,४३,२; २,४,१४,
 १५
 चित्रया यजेत पशुकामः २,४,६,१
 चित्र नक्षत्रमिन्द्रो देवता ४,४,१०,१३
 चित्रावसो स्वस्ति ते १,५,५; १७;
 ७,१३
 चिदसि तया देवतया ४,२,४,११
 चिदसि मनांसि १,२,४,६
 चिदसि समुद्रयोनिः ४,७,१३,३
 चिदसीत्याह यद्वि मनसा ६,१,७,९
 चुपुणीका नामासि प्रजापतिना ४,४,
 ५,६५
 चोदयित्री सूनृतानां ४,१,११,९
 छदिश्छन्दः ४,३,१२,४२
 छन्दश्चित्तं चिन्वीत ५,४,११,१
 छन्दस्वती उषसा पेपिचाने ४,३,११,२

छन्दसां वा एष रसः २,१,७,३
 छन्दांसि गच्छ स्वाहा १,३,११,८;
 ६,५,१,१३
 छन्दांसि देवेभ्योऽपाकामन् २,६,३,
 ३; ५,१,१,४
 छन्दांसि पशुभ्याजिनपुः ५,३,२,१०
 छन्दांसि वै संवेश उपवेशः ७,५,५,५
 छन्दांस्यन्योऽन्यस्य ७,२,८,१४
 छन्दांस्युप दधाति पशवः ५,३,८,१
 छन्दांस्येव तद्वि वाहयति ७,२,८,१८
 छन्दोभिः ४,४,५,७
 छन्दोभिः करोति वीर्यं ५,१,६,१४
 छन्दोभिराच्छृणोति ५,१,७,१५
 छन्दोभिरेवैनं २,२,४,१६
 छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं ५,२,३,२
 छवीं छव्या ५,७,२०,११
 छागोऽसि मम भोगाय १,२,३,१२
 छिनत्ति सा न छिनत्ती १,७,२,४,१९
 छिनत्तीति होवाच १,७,२,५
 छुन्ध्युरसि मार्जालीयः १,३,३,८
 छयेनेन पतत्रिणः ७,३,१४,१३
 जगती छन्दः ४,३,७,१२
 जगतीमग्र उप यन्ति ७,५,४,३
 जगतीरुप दधाति ५,३,८,५
 जगत्या अभिभूत्यौ स्वाहा ३,१,७,४
 जगत्या परि दध्यात् २,५,१०,६
 जगत्युदपतच्चतुः ६,१,६,४
 जगन्मुखो वै द्वितीयः ७,१,८,५
 जघनार्धादव द्यति ६,४,१,२
 जङ्घाम्यां स्वाहा ७,३,१६,२६,३०
 जनभृतः स्थ १,८,११,१३
 जनयत्यै त्वा सं १,१,८,४
 जनयस्त्वा देवीर्विधदेव्यावतीः ४,१,
 ६,१३
 जनस्य गोपा अजनिष्ट ४,४,४,७
 जनिष्वा हि जैन्यो अग्रे ४,१,३,१३
 जन्मन् देवानां विशः ५,५,६,८
 जमदग्निः पुष्टिकामः ७,१,९,१
 जवं जङ्घामिः ५,७,१३,४
 जागतं छन्दोऽनु प्र १,३,७,१२

जागतो वा आग्रयणः ७,२,८,३
जागरिताय स्वाहा ७,१,१९,४६
जागरिष्यते स्वाहा ७,१,१९,४४
जाग्रते स्वाहा ७,१,१९,४५
जातवेदो वपया गच्छ ३,१,४,१४
जातायानु ब्रूहि प्रहियमाणाय ६,३,
५,११
जातो यदग्ने भुवना १,५,११,५
जानीतादेनं परमे ५,७,७,३
जानुदग्ने चिन्वीत प्रथमं ५,६,८,४
जामि वा एतत् कुर्वन्ति ७,२,५,८;
४,२,५
जामि वा एतद्यज्ञस्य २,६,६,९; १०,६
जाय एहि सुवः १,७,९,३
जायमानो वै ब्राह्मणः ६,३,१०,१३
जिघर्ष्याग्निं मनसा धृतेन ४,१,२,१७;
५,१,३,४
जिष्णू रथेष्ठाः समेयः ७,५,१८,७
जीमूतस्येव भवति ४,६,६,१
जीमूतान् हृदयौपशाम्याम् ५,७,१६,४
जुषाणो अप्सुराज्यस्य १,३,४,२;
६,३,२,७
जुष्टिरसि जुषस्व नः १,६,३,४
जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टः ३,१,१०,१
जुहूः १,१,११,१७
जुह्वेद्यमिस्त्वा १,१,१२,२
जूगसि धृता मनसा १,२,४,२
ज्येष्ठा वा एतान् ब्राह्मणाः ३,५,१०,३
ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणां ३,५,९,२
ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं ४,७,२,१
ज्योतिरतिरात्रो भवति ७,२,६,२;
४,२,२; ३,३, ६,२
ज्योतिरभितो भवति ७,५,१,११
ज्योतिरसि १,१,१०,१८
ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छ ५,७,६,४
ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः ७,२,४,३
ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहः ७,३,५,३;
६,२; ७,५
ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहः ७,३,९,३,
४,१,२; ४,३

ज्योतिर्मे यच्छ ४,३,६,१७
ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वा ४,४,६,२४
ज्योतिषे त्वा ४,४,६,२९
ज्योतिष्टोमं प्रथमम् ७,४,११,१
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वम् ७,१,४,३
ज्योतिष्टोमो वैश्वानरः ७,५,१,६
ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने ४,१,३,२
ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि १,४,३४,१
ज्योतिष्मती प्रति मुञ्चते ४,३,११,७
ज्योतिष्मतीमुत्तमाम् ५,३,२,८
ज्योतिष्मतीरूपं दधाति ५,४,६,५
ज्योतिष्माश्च १,८,१३,१६
ज्योतिष्या वा गृह्णीयात् ६,४,२,३
ज्योतिस्त्वा अस्य २,२,४,१८
ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि १,१,१०,२२
तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वम् ५,५,२,११
तं वा एतं यजमानः ५,६,९,५
तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप ५,७,५,११
तं व्यचिक्त्विस्सज्जुह्वानोऽमा ६,५,९,२
तं शृतमासज्जमेतेन २,४,३,६
तं सुप्रतीकं सुदशं २,५,१२,२९
तं सोममाह्वियमाणं ६,१,६,११
तं हि शश्वन्त ईडते ४,३,१३,२७
त आऽयजन्त द्रविणं ४,६,२,४
त ऋतवः सृष्टा न ७,१,१०,२
तच्छंयोरा वृणीमहे २,६,१०,२-३
ततः पावका आशिषः ५,४,६,१२
ततोऽधि कामं यजेत २,५,४,११
तत् तथा न कार्यं २,२,४,१३;
६,१,५,७
तत् तिष्ठ आ दधाति ५,४,६,२
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा २,१,११,२२;
५,१२,१२; ४,२,११,१८
तत् पूष्णे पर्यहरन् २,६,८,११
तत् सञ्स्थाप्य वार्ष्णेयं २,५,२,७
तत् सवितुर्वरेण्यं १,५,६,१२; ८,१०;
४,१,११,७
तदग्नये वसुमते ७,५,७,७
तदग्निर्देवो देवेभ्यः २,६,९,२१

तदन्तरिक्षं व्यवेर्यत ७,१,५,४
तदस्मै प्रायच्छत् २,४,१२,११
तदाहुः क जगती च ७,१,४,६
तदाहुरति वा एता १,६,८,३
तदाहुरन्यत एनी ७,१,६,७
तदाहुर्या वै त्रिरेकस्य ७,५,३,२
तदाहुर्वाग्वा एषा वितता ७,३,३,४
तदुदिवा वाचं यच्छति १,६,८,१५
तद्विरण्यमभवत् ६,१,७,१
तद्रेतः सिक्तं न त्वष्टा १,५,९,५
तद्वा एतदृद्धमयनं ७,५,२,५
तद्वा एतत् सहस्रस्यायनं ७,१,५,१७
तद्विष्णोः परमं पदं १,३,६,१३; ४,
२,९,११
तद्वयुच्यमेव ७,३,१,५
तनुवा वा एष दिनस्ति ५,२,२,८
तनूनप्ते त्वा गृह्णामि १,१,१०,१३
तनूग अग्नेऽसि तनुवं १,५,५,१५
तनूनपादसुरो विश्ववेदाः ४,१,८,२
तन्तुं तन्वन् रजसो भावुम् ३,४,२,९;
३,१६
तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा ३,५,२,१०
तं त्वा जुषे वैष्णवं १,३,५,२
तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः १,५,६,९;
४,४,४,२८
तन्द्रं छन्दः ४,३,१२,४४
तन्नस्तुरीपमद्भुतं ४,१,८,१०
तन्नस्तुरीपमध पोषयितु ३,१,११,६
तं नेमिभृभवो यथा २,६,११,५
तन्नेवाशितं नेवानाशितं १,६,७,१४
तन्नौ सह १,३,२,६
तन्मित्रस्य पथा नय ६,६,१,९
तपते स्वाहा १,४,३५,१०
तपश्च १,४,१४,११,४,४,११,११
तपसस्तनूरसि प्रजापतेः १,२,७,४;
६,१,१०,३
तपसाऽनाष्टः ४,४,८,२१
तपस्यश्च १,४,१४,१२; ४,४,११,१२

तपो नवदशः ४,३,८,५; ५,३,३,३
 तप्यत्वे स्वाहा १,४,३,५,२
 तममे पृतनासह १,३,१४,२०
 तमब्रुवन् कथाऽऽस्थाः २,६,३,५
 तमस्मेरा युवतयः २,५,१२,१७
 तमस्य कण्व एव श्रायसः ५,४,७,१६
 तमिदं प्रथमं दधे ४,६,२,७
 तमुद्यन्तु नाशक्नोत् २,४,१२,५
 तमु त्वा दध्यङ् क्रषिः ३,५,११,१२;
 ४,१,३,८; ५,१,४,१२
 तमु त्वा पाथ्यो ३,५,११,१३; ४,१,
 ३,९; ५,१,४,१३
 तमो वा एतं गृह्णाति ५,७,५,२
 तं पत्नीभिरनु गच्छेम ४,७,१३,७
 तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ ३,१,९,९
 तं पूषाऽऽधत्ते तेन १,५,१,३
 तं प्रत्नथा पूर्वथा १,४,९,१
 तं मर्जयन्त सुकृतं ३,५,११,२०
 तथा सहाऽऽग्नीध्रं परेत्य ७,१,६,१३
 तयोराविद्यमिदं २,६,९,१७
 तयोर्ब्रह्मा भैषज्यं वि ६,४,९,४
 तरक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षः ५,५,१९,५
 तराणिर्विश्वदर्शतः १,४,३१,१
 तव अमास आश्रया १,२,१४,२
 तव शरीरं पतयिष्वर्वन् ४,६,७,११
 तस्मा अरं गमाम वः ४,१,५,४; ५,६,
 १,१३; ७,४,१९,१८
 तस्मात् तस्य नाऽऽइयं ६,१,११,१६
 तस्मात् तूपा वार्षिकौ ७,५,१,२
 तस्मात् त्रिरात्रस्याग्निष्टोमः ७,१,५,५
 तस्मात् त्रिष्टुभो लोके ६,१,६,६
 तस्मात् संवत्सरसदः ७,५,१,३
 तस्मात् सकृदिन्द्राय ६,४,७,६
 तस्मात् सकृदुन्नीय ६,२,४,३
 तस्मादप्यन्यदेवत्याम् ३,४,३,२
 तस्मादाहुयंश्चैवं वेद २,६,१,१३;
 ५,५,१०,१७
 तस्मादिन्द्रोऽभिभेत् २,४,१२,४
 तस्मादेवं विदुषा बहिः ६,४,९,३

तस्माद्वायते न देयं ५,१,८,६
 तस्माद् द्वादश मासः ५,६,७,३
 तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः ३,५,२,२
 तस्माद् द्विदेवत्येभ्यः ६,५,६,५
 तस्माद्यत्र दशोषित्वा ३,४,१०,५
 तस्मिन्सुपणो मधुकृत् ४,२,९,२२
 तस्मै च दिवि वषट् ५,१,५,४
 तस्मै ते प्रतिदह्यते १,३,१४,१३
 तस्मै ते विधेम वाजाय ५,४,७,९
 तस्मै त्वा प्रजापतये ३,५,९,८
 तस्मै त्वा विष्णवे त्वा ६,५,१,३
 तस्मै नूनमभिद्यवे २,६,११,६
 तस्य त इष्टस्य वीतस्य ५,६,८,११
 तस्य ते पवित्रपते १,२,१,१५; ६,१,
 १,२३
 तस्य यदव्यशिष्यत २,४,१२,२
 तस्य वयं सुमतौ १,७,१३,१२
 तस्य विग्रहणं नाविन्दन् ६,४,७,४
 तस्य वृत्रं जघ्नुष क्रतवः ६,५,५,२
 तस्या उपोत्थाय कर्णम् ७,१,६,१७
 तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्याम् २,५,१,२
 तस्यामश्राभ्यत् प्रजापतिः ७,१,५,२
 तस्यैकैव निर्या यत् ७,४,८,३
 तस्यैतद्गतं नानृतं २,५,५,११
 तस्यै वा एतस्या एकम् ३,४,३,२१
 तां वा एतामच्छावाकः ७,१,५,९
 तां सवितुर्वरेण्यस्य ४,६,५,१३;
 ५,४,७,१४
 ता अस्य सूददोदसः ४,२,४,१४; ५,
 ५,६,६
 तादृशाय स्वाहा ७,३,१७,२१
 तां न इषमूर्जं धत्त ५,४,४,३
 तानृषयोऽब्रुवन्पु ५,७,५,१५
 तान्येवावक्षणाणि २,२,४,१४
 ताः प्रजाः प्रजाता न ५,३,६,६
 ताः प्रजाः प्राणतीरवानतीः ५,३,६,४
 ताः प्रजा मिथुनी भवन्तीः ५,३,६,५
 तामिद्रुतातोद्वायति ७,५,८,१६
 तामिर्मनसा स्तुवते ७,३,१,७

ताभ्यः स्वाहा ३,४,७,२,२१
 तामग्नीधे वा ब्रह्मणे ७,१,७,६
 तामप्सु प्रावेशयन् ७,१,६,२-४
 तामाशिषमा शासे १,५,८,१६
 तामाग्निह्यमाणाम् १,७,१,२
 तामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीया ७,१,
 ६,३
 तामुपाह्व इति होवाच १,७,२,३
 ता यत् सह सर्वा निर्वपेत् ३,४,९,१४
 तावब्रूतामग्नीषोमौ २,५,२,३
 तावब्रूतामभि संदष्टौ २,५,२,४
 तावेहि स रभावहै ५,३,११,६
 तावैतां पूर्वणाह्वाऽगच्छताम् ७,१,४,२
 तासां त्रीणि च शतानि २,५,८,४
 तासामनु त्वा अब्रुवन् ७,५,२,३
 तिक्तायनी मेऽसि १,२,१२,३
 तिग्ममायुधं वीडितं ४,७,१५,१२
 तिर्यञ्चमा धारयति २,५,११,१५
 तिष्ठते योग एवास्यैषः १,५,७,१०
 तिष्ठते स्वाहा ७,४,२२,१८
 तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन् २,५,११,३
 तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य २,५,११,४
 तिष्ठ्या पूर्णमासे २,२,१०,२
 तिष्ठ्यो नक्षत्रं बृहस्पतिः ४,४,१०,६
 तिसृभिः परि गायति ५,१,८,५
 तिसृभिः परि लिखति ५,१,३,१६
 तिसृभिः प्रवेशयति ५,२,२,१५
 तिसृभिरस्तुवत ब्रह्म ४,३,१०,२
 तिसृभिरुप सृजति ५,१,६,३
 तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति ६,५,६,७
 तिसृभिः सादयति ५,४,७,११
 तिस्र उत्तरा आहुतीः ५,४,३,८
 तिस्र उप दधाति त्रेधा ५,२,४,१०
 तिस्र उपसद उपैति ६,२,३,९
 तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्यः ५,६,११,४
 तिस्रः षष्ठौ विषेधां ५,६,१७,५
 तिस्रः शिल्पा वशाः ५,६,१३,४
 तिस्रः इयामा वशाः ५,६,१२,४

तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिने ५,६,१३,५
 तिस्रः श्वेता वशाः सौर्यः ५,६,११,५
 तिस्रः सिध्मा वशाः ५,६,१४,४
 तिस्रस्तिस्रः सीताः कृषति ५,२,५,१४
 तिस्रस्तुयौष्ठः साध्यानां ५,६,१७,४
 तिस्रो देवीर्बर्हिरेदः ४,१,८,९
 तिस्रो धान्ने पृषोदराः ५,६,१४,५
 तिस्रो धेनवो राकायै ५,६,१८,४
 तिस्रो भूमीर्धारयन् २,१,११,१७
 तिस्रो मेघ्य आदित्याः ५,६,१९,५
 तिस्रो रात्रीर्दीक्षितः स्यात् ५,६,७,२
 तिस्रोऽरुणा दिल्यौह्यस्तोः ५,६,१५,५
 तिस्रो रोहिणीर्वशा मैत्रियः ५,६,१२,५
 तिस्रो रोहिणीरुच्यव्यस्ताः ५,६,१५,४
 तीर्थे स्नाति तीर्थमेव ६,१,१,७
 तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते ६,१,१,६
 तीव्रान् घोषान् कृण्वते ४,६,६,७
 तुयो वो विश्ववेदाः १,४,४३,६;६,६,
 १,७
 तुयोऽसि विश्ववेदाः १,३,३,४
 तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमः १,३,१४,७
 तुयवाङ् त्रयोऽनुष्टुप् ४,३,५,५
 तूपरो भवति क्षुरपविः २,१,५,१३
 तूपरो भवति प्राजापत्यो २,१,६,१६
 तूवं न यामञ्जेतशस्य ४,६,१,८
 तूलेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,३;२०,३
 तूष्णीं चतुर्थः हरति २,६,४,५
 तूष्णीमुप दधाति नः ५,२,७,११
 तृतीयसवने पशुकामस्य ६,६,११,६
 तृतीयस्यामितो दिवि ३,५,७,२
 तृतीयस्यां पृथिव्यामसि १,२,१२,७
 तृतीये संवत्सरेऽभिजिता ५,६,५,२
 तृप्यति प्रजया पशुभिः २,५,११,१३;
 ५,४,४,२
 तृष्पन्ताः होत्रा मधोर्धृतस्य ३,२,८,
 १५
 ते अस्य योषणे दिव्ये ४,१,८,७
 ते आचरन्ती समनेव ४,६,६,४
 तेज आग्नेयेनेन्द्रियम् ६,६,८,२
 तेजसा ४,४,५,३

तेजस्या तनूस्तया २,३,१३,४
 तेजोदां स्वा तेजसि ४,४,६,३१
 तेजोऽनु प्रेहि १,१,१०,१४
 तेजो विदसि तेजो मामा ३,३,१,२
 तेजोऽसि १,१,१०,१३,१९
 तेजोऽसि तेजो मयि धहि १,४,४५,
 १२;६,६,३,२४
 तेजोऽसि तेजो मे यच्छ ५,७,६,३
 ते ते धामान्युरमसि १,३,६,११
 ते त्वाव नोत्सृज्ये इति ७,५,७,३
 ते देवा अनुवन्तस्त्रीकामा ६,१,६,१२
 ते देवा अनुवन्तप युष्मत् ६,१,६,१४
 ते देवा अमन्यन्तेन्द्रः ६,४,६,३
 ते देवाः प्रजापतिम् ७,१,५,३
 ते देवा वृत्रः हत्वा २,५,२,८
 तेन वै ते सहस्रम् ५,५,२,१२
 तेनेन्द्रं प्रजापतिरयाजयत् ७,२,१०,४
 ते नो अर्वन्तः १,७,८,११
 तेभ्य उत्तरवेदिः सिः ६,२,७,१
 तेऽवर्धन्त स्वतवसः ४,१,११,१३
 ते सःस्तुता विराजम् ७,४,१०,२;
 ११,२
 ते सःस्थित्या अरिष्टया ७,५,१,८
 ते सोमपीथेन व्याध्वन्त ६,३,१,७
 तेऽस्मिन्नेच्छन्त स रसम् ७,२,१०,३
 तेषामसुराणां तिस्रः ६,२,३,१
 तेषां पूर्वपक्षे सुत्या ७,४,८,५
 तेषां मैत्रावरुणी वशा २,५,५,८
 तेषां सहस्रयोजने ४,५,११,११
 तेषां सुवर्गं लोकं यतां ५,२,३,१०
 तोते रायः १,२,५,१२
 तौ देवा अपनुद्याऽऽत्माने ६,४,१०,२
 तौ देवा अनुवन्तपूतौ ६,४,९,२
 तौ सह चतुरः पदः ७,४,१९,३
 त्यान्नु क्षत्रियाः अव २,१,११,१८
 त्रयः पुरोडाशा भवन्ति २,३,६,४;
 ४,११,१२
 त्रयः पृथग्भ्यः सर्वदेवत्याः ५,६,२०,५
 त्रयस्त्रय आ लभ्यन्ते २,१,४,५

त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्तात् ७,४,२,
 ४,८
 त्रयस्त्रिंशतोऽग्निष्टोमा ७,४,७,२
 त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवि ७,२,५,
 १६
 त्रयस्त्रिंशतमुप दधाति ५,४,१,३
 त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवत ४,३,१०,१७
 त्रयस्त्रिंशत्तन्वो ये १,५,१०,१३
 त्रयस्त्रिंशात्त्रयस्त्रिंशत् ७,४,३,५,१४
 त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ ७,३,४,४
 त्रयः षड्हा भवन्ति ७,४,११,७
 त्रयोदशभिरस्तुवत ४,३,१०,७
 त्रयोदशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१३;
 १२,७; १४,६
 त्रयोदश लोकं पृथाः ५,२,३,१२
 त्रयोऽनद्वाहः सिनीवाल्यै ५,६,१८,५
 त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनः २,५,८,
 ११
 त्रयोविंशत्याऽस्तुवत ४,३,१०,१२
 त्रातारमिन्द्रमवितारम् १,६,१२,१६
 त्रिंशतमनु ब्रूयात् २,५,१०,९
 त्रिंशत् पदानि पश्चात् ६,२,४,८
 त्रिंशत् स्वसार उप ४,३,११,६
 त्रिंशते स्वाहा ७,२,१७,३
 त्रिंशत्त्रयश्च गणिनः १,४,११,१
 त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा ७,४,३,२१
 त्रिंशद्दाम वि राजति १,५,३,३
 त्रिंशिनो मासाः ७,५,२०,१३
 त्रिककुच्छन्दः ४,३,११,२७
 त्रिककुक्षै एष यज्ञः ७,२,५,६
 त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं ५,२,३,६
 त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतः ५,२,६,६
 त्रिणवाभिष्टोमावभितः ७,२,५,१५
 त्रिणवो भवति विजित्या ७,४,३,१५
 त्रिणवो भवतीमेव वै ७,४,३,१५
 त्रिताय स्वाहा १,१,८,१७
 त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या २,६,२,१७
 त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति ५,४,४,५
 त्रिः पर्यग्निं करोति त्र्यावृद्धि ६,३,८,९
 त्रिः पवयति त्रय इमे ६,४,५,१३
 त्रिः पुनः पर्येति षट् ५,४,४,६

त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिस्तमां २, ५, ७, २
त्रिभ्यः स्वाहा ७, २, ११, ३, १२, २;
१४, १

त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७, २, १९, ४
त्रिरव जिघ्रेत् प्रजापतौ ३, १, २, ५
त्रिरात्रेणैवेमं लोकं ७, २, ४, २
त्रिरुप वाजयति त्रयः २, ५, ११, १९
त्रिनिधनमुपैति त्रयः ६, ६, ३, ४
त्रिर्निर्गृह्णाति त्रिर्हि सः ६, ५, १, ४
त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः २, ५, ११, १८
त्रिर्विं गृह्णाति त्रय इमे २, ५, ७, ५
त्रिर्हरति त्रय इमे लोकाः २, ६, ४, ४
त्रिर्हि करोत्युद्रातून ६, ४, ११, ७
त्रिवृता स्तोमान् ७, ३, १४, २३
त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप ७, ४, २, १०
त्रिवत्सास्त्रिस्तोऽङ्गिरसाम् ५, ६, १६, ५
त्रिवत्सो वय उष्णिहा ४, ३, ५, ४
त्रिवृत् स्तोमैः ७, ४, १२, ९
त्रिवृदग्निष्टुहवति पाप्मानम् ७, ४, ३, ८
त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुत् ७, २, ५, ९
त्रिवृदग्निष्टोमो भवति ७, १, १०, ७, २,
१, ५; २, ३; ३, २

त्रिवृदग्निष्टोमो वैधदेवि ७, २, ५, ११
त्रिवृदसि प्रवृदसीत्याह ३, ५, २, १५
त्रिवृहवति त्रिवृद्वै ६, १, ३, १२
त्रिव्रतो वै मनुरासीत् ६, २, ५, ६
त्रिष्टुगुदपतत् त्रयोदशाक्षरा ६, १, ६, ५
त्रिष्टुहमुखो वै तृतीयः ७, २, ८, ९
त्रिष्टुप् छन्दः ४, ३, ७, ११
त्रिष्टुभ उप दधाति ५, ३, ८, ४
त्रिष्टुभः ३, १, ७, ३
त्रिष्टुभा परि दध्यात् २, ५, १०, ३
त्रिष्टुभा परि लिखति ५, १, ३, १८
त्रिस्तप्तिभिः पञ्चकामस्य ५, २, ६, ५
त्रीः स्तृचाननु त्र्यात् २, ५, १०, १
त्रीणि जुहोति त्रय इमे ५, ४, ९, ११
त्रीणि त आहुर्वि ४, ६, ७, ४
त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाहम् ७, १, ५,
६

त्रीणि वा आदित्यस्य २, १, ४, ४
त्रीणि वाव रेतानसि पिता ५, ६, ८, ७
त्रीणि वाव सवनानि ३, २, २, १
त्रीण्यायूषि तव जातवेदः ३, २, ११, ६
त्रीण्याश्विनानि भवन्ति ७, ४, ५, ४
त्रीण्येतानि हवींषि ५, ५, १, १८
त्रेधाऽनक्ति त्रय इमे २, ६, ५, १३
त्रेधाविभक्तं जुहोति ५, ४, ३, ६
त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे ७, १, ६, १५
त्रैधातवीयेन यजेत २, ४, ११, ६
त्रैष्टुभं १, ३, ७, ११
त्रैष्टुभो वै शुक्रश्चैष्टुभं ७, २, ८, २
त्र्यतिरात्रो भवति त्रयः ७, ३, ३, २
त्र्यम्बकं यजामहे १, ८, ६, १०
त्र्यविव्ययः कृतमयानाम् ५, २, १०, १८
त्र्यविव्ययश्चैष्टुप् छन्दः ४, ३, ५, १
त्र्यालिखिता भवतीमे ५, २, ८, ११
त्र्युद्दि करोति त्रयः ५, १, ६, १३
त्र्युज्जताहै देवयजनात् ६, २, ६, १२
त्र्युज्जते देवयजने ६, २, ६, ११
त्वं यज्ञेष्वीक्ष्य इत्याह ६, १, ४, १६
त्वः राजन् ब्रह्माऽसि १, ८, १६, ९, ११,
१३, १५
त्वः सुतस्य पीतये सद्यः ३, ४, ११, १३
त्वः सोम तनूकृद्भ्यः १, ३, ४, १, ६, ३,
२, ४
त्वः सोम पितृभिः २, ६, १२, ४
त्वः सोम प्रचिकितो मनीषा २, ६, १२, २
त्वः सोमासि सत्पतिः ४, ३, १३, २
त्वः ह यष्टविष्य सहसः २, ६, ११, ३
त्वः ह्यग्ने अग्निना विप्रः १, ४, ४६, १२;
३, ५, ११, १९
त्वचं गृह्णीषु १, १, ८, १०
त्वचे स्वाहा ७, ३, १६, ४२; ५, १२, ३३
त्वं च सोम नो वशो ३, ४, ११, ३
त्वत्पितारो अग्ने देवाः १, ५, १०, ४
त्वं तुरीया वशिनी वशाऽसि ३, ४, २, ७
त्वं त्या चिद्व्युताऽग्ने ३, १, ११, २५

त्वं दीक्षाणां १, २, १, १८
त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पाः ३, ५, ११, ८
त्वं देवानामसि १, १, ४, ५
त्वं नः सोमविश्वतः २, ३, १४, ५; ४, १,
११, ५
त्वं नो अग्ने वरुणस्य २, ५, १२, २२;
४, २, ११, १९
त्वमग्ने ईडितो जातवेदः २, ६, १२, १३
त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिः ४, २, २,
२१
त्वमग्ने बृहद्रथो दधासि ३, ४, ११, १
त्वमग्ने रुद्रो असुरो मद्गः १, ३, १४, १
त्वमग्ने व्रतपा असि १, १, १४, १३;
२, ३, ४
त्वमग्ने शोचिषा शोशुचानः १, ५, ११, ६
त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि १, ५, ७, १७
त्वया वयः सधन्यः १, २, १४, १४
त्वया हि नः पितरः सोम २, ६, १२, ३
त्वष्टा यो वृषभः २, ४, ५, ४
त्वष्टा रूपाणां ३, ४, ५, १५
त्वष्टा वीरं देवकामं ५, १, ११, ९
त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः २, ४, १२, १;
५, २, १
त्वष्टीमती ते सपेय १, २, ५, १४; ६, १,
८, ९
त्वष्टुरहं देवयज्यया १, ६, ४, २१; ७, ४,
११
त्वष्टुर्नवमी ५, ७, २२, ९
त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा ७, ३, १५, १७
त्वष्ट्रे पुरुषाय स्वाहा ७, ३, १५, १८
त्वष्ट्रे स्वाहा ७, ३, १५, १६
त्वां गावोऽवृणत राज्याय ३, ३, ९, ५
त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते ४, ४, ४, १०
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा ४, ४, ४, ८
त्वामग्ने पुष्करादधि ३, ५, ११, ११; ४,
१, ३, ७; ४, ४, २, ५, १, ४, ११
त्वामग्ने मानुषीरीडते ३, ३, ११, ६
त्वामग्ने यजमाना अनु ४, २, २, १०
त्वामग्ने वसुपति १, ४, ४६, ८

त्वामग्ने वाजसातमं १,४,४६,९
 त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणाः ४,१,७,३
 त्वामग्ने वृषभं चेकितानं ५,७,२,१
 त्वामिद्धि हवामहे २,४,१४,७
 त्वामु ते दधिरे हव्यवाहः ३,१,४,१३
 त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत २,१,८,९
 त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा त्वे ६,६,६,४
 त्वाष्ट्रो लोमशसकथौ ५,५,२३,३
 त्वे क्रतुमपि वृजन्ति ३,५,१०,१
 त्वे रायः १,२,५,११
 त्वे वसूनि पुर्वणीकहोतः १,३,१४,६
 त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् १,४,४६,३
 त्वोद्दीपयामसीत्याह १,५,४,५
 दृष्ट्वाभ्यां मलिम्लुज्जम्भ्यैः ४,१,१०,६
 दक्षक्रतुभ्यां ३,२,३,६
 दक्षिणतः ५,७,३,२
 दक्षिणतः शय एतद्वै ६,२,५,१०
 दक्षिणतो वर्षीयसीं २,६,४,११
 दक्षिणं पूर्वमाङ्के ६,१,१,१८
 दक्षिण्या त्वा दिशा ५,५,८,५
 दक्षिणसदो यमनेत्राः १,८,७,४
 दक्षिणस्य हविर्धानस्य ६,४,९,१०
 दक्षिणां कार्मर्यमयीम् ५,२,७,२२
 दक्षिणा दिशां ग्रीष्म क्रतूनाम् ४,३,३,२
 दक्षिणा पर्यावर्तते १,७,६,८; ५,२,१,३
 दक्षिणा पर्यावर्तन्ते ५,२,५,१३
 दक्षिणाभ्यः स्वाहा ७,४,२१,११
 दक्षिणायां दिशि मासाः १,६,५,५
 दक्षिणायां सुवर्गः ४,४,८,६
 दक्षिणायै दिक्षे स्वाहा ७,१,१५,८
 दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य ६,२,९,१०
 दत्वते स्वाहा ७,५,१२,१
 ददतो मे मा क्षायीत्याह १,७,१,१८
 दक्षयः स्वाहा ७,३,१६,१
 दधन्वे वा यदीमनु ३,३,३,२५
 दधिक्राव्णो अकारिषे १,५,११,११;
 ७,४,१९,१५
 दधि मधु घृतमापः २,३,२,१७
 दध्नः पूर्णामौदुम्बरी ५,४,७,१०
 ४६ (तै. सं.)

दक्ष्ना पुरस्ताज्जुहोति ५,४,७,२१
 दक्ष्ना मधुमिश्रेण पूरयति ५,२,९,८
 दक्षोन्नयेतैतद्वै पशूनाः ६,२,४,४
 दक्षिणस्यदग्धो भूयासम् १,६,२,२१;
 ११,१३
 दर्भस्तम्बे जुहोति यत् ५,६,४,७
 दर्भैरादधाति १,५,१,८
 दर्भैरादधात्यज्यः १,५,१,९
 दर्शश्च ३,४,४,९
 दर्शपूर्णमासयोर्वै १,७,४,२
 दर्शपूर्णमासावालभमानः ३,५,१,६
 दर्शपूर्णमासौ १,६,१०,८
 दशतं न वि चिच्छिन्धात् ७,१,५,७
 दशदक्षोप दधाति ५,२,१०,११;
 ३,५,१०
 दश पञ्चदशा भवन्ति ७,४,७,३
 दशपेयो भवति १,८,१८,४
 दश प्राणभृतः पुरस्तात् ५,३,२,७
 दशभिर्वत्सतरैः सोमं १,८,१८,३
 दशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१०; १३,५;
 १६,२; १७,१
 दशमेऽहन् गृह्यन्ते ३,५,१०,७
 दशर्चं भवति दशाक्षरा ५,४,६,१४
 दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा २,६,१,५;
 ३,३,५,२०
 दश समानत्र जुहोति ३,४,१०,४
 दश द्वौऽपि भवन्ति ७,५,१५,२
 दशोप दधाति दशाक्षरा ५,३,२,९
 दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामः २,५,५,५
 दा नो अग्ने क्षातिनः २,२,१२,२१
 दारुपात्रेण जुहोति २,५,४,६
 दिक्षूप दधाति देवपुराः ५,७,३,६
 दिग्भ्यः १,३,१०,११
 दिग्भ्यश्चक्रवाकः ५,५,१३,६
 दिग्भ्यः स्वाहा ७,१,१५,१२
 दिग्भ्यो लोष्टान्समस्यति ५,२,५,२१
 दिग्भ्यो वडबे द्वे ५,६,२१,५
 दिग्वतीः पुरोऽनुवाक्या ७,५,१५,६
 दित्यवाङ् वयो विराट् ४,३,५,२

दिद्योन्मा पाहि १,८,१४,३
 दिवः रूपेण ५,७,२०,८
 दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं ३,४,१,६
 दिवः स्तमानाऽन्तरिक्षं ६,३,४,२
 दिवं गच्छ सुवः पत १,४,४३,४;
 ५,१,१०,११; ६,६,१,५
 दिवः पृथिव्याः पर्योजः ४,६,६,१६
 दिवमग्ने मा लेखीः १,३,५,६
 दिवं पृष्ठेन ५,७,१७,५
 दिवः स्कम्भनिः १,१,६,३
 दिवस्त्वा ४,४,६,२३
 दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि ४,४,७,१३
 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे १,३,१४,१४;
 ४,२,२,१
 दिवा चित्तमः कृण्वन्ति २,४,८,४
 दिवि ते वृद्धा इत्याह ३,४,३,१५
 दिवि श्रयस्वान्तरिक्षे ५,६,१,१४
 दिवे त्वा १,१,११,४; ३,१,४; ६,३
 दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा २,६,५,४;
 ६,२,१०,४
 दिवे समनमद्यथा ७,५,२३,३
 दिवे स्वाहा १,८,१३,३४; ७,१,१५,
 ३; १७,३; ५,११,३
 दिवो नो वृष्टिं मरुतः ३,१,११,२७
 दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या ४,३,४,५
 दिवो वा विष्णुवुत १,२,१३,८
 दिव्यः सुपर्णं वयसं ३,१,११,१४
 दिशः १,३,१०,६
 दिशः सुषुषाणेनाभिजित्या ७,५,१५,४
 दिशां जत्रवः ५,७,१६,३
 दिशां त्वा द्रविणे ४,४,७,१४
 दिशोऽभ्ययः राजा १,८,१६,१७
 दीक्षायै तपसे १,२,२,३
 दीर्घामनु प्रसितिम् १,१,६,१०
 दुन्दुभीन्समाह्वन्ति परमा ७,५,९,५
 दुला ४,४,५,१०
 दुवस्वते रक्षोघ्ने १,८,७,१३
 दूरेहेतिरमृडयो मृत्युः ३,४,७,१८-१९
 दूरोहणं छन्दः ४,३,१२,४३
 दूषीकाभिर्हानुनिम् ५,७,२०,६

दृढे स्थः शिथिरे समीची ३, २, ४, १३
 दृशनो रुक्म उर्व्या १, ३, १४, १६;
 ४, १, १०, ११; २, २, ११
 दृहन्तां दुर्या १, १, ४, १६
 दृहस्व देवि पृथिवि ४, १, ९, ९
 दृहस्व माह्नाः १, १, ४, ६
 देव आ मर्त्येष्वेत्याह ६, १, ४, १५
 देवकृतस्यैनसोऽवयजनम् ३, २, ५, २१
 देवं गममसि १, १, २, १९
 देवताता मितद्रवः १, ७, ८, १३
 देवताभ्यो वा एष आ २, ४, ११, १०
 देवता वै सर्वाः सदृशीः ६, ६, ८, ७
 देवतासु वा पते प्राणापानयोः ३, १, ७, ७
 देवत्रा यन्तमवसे ६, ३, ११, ७
 देव त्वष्टर्भूरि ते सः ६, ३, ११, ५
 देव त्वष्टर्वसु रणव ६, ३, ६, ७
 देवदूता वा एते यत् १, ७, ३, ५
 देवनिधिर्वा एष नि ५, ६, ६, २
 देवबर्हिर्मा त्वान्वह् १, १, २, ५
 देवबर्हिः श्वतवल्गं १, १, २, ८
 देवलक्ष्मं वै त्र्यक्षिणिता ५, २, ८, १०
 देवलोकं वा अग्निना २, ६, २, ४
 देवश्रूरेतानि प्र वपे १, २, १, ४
 देवसत्रं वै षड्रात्रः ७, २, १, २
 देवः सवितारं १, ३, ११, ३; ६, ४, १, ८
 देव सवितः प्रसुव १, ७, १, ४, १, १, ७
 देवसवितः सोमस्तः १, ३, ४, ८
 देवसवितरेतत् ते २, ६, ९, ८; ३, २, ७, १
 देवः सविता वसोः १, २, ३, ७
 देव सः स्फान सहस्रपोषश्च ३, ३, ८, ७
 देवस्त्वा सविता अणयत् १, १, ८, १२
 देवस्त्वा सविता पुनात् १, २, १, १४
 देवस्त्वा सविता मध्वा १, ३, ५, ३; ६, ८; ६, ३, ३, ३; ४, ५
 देवस्त्वा सवितोऽहपत् ४, १, ६, १७, ५, १, ७, ९
 देवस्य सवितुर्भागोऽसि ४, ३, ९, ८;
 ५, ३, ४, ८
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे १, १, ४, ९; ६, ६; ३, १, १; ७, १०, ८; ८, ७, १५;

२, ६, ४, १; ४, १, १, १०; ३, १, ५,
 १, १, ११; ४, १; ६, ३, ४; ६, २, १०,
 १, ३, ६, ९; ४, ४, १, ७, १, ११, १
 देवस्य सवितुः सवे १, १, ९, २०
 देवस्याहः सवितुः १, ७, ८, १-२
 देवा अग्निं धारयन् ५, १, १०, १४
 देवा आयुष्मन्तस्ते २, ३, १०, १५
 देवा आशापाला एतं ७, १, १२, १२
 देवा गातुविदो १, १, १३, १८; ४, ४, ४, २
 देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तः ४, ६, ३, ९
 देवानां वा अन्तं जग्मुषाम् ७, ५, ८, १
 देवानां वा अनिष्टा देवताः २, ६, १, १०
 देवानां वा इष्टा देवताः २, ६, ९, ११
 देवानां वायोयान्यसि ४, ४, ६, १२
 देवानां वै सुवर्गं लोकं ५, ३, २, ६
 देवानां त्वा पत्नीरिति ५, १, ७, ४
 देवानां त्वा पत्नीर्देवीः ४, १, ६, ९
 देवानामग्रेयान्यसि ४, ४, ६, १०
 देवानामन्तरिक्षयानि ४, ४, ६, १४
 देवानां पत्नीरग्निः १, ६, ४, २२; ७, ४, १२
 देवानां परिपूतमसि १, १, २, ४
 देवानां मन्वे अधि नः ४, ७, १५, १३
 देवानामेष उपनाहः ३, ३, २, ३
 देवान् वै सुवर्गं लोकं ६, ३, २, ३
 देवा मनुष्याः पितरः २, ४, १, १
 देवा युवमिलाह देवान् २, ५, २, १४
 देवा वसव्या अग्ने सोमः २, ४, ८, १
 देवा वसव्या देवाः २, ४, १०, १
 देवा वा अहर्वाश्रियं २, ५, ६, ९
 देवा वा इतइतः पत्नीः ६, ५, ८, ३
 देवा वा हन्त्रिषं वीर्यं ६, ६, ८, १
 देवा वै त्वष्टारमजिघासन् ६, ५, ८, १०
 देवा वै देवयजनम् ६, १, ५, १
 देवा वै नर्चि न यजुषि २, ५, ७, १
 देवा वै पुरा रक्षोभ्यः २, ६, १, ११
 देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् २, १, ९, ७
 देवा वै प्रबाहुष्यहान् ६, ६, १०, १

देवा वै ब्रह्मजवदन्त ३, ५, ७, ३
 देवा वै मृत्योरविभयुः २, ३, २, १
 देवा वै यज्ञं पराऽजयन्त ६, ३, १, २
 देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे ६, ४, २, १
 देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं २, ६, १०, १
 देवा वै यज्ञाद्बुद्धम् २, ६, ८, ७; ६, ५, ६, ४
 देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त १, ७, ३, ८; २, ५, ४, २; २, २, २, ४; ४, ६, १; ५, ३, ३, १; ६, ४, ६, १; ११, १; ६, ९, १
 देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत ३, ३, ६, १
 देवा वै या आहुतीरजुहवुः ६, २, १, १०
 देवा वै याः प्राचीराहुतीः ६, ३, १, ९;
 ४, १०, ७
 देवा वै याः प्रातरुपसदः ६, २, ३, ७
 देवा वै येन हिरण्येन ६, १, १०, ६
 देवा वै राजन्याजायमानात् २, ४, १३, १
 देवा वै सः स्थिते सोमे ६, ३, ४, २३
 देवा वै सत्रमासत १, ६, ११, ७; २, ३, ३, १
 देवा वै सामिधेनीरनूच्य २, ५, ११, ९;
 ६, ३, ७, ४
 देवाः अर्मण्या २, ४, ८, २
 देवाश्च वै यमश्च २, १, ४, ९
 देवाश्चेदुत्तरवेदिः ६, २, ७, ८
 देवासुरा एषु लोकेषु २, १, ३, १; ६, १, ७
 देवासुराः संयत्ता आसन् १, ५, १, १।
 २, २, ११, ६; ३, ७, १; ४, २, १, ३;
 १, ३, ४, ४, १४; ५, ३, ११, १; ४, १, १; ६, १, ३; ५, ३, ७; ७, ३, ५; ६, २, २, १, १०; ३, १०, १४; ७, २, ५, ७
 देवाः सपीतयोऽपां २, ४, ८, ३
 देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा ५, ५, २, १५
 देविका निर्बपेत् प्रजाकामः ३, ४, ९, १
 देवी द्वारौ मा मा संतासं ३, २, ४, १९
 देवीमहं निर्कृतिं वन्दमानः ४, २, ५, ११
 देवीराप एष वो गर्भः १, ४, ४५, ८; ६, ६, ३, १९

देवीरापः सं मधुमतीः १,८,१२,१
देवीरापो अपां नपात् १,२,३,१८;३,
१३,४;६,१,४,२१;४,३,९
देवीः षड्वीरुणः ४,७,१४,५
देवेद्व इत्याह देवाः २,५,९,२
देवेभ्य एवैनमा वेदयति ७,१,६,१९
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोकः ६,६,११,२
देवेभ्यः शुन्धस्व १,२,१२,११
देवेभ्यः शुम्भस्व १,२,१२,१२
देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेयः १,४,२,६;
३,६;३,२,१०,४
देवेभ्यः स्वाहा ३,१,४,१६
देवो वः सविता प्रार्पयतु १,१,१,४
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः १,१,
५,१७;६,११;१०,२०
देवो वः सवितोऽपुनातु १,१,५,१;१०,
२०
देहि मे ददामि ते १,८,४,३
दैवीं धियं मनामहे १,२,३,१;६,१,
४,१०
दैव्या अध्वर्यव उपहृताः २,६,७,१३
दैव्या अध्वर्यवस्त्वा ५,२,१२,३
दैव्या होताराध्वर्मध्वरं ४,१,८,८
दोग्धी भेनुः ७,५,१८,३
दोषभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२४
द्यां वाज्याऽकस्त सूर्य ७,५,१९,३
द्यावा नः पृथिवी इमं ४,१,११,१७
द्यावापृथिवी इत्याह ६,१,२,९
द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा १,३,११,९;
६,४,१,१४
द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परि ३,२,८,२७
द्यावापृथिवीभ्यामहो ७,५,२२,१०
द्यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ५,२,३,७
द्यावापृथिव्यां धेनुमा २,१,४,१३
द्यावापृथिव्यामा लभेत ३,४,३,५
द्यावापृथिव्या मारुताः ५,६,१९,६
द्यावापृथिव्या भ्रावित् ५,५,२०,६
द्यावापृथिव्योः ५,७,२१,१३;२२,१३
द्युतानस्त्वा मारुतो मरुजिः ५,५,९,१४

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु १,३,१,११;
६,२,१०,१२
द्युते त्वा ४,४,६,२७
द्यौरपराजिताऽमृतेन ४,४,५,१८
द्यौरासीत् पूर्वचित्तिः ७,४,१८,२
द्यौश्छन्दः ४,३,७,१५
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थम् ४,१,२,
१३;५,१,२,१९;७,२५,१
द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीम् ३,१,८,४;४,
२,८,६;९,१८
द्रप्सश्चस्कन्देत्यभि मृणति ५,२,७,७
द्रवजः सर्पिरासुतिः ४,१,९,११
द्रविणोदां त्वा द्रविणे ४,४,६,३४;७,
१५
द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रत् ४,५,१०,१
द्रोणचितं चिन्वीताज्ञकामः ५,४,११,६
द्रुन्द्रमन्या उप दधाति ५,६,२,१२
द्रात्रिंशतमनु ब्रूयात् २,५,१०,१०
द्रात्रिंशदेता द्रात्रिंशदक्षरा ७,४,४,२
द्रात्रिंशदेतास्तासां याः ७,४,७,६
द्रादक्षकपालः पुरोडाशः २,३,७,५;
४,११,११
द्रादक्षकपालः सरस्वते ३,५,१,१०
द्रादक्षकालो वैश्वानरः २,२,५,१०;
५,४,७,२२
द्रादक्ष गृह्यन्ते द्वादक्ष ६,५,३,२
द्रादक्ष द्वादक्षानि जुहोति ५,४,८,६
द्रादक्ष पष्ठौहीः १,८,१८,११
द्रादक्ष भवन्ति द्वादक्ष ५,६,२,५
द्रादक्षभ्यः स्वाहा ७,२,११,१२;
१३,६;१५,३
द्रादक्ष राजीर्दीक्षितः ७,२,१०,७
द्रादक्ष वात्सबन्धानि ६,१,२,१५
द्रादक्ष सं पथन्ते द्वादक्ष २,५,११,२०
द्रादक्ष सप्तदशा भवन्ति ७,४,७,५
द्रादक्षसु सीतासु वपतिः ५,२,५,१९
द्रादक्षाहीने सोम उपैति ६,२,३,११
द्रादक्षैकविंशा भवन्ति ७,४,७,७
द्रादक्षोप दधाति द्वादक्ष ५,४,११,१२

द्राभ्यां लोमाव णन्ति ७,४,९,२
द्राभ्यां ज्ञाताभ्यां स्वाहा ७,२,११,
२२;१२,३
द्राभ्यां स्वाहा ७,२,११,२;१३,१
द्राभ्यां कल्पयति द्विपात् ६,३,४,११
द्राभ्यां खनति प्रतिष्ठित्यै ५,१,४,३
द्राभ्यां गार्हपत्ये ६,३,२,२;६,१,२
द्राभ्यामाधि क्रामति ५,४,४,१६
द्राभ्यामा क्रमयति ५,१,२,१८
द्राभ्यामुपाकरोति द्विपात् ३,१,५,२
द्राभ्यामुपावहरति ५,१,५,३४
द्राभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्याम् ६,१,१,
२१
द्राभ्यां प्रतिष्ठित्यै १,७,४,४;५,१,५,९;
३,१४,२,२,१७,८,७;४,५,६,
६,१६;१०,५
द्राभ्यां प्र वृणक्ति द्विपात् ५,१,९,६
द्रारो देवीरन्वस्य विधे ४,१,८,६
द्रावेकविंशौ भवतः ७,४,३,१६
द्विगुणं त्वा अभिमुद्यन्तुम् ५,२,५,११
द्विताय स्वाहा १,१,८,१६
द्वि पचन्वित्याह तस्मात् ५,१,७,७
द्विपदा उप दधाति ५,३,८,१०
द्विपदा या चतुष्पदा ५,२,११,२
द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै ५,५,३,२
द्विरभि धारयति चतुः २,६,६,१२
द्विजुहोति द्वे हि चक्षुषी ५,५,३,५
द्वि वा एनमेतदर्धयति ६,१,११,६
द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योः ५,१,६,
१७
द्वे भा दधाति द्विपात् २,६,६,७;६,
२,१,१५
द्वे द्रक्षसी सतती वस्तः ३,२,२,३
द्वे द्वे संभरति १,६,८,९
द्वेधा वा अभि चिक्यानस्य ५,७,६,११
द्वे धेनु भौमी ५,६,२१,४,८
द्वे परिगृह्यवती भवतः ५,४,६,१०
द्वे वा एते विराजौ तयोः ७,३,९,२
द्वे वाव वैवसत्रे द्वादक्षाः ७,४,५,१

द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यो इति ६,३,२,५
 द्वौद्वावपि सृजति तस्मात् ६,४,४,१५
 द्वौ समुद्रौ विततावजूयौ ३,२,२,२
 द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं ७,१,१,२
 द्वौ षडहौ भवतस्तानि ७,४,११,६
 द्वयनीका वा एता रात्रयः ७,४,५,१०
 धन्वना गा धन्वनाऽऽजिं ४,६,६,२
 धरुण एकविंशः ४,३,८,७,५,३,३,४
 धरुणमसि दिवं १,१,७,८
 धर्मस्यन्तरिक्षं १,१,७,७
 धर्मश्चतुष्टोमः ४,३,८,१८,५,३,४,९
 धर्त्री च धरित्री च ४,४,११,१६
 धर्त्री दिशां क्षत्रमिदं ४,४,१२,७
 धर्म्यसि धरित्री ४,३,७,४६
 धर्मासि दिशो ह १,१,७,९
 धर्षा मानुषान् १,३,८,३,६,३,६,१२
 धा असि स्वाहा १,१,९,२४
 धाता ददातु दाशुषे ३,३,११,१०
 धाता ददातु नो रयिम् २,४,५,३;
 ३,३,११,७,९
 धाता दीक्षाया ४,४,२,२
 धाता धातृणां भुवनस्य ४,७,१४,७
 धाता प्रजाया उत राया ३,३,११,८
 धाता रातिः सवितेदं १,४,४४,१
 धाता विधाता परमा ५,७,४,७
 धाता षडक्षरेण षट् १,७,११,६
 धातुः कटकः ५,५,१५,६
 धातुर्दशमी ५,७,२२,१०
 धात्रे पुरोडाशम् १,८,८,१
 धात्रे पृषोदरः ५,५,२३,५
 धाम्नो धाम्नो राजज्ञितः १,३,११,१५
 धारयन्त जादित्यासः २,१,११,१६
 धावते स्वाहा ७,४,२२,१७
 धिषणाऽसि पर्वत्या १,१,६,४
 धिषणाऽसि पार्वतेयी १,१,६,५
 धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः ४,१,
 ६,१०
 धिषणास्त्वेत्याह विद्या ५,१,७,५
 धिषणे वीह सती १,४,१,६

धिष्ण्या वा अमुष्मिन् ६,३,१,५
 धुरि धुर्यौ पातम् १,१,१३,१६
 धूरसि धूर्व धूर्वन्तं १,१,४,४
 धूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां ३,२,१०,१२
 धृष्टिरसि ब्रह्म १,१,७,१
 धेनुर्वयो जगती छन्दः ४,३,५,२
 धेनू भौमी ५,६,२१,६
 धेन्वे वा एतद्वेतो यत् २,२,९,६
 ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः ४,३,४,१
 ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं १,२,१२,२४
 ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव ३,२,८,२९
 ध्रुवमसि पृथिवीं १,१,७,६
 ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ५,२,१,६
 ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ १,१,१,७
 ध्रुवा च पृथिवी च देवस्य ४,४,११,१५
 ध्रुवा दिशां विष्णुपत्नी ४,४,१२,१३
 ध्रुवां वै रिच्यमानां १,७,५,१
 ध्रुवाऽसि १,१,१३,११; २,१२,१०
 ध्रुवाऽसि घृताची १,१,११,१९
 ध्रुवाऽसि धरणी ४,३,७,४५
 ध्रुवाऽसि धरुणा ४,२,९,१; ३,७,३८
 ध्रुवाऽसि पृथिवी सहस्व ४,२,९,१२
 ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽह १,६,२,१; १०,१;
 २,३,९,१-३,९
 नकिष्टं कर्मणा नशत् १,८,२२,१४
 नकुलाय स्वाहा ७,३,१८,८
 नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः १,५,९,१०
 नक्तोषासा समनसा ४,१,१०,१३; ६,
 ५,६,७,१२,८
 नक्तोषासेति पुरोऽनुवाक्यां ५,४,७,७
 नक्तोषासेत्युत्तरया ५,१,९,१३
 नक्षत्राणां चतुर्थी ५,७,२२,४
 नक्षत्राणां मा १,२,२,११
 नक्षत्राणि छन्दः ४,३,७,१७
 नक्षत्राणि प्रतिरूपेण ५,७,२०,९
 नक्षत्रेभ्यः समनमद्यथा ७,५,२३,४
 नक्षत्रेभ्यः स्वाहा १,८,१३,३७; ७,१,
 १५,६

नक्षत्रेष्टका उप दधाति ५,४,१,६
 नमंकृत्योरुमुप प्र ६,५,८,१७
 न छिनत्तीति होवाच २,७,२,२०
 न तत्र जाभ्यस्तीत्याहुः १,५,९,१४
 न तं विदाथ य इदं ४,६,२,५
 न दक्षिणा वि चिकिते २,१,११,१९
 न दुश्चर्मा भवति यः ५,२,३,१८
 न द्वे यजेत यत् पूर्ववा २,५,५,३
 न पर्यावर्तयति यत् ६,४,१,५
 नपात्को वैनामैषः ५,४,१०,१०
 न पुरस्तात् परि २,६,६,४; ६,२,१,१२
 न पुरस्तात् प्रत्यस्येत् २,६,५,१७
 न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः ६,१,३,१९
 न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं ६,१,४,७
 न पुरा सोमस्य कयात् ६,१,३,७
 न प्रति शृणाति यत् २,६,५,१४
 नभ उदयेण ५,७,१६,६
 नभश्च १,४,१४,५; ४,४,११,५
 नभस्यश्च १,४,१४,६; ४,४,११,६
 नभो दिव्य गच्छ स्वाहा १,३,११,१०;
 ६,४,१,१५
 नभोभ्यः स्वाहा ७,४,१४,१०
 नम आक्खिदते च ४,५,९,१४
 नम आतन्वानेभ्यः ४,५,३,१०
 नम आतार्याय चालाद्याय ४,५,८,१५
 नम आनिर्हतेभ्य ४,५,९,१८
 नम आमीवत्केभ्यः ४,५,९,१९
 नम आयच्छद्भ्यो ४,५,३,११
 नम आद्याधिनीभ्यो ४,५,४,१
 नम आशवे चाजिराय ४,५,५,१२
 नम आशुषेणाय ४,५,६,११
 नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यः ४,५,३,१३
 नम इन्द्राय सखन्ने ३,२,४,११
 नम हरिण्याय च प्रपथ्याय ४,५,९,१
 नम ह्यपुकृद्भ्यो धन्वकृद्भ्यः ४,५,४,१५
 नम ह्युमद्भ्यो धन्वाविभ्यः ४,५,३,९
 नम ह्यध्रियाय चाऽऽतप्याय ४,५,७,१४
 नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यः ४,५,४,२
 नम उग्राय च भीमाय ४,५,८,४
 नम उच्चैर्घोषायाऽऽक्रन्दयते ४,५,२,१२
 नम उर्वर्याय च खल्याय ४,५,६,७

नम उष्णीषिणे गिरिचराय ४,५,३,८
 नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय ४,५,५,१४
 नम ऊर्म्याय च सूर्याय ४,५,९,११
 नमः ककुभाय निषाङ्गिणे ४,५,३,२
 नमः कपर्दिने च पुण्ड्रस्थे ४,५,९,३
 नमः कपर्दिने च व्युक्तकेशाय ४,५,५,४
 नमः काट्याय च गङ्गरेष्ठाय ४,५,९,६
 नमः काट्याय च नीप्याय ४,५,७,८
 नमः किंशिलाय च ४,५,९,२
 नमः कुलालेभ्यः कमरिभ्यः ४,५,४,१३
 नमः कूप्याय चावट्याय ४,५,७,११
 नमः कृत्स्नवीताय धावते ४,५,२,१३
 नमः क्षत्रभ्यः संमहीतृभ्यः ४,५,४,११
 नमः पण्याय च ४,५,९,१२
 नमः पार्याय चावार्याय ४,५,८,१३
 नमः पास्वन्याय च रजस्याय ४,५,९,८
 नमः पितृभ्यो अभि ये ३,२,८,२०
 नमः पुञ्जिष्ठेभ्यो निषादेभ्यः ४,५,४,
 १४
 नमः पूर्वजाय चापरजाय ४,५,६,२
 नमः पृथिव्याः ३,२,४,२४
 नमः प्रजापतये ७,४,१६,४
 नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय ४,५,८,१४
 नमः शङ्कराय च मयस्कराय ४,५,८,
 १०
 नमः शङ्गाय च पशुपतये ४,५,८,३
 नमः शम्भवे च मयोभवे ४,५,८,९
 नमः शर्वाय च पशुपतये ४,५,५,२
 नमः शष्प्याय च फेन्याय ४,५,८,१६
 नमः शिवाय च शिवतराय ४,५,८,११
 नमः शीघ्रियाय च ४,५,५,१३
 नमः शुष्क्याय च हरित्याय ४,५,९,९
 नमः शूराय चावभिन्दते ४,५,६,१२
 नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय ४,५,६,१०
 नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय ४,५,६,१५
 नमः श्लोक्याय चावसान्याय ४,५,६,८
 नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यः ४,५,४,१७
 नमः सखीनां पुरोगाणां ३,२,४,२२
 नमः सदसस्पतये ३,२,४,२१

नमः सदसे ३,२,४,२०
 नमः सभाभ्यः ४,५,३,१६
 नमः सस्पर्जराय त्विषीमते ४,५,२,३
 नमः सहमानाय निव्याधिने ४,५,३,१
 नमः सहस्राक्षाय च ४,५,५,५
 नमः सिकत्याय च ४,५,८,१७
 नमः सु ते निर्ऋते विधूरूपे ४,२,५,७
 नमः सुतायाहन्त्याय ४,५,२,८
 नमः सूद्याय च सरस्याय ४,५,७,९
 नमः सूर्याय द्विविधिते ७,५,२४,४
 नमः सूकाविभ्यो ४,५,३,६
 नमः सेनाभ्यः ४,५,४,१०
 नमः सोम्याय च ४,५,६,५
 नमः सोमाय च रुद्राय ४,५,८,१
 नमः सुत्याय च पथ्याय ४,५,७,७
 नमः स्रोतस्याय च ४,५,५,१५
 नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यः ४,५,३,१४
 नमः स्वायुधाय च सुधन्वने ४,५,७,६
 नमस्त आतान १,३,८,१४
 नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यः ४,५,४,१२
 नमस्तल्प्याय च गेढाय ४,५,९,५
 नमस्ताम्राय चारुणाय ४,५,८,२
 नमस्ताराय ४,५,८,८
 नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यः ४,५,३,१५
 नमस्तीक्ष्णेषवे चाऽऽयुधिने ४,५,७,५
 नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय ४,५,८,१२
 नमस्ते अग्न ओजसे २,६,११,१०
 नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ४,७,१३,४
 नमस्ते अस्त्वायुधाय ४,५,१,१४
 नमस्ते रुद्र मन्यवे ४,५,१,१
 नमस्ते हरसे शोचिषे ४,६,१,१२;५,
 ४;४;१३
 नमो अग्रियाय च प्रथमाय ४,५,५,११
 नमो अग्नेवधाय च दूरे ४,५,८,५
 नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः ४,५,३,१७
 नमो अस्तु नीलम्रीवाय ४,५,१,९
 नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये ४,२,८,७
 नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यः ४,५,४,५

नमो गिरिषाय च ४,५,५,६
 नमो गुत्सेभ्यो गुत्सपतिभ्यः ४,५,४,३
 नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय ४,५,९,४
 नमोऽग्नये पृथिविधिते ७,५,२४,२
 नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय १,५,१०,३
 नमोऽग्नये मखधने मखस्य ३,२,४,९
 नमो जघन्याय च बुध्नियाय ४,५,६,४
 नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय ४,५,६,१
 नमो दिग्भ्यः १,३,१०,१२
 नमो दिवे ३,२,४,२३
 नमो दुन्दुभ्याय च ४,५,७,१
 नमो दूताय च प्रहिताय ४,५,७,३
 नमो देवेभ्यः १,३,४,११;६,३,२,१६
 नमोऽधिपतये ७,४,१६,५
 नमो धृणवे च प्रमृताय ४,५,७,२
 नमो नाथाय च वैश्वन्ताय ४,५,७,१०
 नमो निचरेवे परिचराय ४,५,३,५
 नमो निषाङ्गिण हृषुधिमते ४,५,३,३
 नमो निषाङ्गिणे चेपुधिमते ४,५,७,४
 नमो नीलम्रीवाय च ४,५,५,३
 नमोऽपगुरमाणाय ४,५,९,१३
 नमो बभ्रुक्षाय विव्याधिने ४,५,२,४
 नमो बिलिमने च कवचिने ४,५,६,१४
 नमो बृहते च वर्षीयसे ४,५,५,९
 नमो भवस्य हेलै जगतां ४,५,२,६
 नमो भवाय च रुद्राय ४,५,५,१
 नमो भुवन्तये वारि ४,५,२,११
 नमो मध्यमाय चापगल्भाय ४,५,६,३
 नमो मन्त्रिणे वाणिजाय ४,५,२,१०
 नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यः ४,५,४,७
 नमो महिम्न उत चक्षुषे ३,३,९,२
 नमो मात्रे पृथिव्यै माहं १,८,१५,१०
 नमो मित्रस्य वरुणस्य १,२,९,४
 नमो मीढुष्टमाय च ४,५,५,७
 नमो मृगयुभ्यः श्वानिभ्यः ४,५,४,१६
 नमो मेध्याय च विबुल्याय ४,५,७,१३
 नमो याम्याय च क्षेम्याय ४,५,६,६
 नमो रथिभ्योऽरथेभ्यः ४,५,४,८

नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यः ४,५,४,९
 नमो राज्ञे ७,४,१६,१
 नमो रुद्राय मखधने ३,२,४,१०
 नमो रुद्रायाऽऽततायिने ४,५,२,७
 नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ४,५,११,१२
 नमो रोहिताय स्थपतये ४,५,२,९
 नमो लोप्याय चोलप्याय ४,५,९,१०
 नमो वः किरिकेभ्यः ४,५,९,१५
 नमो वः पितरो रसाय ३,२,५,१९
 नमो वञ्जते परिवञ्जते ४,५,३,४
 नमो वन्याय च कक्ष्याय ४,५,६,९
 नमो वरुणाय ७,४,१६,२
 नमो वर्मिणे च वरुणिने ४,५,६,१३
 नमो वर्णाव चावर्णाव ४,५,७,१२
 नमो वात्वाय च रोमिवाय ४,५,७,१५
 नमो वायवेऽन्तरिक्षाक्षिते ७,५,२४,३
 नमो वास्तव्याय च ४,५,७,१६
 नमो विश्वीणकेभ्यः ४,५,९,१६
 नमो विश्विन्वत्केभ्यः ४,५,९,१७
 नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यः ४,५,४,६
 नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ४,५,२,२,
 ८,७

नमो वृद्धाय च संवृध्वने ४,५,५,१०
 नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यः ४,५,४,४
 नमोऽध्याय ७,४,१६,३
 नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः ४,५,३,७
 नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यः ४,५,३,१२
 नमो हन्त्रे च हनीयसे ४,५,८,६
 नमो हरिकेशायोपवीतिने ४,५,२,५
 नमो हिरण्यबाहवे ४,५,२,१
 नमो हृश्वाय च वामनाय ४,५,५,८
 नमो हृदय्याय च ४,५,९,७
 न यजमान रिव्यसि १,८,२९,१२
 नयव्यचाऽऽग्नीध्रे जुहोति ६,३,२,९
 नराधिषः प्रोक्षमाणः ४,४,९,९
 नराक्षः सस्याहं देवयज्यया १,६,४,२
 नवकपालः पुरोडाक्षः ६,२,१,७-८
 नवचत्वारिंशते स्वाहा ७,२,११,२२,
 १२,१३; १४,११

नवछदि तेजस्कामस्य ६,२,१०,१७
 नव जुहोति नव वै ६,६,२,२
 नवत्यै स्वाहा ७,२,१७,९
 नवदशभिरस्तुवत ४,३,१०,१०
 नवनव गृह्यन्ते नव ३,५,१०,५
 नवभिरध्वर्युरुद्रायति ७,५,८,५
 नवभिरस्तुवत पितरः ४,३,१०,५
 नवभ्यः क्षातेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,१०
 नवभ्यः स्वाहा ७,२,११,९; १२,५;
 १४,४
 नवरात्रो भवत्यभिपूर्वम् ७,२,४,४
 नवविंशत्याऽस्तुवत ४,३,१०,१५
 नवविंशत्यै स्वाहा ७,२,११,२०;
 १२,११; १४,१०
 नवषष्ठ्यै स्वाहा ७,२,११,२४;
 १२,१५; १४,१४
 न वा इदं दिवा ५,३,४,१६; ६,४,८,४
 न वा उवेतन्मित्रसे ४,६,९,१०
 न वा एतेन पूतो न ५,५,९,१६
 न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः ७,२,१०,१
 नवाशीत्यै स्वाहा ७,२,११,२६; १२,
 १७; १४,१६
 नवाभिमभिचरतः ५,१,६,२०
 न विश्वञ्च वि युयात् २,६,५,१९
 नवोनवो भवति २,३,५,४; ४,१४,१
 न सं भिनति तस्मात् ६,२,११,७
 न संवत्सरस्तिष्ठति ५,१,८,२२
 न सादयत्यसन्नाद्धि ६,५,६,१४; ७,
 ९; ८,११
 न स्थावराणां गृहीयात् ६,४,२,८
 न ह स्म वै पुराऽग्निः ५,१,९,१
 न ह्येता ह्यल्यन्त्या ६,४,२,१९
 नाकः षट्त्रिंशः ४,३,८,१६; ५,३,
 ३,१७
 नाकसदसि ४,४,७,१०
 नाकसज्जिवै देवाः सुवर्गं ५,३,७,१
 नाको मकरः कुलीकयः ५,५,१३,२
 नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत २,५,४,८
 नाभिं चित्वा रामाभुषेयात् ५,६,८,५

नात्यग्रं प्र हरेद्यत् २,६,५,१६
 नाऽऽदिष्टमुत्सृजेयुः ७,५,७,५
 नादेयीभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१७
 नाध्वर्युरूप गायेत् ६,३,१,११
 नानदद्रासभः पत्वा ५,१,५,२१
 नाना प्राणो यजमानस्य ३,१,४,८
 नाबु वषट् करोति ६,५,८,१२
 नान्तममङ्गारमति ६,३,९,१५
 नान्तमा वहन्तीरतीयात् ६,४,२,७
 नान्यामाहुतिं पुरस्तात् ६,२,३,३
 नान्यामुत्तरामिष्टकामुप ५,३,७,१०
 नान्योऽन्वमनु प्र पथेत ६,५,३,८
 नाभा पृथिव्याः समिधानम् ४,१,१०,४
 नाभिद्वे परि न्ययति ६,३,४,१६
 नाभिस्त आप्यायतां १,३,९,६
 नामावास्यायां च पौर्णमास्यां २,५,६,
 १०
 नाराक्षसीभ्यः स्वाहा ७,५,११,४८
 नारीस्ते पत्नयो क्रोम ५,२,११,५
 नाऽऽर्तिमार्च्छति सर्वम् ५,६,२,३
 नासिकवते स्वाहा ७,५,१२,७
 नासिकाभ्यां स्वाहा ७,३,१६,५
 नासोमयाजी सं नयेत् २,५,५,१
 नाहमिन्द्राणि रारण १,७,१३,४
 निकषमाणाय स्वाहा ७,१,१९,७५
 निकषिताय स्वाहा ७,१,१९,७६
 निकषिष्यते स्वाहा ७,१,१९,७४
 निकामेनिकामे नः पर्जन्यः ७,५,१८,८
 निकायश्छन्दः ४,३,१२,२०
 नि काव्या वेधसः २,२,१२,८; ३,१४,२
 निक्रमणं निषदनं ४,६,९,३
 निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः ३,१,८,१
 निततिः ४,४,५,११
 निपत्स्यते स्वाहा ७,१,१९,२९
 निपद्यमानाय स्वाहा ७,१,१९,३०
 निपज्ञाय स्वाहा ७,१,१९,३१
 निष्क्रुक्तिमरूपेण ५,७,१९,८
 नि यच्छति वृष्टिमेव २,६,५,१५
 नियुताय स्वाहा ७,२,२०,४
 नियुत्वते भवति ध्रुवा २,१,१,४

निरस्तं नमुचेः शिरः १,८,१४,५
 निर्र्गतिगृहीते देवयजने ६,२,६,२१
 निर्र्गति निर्जालमकेन ५,७,१३,११
 निर्र्गतिमस्थभिः ५,७,१८,२
 निर्र्गत्यै त्वा १,२,३, १६
 निर्र्गत्यैवास्य यज्ञं ६,२,६,२३
 निर्दग्धः रक्षः १,१,७,५
 निर्देवं निर्वीरं कृत्वा ७,३,११,२
 निर्वाचैर्वै देवा असुरान् ५,१,९,११
 निलिम्पानाम स्थ तेषां ५,५,१०,९
 निविशमानाय स्वाहा ७,१,१९,२१
 निविष्टाय स्वाहा ७,१,१९,२२
 निवीतं मनुष्याणां प्राची २,५,११,१
 निवेक्ष्यते स्वाहा ७,१,१९,२०
 निवेशनः सङ्गमनः ४,२,५,१२; ५,२,
 ४,१६
 निवेशनी सङ्गमनी ३,५,१,३
 निशितायां निर्वपेत् २,२,२,४
 निषण्णाय स्वाहा ७,१,१९,२५
 निषत्स्यते स्वाहा ७,१,१९,२३
 निषदन् नो अप दुर्मतिः ५,१,५,३०
 निषसाद धृतव्रतः १,८,१६,७
 निषीदते स्वाहा ७,१,१९,२४
 निष्कर्तारमध्वरस्य ४,२,७,१०
 निष्कृताहावमवटः ४,२,५,१४
 निष्कृतिर्नाम वो माता ४,२,६,८
 निष्कृत्वाद्यः सेष १,१,७,३
 निष्ठक्यं बभ्राति प्रजानां ६,१,७,५
 निहाकायै स्वाहा ७,५,११,१२
 नि होता होतृषदने ३,५,११,७;
 ४,१,३,११
 नीलग्रीवाः क्षितिकण्ठाः ४,५,११,३-४
 नीलङ्गोः क्रिमिः ५,५,११,८
 नीहाराय स्वाहा ७,५,११,११
 नूतनासु ३,३,३,७
 नृचक्षसं त्वा देव सोम ३,२,५,३
 नृचक्षाः प्रतिख्यातः ४,४,९,२६
 नृचक्षसां भागोऽसि ४,३,९,३; ५,३,
 ४,२

नृमेधश्च परुच्छेपश्च २,५,८,५
 नृषदे वट् ४,६,१,१३; ५,४,५,१
 नेता जुहोति यातयामा ६,५,९,५
 नैयग्रोध औदुम्बरः ३,४,८,११
 नैर्ऋतीः कृष्णास्तिष्ठः ५,२,४,६
 नोक्थ्ये गृह्णीयात् प्रजाः ६,६,११,७
 न्यग्रोधश्चमसैः ७,४,१२,६
 न्यग्रोधेन वनस्पतीन् ७,३,१४,२०
 न्यन्ये धिणिण्या सन्त्यन्ते ६,३,१,१६
 न्यर्जुदाय स्वाहा ७,२,२०,७
 पक्षश्छन्दः ४,३,१२,३५
 पक्षी भवति न ह्यपक्षः ५,२,५,३
 पक्ता सस्यः ७,५,२०,३
 पंक्तिश्छन्दः ४,३,७,५
 पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः २,६,१०,७
 पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये ३,५,४,१४
 पञ्चकपाकः पुरोडाशः १,५,१,१०
 पञ्च कृत्वो गृह्णाति ६,२,१,४
 पञ्च कृत्वो यजुषा ६,१,९,१३; ४,४,४
 पञ्च कृत्वोऽव धाति ६,२,२,३
 पञ्च कृत्वो व्याधायति ६,२,८,२
 पञ्चगृहीतं भवति २,३,२,१८
 पञ्च गृह्यन्ते पञ्च दिशः ३,५,१०,४
 पञ्च चित्तयो भवन्ति ५,२,३,१९;
 ६,१०,७
 पञ्चषितीकं चिन्वीत ५,२,३,१४
 पञ्चचोढा उप दधाति ५,३,७,५
 पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीषु ७,२,५,१०
 पञ्च दक्षिणतो वज्रः ५,२,१०,३
 पञ्च दक्षिणायाः श्रोण्यां ५,३,१,१६
 पञ्चदश इन्द्रस्तोमः ७,४,३,९
 पञ्चदशभिरस्तुवत ४,३,१०,८
 पञ्चदशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१५; १२,
 ८; १४,७; १६,३
 पञ्चदशः रथन्तरं ७,५,८,८
 पञ्चदशरात्रो भवति ७,३,६,४
 पञ्चदश सामिधेनीः २,५,८,३
 पञ्चदशानु ब्रूयात् २,५,१०,२

पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ७,५,२०,१२
 पञ्चदशैतास्तासां या ७,३,७,८
 पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञम् ४,६,३,५;
 ५,४,६,६
 पञ्च देवता यजति ६,१,५,२
 पञ्चधा विनिषद्य स्तुवन्ति ७,५,८,१४
 पञ्चनवत्यै स्वाहा ७,२,१६,५
 पञ्च पश्चात् प्राचीरूप ५,२,१०,४
 पञ्च पुरस्तात् प्रतीचीः ५,२,१०,५
 पञ्चभिरधि क्रामति ५,४,७,६
 पञ्चभिरस्तुवत भूतानि ४,३,१०,३
 पञ्चभिर्धाता वि दधौ ४,३,११,५
 पञ्चभिर्व्याधायति ५,२,७,१७
 पञ्चभिस्तिष्ठन्तः सुवन्ति ७,५,८,१३
 पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,६
 पञ्चभ्यः स्वाहा ७,२,११,५; १२,३;
 १४,२; १६,१
 पञ्चरात्रो भवति पञ्च ७,१,१०,६
 पञ्च वा एतेऽग्रयो बत ५,५,९,६
 पञ्चविंशं भवति ७,५,८,१२
 पञ्चविंशत्याऽस्तुवत ४,३,१०,१३
 पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च ४,३,११,११
 पञ्चानां त्वर्तूनां बन्त्राय १,६,१,४
 पञ्चानां त्वा दिशां बन्त्राय १,६,१,५
 पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां १,६,१,६
 पञ्चानां त्वा वातानां १,६,१,३
 पञ्चारतिं तस्मै वृश्नेत् ६,३,३,१५
 पञ्चाविर्वयो गायत्री ४,३,५,३
 पञ्चावीस्तिष्ठ आदित्यानां ५,६,१६,४
 पञ्चाशते स्वाहा ७,२,१७,५; १९,१
 पञ्चाहा भवन्ति पञ्च ७,४,५,३
 पञ्चाहो भवति पञ्च ७,३,८,२
 पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः ५,२,१०,६
 पञ्चोप दधाति पञ्च ५,३,१,४
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः ५,३,१,२;
 १०,११
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्ताः ५,२,१०,२
 पत्त एकविंशं निरमिमीत ७,१,१,९
 पत्नय उप गायन्ति ७,५,८,१०

पत्न्यन्वारभते पत्नी ६,२,१,२
 पत्न्युपानक्ति पत्नी हि ६,२,९,४
 पथस्पथः परिपति १,१,१४,६
 पथो वा एतेऽध्यपथेन ७,२,८,१३
 पथ्याः स्वस्ति यजति ६,१,५,४
 पथ्याः स्वस्तिमयजन् ६,१,५,३
 पदपंक्तिश्छन्दः ४,३,१२,३०
 पदेन खलु वा एते ७,५,२,४
 पद्भ्यः स्वाहा ७,३,१६,३९
 पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णात् ६,१,६,९
 पद्भ्यते स्वाहा ७,५,१२,१५
 पन्थां वाऽधिस्पृश्येत् ६,२,६,५
 पन्थामनूवृग्भ्याः ५,७,२३,१
 पयःपृथिव्यां पय ओषधीषु ७,१२,६
 पयसे होत्राणां स्वाहा ३,२,८,९
 पयस्या भवति पयः २,३,१३,१४
 पयस्वाभां पुरोडाशम् २,३,१३,१५
 पयस्वतीरोषधयः १,५,१०,७
 पयोदां त्वा पबसि ४,४,६,३२
 पयो ब्राह्मणस्य तेजः ६,२,५,५
 परमस्याः परावतः ४,१,९,१३
 परमा वा एषा छन्दसां ५,४,१२,२
 परमेष्ठिनो वा एषः १,६,९,३
 परमेष्ठी त्वा सादयतु ४,४,३,७
 परमेष्ठयधिपतिमृत्युः ३,४,७,१४-१५
 परस्ताद्वर्चां प्रोक्षति ६,२,१०,५
 परस्ताद्वर्चां वृणीते २,५,८,१३
 परस्या अधि संवतः २,६,११,१५;
 ४,१,९,१२
 पराकाशेनान्तरां ५,७,१४,६
 पराङ्गतिरुच्य जुहोति ६,२,३,५
 पराङ् वाव यज्ञ एति १,७,६,१६
 पराङ् वर्ततेऽध्ययुः ६,३,८,११
 पराचीरन्वाह पराङ् ५,१,८,१६
 पराचीरुप दधाति ५,२,४,११
 पराची वा एतस्मै २,१,११,३
 पराङ् प्रोक्षति पराङ् ६,३,४,२
 पराङ्गो वा एते सुवर्गं ७,३,५,६; ७,७;
 २,५; ४,४,५

पराङ्गो हि यन्ति पराचीभिः ३,१,१०,८
 पराजित्वेव खलु वा ६,३,१,३
 परापूतः रक्षः परापूता १,१,५,१४
 परार्थाय स्वाहा ७,२,२०,११
 परावहगते स्वाहा ७,१,१३,१०
 परा वा एतस्याऽऽयुः ३,३,४,६
 परा वा एष प्रजां ५,२,२,१८
 परा वा एष यज्ञं १,५,२,१
 परा वा एषोऽग्निं वपति ५,२,२,१६
 परिचायं चिन्वीत ५,४,११,८
 परिचिदसि तया देवतया ४,२,४,१२
 परि णो रुद्रस्य हेतिः ४,५,१०,९
 परि ते धन्वनो हेतिः ४,५,१,१५
 परि त्वा गिर्वणो गिरः १,३,१,१७;
 ६,२,१०,२१
 परि त्वाऽग्ने पुरं वयं १,५,६,१५; ८,
 १२, ४,१,२,२०
 परिधये जनप्रथनाय ३,२,८,५
 परिधीन्सं माहि पुनाति २,५,११,१७;
 ६,२,३,६, ३,७,६
 परिधीन् परि दधाति २,६,६,२
 परिपतये त्वा गृह्णामि १,२,१०,१२
 परिपुण्णते स्वाहा ७,५,११,३२
 परिष्कवेभ्यः स्वाहा १,८,१३,४२
 परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं ३,२,३,१
 परिभूदछन्दः ४,३,१३,९
 परिलिखितः रक्षः १,२,५,९; ३,१,३
 परिवज्जते स्वाहा ७,४,२२,१२
 परिवर्षते स्वाहा ७,५,११,२४
 परिवहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,३
 परिवाजपतिः कविः ४,१,२,२९
 परिवीरसि परि त्वा १,३,६,१६
 परि व्ययत्यूर्गै रक्षना ६,३,४,१५
 परिशिष्टाय स्वाहा ७,३,२०,१५
 परि श्रयत्यन्तर्हितः ६,१,१,२
 परिश्रिते याजयति २,२,१०,३
 परिषद्योऽसि पवमानः १,३,३,१०
 परिसंतानेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,६

पैरेत पितरः सोम्याः १,८,५,९
 परोक्षं वा अन्ये देवाः १,७,३,१
 परो दिवा पर एना ४,६,२,६
 परो मर्तः परः आ ७,४,१५,२
 परो वरीयसीमवान्तरदीक्षां ६,२,३,१४
 पर्णेभ्यः स्वाहा ७,३,२०,६
 पर्णो ब्रह्मणा ७,४,१२,४
 पर्यग्निं करोति सर्वहुतम् ६,३,८,१
 पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति ३,४,३,१२
 पर्यारिणी भवति २,१,४,१४
 पर्वतश्चिन्महि वृद्धः ३,१,११,२३
 पर्व ते राध्यासम् १,१,२,६
 पर्वभ्यः स्वाहा ७,४,२१,७
 पलायिताय स्वाहा ७,१,१३,७; १९,१७
 पलायिष्यमाणाय स्वाहा ७,१,१९,१६
 पल्वल्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१०
 पवमानं पायुना ५,७,१५,८
 पवस्व वाजसातये ५,४,१२,१
 पवित्रं पोत्राभ्याम् ५,७,१५,९
 पशवो वा इडा स्वयम् २,६,८,१
 पशवो वा एते यदादित्यः ३,५,५,५;
 ६,५,६,८, १०-११
 पशवो वा एते यदिष्टकाः ५,७,२,२
 पशवो वै छन्दोमा अन्नं ७,३,३,५
 पशवो वै पूर्वा आहुतयः २,६,६,१३
 पशवो वै वयस्या नाना ५,३,१,१२
 पशवो वै सोमक्रयण्यै ६,१,८,८
 पशवो वै सोमो यत् ६,६,३,२०
 पशवो वै सोमो व्यानः ६,४,४,२
 पशवो वै हारियोजनीः ६,५,९,८
 पशुं वै हियमाणः रक्षाः सिद्धिः ३,१०,७
 पशुना वै देवाः सुवर्गं ६,३,१०,६
 पशुपतिः स्थूलदृढयेन १,४,३६,४
 पशुमानेव भवति ६,२,६,१०
 पशुमालभ्य पुरोडाशं ६,३,१०,१
 पशुर्वा एष यदग्निः ५,२,८,६; १०,१;
 ३,५,९; ७,६,२
 पशुशीर्षायुप दधाति ५,२,९,११
 पशुनाः शर्मासि शर्म १,८,६,३

पशूनां मन्थुरसि तव १,८,१५,९
 पशून्सुतं पुरोडाशान् ७,३,११,८
 पशूमानेव भवति ६,२,६,२०
 पशोर्वा आलब्धस्य प्राणान् ६,३,२,१
 पशोर्वा आलब्धस्य मनः ६,३,१०,८
 पशोर्वा आलब्धस्य हृदयम् ६,३,१,१८
 पश्चात् ५,७,३,३
 पश्चात् पृश्निषक्त्यः २,१,३,७
 पश्चात् प्राचीमुत्तमाम् ५,३,७,८
 पश्चात्सदः सवितृनेत्राः १,८,७,५
 पश्चाद्भोका वा एषा प्राच्युत् ६,३,८,१३
 पश्यते स्वाहा ७,५,१२,२१
 पृथ्वाद्द्वयो बृहती ४,३,५,६
 पाकयज्ञं वा अनु १,७,१,१
 पाकलाय स्वाहा ७,३,१८,१३
 पाजस्याय स्वाहा ७,३,१६,२१
 पाञ्चजन्येष्वप्येध्यमे ५,३,११,७
 पातं मा द्यावापृथिवी ३,२,४,२८
 पात मा प्रत्यञ्चं पात १,८,१२,१९
 पात्राणि भवन्ति पात्रे ५,६,२,६
 पान्त्रः कश्चो मान्थीकवः ५,५,१८,२
 पापवस्यसं वा एतत् ५,१,२,८
 पायुस्त आ प्यायताम् १,३,२,७
 पार इक्ष्वोऽवार्थेभ्यः ७,३,१६,८
 पार्जन्या नभोरूपास्तिस्रः ५,६,१९,३
 पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं ५,४,१२,५
 पार्थित आ च्छयति मध्यतः ६,३,९,४
 पार्थ्वीभ्याम् स्वाहा ७,३,१६,२२
 पार्थ्वेन वसाहोमं प्रयौति ६,३,११,३
 पावक आ चितयन्त्या ४,६,१,७
 पावकवतीभिरञ्जं ५,४,४,१०
 पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः ४,२,७,८
 पावको अस्मभ्यं शिवो ५,४,४,१५
 पावमानेन त्वा २,३,१०,७; ११,६
 पावीरवी कन्या चित्रायुः ४,१,११,१०
 पाहि माऽमे १,१,२२,८
 पिकः क्षिब्धका नीलशीर्ष्णी ५,५,१५,५
 पितर आयुष्मन्तस्ते २,३,१०,१६

४७ (तै. सं.)

पितरः पितामहाः परे ३,४,५,१८;
 ४,३,३,६
 पितरस्त्वा यमराजानः ५,५,९,१२
 पिता पुत्रः पौत्रो वषट् ७,३,१२,८
 पिता मातरिश्वाऽच्छिद्राः ५,६,८,१३
 पिता वरसानां पतिः ३,३,९,४
 पिता वा एष यदाग्रयणः ६,५,१०,६
 पिता वै प्रयाजाः प्रजा २,६,१,१२
 पितृणां नाराशंसः ४,४,९,२८
 पितृणां निखातं मनुष्याणां ६,३,४,१९
 पितृणां सदनमसि १,३,१,९; ६,६;
 ६,२; १०; ९
 पितृदेवत्याऽतिखातेयतीं २,६,४,९
 पित्वो न्यङ्कुः कशस्ते ५,५,१७,२
 पिन्वन्त्यपो मरुतः ३,१,११,२८
 पिपीलिकाः प्रशादेन ५,७,२३,११
 पिप्रीहि देवा उशतः ४,३,१३,१३
 पिबा सोममिन्द्र २,४,१४,९
 पिशाङ्गरूपः सुभरः ३,१,११,८
 पिशाङ्गाय स्वाहा ७,३,१८,३
 पिशाङ्गास्त्रयो वासन्ताः ५,६,२२,१
 पीपिवाऽसः सरस्वतः ३,१,११,११
 पुण्डरिजजां प्र यच्छति १,८,१८,२
 पुत्रस्य नाम गृह्णाति १,५,८,१५
 पुनः समूहति दिग्भ्यः २,३,१३,१७
 पुनरग्निश्चक्षुरदात् ३,२,५,१२
 पुनरत्वाक्रम्योपसदं ६,२,३,६
 पुनरासद्य सदनम् ४,२,३,१०
 पुनरुत्सृष्टो भवति २,१,५,११
 पुनरूर्जा निवर्तस्व १,५,३,९; ४,२,१,
 ८; ३,११
 पुनरूर्जा सह रथ्येति १,५,४,११
 पुनर्नः पितरो मनो ददातु १,८,५,१२
 पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा १,५,२,१३
 पुनर्वसू नक्षत्रमदितिः ४,४,१०,५
 पुनर्वसोरा दधीत १,५,१,७
 पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः ४,२,३,
 १३; ५,२,२,१९
 पुनातु ते परिश्रुतम् १,८,२१,२

पुराण्विर्षोषा ७,५,१८,६
 पुरस्तादन्याः प्रतीचीः ५,४,१,९
 पुरस्तादुक्थस्यावनीयः ६,५,२,९
 पुरस्तान्मिनोति पुरस्तात् ६,३,४,२१
 पुरस्तात् प्रतीचीनम् ५,२,९,१३
 पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभि ५,६,३,६
 पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुप ५,२,८,१९
 पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति २,६,५,६
 पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या २,६,२,
 ९-१०
 पुरस्तात् सोमस्य क्रयात् ३,१,२,३
 पुरस्तात् स्वाहाकृतयः ३,१,५,८
 पुरा वाचः प्रवदितोः २,२,९,९; ६,४,
 ३,२
 पुरीषवर्ती करोति २,६,४,१२
 पुरीषवर्ती मध्य उप ५,३,५,६
 पुरीषायातनो वा एषः ५,१,२,१२
 पुरीषेणाभ्यूहति तस्मात् ५,२,३,१७
 पुरीष्यस्त्वमग्ने रयिमान् ४,२,५,३
 पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः ४,२,४,८
 पुरीष्योऽसि विश्वभराः ४,१,३,६
 पुरुषः पुरुषो निधनम् ६,६,३,५
 पुरुषमात्रेण वि मिमीते ५,२,५,१
 पुरुषमुग्राश्चन्द्रमसे ५,५,१५,१
 पुरुषराजाय मर्कटः ५,५,११,६
 पुरुषो वय इति मध्ये ५,३,१,१९
 पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः ४,३,५,१३
 पुरुरवा १,३,७,८
 पुरोडाशिन्य उपसदः ७,१,९,३
 पुरोडाशेन वै देवाः ५,५,१,१२
 पुरोवात सनिरसि ४,४,६,४;
 ५,३,१०,३
 पुरोवातो वर्षन् जिन्वः २,४,७,३
 पुरोहविषि देवयजने ६,२,६,१
 पुष्करपर्णमुप दधाति ५,२,६,१३
 पुष्करपर्णेन सं भरति ५,१,४,५
 पुष्टिरसि प्रजननमसि १,७,९,१५
 पुष्पकर्णाय स्वाहा ७,३,१७,८
 पुष्पावतीः प्रसूवतीः ४,२,६,३

पुष्पावतीः सुपिप्पलाः ५, १, ५, ३२
 पुष्पेभ्यः स्वाहा ७, ३, १९, ६; २०, ७
 पूर्णमासश्च ३, ४, ४, १०
 पूर्णमासे वै देवानां २, ५, ५, ७;
 ७, ५, ६, ७
 पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्या २, ५, ५, ६
 पूर्णया जुहोति पूर्णः ५, ४, ७, १९
 पूर्णान्महान्गृह्णीयात् ७, २, ७, ११-१२
 पूर्णां दिवि परा पत १, ८, ४, २
 पूर्णां पश्चात् ४, ४, १०, २८
 पूर्णां पश्चाद्भुत पूर्णां ३, ५, १, १
 पूर्णं उप दधाति पूर्णं ५, २, ७, १४
 पूर्वजे ऋतावरी इति २, ६, ७, १६
 पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः ३, ४, ९, ११
 पूर्वार्धे जुहोति तस्मात् २, ६, २, २
 पूर्वभिर्हि ददाशिम ४, ३, १३, १८
 पूर्वेषुः प्रक्रामत्युत्तरेषुः ५, २, १, १६
 पूषा गा अन्वेतु नः पूषा ४, १, ११, ११
 पूषा ते ग्रन्थि १, १, २, १४
 पूषाऽध्वनः पातु १, १, ४, ८; ६, १, ७,
 ११
 पूषा पञ्चाक्षरेण १, ७, ११, ५
 पूषा सन्या सोमः १, २, ३, ६
 पूषा सोमक्रयण्यां ४, ४, ९, ४
 पूष्णा सयुजा सह ४, १, २, ६; ५, १, २,
 ११
 पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा ७, ३, १५, १५
 पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा ७, ३, १५, १४
 पूष्णे स्वाहा १, ८, १३, २४; ७, १, १६,
 ५; ३, १५, १३
 पूष्णो वनिष्ठुः ५, ७, १७, १
 पृच्छामि त्वा परमन्तं ७, ४, १८, ५
 पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा ३, ५, २, ११
 पृथिवि देवयजनि १, १, ९, ३
 पृथिवी छन्दः ४, ३, ७, १३
 पृथिवीं चर्मणा ५, ७, २०, १०
 पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण ५, २, १२, ५
 पृथिवी देवता विराट् ३, १, ६, १५
 पृथिवीमज्ञाद्यं नोपानमत् १, ५, ४, ३

पृथ्वी भवति रज्ज्जनां ६, १, ३, १३
 पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट् ७, ३, १२, ४
 पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षम् ४, ६, ५, ३,
 ५, ४, ७, ३
 पृथिव्यां तृतीयम् २, ४, १२, ७
 पृथिव्यां पुरीषमसि ४, ३, १३, ५
 पृथिव्याः सम्पृचः १, १, २, १०; ३, ८,
 १३; ६, ३, ८, १०
 पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामि ४, ४,
 ७, ११; ५, ३, ११, ३
 पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् १, २, ५, ८; ६, १,
 ८, ५
 पृथिव्याऽऽसन्नोत् ४, ४, ८, १०
 पृथिव्युदपुरमज्ञेन ४, ४, ५, १६
 पृथिव्यै त्वा १, १, ११, ६; ३, १, ६, ६;
 १; ६, ३, ४, १
 पृथिव्यै स्वाहा १, ८, १३, ३२; ७, १,
 १५, १; १७, १; ५, ११, १
 पृथुं तिरश्चा वयसा ५, १, ३, ६
 पृथ्व्यस्यः शारदाः ५, ६, २२, ४
 पृथ्व्यै स्वाहा ७, ३, १८, २१
 पृथ्व्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं २, २, ११, ५
 पृथ्वीमवत्येतद्वा २, १, ६, ६
 पृथ्विसक्थास्यो हैमन्तिकाः ५, ६,
 २२, ५
 पृथ्विसक्थाय स्वाहा ७, ३, १८, २२
 पृथ्विस्तिरश्चीनपृथ्विः ५, ६, १२, १
 पृथ्वी स्थूलपृथ्वी ५, ६, १२, ३
 पृथ्वी वैश्वदेवः ५, ५, १७, १
 पृथ्वीज्यस्योपहृत्य ६, ३, १०, ३
 पृथ्वन्तस्यो वार्षिकाः ५, ६, २२, ३
 पृथ्वीभ्यः स्वाहा ७, ३, १६, २०
 पृथ्वी दिवि १, ५, ११, ४; ४, ४, १२, २६;
 ७, १३, १८
 पृथ्वे वै दिवाकीर्त्यं पार्थे ७, ३, १०, ५
 पृथ्वीनां वा एतत् तेजः ५, ३, ७, ४
 पृथ्व्यः षडहो भवति ७, २, ६, ३; ४, २,
 ३; ३, ४; ७, ६
 पृथ्व्याभ्यः स्वाहा ७, ४, १३, १४
 पौतुद्रवान् परिधीन् ६, २, ८, ५

पौर्णमासीमेव यजेत २, ५, ४, ४
 पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्य ७, ५, ६, ४
 पौष्णः श्यामः ५, ५, २२, ४
 पौष्णं चरुमनु २, २, १, ७
 पौष्णं श्याममा लभेत २, १, ६, ३
 पौष्णौ रजतनाभी ५, ५, २४, ३
 प्रउगाचितं चिन्वीत ५, ४, ११, ४
 प्रकाशेन त्वचं ५, ७, १४, ५
 प्रकाशेन बाह्यं ५, ७, १२, ७
 प्रधास्यान् हवामहे १, ८, ३, २
 प्र चर्षणिभ्यः पृतना ४, २, ११, ३
 प्रचलाकायै स्वाहा ७, ५, ११, १४
 प्र चित्रमर्कं गृणते ४, १, ११, १४
 प्रचेतसे त्वा ४, ४, ६, २१
 प्रचेतास्त्वा रुद्रैः १, २, १२, १५
 प्रच्छच्छन्दः ४, ३, १२, ३४
 प्र च्यवस्व भुवस्पते १, २, ९, १; ६, १,
 ११, ११
 प्रच्युतं वा एतदस्मान् २, ६, ३, ९
 प्रच्युतो वा एष आयतनात् ५, १, ५, २७
 प्रच्युतो वा एषोऽस्मात् ६, १, १, १५
 प्रजननं ज्योतिरग्निः ७, १, १, १
 प्रजननाय स्वाहा ७, १, १९, ८३; ३, १६,
 ३८; ५, १२, ३०
 प्रजयैवैनं पशुभी रम्या ७, १, ६, ११
 प्रजवं वा एतेन यन्ति ७, ३, १, १
 प्रजा अपप्राणा असृजत ५, ३, ६, ३
 प्रजां योनिं मा १, १, १०, ६; १३, ७
 प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्ति ३, १, ४, ३
 प्रजाभ्यस्त्वा १, २, ६, ३
 प्रजाभ्यः स्वाहा ७, १, १९, ८२; ३, १६,
 ३७; ५, १२, २९
 प्रजापतये प्रतिप्रोच्यामिः ५, १, २, १४
 प्रजापतये मनवे ३, २, ८, ११; ४, १,
 ९, ५
 प्रजापतिं त्वो वेद १, ६, ११, ८
 प्रजापतिः पशून्सृजत १, ५, ९, १३;
 २, ४, ४, ३
 प्रजापतिः प्रजा असृजत २, १, २, १;
 २, १, १, ४, ४, १; ५, १, ८, ९; ६, ६,

४,१२; ५,१; ७,२,४,१; ५,८,११
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ५,५,२,१
 प्रजापतिः प्रणीयमानः ४,४,२,११
 प्रजापतिः सप्तदशक्षरेण १,७,११,१७
 प्रजापतिः सुवर्गं लोकम् ७,३,५,१;
 ४,४,१
 प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्यः ५,२,६,१२
 प्रजापतिरकामयत ३,१,१,१; ५,५,२,
 १०; ७,१,१,६; २,५,१; ९,१;
 ३,८,१
 प्रजापतिरग्निमाचिकीषत ५,५,२,८
 प्रजापतिरग्निमाचिनुत ५,३,१०,१०;
 ६,६,१; १०,१
 प्रजापतिरग्निमसृजत ५,१,२,४; ५,८,
 २; ७,१०,१
 प्रजापतिर्जयानिन्द्राय ३,४,४,१३
 प्रजापतिर्देवासुरान् ३,३,७,१
 प्रजापतिर्देवभ्योऽज्ञाथं २,३,६,१
 प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान् १,७,३,६; २,
 ६,३,१; ६,६,८,६, ११,१
 प्रजापतिर्मनसाऽन्धः ४,४,९,१
 प्रजापतिर्मह्यमेता ७,४,१७,४
 प्रजापतिर्यज्ञमसृजत ६,१,२,१२;
 ३,११,१५
 प्रजापतिर्यज्ञानसृजत १,६,९,१
 प्रजापतिर्वरुणायाश्चम् २,३,१२,१
 प्रजापतिर्वा अजुहोत् ३,५,७,६
 प्रजापतिर्वा अथर्व ५,६,६,४
 प्रजापतिर्वा इदमेकः २,१,१,७
 प्रजापतिर्वा एतं ५,७,६,१५
 प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा ७,२,९,४
 प्रजापतिर्वा एष यदग्निः ५,६,९,३;
 ७,८,८
 प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः ६,४,११,
 ८; ५,८,२
 प्रजापतिर्विराजम् ३,३,५,११
 प्रजापतिर्विश्वकर्मा ३,४,७,९-१०
 प्रजापतिस्त्वा सादयतु ४,२,९,२;
 ४,६,३

प्रजापतीः ५,५,५,२
 प्रजापते २,२,१२,३; ६,११,२०
 प्रजापते न त्वदेतानि १,८,१४,१२;
 ३,२,५,२०
 प्रजापतेरक्षयश्चत् ५,३,१२,१; ६,४,
 १०,१०
 प्रजापतेर्जायमानाः ३,१,४,१
 प्रजापतेर्भागोऽसि १,६,३,७; ७,३,१०
 प्रजापतेर्वा एतानि ६,२,१,९
 प्रजापतेर्विभ्राजाम १,६,५,२; ७,५,३
 प्रजापतेर्हृदयेन ५,५,८,३; ७,५,८,३
 प्रजापतेस्तपसा वावृधाना ५,१,११,११
 प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशत् २,३,५,१
 प्रजावान् पशुमान् ७,१,६,१२; ७,५
 प्रजासु वा एष एतर्हि ५,१,५,१७
 प्रजास्त्वमनु प्राणिहि १,२,६,६
 प्रजा हि वा एतस्मिन् २,१,८,१०
 प्रणीर्यज्ञानामित्याह २,५,९,५
 प्र णो देवी १,८,२२,३; २,५,१२,७;
 ३,१,११,९
 प्र णो यच्छत्वर्थमा १,७,१०,५
 प्रतक्ताऽसि नभस्वान् १,३,३,११
 प्र तत् ते अद्य २,२,१२,१८
 प्रत्ता वै गौर्दुहे १,७,१,५
 प्रतिक्रमणं कुष्ठाभ्याम् ५,७,१५,११
 प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि ५,१,३,५
 प्रति त्यजाम राज्यम् १,८,१०,५
 प्रति त्वा वर्षवृद्धं १,१,५,१३
 प्रतिदङ् च १,८,१३,९
 प्रतिपूरुषमेककपालान् १,८,६,१
 प्रतिमा छन्दः ४,३,७,३
 प्रतियुतो वरुणस्य पाशः १,४,४५,९;
 ६,६,३,२१
 प्रतिरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१८
 प्रति वै परस्तात् २,२,९,२
 प्रतिश्रुत्वायै वाहसः ५,५,१४,६
 प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः ४,३,८,१४; ५,३,
 ३,१६
 प्रतिष्ठां वा अस्मै तत् १,७,२,१५

प्रतिष्ठितं वृश्चेत् ६,३,३,१३
 प्रतिष्ठिते देवयजने ६,२,६,१५
 प्रति स्पशो वि सृज १,२,१४,३
 प्रतीची दिशां वर्षा ऋतूनाम् ४,३,३,३
 प्रतीच्या त्वा दिशा ५,५,८,६
 प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवः १,६,५,६
 प्रतीच्यै दिशे स्वाहा ७,१,१५,९
 प्रतूर्तं वाजिजा द्रव ४,१,२,२; ५,१,
 २,२
 प्रतूर्तिरष्टादशः ४,३,८,४; ५,३,३,६
 प्रतूर्वैश्चेष्टवक्रामन् ४,१,२,५
 प्र ते यक्षि प्र त इयमि २,५,१२,२५
 प्रत्यग्निं चिक्यानस्तिष्ठति ५,२,३,१३
 प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतः ६,४,१०,५
 प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः १,२,८,११
 प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा १,१,२,२; ४,३;
 १०,१
 प्रत्येव तिष्ठति ६,२,६,१७
 प्रत्येव प्रथमेन धत्ते ६,५,५,५
 प्रत्यौहतामधिरा मृत्युम् ५,१,८,१९
 प्रथते प्रजया पशुभिः ५,६,५,७
 प्रथमं धातारं करोति ३,४,९,२
 प्रथमा वाऽ सरथिना ५,१,११,७
 प्रथमे मासि पृष्ठानि ७,५,३,१
 प्रथमेष्टकोपधीयमानाः ५,२,८,३
 प्रदातारं हवामहे १,७,१३,९
 प्रदाता वज्री वृषभः १,७,१३,१०
 प्रदिशः १,३,१०,७
 प्र देवं देववीतये ३,५,११,१६
 प्र देवं देव्या धिया ३,५,११,१
 प्रपितामह ये च १,८,५,४; २,५,१७
 प्र प्रदातारं तारिषः ५,२,२,३
 प्रप्रायमाग्निर्मरतस्य २,५,१२,२४; ४,
 २,३,५
 प्रप्रोथते स्वाहा ७,१,१२,६
 प्र बाहवा सिसृत् १,८,२२,९; २,५,
 १२,२१
 प्रबाहुजुहोति तस्मात् २,६,२,३
 प्रबाहुगवा ऋत्विजाम् ३,२,९,१९

प्रबुद्धाय स्वाहा ७,१,१९,४३
 प्र बुद्धिया ईरते वः ४,३,१३,१९
 प्रबुध्यमानाय स्वाहा ७,१,१९,४३
 प्र पूर्वजे पितरा ४,१,११,१८
 प्रभोत्स्यते स्वाहा ७,१,१९,४१
 प्रमा छन्दः ४,३,७,२
 प्र मातृभ्यो ऋषि कनिकदत् ५,१,५,१२
 प्रमुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,१०
 प्र मुञ्च धन्वनस्त्वम् ४,५,१,१०
 प्रमुञ्चमाना भुवनस्य ३,१,४,७
 प्रयते स्वाहा ७,१,१३,१२
 प्रयाजवदेवानूयाजवत् ६,१,५,८
 प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं २,३,२,९
 प्र याभिर्यासि २,२,१२,२८
 प्रयासाय स्वाहा १,४,३५,१
 प्रयुताय स्वाहा ७,२,२०,५
 प्र यो जज्ञे विद्वाँ अस्म्य २,३,१४,२३
 प्ररिक्ताय स्वाहा ७,३,२०,२०
 प्र वा एतेऽस्माल्लोकात् ६,२,२,२
 प्र वा एषोऽस्माल्लोकात् १,५,८,६;७,
 ६,४; ५,४,१०,७; ६,३,९,१३
 प्रलाऽस्यनुवाऽसीत्याह ३,५,२,७
 प्रवृद्धसि संवृद्धसि ४,४,१,४
 प्र वो वाजा ह्यनिरुक्तां २,५,७,७
 प्र वो वाजा इति २,५,७,८-९,११
 प्रशिषं प्रशासाभ्याँ ५,७,१९,४
 प्र श्रेयाँसं आतृष्यं २,४,१,३
 प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा १,८,७,१४
 प्रसद्य भस्सना योनिम् ४,२,३,९
 प्र स मित्र मर्तो अस्तु ३,४,११,१७
 प्र सन्नाजं प्रथमम् १,६,१२,११
 प्रसवश्च १,७,९,७; ५,४,८,२०
 प्र ससाहिषं पुरुहूतः ३,४,११,१२
 प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन ६,५,३,९
 प्रसुवानः सोमः २,२,१२,१५
 प्र सो अग्ने तवोतिभिः ३,२,११,१
 प्रस्तरेण परिधिना ५,७,७,५
 प्रहृत्य जुहोति जाताय ६,३,५,१४
 प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽभ्ये ३,२,११,२

प्राकाशावध्वर्यवे १,८,१८,७
 प्रागपागुदगधराक्ताः १,४,१,७
 प्राची च प्रतीची ४,४,११,१७
 प्राची दिशां वसन्त ऋतूनाम् ४,३,३,१
 प्राची दिशाँ सहयशाः ४,४,१२,५
 प्राचीनमाहवनीयात् ६,२,६,४५
 प्राचीनवत्सं करोति ६,१,१,१
 प्राची नामासि प्रतीची ५,५,१०,३
 प्राची प्रेतमध्वरं १,२,१३,६; ६,२,९,७
 प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि ४,६,५,१;
 ५,४,७,१
 प्राच्यसि ४,४,७,३
 प्राच्या एवा दिशा सादयामि ५,५,८,४
 प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि २,४,१४,२
 प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजः १,६,५,४
 प्राच्यै दिशे स्वाहा ७,१,१५,७
 प्राजापत्यं कृष्णमा २,१,८,१३
 प्राजापत्यं तूपरमा २,१,६,१५
 प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते ७,५,७,१२
 प्राजापत्यं भवति २,३,२,१९
 प्राजापत्यामा लभेत ३,४,३,८
 प्राजापत्यामेतामुप ५,७,२,४
 प्राजापत्या वै पशवः ३,१,५,१
 प्राजापत्यो वा एष यज्ञः ७,२,५,३
 प्राञ्चमग्निं प्र हरन्ति ३,१,३,२
 प्राञ्चमुप दधाति सुवर्गस्य ५,२,८,१८
 प्राञ्चं प्र हरति यजमानम् २,६,५,१८
 प्राञ्चो यान्ति प्राङ्निव हि ७,२,१,९
 प्राणग्रहान् गृह्णाति ३,५,१०,२
 प्राणते स्वाहा ७,५,१२,१७
 प्राणदा अपानदा व्यानदाः ४,६,१,२०
 प्राणधृगसि प्राणं मे ७,५,१९,७
 प्राणभृत उप दधाति ५,२,१०,९;
 ३,१,७
 प्राणभृत उपधाय ५,२,१०,१५
 प्राणं मे पाहि ४,३,६,९; ४,७,१६
 प्राणं मे पाह्यपानं मे ४,३,४,७
 प्राणस्त आ प्यायतां १,३,९,२
 प्राणानां वा एषोऽब द्यति ६,४,१,१७

प्राणापानौ मा मा हासिष्टं ३,१,७,६
 प्राणापानौ मृत्योर्मा ३,१,७,५
 प्राणापानौ मे पाहि १,७,३,१२
 प्राणापानौ वा एतौ यत् ६,४,६,७
 प्राणापानौ वा एतौ पशूनां ३,३,९,१९;
 १०,५; ११,९
 प्राणापानौ वा एनं २,५,२,५
 प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाँ ६,४,८,५
 प्राणाय ५,५,५,१०
 प्राणाय एवा १,१,६,७; २,६,४
 प्राणाय त्वाऽपानाय ३,५,८,३; ९,७
 प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे ३,२,३,२
 प्राणाय स्वाहा ७,१,१३,२; १९,९; ४,
 २१,१
 प्राणा वा अश्शवः पशवः ६,४,४,१४
 प्राणा वा एते यद्विष्णिष्याः ६,३,१,१०
 प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्याः ६,४,९,
 ७; ९,९
 प्राणा वै त्रिवृद्धमासाः ७,१,१,१०
 प्राणिने स्वाहा ७,५,१२,३
 प्राणो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,१९
 प्राणो वा एष यदुपाँशुः ६,४,५,१;
 ५,८,१
 प्राणो वा ऐन्द्रवायवः ७,२,८,११
 प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणः ३,२,६,४
 प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृण्णा ५,५,
 ५,८
 प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रः ७,३,३,३
 प्राणो व्यानोऽपानो वषट् ७,३,१२,६
 प्रातर्युजौ वि मुच्येथाम् १,४,७,१
 प्रातःसवने गृह्णाति ६,६,११,४
 प्रातःसवने वै गायत्रेण ७,१,२,१
 प्राणानि पात्राणि युज्यन्ते ६,५,११,
 १,३-४
 प्राण्याभिर्यच्छत्यन्वयैः ५,१,६,१२
 प्रायणीयस्य निष्कासः ६,१,५,९
 प्रायणीये चोदयनीये ३,५,१०,६
 प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति २,६,८,५
 प्रासचाय स्वाहा ७,५,११,१३

प्रियः प्रजानामुत्थितः ७,२,९,६
प्रिया वो नाम हुवे २,१,११,७
पुण्णते स्वाहा ७,५,११,३१
प्रेतिरसि धर्माय त्वा ३,५,२,४
प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्ति ३,१,७,८
प्रेदमे ज्योतिष्मान् याहि ४,२,३,३;
५,२,२,७

प्रेदो अग्ने दीदिहि पुरः ४,६,५,११;
५,४,७,१२

प्रेयमगाद्विषणा बर्हिः १,१,९,३
प्रेयुदेह्यतस्य वामीः ३,५,६,५
प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नी वेदि ३,५,६,२
प्रेतु वाजी कनिष्कदत्त ४,१,४,८;
५,१,५,२०

प्रेव जायते श्वःश्वः १,५,९,६
प्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति २,४,६,२;
६,६,५,२

प्रेवैनं पुरोऽनुवाक्यया २,६,२,१५
प्रेषान्तामिधेनीरावारौ ७,३,११,५
प्रेषामग्नेषु विधुरेव ४,३,१३,२४
प्रोक्षणीरासादयति २,६,४,१५
प्रोक्षिताः स्थ १,१,५,३
प्रोथदध्नो न यवसे ४,४,३,८
प्रोथते स्वाहा ७,१,१२,५
प्रोषिष्यते स्वाहा ७,५,११,३०
प्रोष्ठपदा नक्षत्रमजः ४,४,१०,२३
प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिः ४,४,१०,२४
प्रोष्वसै पुरारथम् १,७,१३,१४
प्लक्षो मेधेन ७,४,१२,५
प्लवो वा एषोऽग्नेः ५,३,१०,५
फलिन्थो न ओषधयः ७,५,१८,९
फलेन नादेयान् ७,३,१४,१०
फलेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,७; २०,८
फलगुनी नक्षत्रमर्थमा ४,४,१०,९
फलगुनी नक्षत्रं भगः ४,५,१०,११
फलगूलोहितोर्णा बलक्षी ५,६,१२,२
बडित्था पर्वतानां २,२,१२,११
बधान देव सवितः १,१,९,७; ११,१५
बद्धमव स्यति वरुणपाशात् ६,२,९,१

बवरः प्रावाहणिरकामयत ७,१,१०,४
बभ्रवे स्वाहा ७,३,१८,७
बाभ्रिरसि नारिरसि ४,१,१,१२
बभ्रुरुर्णा भवत्येतद् २,१,८,६
बभ्रुरुर्णबभ्रुः शुक्रबभ्रुः ५,६,११,२
बभ्रुर्भवत्येतद्वा अजस्य २,१,३,९
बभ्रुः सौम्यः ५,५,२२,३
बर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां ६,६,३,९
बर्हिरव स्तृणाति तस्मात् ६,२,११,१०
बर्हिरसि सुक् १,१,११,३
बर्हिषदः पितर ऊति २,६,१२,६
बर्हिषदे वद् ४,६,१,१६
बर्हिषा पूर्णमासे १,६,७,७
बर्हिषोऽहं देवयज्यया १,६,४,१;
७,४,१

बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै २,६,५,८
बलं मज्जभिः ५,७,१२,१२
बलविज्ञायः स्थाविरः ४,६,४,६
बलाय त्वा ४,३,७,५०
बलायाजगरः ५,५,१४,१
बलब्रजानपीधमे सं २,२,८,३
बस्तेनाजाः ७,३,१४,१६
बस्तो वय इति दक्षिणे ५,३,१,१७
बस्तो बयो विवलं छन्दः ४,३,५,११
बहवः षोडशिनो भवन्ति ७,४,३,१७;
७,८

बाहिः प्राणो वै मनुष्यः ६,१,१,१२
बाहिस्ते अस्तु बालिति ३,३,१०,५
बहुरूपो भवति २,१,६,१२,१४
बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यः ५,१,१,९
बहु वै गार्हपत्यस्य १,७,६,१२
बहु हायमवृषादिति २,४,७,८
बह्वीनां पिता बहुरस्य ४,६,६,५
बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीः ६,५,९,३
बाहुभ्याम् स्वाहा ७,३,१६,२५
बार्हतीमुत्तमामन्वाह २,५,७,६
बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः ७,२,८,७
बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठम् २,१,६,१; ७,२
बार्हस्पत्यं चरं निर्वपति १,८,९,१

बार्हस्पत्यमुक्षवशम् २,१,७,८
बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म ५,६,२,१५
बुध्नादग्रमङ्गिरोभिः २,३,१४,२१
बुध्नादग्ने वि मिमाय २,३,१४,२२
बुध्नाद्यो अग्रम् २,३,१४,२५
बुभूषणवेक्षेतैषः ३,२,३,१८
बृहच्च ३,४,४,११
बृहत् साम क्षत्रभृत् ४,४,१२,४
बृहती छन्दः ४,३,७,७
बृहतीरुग्णिहाः पङ्क्तीः ५,३,८,७
बृहन्नसि बृहन्नावा १,३,२,२०
बृहन्नाः १,१,१२,७
बृहद्रथन्तरयोस्त्वा २,३,१०,८
बृहद्रथन्तराभ्यां यन्ति ७,२,१,४; ३,५,
५, ४,२,९; ४,४
बृहच्छन्दः ४,३,१२,१८
बृहस्पतये १,८,७,१३
बृहस्पतये पाङ्क्ताय ७,५,१४,५
बृहस्पतये क्षिप्तुः ५,५,१७,६
बृहस्पतये स्वाहा १,८,१३,२५; ७,१,
१४,८; १६,६
बृहस्पतिरकामयत ७,२,३,१४,१,१
बृहस्पतिरष्टाक्षरेण १,७,११,८
बृहस्पतिराग्नीध्रात् ४,४,९,१३
बृहस्पतिर्देवता ४,३,७,३४
बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् ३,१,६,२
बृहस्पतिर्देवानां पुरोहितः ६,४,१०,१
बृहस्पतिर्नः परि पातु ३,३,११,४
बृहस्पतिर्नो हविषा ६,१,२,१०
बृहस्पतिर्ब्रह्मणः ३,४,५,७
बृहस्पतिर्वा एतत् ५,३,५,१४
बृहस्पतिः शकुनिसादेन ५,७,१४,९
बृहस्पतिस्तुतस्य ते १,४,२७,१; ६,५,
८,६
बृहस्पतिस्तनुतामिमं १,७,१,१३
बृहस्पतिस्त्वा सादयतु ४,४,६,१
बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने १,२,५,७; ६,१,
८,४
बृहस्पते अति यदर्थः १,८,२२,७
बृहस्पते जुषस्व नः १,८,२२,५

बृहस्पते धारया वसूनि ६,३,६,५
 बृहस्पते परि दीय ४,६,४,४
 बृहस्पतेरष्टमी ५,७,२१,८
 बृहस्पतेर्भागे नि १,७,८,१९
 बृहस्पतेर्मूर्धा हरामि १,१,२,१७
 बृहस्पते सवितर्बोधय ४,१,७,८
 बृहस्पतेस्त्वा १,७,१०,१०
 बैलवो यूपो भवत्यसौ २,१,८,३
 बोधा नो अस्य वचसः ४,२,३,१४
 बोधा स बोधोऽप्युप तिष्ठते ५,२,२,२०
 ब्रध्न पिन्वस्व ददतः १,६,३,६
 ब्रध्न पिन्वस्वेत्याह १,७,१,१७
 ब्रध्वस्य बिष्टपं चतुस्त्रिंशः ४,३,८,१५; ५,३,३,१५
 ब्रह्म जज्ञानं ४,२,८,४; ५,२,७,१-२
 ब्रह्मज्योतिरसि १,३,३,१४
 ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय १,६,१,८
 ब्रह्मणा वा अस्य तत् ५,६,१०,२
 ब्रह्मणा वा एषा यजुषा ५,१,९,७
 ब्रह्मणा सोमपाः ४,४,८,१५
 ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै ६,६,१,१८
 ब्रह्मणे शार्गः ५,५,१९,४
 ब्रह्मणैवोभयतः १,६,१०,७
 ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य २,३,११,८
 ब्रह्म षण्ण क्षत्रं १,३,१,१३; ६,१५
 ब्रह्मदेवकृतमुपहृतम् २,६,७,१२
 ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इति २,६,९,६
 ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं १,३,१,११; ६,१४; ६,२,१०,१३; ३,४,१४
 ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय ५,६,२,१६
 ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि १,६,१,१४
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति १,७,१,१०; २,५,२,९; ३,८,१४; ४,१; ६,२,६; ३,२; ५,१,२२; ६,८; ९,१०; ३,२,९,४; ३,६,६; ७,३; ५,२,७,४; ५,३,३; ५,७; ६,३; ७,२,१३; ३,८; ४,४; ९,४-५; ६,१,४,१२; ५,६; ६,८; ७,२; ९,१,२; १,५,२६; ३,१,१२; ८,३; ४,३,१;

५,४,१४; २,५; १०,११; ११,१२;
 ५,११,८; ६,७,२; ७,१,३,१; ७,
 १०; २,९,२; ३,२,१; ४,१०,१;
 ५,१,१२
 ब्रह्म वै पर्णो विष्मरुतः ३,५,७,४
 ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनाम् ५,७,८,६
 ब्रह्महत्यायै स्वाहा १,४,३५,११
 ब्रह्मा देवानां पदवीः ३,४,११,४
 ब्रह्माश्च १,८,१६,८; १०,१२,१४
 ब्रह्माऽऽयुष्मत् तत् २,३,१०,१४
 ब्राह्मणमद्य राध्यासम् १,४,४३,८;
 ६,६,१,१२
 ब्राह्मणस्पत्यं तूपरं २,१,५,१२
 ब्राह्मणस्पत्यमेकादश २,३,३,७
 ब्राह्मणस्पत्यां बभूवुर्कर्णाम् २,१,८,४
 ब्राह्मणासः पितरः ४,६,६,१०
 ब्राह्मणेन वाचम् ७,३,१४,२४
 भक्ष जागतः ४,४,२,२७
 भक्षेहि माऽऽविश ३,२,५,१
 भगाय कुषीतकः ५,५,१३,४
 भगाय स्वाहा १,८,१३,३०
 भद्रं १,३,२,५
 भद्रं ते अग्ने सहसिजनीकम् ४,३,१३,४
 भद्रं पश्यन्त उप सेदुः ५,७,४,६
 भद्रा ते अग्ने स्वनीक ४,३,१३,३
 भद्रादभि श्रेयः प्रेहि १,२,३,२०
 भद्राजः श्रेयः समनेष्ट ५,७,२,११,१४
 भद्रनासु ३,३,३,५
 भयं प्रचालाभ्यां ५,७,१३,७
 भयं शितीमभ्यां ५,७,१९,३
 भरन्नसि पुरीष्यम् ५,१,५,२२
 अरेष्विन्द्रं सुहवम् २,१,११,५
 भवतं नः समनसौ १,३,७,१३; ४,२,५,४
 भवत्येव ६,२,६,२९
 भवं यकना १,४,३६,२
 भसदे स्वाहा ७,३,१६,३१
 भस्मनाऽभि वासयति २,६,३,८
 भस्मनाऽभि समूहति ३,४,१,७

भागधेयं वा अग्निः १,५,१,६
 भान्तः पञ्चदशः ४,३,८,२; ५,३,३,५
 भार्गवो होता भवति १,८,१८,१७
 भासाऽन्तरिक्षमा पृण ४,६,५,९
 भासे त्वा ४,४,६,२८
 भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,८
 भुज्युः सुपर्णो यज्ञो ३,४,७,७-८
 भुवः १,५,११,१४; ६,२,८,४,१,
 ११,४; ७,४,२०,२
 भुवनमसि वि प्रथस्व १,१,१२,१
 भुवनश्च १,७,९,१६
 भुवनस्य पत इति ५,४,२,९
 भुवनस्य पते यस्य ३,४,७,१३
 भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा ३,४,११,१४
 भुवो देवानां कर्मणा ७,१,१८,१
 भुवो यज्ञस्य रजसः ४,४,४,४
 भूः १,६,२,७; ७,४,२०,१
 भूतमसि भव्यं नाम ३,३,५,५; १७
 भूतमसि भूते मा धा ३,२,८,२६
 भूतं भव्यं भविष्यद्वष्ट ७,३,१२,१
 भूतानि क्षुधमघ्नन्तसद्यः २,५,६,१२
 भूतेभ्यः समनमद्यथा ७,५,२३,१०
 भूतेभ्यस्त्वा १,२,१२,२२
 भूतेभ्यस्वेति सुचम् ६,२,८,४
 भूतेष्टका उप दधाति ५,६,३,१
 भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति ७,५,९,६
 भूमिर्भूमना द्यौर्वरिणा १,५,३,१; ४,१
 भूयस्कृदसि ४,४,७,१
 भूरसि भुवे त्वा भव्याय ७,१,१२,११
 भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां ३,२,१०,११
 भूरस्माकं हविर्देवानाम् १,६,१,१५
 भूर्भुवः सुवरिति ५,५,५,९
 भूर्भुवः सुवर्षवष्ट ७,३,१२,९
 भृगूणामङ्गिरसां १,१,७,११
 भृजश्छन्दः ४,३,१२,२३
 भ्रूभ्यां स्वाहा ७,३,१६,११
 भेषजं गवेऽश्वाय १,८,६,७
 भौवनश्च १,७,९,१५
 भक्षदेववतो रथः १,८,२२,११

मखस्य शिरोऽसि १,१,८,७; १२,९;
४,१,५,११; ५,१,६,१०
मवा नक्षत्रं पितरः ४,४,१०,८
मज्जन्वते स्वाहा ७,५,१२,४५
मज्जभ्यः स्वाहा ७,३,१६,४७
मणिना रूपाणि ७,३,१४, ३
मण्डलेष्टका उप दधाति ५,३,९,३
मण्डूकान् जम्भ्येभिः ५,७,११,२
मण्डूकि तामिरा गदि ४,६,१,६
मधु नक्तमुतोषसि ४,२,९,८
मधुमान् नो वनस्पतिः ४,२,९,९
मधु वाता क्रतायते ४,२,९,७;
५,२,८,१५
मधुश्च १,४,१४,१; ४,४,११,१
मधुश्रुतः शुचयो याः ५,६,१,३
मधुषा सं यौत्यपां २,४,९,९
मध्यत उप दधाति ५,२,८,२२;
९,२; ६,२,१४
मध्यत ऐन्द्रमा लभते ६,६,५,३
मध्यतः सं नद्धति मध्यतः ६,१,३,९
मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत ७,१,१,८
मध्यतो गुदस्याव द्यति ६,३,१०,१२
मध्यतोऽनुष्टुभा वाक् ५,१,३,२०
मध्याय स्वाहा ७,२,२०,९
मध्ये दिवो निहितः ५,४,६,१८
मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानः ४,१,८,३
मनश्च ३,४,४,७
मनश्छन्दः ४,३,७,१८; १२,११
मनसा गृह्णाति मनः ६,६,१०,३
मनसा त्वैतामाप्नुम् ५,१,३,१३
मनसा प्रणयति १,६,८,४
मनसो हविरसि प्रजापतेः ३,४,२,११
मनसो हविरसीत्याह ३,४,३,१९
मनस्वाऽष्टु १,४,२,३; ३,३; ६,४,
५,७
मनस्विने स्वाहा ७,५,१२,२५
मनुः पुत्रेभ्यो दायं ३,१,९,७
मनुः पृथिव्या यज्ञियम् २,६,७,१
मनुरग्निमचिनुत ५,४,१०,१४
मनुर्मव जनया दैव्यं ३,४,३,१८

मनुष्या इन्वा उपः १,६,७,९
मनोजवास्त्वा पितृभिः १,२,१२,१४
मनो ज्योतिर्जुषताम् १,५,३,७; १०,६;
६,३,५
मनो न्वा हुवामहे १,८,५,१०
मनो मे जिन्व ४,३,६,१४
मनो मेधामग्निं प्रयुज ४,१,९,२
मनो मे हार्दि यच्छ १,३,११,१३
मनो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२४
मनोऽसि प्राजापत्यां १,६,२,१२; १०,
१३
मन्थमान् गृहीताभिचरन् ७,२,७,६
मन्थी सक्तुश्रीः ४,४,९,२२
मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां ३,२,५,४
मन्यवे स्वजः ५,५,१४,४
मन्युना वृत्रहा ४,४,८,७
मन्वे वां मित्रावरुणा ४,७,१५,५
ममत्तु नः परिजमा २,१,११,६
मम देवा विहवे सन्तु ४,७,१४,२
मम नाम तव च जातवेदः १,५,१०,२
मम नाम प्रथमं जातवेदः १,५,१०,१
ममाने वर्चो विहवेषु ४,७,१४,१
मयि गृह्णाम्यग्ने भस्मि ५,७,९,१
मयि देवा द्रविणम् ४,७,१४,३
मयि मेधां मयि प्रजां ३,३,१,७-९
मयि वसुः पुरोवसुः ३,२,१०,८
मयि वसुर्विदद्वसुः ३,२,१०,९
मयि वसुः संयद्वसुः ३,२,१०,१०
मरुतां सप्तमी ५,७,११,७
मरुतां प्रसवे जेषम् १,८,१५,६
मरुतामोजः स्थ १,८,११,६
मरुतामोजसे स्वाहा १,८,१५,१७
मरुतो गणानाम् ३,४,५,१७
मरुतां पृषतयः स्थ १,१,१३,९
मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु ४,७,
१५,११
मरुतो यस्मि हि क्षये ४,१,११,४
मरुत्वा इन्द्रं वृषभः १,४,१९,१
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः १,८,४,४
मरुतः सप्ताक्षरेण १,७,११,७
मरुत्वन्त वृषभं १,४,१७,१

मरुतो यद् वो १,५,११,१५; २,१,
११,३; ३,१४,१७
मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो ५,१,३,११
मर्माणि ते वर्मभिः ४,६,४,१४
मरुहा इन्द्राण्यै ५,६,१९,४
मशकान् केशैः ५,७,१४,७
महान् मही अस्तभायत् २,३,१४,२४
महा इन्द्रो वज्रबाहुः १,४,४१,१
महादेवमन्तः पार्श्वेन १,४,३६,८
महानाम्नी रेवतयः ५,२,११,३
महा इन्द्रो य भोजसा १,४,२०,१
महा इन्द्रो नृवदा १,४,२१,१
महो रुजानि बन्धुता १,२,१४,११
महेन्द्रस्याहं देवयज्यया १,६,२,१५
मही द्यौः पृथिवी च ३,३,१०,८; ५,
११,१०; ४,२,९,१०; ५,२,
८,१७
मह्यं यजन्तु मम यानि ४,७,१४,४
मयुः प्राजापत्ये ५,५,१२,१
मर्त्यस्य ते होतः १,६,२,११
मरुतो देवतो ४,३,७,३३;
महीनां पयः १,१,१०,११; १२; २,
१,९; ३,३,२,६,१
महीमूष मातरं १,५,११,१८; ७,१
१८,७
महेन्द्रस्याहं मुजिति १,६,४,१०
मा छन्दः ४,३,७,१; ५,३,२,११
मातरिधनो धर्मोऽसि १,१,३,२
मातली कन्यैर्यमो २,६,१२,१४
माता च ते पिता च ते ७,४,१९,१४
मा ते अस्यां सहसावन् १,६,१२,१७
मातेव पुत्रं पृथिवी ४,२,५,५
मा त्वत् क्षेत्राण्यरणानि ७,२,७,१०
मा त्वाऽग्निध्वंनयित ४,६,९,४
मा त्वा तपत् प्रिय आत्मा ४,६,९,९
मा त्वा हिंसीन्मा १,८,१६,६
मा षावापृथिवी अग्नि ५,१,५,१९
माधवश्च १,४,१४,२; ४,४,११,२
माध्वेषु ३,३,३,१२
मानवीत्याह मनुर्हि २,६,७,११

मा नः समस्य दूष्यः २,६,११,९
 मा नस्तोके ३,४,११,८; ४,५,१०,६
 मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ५,१,५,१८
 मा नो अस्मिन् महाधने २,६,११,१२
 मा नो देवानां विशाः २,६,११,८
 मा नो मूर्धाः १,७,१३,७;
 २,२,१२,२३
 मा नो महान्तमुत मा नः ४,५,१०,५
 मा नो मित्रो वरुणो ४,६,८,१
 मा नो दिव्यीजनिता यः ४,२,७,१
 मान्दा वाशा इति सं २,४,९,१०
 मान्दा वाशाः शुन्ध्युः २,४,७,११
 मान्दासु ते शुक्र शुक्रम् ३,३,३,४
 मान्दाः स्थ १,८,११,२
 मान्धुक इध्मो भवति ३,४,८,९
 माऽप रास्तीमांसति व्यास्तीः ७,५,
 १०,२
 मा पाद्यायुषः पुरेत्याह ५,१,५,२३
 मारुतः कल्माषः ५,५,२२,८; २४,५
 मारुतं पृथ्विमा लभेत २,१,६,५
 मारुतमसि मरुतामोजः २,४,७,१; ९,१
 मारुता भवन्ति मरुतः ५,४,७,२६
 मारुती याज्यानुवाक्ये २,३,३,१०
 मारुतो भवति २,२,५,११
 मारुतोऽसि मरुतां गणः ४,७,१२,१०
 मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते ५,२,४,१३
 मा वो रिषत् खनिता यस्मै ४,२,६,१९
 माऽसन्वते स्वाहा ७,५,१२,३९
 माऽसाय स्वाहा ७,३,१६,४४
 मासां कश्यपः ५,५,१७,४
 मासां चतुर्थः ५,७,१८,७
 मासिमासि पृष्ठान्युप ७,५,१,१८
 मा सु मिथ्या मा सु रिषः ४,१,९,८
 मासेभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१८
 माहः रायस्पोषण १,२,५,१५
 मितद्रवः सद्मसा १,७,८,१२
 मितश्च १,८,१३,१०
 मित्रः क्रीतः ४,४,९,७
 मित्रः श्रीरश्रीः ४,४,९,२१
 मित्रः सत्यानां ३,४,५,८

मित्रः सःसृज्य ४,१,५,५; ५,१,६,४
 मित्रं देवा अनुवन्त्सोमः ६,४,८,१
 मित्रस्त्वा पदि १,२,४,७
 मित्रस्य चर्षणीधृतः ३,४,११,१५;
 ४,१,६,१६
 मित्रस्य त्वा चक्षुषा १,१,४,७
 मित्रस्य नवमी ५,७,२१,९
 मित्रस्य भागोऽसि ४,३,९,४; ५,३,
 ४,३
 मित्राय स्वाहा ७,१,१४,९; १६,९
 मित्रावरुणयोः प्राणः २,३,१०,४
 मित्रावरुणयोर्भागधेयी १,३,१२,५
 मित्रावरुणयोस्त्वा १,८,१५,२
 मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां ७,५,२२,
 ३
 मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् ७,५,
 १४,४
 मित्रावरुणौ ३,२,१०,१४
 मित्रावरुणो गच्छ १,३,११,५; ६,४,
 १,१०
 मित्रावरुणौ त्वा १,१,११,१२
 मित्रावरुणौ श्रोणीभ्याम् ५,७,१५,१
 मित्रैतामुखां तपैषा ४,१,९,१०
 मित्रैतामुखां पचैषा ४,१,६,१४
 मित्रो जनान् यातयति ३,४,११,१६
 मित्रो न एहि सुमित्रधा १,२,७,७
 मित्रो नवाक्षरेण १,७,११,९
 मित्रोऽसि १,८,१६,१
 मित्रोऽहरजनयत् ६,४,८,६
 मिथुनौ गावौ दक्षिणा ३,५,१,११
 मोदुष्टम शिवतम ४,५,१०,१०
 मुखवते स्वाहा ७,५,१२,५
 मुखाय स्वाहा ७,३,१६,४
 मुखो भवति २,६,२,१४; ५,२,७,३
 मुञ्जानव दधात्यूर्क ५,१,९,१३
 मुष्टी करोति ५,२,१,१७; ६,१,४,५
 मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या २,६,२,७
 मूर्धन्वतीर्भवन्ति ५,३,१,१५; ८,३
 मूर्धा च १,७,९,११
 मूर्धानं दिवो १,४,१३,१; ६,५,२,२
 मूर्धा वयः प्रजापतिः ४,३,५,१९

मूर्धाऽसि राट् ४,३,७,३७; ५,३,२,१४
 मूर्ध्ने स्वाहा ७,३,१६,१३
 मूलं छिनति आतृग्यस्य २,६,४,८
 मूलेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,२; २०,२
 मृगशीर्षं नक्षत्रं सोमः ४,४,१०,३
 मृगो न भीमः कुचरः १,६,१२,१४
 मृडा नो रुद्रोत नो ४,५,१०,४
 मृत्यवे वा एष नीयते ३,१,५,४; ६,३,
 ८,४
 मृत्यवेऽसितः ५,५,१४,३
 मृत्युर्वा एष यदग्निः ५,१,९,९;
 ४,४,११
 मृदं वत्सर्वेभिः ५,७,११,६
 मेखलया यजमानं ६,१,३,१४
 मेघयन्ती ४,४,५,१३
 मेघायते स्वाहा ७,५,११,८
 मेघाय स्वाहा ७,५,११,१०
 मेघायिष्यते स्वाहा ७,५,११,७
 मेघिताय स्वाहा ७,५,११,९
 मेदसा क्षुषौ प्रोर्णोति ६,३,११,१
 मेधायै मनसेऽमये १,२,२,२;
 ६,१,२,४
 मेधो वा एष पशूनां ५,२,८,१३
 मेघस्त्वा पचतैरवत् ७,४,१२,१
 मेघीषु ३,३,३,९
 मेघोऽसि मम ओगाय १,२,३,१३
 मैत्रं श्वेतमा २,१,८,११; ९,३,६
 मैत्राबार्हस्पत्यं भवति १,८,९,४
 मैत्राबार्हस्पत्याः ५,६,११,६
 मैत्रावरुणमेककपालं २,२,९,११
 मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा ६,४,३,८
 मैत्रावरुणाग्रान् गृहीरन् ७,२,७,३
 मैत्रावरुणीं द्विरूपाम् २,१,७,४-५
 मो पू ण इन्द्र पृत्सु १,८,३,३
 मौर्जं भवत्यूर्गै सुजाः ५,१,१०,१९
 य आत्मदा बलदा यस्य ४,१,८,१५;
 ७,५,१७,१
 य आत्मानं न परिपश्येत् ६,६,७,५

य आरण्यः पशवो विश्वरूपाः ३,१,
४,६
य आसां कृष्णे लक्ष्मणि ७,४,१९,६
य इन्द्रियकामः २,३,७,२
य इमं यज्ञमवान् २,६,७,१४
य इमा विश्वा भुवनानि ४,६,२,१
य उग्र इव शर्यहा २,६,११,१७
य उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः ७,१,८,३
य उन्माद्येत् तस्मै होतव्याः ३,४,८,१०
य एतावन्तश्च भूया ४,५,११,१०
य एवं छन्दसां वीर्यं ३,३,७,२
य एवं पुनराधेयसि १,५,१,४
य एवमुख्यं साहसं ५,५,२,१३
य एवमेतासामृद्धिं ५,२,१०,१४
य एवं विद्वानग्निं चिनुते ५,५,२,२;
६,४,१२; १०,३; ७,५ १६
य एवं विद्वानग्निष्टोमेन ७,१,१,५
य एवं विद्वानग्निहोत्रं १,६,९,२
य एवं विद्वान्सः पञ्चदश ७,३,७,२
य एवं विद्वान्सश्चतुर्दशरात्रम् ७,३,
५,२
य एवं विद्वान्सोमेन ३,२,२,५
य एवं विद्वान् पतिगृणाति ३,२,९,१३
य एवं विद्वान्स्रुतः ७,१,८,५
य एवं वेदं दध्नोति ६,६,९,२
य एवं वेदं न सौम्याम् ६,४,४,१२
य एवं वेदं नाप्स्वार्तिम् ६,४,४,६
य एवं वेदं पशुमान् १,७,२,९
य एवं वेदं प्रत्येव १,७,२,१७
य एवं वेदं प्रैव जायते ५,५,४,३
य एवं वेदं विन्दते ६,३,१,६
य एवं वेदं सवीर्यैः ३,३,७,४
य एवं वेदाज्ञादः १,७,२,१३
य एवं वेदाऽऽयतनवान् ५,६,२,११
य एवं वेदाऽयस्य प्रजा ६,४,१०,९
य एवं वेदोपैतं यज्ञः ३,३,७,६
यं सूत्वा वशा स्यात् २,१,५,८
यं कामं कामयेते तम् ७,१,१,३
यं कामयेत क्षोधुकः ५,२,९,४
यं कामयेत चिरं पाप्मनः ५,४,५,११
यं कामयेत तेजसा ६,३,४,१२-१३

४८ (तै. सं.)

यं कामयेत पशुमान् १,७,१,९; ६,३,
११,१४
यं कामयेत पापीयान् ५,१,१,५
यं कामयेत प्रमायुकः २,५,११,२३;
६,६,४,६
यं कामयेत प्राणानस्यात् ५,४,८,४-५
यं कामयेत भ्रातृव्यम् ५,१,२,११
यं कामयेत यजमानं १,६,१०,१०
यं कामयेत राजन्यम् २,४,१३,२
यं कामयेत राष्ट्रं स्यात् ५,२,१,८
यं कामयेत वसीयान् ५,१,४,१६
यं कामयेत सर्वमायुः २,५,७,१३
यं कामयेत स्यस्य जायेत ६,६,४,८
यं कामयेताज्ञादः २,३,६,२
यं कामयेतापशुः १,७,१,८
यं कामयेता पशुमान् ६,३,३,१२
यं कामयेतापशुः स्यात् ५,२,६,८; ९,
१२; ३,१,१३; ६,१,९,३; ३,३,
११; ११,१३
यं कामयेताप्रतिष्ठितः ६,३,३,१०
यं कामयेतोर्जनं ६,३,४,१७
यं क्रन्दसी अवसा तस्तमाने ४,१,८,
१७
यं त्वाऽयं स्वधितिः १,३,५,९
यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् २,६,४,१६;
६,२,७,११; ४,१,१९
यं द्विष्यात् तमुपदधत् ५,३,७,६;
४,२,८
यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे ५,४,३,११
यं द्विष्याद्यन्न स स्यात् ५,२,५,२२
यं परिधिं पर्यधत्वा १,१,१३,१२
यं प्रथमं गृह्णातीममेव ३,३,६,३
यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयात् ६,२,९,१३;
१०,२३
यः कामयेत प्रथेय पशुभिः २,१,२,५
यः कामयेतास्मिंलोके ५,५,१,१४
यः परस्ताद् ग्राम्यवादी २,३,१,७
यः पशुकामः स्यात् २,१,५,१; ४,४,४
यः पापयक्ष्मगृहीतः २,३,५,२
यः पाप्मना गृहीतः २,१,४,१२

यः पुष्टिकामः स्यात् २,१,९,८
यः प्रजाकामः पशुकामः २,१,१,८
यः प्रजाकामः स्यात् २,४,४,२
यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं ६,३,३,१४
यः प्राणतो निमिषतः ४,१,८,१४;
७,५,१६,१
यः संग्रामं नयति सं ४,७,१५,४
यक्षश्च पिप्रयश्च नः ३,२,११,८
यक्षदग्निर्देवो देवा ५,४,६,२३
यच्चिद्धि ते विशो यथा ३,४,११,१८
यच्छकृत् करोति तस्मै ७,१,१९,८०
यच्छमश्रुणस्तत् पुरुषाणां २,१,१,९
यच्छ्वेतया क्रीणीयात् ६,१,६,१९
यजमानदेवत्या वै २,५,९,१३
यजमानमभ्युत् सृजति ७,१,७,११
यजमानलोके वै ६,२,१०,१९
यजमानस्य पशून् १,१,१,८
यजमानस्य स्वस्त्ययनी ६,१,११,१२
यजमानायतनं वै ५,३,७,३
यजमाना वै दिवाकीर्त्यं ७,३,१०,४
यजमानेन ग्राम्याश्च १,६,७,१०
यजमानेन सम्मितौदुम्बरी ६,२,१०,८
यजमानो वा आहवनीयः ३,१,३,२
यजमानो वा एतस्य ६,३,२,१४
यजमानो वै पुरोडाशः १,५,२,१०
यजुर्भ्यः स्वाहा ७,५,११,४३
यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां २,६,६,६;
६,२,१,१४
यजुषा विलं करोति ५,१,६,१५
यजुषा युनाक्ति यजुषा ५,२,५,७
यजुषा वा एषा क्रियते ५,५,३,१
यजुषा व्यावृत्तैः ५,१,७,१४
यजुषेमां चामूं चोष ५,६,८,९
यज्जगत्या परिदध्यात् २,४,११,३
यज्यायोऽवद्येदोपयेत् २,६,८,८
यज्ञं आयुष्मान्सः २,३,१०,१३
यज्ञं वा एतत् सं भरन्ति ३,१,३,१
यज्ञं वै देवा अनुहन् १,७,१,३

यज्ञं गच्छ स्वाहा १,३,११,७; ६,४,
१,१२
यज्ञपतिमृषय एनसा ३,१,८,१६
यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं १,६,१०,५
यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै ५,१,३,१५;
२,७,१६
यज्ञमुखः पृथिव्याम् ३,५,४,२
यज्ञमुखो दिव्यध्यासते ३,५,४,८
यज्ञमुखोऽन्तरिक्षे ३,५,४,५
यज्ञ यज्ञं गच्छ १,४,४४,७; ६,६,२,४
यज्ञ यज्ञस्य यत् तेजः ७,३,११,३
यज्ञस्य केतुं प्रथमं ४,४,४,९
यज्ञस्य घोषदसि १,१,२,१
यज्ञस्य पदे ४,१,५,१२; ५,१,६,११
यज्ञस्य पथा सुविता ६,६,१,११
यज्ञस्य पाथ उप १,१,१३,१३
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितात् ६,६,६,२
यज्ञस्य वै समृद्धेन १,६,१०,३
यज्ञस्य क्षिरोऽच्छिद्यत ६,४,९,१
यज्ञहोने वै देवा यज्ञमुखः ३,५,४,१०
यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे ५,४,१०,४
यज्ञाय स्वाहा ७,४,२१,१०
यज्ञायुधानि जुहोति ५,४,८,१०
यज्ञायुधानि संभरति १,६,८,७
यज्ञि बीजं ७,५,२०,१
यज्ञे जागृत १,३,१२,७
यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन १,७,३,९
यज्ञेन वै देवाः ६,३,४,२०; ५,३,१
यज्ञेन वै प्रजापतिः ५,३,५,१३; ६,४,
१,१
यज्ञेन मघवान् ४,४,८,५
यज्ञेन यज्ञमयजन्त ३,५,११,२१
यज्ञेर्वा यज्ञवाहसः ४,२,११,५
यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् ६,१,३,१५
यज्ञो देवानां प्रत्येति १,४,२२,३; २,
१,११,१४
यज्ञो देवेभ्यो निलायत ६,२,४,५
यज्ञो देवेभ्योऽपाक्रामत् ५,४,१,२
यज्ञो बभूव स १,६,६,१४; ७,६,१७

यज्ञो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२७
यज्ञो वा वै यज्ञपतिं ३,२,७,४
यज्ञो वै सुनृता १,६,११,६
यतः खलु वै यज्ञस्य ६,४,२,१८
यतस्य सदस्यैरित्याह ६,६,१,१४
यतीनामद्यमानानां २,४,९,७
यते स्वाहा ७,४,२२,१६
यत् करीराणि १,४,९,८
यत् कलया ते शफेन ६,१,१०,१
यत् कलश उपदस्येत् ६,५,१०,७
यत् किं चेदं वरुणदैव्य ३,४,११,१९
यत् कुसीदमप्रतीतं ३,३,८,३; ९
यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यम् ३,२,६,३
यत् कौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं २,५,११,६
यत् तपस्तप्त्वा दीक्षितवाद् ३,१,१,२
यत् तानूनप्त्रं समवद्यति ६,२,२,२
यत् तिरश्चीनमतिहरेत् २,६,८,१०
यत् तिस्रश्चितयश्चिधृत् ५,६,१०,६
यत् ते गात्रादग्निना ४,६,८,११
यत् ते देवा अदधुः ३,५,१,२; ४,४,
१०,२९
यत् ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध ४,२,५,८
यत् ते मन्युपरोसस्य १,५,३,६; ४,६
यत् ते रुद्र दक्षिणा ५,५,७,५
यत् ते रुद्र पश्चात् ५,५,७,६
यत् ते रुद्र पुरो धनुः ५,५,७,४
यत् ते रुद्रोत्तरात् ५,५,७,७
यत् ते रुद्रोपरि धनुः ५,५,७,८
यत् ते वयं पुरुषत्रा ४,७,१३,२१
यत् ते साधे महसा ४,६,२,६
यत् ते सोम दिवि ज्योतिः १,४,१,५;
६,४,४,७
यत् ते सोमादाभ्यं नाम १,४,१,९; ३,
३,३,१९; ४,५; ६,४,४,११
यत् त्रिचितीकं चिन्वीत ५,६,१०,५
यत् त्रिः प्रायच्छत् २,४,१२,१२
यत् त्रिरुपांश्च हस्तेन ६,५,१०,४
यत् त्वा कुद्धः परोवप १,५,३,५; ४,४
यत् पक्षसंमितां मिनुयात् ५,६,८,२

यत् पराचीनानि ७,३,४,३; १०,७
यत् परे गृह्यन्ते यदेव ३,३,६,२
यत् परे परस्तान्नं स्युः ७,३,१०,३
यत् पशुर्मायुमकृत ३,१,४,९; ५,५
यत् पशून् नाऽऽलभेत् ५,१,८,८
यत् पिबति तस्मै स्वाहा ७,१,१९,७८
यत् पुरोरुचमाह ६,५,१०,११
यत् पूतीकैर्वा पर्णवलकैः २,५,३,१०
यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि १,७,५,७
यत् पूर्वेष्वहःस्वित ३,३,६,५
यत् पृथ्व्यो गृह्यन्ते ३,३,५,१२
यत् पृष्ठानि भवन्ति ७,३,१०,२
यत् प्रत्यक्षं पूर्वेषु ७,२,२,४
यत् प्रत्यक्षि चिन्वीत ५,५,२,२
यत् प्रयाजानूयाजान् ५,४,७,२३
यत् प्राडाक्षीनः क्षांसति ३,२,९,१६
यत् प्राणभृत उपधाय ५,३,१,११
यत् प्रेषिता वरुणेन ५,६,१,६
यत्र खलु वा एतश्शीर्ष्णा ६,१,९,८
यत्र धारा अनपेताः ५,७,७,१०
यत्र बाणाः सम्पतन्ति ४,६,४,१५
यत्रान्याअन्या ओषधयः ६,२,६,१८
यत्रैतमेवं विद्वान् ३,१,९,१०
यत् सत्रिणां होताऽभूः १,७,२,२
यत् सन्युष्य विहरति ५,२,४,३
यत् संवत्सरमुख्यं ५,६,५,५
यत् सःस्पृष्टा उपदध्यात् ५,४,१,८
यत् समीचीनं पशुशीर्षैः ५,२,९,१६
यत् सर्वाभिः पञ्चभिः ५,४,१०,३
यत् सह सर्वाभिर्मिमीते ६,१,९,१२
यत् सायं जुहोति रेतः १,५,९,४
यत् सायंप्रातरग्निहोत्रं ३,४,१०,३
यत् सौम्यो भवति २,३,२,१५
यत् स्फयेन वोपवेषेण २,६,५,२१
यथा त्सारीयति म आखः ६,४,११,६
यथाऽऽदित्या वसुभिः २,१,११,११
यथा नो अदितिः करत् ३,४,११,७
यथापूर्वमहोरात्रे ७,५,२०,११

यथापूर्वमेवैनामुप ५, ५, ४, १३
 यथाऽऽयतनं वा एतेषां ७, ५, ६, ११
 यथा वा आयतं प्रतीक्षते ३, २, ९, ९
 यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं १, ६, १०, १२
 यथा वै पुत्रो जातो म्रियते ५, ७, ५, १
 यथा वै पुनराधेयः ५, ४, १०, ११
 यथा वै पुरोऽश्वो गौः १, ५, ७, ९
 यथा वै मनुष्या एवं ७, ४, २, १
 यथा वै लाङ्गलेनोर्वगं ६, ६, ७, १०
 यथा वै समृतसोमा १, ६, ७, १
 यथास्थानमुप तिष्ठते ५, २, २, २१
 यथा ह तद्वसवो गौर्यं ४, ७, १३, २२
 यथा होतर्मनुषो देवताता ४, ३, १३, ७
 यदक्रन्दः प्रथमं ४, २, ८, २; ३, ७, १
 यदक्षसङ्गं वृश्चेत् ६, ३, ३, ९
 यदग्नयेऽनीकवते ५, ४, ५, १०
 यदग्निचिदनवरुद्धस्य ५, २, ५, २०
 यदग्नीषोमीयं पशुम् ६, १, ११, १५
 यदग्ने यानि कानि च ४, १, १०, १
 यदग्ने हव्यवाहन २, ६, १२, १२
 यदत्ति तस्मै स्वाहा ७, १, १९, ७७
 यदत्युपजिह्विका यदन्नः ४, १, १०, २
 यददः संप्रयतीरहौ ५, ६, १, ५
 यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे १, ४, ४४, ४
 यदध्वर्युरनज्ञावाहुतिं ५, १, ३, ३; ६, १,
 ८, ६; २, ९, ६
 यदध्वर्युरंशुं गृह्णन् ६, ६, १०, ७
 यदध्वर्युरात्मन्नग्निम् ५, ७, ९, ३
 यदनाश्वानुपवसेत् १, ६, ७, १२
 यदनुपग्रथ्य हन्यात् ६, १, १०, ८
 यदनुपरिकामं जुहुयात् ५, ४, ३, ९
 यदन्तरिक्षं पृथिवीम् १, ८, ५, १३
 यदन्तरिक्षं तृतीयम् २, ४, १२, ८
 यदन्तर्वेदि मिनूयात् ६, ६, ४, २
 यदन्यतः पृष्ठानि स्युः ७, ३, ५, ४; ७,
 ६; २, ४
 यदन्वाहार्यमाहरति १, ७, ३, २
 यदन्वीपं विष्टन् गृह्णीयात् ६, ४, २, ५

यदपतूल्याऽऽजीत ६, १, १, १९
 यदप्सु प्रवेक्षयेत् ३, ४, ३, २३
 यदबद्धमवध्यात् ६, १, ७, ४
 यदबद्धा स्यादयता ६, १, ७, १०
 यदभिकर्म्य जुहुयात् ३, १, २, ७
 यदभिप्रतिगृणीयात् ३, २, ९, १०
 यदभिवाहतोऽपां वारुणम् ६, ६, ५, ६
 यदयातं वहतुः सूर्यायाः ४, ७, १५,
 १०
 यदर्चिषि प्रवृज्यात् ५, १, ९, ५
 यदवघेदति तद्वेचयेत् ३, ४, १, ८
 यदश्वस्य कविषो मक्षिका ४, ६, ८, ९
 यदश्वाय वास उपस्तृणन्ति ४, ६, ९, ५
 यदष्टाकपालस्तेना ५, ५, १, १३
 यदष्टाकपालो भवति ५, ६, ५, ३
 यदस्य पारे रजसः ४, २, ५, ६
 यदस्य मध्यन्दिने मध्यरात्रे ६, २, ५, ७
 यदहं वाजयन्मिमा ४, २, ६, ६
 यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा ७, ५, ६, ६
 यदाकृतात् समसुस्रोत् ५, ७, ७, १
 यदाग्नेयो भवत्यग्निः ३, ५, १, ९
 यदाग्नेयोऽष्टाकपालः २, ५, ३, ४
 यदाग्नेयौ भवतश्श्रुषी २, ३, ८, ३
 यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन् ५, ७, ३, ११
 यदा दश शतं कुर्वन्ति ७, २, १, १२
 यदादिष्टमुत्सृजेयुः ७, ५, ७, ६
 यदालब्धायामन्नः स्यात् ३, ४, ३, २२
 यदा शतं सहस्रं कुर्वन्ति ७, २, १, १३
 यदा सहस्रं पशून् २, १, ५, ४
 यदासीनः शस्सति तस्मात् ३, २, ९, १५
 यदि कामयेत् छन्दांसि ५, १, १, ८
 यदि कामयेत् प्रजाः ६, ६, ५, ५
 यदि कामयेत् ब्रह्मवर्चसम् २, ५, १०, ४
 यदि कामयेत् योऽवगतः ६, ६, ५, ४
 यदि कामयेत् वर्षुकः ६, ३, ४, १८;
 ४, ५, ८
 यदि कामयेत् सदस्यान् ६, ५, १, ७
 यदि तन्न न विन्देयुः ७, ३, १, ३-४
 यदिदं माऽभिषोचति ४, ७, १५, १४
 यदि दूरे स्यादा तमितः ६, ४, ५, १०

यदि न द्विष्यादास्तुस्ते ६, ६, ४, ११
 यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं २, ६, ३, ११
 यदि नावगच्छेत् २, ३, १, ९—११
 यदिन्द्राय राथन्तराय २, ३, ७, ३
 यदिन्द्रो वृत्रमहन्मेघं ३, ३, ७, ५
 यदि पशोरवदानं ३, १, ३, ४
 यदि प्रातःसवने कलशः ७, ५, ५, ७
 यदि बिभीयात् २, २, १०, ६
 यदि बिभीयाद्दुधर्मा २, १, ४, ८
 यदि भिद्येत् तैरेव ५, १, ९, ८
 यदि मध्यदिने दीर्येत ७, ५, ५, ८
 यदि मिश्रमिव चरेत् ३, ३, ८, १०
 यदि वर्षेत् तावत्येव २, ४, १०, २
 यदि विस्सृजेद्वैष्णवीम् ६, १, ४, २
 यदिष्टं यत् परादानं ५, ७, ७, ६
 यदिष्टकाया भ्रातृणम् ५, २, ७, ६
 यदि सोमौ सः सुतौ स्यातां ७, ५, ४, १
 यदुक्थ्ये गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं ६, ६, ८, ४
 यदुच्छेषणादजायन्त ६, ५, ६, ६
 यदुत्तरार्धे वा मध्ये ६, ६, ७, २
 यदुप च स्तृणीयादभि २, ६, ८, ३
 यदुपतृन्त्याद्रुद्रोऽस्य ६, ३, ९, ८
 यदुपसद उपसद्यन्ते ६, २, ३, २
 यदुभावपवित्रौ गृह्णीयातां ६, ४, ६, ६
 यदुभौ विमुच्याऽऽतिथ्यं ६, २, १, १
 यदूवध्यमुदरस्यापवाति ४, ६, ८, १०
 यदृषभस्तेनैन्द्रो यत् २, १, ३, ६
 यदेकधोपध्यात् ५, ३, १, १०; १०, २
 यदेकपात्रा गृह्णन्ते ६, ४, ९, ३
 यदेकमेकं संभरेत् १, ६, ८, ८
 यदेकयाऽऽधारयेत् २, ५, ११, १४
 यदेकया जुहुयात् ३, ४, १०, ७
 यदेकस्मिन् यूपे द्वे रक्षने ६, ६, ४, ७
 यदेकादशकपालो भवति ५, ६, ५, ४
 यदेकादश त्रैष्टुभेन ५, ४, १०, ९
 यदेकेन सः स्थापयति ५, ५, १, १
 यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् ६, १, २, ७; ४, १८
 यदेतया समिधम् ५, ४, ७, १७
 यदेतान्संभारान्संभरति ६, २, ८, ७

यदेतेभ्यः सोमकयणान् ६, १, १०, १०
 यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता ७, ४, ३, १८
 यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति ६, २, ७, ९
 यदैन्द्रं दधि भवति ७, ५, ७, ९
 यदैन्द्रो भवति २, १, ५, १०
 यदैषां प्रमीयेत यदा ७, २, १, १४
 यदोषधयः सङ्गच्छन्ते ४, ५, ६, ७
 यद्रायव्यपक्रम्य २, ४, ३, ४
 यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा ३, ३, ६, ९
 यद्गृह्णात्यज्ञव्यस्त्वौषधीभ्यः ३, ३, ६, ७
 यद्गृह्णात्यौषधीभ्यः ३, ३, ६, ८
 यद्रामे यदरण्ये १, ८, ३, ४
 यद्राम्याणां पशूनां ५, १, ४, ७; ४, ३, २
 यद्राम्याणां पात्राणां ५, १, ६, ५
 यद्विवि तृतीयम् २, ४, १२, ९
 यद्वरिणी यवमन्ति ७, ४, १२, १०
 यद्विविष्यमृतुशो देवयानं ४, ६, ८, ४
 यद्वस्तेन कण्डूयेत ६, १, ३, १८
 यद्वस्तेन प्रमीवेत् २, ६, ९, ७
 यद्वुत बादध्याद् रुद्रं ३, ४, १०, ८
 यद्वोता प्राप्नीयाद्वोता २, ६, ८, ४
 यद्वर्हिर्नवस्तीर्य ६, २, १०, १०
 यद्वन्नक्षत्रवत्योपदधाति ५, ७, ८, ७
 यद्वन्नाह्मणश्चात्राह्मणश्च २, ५, ११, २६
 यद्वन्नृयात् सूपावसाना २, ६, ९, १६
 यद्वन्नृयाद्योऽग्निं होतारम् २, ५, ९, १२
 यद्वन्नृयाद्विधेरिति यज्ञस्थानुं ६, १, २, ११

यद्यग्निष्टोमो जुहोति ६, ४, ३, १४
 यद्यद्वातृव्यस्य १, ७, ४, १४
 यद्यपरं प्रतिग्राही २, ३, १२, ५
 यद्यभिचरेदमुं जहि ६, ४, ५, ९
 यद्यभिचरेदमुष्य त्वा ६, ४, ५, ११
 यद्यवविध्यति पापीयान् २, ५, ५, १०
 यद्यथाव हन्ते २, ४, १४, ८
 यद्युक्ते जुहुयाद्यथा ३, ४, १०, ६
 यद्येकं कपालं नयेत् २, ६, ३, १०
 यद्वष्टकुर्याद्यातयामा ५, १, ५, ५;
 ४, ५, ३

यद्वस्ते तद्वाक्षिणा १, ८, ७, १८
 यद्वा अग्निरहितः १, ५, २, ४
 यद्वा अग्नेरसंयतम् ५, २, १०, १७
 यद्वा अनीशानो भारम् ६, २, ५, १
 यद्वा असौ रेतः सिञ्चति ५, ५, ४, २
 यद्वा इदं किं च तत् २, ४, ११, १४
 यद्वाजिनो दाम संदानम् ४, ६, ८, ८
 यद्वातो अपो अगमत् ७, ४, २०, ७
 यद् द्वादशगवेन ५, २, ५, ९
 यद् द्वादशोद्याम् ५, १, १०, १८
 यद्दामदेव्यं योनेश्चयवते ३, ५, १०, ८
 यद्वायुर्व्यवात् तस्मात् ३, ४, ३, ३
 यद्वाहिष्ठं तदग्नये १, १, १४, ११
 यद्विधे देवाः समभरन् ३, ४, ६, ३
 यद्विष्णुरन्वतिष्ठत २, ४, १२, १३
 यद्वो वयं प्रमिताम १, १, १४, १४
 यद्वै तावानेव सोमः ६, १, ९, १४
 यद्वै दिवा भवत्यपः ६, ४, २, ९
 यद्वै दीक्षितमभिवर्षति ३, १, १, ४
 यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यति ३, १, १, ३
 यद्वै देवा असुरान् ६, ६, ९, २
 यद्वैमृधः पूर्णमासे २, ५, ३, २
 यद्वै यज्ञस्य कूरं यत् १, ७, ३, ४
 यद्वै यज्ञस्य साम्ना १, ६, १०, ९; ६, ५
 १०, १२
 यद्वै होतोऽध्वर्युमभि ३, २, २, १, ८, १७
 यन्ति वा एते मिथुनात् ७, ५, ९, ११
 यन्ति वा एते सवनात् ७, ५, ६, ९
 यन्त्री राट् ४, ३, ७, ४४
 यन्त्र्यसि यमित्री ४, ३, ७, ३२
 यज्ञ नियुत्वते स्यात् ५, ५, १, ४
 यज्ञ निर्दिशेत् प्रतिवेशं २, ६, ९, १८
 यज्ञवमैत् तज्जवनीतम् २, ३, १०, १;
 ११, ३
 यज्ञिर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य ४, ६, ८, २
 यज्ञीक्षणं मास्त्वचन्याः ४, ६, ९, २
 यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत् ३, २, ५, ११
 यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य २, ६, २, ६
 यन्मेहति तस्मै स्वाहा ७, १, १९, ७९

यमः पितृभ्यः ३, २, ४, १७
 यमः पृथिव्या ३, ४, ५, ३
 यमग्ने पृथु मर्त्यम् १, ३, १३, ७
 यमलमज्ञाय सन्तम् २, १, ९, २
 यमस्य पादूरः ५, ७, २१, १४
 यमादित्या अशुम् २, ४, १, ४, २
 यमाय राज्ञ क्रयः ५, ५, ११, ३
 यमाय सवित्रे १, ८, ७, १०
 यमेन दत्तं त्रित एनम् ४, ६, ७, २
 यमेन पितृन् ७, ३, १४, ८
 यमोऽभिपुतः ४, ४, ९, १८
 यम्यै पादूरः ५, ७, २२, १४
 यथा रज्ज्वोत्तमां गाम् २, २, ६, ९
 यर्हि होता यजमानस्य १, ७, ४, ६
 यर्हि होतोऽमाम् १, ७, १, ६
 यवनौषधीः ७, ३, १४, १९
 यवमतीरव नयति ६, २, १०, ७; ११, ९
 यवमयो मध्य एतत् २, ४, ११, १४
 यवागू राजन्त्यस्य व्रतं ६, २, ५, ४
 यवोऽसि यवयास्मत् १, ३, १, ८;
 २, १३; ६, ५
 यज्ञोदां त्वा यशसि ४, ४, ६, ३०
 यश्चक्षुः कामः स्यात् २, ३, ८, २
 यश्चिदापो महिना परि ४, १, ८, २०
 यस्ते अद्य कृणवन्नदशोचे ४, २, २, ८
 यस्ते द्रष्टः स्कन्दति यस्ते ३, १, १०, ३
 यस्ते द्रष्टो मधुमा ३, १, १०, ५
 यस्त्वा स्वधः सुहिरण्यः १, २, १४, १०
 यस्त्वा हृदा कीरिणा १, ४, ४, ६, १
 यस्मै त्वं सुकृते जातवेदः १, ४, ४, ६, २
 यस्य कामयेताज्ञायम् ३, ४, ८, १४
 यस्य कुर्मो हविर्गृहे ४, ६, ३, ३
 यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति ७, १, ३, ६
 यस्य त्रिणवमन्तर्यन्ति ७, १, ३, ५
 यस्य त्रिवृतमन्तर्यन्ति ७, १, ३, २
 यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति ७, १, ३, ३
 यस्य प्रयाणमन्वन्धे ४, १, १, ६
 यस्य भूयाः सो यज्ञकतवः ३, १, ७, ११
 यस्य व्रतं पशवो यन्ति ३, १, ११, १३

यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति ७,१,३,४
यस्यागृहीता अभि ६,४,२,२
यस्यानुषन्नमस्विनः २,६,११,१४
यस्यामिदं प्रदिशि यत् ३,३,११,१४
यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो ३,३,१०,२
यस्यास्ते यस्याः कूर आसन् ४,२,५,९
यस्येदं प्राणं निमिषत् ४,७,१५,२
यस्येदेव प्र रिरिचे २,४,१४,५
यस्येमे हिमवन्तो मदित्वा ४,१,८,१६
यस्यैवमवदाय यथाकामं ३,१०,११
यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः ३,४,१,१२
या हृषवो यातुधानानां ४,२,८,९
या ओषधयः सोमराज्ञीः ४,२,६,१६
यां वा अध्वर्युश्च यजमानः ३,५,९,१
यां वै यज्ञे दक्षिणां १,७,१,१६
या प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठः ५,२,१०,१३
याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः ६,२,३,८
याः प्रायणीयस्य याज्या ६,१,५,१०
याः फलिनीर्या अफलाः ४,२,६,१५
याः सरूपा विरूपा एकरूपा ७,४,१७,२
याः सेना अभित्वरीः ४,१,१०,५
याजमानो वै ब्राह्मणः ६,३,१०,१३
या जाता ओषधयो देवेभ्यः ४,२,६,१
या त इषुः शिवतमा ४,५,१,२
यातयामानि वा एतस्य ६,६,७,११
या ते अग्नेऽयाशया १,२,११,५
या ते अग्ने रुद्रिया १,२,११,४; ६,२,
२,१३
या ते धामानि ४,१,११,६
या ते धामानि दिवि २,३,१४,६
या ते धामानि परमाणि ४,६,२,१३
या ते धामानि हविषा १,२,१०,६
या ते प्राणान्छुक् १,३,९,५
या ते रुद्र शिवा तनूः ४,५,१,३; १०,२
या ते हेतिर्मीढुष्टम ४,५,१,१३
या दिव्या-वृष्टिस्तया त्वा १,४,२२,५;
६,५,६,१३
या देवेषु तज्जुवमैरयन्त ७,४,१७,३
यानास्वह उशतो देवः १,४,४४,६

यानि घर्मे कपालानि १,१,७,१२; ५,
१०,११
यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते ६,५,
११,२
यानि वै छन्दांसि ५,३,५,१२
यान् कामयेत यजमानान् १,६,१०,
११
यान् निवपति यत् ६,३,१,१७
या प्रथमा व्यष्टका तस्याम् ७,५,७,४
या प्रथमा व्यौच्छत् ४,३,११,१३
यामिषुं गिरिशन्त हस्ते ४,५,१,४
यामो हि स तेषां ६,३,१,१३
यां पुरस्तादुपादधात् ५,६,४,१०
यां मलवद्वाससः सम्भवन्ति २,५,१,६
या यज्ञे दीयते सा १,७,२,८
यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैः ६,२,१,३
यावती छावापृथिवी ३,२,६,२
यावती वै पृथिवी तस्यै ५,२,३,१
यावन्तो वै देवा यज्ञाय ६,१,२,१
यावन्तो वै मृत्युबन्धवः ५,१,८,४
यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः ७,१,२,२
यावन्तो गृह्याः सस्तेभ्यः १,८,६,२
यावन्तो वै सदस्यास्ते ३,२,८,२१
यावः गर्भे १,५,११,१६; २,१,११,४;
३,१४,१८
या वां कक्षा मधुमती १,४,६,१
यावाः ४,४,७,२३
यावानां भागोऽसीति ५,३,४,१०
यावानां भागोऽस्यायावानाम् ४,३,
९,९
यावान् पुरुष ऊर्ध्वबाहुः ५,२,५,२
या वामिन्द्रावरुणा २,३,१३,१-२
या वै देवताः सदस्यार्तिम् ३,२,४,११
या वो देवाः सूर्ये रुचः ४,२,९,१४;
५,७,६,९
या शतेन प्रतनोषि ४,२,९,४
याश्चेदमुपशृण्वन्ति ४,२,६,१८
यास्मां राजा बरुणो यास्मि ५,६,१,२
यासां देवा दिवि कृण्वन्ति ५,६,१,३
या सुपाणिः ३,१,११,१६; ३,११,१८
यास्त जातस्थुरात्मानं ४,२,६,१२

यास्ते अग्ने समिधो यानि ५,७,८,१
यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः ४,२,९,१३;
५,७,६,८
यास्ते राके सुमतयः ३,३,११,१६
यास्ते रात्रीः सवितः ३,५,४,६
यास्ते विश्वाः समिधः ३,५,५,७
युक्ताय स्वाहा ७,४,२२,५
युक्तेन मनसा वयं ४,१,१,३
युक्त्वाय मनसा देवान् ४,१,१,२
युक्त्वा हि देवदूतमा २,६,११,१;
४,२,९,१७
युगमानतेन ५,७,१४,२
युग्मदयुजे जुहोति ५,४,८,१६
युक्त्वा वचोऽसि वचः १,८,१५,१३
युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिः ४,१,१,५
युञ्जते मन उत युञ्जते १,२,१३,१;
४,१,१,४
युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी ७,४,२०,१०
युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं ७,४,२०,९
युञ्जाथां रासभं युवम् ४,१,२,३;
५,१,२,३
युञ्जानः प्रथमं मनः ४,१,१,१
युतानस्त्वा मारुतः १,३,१,११
युनक्त सीरा वि युगा ४,२,५,१६
युनजिम तिलो विपृचः ३,१,६,५
युनजिम ते पृथिवीं ज्योतिषा ३,१,६,२
युनजिम त्वा ब्रह्मणा १,६,२,४; १०,२
युनजिम वाचं सह सूर्येण ३,१,६,४
युनजिम वायुमन्तरिक्षेण ३,१,६,३
युवमेतानि दिवि २,३,१४,८
यूपवस्का उत वे ४,६,८,६
यूपशकलमवास्यति ६,३,४,४
यूपश्ववधाय प्रोर्णोति ६,३,११,२
यूष्णोप सिञ्जति रसः ६,३,११,११
ये अक्षेषु विविध्यन्ति ४,५,११,७
ये अप्रथेताममितेभिः ४,७,१५,१९
येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः ५,५,७,१०
ये ग्रहाः पञ्चजनीनां १,७,१२,७
ये चतुर्विंशताः पवमानाः ७,१,८,२
ये चत्वारः पथयः ५,७,२,८

ये जनेषु मल्लिलवः ४, १, १०, ७
 ये तीर्थानि प्रचरन्ति ४, ५, ११, ९
 ये ते पन्थानः सवितः ७, ५, २४, १
 ये तेऽयमन् बहवः २, ३, १४, २०
 ये ते सरस्व ऊर्मयः ३, १, ११, १२
 ये दिवि येषामन्नं वातः ४, ५, ११, १४
 ये देवा दिविभागाः २, ४, ८, १०;

१०, ८

ये देवा दिव्येकादश १, ४, १०, १;
 ६, ४, ११, २

ये देवा देवानां यज्ञियाः ४, ६, १, १८
 ये देवा देवेष्वभि देवत्वम् ४, ६, १, १९
 ये देवाः पुरःसदः १, ८, ७, ३
 ये देवा मनोजाता मनोयुजः १, २, ३, २
 ये देवा यज्ञहनः ३, ५, ४, १; ४, ७, ११
 येऽदो रोचने दिवो ये ४, २, ८, ८
 येन कर्मणस्ते तत्र ३, ४, ६, २
 येन देवा अमृतं २, ४, ५, ५
 येन देवा ज्योतिषोर्ध्वाः ५, ७, २, ५
 येन द्यौरप्रा पृथिवी ४, १, ८, १८
 येनैष्यस्तपसा सत्रम् ४, ७, १३, ६
 ये नः सपत्ना अप ते ४, ७, १४, २
 येनाग्ने दक्षिणा युक्ताः ५, ७, ७, ८
 येनाग्ने सुकृतः पथा ५, ७, ७, ९
 येना सहस्रं वहासि ४, ७, १३, ११;

५, ७, ७, ७

येनेन्द्राय समभरः ३, ५, ४, ९
 येऽन्तरिक्षे ४, ५, ११, १३
 ये पथा पथिरक्षय ४, ५, ११, ८
 ये पशुं विमथ्नीरन् ३, १, ३, ५
 ये पाथवो मामतेयं १, २, १४, १३
 ये प्रजाकामाः पशुकामाः ७, ४, ७, ११
 ये प्रत्यङ्घ्रः शम्भ्याया १, ८, १, २
 ये बध्यमानमनु बध्यमानाः ३, १, ४, ५
 ये भक्ष्यन्तो न वसुनि ३, २, ८, १९
 ये भूतानामधिपतयः ४, ५, ११, ६
 ये वाजिनं परिपश्यन्ति ४, ६, ९, १
 ये वृक्षेषु सखिपञ्जराः ४, ५, ११, ५
 येषामीशे पशुपतिः ३, १, ४, ४

यैव वरः कल्याणो रूपसमृद्धा ७, १,
 ६, ८
 यो अग्निरग्नेस्तपसः ४, २, १०, ९
 यो अर्वन्तं जिवाऽसति ७, ४, १५, १
 यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च ४, १, १०, ८
 योक्त्रं गृध्राभिः ५, ७, १४, १
 योगक्षेमो नः कल्पताम् ७, ५, १८, १०
 यो गतमनः स्यात् सः ६, ६, ७, ६
 यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा ५, १, ९, ९
 योगेयोगे तवस्तरं ४, १, २, ४; ५, १, २, ४
 यो जात एव प्रथमः १, ७, १३, ५
 यो ज्येष्ठवन्धुरपभूतः ३, ४, ८, १६
 यो ज्योगामयावी स्यात् २, ३, ११, २;
 ७, २, ४, ५

यो द्रप्सो अश्वः पतितः ३, १, १०, ४
 यो न इन्द्रवायू ३, २, १०, १३
 यो नः पिता जनिता यः ४, ६, २, ३
 योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं ६, ४, ३, १२
 योनिश्चतुर्विंशः ४, ३, ८, १०; ५, ३, ३,
 १०

यो नो अग्निः पितरो ह्यसु ५, ७, ९, २
 यो नो मर्तो वसवो ४, ३, १३, ११
 यो ब्रह्मवर्चसकामः २, १, ९, ७; ४, २;
 ८, २

यो ब्राह्मण आनुजावरः २, ३, ४, ३
 यो भूतिकामः स्याद्यः ५, १, ९, १०
 यो भ्रातृव्यवान्स्यात् २, १, ४, १०; ४,
 १, २; २, २; ३, ५; ५, ४, ३; ३, ४, ६, ४
 यो मृत्योर्विभीयान् २, ३, २, २
 यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति १, ६, ३, २
 यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् २, ३, ३, २
 यो राजन्य आनुजावरः २, ३, ४, ५
 यो राष्ट्रादपभूतः स्यात् ३, ४, ८, ६
 यो रुद्रो अग्नौ यो अग्नौ ५, ५, ९, ९
 यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां ५, ५, ४, ४
 योऽलः श्रियै सन् २, २, ८, १०
 यो वनस्पतीनां फलग्रहिः ५, १, १, १७
 यो वरुणगृहीतः स्यात् २, १, २, २
 यो वः शिवतमो रसः ४, १, ५, ३; ५,
 ६, १, १२; ७, ४, १९, १७

यो वा अग्नावग्निः ७, ५, १५, १
 यो वा अग्निं चितं प्रथमः ५, ४, ४, ८
 यो वा अग्निमृतुस्थां वेद ५, ७, ६, १४
 यो वा अग्निं प्रत्यङ्घ्रि १, ५, ९, १५
 यो वा अग्निं प्रयुज्य न ५, ५, १०, १६
 यो वा अग्निं योग आगते ५, ५, ३, २
 यो वा अग्निः सर्वतोमुखं ५, ७, ९, ७
 यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां ३, १, २, ६
 यो वा अध्वर्योः स्वं वेद ३, १, २, ८
 यो वा अपनाभिमग्निं ५, २, ८, २०
 यो वा अपशीर्षाणमग्निं ५, ५, ४, ६
 यो वा अपात्मानमग्निं ५, ५, ८, ९
 यो वा अयथादेवतं ३, १, ६, १; ५, ७,
 १, १

यो वा अरस्तिः सामिधे २, ५, ७, १४
 यो वा अशोरायतनं ६, ६, १०, ६
 यो वा अश्वस्य मेध्यस्य ७, ५, २५, १
 यो वा अस्य पशुमन्ति ७, २, १०, ९
 यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठां ५, ५, ६, ९
 यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारं ३, ३, ८, १३
 यो वा एतासामायतनं ५, ६, २, १०
 यो वामिन्द्रावरुणौ २, ३, १३, ५-६,
 १९, २०

यो वाऽस्थ ऋतुरदिमः ४, ७, १५, ६
 यो विदग्धः स नैऋतः २, ६, ३, ७
 यो वै गायत्रीं ज्योतिः ७, २, ९, ३
 यो वै ग्रहाणां निदानं ६, ५, ११, ५
 यो वै ग्रहाणां मिथुनं ६, ५, ११, ६
 यो वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां ३, १, २, ४
 यो वै दश यज्ञायुधानि १, ६, ८, १०
 यो वै देवान् देवयशसेन ३, १, ९, १
 यो वै देवेभ्यः १, ६, ८, १२
 यो वै पवमानस्य सन्ततिं ३, २, १, २
 यो वै पवमानानाम् ३, २, १, १
 यो वै पूर्ण आसिञ्चति ७, ५, ६, ५
 यो वै प्रजातेन १, ६, ९, ४
 यो वै प्रजापतये ५, ७, १, ३
 यो वै प्रयाजानां मिथुनं २, ६, १, ९

यो वै यज्ञं प्रयुज्य नः १, ७, ६, १४
 यो वै यज्ञं योगः १, ६, ८, १७
 यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ १, ७, ४, ५
 यो वै यज्ञस्य प्रायणं १, ६, ११, ३
 यो वै वसोर्धारायै ५, ७, ३, १०
 यो वै विराजो यज्ञमुखे ६, २, ११, १५
 यो वै श्रद्धामनारभ्य १, ६, ८, १
 यो वै सप्तदशं प्रजापतिं १, ६, ११, १
 यो वै संवत्सरं प्रयुज्य २, २, ६, ८
 यो वै संवत्सरमुख्यम् ५, ५, १, १६
 यो वै सूनृतायै दोहं १, ६, ११, ५
 यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य ३, १, २, ९
 यो वै सोमं राजानम् ३, १, २, २
 यो वै सोमस्याभिपूयमाणस्य ३, १, ८, ३
 यो वै स्तोमानामवमं ७, १, ३, ७
 यो वै स्वार्थेतां यतां ६, २, ४, २
 योऽश्वत्थं शृतमाह सः ६, ३, १०, ४
 योऽस्यैवं बन्धुतां वेद १, ५, १, ५
 रक्षसां भागोऽसि १, १, ५, १५; ३, ९,
 १२; ६, ३, २, ५
 रक्षस्या २, ३, १३, ३
 रक्षांसि वा एतत् पशुं ३, ४, १, २
 रक्षांसि वा एतद्यज्ञं ५, २, २, २
 रक्षोहणं वाजिनम् १, २, १४, १६
 रक्षोहणो वलगहनः १, ३, २, १; ११-
 १२; १४-१५; ६, २, ११, ३
 रक्षोहणौ वलगहनौ १, ३, २, १६-१९
 रजता हरिणीः सीसा ५, २, ११, ४
 रजनो वै कौण्ठः २, ३, ८, १
 रजाशया १, २, ११, ६
 रथचक्रचितं चिन्वीत ५, ४, ११, ५
 रथन्तरं च ३, ४, ४, १२
 रथन्तरं छन्दः ४, ३, १२, १९
 रथन्तरं दिवा भवति ७, ४, १०, ३
 रथन्तरं पूर्वेऽहन्साम ७, १, ४, ५
 रथन्तरं सामभिः पातु ४, ४, ११, २
 रथमुख भोजस्कामस्य ३, ४, ८, ५
 रथमुष्णिहाभिः ५, ७, १४, १०

रथवाहनं हविरस्य ४, ६, ६, ८
 रथीतमौ रथीनाम् ४, ७, १५, ९
 रथे तिष्ठन् नयति ४, ६, ६, ६
 रथौषधीरन्तगता दहति १, ५, २, ३
 रथयत मरुतः श्येनम् २, ४, ७, २; ९, २
 रथ्यै पोषया सजातानां ४, ४, ५, ८
 रश्मिरसि क्षयाय त्वा ३, ५, २, ३; ४, ४
 १, १
 रश्मिरित्येवाऽऽदित्यम् ५, ३, ६, १
 राकामहं सुहवां ३, ३, ११, १५
 राजन्तमध्वराणां १, ५, ६, ६
 राजानौ वा एनौ देवतानां २, ६, २, ५
 राज्ञा मनुष्यान् ७, ३, १४, २
 राज्यसि प्राची दिक् ४, ३, ६, ३; ४, २, १
 रात्रिं रात्रिमप्रयावं ४, १, १०, ३
 रात्रिं पीवसा ५, ७, २०, २
 रात्रियै स्वाहा ७, १, १७, ९
 राथन्तरो वा ऐन्द्रवायवः ७, २, ८, ६
 राथन्तरीं प्रथमामन्वाह २, ५, ७, ४
 रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि १, ६, १, १३
 रायस्पोषे अधि यज्ञः ४, ६, ३, ६
 रायस्पोषेण समिषा ३, १, १, ९
 रायस्पोषे यज्ञपतिम् ५, ४, ६, ८
 राष्ट्रं वै पर्णो विडध्यतः ३, ५, ७, ५
 राष्ट्रं वै वैश्वानरो विष्मरुतः ५, ४, ७, २४
 राष्ट्रकामाय होतव्याः ३, ४, ८, १
 राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं १, ८, ११, १७-१८
 राष्ट्रभृत एता उप ५, ७, ४, ९
 राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रम् ५, ४, ९, ७
 रासभो वां कनिकदत् ४, १, ४, ९
 रिक्ताय स्वाहा ७, ३, २०, १८
 रिच्यत हव वा एतत् १, ७, ५, ४
 रुक्मं ह्योत्रे १, ८, १८, ९
 रुक्मवत्यर्चा भ्रातृव्यवतः ६, ४, ११, २
 रुचं नो छेदि ब्राह्मणेषु ५, ७, ६, १०
 रुचे त्वा ४, ४, ६, २६
 रुद्रं लोहितेन १, ४, ३६, ६
 रुद्रं आहुतः ४, ४, ९, २४
 रुद्रं तनिष्ठा १, ४, ३६, ३

रुद्रं यते कयी परं १, ८, १४, ११
 रुद्रः ५, ५, ५, ३
 रुद्रः पशूनां ३, ४, ५, १४
 रुद्रवद्वनस्य सोम ३, २, ५, ६
 रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु १, २, ४, ९
 रुद्रस्य गाणपत्यादिति ५, १, २, १०
 रुद्रस्य विचलः स्कन्धः ५, ७, १८, ४
 रुद्रस्य षष्ठी ५, ७, २२, ६
 रुद्रस्य हेतिः परि वः १, १, १, ६
 रुद्राणां तित्तिरीः ५, ५, १६, ४
 रुद्राणां द्वितीया ५, ७, १७, ७
 रुद्रा देवता ४, ३, ७, ३०
 रुद्राय त्वा १, २, ३, १७
 रुद्राश्चतुर्दशक्षरेण १, ७, ११, १४
 रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीं ४, १, ५, ७;
 ५, १, ६, २
 रुद्रांसि १, २, ५, २; ६, १, ८, ३
 रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन ४, १, ५, १४
 रुद्रास्त्वाऽऽच्छन्दन्तु ४, १, ६, २०
 रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन ७, ४, २०, ५
 रुद्रास्त्वा भूपयन्तु त्रैष्टुभेन ४, १, ६, २
 रुद्रास्त्वा परि १, १, ९, १८
 रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु ३, ३, ३, २
 रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया ७, १, १८, २
 रुद्रेभ्यस्त्वा १, १, १३, ४
 रुद्रो वा एष यदग्निः ५, ४, ३, १; ५, ७,
 ३, ९; ७, ३, ९; ६, ३, ५, २
 रुरु रौद्रः ५, ५, १९, १
 रूपमसि वर्णो नाम ३, ३, ५, ३, १५
 रूपाणि जुहोति रूपैः ७, १, ६, १६
 रूपाय स्वाहा ७, ३, १७, २५
 रूपेण वो रूपमभ्येमि १, ४, ४३, ५;
 ६, ६, १, ६
 रेतः सिन्धुचि प्रजनने १, ५, ९, २
 रेतसे स्वाहा ७, १, १९, ८१; ३, १६,
 ३६
 रेतस्विने स्वाहा ७, ५, १२, २७
 रेवती नक्षत्रं पृषा ४, ४, १०, २५
 रेवती पुरोऽनुवाक्या २, २, ८, ११

रेवती रमध्वमस्मिँल्लोके १,५,६,३
 रेवती रमध्वमित्याह १,५,८,३; ६,३
 ६,८
 रेवतीर्नः सधमादः १,७,१३,१३; १,
 १२,२९; ४,१४,१०
 रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा १,३,८,११; ६,
 ३,८,८
 रेवदस्योषधीभ्यस्वौषधीः ३,५,२,१२;
 ४,४,१,३
 रेवा २ इद्रेवतः स्तोता २,२,१२,३०
 रेकीषु ३,३,३,८
 रैमीभ्यः स्वाहा ७,५,११,४२
 रोगाय स्वाहा ७,१,१७,१५
 रोहाव हि सुवः १,७,९,४
 रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रः ४,४,१०,१६
 रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिः ४,४,१०,२
 रोहिताय स्वाहा ७,३,१८,९
 रोहितेन त्वाऽसिः १,६,४,१५; ७,४,७
 रोहितैताय स्वाहा ७,३,१७,१७
 रोहितो भूम्नरोहितः ५,६,११,१
 रोहितं कृष्णवाची ५,५,१६,५
 रौद्री २ रोहिणीम् १,१,७,१०
 लघुदिनस्त्रयो विष्णवे ५,६,१६,३
 ललाटाय स्वाहा ७,३,१६,१२
 ललामाय स्वाहा ७,३,१७,१४
 लाङ्गलं पवीरव २ सुशेव ४,२,५,१७
 लाजीञ्जलाची ३ अशः ७,४,२०,८
 लोकः सलोकः सुलेकस्ते १,५,३,११
 लोकं पृण छिद्रं पृणायः ४,२,४,१४
 लोकाय स्वाहा ७,१,१७,२१
 २,२०,१८; ४,२१,१३
 लोमतः संभरत्यतः ५,१,४,८
 लोमभ्यः स्वाहा ७,३,१६,४१
 लोमशं वै नामैतत् ५,१,८,१२
 लोमवते स्वाहा ७,५,१२,३१
 लोहितग्रीवश्छागैः ७,४,१२,२
 लोहितवते स्वाहा ७,५,१२,३७
 लोहिताय स्वाहा ७,३,१६,४३
 लक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति ४,६,६,३

वज्रं वा एतं यजमानः ६,५,५,३
 वज्र आज्यं वज्र आज्यभागौ १,६,
 २,११
 वज्र इव वा एषा यत ६,२,१०,२
 वज्रिणो नाम स्थ तेषां ५,५,१०,१०
 वज्री वा एष यदश्वः ५,१,२,२०
 वज्रो वा एषा सं मीयते ६,६,४,१३
 वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशः ५,३,५,५
 वज्रो वै यज्ञः क्षुत् १,६,७,१५
 वज्रो वै स्वधितिर्वज्रः ६,३,७,१६
 वज्रते स्वाहा ७,४,२२,११
 वट् स्वयमभिगूताय ३,२,८,२; ४,६,
 ८,१०,१२,१४
 वडवा दक्षिणा १,८,२१,८
 वत्सं चोपावसृजति १,६,९,५
 वत्सस्यैकः स्तेनो भागी ६,२,५,२
 वदते स्वाहा ७,५,१२,१२
 वद्मा हि सूनो अश्वत्थसत् १,३,१४,२२
 वनसदे वट् ४,६,१,१५
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा १,८,१३,४०;
 ७,३,२०,१
 वनस्पतिषु स्नामः २,३,१३,१२
 वनस्पतेऽव सृजा रराणः ४,१,८,११
 वनस्पते वीह्वङ्गो हि ४,६,६,१५
 वनस्पते शतवल्शः १,३,५,७;
 ६,३,३,६
 वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान १,२,८,६;
 ६,१,११,८
 वन्य या त इषुर्युवा ५,५,९,५
 वपया प्रचर्या पुरोडाशेन ६,३,१०,२
 वपामेकः परि शये ६,३,७,१५
 वपायां वा आह्रियमाणायाम् ३,१,५,७
 वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते ६,३,८,६
 वयसु त्वा पथस्पते १,१,१४,५
 वयश्छन्दः ४,३,१२,३८
 वयस्कृच्छन्दः ४,३,१२,३९
 वयांसि पक्कगन्धेन ५,७,२३,१०
 वयो वा अग्निर्दग्निचित् ५,७,६,१
 वरिवश्छन्दः ४,३,१२,७; ३७

वरिवस्कृदामि ४,४,७,९
 वरुणं यजति वरुणपाशात् ६,३,३,२२
 वरुणं सुषुवाणम् २,१,९,१
 वरुण उपनद्धः ४,४,९,५
 वरुणः ५,५,५,४
 वरुणं देवा अम्रुवत् ६,४,८,३
 वरुणस्त्वा भूपयतु ४,१,६,७
 वरुणस्य दशमी ५,७,२१,१०
 वरुणस्य स्कम्भनम् १,२,८,९; ९,५
 वरुणस्य स्कम्भसर्जनम् १,२,८,१०;
 ९,६
 वरुणाय १,८,७,१२
 वरुणाय त्वा १,२,३,१५; ६,१,४,२०
 वरुणाय राज्ञे कृष्णः ५,१,११,२
 वरुणाय राज्ञे त्रयोः ५,६,२०,२
 वरुणाय रिशादसे ५,६,२०,३
 वरुणाय स्वाहा ७,१,१४,१०; १६,१०
 वरुणो दशाक्षरेण १,७,११,१०
 वरुणो देवता ४,३,७,३६
 वरुणोऽपा ३,४,५,९
 वरुणो वा एतं गुह्याति २,३,१२,२
 वरुणो वा एष दुर्वाक् ६,२,९,३
 वरुणो वा एष यजमानम् ५,१,५,२८;
 ६,१,११,२३
 वरुणोऽसि १,८,१६,२
 वरुणोऽसि धृतव्रतः १,२,१०,९
 वरुत्रयः ४,१,६,१२
 वरुत्रिं त्वष्टुर्वरुणस्य ४,२,१०,७
 वर्चसा ४,४,५,४
 वर्चसे त्वा ४,३,७,४८
 वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चः १,५,५,१४
 वर्चोदां त्वा वर्चसि ४,४,६,३३
 वर्चो द्वाविंशः ४,३,८,८; ५,३,३,८
 वर्चोधा असि १,२,१,१०
 वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञ ६,१,९,५;
 ६,३,३,
 वर्षतु ते द्यौः १,१,९,६; १०,१४
 वर्षते स्वाहा ७,५,११,२२
 वर्षयन्ती ४,४,५,१४

वर्ष वृद्धमसि १,१,५,१२
वर्षा ऋतूनां प्रीणामि १,६,२,१६
वर्षिष्यते स्वाहा ७,५,११,२१
वर्षा पज्जन्वः ७,५,२०,२
वर्षाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,११
वलमीकान् क्लोम्ना ५,७,१६,८
वलशेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,५
वशं वा एष चरति २,१,७,९
वशां मैत्रावरुणाय १,८,१८,१२
वशिनी नामासीयं दिक् ५,५,१०,६
वशी त्वं देव सोम ३,३,३,२१
वषट्कारेणर्धः ४,४,८,१२
वषट्कारो वै गायत्रियै २,१,७,१; ३,
५,७,१
वषट् ते विष्णवांसः २,२,१२,१७
वसतीवरीर्गृह्णाति ६,४,२,४
वसन्तमृतूनां प्रीणामि १,६,२,१४;
११,१०
वसन्ता प्रातराग्नेर्यौ २,१,२,८
वसन्ता प्रातस्त्रीन् २,१,४,३
वसवस्त्वा कृण्वन्तु ४,१,५,१३
वसवस्त्वाऽऽच्छन्दन्तु ४,१,६,१९
वसवस्त्वाऽज्जन्तु गायत्रेण ७,४,२०,४
वसवस्त्वा धूपयन्तु ४,१,६,१
वसवस्त्वा परि १,१,२,१७
वसवस्त्वा प्र वृहन्तु ३,३,३,१
वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् ५,५,९,११
वसवस्त्रयोदशाक्षरेण १,७,११,१३
वसवो देवता ४,३,७,९९
वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत् ७,४,७,१
वसुकोऽसि वेषश्चिरसि ३,५,२,१७;
४,४,१,५
वसुभ्यस्त्वा १,१,१३,३
वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः ३,५,६,६
वसुमद्गणस्य सोम ३,२,५,५
वसुमान् यज्ञो वसीयान् १,६,६,८;
७,६,११
वसुरग्निर्वसुश्रवाः १,५,६,१०; ४,४,
४,२९
४९ (तै. सं.)

वसुर्वसुपतिर्हिकम् १,४,४६,७
वसूनां कपिजलः ५,५,१६,३
वसूनां पावित्रमसि १,१,३,३
वसूनां प्रथमा कीकसा ५,७,१७,६
वसूनां भागोऽसि ४,३,९,६; ५,३,४,५
वसूनां रुद्राणाम् १,१,११,१६
वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे ५,४,८,१
वस्त्रमसि मम भोगाय १,२,३,२
वस्त्रसि १,२,५,१; ६,१,८,३
वदन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,२
वहाय स्वाहा ७,३,१६,१६
वह्निगसि हव्यवाहनः १,३,३,२
वह्नोरुगिज इत्याह ६,३,६,४
वा एषा संमीयते ६,६,४,१३
वाक् च मनश्चाऽऽतीयेतां २,५,११,१६
वाक् छन्दः ४,३,७,१९
वाक्त आ प्यायतां १,३,९,१
वाक्पतिस्त्वा पुनातु १,९,१,१३
वागस्यैन्द्रो सपत्नक्षयणी १,६,२,१३
वागेव सहस्रतमी ७,१,६,५
वाग्यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२५
वाग्वा आग्रयणो वाक् ७,२,८,१०
वाग्वा एषा यत् ६,१,७,६; ८
वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः ६,४,७,१
वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुः ६,४,९,८
वाग्वै देवेभ्योऽपाकामत् ६,१,४,१;
४,११,५
वाग्वै द्वारशाहो यत् ७,४,५,७
वाग्वै पराच्यव्याकृता ६,४,७,५
वाङ्म आसन् नसोः ५,५,९,७
वाचं प्राणं १,१,१०,४
वाचं मे पिन्वा ४,३,६,१५
वाचस्पतये त्वा हुतं २,६,८,२
वाचस्पतये पवस्व १,४,२,१
वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् ४,६,२,१४
वाचा ब्रह्म ७,३,१४,२
वाचि स्वाहा १,१,१३,१९
वाचे ३,२,३,५
वाचे क्रौञ्चः ५,५,१२,६
वाचे त्वा चक्षुषे त्वा ५,५,५,१३

वाचे पैङ्गराजः ५,५,१३,३
वाचो विधृतिमग्निं प्रयुज ४,१,९,४
वाजः पुरस्तादुत मध्यतः ४,७,१२,५
वाजजित्यायै त्वा १,७,९,३३
वाजवतीभ्यां व्यूहति १,७,४,३
वाजश्च १,७,९,६; ५,४,८,२०
वाजस्य तु प्रसवे १,७,७,३
वाजस्य प्रसवं देवाः ४,७,१२,३
वाजस्य मा प्रसवेन १,१,१३,१; ६,
४,१२; ४,६,३,१४; ५,४,६,२४
वाजस्येदं प्रसव आ १,७,१०,२
वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे १,७,१०,१
वाजस्येमां प्रसवः १,७,१०,३
वाजः हनूयाम् ५,७,१२,१
वाजानां सत्यं पतिम् ५,४,६,२१
वाजाय त्वा १,७,९,३२
वाजिनो वाजजितः १,७,८,१०-१८
वाजिनो वाजं धावत १,७,८,८
वाजेवाजे १,७,८,९; ४,१,११,२२;
२,११,१४; ७,१२,४
वाजेवाजे हवामहे ५,१,२,५
वाजो जः सप्त प्रदिशः ४,७,१२,१
वाज्यसि १,७,८,७
वाणः शतन्तुर्भवति ७,५,२,३
वातनामानि जुहोति २,४,९,३
वातस्य त्वा ध्रुवै १,३,१०,४
वातस्य ध्राजिं वरुणस्य ४,२,१०,३
वातावर्द्धन्नुमरावृत् २,४,७,४
वातेधाः १,१,१३,२०
वातेन प्राणान् ७,३,१४,५
वातो देवता ४,३,७,२६
वात्सप्रेणोप तिष्ठते ५,२,१,१३
वाममद्य सवितः १,४,२३,१; २,२,
१२,१०
वायव आरोहणवाहौ ५,६,२१,९
वायवः स्थोपायवः १,१,१,३
वायवे त्वा १,२,३,१४; ६,१,४,२०
वायवे नियुक्त्व आ १,१,१,३; ५-६

वायवे नियुत्वते त्परम् ५,५,१,३
 वायवे समनमदन्तरिक्षाय ७,५,२३,२
 वायवे स्वाहा ७,१,१४,३; १६,८;
 २०,२
 वायव्यः कार्याः प्राजापत्याः ५,५,
 १,९
 वायव्यं वत्समा लभेत २,१,४,१५
 वायव्यं श्वेतमा लभेत २,१,१,१
 वायव्यं गोमृगम् २,१,१०,२
 वायव्ययोपाकरोति ३,४,३,९
 वायव्यामा लभेत भूति ३,४,३,४
 वायुं देवा अत्रुवन्त्सोमं ६,४,७,२
 वायुः पूतः पवित्रेण १,८,२१,३
 वायुः पूयमानः ४,४,९,२०
 वायुमती भवति समिद्धयै ५,३,७,२६
 वायुमती श्वेतवती ५,५,१,५
 वायुरन्तरिक्षस्य ३,४,५,४
 वायुरन्तरिक्षात् ३,२,४,१५
 वायुरसि प्राणो नाम ३,३,५,१; १३
 वायुरावृतः ४,४,९,२५
 वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा १,७,७,५
 वायुर्वै पशूनां मियं ५,५,१,८
 वायुर्वो वि विनक्तु १,१,५,१६
 वायुर्दिकर्ताऽग्निः प्रस्तोता ३,३,२,१
 वायुस्ते वाजिन् युङ्ङु ७,५,१९,५
 वायोः पक्षतिः ५,७,२२,१
 वायोः सवितुर्विदधानि ४,७,१५,७
 वायोर्यान्यसि ४,४,६,११
 वायो वीहि स्तोकानां १,३,९,१८;
 ६,३,९,१६
 वायो शतं हरीणां २,२,१२,२७
 वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां ७,५,२२,४
 वारुणः कृष्णः एकशितिपात् ५,५,
 २४,८
 वारुणः पेतवः ५,५,२२,११
 वारुणं दशकपालं २,१,८,५
 वारुणमसि शयोः १,२,१०,१०
 वारुणास्त्रयः कृष्णलक्ष्माः ५,६,२०,१
 वारुणी कृष्णे वशे ५,६,२१,१०
 वारुणो वा अग्निरुपनद्धः ५,१,५,८;
 ६,१

वारुणो वै क्रीतः सोमः ६,१,११,१
 वारुण्यर्चा परिचरति ६,१,११,८
 वारुण्युखाऽभीद्धा मैत्रिया ५,१,७,८
 वालधानाय स्वाहा ७,२,१६,३३
 वाशाः स्थ १,८,११,१०
 वाशीषु ३,३,३,१०
 वाश्रेव विद्युन्मिमाति ३,१,११,२२
 वाससा दीक्षयति सौम्यं ६,१,१,९
 वाससा पर्यानहति ६,१,११,७
 वाससी नेष्टापोतृभ्याम् १,८,१८,१४
 वासिष्ठो ह सात्यहव्यः ६,६,२,६
 वास्तु वा एतद्यज्ञस्य ३,१,१०,७
 वास्तोष्पते प्रति जानाहि ३,४,१०,१
 वास्तोष्पते शगमया स ३,४,१०,२
 विकर्माभ्यः स्वाहा ७,४,१३,३
 विकिरिद विलोहितः ४,५,१०,११
 विक्रम्य जुहोति विक्रम्य ६,५,३,७
 विचृतौ नक्षत्रं पितरः ४,४,१०,१७
 विचृत्वाय स्वाहा ७,१,१९,१५
 विचृत्यमानाय स्वाहा ७,१,१९,१४
 विच्छिन्नं यज्ञं समिमं १,५,४,८;
 ७,१,१४
 विज्ञातं च ३,४,४,५
 विज्ञानं च ३,४,४,६
 विज्यं धनुः कपर्दिनः ४,५,१,१२
 विज्योतिषा १,२,१४,१७; ४,४,१४,१४;
 २,४,१४,१२; ५,१२,२७
 वि ते भिनक्षि तकरिं ३,३,२०,४;
 ४,१,४
 वि ते मुञ्चामि रशना १,६,४,१८;
 ७,४,८
 वि ते विज्यवातजूतासः ३,३,११,५
 वित्तायनी मे १,२,१२,१; ६,२,७,३
 विदिशः १,३,१०,९
 विदेरग्निर्नामो नामाग्ने १,२,१२,५;
 ६,२,७,४
 विज्ञा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि ४,२,२,२
 विष्मा हि ते पुरा वयम् २,६,११,१६
 विद्युतौ कनानकाभ्याम् ५,७,१२,१०

विद्युत्सन्निरसि ४,४,६,६
 विद्योतमानाय स्वाहा ७,५,११,१६
 विद्योतिष्यते स्वाहा ७,५,११,१५
 विद्वांसो वै पुरा होतारः २,५,११,७
 विधविष्यते स्वाहा ७,१,१९,६२
 विधूताय स्वाहा ७,१,१९,६४
 विधून्वानाय स्वाहा ७,१,१९,६३
 विधेम ते परमे जन्मन् ४,६,५,१२;
 ५,४,७,१३
 वि न हन्द्र १,६,१२,१२; २,५,१२,
 ३२
 वि पाजसा २,५,१२,२६; ४,१,५,१
 वि पाप्मना भ्रातृव्येण ६,२,६,२६
 विप्लवमानाय स्वाहा ७,५,११,३७
 विप्लुताय स्वाहा ७,५,११,३८
 विप्लोष्यते स्वाहा ७,५,११,३६
 विभक्तिं करोति ब्रह्म १,५,२,६
 विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन १,५,२,९
 विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा ७,१,१२,१
 विभूरसि प्रवाहणः १,३,३,१
 विमान एष दिवो मध्ये ४,६,३,१०;
 ५,४,६,१७
 विमुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,२
 वियच्छन्दः ४,३,१२,१७
 वियासाय स्वाहा १,४,३५,३
 विराजमा तिष्ठ जगती १,८,१३,३
 विराजा ज्योतिष्मान् ४,४,८,१४
 विराज्यग्निश्चेतव्य इति ५,२,७,१५
 विराट् छन्दः ४,३,७,९
 विराट् ज्योतिरधारयत् ४,२,९,१
 विराडसि दक्षिणा दिक् ४,३,६,४;
 ४,२,२
 विराडसि सपत्नहा १,३,२,७
 विरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१६
 विवर्तमानाय स्वाहा ७,१,१९,५७
 विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशः ४,३,८,१७;
 ५,३,४,१२
 विवत्स्यते स्वाहा ७,१,१९,५६
 विवधश्छन्दः ४,३,१२,२१
 विवस्व आदित्यैष ते १,४,२२,४

विवस्वते स्वा ४,४,६,२२
 विवस्वाः अदितिः १,५,३,१३
 वि वा एतद्यजमानः २,६,५,२३
 वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति २,६,८,६;
 ६,६,९,७; ७,५,६,८
 वि वा एतं प्रजया पशुभिः २,५,५,२
 वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते ३,४,१,१
 वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते १,५,४,७;
 ३,२,६,७
 वि वा एतौ द्विषाते यः ५,२,४,१
 वि वा एष इन्द्रियेण २,२,१,५; ३,२;
 ११,१४; ५,५,७,२
 वि वा एष प्राणैः प्रजया ५,४,५,८
 विवृत्ताय स्वाहा ७,१,१९,५८
 विवेष यन्मा १,६,१२,१०; २,५,१२,
 ३१
 विशल्यै स्वाहा ७,२,१३,१०;
 १५,५; १६,४; १७,२; १८,१
 वि शत्रून् वि मृधः १,६,१२,१५
 विशस्वा सर्वा वान्छन्तु ५,२,१,७
 विशाखे नक्षत्रमिद्राग्नी ४,४,१०,१४
 विशाखो यूषो भवति २,१,९,५
 विशालं छन्दः ४,३,१२,४०
 विशालो भवति २,१,८,१२
 विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय १,६,१,१०
 विशे समनमयथा ७,५,२३,८
 विशो यन्त्रे स्थः १,१,११,१५
 विश्वकर्मन् हविषा ४,३,१३, ३२-३३;
 ६,२,१५-१६
 विश्वकर्मा स्वाऽऽदित्यैः १,२,१२,१६
 विश्वकर्मा त्वा सादयतु ४,३,६,२; ४,
 ६,२
 विश्वकर्मा दिशां पतिः ५,५,५,१
 विश्वकर्मा मनसा यत् ४,६,२,२
 विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी ४,३,५,१८
 विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट ४,६,२,८
 विश्वजनस्य छाया १,३,१,१६
 विश्वजित् सर्वपृष्ठो ७,२,५,१७
 विश्वजिति सर्वपृष्ठे ६,६,८,५
 ४९ अ (तै. सं.)

विश्वजिह्वति विश्वस्य ७,५,१,१७
 विश्वजिह्वत्यज्ञास्य ७,४,५,५
 विश्वज्योतिष उप दधाति ५,३,९,४
 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतः ४,६,२,१०
 विश्वदेवेभ्यस्त्वा ३,२,१०,५
 विश्वभृतः स्थ १,८,११,१२
 विश्वभृत्सु ३,३,३,११
 विश्वमस्य प्रियमुपहृतम् २,६,७,२०
 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उप ६,३,७,११
 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहिता २,५,१,१
 विश्वलोप विश्वदावस्यं ३,३,८,४
 विश्वस्य केतुर्भुवनस्य ४,२,२,६
 विश्वस्य ते विश्वावतः ३,५,६,८
 विश्वा आ भादि प्रदिशः ५,१,८,१८
 विश्वामित्रजमदग्नी ३,१,७,१०; ५,४,
 ११,१०
 विश्वायुरासि पृथिवीं १,२,१२,२३
 विश्वायुर्मे पाहि ४,४,७,२०
 विश्वाराडसि विश्वासां १,३,२,१०
 विश्वा रूपाणि प्रति ४,१,१०,१२
 विश्वे अद्य मरुतो विश्वे ४,७,१२,२
 विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः ३,२,८,२८;
 ४,१,५,६; १६; ६,४,२२
 विश्वे देवस्य नेतुः १,२,२,६; ४,१,९,
 ७; ५,१,९,३; ६,१,२,१७
 विश्वे देवा आभि १,२,३,५
 विश्वे देवा इह १,५,४,९; ७,१,१५
 विश्वे देवा ऋतावृधः २,४,१४,१६
 विश्वे देवाः ४,१,११,१५—१६
 विश्वे देवा देवता ३,१,६,१३; ४,३,
 ७,३२
 विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण १,७,११,१२
 विश्वे देवा मरुत इन्द्रः ३,१,९,३
 विश्वे देवा यद्वज्रपन्त ३,१,१,७
 विश्वे देवाः शृणुतेम २,४,१४,१७
 विश्वे देवास्तृतीयः सवनं ६,५,७,४
 विश्वेभिर्देवेभिः पृतनाः ३,५,३,३
 विश्वेभिर्देवेभिर्देवतया ७,१,१८,४
 विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ३,२,१०,६

विश्वेभ्यो देवेभ्य एनो ७,५,२२,७
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः ७,५,
 १४,३
 विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो ३,२,३,१७
 विश्वेषां वै देवानाम् ७,५,७,११
 विश्वेषां देवानां षष्ठी ५,७,१७,११
 विश्वेषां देवानां जठरम् ३,२,३,१५
 विश्वेषां देवानां द्वादशी ५,७,२१,१२
 विश्वेषां देवानां प्राणः २,३,१०,५
 विश्वेषां देवानां भागयेयीः १,३,
 १२,६
 विषम आ लभेत २,१,३,३
 विषुरूपमस्य गृहे ५,३,८,८
 विषुरूपा यत् सलक्षमाणः ६,३,११,६
 विषुची प्र हरति तस्मात् ६,३,९,२१
 विषुचीरूप दधाति ५,२,१०,१६
 विष्णुर्ब्रह्मैव ते ३,२,१०,७
 विष्णवे निखुर्यपाय ७,३,१५,२०
 विष्णवे निभूर्यपाय ७,३,१५,२१
 विष्णवे शिपिविष्टाय ३,४,१,९
 विष्णवे स्वाहा ७,३,१५,१९
 विष्णुः पर्वतानां ३,४,५,१६
 विष्णुमुखा वै देवाः १,७,५,१०;
 ५,२,१,१
 विष्णुरुगावन्दिद्यमाणः ४,४,९,१६
 विष्णुस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत् ४,१,६,६
 विष्णुस्त्वा युनक्त्वस्य ७,५,१३,३
 विष्णुस्यक्षरेण १,७,११,३
 विष्णोः ३,२,३,१३
 विष्णोः कर्माणि पश्यत १,३,६,१२
 विष्णोः क्रमोऽसि १,६,५,१२; ७,
 ५,११; ७,७; ८,१०,७; १५,३;
 ४,२,१,४
 विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा १,६,५,
 ९; ४,२,१,१
 विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा १,६,५,
 १०; ४,२,१,२
 विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतः १,६,५,११;
 ४ २,१,३

विष्णोः क्रान्तमसि १,८,१०,८;

१५,४

विष्णोः त्वं नो अन्तमः ३,१,१०,९

विष्णोः पृष्ठमसि १,२,१३,११

विष्णोः रराटमसि १,२,१३,१०

विष्णोर्ध्वमसि १,२,१३,१४

विष्णोर्मुकं वीर्याणि १,२,१३,९

विष्णोर्विक्रान्तमसि १,८,१०,९;

१५,५

विष्णोः शंयोरहं १,६,४,१९; ७,४,९

विष्णोः शर्मासि शर्म १,२,२,१०

विष्णोः इन्त्यत्रे स्थः १,२,१३,१२

विष्णोः स्तूपोऽसि १,१,११,८

विष्णोः स्थानमसि १,१,१२,५

विष्णोः स्यूरसि १,२,१३,१३;

६,२,९,१२

विष्णोः हव्यं रक्षस्व १,१,३,१०

विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा ३,२,८,३

विष्टम्भो दिवो धरुणः ४,४,१२,१४

विष्टम्भो वयोऽधिपतिः ४,३,५,१६

विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा ३,५,२,६

विष्टारपंक्तिश्छन्दः ४,३,१२,३२

विष्पर्धाश्छन्दः ४,३,१२,४१

विसदशाय स्वाहा ७,३,१७,२३

वि सुवः पश्यव्यन्तारिक्षं १,४,४३,९;

६,६,१,१३

वि ह्येनं तैर्गृह्यते यत् ६,३,२,११

वीक्षमाणाय स्वाहा ७,१,१९,५१

वीक्षिताय स्वाहा ७,१,१९,५२

वीक्षिष्यते स्वाहा ७,१,१९,५०

वीतिहोत्रं त्वा कवे १,१,११,१४

वीरहा वा एष देवानां १,५,२,२; १५;

२,२,५,६

वीर्यं कुहाम्भ्यां ५,७,१३,६

वीर्याय ३,२,२,१२

वीहि स्वाहाऽऽहुतिं १,८,१,३

वृत्रस्य कनीनिका १,२,१,११

वृषणौ स्थ १,३,७,५

वृषण्वतीं प्रतिपदं ७,५,५,२

वृषसेनोऽसि १,८,११,४

वृषासि वृषणं भरन् ४,१,४,१०;

५,१,५,२४

वृषा वा० रेतोश्वा रेतः ७,४,१९,४

वृषा सोम द्युमा० असि ४,२,११,१६;

३,१३,९

वृषाऽस्यूर्मिः १,८,११,३

वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै १,७,२,२२

वृष्टिसनिरसि ४,४,६,८

वृष्टिसनीरुप दधाति ५,३,१,९; १०,१

वृष्णाऽश्वान् ७,३,१४,१४

वृष्णिनाऽवीः ७,३,१४,१७

वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः ४,३,५,१२

वृष्णे यत् ते वृषणः १,६,१२,१९

वृष्णो अ० शुभ्यामित्याह ६,४,५,५

वृष्णो अश्वस्य संदानं २,४,७,१२;

९,११

वेणुना वि मिमीते आग्नेयः ५,२,५,६

वेदिमाहुः परमन्तं ७,४,१८,६

वेदिं प्रोक्षन्वृक्षा वा २,६,५,३

वेदिरसि बर्हिषे १,१,११,२

वेदुको वासो भवति ५,१,५,७

वेदेभ्यः स्वाहा ७,५,११,४६

वेदोऽसि वित्तिः १,६,४,२३; ७,४,१३

वेषाय त्वा १,१,४,२

वैकृकृतीमा दधाति ५,१,९,१६;

१०,६

वैतसः कटो भवति ५,३,१२,४

वैभीदक इध्मो भिनति २,१,५,१६

वैराजी पुरुषी ५,६,२१,७

वैराजे सामजधि मे ४,४,१२,८

वैराजो वा एष ७,२,५,२; ४,७,१२

वैरूपे सामजिह तत् ४,४,१२,६

वैशन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१३,९

वैश्वकर्मणो गृह्यते ७,५,४,५

वैश्वदेव उज्जीतः ४,४,९,२३

वैश्वदेव० शुक्रपात्रेण ६,५,४,३; ४,४

वैश्वदेव० हविः १,२,४,४

वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने ७,५,६,१३

वैश्वदेवं बहुरूपमा २,१,६,११,१३

वैश्वदेवीं बहुरूपाम् २,१,७,६-७

वैश्वदेवी० सांप्रहणीं २,३,९,७

वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ ५,५,२४,४

वैश्वदेव्यामुचि शस्यमानायां ६,५,२, १०

वैश्वानरं ज्योतिः १,१,४,१५; ३,४,१५

वैश्वानरं द्वादशकपालं २,५,१,३,५, ८; ६,२,७

वैश्वानरं भस्मना ५,७,१६,११

वैश्वानरमृताय जातम् ६,५,२,३

वैश्वानरस्य द० पनाभ्यः १,५,११,३

वैश्वानरस्य सुमतौ १,५,११,८

वैश्वानरो न ऊत्या १,५,११,१; ४,४, १२,१५; ७,१३,१७

वैश्वानर्यर्चा पुरीषम् ५,६,६,८

वैश्वानर्या शिक्यमा दत्ते ५,२,४,५

वैष्णवं वामनम् २,१,३,२; ८,८

वैष्णवमसि विष्णवे १,२,१३,१५

वैष्णव्यर्चा कल्पयति ६,३,४,१०

वैष्णव्यर्चा दुष्टा यूषम् ६,६,३,१

वैष्णव्यर्चोप दधाति ५,२,८,२५

वोढाऽनड्वान् ७,५,१८,४

व्यचश्छन्दः ४,३,१२,१२

व्यचिष्टमज्ञं रभसं ५,१,३,७

व्यतिषजेदितरान् ६,६,४,५

व्यतिषज्यन्ते प्रजया ७,४,३,१२

व्यत्यासमन्वाह २,३,६,७; ७,७

व्यक्षियश्च १,७,९,१२

व्यस्तमिव वा एतत् १,७,१,१२

व्यस्यन् विश्वा अमतीः ५,१,५,२९

व्याघ्रेणारण्यान् पश्यन् ७,३,१४,१२

व्याघ्रो वय इति दक्षिणे ५,३,१,१८

व्याघ्रो वयोऽनाष्ट्रं छन्दः ४,३,५,१४

व्यान धृगमि व्यानं मे ७,५,१९,८

व्यानं मे पाहि ४,३,६,११; ४,७,१८

व्यानाय ३,२,३,४; ५,५,५,११

व्यानाय त्वा १,१,६,९; २,६,५

व्यानाय स्वाहा ७,१,१९,१०; ४,२१,२

व्यानो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२१

व्याममात्री भवत्येतावत् ५,१,१,१५

व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं ५,२,५,५

व्यावृत्ते देवयजने ६,२,६,२४
व्युष्टिः रूपेण ५,७,१९,७
व्युष्ट्यै स्वाहा ७,२,२०,१३
व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य ५,१,२,१
व्यूहं वा एतत् प्राणैः ५,१,८,३;
२,९,७
व्यूहेन वा एष पशुना ३,३,९,६
व्योम सप्तदशः ४,३,८,३; ५,३,३,३
व्रजक्षितः स्थ १,८,११,५
व्रजं गच्छ गोस्थानं १,१,९,५; ९,१,३
व्रतमुपैष्यन् ब्रूयाद्गने १,६,७,५
व्रतेन वै मेध्योऽग्निः १,६,७,४
व्रीहिणाऽन्नानि ७,३,१४,१८
शका भौमी ५,५,१८,१
शकमन्नो जिष्टाय स्वा १,२,१०,१५
शकरयः पृष्ठं भवन्ति ५,४,१२,४
शकरीश्च ३,४,४,८
शकरीषु ३,३,३,१४
शकरीः स्थ १,८,११,११
शतकृष्णला भवति २,३,२,३
शतं वो अम्ब धामानि ४,२,६,२
शतः हिमा ह्य्याह १,५,८,१४
शतं ते राजन् भिषजः १,४,४५,२;
६,६,३,७
शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति १,८,१८,५
शतभिषङ्गक्षत्रम् ४,४,१०,२२
शतभृष्टिरसि वानस्पत्यः २,६,४,२
शतमानं भवति २,३,११,१०; ३,३,
४,८; ६,६,१०,९
शताक्षरा भवन्ति शतायुः १,५,२,३
शताय स्वाहा ७,२,११,२८; १२,१९;
१३,१२; १४,१८; १५,७; १६,६;
१७,१०; १८,५; १९,२; २०,१
शतायुधाय शतवीर्याय ५,७,२,७
शत्रुबाधनाः स्थ १,८,१२,१८
शफेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,४०
शबलाय स्वाहा ७,३,१८,१९
शबलो भवति विद्युतं २,१,८,१५
शमद्भ्यः शमोषधीभ्यः १,३,९,९
४९ * (तै. सं.)

शमितार उपेतन ३,१,४,१०; ५,६
शमीमयीमा दधाति ५,१,९,१७;
१०,७
शम्भूश्छन्दः ४,३,१२,८
शम्यया परि मिमीते ६,२,७,२
शयानाय स्वाहा ७,१,१२,३३
शयानेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,११; २०,
१२
शयिताय स्वाहा ७,१,१९,३४
शयिष्यते स्वाहा ७,१,१२,३२
शरदमृतनूनां ग्रीणामि १,६,२,१७
शरद्भ्यः स्वाहा ७,१,१५,१५
शरमयं बर्हिः शृणाति २,१,५,१५,
शरीरं वा अस्यै तत् १,७,२,६
शरीरं वा एतद्गनेः ५,६,६,६
शरीरं वा एतद्यजमानः ५,६,६,७
शरीरेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,९
शर्कराभिरवकाम् ५,७,११,७
शर्कराभिः सस्त्रुजति ५,१,६,६
शर्म च स्थो वर्म च स्थः ४,१,३,४
शर्वं मतस्नाभ्यां १,४,३६,७
शलमलिर्बृहदा ७,४,१२,३
शवतानूवभ्येन ५,७,२३,७
शस्त्रस्य शस्त्रमस्यूजं ३,२,७,३
शंयुं बार्हस्पत्यं मेधः ५,२,६,११
शं च मे मयश्च मे ४,७,३,१
शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः ५,२,१२,६
शं नो भवन्तु ४,१,११,२१; २,११,
१३
शाक्वराय स्वा १,२,१०,१४
शाखाभ्यः स्वाहा ७,३,२०,५
शान्तः संवत्सरः ७,५,२०,१५
शार्दूलाय राज्ञे गौरः ५,५,११,५
शिक्ष्यमभ्युप दधाति ५,२,४,९
शिखण्डेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,३२
शिखामनु प्र वपन्ते ७,४,९,३
शितिककुच्छित्तिपृष्ठः ५,६,१४,२
शितिककुदे स्वाहा ७,३,१७,४
शि तिपदे स्वाहा ७,३,१७,३

शितिपाच्छित्योष्ठः शिति ५,६,१४,३
शितिपृष्ठाय स्वाहा ७,३,१७,६
शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः ५,५,२२,५
शितिपृष्ठो भवति २,१,६,२
शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यौ ५,५,२३,४
शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः ५,६,
१३,१
शितिभसदे स्वाहा ७,३,१७,११
शितिभवे स्वाहा ७,३,१७,१०
शितिरन्ध्राय स्वाहा ७,३,१७,१
शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः ५,६,
१३,२
शित्यन्साय स्वाहा ७,३,१७,७
शित्योष्ठाय स्वाहा ७,३,१७,९
शिपिविष्ट आसादित ४,४,२,८
शिरो वा एतद्यज्ञस्य २,१,११,२४;
६,२,१,६; ९,९,११; ११,१,१२;
३,७,७-८
शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवाः ५,६,२०,४
शिल्पो वैश्वदेवः ५,५,२२,६
शिवमसौ तपन् ७,५,२०,१०
शिवस्त्वष्टरिहाऽऽगहि ३,१,११,७
शिवेन वचसा स्वा गिरिश ४,५,१,५
शिवेन मा चक्षुषा पश्यत ५,६,१,४
शिवो भव प्रजाभ्यो ४,१,४,७
शिवो भूत्वा मह्यमग्ने ४,१,९,१६;
२,१,१५
शिष्टाय स्वाहा ७,३,२०,१३
शीकायते स्वाहा ७,५,११,२८
शीकायिष्यते स्वाहा ७,५,११,२७
शीकिताय स्वाहा ७,५,११,२९
शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,५
शीताय स्वाहा ७,१,१७,१७
शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,६
शीर्षण्वते स्वाहा ७,५,१२,१३
शीर्षजधिनिधाय जुहोति ६,५,९,६
शीर्ष्णे स्वाहा ७,३,१६,१०
शुकान् पिप्तेन ५,७,२३,३
शूकराय स्वाहा ७,१,१३,५
शूकृताय स्वाहा ७,१,१३,६

शुकज्योतिश्च १,८,१३,१३;४,६,५,
१६
शुकं ते अन्यद्यजतं ४,१,११,१२
शुकं ते शुक्रेण क्रीणामि १,२,७,२;
६,१,१०,५
शुकं ते शुक्रेण गृह्णामि ३,३,३,१६
४,२
शुकं त्वा शुकायां १,१,१०,२१
शुकपात्रेण गृह्णाति ६,५,५,९
शुकमसि १,१,१०,१७
शुकमस्यमृतंमसि १,२,४,३
शुकर्षभा नमसा ४,३,११,१४
शुकश्च १,४,१४,३; ४,४,११,३
शुकस्य वा एतदायतनं ७,२,८,१६
शुकाग्रान् गृहीत गतश्रीः ७,२,७,५
शुकामन्थिनौ वा अनु ६,४,१०,८
शुका वः शुक्रेण १,८,१२,४
शुकाऽसि १,२,५,५
शुकासु ते शुक शुकम् ३,३,३,१५
शुगसि तमभि शोच १,३,११,१४
शुग्वा अग्निः सोऽध्वर्युं ५,६,२,८
शुचिं नु स्तोमं १,१,१४,४
शुचिः पावक बन्धोऽग्ने १,३,१४,१५
शुचिरपः सूयवसा २,१,११,१५
शुचिश्च १,४,१४,४; ४,४,११,४
शुचे स्वाहा १,४,३५,७
शुण्ठास्त्रयो वैष्णवाः ५,६,१६,१
शुद्धवालः सर्वशुद्धवालः ५,६,१३,३
शुद्धाश्चरित्राः १,३,९,८
शुनं नः फाला वि तुदन्तु ४,२,५,१८
शुनःशेषमाजीगतिं ५,२,१,४
शुनो विशासनेन ५,७,२३,८
शुन्धतां लोकः १,३,१,७; ६,४
शुन्धध्वं देव्याय १,१,३,१; ५,५
शुन्ध्यूरसि मार्जालीय १,३,३,८
शुश्रूषमाणाय स्वाहा ७,१,१९,४७
शृणोत्वग्निः समिधा १,३,१३,३;
६,४,३,६
शृण्वते स्वाहा ७,१,१९,४८; ५,१२
२३

श्रुतातङ्क्येन मेध्यत्वाय ५,२,९,९;
६,५,६,९
शेषाय स्वाहा ७,३,१६,३५
शोकाय स्वाहा १,४,३५,८
शोचिष्केशस्तमीमहे २,५,८,९
शोणाय स्वाहा ७,३,१८,१०
श्रथद्वृत्रम् ४,२,११,२; ३,१३,२९
श्मशानचितं चिन्वीत ५,४,११,९
श्मशानं वा एतत् क्रियते ५,२,८,१४
श्यामशबलौ मतस्त्राभ्यां ५,७,१९,६
श्यामाय स्वाहा ७,३,१८,१२
श्यामो भवत्येतद्वा २,१,६,४
श्यां वसया ५,७,२०,५
श्यावाय स्वाहा ७,३,१८,११
श्येतः श्येताक्षः श्येताग्निवः ५,६,११,३
श्येनचितं चिन्वीत ५,४,११,९
श्येनसदसि ४,४,७,७
श्येनाय त्वा सोमभृते १,२,१०,५
श्येनाय पत्न्येन स्वाहा ३,२,८,१
श्येनो भूत्वा परापत १,२,९,२०
श्रविष्ठा नक्षत्रं वसवः ४,४,१०,११
श्रियसे कं भानुभिः २,१,११,८; ४,
२,११,६
श्रीणामुदारो धरुणः ४,२,२,७
श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणातु १,३,१०,३
श्रुताय स्वाहा ७,१,१९,४९
श्रेष्ठं यविष्ट भारताने १,३,१४,९
श्रोणा नक्षत्रं विष्णुर्देवता ४,४,१०,२०
श्रोणीभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२७
श्रोतं त आ प्यायतां १,३,९,४
श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि ७,५,१९,११
श्रोत्रं मे पाहि ४,३,६,१३
श्रोत्रं यजेन कवपतां १,७,९,२३
श्रोत्राय ३,२,३,८
श्लोकाय स्वाहा १,८,१३,२८
श्लोकेन पुरस्तात् सदसः ७,५,८,४
श्वानाः स्थ वृत्रतुरः १,४,१,४; ६,४,
४,५
श्वानोऽसि प्रचेताः १,३,३,३

श्वेतानूकाय स्वाहा ७,३,१७,१२
श्वेताय स्वाहा ७,३,१८,२
श्वेतायै श्वेतवत्सायै २,२,१०,४
षट् चितयो भवन्ति ५,६,१०,९
षट्त्रिंशतमनु ब्रूयात् २,५,१०,११
षट्त्रिंशत् सं पद्यन्ते ५,३,२,१२
षट्त्रिंशद्वात्रो भवति ७,४,६,६
षट् पदान्यनु निःष्कामति ६,१,८,१
षट् सं पद्यन्ते षड्वा ६,२,३,१०
षडक्षराण्यति रेचयन्ति ६,६,११,१३
षडहा भवन्ति षड्वा ७,४,६,३; ५,
१,९
षडहेन यन्ति षड्वा ७,४,११,४
षडहैर्मासान्सं पाद्य ७,५,६,१
षडाश्विनानि भवन्ति ७,४,७,९
षड्युगम् शिक्ष्य भवति ५,१,१०,१७
षड् ऋमियाणि जुहोति ६,६,२,३
षड्गवेन कृषति षट् ५,२,५,८
षड्भिः पचति षड्वा ५,१,७,६
षड्भिरऽशुभिः पचयति ६,४,५,१२
षड्भिरुप तिष्ठते १,५,७,८
षड्भिर्जुहोति षड्वा ५,४,९,८
षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ५,१,९,१
षड्भिर्नि वपति षट् ५,२,६,२
षड्भिर्हरति षड्वा ३,४,८,१५; ५,४
६,९
षड्भ्यः स्वाहा ७,२,११,६; १३,३
षड्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,७
षडात्रो भवति षट् ७,२,१,३
षण्वत्यै स्वाहा ७,२,१५,६
षण्मार्जालीये षड्वा ५,४,११,१४
षष्ट्यै स्वाहा ७,२,१७,६; १८,३
षोडशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१६; १३,
८; १५,४
षोडशः स्तोम इति ५,३,५,४
षोडशः स्तोम ओजो ४,३,१३,४
षोडशिमद्वशममहः ७,४,७,४
स आदित्यः प्रजापतिम् ५,७,५,१४

स इज्जेनेन स त्रिंश २,३,१४,१५
स इधानो वसुष्कविः ४,४,४,१७
स इधुमात्रमिधुमात्रं २,४,१२,३
स इधुहस्तैः स निपङ्क्तिभिः ४,६,४,३
स एतं मन्त्रमपश्यत् २,६,८,१२
संयच्च प्रचेताश्रग्नेः ४,४,११,१३
संयच्छन्दः ४,३,१२,१६
सं यजत्रैरङ्गानि १,३,८,८; ६,३,७,१०
सं यज्ञपतिराशिषा १,३,८,९
सं यदिषो वनामहे २,१,११,१३
संयानीभिर्वै देवा इमान् ५,३,१०,४
सं या वः प्रियास्तनुवः ४,२,४,४
संयासाय स्वाहा १,४,३५,४
संवञ्जते स्वाहा ७,४,२२,२३
संवत्सरं न कञ्चन ५,५,४,५
संवत्सरं पर्याकभ्यन्ते २,१,२,९;

४,६

संवत्सरमिन्द्रं यजेत २,५,४,९
संवत्सरमुख्यं भुत्वा ५,६,५,१
संवत्सरस्य परस्तात् २,१,४,७; ५,४

१०

संवत्सरस्य प्रतिमां ५,७,२,३
संवत्सरस्य षष्ठः ५,७,१८,९
संवत्सरस्य षष्ठी ५,७,२१,६
संवत्सराय दीक्षिष्यमाणाः ७,४,८,१
संवत्सराय निवक्षसः ५,६,२२,७
संवत्सराय वा एतौ २,२,६,४
संवत्सराय लोपा ५,५,१८,४
संवत्सराय स्वाहा ७,१,१५,२०
संवत्सरीणा मरुतः ४,३,१३,१२
संवत्सरेण परिभूः ४,४,८,२०
संवत्सरे पर्यागते १,६,१०,६
संवत्सरो वा अद्दो मासाः ५,६,४,६
संवत्सरो वा इदमेकः ७,१,१०,१
संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै ५,४,२,६
संवत्सरो वा एष यदभिः ५,६,९,४
संवत्सरो वै षष्ठी चितिः ५,६,१०,८
सं वपामि १,१,८,१

४

सं वरत्रा दधातन ४,२,५,१३
सं वर्चसा पयसा १,४,४४,३
संवर्षते स्वाहा ७,५,११,२५
सं वसाथा सुवर्विदा ४,१,३,५
सं वा एतस्य गृहे १,५,२,५
सं वां कर्मणा समिषा ३,२,११,४
संविद्योतमानाय स्वाहा ७,५,११,१७
संवेशाय त्वोपवेशाय ३,१,७,९
संवेशायोपवेशाय ७,५,५,४
संरिक्ताय स्वाहा ७,३,२०,२१
संरोहोऽसि नीरोहोऽसि ३,५,२,१६
संशितं मे ब्रह्म संशितं ४,१,१०,९
संशितं मे ब्रह्मोदेषां ५,१,९,८
संशिष्टाय स्वाहा ७,३,२०,१६
संश्रवा ह सौवर्चनसः १,७,२,१
संसमिद्युवसे वृषन् २,६,११,१२;
४,४,४,१२

संसीदस्व महा ५,१,३,१२

संस्पृष्टां वसुभी रुद्रैः ४,१,५,८

सं स्पृशयति रक्षसाम् २,६,६,३;

६,२,१,११

संस्त्रावभागाः स्थेवाः १,१,१३,१४

संहास्यते स्वाहा ७,१,१९,५३

संहितासि विश्वरूपीः १,५,६,४

संहितो विश्वसामा ३,४,७,३-४

सकृत्सकृत् सं माष्टि २,६,९,४

सकृत्सकृदव द्यति २,६,६,११

सकृदभिषुतस्य गृह्णाति ६,६,१०,२

सखाय इन्द्रमूतये ५,१,२,६

सखायः सं वः २,६,११,१८; ४,४,४,४,

११

सगरः ४,४,७,२८

संकृत्यच्छावाकसामं ५,४,१२,६

संकन्दनेनानिमिषेण ४,६,४,२

संक्रोशान् प्राणैः ५,७,१४,४

संग्रामे संयत्तं होतव्याः ३,४,८,८

सजनीयं शस्यं विहव्यं ७,५,५,६

सजातवनस्यामा शास्ते २,६,२,२०

स जातो गर्भो असि ४,१,४,५; ५,

१,५,१०

सजूरमिवैश्वानरः ५,६,४,५

सजूरदोऽयावभिः ५,६,४,१

सजूरुवा अरुणीभिः ५,६,४,२

सजूरुतुभिः सजूरुविधासिः ४,३,४,६

सजूरुदेवेन त्वष्टा सोमं ६,५,८,९

सजूः सूर्य एतशेन ५,६,४,३

सजोषा इन्द्र सगणो १,४,४२,१

सजोषावक्षिना दक्षोभिः ५,६,४,४

सं चेध्यस्वाग्ने प्र च बोधय ४,१,७,२

संजिहानाय स्वाहा ७,१,१९,५४

संज्ञानमसि कामधारणं ४,२,४,३

सं ज्योतिषाऽभुवम् १,६,६,४; ७,६,६

सतीकाय त्वा ४,४,६,१९

स ते जानाति सुमतिं १,२,१४,६

स तेजीयसा मनसा १,३,१४,१८

स ते माऽऽस्थात् १,१,२,१५

सत्यज्योतिष १,८,१३,१५

सत्यमसि सत्यस्य सत्यम् ७,१,२०,५

सत्यराजाऽन् १,८,१६,२०

सत्यश्च १,८,१३,१७

सत्याऽऽशीरित्याह २,३,१,४

सत्याः सन्तु यजमानस्य ३,४,३,१३

सत्रस्यद्वयाऽऽह यत् क्रोशेन ७,५,८,२

स त्वं नो अग्ने २,५,१२,२३; ४,२,

११,२०

स त्वं नो नभसस्पते ३,३,८,६

स त्वमग्ने प्रतीकेन २,५,१२,२८

स त्वा युनक्तु ७,५,१३,२

सदसि सन्मे भूयाः १,६,५,३; ७,५,८

सदुत्तरेण ५,७,१२,५

सदशाय स्वाहा ७,३,१७,२२

स देवता वृत्राजिह्वय २,५,२,६

सदोऽभ्यैति सुवर्गम् ६,६,१,३

सदो वै प्रसर्पन्तं पितरः ३,२,४,२८

सदोहविर्धानिन एतेन ७,२,१,६

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः १,८,१८,१

सद्वती भवति सत्वम् ५,२,१,१२

सधमादो बुध्निनीरुजः १,८,१२,५

स नः पावक दीदिवः १,३,१४,२६;
४,६,१,१०; ५,५,१०

स नः पितेव सूनवे १,५,६,७

स नो भुवनस्य पते ३,४,७,२२

संततमन्वाह प्राणानाम् २,५,७,३

संततिः स्नावन्याभ्याम् ५,७,२३,२

सन्तरां मेखलाः समा ६,२,२,१२

संतानेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,५

संतृणन्ति तस्मात् संतृण्णाः ६,२,११,६

सं ते २,३,१४,१३; ५,१२,४; ३,१,
११,४

सं ते पयांसि समु यन्तु ४,२,७,१३

सं ते प्राणो वायुना १,३,८,७; ६,३,
७,९

सं ते मनसा मनः सं १,३,१०,१

सं ते वायुर्मातरिश्वा ४,१,४,१; ५,१,
५,२

सं ते वायुरित्याह ५,१,५,३

सं त्वमग्ने सूर्यस्य १,५,५,१९; ७,१६

सं त्वा नह्यामि पयसा ३,५,६,१

सं त्वा विशन्त्वोषधीरुता ६,६,३,१८

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा १,६,१,१

संदिताय स्वाहा ७,१,१९,१३

संदीयमानाय स्वाहा ७,१,१९,१२

सं देवि देव्योर्वद्या १,२,५,१३

सं दशस्ते मा ङित्सि यत् १,७,६,२

संधानेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,८

सन्धां तु सं दधावहै २,४,१२,१०

सं नो देवो वसुभिः २,१,११,१०

स परमेष्ठी प्रजापतिम् ५,७,५,१३

स पृथिवीमुपासीत् २,५,१,३

सप्तकपालो भवति २,२,५,१२

सप्त गृह्यन्ते सप्त वै ७,३,१०,६

सप्त ते अग्ने समिधः १,५,२,१४;

१,५,३,१४; ३,८; ४,१०; ४,६,

५,१४; ५,४,७,१८; ७,४,३

सप्तत्यै स्वाहा ७,२,१७,७

सप्त त्वा हरितो रथे २,४,१४,१७

सप्तदशभिरस्तुवन ४,३,१०,९

सप्तदशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१७;

१२,९; १४,८

सप्तदशरात्रो भवति ७,३,८,४

सप्तदश सामिधेनीः ६,३,७,२

सप्तदशः स्तोत्रं भवति १,८,१८,६

सप्तदशानु व्रूयात् २,५,१०,५

सप्तदशान्वह द्वादश ६,३,७,३

सप्तदशोऽग्निष्टोमः ७,२,५,१२; १४

सप्तदशो भवत्यज्ञाद्यस्य ७,४,३,१०

सप्तभवन्ति सप्तगणाः २,३,१,१३; ५,
४,७,२७

सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षयः ४,३,१०,४

सप्तभिर्दीक्षयति सप्त ५,१,९,२

सप्तभिर्धूपयति सप्त ५,१,७,१

सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,८

सप्तभ्यः स्वाहा ७,२,११,७; १२,४;
१४,३

सप्तमे पदे जुहोति ६,१,८,२

सप्तरात्रो भवति सप्त ७,२,२,२

सप्त बालखिल्याः पुरस्तात् ५,३,२,१३

सप्तविंशत्याऽस्तुवत ४,३,१०,१४

सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः ६,३,७,१३

सप्तसप्तोप दधाति ५,३,५,१५

सप्ताक्षरं प्रथमं पदम् ६,१,२,१८-१९

सप्तिरसि १,७,८,६

सप्तैतानि हवींषि २,४,६,३

स प्रजापतिमुपाधावत् २,५,२,२

स प्रत्नवत् २,२,१२,७; ३,१४,१

स प्रथमः संकृतिर्विध्वकर्मा ६,४,१०,३

सबाधस्ते मदं च २,२,१२,१६

स बोधि सूरिर्मधवा ४,२,३,१५

सन्दः ४,४,७,२७

समराः १,८,१३,१२

समनैषुः प्रत्यधुश्च २,५,३,६-७

समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,४

समन्तं पर्यवद्यति २,३,७,६

समन्या यन्त्युष यन्ति २,५,१२,१६

समयाविधिते सूर्ये ६,६,११,१५

समहं विश्वेदेवैः १,८,१६,३

समहमिन्द्रियेण वीर्येण १,८,१५,८

समहं प्रजया १,६,६,६; ७,६,९;

९,२९

समानः साम भवति ७,५,१,१३

समानप्रभृतयो भवन्ति ५,३,१,५

समानयत उपभृतः २,६,१,३

समानी याज्यानुवाक्ये २,३,८,४

समान्य ऋचो भवन्ति ७,५,४,१

समान्या जुहोति समानः ५,५,३,६-

समापो अद्विरग्मत १,१,८,२

समाभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१४

समायुषा सं प्रजया १,१,१०,१०

समाववृत्रक्षधराक् १,८,१४,१०

समाश्छन्दः ४,३,७,१६

समास्त्वाऽग्न क्रतवो ४,१,७,२;

५,१,८,१७

समितः सं कल्पेथाः ४,२,५,१

समितमित्याह तस्मात् ५,२,४,२

समित स्रवन्ति सरितः ४,२,९,२१

समिदसि १,४,४५,११

समिदिशामाशया नः ४,४,१२,१

समिधमा तिष्ठ गायत्री १,८,१३,१

समिधा दधान्युत्तरासाम् २,६,९,२

समिधाऽग्निं दुवस्यत ४,२,३,४;

५,२,२,१२

समिधो यजति वसन्तम् २,६,१,१

समिधो यजत्यस्मिन् २,६,१,६

समिधो यजत्युषसः २,६,१,२

समिद्धो अग्ने आहुतेत्याह २,५,८,१०

समिद्धो अग्ने मे दीदिदि १,६,६,७;

७,६,१०

समिद्धो अञ्जन् कृदरं ५,१,११,१

समिन्द्र णो मनसा नेषि १,४,४४,२

समिष्टयजूषि जुहोति ६,६,२,१

समीची नामासि प्राची ५,५,१०,१

समुद्रं वा एतेनवारम् ७,५,३,३

समुद्रं वा एते प्र प्रवृन्ते ७,५,१४

समुद्रं वै नामैतच्छन्दः ५,२,६,३

समुद्रं गच्छ स्वाहा १,३,११,१;
६,४,१,६
समुद्रं छन्दः ४,३,१२,१४
समुद्रमुदरेण ५,७,१६,१०
समुद्रस्य त्वाऽवाकया ४,६,१,३
समुद्रस्य बोक्षित्या १,३,१३,६; ६,
४,३,११
समुद्रः स्रोत्यानाम् ३,४,५,१०
समुद्राय वयुनाय ४,६,२,१७
समुद्राय स्वाहा ७,२,२०,८
समुद्रियाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१९
समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः १,४,४५,५;
६,६,३,१७
समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तः ४,२,२,३
समुद्रोऽवगतः ४,४,९,३१
समुद्रोऽसि नभस्वान् ४,७,१२,९; ५,
४,९,१२
समुपहूय भक्षयन्ति ७,५,६,१०
समूढं रक्षः संदग्धं १,८,७,८
समूहं चिन्वीत पशुकामः ५,४,११,७
समूहान् ददाति यथा २,३,१३,१८
सं पश्यामि प्रजा १,५,६,१; ८,१
सं पृच्यध्वमृतावरीः १,१,३,८
सं प्र च्यवध्वमनु सं ४,७,१३,१०;
५,७,७,४
संप्लवमानाय स्वाहा ७,५,११,५
संप्लुताय स्वाहा ७,५,११,६
संप्लोष्यते स्वाहा ७,५,११,४
सं ब्रह्मणा पृच्यस्व १,१,८,१४
सम्भरणस्त्रयोविंशः ४,३,८,९;
५,३,३,१३
सं मा सृजामि पयसा ४,७,१२,७
संमितश्च १,८, १३,११
संमीलते स्वाहा ७,१,१९,३६
संमीलिताय स्वाहा ७,१,१९,३७
संमीलिष्यते स्वाहा ७,१,१९,३५
सम्राट् दिशां सहसाम्नी ४,४,१२,९
सम्राडासि कृगानुः १,३,३,९
सम्राडसि प्रतीची ४,३,६,५; ४,२,३

सम्राडसि आनुव्यहा १,३,२,८
स यक्षदस्य महिमानम् ४,१,८,५
स यज्ञः प्रजापतिम् ५,७,५,१२
स यत्रयत्रावसत् ५,१,१,१३
स योजते अरुषो ४,४,४,१४
सरस्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,८
सरस्वतीं जिह्वाग्रेण ५,७,११,११
सरस्वती मनुष्येभ्यः ३,२,४,१८
सरस्वते शुकः श्येतः ५,५,१२,४
सरस्वतो निपक्षतिः ५,७,२२,२
सरस्वत्याभि नो नेषि ७,२,७,९
सरस्वत्या यान्वेषे वै ७,२,१,१०
सरस्वत्यै चरुं १,८,१,१३
सरस्वत्यै निपक्षतिः ५,७,२१,२
सरस्वत्यै पावकायै ७,३,१५,१२
सरस्वत्यै पूष्णे १,२,२,४; ६,१,२,५
सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा ७,३,१५,११
सरस्वत्यै शारिः श्येता ५,५,१२,३
सरस्वत्यै स्वाहा १,८,१३,२३; ७,१,
१४,६; १६,४; ३,१५,१०
सरीसृपेभ्यः स्वाहा १,८,१३,४३
सरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१७
सर्णीकाय त्वा ४,४,६,१८
सर्पशीर्षमुप दधाति ५,२,९,१५
सर्पाणां सप्तमी ५,७,२२,७
सर्पान् गुदाभिः ५,७,१७,३
सर्पलोहितगन्धेन ५,७,२३,२
सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त १,५,४,२
सर्पिर्ग्रीवी पोवर्यस्य ३,२,८,१४
सर्पिष्वान् भवति ३,४,८,२०
सर्वतः परि मृक्षति ६,३,४,८
सर्वतः परि हरति ६,४,२,१५
सर्वतो वायुमतीः ५,२,१०,१९
सर्ववृष्टो भवति सर्वस्य ७,४,५,६
सर्वयैवैनं क्रीणाति ६,१,६,१८
सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तमम् ५,४,१२,७
सर्वस्य प्रतिशीवरी १,४,४०,१
सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः ५,३,१२,२
सर्वमस्मै स्वदत्ते यः ५,१,३,८; ९,२

सर्वस्मै स्वाहा १,४,३५,१२; ७,१,
१३,१३; १४,११; १५,२१; १६,
११; १७,२२; १९,८४; २,११,
३०; १२,२०; १३,१३; १४,१९;
१५,८; १६,७; १७,११; १८,६;
१९,१२; २०,१९; ३,१५,२२;
१६,५०; १७,२६; १८,२३; १९,
१२; २०,२३; ४,१४,१२; २१,
१४; २१,१९; ५,११,५०; १२,५१
सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति ७,५,८,६
सर्वाणि कपालान्यभि २,६,३,६
सर्वाणि छन्दांसि २,४,११,१
सर्वाणि छन्दांस्यनु २,५,१०,१४
सर्वाणि छन्दांस्यन्वाह ६,४,३,४
सर्वाणि वा एता रूपाणि ५,१,८,१३
सर्वाणि वा एष रूपाणि ५,५,१,७
सर्वाणि वै भूतानि १,७,५,९
सर्वाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,२०
सर्वाभ्यो वै देवताभ्यः ५,३,९,१
सर्वयुग्मे पाहि ४,४,७,२१
सर्वा वाचो वदन्ति ७,५,९,७
सर्वासां वा एतद्देवानां ३,५,९,३
सर्वासां वा एते प्रजानां ७,२,९,५
सर्वास्वङ्गुष्ठमुप ६,१,९,११
सर्वेण वै यज्ञेन देवाः १,७,१,७
सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुम् ६,६,४,१०
सर्वे वाता वरुणस्य १,८,१०,६
सर्वेषामभिगमयन् २,३,६,६; ४,११,
१५
सर्वा वा एष यज्ञः २,४,११,५
सलिलं छन्दः ४,३,१२,१५
सलिलः प्रप्लुतः ४,४,९,३२
सलिलाय त्वा ४,४,६,१७
स वनस्पतीनुपासीत् २,५,१,४
सवनेसवनेऽभि गृह्णाति ६,६,११,५
सविता त्वा प्रसवानां १,८,१०,२
सविता प्रसवानां ३,४,५,१३
सविता भृत्यां ४,४,९,३
सवितायः सहस्रिभ्यः २,४,५,२

सवितारं पुच्छेन ५, ७, १५, ५
 सवितुः पञ्चमी ५, ७, २२, ५
 सवितृपात्रेण वैश्वदेवं ६, ५, ७, ५
 सवित्र आतिच्छन्दसाय ७, ५, १४, ७
 सवित्रे १, ८, ७, ११
 सवित्रे स्वाहा १, ८, १३, २२; ७, १, १४
 ५; १६, ३

स विष्णुस्त्रेधा २, ४, १२, ६
 स वेद २, २, १२, ४; ६, ११, २१
 सवोऽग्निर्वरुणसवः ५, ६, ३, ३
 सशीर्षाऽमुष्मिल्लोके भवति ५, ५, ४, २
 स धितानस्तन्यतुः १, ३, १४, १०
 सष्टुप् छन्दः ४, ३, १२, २४
 स सुष्टुभा स ऋक्वता २, ३, १४, १६
 स सोमो नातिष्ठत ऋभ्यः ६, ५, ८, ४
 स ऋषः सादमुपासीत् २, ५, १, ५
 सह प्रथमौ गृह्येते ६, ५, ३, ३
 सह रय्या नि वर्तस्व १, ५, ३, १०; ४
 २, १, ९; ३, १२

स हव्यवाडमर्त्य उशिक ४, १, ११, २०
 सहश्च १, ४, १४, ९; ४, ४, ११, ९
 सहसा जातान् प्र णुदा ४, ३, १२, २
 सहसा जातानिति पश्चात् ५, ३, ५, २
 सहस्यश्च १, ४, १४, १०; ४, ४, ११, १०
 सहस्रं वा ऋसै तत् २, ४, १२, १५
 सहस्रं वै प्रति पुरुषः ५, २, ९, ५
 सहस्रतम्या वै यजमानः ७, १, ७, १
 सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं ७, १, ७, ७
 सहस्रवल्गा वि वयः १, १, २, ९;
 ३, ५, ८; ६, ३, ३, ७

सहस्रस्य प्रतिमा असि ४, ४, ११, १९
 सहस्रस्य प्रमा असि ४, ४, ११, १८
 सहस्रस्य विमा असि ४, ४, ११, २०
 सहस्रस्योन्या असि ४, ४, ११, २१
 सहस्राणि सहस्रधा ४, ५, १०, १२
 सहस्राणि सहस्रकाः ४, ५, ११, १
 सहस्राय स्वाहा ७, २, १९, ११; २०, २
 सहस्व पृतनाः सहस्व ४, २, ९, ६
 साकं यक्ष्म प्र पत द्येयेन ४, २, ६, १३

साकम्प्रस्थायोयेन यजेत २, ५, ४, ५
 साक्षाद्वा एष देवान् २, ५, ५, २
 सांग्रहणी भवति २, ३, ९, ८
 सात्माऽन्तरिक्षः रोहति ५, ३, ६, ७
 सात्माऽमुष्मिल्लोके भवति ५, ३, ५, ७;
 ४, १, ४; ५, ८, १०; ६, ६, ५
 सादयामि ३, ५, ६, ७
 साऽऽदित्येभ्य एव ६, ५, ६, ३
 सा द्वितीयमपचत् ६, ५, ६, २
 साधवे स्वाहा ७, १, १७, ११
 साधु ते यजमान देवता २, ५, ९, ११
 साध्यानां पञ्चमी ५, ७, १७, १०
 साध्या वै देवा ऋस्मिन् ६, ३, ५, १
 साध्या वै देवा यज्ञम् ६, ३, ४, २२
 साध्या वै देवाः सुवर्गकामाः ७, २, १, १
 साध्वमिकर्देववीति १, ३, १४, ४
 सा नः प्रिया सुप्रतृतिः १, ७, १, ११
 सान्तपना इदं हविः ४, ३, १३, १०
 सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवी ६, ३, ९, २
 साऽब्रवीदस्मै वै पितरौ ६, १, ६, ३
 साम कुष्ठिकाभिः ५, ७, १३, ३
 सामभ्यः स्वाहा ७, ५, ११, ४४
 सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं ७, १, ७, २
 सा मा प्रतिष्ठां गमय ७, १, ७, ४
 सा मा सर्वान् पुण्यान् ७, १, ७, ३
 सा मे सत्याऽऽशीरस्य १, ७, १, ४
 साम्ना तनूपाः ४, ४, ८, १३
 सारङ्गाय स्वाहा ७, ३, १८, ४
 सारङ्गाख्यो म्रगमाः ५, ६, २२, २
 सारस्वतीमा लभेत् ३, ४, ३, ७
 सारस्वती मेधी ५, ५, २२, २; २४, ७
 सारस्वती मेधीमा २, १, २, ११
 सारस्वतौ होमौ पुरस्तात् ३, ५, १, ७
 सा रोहिद्रूपं कृत्वा ६, १, ६, १३
 सार्वसेनिःशौचेयोऽकामयत् ७, १,
 १०, ३
 सा वा ह्यः सर्वैव वेदिः ६, २, ४, ७
 सा वा एषा त्रयाणाम् ३, ४, ३, २४
 सा वा एषा विजितिः २, ४, २, ३
 सा वा एषर्गनुष्टुक् ६, १, २, १६

सावित्रमुपध्वस्तमा २, १, ६, ९
 सावित्राणि जुहोति प्रसूत्ये ५, १, १, १
 सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने ६, २, ९, २
 सावित्रिया प्रति सुञ्चते ५, १, ९, १२
 सावित्रीमृचमन्वाह ६, ३, ५, १०
 सा विराड् विक्रम्यातिष्ठत् ७, ३, ९, १
 सा विश्वकर्मा १, १, ३, ७
 सा विश्वव्यचाः १, १, ३, ६
 सा विश्वायुः १, १, ३, ५
 साह एवास्मै वज्रं गृह्णाति ६, ६, ११, १०
 साहसं चिन्वीत प्रथमं ५, ६, ८, ३
 साहस्रवता प्रोक्षति ५, ४, २, १०
 साहस्रोऽसि सहस्राय ४, ४, ११, २२
 सिद्धीरसि मदिषी १, २, १२, ८; ६,
 २, ७, ५

सिद्धीरसि रायस्पोष १, २, १२, १९
 सिद्धीरसि सपत्नसाही १, २, १२, १७
 सिद्धीरसि सप्रजावनिः १, २, १२, १८
 सिद्धीरस्यादित्यवनिः १, २, १२, २०
 सिद्धीरस्या वह देवान् १, २, १२, २१
 सिद्धो नकुलो व्याग्रस्ते ५, ५, २१, ५
 सिद्धो वयश्छदिच्छन्दः ४, ३, ५, १५
 सिकता नि वपत्येतत् ५, २, ३, ५
 सिकताभिः पूरयति ५, २, ९, ३
 सिताय स्वाहा ७, ४, २२, १
 सिनीवालि ३, १, ११, १५; ३, ११, १७
 सिनीवाली सुकपर्दा ४, १, ५, ९
 सिन्धुश्छन्दः ४, ३, १२, १३
 सिन्धुरवभृथमवप्रयन् ४, ४, ९, ३०
 सिन्धोः शिशुमारः ५, ५, ११, १०
 सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे ४, १, ९, १४;
 २, १, १३; ५, १, ८, १८

सीद होतरित्याह देवताः ५, १, ४, १८
 सीद होतः स्व उ लोके ३, ५, ११, ६;
 ४, १, ३, १०

सीरा युञ्जन्ति कवयः ४, २, ५, १५
 सुकृतां वा एतानि ५, ४, १, ७
 सुक्षितिः सुभूतिः ३, ४, ७, १६-१७
 सुक्षित्यै स्वाहा ७, १, १७, १२

सुगन्धं नो वाजी स्वस्वियं ४,६,२,११
सुजातो ज्योतिषा सह ४,१,४,२; ५,
१,५,६
सुत्रामाणं १,५,११,१९; ७,१,१८,८
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या ४,६,६,११
सुपर्णः पार्जन्यः ५,५,२१,१
सुपर्णसदसि ४,४,७,९
सुपर्णोऽसि गच्छामान् ४,१,१०,१४-१५;
६,५,८; ५,१,१०,२०
सुपारा नो असद्वशे ६,१,४,११
सुपावः पवमानः ७,५,२०,८
सुपिप्पला ओषधयः ७,५,२०,४
सुपिप्पलाभ्यस्त्वा १,२,२,१४; ३,६,९;
६,१,३,१७; ३,४,६
सुसाय स्वाहा ७,१,१९,४०
सुप्रजसस्त्वा वयम् १,१,१०,८; ३,५,
६,३
सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि १,६,१,१२
सुभगे काम्पीलवासिनि ७,४,१९,२
सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनाम् १,६,६,२;
७,६,३
सुभेषजं यथाऽसति १,८,६,८
सुमङ्गला १,८,१६,१९
सुमित्रा न आप ओषधयः १,४,४५,७
सुमेकः ४,४,७,२९
सुमनह्यर्ह्यज्ञो देवा ४,६,३,१३;
५,४,६,२२
सुम्नाय सुम्निनीः १,३,१२,३
सुयुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,७
सुरूपवर्षवर्णं एहीमान् १,६,३,३
सुरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१४
सुवः १,६,२,९; ७,४,२०,३
सुवरभि वि ख्येषं १,१,४,१४; ३,४,
१४
सुवरसि सुवर्मे यच्छ ५,७,६,५
सुवरुदचं गतः ४,४,९,३३
सुवर्गं वा एते लोकं ६,२,४,१; ७,४
९,१
सुवर्गमेव लोकमेति ६,२,६,१४

सुवर्गाय वा एतानि ६,३,२,१; ६,१,१
सुवर्गाय वा एते लोकाय ६,५,४,१
सुवर्गाय वा एष ५,५,४,१०; ७,१;
६,८,१; ७,२,६; ८,४
सुवर्गाय वै लोकाय ५,४,१०,१
सुवर्गो वै लोको नाकः ५,३,७,२
सुवर्गाय स्वाहा ७,१,१७,२०; २,२०,
१७; ४,२१,१२
सुवर्देवा ५ अगन्तामृताः १,७,९,२८
सुवर्न धर्मः स्वाहा ५,७,५,४
सुवर्न ज्योतिः स्वाहा ५,७,५,७
सुवर्न शुक्रः स्वाहा ५,७,५,६
सुवर्न सूर्यः स्वाहा ५,७,५,८
सुवर्नाकः स्वाहा ५,७,५,५
सुवर्भातुरासुरः सूर्य २,१,२,४
सुवर्यन्तो नापेक्षन्ते ४,६,५,४; ५,४,
७,४
सुवर्तवी सुदुषा नः ४,४,१२,१०
सुवर्विदसि सुवर्मा मा ३,३,१,६
सुवर्विदे वट् ४,६,१,१७
सुवश्च १,७,९,१०
सुवाग्देव दुर्गा ५ आ १,२,१३,२
सुवीर्याय त्वा गृह्णामि १,६,१,११
सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः १,४,२६,१;
६,५,७,७
सुश्लोका १,८,१६,१८
सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमाः ३,४,७,
५-६
सुसदृशाय स्वाहा ७,३,१७,२४
सुसदृशं त्वा वयं १,८,५,६
सुसम्भृता त्वा १,१,२,११
सूद्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,७
सूपसदनोऽग्निः ७,५,२०,६
सूपस्था देवो वनस्पतिः १,२,२,१५
सूपस्थाना द्यौः ७,५,२०,९
सूयते वा एष सोऽग्निं ५,६,३,२
सूयते वा एषोऽग्निनां ५,६,२,१
सूर्य एकाकी चरति ७,४,१८,४
सूर्यत्वचसः स्थ १,८,११,८
सूर्यं भ्राजस्विन् भ्राजस्वी ३,३,१,५

सूर्यरश्मिर्ह्रिकेशः ४,६,३,८; ५,४,
६,११
सूर्यवर्चसः स्थ १,८,११,७
सूर्यः सन् तनूभिः ४,४,८,२२
सूर्यस्त्वा पुरस्तात् १,१,११,१३
सूर्यस्य चक्षुराऽरुहम् १,२,४,५
सूर्याग्नी चक्षुर्भ्यां ५,७,१२,२
सूर्याचन्द्रमसौ वृक्ष्याभ्याम् ५,७,१९,
५
सूर्याय स्वाहा १,८,१३,३५; ७,१,१५,
४; १७,६; २०,३
सूर्येण द्यां ७,३,१४,६
सूर्येण स्वराट् ४,४,८,२
सूर्यो दिवः ३,४,५,५
सूर्यो देवता ३,१,६,११; ४,३,७,२७
सूर्यो देवो दिविषज्ययः ३,३,१०,१
सूर्यो मा देवो दिव्यादहर्हर्ह ३,४,१४
सूर्यो मा देवो देवेभ्यः ३,५,५,१
सृजा वृष्टिं दिवः २,४,८,७; १०,५
सृष्टीरुप दधाति यथाऽष्टम् ५,३,५,१५
स्रेदग्ने अस्तु सुभगः १,२,१४,७
सैनोऽनीकेन सुविदत्रः ४,३,१३,५;
६,१,२२
सैन्धवीभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१८
सोऽग्निरब्रवीत् १,५,१,२
सोऽग्निर्जातः प्रजाः ५,१,४,२
सोत्तरवेदिरब्रवीत् ६,२,८,१
सोऽपूयत् तं देवा ६,४,७,३
सोऽबिमेत् प्रतिगृह्णन्तं २,६,८,१३
सोऽबिमेत् प्राश्नन्तं २,६,८,१४
सोम आयुष्मान् सः २,३,१०,१२
सोम ओषधीनाम् ३,४,५,१२
सोमं यजति रेत एव २,६,१०,५
सोम ५ राजानं वरुणम् १,७,१०,७
सोम ५ श्रीणन्ति पृश्नयः ५,५,६,७
सोमः ३,२,४,४,
सोमं गच्छ स्वाहा १,३,११,६,६,४,
१,११
सोमं ते क्रीणामि १,२,७,१
सोमप्रतीकाः पितरः १,८,२१,७

सोम यास्ते मयोभुवः ४,१,११,२
 सोमराजन्नेह्यव रोह १,३,१३,२
 सोमविक्रयिणि तमः १,२,७,६
 सोमश्चतुरक्षरेण १,७,११,४
 सोमस्य तनूरसि १,२,१,८; ६,१,१,
 १०
 सोमस्य तृतीया ५,७,२१,३
 सोमस्य त्वा धुम्नेन १,८,१४,७
 सोमस्य द्विषिरामि १,८,१४,१
 सोमस्य राज्ञः कुलङ्गः ५,५,११,९
 सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य ५,६,११
 सोमस्याऽऽतिथ्यमसि १,२,१०,२
 सोमस्याहं देवयज्यया १,६,४,२०;
 ७,४,१०
 सोमस्याहमुजितिम् १,६,४,५
 सोमान् स्वरणं कृणुहि १,५,६,१३
 सोमापूषणा २,६,११,२२
 सोमापूषणा जनना १,८,२२,१८
 सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत २,१,१,१०
 सोमापौष्णाः श्यामललामाः ५,६,
 १३,६
 सोमाय पितृमते १,८,५,१
 सोमाय राज्ञे त्रयः सारङ्गाः ५,६,
 १९,२
 सोमाय वनस्पतये १,८,१५,१५
 सोमाय वाजिने २,३,३,६
 सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहो ५,६,२१,१
 सोमाय स्वाहा १,८,१३,२१; ७,१,
 १४,२; १६,२; १७,५
 सोमारुद्रयोर्वा एतं २,२,१०,१०
 सोमारुद्रा युवमेतानि १,८,२२,१७
 सोमारुद्रा वि बृहत् १,८,२२,१६
 सोमारुद्रं चरुं निर्वपेत् १,२,१०,७-९;
 ११
 सोऽमावास्यां प्रत्याऽगच्छत् २,५,३,
 १३
 सोमस्य तनूरसि तनुवं ६,१,१,१०
 सोमैन त्वाऽऽतनन्मि १,१,३,२
 सोमे सोममभि गृह्णाति ६,५,७,६
 सोमैन्द्रा बभ्रुललामाः ५,६,१५,६
 सोमो जिगाति गातुवित् १,३,४,५

सोमो देवता त्रिष्टुप् ३,१,६,७
 सोमो राजा वरुणो देवाः १,८,१४,६
 सोमो वै राजा दिशो ६,४,४,८
 सोमो वै सहस्रमाविन्दत् ७,१,६,१
 सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां १,८,१०,४;
 १२,१६
 सोम्यं बभ्रुमा लभेत २,१,२,१४;
 ३,८,१०
 सोम्यर्चा प्र पादयति ६,३,२,१२
 सोम्यं श्यामाकं १,८,१,१२
 सोम्या व्यूहति सोमो ५,२,६,९
 सोम्यास्त्रयः पिशङ्गाः ५,६,१९,१
 सोम्यास्त्रयः श्वितिङ्गाः ५,६,१५,२
 सौरी बलाका ५,५,१६,१
 सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये ६,६,१,४
 सौरीर्नव श्वेता वशाः ५,६,२१,२
 सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते ५,७,१,६
 सौर्या जुहोति चक्षुरेव ५,५,३,४
 सौर्यो बलक्षः पेतवः ५,५,२३,६
 सौहायेन तनूधाः ४,४,८,८
 स्कन्धेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,१८
 स्कन्धोभ्यः स्वाहा ७,३,२०,४
 स्तनयते स्वाहा ७,५,११,१२
 स्तनयन् वर्षन् भीमः २,४,७,५
 स्तनयितुं निर्वाधेन ५,७,११,८
 स्तनयितुमनिरसि ४,४,६,७
 स्तनयिष्यते स्वाहा ७,५,११,१८
 स्तम्बयजुर्हरत्येतावती २,६,४,३
 स्तीर्णं बर्हिः सुष्टीमा ५,१,११,४
 स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ७,३,११,७
 स्तुतस्य स्तुतमस्यूजं ३,२,७,२
 स्तुहि श्रुतं गर्तसदं ४,५,१०,८
 स्तेगान् दंष्ट्राभ्यां ५,७,११,१
 सोमत्रयस्त्रिंशो भुवनस्य ४,४,१२,१२
 सोमासस्त्वा २,२,१२,१२
 सोमैन वै देवा अस्मिन् ५,२,१,१५
 सोमेभिः ४,४,५,६
 स्त्रियस्तेन यद्वचः स्त्रियः २,५,८,६
 स्थविमतोऽव द्यति ६,४,१,३
 स्वावराभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१६

स्थिरो भव वीड्वङ्ग ४,१,४,६; ५,
 १,५,१३
 स्थूरि यवाचितं १,८,१८,१५
 स्नावभ्यः स्वाहा ७,३,१६,४५; ४,
 २१,४; ५,२२,४१
 स्पर्धमानेनैते होतव्या ३,४,४,१५
 स्फ्यश्च कपालानि १,६,८,११
 स्फ्यः स्वस्तिर्विधनः स्वस्तिः ३,२,४,१
 स्फातयै त्वा नाऽरातयै १,१,४,१३
 स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण ६,६,४,२
 स्फ्यो यूषो भवन्ति २,१,५,१४; ७,
 ११; ८,७
 स्यो वयमित्याहाऽऽस्मान् २,५,९,१०
 स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१५
 स्योनामा सीद सुषदाम् १,८,१६,५
 स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा ७,१,७,९
 स्रजमुद्रात्रे १,८,१८,८
 सुषातुप दधाति ५,२,७,८
 सुवेणाऽऽवारमा वारयति ६,२,३,४
 स्वकृत हरिण उप ५,२,४,८
 स्वकृत हरिणे जुहोति ३,४,८,१३
 स्वगा वो देवाः सदनम् १,४,४४,५
 स्वधा पितृभ्यः १,१,११,७; ३,४,१२
 स्वधिचरणेयः ७,५,२०,५
 स्वधिते मैनः हिंसीः १,२,१,३;
 ३,५,५; ९,११
 स्वधितेर्वृक्षस्थ भिष्यतः ६,३,३,४
 स्वध्यक्षमन्तरिक्षः ७,५,२०,७
 स्वपन्तं वै दीक्षितः ६,१,४,१३
 स्वपते स्वाहा ७,१,१९,३९
 स्वप्यते स्वाहा ७,१,१२,३८
 स्वयमातृणा उपधाय ५,७,६,७
 स्वयमातृणां च विकर्णौ ५,३,७,९
 स्वयमातृणा अवति ५,३,२,५; ७,१३
 स्वयमातृणामुप दधाति ५,२,८,१;
 ३,२,३; ७,११
 स्वराडस्याभिमातिहा १,३,२,२
 स्वराडस्युदीची दिक् ४,३,६,६;
 ४,२,४

स्वस्ति नो दिवो अग्ने ४,३,१३,६
 स्वस्त्युत्तराणि १,२,१,५
 स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीः १,४,२,२;
 ३,२
 स्वाङ्कृतोऽसीत्याह प्राणम् ६,४,५,६
 स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता ४,४,१०,१४
 स्वातं चित् सदेव १,३,८,६; ६,३,
 ६,१५
 स्वादुषसदः पितरः ४,६,६,९
 स्वाद्वीं त्वा स्वादुना १,८,२१,१
 स्वान भ्राजद्धारि बम्भारे १,२,७,९
 स्वान भ्राजत्याहैते वा ६,१,१०,९
 स्नावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां १,३,६,७
 स्वाहाकारं यजति वाचम् २,६,१,४
 स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येति ६,३,९,१८
 स्वाहा त्वा सुभवः १,४,२,५; ३,५
 स्वाहा देवेभ्यः ३,१,४,१५
 स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् १,२,२,१८
 स्वाहाऽऽधिमाधीताय ७,३,१५,१
 स्वाहाऽऽधीतं मनसे स्वाहा ७,३,१५,२
 स्वाहा नमो य इदं १,८,१,५
 स्वाहा प्रजापतये ७,१,१२,४
 स्वाहा मनः प्रजापतये ७,३,१५,३
 स्वाहा यज्ञं मनसा १,२,२,१७; ६,१,
 ४,४,
 स्वाहा यज्ञं वातात् १,२,२,२०
 स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ७,१,१२,५
 स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः ७,१,१२,६
 स्वाह्वेन्द्राग्निभ्याम् ७,१,१२,३
 स्वाहोरोरन्तरिक्षात् १,२,२,१९
 स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं १,३,९,१९;
 ६,३,९,२०
 स्वे दक्षे दक्षपितेह ४,३,४,२

हतः रक्षः १,८,७,१६
 हसः शुचिषद्वसुः १,८,१५,१८;
 ४,२,१,१६
 हसैरिव साखिभिः ३,४,११,१०
 हसो वृका वृषदक्षः ५,५,२१,२
 हनूभ्याम् स्वाहा ७,३,१६,२
 हनू वा एते यज्ञस्य ६,२,११,१२
 हयोऽसि मम भोगाय १,२,३,११
 हराशया तनूः १,२,११,७
 हरिणो मारुतः ५,५,१९,३
 हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां १,६,४,१६
 हरिमाणं यक्ता ५,७,२३,४
 हरिरसि हारियोजनः १,४,२८,१
 हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य ६,६,२१,११
 हरीः स्थ हयोर्धानाः १,४,२८,२
 हलीक्षणं पापवातेन ५,७,२३,५
 हविर्निरूप्यमाणम् १,६,८,१३
 हविष्कृतो वा एष यः ५,७,६,१३
 हरिष्मतीरिमा आपः १,३,१२,१;
 ६,४,२,१०
 हविष्मन्निधनं पूर्वम् ७,१,४,८
 हविष्मा अस्तु सूर्यः ६,४,२,११
 हव्यवाङ्गिनरजरः ३,४,११,२
 हव्या ते स्वदन्तामित्याह ६,३,६,६
 हस्त आधाय सविता ४,१,१,१३
 हस्तो नक्षत्रं सविता ४,४,१०,१२
 हिन्व मे गात्रा हरिवः ३,२,५,९
 हिमवतो हस्ती ५,५,११,११
 हिमस्य त्वा जरायुणा ४,६,१,४
 हिमाय स्वाहा ७,१,१७,१६
 हिरण्यं दाम दक्षिणा २,४,१३,३
 हिरण्यं पुरुषम् ५,२,७,५

हिरण्यकेशो रजसः ३,१,११,२०
 हिरण्यगर्भः २,२,१२,१; ४,१,८,१३
 २,८,५; ५,५,१,६
 हिरण्यं छन्दः ४,३,७,२१
 हिरण्यं ददाति ज्योतिः ५,७,५,३;
 ६,६,१,१६
 हिरण्यं ददाति तेजः २,४,११,१६
 हिरण्यपाणिमूतये १,४,२५,१; २,२,
 १२,९
 हिरण्यपात्रं मघोः पूर्णं ५,७,१,५
 हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं ६,६,१०,८
 हिरण्यमवधाय गृह्णाति ३,२,६,५
 हिरण्यमूर्ध्नी अवति ५,५,३,८
 हिरण्यवर्णाबुधसां १,८,१२,२०
 हिरण्यवर्णाः शुचयः ५,६,१,१
 हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य ४,६,७,९
 हिरण्यात् घृतं निष्पद्यति २,३,११,९
 हिरण्येष्टका उप दधाति ५,७,९,६
 हुतः स्तोको हुतः १,१,३,४
 हुतादो वा अन्ये देवाः ५,४,५,४
 ५,१०,१४
 हुताय स्वाहा ५,७,२०,१४; ७,४,१६,
 ९
 हुवे वातस्वनं कविम् ३,१,११,३५
 हृदयस्याग्नेऽव हृत्यथ ६,३,१०,१०
 हृदे त्वा मनसे त्वा दिवं १,३,१३,१
 हृतयो नाम स्थ तेषां ५,५,१०,८
 हेमन्तशिशिरावृत्तनां १,६,२,१८
 होताऽध्वर्युरावया अग्निम् ४,६,८,५
 होतुर्धिणिय उप दधाति ५,४,११,११
 होकादशानूयाजान् ६,३,११,१६
 ष्हादुनीभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१३
 हद्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,६

